O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi

Qo‘qon davlat universiteti

“FILOLOGIYANING DOLZARB MASALALARI”

ilmiy-amaliy konferensiyasi

20-oktabr 2025-yil

Qo‘qon shahri

MUNDARIJA

1.	D.Xodjayeva TILGA E’TIBOR - ELGA E’TIBOR	10
2.	Saodat Muxammedova O‘ZBEK TILINING NOLISONIY OMILLAR ASOSIDA BOYISHI	13
3.	A.Turobov PSIXOLOGIZM OQIMINING TILSHUNOSLIK TARAQQIYOTIGA QO‘SHGAN HISSASI	15
4.	А.Туробов, Б.Давронов О ШКОЛЕ «МОЛОДЫХ ГРАММАТИКОВ»	18
5.	А.Туробов, К.Конкобаев ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ ВИЛЬГЕЛЬМА ФОН ГУМБОЛЬДТА	22
6.	Hasanova Dilfuza Odilovna NUTQ MADANIYATINING NORMALARI	25
7.	B.X.Daniyarov ТАЛАБАЛАРГА НАВОИЙ АСАРЛАРИ МИСОЛИДА ЁЗУВ ҚУРОЛИНИ АНГЛАТУВЧИ МАЪНОДОШ СЎЗЛАРНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШНИ ЎРГАТИШ	28
8.	To‘xtasinova Odinaxon Yusupovna, Xrojiddinova Muattar Mansurovna FATIK MULOQOT LINGVOKULTUROLOGIK ASPEKT SIFATIDA	32
9.	Umidjon Yigitaliyev, Shoxruhbek Umidjonov GRAMMATIK VOSITALAR VERBALIZATSIYASI VA UNDA “INSON” KONTSEPTINING VOQELANISHI	39
10.	Xoliqova Matluba Mardon qizi DAVLAT TILIDA ISH YURITISHNING DOLZARBLIK MASALALARI	43
11.	Teshaboyeva Nafisa Zubaydulla qizi, Xo‘jabekova Ramzida O‘ktam qizi INNOVATIONS IN THE FIELD OF UZBEK LANGUAGE	47
12.	Ashurova Sitora Erkinovna ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA LEKSIKOGRAFIK MUAMMOLAR: INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI MISOLIDA	49
13.	Do‘stbekova Matluba FURQAT IJODINI GRAFIK ORGANAYZERLAR YORDAMIDA O‘QITISHNING O‘QUV-METODIK XUSUSIYATLARI	53
14.	Usmonov Aslam Qarshiboyevich O‘ZBEK TILI YUMARISTIK MATNLARIDA KULGUNING YUZAGA KELISHIDA PRAGMATIKANING AHAMIYATI	57
15.	Abduqahorov Anvarjon Alijon o‘g‘li GLOBALLASHUV SHAROITIDA YOSHLAR NUTQIDAGI XORIJIY SO‘ZLAR: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR	63
16.	Abduvaliyeva Lobar Abdulaziz qizi INNOVATIONS, NATIONAL PROGRAMS, AND LINGUISTIC ANALYSIS IN THE FIELD OF UZBEK LANGUAGE EDUCATION	67
17.	Abduxalikova Maftuna Mirali qizi O‘ZBEK TILIDA MUROJAAT SHAKLLARI	71
18.	Tojiboyeva Gulhayo To‘lqinjon qizi FILOLOGIYANING DOLZARB MASALALARI	74

19.	Yusupbayeva Lobar Alisherovna OPPORTUNITIES OF USING AI-BASED TRANSLATION TOOLS IN PRIMARY EDUCATION	76
20.	Abduganiyeva Aziza Umidali qizi O‘TKIR HOSHIMOV “IKKI ESHIK ORASI” ASARIDA FE’LNING MUNOSABAT SHAKLLARINING QO‘LLANILISHI	79
21.	Bobir Maxammadov MIKROSOFT WINDOVS TERMINLARINING LINGVOMADANIY MOSLASHUVI	83
22.	Ummatova Bahora Shakar qizi “BOBURNOMA” ASARINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI	91
23.	Rasulqulova Sitora Shodmonjonovna JAHON TILSHUNOSLIGI VA ALISHER NAVOIY MEROSIDA BILINGVIZM MASALASI	94
24.	Ko‘charova Mohinur ‘‘BOBURNOMA’’ ASARIDA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR VA AYOLLAR OBRAZI	100
25.	Yigitalieva Mohinur Soyibjon kizi COMPARATIVE STUDY OF THE FORMATION OF THE CONCEPT OF CULTURE IN ENGLISH AND UZBEK LINGUISTICS	103
26.	Erkaboyeva Mohidil Madaminjon qizi ZEBO MIRZO IJODIDA AYOLLARGA XOS POETIK OLAM VA BADIY KONSEPSIYA	110
27.	Axmedova O‘g‘iloy Muxiddinovna FENOMEN SHAXSLAR FAOLIYATINING O‘ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI	113
28.	Abdullayeva Madinaxon Alisher qizi O‘ZBEK TILI TA’LIMI SOHASIDAGI INNOVATSIYALAR, MILLIY DASTURLAR VA LINGVISTIK ANALIZ	118
29.	Qaljigitova Altinay Narbay qizi GERMANIYANING TA’LIM TIZIMI VA UNING XUSUSIYATLARI	122
30.	Toshtemirova Gavhar Quvvataliyevna “GULNOR PARI” DOSTONIDAGI MAQOLLAR TAHLILI	127
31.	Mamirov Ozodjon Baxtiyor o‘g‘li IBORALAR O‘QUVCHILAR NUTQINI O‘STIRUVCHI VOSITA	131
32.	Mamirov Ozodjon Baxtiyor o‘g‘li IBORALARNI O‘QITISH METODIKASI	134
33.	Ibrohimova Nargizaxon Ilhomjon qizi TILSHUNOSLIKDA DISKURS TAHLILI TADQIQI	138
34.	Xudayqulova Madina Jo‘rabek qizi INGLIZ TILI USTUNLIGI NATIJASIDA MAHALLIY TILLAR CHETLASHMOQDAMI?	142
35.	Abdujalilova Feruza Shodiyarovna HAR BIR MILLAT O‘Z TILI ILA FAXR ETAR	145
36.	Jumanazarova Saida Rustambek qizi YORDAMCHI SO‘ZLARNI O‘QITISH METODIKASI	149

37.	Jo‘rayeva Mastura Tojihakim qizi LOTIN VA YUNON TILLARINING TIBBIY TERMINOLOGIYADAGI ASOSIY O‘RNI	153
38.	Jo‘rayeva Mastura Tojihakim qizi YUNON-LOTIN EPIGRAMMALARIDA TIBBIYOT VA SALOMATLIK	157
39.	Mo ‘minova Yulduz Aminboyevna, Egamberdiyeva Umida ONA TILINI O‘QITISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR	160
40.	Mamadiyeva Yulduz Choriyevna KORPUSDA ANNOTATSIYA: GRAMMATIK ANNOTATSIYA XUSUSIYATLARI	162
41.	Nazira Sobirova G‘anijon qizi “LEVENSHTEYN MASOFASI” ASOSIDA O‘ZBEK TILIDA IMLO XATOLARINI TUZATISH	165
42.	Gapporov Bahriddin Bakhtiyor ugli LINGUOPRAGMATIC STUDY OF VERB BASED COLLOCATIONS IN THE ENGLISH BROADSHEETS	170
43.	Hojiyeva Munavvarxon Akramovna TA’LIMDA LINGVISTIK KOMPETENSIYANING O‘RNI VA AHAMIYATI	175
44.	M.R.Komilova SHIFOKOR NUTQIY ETIKETI	177
45.	Obilov Muzaffar Odiljon ugli LINGUISTIC INTERPRETATION AND RESEARCH METHODS OF ACADEMIC DISCOURSE	179
46.	Ahmedova Hikmatxon Tursunovna MAHMUD AZ-ZAMAXSHARIY “NAVOBIG‘UL-KALIM”(“NOZIK IBORALAR’’) ASARIDAGI NUTQ ODOBIGA OID QARASHLARI	183
47.	N.Abdullayeva, Ergasheva Rushana Mustafo qizi MAKTABGACHA YOSHIDAGI BOLALARDA NUTQNI RIVOJLANTIRISHNING AHAMIYATI VA USULLARI	187
48.	Abdujalilova Feruza Shodiyarovna O‘QITUVCHI NUTQINING IZCHILLIGI	189
49.	Parpibayeva Maftuna Zafarjon qizi METAFORA: TIL, TAFAKKUR VA MADANIYAT O‘RTASIDAGI BOG‘LANISH	192
50.	Shodiyeva Marjona Shuhrat qizi INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI KONSEPTLARNING LINGVOMADANIY TAHLILI VA TARJIMA JARAYONIDAGI QIYINCHILIKLAR	197
51.	Parpibayev Botirali Raximjon o‘g‘li DUNYO ADABIYOTSHUNOSLIGIDA TURKIY XALQLAR FOLKLORI TADQIQI MASALALARI	202
52.	Raximova Feruzaxon Toxirjon qizi ENHANCING SPEAKING SKILLS OF STUDENTS IN EFL TEACHING	208
53.	Karimova Shaxloxon G‘aniyevna, Toshxujayeva Shoiraxon G‘aniyevna NOTES ON THE LANGUAGE FEATURES OF EARLY 20TH-CENTURY XINJIANG UZBEK POETRY (USING DILAFKOR, TOSHKANDIY, BARKI, FARXATY’S CREATIVITY AS AN EXAMPLE	214

54.	M.Ergashova LOKALIZATSIYA MUNOSABATINING SO‘Z YASOVCHILAR ORQALI IFODALANISHI	221
55.	Munojatxon Najmiddinovna Mamadjanova ANTROPOSENTRIK PARADIGMA-ILMIY YO‘NALISHLAR ASOSI	225
56.	Shoxruhbek Umidjonov O‘ZBEK TILIDA GRADUAL MUNOSABATLAR ASSOTSIATSIYASI VA UNING MORFOLOGIK PARADIGMADA VOQELANISHI	228
57.	Munira Hakimova FARG‘ONA VILOYATI RISHTON TUMANIDA JOYLASHGAN QALAYNOV QISHLOG‘INING TOJIK TILI SHE’VASIGA DOIR MULOHAZALAR VA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	231
58.	Abduxafizova Moxinur Abdug‘offor qizi O‘ZBEK ALIFBOSI VA IMLOSI MUAMMOLARI	233
59.	Jo‘rayeva Dilorom Ulug‘bek qizi O‘ZBEK TERMINOLOGIYASI ABDUVAHOB MADVALIYEV TALQINIDA	244
60.	Majidova Shahnoza Komilovna SURXONDARYO TOPONIMIYASIDA “BEK”, “XONA”, “OBOD” APELLYATIVLI BIRLIKLAR	246
61.	Tursunova Odinaxon O‘ktamjon qizi ODILJON BOZOROV - O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA FALSAFIY METODOLOGIYA ASOSCHISI	249
62.	Mutalibova Muqaddasoy Abdunabi qizi TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MUAMMOLARI	254
63.	Tursinbaeva Umida ONA TILI FANINI O‘QITISH METODIKASI	258
64.	Tohirova Dildora ONA TILI O‘QITISH METODIKASI, O‘ZBEK TILI VA TILSHUNOSLIK NAZARIYASI	261
65.	Zamira Moldiyeva Bahodirovna ONA TILI O‘QITISH METODIKASIDA INNOVATSION YONDASHUVLAR	265
66.	Zokirov Javohir G‘aybullo o‘g‘li ONA TILI DARSLARIDA GRAMMATIK MASHQLARNING LINGVISTIK KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISHDAGI AHAMIYATI (1-4-SINFLAR MISOLIDA)	267
67.	Hafizullayev Javlon, Nosirov Sabohiddin, Abdullayeva Mohiniso O‘ZBEK TILI SOHASIDAGI INNOVATSIYALAR: HOLATI VA ISTIQBOLLARI	272
68.	Erkinova Nigina Akmalovna O‘ZBEK TILI TA’LIMI SOHASIDAGI INNOVATSIYALAR, ILMIY DASTURLAR, LINGVISTIK ANALIZLAR	276
69.	Akbarova Ruxsorxon Farxodjon qizi “QAHRAMONLIK” KONSEPTI LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA	282

70.	Ruziyeva Madina Ilhom qizi YOSH AVLOD ONGIDA BILINGVIZMNING KOGNITIV VA IJTIMOIY JIHATLARI	287
71.	Fayzullayeva Dilnoza Narimonovna EPOS TILIDAGI LEKSIK BIRLIKLAR	291
72.	Mominova Yulduz Aminboyevna QADIMGI TURKIY TILLARDA FE'LLARNING LUG'AVIY MA'NOLARI ("DEVONU LUG'ATIT TURK" ASARI MISOLIDA)	295
73.	Adamboyeva Nafisa Qodirberganovna DISLEKSIYASI BOR O'QUVCHILARNING SO'Z BOYLIGI VA SINTAKTIK TUZILMALARDAN FOYDALANISH XUSUSIYATLARI	297
74.	Qodirova Zebo Gulboyevna AMALIY TILSHUNOSLIKDA ONTOLOGIK MODELLAR ASOSIDA SEMANTIK TIZIMLARNING SHAKLLANISHI	301
75.	Shahnoza Almamatova ABDULLA QAHHOR HIKOYALARIDA SO'Z BIRIKMASI, ANALITIK SHAKLLARNING SINONIMIK QO'LLANISHI	308
76.	Rustamova Mohinabonu Sherzod qizi REKLAMA MATNLARIDA XUSHMUOMALALIK STRATEGIYASINING ISHLATILISHI VA UNING ISTE'MOLCHIGA TA'SIRI	310
77.	Sayidazimova Muhtaramxon Saidxoshimxon qizi INGLIZ TILIDA RAVISH SO'Z TURKUMIGA OID INKORNI IFODALOVCHI AYRIM LISONIY BIRLIKLAR HAQIDA	316
78.	Shamsiddinova Sevara Ilhom qizi O'ZBEKISTON VA GERMANIYA O'RTASIDAGI MADANIY FARQLAR	319
79.	Abduvaliyeva Ziyoda Norqo'ziyevna O'ZBEK SHEVASIGA XOS BO'LGAN SO'ZLARNING LEKSIK-SEMANTIK MA'NOLARI	322
80.	Usmonova Sofiyaxon Alimovna, Sotiboldiyev Dilhayot Qobuljon o'g'li SINGARMONIZM VA O'ZBEK SHEVALARI	325
81.	Jumayev Anvar SO'Z BIRIKMALARINI O'QITISHDA LINGVOMADANIY YONDASHUV	329
82.	To'ychiyeva Nozima Farhod qizi "QADIMGI TURKIY LUG'AT" (ДРЕВНЕТЮРКСКИЕ СЛОВАРЬ) VA UNING TURKOLOGIYADA TUTGAN O'RNI	333
83.	Tuychibayeva Maftuna Baxodirovna TIBBIY TA'LIM YO'NALISHLARI TALABALARINING XORIJIY TIL KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH	336
84.	Xusanova Gulasal Shuhratjon qizi THE INTERPLAY OF LANGUAGE AND CULTURE IN THE FORMATION OF GAME NAMES	340
85.	Sobirova Zarnigor G'anijon qizi TIL MODELLARI VA ULARNING NLP DAGI O'RNI	343
86.	M.Ergashova TIL SATHLARI VA LOKALLIK MAYDONI	347
87.	M.Ergashova TIL SATHLARIDA LOKAL IFODALANISH	351

88.	Ergashova Muhayyo Valijonovna GLOBALIZATSIYA JARAYONIDA MADANIY O‘ZGARISHLAR VA UNING TILDA AKS ETISHI	357
89.	М.Эргашова ЛИНГВИСТИК МАЙДОНДА “МАКОН” КОНЦЕПТИ	362
90.	Sabirdjonova Maysuraxon Tashxodjaevna TIL - MILLAT NIGOHIDA	366
91.	Шоирахон Тошхужаева БАДИИЙ АСАР ТАЪСИРЧАНЛИГИ ОШИРИШДА ЗИД МАЪНОЛИ СЎЗЛАРНИНГ ЎРНИ	368
92.	Aslam Usmonov, Umida Usmonova PRAGMATIC-LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF CONTEMPORARY MEDIA TEXTS IN UZBEK AND ENGLISH	374
93.	Usmonqulova Dinora INNOVATIVE APPROACHES IN EDUCATION: CHALLENGES AND SOLUTIONS	382
94.	Karimova Shaxloxon G‘aniyevna UZBEK-UYGHUR LITERARY RELATIONS IN THE EARLY 20TH CENTURY: COMMON ART AND LITERARY TIES	387
95.	Raximova Feruzaxon Toxirjon qizi, Isomiddinova Dilrabo Rahimjon qizi VOWEL SYSTEMS IN UZBEK AND ENGLISH: COMPARISON AND TEACHING STRATEGIES	391
96.	Mazmuna Otaboyeva LINGVISTIK XUSHMUOMALALIK NAZARIYALARI: SHAKLLANISHI, STRATEGIYALARI VA PRAGMATIK TAHLILI	394
97.	Xo‘jaqulova Sevinch Iskandar qizi TIL VA TAFAKKUR O‘RTASIDAGI MUNOSABATNING NAZARIY TAHLILI	398
98.	Xrojiddinova Muattarxon Mansurovna SIFAT VA UNING MA’NO GURUHLARI. RANG-TUS BILDIRUVCHI SIFATLARNING UNDAGI O‘RNI	402
99.	Xusanova Aziza Abduqayum qizi ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA CHET TILINI O‘RGANISH SAMARADORLIGI	406
100.	Yashinova Shahzoda YANGI AVLOD DARSLIKLARINING BOSHLANG‘ICH SINF ONA TILI DARSLARIDA QO‘LLANISH TAJRIBASI	410
101.	Yangibayeva Qurvonbika Navruz qizi PEDAGOGICAL ADVANTAGES AND POTENTIAL RISKS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTEGRATION IN PHILOLOGICAL EDUCATION	414
102.	Yangiboyeva Jumagul Sharofitdinovna ONA TILINI O‘QITISHDA KOMPETENTSIYAVIY YONDASHUVNING AHAMIYATI	419
103.	Farangiz Yusupova Dilshodbek qizi ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA MEDIAMATNNING TUTGAN O‘RNI	424
104.	Xomidjonova Marjona Alisher qizi ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MUAMMOLARI	426

105. Shohida Nabieva Sobirjon qizi
MOSLASHUV ALOQASI VA UNING O‘QITILIISH 429
106. Алимсаидова Сайёра Амидьеевна
КОММУНИКАТИВНЫЙ ПРИНЦИП ОБУЧЕНИЯ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ 433
107. Baymenova Kamshat Saparbayevna
PISA DASTURIGA YONDASHISH - METODIK MUAMMO SIFATIDA 436
108. H.T.Ahmedova, Toirova Zaynabegim
O‘ZBEK TILINI DAVLAT TILI SIFATIDA O‘RGATISH METODIKASIDA DOLZARB MUAMMOLAR 440
109. Amangeldiyeva Shaxnoza Baxadir qizi
IDIOMS THAT COME FROM BOOKS OR PLAYS 446
110. Саодат Мухаммедова
ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ НОЛИСОНИЙ ОМИЛЛАР АСОСИДА БОЙИШИ 448
111. Набиева Камиля Азимовна
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ XXI ВЕКА 450
112. Набиева Камиля Азимовна
ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ПРЕПОДАВАНИЕ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ И ВЫЗОВЫ 454
113. Норкулова Динара Умидовна
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛИНГВИСТИКИ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ В ШКОЛЬНОЙ ПРАКТИКЕ 458
114. Oxunova Munojat Akbarovna
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ТОПОНИМОВ ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ И СОСЕДНИХ РЕГИОНОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ 461
115. Алимсаидова Сайёра Амидьеевна
ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА 465
116. Мухайё Салимовна Валиева
СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РУССКИХ И УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦ: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД 470
117. Karimova Vasila Vaxobovna
TANTANALI NUTQLAR EPIDEIKTIK RITORIKA JANRI SIFATIDA 473
118. Мазмуна Рахимовна Отабоевой, Усмоналиева Зулхумор
ГРАДОНОМИЯ В РЕЧЕВОЙ КОММУНИКАЦИИ И ЯЗЫКАХ С РАЗНОЙ СИСТЕМОЙ 479
119. Абдусаломова Севарахон
ФОНЕТИК БИРЛИКЛАРНИНГ ИФОДА МАЗМУНИ ФОНОПРАГМАТИК САТҲ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА 485
120. Munojatxon Najmiddinovna Mamadjanova
ANTROPOSENTRIK PARADIGMA-ILMIY YO‘NALISHLAR ASOSI 488
121. Hasanova Dilfuzaxon Odilovna, Muhammadqodirova Feruzabonu
MODAL SO‘ZLAR PRESUPPOZITSIYASI 491

122. Hasanova Dilfuzaxon Odilovna, Muhammadqodirova Feruzabonu
O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA PRESUPPOZITSIYANING
IFODALANISHI 496
123. Hasanova Dilfuza Odilovna, Nurolimova Feruzaxon Kamoliddin qizi
OT SO‘Z TURKUMIDA DARAJALANISH 499
124. Shohida Nabieva Sobirjon qizi
MOSLASHUV ALOQASI VA UNING O‘QITILIISH 502
125. Jamoliddinov Mirhojiddin G‘iyosiddinovich
ALISHER NAVOIY O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTINING JONKUYAR
ASOSCHISI SIFATIDA 506
126. Tarixiy so’zlar va ularning leksik-semantik tahlili
Fayzullayeva Dilnoza 509
127. A. Ibragimov
So’z yasalish darslarini o’tishda axborot texnologiyalardan foydalanish 512

128. A.Ibragimov
So‘z yasalish darslarini o‘tishda axborot texnologiyalardan foydalanish 513
129. Sindarov Kaxramon Tolliboyevich,
SINTAKTIK ORTIQCHALIKNING POETIK VA PRAGMATIK
IMKONIYATLARI 515
130. Xoldorova Shohista Azamjon qizi
IJTIMOIY VA BAHO DEYKSISINING ELEKTRON
KOMMUNIKATSIYADA IFODALANISHI 519
131. Bekmirzayeva Maftuna Olim qizi
Til ma‘naviyat ko‘zgusi 523
132. Xidirov Otabek Jo‘raboyevich
KOGNITIV MODELLASHTIRISH ZARURATI 526
133. Fayzullayeva Dilnoza Narimonovna
Nutq madaniyatining normalari 530
134. Xidirov Otabek Jo‘raboyevich
KOGNITIV TILSHUNOSLIK HAQIDA MULOHAZALAR 533
135. Imamova Gulnora Talibovna
OMONIM LEKSEMALARNING LEKSIK-SEMANTIK
XUSUSIYATLARI 537
136. Komilova Dildorabonu Shuhratjon qizi
ABDULLA QAHHOR HIKOYALARIDA SHAXS NOMLARINING
QO‘LLANISHI 540
137. Abdullahoshimova Shohsanamxon Hamdambek qizi
O‘TKIR HOSHIMOVNING “IKKI ESHIK ORASI” ASARIDA
IBORALARNING QO’LLANISHI 542
138. Mo‘minova Nigora Shuhratjon qizi
REKLAMA MATNLARIDA IMLOVIY XATOLAR VA ULARNI
BARTARAF QILISH 545
139. Bomatova Setorabonu Ilhomjon qizi
O‘TKIR HOSHIMOVNING “IKKI ESHIK ORASI” ASARIDAGI JOY
NOMLARINING QO’LLANILISHI 547
140. Umida Usmonbekova 548

ABDULLA QODIRIY “O‘TKAN KUNLAR” ROMANIDA SHAXS NOMLARINING QO‘LLANILISHI.
141. Po‘latova Feruza Suyunboy qizi
O‘ZBEK TILINING MILLIY MADANIYATIMIZDA TUTGAN O‘RNI 553
142. Allamuratova Xosiyat
O’ZBEK KONTAMINATSION ISMLARI TARKIBIDA APOTROPIK KOMPONENTLAR 556
143. Axtamova Bibisora Akram qizi
Nutqiy aktlarning ifodalanishi va ularning sotsioprgamatik tahlili 561
144. Исраилова Гулнара Мамаджанова 565
Методика преподавания русского языка как наука
145. Исраилова Гулнара Мамаджанова 570
Принципы обучения русскому языку
146. O’tayev Akram Yo’ldoshevich
574
Mahmudxo’ja Behbudiyning tilga oid qarashlari
147. Nuniyazova Shahlo Ulugbekovna
577
Kognitiv tadqiqotlar kontekstida zamonaviy tilshunoslikning rivojlanish yo’nalishlari
148. Hasanovna Dilfuza Odilovna, Nurolimova Feruzaxon Kamoliddin qizi 583
Ot so’z turkumida darajalanish
149. Mirzayunusova Ziyoda Ibragimovna, Akbarov Samandar 587
O’zbek va rus xalq ertaklarining lingvokulturoligik tahlil
150. Мирзаюнусова Зиеда 591
Квест как сщвременная технология в образовании
151. Sindarov Kaxramon Tolliboyevich
Yozuvchining ijodiy uslubini belgilashda she’riy matnning ahamiyati 603

TILGA E’TIBOR - ELGA E’TIBOR

D.Xodjayeva
Qo‘qon davlat universiteti rektori

Assalomu alaykum hurmatli anjuman ishtirokchilari, aziz so‘zsevar, so‘zshunosu bo‘lg‘usi tilshunosligimiz darg‘alari!

Men so‘zim avvalida so‘z siriyu san’ati, so‘zchi sehriyu saltanatini yaxshi bilgan eski o‘zbek tilimiz asoschisi ulug‘ Navoiyning quyidagi satrlarini alohida ta’kidlamoqchiman:

So‘z guhariga erur oncha sharaf
Kim, bo‘la olmas anga gavhar sadaf.

Darhaqiqat, tilni bilmak, uni o‘zlashtirmak gavharu sadaf singari katta boylik va sharaf timsolidir.

Aytish lozimki, mustaqillikka erishish arafasida xalqimiz ma’naviy hayotidagi boshqa ko‘plab muammolar qatori til va alifbo masalasi ham xalq uchun, millat va uni saqlab qolinishi uchun o‘sha davr kun tartibidagi dolzarb masalaga aylangan edi. Ayniqsa ona tilimizning xalqaro maydondagi obro‘-e’tibori va nufuzini yuksaltirish, mamlakatimizning jahon kommunikatsiya tizimidagi integratsiyallashuvini ta’minlash, kelgusida farzandlarimiz uchun chet tillar, axborot texnologiyalarini har tomonlama puxta egallashi borasida qulay imkoniyatlar yaratish kabi bir-biridan muhim vazifalar bu masalani kechiktirmasdan hal qilishni talab etayotgani ayon bo‘lib turgan jiddiy masala edi.

1989-yilning 21-oktyabridagi hukumatimizning O‘zbek tiliga Davlat tili maqomini berish to‘g‘risidagi Qonunining qabul qilinishi yuqoridagi takidlangan dolzarb masalaning muhim yechimi bo‘ldi desak aslo mubolag‘a bo‘lmaydi. Bu esa mamlakatimizda milliy tilimizning ravnaqi va til siyosatiga e’tibor, uning nufuzini yanada mustahkamlash borasida olib borilayotgan ishlarning debochasi bo‘ldi.

2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi o‘zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayoti va xalqaro miqyosdagi obro‘-e’tiborini tubdan oshirish, yoshlarni ona tiliga mehr-muhabbat, vatanparvarlik, milliy an’ana va qadriyatlarga sadoqat, ulug‘ ajdodlarimizning boy merosiga vorislik ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to‘laqonli joriy etishni ta’minlash, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 21-oktyabrdagi PF-5850-son «O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi farmoni ijrosi yuzasidan ishlab chiqilgan.

Keyingi yillarda ona tilimizda faoliyat yuritadigan maktabgacha ta’lim tashkilotlari, maktablar, oliy va o‘rta maxsus ta’lim muassasalari, yangi gazeta va

jurnallar, tele-radio kanallar, nashriyotlar, madaniy-ma’rifiy maskanlar, kutubxonalar tashkil etildi.

Hozirgi tez o‘zgarayotgan globallashuv davrida o‘zbek tili va adabiyotining o‘ziga xos betakror xususiyatlari, tarixiy taraqqiyoti, uning bugungi holati va istiqboli bilan bog‘liq masalalarni chuqur o‘rganish, bu borada olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlari samaradorligini oshirish, ta’lim-tarbiya tizimining barcha bo‘g‘inlarida o‘zbek tili va adabiyoti fanini o‘qitish hamda ushbu soha bo‘yicha yuqori malakali kadrlar tayyorlash maqsadida Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti faoliyati yo‘lga qo‘yildi.

Ona tilimiz va milliy adabiyotimizni ulug‘lash, uning boy xazinasi, tarovati va nafosatini yosh avlodga yetkazish maqsadida yurtimizda atoqli shoir va adiblarimiz nomidagi ijod maktablari tashkil etildi. Muhammad Rizo Ogahiy, Is'hoqxon Ibrat, Abdulla Qodiriy, Hamid Olimjon va Zulfiya, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Ibroyim Yusupov, Halima Xudoyberdiyeva, Muhammad Yusuf nomidagi ijod maktablarida eng avvalo ona tili va adabiyotini, badiiy ijod sirlarini chuqur o‘rganish uchun barcha sharoit yaratilmoqda.

O‘zbek tili Amerika Qo‘shma Shtatlari, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Shvetsiya, Rossiya, Ukraina, Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya, Hindiston, Turkiya, Afg‘oniston, Ozarbayjon, Tojikiston, Qozog‘iston, Turkmaniston, Qirg‘iziston kabi davlatlarning oltmishga yaqin universiteti va yuzdan ortiq maktablarida o‘rganilmoqda. O‘zbek tili va adabiyoti bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borayotgan xorijlik olim va tadqiqotchilar soni yil sayin ko‘paymoqda.

O‘zbekiston turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashiga a’zo bo‘ldi. Bu o‘zaro iqtisodiy hamkorlikni kuchaytirishga, turkiy tillar, xususan, o‘zbek tilining xalqaro nufuzini oshirishga xizmat qilmoqda.

“Davlat tili haqidagi”, ”Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunlarning yangi tahrirda qabul qilinishi, 21-oktyabr sanasining “O‘zbek tili bayrami kuni” sifatida nishonlanishi haqidagi Prezidentimiz Farmonlarining qabul qilinganligi ham bu boradagi katta yutuq va ezgu amallardan sanaladi.

Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo‘lgan o‘zbek tili xalqimiz uchun milliy o‘zlik va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma’naviy boylik, mamlakatimizning siyosiy-ijtimoiy, ma’naviy-ma’rifiy taraqqiyotida g‘oyat muhim o‘rin egallab kelayotgan buyuk qadriyatdir.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ustoz va murabbiylar kuni munosabati bilan tabrik ma’ruzalarida:”Vatanimiz kelajagi maktab ostonasidan boshlanishi”ni bekorga ta’kidlamadilar. Maktablarning Ona tili mashg‘ulotlarida o‘quvchi nutqini rivojlantirishga qaratilgan foydali amaliy ishlar o‘rniga son-sanoqsiz grammatik talqin, qoida va ta’riflarni ko‘r-ko‘rona “o‘zlashtirish”, ya’ni ularni qorilarcha yodlab olish kabilardan voz kechilishi, davlat tili qoidalarining buzilishi bilan bog‘liq

holatlarni muntazam va har tomonlama o‘rganish, ularni bartaraf etishga doir chora-tadbirlarni ishlab chiqish hamda o‘quvchilarni tarbiya darslari davomida yozma savodxonlik va nutq madaniyati malakalarini puxta egallashlariga ayniqsa maktab davridayoq alohida e’tibor qaratilishi tilimiz ravnaqi yo‘lidagi yana bir muhim qadamdir.

Bugungi kunda “Ona tili” fanini o‘qitishning bosh maqsadi yoshlarimizni ijodiy fikrlashga, o‘z fikrini erkin va ta’sirli qilib yozma va og‘zaki shaklda risoladagidek ifodalay olishga, o‘zbek tili qonun – qoidalarini ongli o‘zlashtirishga o‘rgatish, shuningdek, ularning fikr doirasini kengaytirishga, Vatanimizga, milliy an’analarimizga, boy ma’naviyatimizga mehr-muhabbat ruhida tarbiyalashga qaratilganligi bilan ahamiyatli ekan, ushbu sohaning Siz jonkuyarlariga ulkan zafarlar tilayman va bugungi anjuman ham tilimiz rivoji, jamiyatimiz ravnaqiga xizmat qiladi deb ishonaman.

Anjuman faoliyati yutuqlarga yanada boy bo‘lishini tilab qolaman.

O‘ZBEK TILINING NOLISONIY OMILLAR ASOSIDA BOYISHI

Saodat Muxammedova filologiya fanlari doktori, professor
A.Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti unversiteti

O‘zbek tilshunosligi o‘zbek milliy tilining lisoniy tabiati, boyish va rivojlanish xususiyatlarini tadqiq qilish bo‘yicha ulkan yutuqlarga erishdi. O‘zbek tilining deyarli barcha sathlari ma’lum darajada tadqiq qilingan. Bu tilning ikki muhim sathi: lug‘aviy boyligi va so‘z yasalishi sohasida olib borilgan tadqiqotlarda ham o‘z ifodasini topgan.

Til leksikasi va so‘z yasalishi o‘zaro zich bog‘liq bo‘lgan sathlardir. Chunki tildagi mavjud leksemalar yangi so‘z yasash uchun manba (asos) bo‘lib xizmat qilsa, o‘z navbatida, yangi hosil qilingan so‘zlar til lug‘aviy tizimini yangi leksemalar hisobiga boyitadi. Shu sababli so‘z yasalishi, nominatsiya masalalari haqida gap borganda, albatta, tilning lug‘aviy imkoniyatlari ham ko‘zda tutiladi. Quyida o‘zbek tili leksikasi va so‘z yasalishiga oid asosiy ishlarni qisqacha tahlil qilishni lozim topamiz.

Ma’lumki, o‘zbek tili leksikasi o‘tmish davrlarda ham tadqiq qilingan, ammo ularning aksariyati leksikografik xarakterda, ya’ni bir tilli izohli lug‘atlar, ikki tilli lug‘atlarni tuzish xarakterida edi. O‘zbek tili leksikasini mana shu yo‘nalishda tadqiq qilishda Mahmud Koshg‘ariy, buyuk adib Alisher Navoiy, shuningdek, Ya’qub Chingizning xizmatlari tahsinga loyiqdir. Bular qatoriga muallifi noma’lum bo‘lgan “Attuhfatuz zakiyatu fillug‘ati turkiya”ni ham qo‘shish mumkin . Bulardan tashqari, bir qator lug‘atlar ham tuzilgan. Bular yuzasidan A.K.Borovkov, E.Umarovlar tadqiqotlar olib borgan yoki ayrim manbalar bo‘yicha lug‘atlar tuzgan. Ushbu lug‘atlar o‘zbek tili tarixiy leksikasining muhim va ishonchli manbalaridir. Shunga qaramasdan, o‘zbek adabiy tili leksikasini ilmiy asoslarda o‘rganish, asosan, XX asrning 20-30-yillaridan boshlandi. Bu yillar yangi o‘zbek adabiy tilining shakllana boshlagan davri bo‘lib, yangi tilning ko‘pgina noaniq tomonlarini ilmiy tadqiq qilish va aniqlash talab qilinar edi. Bularning eng muhimlari yangi adabiy tilning eski o‘zbek tiliga munosabatini belgilash, adabiy tilning dialektal bazasini – tanyach lahjasini belgilash, adabiy til ilmiy terminologiyasining lug‘aviy manbalarini aniqlash, terminologiyani shunga mos ravishda muayyan me’yorlarga keltirish, o‘zbek tili alifbosi va imlosining asosiy tomonlarini tadqiq qilish, eski o‘zbek tili, ayniqsa, o‘zbek mumtoz adabiyotida an’ana bo‘lib kelgan o‘zlashma so‘zlarga munosabat bildirish kabi masalalar edi.

Ushbu masalalar ham nazariy, ham amaliy muammo sifatida ko‘ndalang bo‘lib turardi. Bu davrda yangi o‘zbek tilining leksik me’yorlarini belgilash masalasida xilma-xil nuqtayi nazar, puristik, kosmopolitizm va millatchilik ruhi bilan sug‘orilgan

qarashlar oldinga surilar edi. Bu hol esa adabiy til leksikasining lug‘aviy tarkibi va undagi rivojlanish an’analarini aniqlashni talab qilar edi. Ushbu masalaga dastlab qo‘l urgan tilshunos V.V.Reshetov bo‘ldi. U “Qizil O‘zbekiston” gazetasining 1934-yil 4-soni sahifalarida uchraydigan so‘zlarni genetik jihatdan qaysi tilga mansubligini hisoblab chiqdi va undagi so‘zlarning 59,3 foizini o‘zbekcha so‘zlar, 21,3 foizini arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar, 4,9 foizini tojikcha o‘zlashmalar, 12 foizini esa ruscha va rus tili orqali kirgan so‘zlar tashkil etishini belgiladi. Mana shunday hisob-kitoblar qilish keyinchalik odat tusiga kirdi. Ushbu usul A.K.Borovkovning izlanishlarida qo‘llanildi . Mana shu kabi statistik tadqiqlar o‘zbek tilshunosligida F.Abdullayev, I.Rasulov, M.Mirzayev, G.Muhammadjonova, N.G‘ulomova, A.Mahmudovlar tomonidan ham olib borilgan. Aslini olganda, ushbu usul sho‘rolarning til siyosati manfaatini ko‘zlar edi va, asosan, baynalmilal deb yuritiluvchi o‘zlashma qatlamning o‘zbek tilidagi funksional mavqeini belgilash, o‘z qatlam so‘zlari, ayniqsa, arabcha, forscha o‘zlashmalarning faollashib ketishining oldini olishni ko‘zlar edi. Bunday hisob-kitoblar asosan matbuot tili materiallari asosida olib borilgan bo‘lib, o‘rganilayotgan matnning uslubiy, janriy xususiyati, matnning mavzui hisobga olinmasdi. Ushbu usulning metodikasi, ilmiy tamoyillari yetarli darajada aniq bo‘lmagan. Shu sababli E.Begmatov mazkur hisoblashlarni ishonchli va izchil usul emas deb baholaganda haqli deb o‘ylaymiz.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Umarov E., Hamidov T. Lug‘atshunoslik tarixi va qo‘lyozma lug‘atlar (XV-XVII asr qo‘lyozma lug‘atlari tasnifi). – Toshkent: Adolat, 2004. – B. 34.
2. Koshg‘ariy Mahmud. Devonu lug‘atit turk. I, II, III jildlar. – Toshkent: O‘zFA, 1960-1963.
3. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn. – Toshkent: Fan, 2000. – 336 b.
4. Muxammad Yakub Chingi. Kelur-name. – Toshkent: Fan, 1982. – B. 3-77;
5. Attuhfatuz zakiyatu fillug‘ati turkiya. – Toshkent: Fan, 1968. – 278 b.
6. Begmatov E. Matn lug‘aviy tarkibini o‘rganishning bir usuli haqida // O‘zbek jurnalistikasi va filologiyasi masalalari. – Samarqand: So‘g‘diyona, 1998. – B. 44-45.
7. Hozirgi zamon o‘zbek tili. – Toshkent: O‘zFA, 1957. – B. 89-105.
8. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. I. – Toshkent: Fan, 1966. – B. 159-178.
9. Faxri Kamol. O‘zbek tili leksikasi. – Tashkent: Fan, 1953. – B. 5-16.

PSIXOLOGIZM OQIMINING TILSHUNOSLIK TARAQQIYOTIGA QO‘SHGAN HISSASI

A.Turobov
SamDCHTI professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr tilshunosligida shakllangan psixologizm oqimi, uning asoschilari - Vilgelm fon Gumboldt, Geyman Shteyntal va A.A. Potebnya qarashlari yoritilgan. Psixologizm oqimining asosiy g‘oyasi tilni inson tafakkuri va ruhiy faoliyatining mahsuli sifatida talqin qilishdan iborat. Shteyntal tilni psixologik hodisa sifatida tushuntirib, biologik va ijtimoiy yondashuvlarni tanqid qilgan. Potebnya esa tilni individual tafakkur bilan bevosita bog‘lab, uning dinamik va kontekstual xarakterini ta’kidlagan. Ushbu oqim keyinchalik psixolingvistika, semantik va kognitiv tilshunoslik kabi zamonaviy yo‘nalishlarning shakllanishiga nazariy asos bo‘ldi. Maqola psixologizm oqimining tilshunoslikdagi ahamiyati, turlari va evolyutsiyasini keng tahlil qiladi.

Kalit so‘zlar: Psixologizm oqimi, Geyman Shteyntal**,** A.A.Potebnya, til va tafakkur, psixolingvistika, kognitiv tilshunoslik.

Psixologizm oqimi XIX asrning o‘rtalarida shakllangan bo‘lib, uning nazariy asoslarini V.Gumboldt yaratgan. Uning birinchi mashhur namoyondasi V.Gumboldtning bevosita vorisi Geyman Shteyntal hisoblanadi [A.Turobov, 2020: 92].

Psixologizm oqimi tilshunoslik tarixida inson tafakkuri va ruhiy faoliyati bilan bog‘liq yondashuvlarning rivojlanishida muhim bosqich bo‘ldi. Bu oqimning nazariy ildizlari V.Gumboldtning tilni inson ruhining faoliyati sifatida talqin etgan falsafiy g‘oyalariga borib taqaladi. Gumboldt tilni “ruhning ijodiy kuchi” (energeya) sifatida ko‘rgan bo‘lsa, uning bevosita vorisi Geyman Shteyntal bu g‘oyani yanada amaliy va psixologik asosda rivojlantirdi.

Shteyntal tilni inson tafakkurining bevosita mahsuli sifatida tahlil qilgan. U til va fikr o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikka e’tibor qaratib, tilning shakllanishi va rivojlanishini psixik jarayonlar bilan izohladi. Uning fikricha, til ruhiy faoliyat natijasi bo‘lib, so‘zlash jarayonida insonning hissiy va aqliy kechinmalari ifodasini topadi. Shteyntal tilni biologik yoki sof ijtimoiy hodisa emas, balki psixologik qonuniyatlar asosida mavjud bo‘lgan hodisa deb hisoblagan.

Psixologistlar tilning taraqqiyoti faqatgina ayrim shaxsning tafakkuridagi, psixikasidagi taraqqiyot bolan bog‘langan deb hisoblaydilar [S.Usmonov, 1972: 71]. Psixologizm oqimining ilmiy ahamiyati shundaki, u tilshunoslikda inson omilini

markaziy o‘ringa olib chiqdi. Bu yondashuv natijasida tilni o‘rganishda individual ruhiy faoliyat, idrok, tafakkur va emotsiya kabi omillar tahlil markaziga aylandi. Shteyntalning qarashlari keyinchalik V.Vundt, K.Byuler, L.Vaysgerber kabi olimlar tomonidan davom ettirilib, psixolingvistika va semantik tilshunoslikning shakllanishiga nazariy asos bo‘ldi.

Shunday qilib, psixologizm oqimi, ayniqsa Shteyntalning izlanishlari, tilshunoslikda yangi, inson ruhiyati va til o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni o‘rganishga asoslangan yo‘nalishni yaratdi. Bu oqim tilni faqat tizim yoki ijtimoiy hodisa sifatida emas, balki inson tafakkurining faol mahsuli sifatida talqin etish g‘oyasining shakllanishida hal qiluvchi rol o‘ynadi.

Psixologizm mohiyatiga ko‘ra ikki xildir:

1.Individual psixologizm, bu o‘ziga Shteyntal, German Paul kabi tilshunoslarni birlashtiradi.

2.Jamoaviy psixologizm. Bu esa o‘ziga Vundt, Sossyur, Vandries tilshunosligini birlashtiradi.

Psixologizm ta’siri boshqa oqimlarga va maktablarga mansub bo‘lgan ko‘pgina tilshunoslarda ham ko‘zga tashlanadi.

Psixologizm, jumladan, Shteyntal til taraqqiyotini, unda yuz beradigan o‘zgarishlarni va umuman tilning mohiyatini yakka shaxsning yoki ayrim shaxslarning tafakkuriga, ruhiyatiga bog‘laydi. Tilni sof ruhiy hodisa sifatida talqin qiladi. Tilning mohiyati ijtimoiy taraqqiyoti qonunlarga bog‘liq emas degan munozarali fikrni aytgan.

Shteyntal til nazariyotchisi va lingvistik qarashlarni sistemaga soluvchi sifatida maydonga chiqadi. U Avgust Shleyxerning biologik naturalizmini va logik grammatikani tanqid qiladi. Til bilan nutqni bir-biridan farqlaydi.

Shteyntal o‘z qarashlarini quyidagi kabi asarlarida bayon qilgan:

1.Grammatika, mantiq va psixologiya, ularning tamoyillari va o‘zaro munosabatlari, 1855.

2.Psixologiya va tilshunoslikka kirish, 1881.

3.Tilning paydo bo‘lishi, 1851.

Psixologizmning ikkinchi yirik namoyandasi rus tilshunosi A.A.Potebnya (1835-1891) hisoblanadi. U tilni tafakkurdan ajratmadi. Ammo, u yakka shaxsning ongini nazarda tutdi. Yakka shaxs nutqida so‘zning har gal, har xil ma’no kasb etishini ko‘rsatdi.

Potebnya til hodisalarining o‘zaro bog‘liq ekanligiga ishora qildi. Shuning uchun ularni o‘zaro bog‘liq holda tekshirish lozimligini uqtirdi.

Potebnya tilni to‘xtovsiz ravishda o‘zgarib turuvchi hodisa sifatida, dinamik kategoriya sifatida talqin qilgan. So‘zning har gal qo‘llanishida ma’nosi o‘zgarib

turishi haqidagi fikri gapga ta’rif berishni rad qilish, tilning ana shu talqiniga asoslangan. A.A.Potebnya til bilan nutqni farqlagan.

A.A.Potebnya o‘zining lingvistik qarashlarini quyidagi asarlarida bayon qilgan:

1.Fikr va til, 1862.

2.Rus tili grammatikasi bo‘yicha lavhalar. To‘rt jildlik bu asarning birinchi va ikkinchi jildlari 1874 yilda, uchinchi jildi 1899 yilda, to‘rtinchi jildi 1941 yilda nashr qilingan.

Shunday qilib, psixologizm oqimi tilshunoslik taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Natijada psixolingvistika sohasi shakllangan [A.Turobov, 2020: 92].

A.A.Potebnya XIX asr psixologizm oqimining eng yirik namoyandalaridan biri sifatida tilni inson tafakkuri bilan uzviy bog‘liq holda talqin etgan olimdir. Uning qarashlari V.Gumboldt va G.Shteyntal tomonidan asos solingan psixologik yo‘nalishni yangi bosqichga olib chiqdi. Potebnya tilda eng muhim narsa, inson ongining faol ishtiroki, so‘z orqali fikrning modellashtirilishidir, deb hisoblagan. U tilni fikrlashning tashqi shakli, fikrni esa tilning ichki mazmuni sifatida talqin qilib, til va tafakkurning ajralmas birligini nazariy jihatdan asoslab berdi.

Tilshunoslikdagi psixologik yo‘nalish naturalistik yo‘nalish ta’limotiga qarshilik ko‘rsatuvchi oqim sifatida, qiyosiy - tarixiy tilshunoslikning psixologik yo‘nalishi sifatida yuzaga keldi va tilshunoslikdagi lisoniy biologizmni chetlashtirdi [R.Rasulov, 2017: 89].

Potebnya o‘z ta’limotida yakka shaxsning nutq faoliyatiga alohida e’tibor qaratdi. U til jamiyatga tegishli bo‘lsa-da, uning har bir qo‘llanilishi individual tafakkur bilan bog‘liq ekanini ko‘rsatdi. Har bir so‘z, Potebnya fikricha, har gal nutq jarayonida yangi kontekst, yangi ruhiy holat bilan boyiydi, shuning uchun so‘z ma’nosi doimiy emas, balki harakatdagi, o‘zgaruvchan hodisadir. Bu g‘oya keyinchalik dinamik semantika, kontekstual semantika va nutq faoliyati nazariyasining shakllanishiga ilmiy asos bo‘lib xizmat qildi.

Olimning tilni doimiy o‘zgarishda bo‘lgan dinamik tizim sifatida talqin etishi XIX asr tilshunosligidagi statik, formal yondashuvlarga qarshi yangi qarashni yuzaga keltirdi. Shu orqali Potebnya tilni nafaqat ijtimoiy, balki psixik-ijodiy faoliyat sifatida ko‘rsatdi. Uning “Fikr va til” asari tilshunoslikda fikr, ma’no, obraz va tushuncha o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni o‘rganishga yo‘l ochdi.

Shuningdek, Potebnya til hodisalarining o‘zaro bog‘liqligini ta’kidlab, ularni integral, tizimli birlik sifatida o‘rganish zarurligini ilgari surdi. Bu yondashuv XX asrda rivojlangan struktur va funksional tilshunoslik uchun metodologik asos bo‘ldi.

Xulosa qilib aytganda, A.A.Potebnya psixologizm oqimiga yangi ilmiy yo‘nalish kiritgan olim sifatida baholanadi. U tilni tafakkur, ong, shaxs va kontekst o‘rtasidagi murakkab psixologik aloqalar tizimi sifatida tahlil etib, zamonaviy psixolingvistika, semasiologiya va kognitiv tilshunoslikning shakllanishiga bevosita

zamin yaratdi. Shu tariqa psixologizm oqimi tilshunoslikda inson tafakkurining markaziy o‘rinni egallashiga, tilni tirik, dinamik va ijodiy hodisa sifatida talqin etish g‘oyasining shakllanishiga olib keldi va antroposentrik jihatdan o‘rganish kerakligiga ishora qildi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Turobov A. Umumiy tilshunoslik. - Samarqand: SamDCHTI nashri, 2020 - yil, 240 b.

2. Усмонов С. Умумий тилшунослик. - Тошкент: Ўқитувчи, 1972 йил, 208 б.

3. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2017 - yil, 312 b.

4. Лингвистический энциклопедический словар/ гл. ред. В.Н. Ярцева. - 2-е изд., доп. - М.: Болшая рос. Энцикл., 2002. - 709 с.

О ШКОЛЕ «МОЛОДЫХ ГРАММАТИКОВ»

А.Туробов - профессор СамГИИЯ, доктор филологических наук.
Б.Давронов - доцент, Педагогический институт в Пенджикенте (Таджикистан)

В конце XIX века вокруг Лейпцигского университета сформировалась школа «молодых грамматиков», которая открыла новый этап в истории языкознания. Представители этой школы - А.Лескин (1840-1916), К.Бругман (1849-1919), Г.Остгоф (1842-1907), Г.Пауль (1846-1921), Б.Дельбрюк (1842-1922) и другие немецкие лингвисты - пересмотрели общие теоретические принципы, сложившиеся в сравнительно-историческом языкознании, и выдвинули идею необходимости опоры на эмпирические и экспериментальные методы в изучении языка. Они противопоставили себя «старым грамматикам», пытаясь напрямую связать развитие языка с психологией человека и индивидуальной речевой деятельностью.

Взгляды молодых грамматиков получили широкое распространение в мировом языкознании. Их идеи отражены в трудах лингвистов Франции (М.Бреаль), Швейцарии (Ф. де Соссюр), России (Ф.Ф.Фортунатов и И.А.Бодуэн де Куртене) и др. Школа молодых грамматиков проявилась особенно ярко в исторической фонетике и грамматиках отдельных языков.

Основная идея учения молодых грамматиков - изменение языка не случайно, а подчинено строгим законам. По их мнению, фонетические изменения происходят без исключений по законам, которые одинаково действуют на всех носителей языка. В этом отношении они развили теорию исторической фонетики и теорию закономерных изменений. Такой подход позволил уточнить сравнительно-исторический метод и объяснять изменения языка на основе научного наблюдения.

Также молодые грамматики высоко оценили роль индивида в развитии языка. Они утверждали, что источником языковых изменений является не общество в целом, а индивидуальная речевая деятельность. Эта идея впоследствии повлияла на психологическое направление и на концепцию «язык и речь» Ф. де Соссюра. Интерпретация языка как изменяющейся системы, обновляющейся в каждом речевом акте, стала важным результатом школы молодых грамматиков.

Влияние этой школы ощутимо выходило за пределы Европы. Например, во Франции, Швейцарии, России учёные, такие как М.Бреаль, Ф. де Соссюр, Ф.Ф.Фортунатов и И.А.Бодуэн де Куртене, творчески использовали их научные подходы. В результате взгляды молодых грамматиков стали опорой для формирования структуристских, функционалистских и психолингвистических направлений.

Школа молодых грамматиков заложила в историю языкознания научную парадигму, основанную на эмпиричности, закономерности и индивидуальной психологической активности. Благодаря их деятельности языковые изменения начали рассматриваться как естественный процесс, подчиняющийся строгим законам и объяснимый непосредственно через наблюдения и эксперименты. При этом их методология стала фундаментом, на котором позднее была построена структурная лингвистика, заложенная Соссюром.

Классические сочинения школы молодых грамматиков включают:

«Слово-начало» (K.Brugman и G.Osthof) в сборнике «Морфологические исследования» (1878);

«Введение в изучение индоевропейских языков» Б.Дельбрюка (1880);

«Принципы истории языка» Г.Пауля (1880, русский перевод 1960);

«Основы сравнительной грамматики индоевропейских языков» К.Бругмана и Б.Дельбрюка (1886-1900);

«Грамматика староболгарского (церковнославянского) языка» А.Лескина (1909-1915).

Молодые грамматики говорили о языке как о индивидуальной психофизиологической деятельности. Поэтому они рассматривали все

изменения в языке через призму «обычной речевой деятельности» отдельного человека.

Они выделяли два вида деятельности языка:

а) индивидуально-психологическая деятельность;

б) физиологическая деятельность, которая проявляется в фонетической активности и изменениях [A.Turobov, 2020: 94].

Согласно F.M.Березину, молодые грамматики считали языкознание составным из психологии, физиологии, логики и социологии когнима (то есть как целое, не разъединённое) [F.M.Березин, 1984: 263].

Их исторические грамматики по содержанию во многом сводились к исторической фонетике.

Молодые грамматики не уделяли достаточного внимания системе языка.

Они даже рекомендовали исследовать отдельные языковые явления, отделяя их от других. Такое отношение к языковым элементам в учении молодых грамматиков называли «атомизмом» [A.Turobov, 2010: 93].

Атомизм происходит от «атом» и означает изучение языкового явления без соединения его с другими.

С научной точки зрения, методология школы молодых грамматиков, основанная на принципах атомизма, была важным историческим этапом. Однако этот подход ограничивал возможность понимания языка как целостного явления. Их принцип изолированного исследования каждого элемента, с одной стороны, углубил эмпирическую базу языкознания, с другой - отрицал важность внутренней структуры, системности и взаимосвязи элементов языка.

Молодые грамматики подчёркивали, что причины изменений языка следует искать не во внешних - экстралингвистических - факторах, а во внутренних - лингвистических [R.Rasulov, 2017: 91]. Эта идея была важной точкой поворота в языкознании, так как позволила рассматривать язык не как феномен, формируемый социальными, политическими, культурными влияниями, а как автономную систему с собственными законами. Они уделяли внимание системным причинам изменений языка, таким как фонетическое равновесие, парадигматические и синтагматические связи, аналогия, ассимиляция и др.

Ограничение этого подхода было в том, что они почти отрицали язык как общественное явление. В результате коммуникативные и социальные функции языка, мотивация изменений внеязыкового характера не были достаточно учтены. Таким образом, хотя школьники молодых грамматиков добились глубокого анализа внутренних механизмов языковой системы, их теории не смогли в полном объёме объяснить комплексные языковые явления, самостоятельно выступая без поддержки функционализма или структуризма.

Причина изменений через внутренние лингвистические факторы и доказательство независимости и закономерности языковой системы - концепции, предложенные молодыми грамматиками - породили у них представление о языке как о «механическом совокупности единиц», что позднее критиковалось структуралингвистами, и стало основой принципа «язык - это система».

Итак, хоть атомизм позволял глубоко исследовать отдельные элементы языка, он не мог раскрыть его цельной, динамичной и функциональной природы. С этой точки зрения подход молодых грамматиков рассматривается как важный переходный этап - мост от эмпирического анализа к системному подходу в языкознании.

Школа молодых грамматиков является одним из ключевых течений в языкознании XIX века. Представители школы, такие как А.Лескин, К.Бругман, Г.Пауль, Г.Остгоф, Б.Дельбрюк, рассматривали язык как историческое явление, подчинённое закономерностям, особенно фонетическому развитию языка. Они выдвигали принцип «каждый звук изменяется по своему закону» и развивали историческую фонетику как самостоятельное направление.

Однако они не уделяли достаточного внимания сложным отношениям внутри языковой системы. Их «атомистический» подход приводил к изучению языковых явлений отдельно, что мало учитывало системность языка и его связь с социальными и психологическими факторами. Поэтому теория молодых грамматиков стала стимулом к появлению неограмматизма, структурной лингвистики.

В заключение можно сказать, что школа молодых грамматиков в своё время углубила языкознание с эмпирической точки зрения, обосновала фонетические закономерности и внесла методологическую точность в историко-лингвистические исследования. В то же время, из-за недостаточного охвата социальных, семантических и системных характеристик языка, их идеи впоследствии дали дорогу новым научным парадигмам, в частности структурализму и функционализму.

Список литературы:

1. Березин Ф.М. История лингвистических учений. - М. 1984. - 319 с.

2. Turobov A. Umumiy tilshunoslik. - Samarqand: SamDCHTI nashri, 2020 - yil, 240 b.

3. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2017 yil, - 312 b.

4. Туробов А. Атомар предикат ҳақида баъзи қайдлар / Систем-структур тилшунослик муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. СамДЧТИ нашри, 2010 йил, 93-95 б.

5. Лингвистический энциклопедический словар/ гл. ред. В.Н. Ярцева. - 2-е изд., доп. -М.: Болшая рос. Энцикл., 2002. - 709 с.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ ВИЛЬГЕЛЬМА ФОН ГУМБОЛЬДТА

А.Туробов - профессор Самаркандского государственного института иностранных языков, доктор филологических наук
К.Конкобаев - профессор Международного университета тюркологии, доктор филологических наук,
заслуженный деятель науки Кыргызской Республики (Кыргызстан).

По признанию большинства учёных, основателем общей лингвистики считается немецкий учёный Вильгельм фон Гумбольдт (1767-1835). Исходя из этого, он стремился определить основные проблемы науки о языке. По определению В.Гумбольдта, язык - это сложное явление, сочетающее в себе противоположные качества и свойства, поэтому при его научном изучении и постижении истинной сущности языка целесообразно применять метод антиномии (противопоставления) [1: 85].

Одним из положительных вкладов В.Гумбольдта в науку является то, что он различал язык и речь. Например, он писал: «Язык как совокупность результатов понимания мира отличается от отдельного акта речи» [2: 64]. По мнению В.Гумбольдта, язык является выражением общих закономерностей человеческого мышления, духовности и общественной жизни и рассматривается как «совокупность общих результатов постижения мира». Речь же представляет собой индивидуальный процесс, то есть живое практическое выражение, проявляющееся в конкретном коммуникативном акте отдельного человека.

Гумбольдт рассматривал язык как общее достояние народа, продукт общественного сознания, тогда как речь - как личный акт и творческий процесс каждого человека. Это различие впоследствии стало основой для теорий Ф. де Соссюра и других структуралистов. Идея Гумбольдта о том, что «каждый народ по-своему видит мир через свой язык», показывает, что язык является не только средством общения, но и когнитивным и культурным феноменом. Таким

образом, различие между языком и речью объясняется и в семантическом, и в гносеологическом смысле: язык существует как система возможностей, а речь - как реализация этих возможностей. Поэтому потенциал языка безграничен, тогда как речь ограничена временем, пространством и личностью.

Учение Гумбольдта о языке и речи оказало влияние на развитие психолингвистики, социолингвистики и когнитивной лингвистики.

Разделяя язык и речь, Гумбольдт обогатил онтологические, гносеологические и методологические основы лингвистики. Определяя язык как «общее, социальное, культурное явление», а речь - как «индивидуальный творческий акт», он заложил основу современных лингвистических концепций.

По словам В.Гумбольдта, «язык народа - это его дух, а дух народа - его язык» [3: 81]. Это одно из самых красивых и научно ценных утверждений в лингвистике. Оно позволяет понимать язык не только как грамматическую систему или средство общения, но как выражение всей духовной жизни народа.

Гумбольдт трактует язык как отражение культуры народа, его мировоззрения, образа жизни и способа мышления. Следовательно, язык является «зеркалом» духовного мира, нравственного облика и исторического пути народа. По его мнению, язык и национальное сознание неразделимы: в языке отражаются историческая память, ценности и психология народа. В этом смысле язык - духовный код нации. Каждый язык по-своему отражает мир: немецкий тип мышления отличается от узбекского мировоззрения. Это напрямую связано с концепцией Гумбольдта о «видении мира через язык». Если язык - это дух народа, то речь - выражение личности. Человек посредством личной речи выступает посредником между своим индивидуальным сознанием и духовностью народа.

Заслуги В.Гумбольдта в истории общей лингвистики неоценимы. Он рассматривал язык не только как внешнее средство общения, но и как основной механизм, формирующий человеческое мышление, мировоззрение и культуру. В понимании Гумбольдта язык - это *энергия* (energeia), то есть непрерывная деятельность, а не результат (*ergon*). Поэтому при изучении языка его следует рассматривать не как завершённую систему, а как постоянно движущееся и обновляющееся явление.

Основной методологический подход Гумбольдта - метод антиномии. Объясняя сущность языка, он требовал рассматривать противоположные стороны в единстве. Например: язык, с одной стороны, является индивидуальной речевой деятельностью, а с другой - социально -историческим явлением; язык - свободное творчество, но в то же время система, подчиняющаяся законам; язык отражает национальные особенности, но воплощает и общечеловеческие законы мышления.

Эти идеи оказали сильное влияние на последующих лингвистов - Ш.Балли, А.Мартине, Л.Вайсгербера, Э.Сапира, Б.Уорфа и других. Особенно концепция лингвистического релятивизма восходит именно к Гумбольдту.

Кроме того, Гумбольдт выдвинул в качестве одной из главных задач лингвистики раскрытие взаимосвязи между языком и мышлением, языком и культурой, языком и национальным духом. Этот подход стал методологической основой современной когнитивной, культурной и социолингвистики.

Роль Гумбольдта в общей лингвистике заключается в том, что он рассматривал язык как сложную систему, объединяющую противоположные стороны, и подчёркивал необходимость применения метода антиномии при его изучении. Это создало теоретическую основу для дальнейшего развития лингвистики и подняло понимание языка от уровня «средства общения» до уровня «творческой силы человеческого сознания».

Антиномии В.Гумбольдта в учении о языке

№	**Противопоставление (антиномия)**	**Объяснение**
1.	Язык как energeia (деятельность) vs. Язык как ergon (результат)	Язык - это постоянный процесс творчества (энергия), но в то же время результат этой деятельности (продукт).
2.	Язык - индивидуальное явление vs. Язык - социальное явление	Каждый речевой акт совершается индивидуумом, однако сам язык принадлежит обществу и подчиняется социальным законам.
3.	Язык - свободное творчество vs. Язык - система законов	Речь человека - творческий процесс, создающий новые выражения, но она подчиняется строгим грамматическим и фонетическим нормам.
4.	Язык - национальный дух vs. Язык - универсальное мышление	Язык каждого народа выражает его национальный дух, однако во всех языках присутствуют общие закономерности мышления.
5.	Язык - форма vs. Язык - содержание	Язык - это единство внешней формы (звуки, слова, грамматическая структура) и внутреннего содержания (смысл, мысль, дух).
6.	Язык как постоянное явление vs. Язык как изменчивое явление	Внутренняя сущность языка (способность выражать мысли) постоянна, но его форма (слова, правила) изменяется во времени.

Гумбольдт объяснял язык не как одностороннее явление, а как сложную систему, объединяющую противоположности. Поэтому его метод антиномий сохраняет свою научную ценность и в современной лингвистике.

В.Гумбольдт обладал глубокими знаниями по баскскому, малайско-полинезийским и языкам американских индейцев. Это позволило ему чрезвычайно расширить научный кругозор и делать обоснованные выводы на основе наблюдений. Его философско - лингвистические взгляды оказали огромное влияние на современников и последующих учёных.

Методология Гумбольдта в языкознании тесно связана с его обширными знаниями о разных языках. Он изучал не только европейские языки, но и баскский, малайско - полинезийские, а также языки индейцев Америки. Такой разнообразный материал позволил ему рассматривать языковые явления не только на уровне отдельных языков, но и с позиции общих закономерностей.

В своих исследованиях он сочетал сравнительный (компаративный) и типологический подходы. Например, грамматическая структура баскского языка, резко отличающаяся от европейских, позволила Гумбольдту делать более глубокие выводы о природе языковой структуры. Малайско - полинезийские языки с их агглютинативными особенностями помогли ему обобщить типологию языков. Наблюдения над языками индейцев Америки стали источником формирования идей лингвистического релятивизма.

Подводя итог, можно сказать, что Вильгельм фон Гумбольдт заслуженно носит звание «учителя лингвистов», поскольку почти все крупные языковеды считают себя его идейными наследниками. Поэтому в истории языкознания имя Гумбольдта упоминается с особым уважением как основателя, теоретика и наставника лингвистической науки.

Список литературы:

1. Turobov A. Umumiy tilshunoslik. - Samarqand: SamDCHTI nashri, 2020 yil, 240 b.

2.Усмонов С. Умумий тилшунослик. - Тошкент: Ўқитувчи, 1972 йил, 208 б.

3. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2017 - yil, 312 b.

4. Лингвистический энциклопедический словар/ гл. ред. В.Н. Ярцева. - 2-е изд., доп. -М.: Болшая рос. Энцикл., 2002. - 709 с.

NUTQ MADANIYATINING NORMALARI

Hasanova Dilfuza Odilovna--f.f doktori (DSc)
Qo‘qon davlat universiteti
Fayzullayeva Dilnoza Narimonovna - f.f.f.d (PhD), dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Til normasini ilmiy nuqtai nazardan o‘rganish o‘zbek tili nutq madaniyati muammolarini nazariy jihatdan asoslashning muhim shartlaridan biridir. Chunki til normasi nutq madaniyati nazariyasining markaziy tushunchasidir. Adabiy tilning rivojlanish qonuniyatlarnni, adabiy til normalarinnng umumiy holatini, undagi turg‘un va noturg‘un hodisalarni chuqurroq tekshirmay turib adabiy tilning nutq madaniyati haqida gapirish, adabiy-normatik tavsiyalar berish aslo mumkin emas.

Uzbek tili nutq madaniyatiga bag‘ishlangan ishlarda gap ko‘pincha nutqimizda uchraydigan kamchiliklar haqida boradi. Lisoniy birliklarni xuddi shu shaklda qo‘llash kamchilik ekanligini nimaga asoslanib aytamiz? Tilshunoslik mana shunday qo‘llanishning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligini ko‘rsa-tuvchi ma’lum o‘lchov bo‘lnshi kerak. Bu o‘lchov adabiy tildir. Demak, norma deganda til unsurlarining xalq o‘rtasida ko‘pchilikka ma’qul bo‘lgan variantini qo‘llash tushuniladi.

Yana bir misol: *domla* so‘zi revolyusiyadan ilgari diniy maktablar madrasalarda mudarrislik qiluvchi kishilarga nisbatan ishlatilgan. Hozir esa bu so‘z butunlay boshqa ma’noda oliy maktablarning o‘qituvchilariga nisbatan aytilmoqda. Unda hech qanday yomon ma’no yo‘q, ma’noda siljish yuz bergan va shunday ishlatilishi xalq tomonidan norma sifatida qabul qilingan.

Ba’zi tilshunoslar o‘zbek tili doirasidagi normalarni ikkiga bo‘lib o‘rganishni tavsiya qiladi: -Tilning umumnormasi yoki umumiy norma. - Tilning xususiy normalari yoki xususiy norma.Umumiy norma ma’lum tilning, masalan, o‘zbek tilining barcha ko‘rinishlarida qo‘llanayotgan normalar sistemasining yig‘indisidan iborat.Imloviy norma Imloviy norma, ya’ni yozuv normasi adabiy tilning madaniylik darajasini belgilovchi asosiy mezondir. Imloviy norma talaffuz normasidan farqlio‘laroq stixiyali ravishda shaqllanmasdan til vakillari tomonidan ongli ravishda kelishilgan holda yuzaga keltiriladi va uning amal qilinishi maxsus imlo qoidalari orqali yo‘lga qo‘yiladi. Ma’lum norma sifatida tavsiya etilgan til unsurlaridan foydalanish millat vakillari uchun majburiy sanaladi. Tartib son yasovchi **-nchi, -inchi** lar o‘rnida chiziqcha qo‘yish, qo‘ymaslik qoidalarida ham ikki xillik bor: Bir ming to‘qqiz yuz oltmish yil, o‘n may o‘qiydilar. Binobarin, bu qoidalarning ham qaytadan ko‘rilishi maqsadga muvofiq.

Adabiy tildagi normativ holatlarni mustahkamlashda lug‘atlarning, xususan imlo va izohli lug‘atlarning xizmati kattadir. O‘zbek tili izohli, imlo va orfoepik lug‘atlari yaratildi. Bu lug‘atlarning ahamiyati shundan iboratki, xalq ularda berilgan til

unsurlariga o‘lchov sifatida qaraydi, yozishda va o‘qishda o‘sha formalar tarzida foydalanishga harakat qiladi. Shuning uchun ham lug‘atlar xalq vakillari uchun tildan foydalanish yo‘llarini ko‘rsatuvchi o‘ziga xos qonunlar majmuyi hisoblanadi..

Adabiy tilning so‘z yasash shakillari ham shevalardan farq qiladi: *olaylik - olali, ketaylik - getali, ilgak - ilgay, aldoqchi - aldovchi, aldamchi* kabi. Shevalardagi so‘z yasovchi qo‘shimchalar soni adabiy tildagiga nisbatan ko‘p. Chunki unda har xillik mavjud. Ammo nutqda adabiy tildagi normativ holatdan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Yaxshi, namunaviy nutqqa qo‘yiladigan birinchi talab uning grammatik jihatdan to‘g‘ri bo‘lishidir. Bu jihatdan og‘zaki va yozma nutq hamda she’riy nutq o‘ziga xos farqlarga ega. Har qanday holatda ham gap tuzish qoidalarini yaxshi bilish va ulardan to‘g‘ri foydalanish, gapda so‘z va qo‘shimchalar o‘rtasidagi munosabatning to‘g‘ri bo‘lishi, ega-kesim mosligi hamda ikkinchi darajali bo‘laklarning ularga bog‘lanishiga e’tibor berish, gapda so‘zlar tartibiga normal holat va inversiya qoidalariga rioya qilish lozim bo‘ladi. Adabiy tilda milliy tilning yashash va amal qilish qonuniyatlaridan kelib chiqib so‘z tanlash imkoniyatlari uning leksik normasini belgilaydi. Umumxalq tilidan o‘sib chiqqan adabiy til unda mavjud bo‘lgan so‘z variantlaridan lug‘aviy norma sifatida eng ma’qulini hamma uchun tushunarli bo‘lgan ko‘rinishini tanlab oladi, qolgan variantlar esa sheva va lahjalarda, ijtimoiy guruhlar tilida yashayveradi. Har bir shevada o‘sha sheva uchun so‘z qo‘llashning o‘z lug‘aviy normasi bo‘lgani kabi adabiy til normasida ham shevalarda uchragani kabi o‘ziga xosliklar bor. Masalan, she’riy asarlar tilida *visol, ruxsor, siyna, falak, yanoq, qalb, hijron* kabi so‘zlar sheva va lahjalar va hatto jonli so‘zlashuv tili uchun xos emas.

Semantik uslubiy norma. Ma’lumki, so‘z bir yoki bir necha ma’noda bo‘lishi, o‘zining tilda mavjud bo‘lishi davomida undagi ma’nolarning o‘zgarib borishi mumkin. Shu ma’nolarning qaysi biri hozirgi o‘zbek adabiy tili uchun norma hisoblanadi? Ana shu savolga javob berish so‘zning ma’no normasini belgilash hisoblanadi. Misol uchun birgina *andoza-andaza* so‘zini olib ko‘raylik. Hozirgi o‘zbek tilida uning quyidagi ma’nolari norma sifatida qaraladi: - kiyim-bosh, poyafzal yoki boshqa biror narsa bichish uchun qog‘oz yoki kartondan ishlangan.- o‘lchov, me’yor, ke’zon.

So‘zlarning ma’no normasi tilning izohli, ikki tillik va atama lug‘atlarida o‘z ifodasini topgan bo‘ladi.Adabiy tilning uslubiy normasi til birliklarining nutqda vaziyat, ko‘zda tutilgan maqsaddan kelib chiqib eng ma’qulini qo‘llash zaruratidan paydo bo‘ladi. Shuning uchun ham uslubiyat deganda so‘z umuman til birliklarini qo‘llash mahorati ham tushuniladi.O‘zbek tilining uslubiy normalarini belgilash tilshunosligimiz, xususan o‘zbek uslubiyati oldidagi eng dolzarb masalalardan biridir.Xullas, norma tilning ijtimoiy vazifa bajarishining asosiy sharti bo‘lib, unga amal qilish shu tilda so‘zlashuvchi va yozuvchilar uchun majburiydir. O‘zbek tilining

qanchalik normaga keltirilganligi va unga qanchalik amal qilinishi umummilliy o‘zbek madaniyatining taraqqiyot darajasini belgilovchi omillardan biridir.

Adabiyotlar

1. B.O‘rinboev, A.Soliev. "Notiqlik mahorati" Toshkent-1984 yil
2. A.Ahmedov "Notiqlik san’ati" Toshkent-1987 y.
3. S.Imomxo‘jaev "Notiqlik san’ati asoslari" Toshkent-1989 yil
4. Mirtojiev M., Mahmudov N. "Til va madaniyati", Tosh-1992 yil

ТАЛАБАЛАРГА НАВОИЙ АСАРЛАРИ МИСОЛИДА ЁЗУВ ҚУРОЛИНИ АНГЛАТУВЧИ МАЪНОДОШ СЎЗЛАРНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШНИ ЎРГАТИШ

B.X.Daniyarov, Тошкент иқтисодиёт ва педагогика университети
профессори, филология фанлари доктори (DSc)
e-mail: bxdaniyarov@gmail.com тел.: (97)-411-54-67

Аннотация: Мақолада Навоий асарларида ёзув қуролини англатувчи сўзлар синонимиясининг ўзига хос жиҳатларини илмий тадқиқ қилиш тутум ва усулларини талабаларга ўргатиш масалалари атрофлича ёритилган.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы обучения студентов комплексному анализу лексических синонимов узбекского языка на материалах произведений Алишера Навои.

Abstract: The article provides a comprehensive analysis of lexical synonyms of the Uzbek language based on the works of Alisher Navoi. Thefunctional stylistic and derivational features of these lexical units have been fully explored. The lexical semantic meaning of a word is based on its dependence on the lexical round-up and context semantics that surround it.

Луғавий бирликнинг моҳиятини фақат унинг ўзидан эмас, балки мазкур тил бирлиги билан бошқа тил бирликлари ўртасида амалга ошадиган муносабатлар ва бу алоқалар тизимидан излаш муҳимдир. Бир тушунча ёки мазмунни англатиш учун тилда синонимия кузатилар экан, синоним сўзлар маъносининг умумий ва фарқли хусусиятларини, айниқса буюк ўзбек шоири асарларида юксак маҳорат билан қўлланилган, жумладан, ёзув қуролини англатувчи сўзларнинг ўзаро таъсири, боғликлиги ва ўзига хос жиҳатларини тадқиқ қилиш долзарб аҳамиятга эга [3: 10].

Замонавий дарс ўтишнинг тутум ва услубларига риоя қилган ҳолда талабаларга Навоий асарлари мисолида ёзув қуролларини англатувчи маънодош сўзларни тадқиқ қилишни ўргатиш мақсадида *қалам -хома - килк*

синонимик қаторини ташкил этувчи сўзларни таҳлил қиламиз [2: 6]. Мазкур синонимик сўзлар “бармоқлар билан тутиб, хат (асосан қоғозга) ёзиш учун ишлатиладиган, одатан бир қаричдан узун бўлмаган, чўзинчоқ ёзув қуроли” умумий маъносига эга, бироқ турфа хил маъно нозикликлари билан фарқ қилади.

Лексеманинг семик имкониятлари бирикма доирасида аниқроқ ифодаланади. Лексик бирлик якка ҳолда умумий маъно англатса, бирикма таркибида унинг хусусий, ўзига хос маънолари аниқ ифодаланади. Навоий асарларида *қалам* сўзининг нозик семантик қирралари турғун бирикмаларда ёрқинроқ юзага чиқиб, ижобий эмотив маъно касб этади. Маълум бир воқелик тўлиқ ва аниқ ифодаланишида танланган сўзлар ўзаро семик комбинация - лексик-семантик мувофиқлик ҳосил қилмоғи лозим, лексик-семантик мувофиқлик лексемаларни тарихийлик ёки янгилик, миллий-маданийлик ёки ўзлашмалик, нейтраллик ёки эмоционаллик бўёғига кўра ўзаро муносабатга киришуви учун кўмак беради. *Қалам* сўзида тарихийлик бўёғи қанчалик ёрқин образли асосга эга эканлиги, ушбу лексема услубий жиҳатдан тарихий ёки миллий-маданий мазмундаги бадиий асарларда қўлланганда юзага чиқади:

Турк назмида чу мен тортиб алам,

Айладим ул мамлакатни ***якқалам*** (Лисон ут-тайр).

Қалам лексемаси ушбу матнда ҳам миллий-маданий ва тарихийлик белгиларига кўра бошқа лексемалар билан семантик мутаносибликда қўлланган. Бу хусусият, жумладан, ***як+қалам*** тарзда турғун бириккан сўзнинг танланиши орқали шоирнинг халқимизнинг миллий-маданий қадриятлари ҳақидаги ассоциацияси билан боғлиқдир.

Сўз семик жиҳатдан кўп белгили, информация ифодалашда фаол, тилнинг миллий-маданий, тарихий хусусиятлари билан алоқадор бўлса, ушбу сўзда кўчимнинг юзага келиш даражаси юқори бўлади: *Турк назмида чу мен тортиб алам, Айладим ул мамлакатни* ***якқалам*** (Лисон ут-тайр).

Мазкур мисралардаги индивидуал метонимия - ижодкорнинг тафаккур даражаси асосида юзага келтирган образли ифодаси тингловчи (китобхон)га эстетик завқ бағишлайди. *Қалам* сўзи учун типик бўлган ушбу лексик қуршовда *хома*, *килк* сўзларини қўллаб бўлмайди.

“Алишер Навоий” қомусий луғатида *қалам* сўзи “хат ёзиш, расм солиш, чизма чизиш учун ишлатиладиган чизмачилик қуроли; килк, хома” маъносида изоҳланган [1: 190]. Бизнингча, Навоий даврида *қалам* сўзи “расм солиш, чизма чизиш учун ишлатиладиган *чизмачилик* қуроли”гина эмас, балки кўпроқ “ёзув қуроли” маъносини англатиш учун қўлланган: *Ҳажр дудидин қора бўлғон кўнгул ичра ўқунг, //Шарҳи ҳолим ёзғали бўлмиш* ***қалам*** *бирла* ***давот***. (Наводир уш-шабоб, 74-ғазал).

Навоийга қадар ҳам олим-у фузалолар, хаттотлар, ижод аҳли ёзув учун *давот* (сиёҳдон) ҳамда *қалам*дан фойдаланишган. Масалан, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида:

*1.**Давот** қилди кайаз битиди битиг.* (У) сиёҳдон ва қоғоз сўради, мактуб ёза бошлади*). 2.Муну сўзладим сўз битигин улам, тугаттим сўзимни қуруттим **қалам.*** (Бу сўзларни мен сенга баён қилдим, сўзимни тугатдим, қаламни (сиёҳни) қуритдим [4: 97]..

Навоий шеъриятида *қалам* бир неча маънода қўлланилган. Ҳамд ва муножот оҳангидаги байтларда *қалам* илоҳий мазмун-моҳият касб этиб, ўзгармас илоҳий тақдирнинг котиби дея тавсифланади:

*Тийр илигида не **қалам,** не рақам,*

*Балки рақам ояти “жаффал - **қалам**”*. (Ҳайрат ул-аброр)

Буюк шоирнинг назмий асарларида *қалам* сўзи турфа хил маъноларни англатиб, бетакрор ташбиҳ даражасига кўтарилган:

***Қаламким** раҳнаварди тезтакдур,*

Азалдин манзили фавқул-фалакдур.

Магар ваҳм адҳамидур тез рафтор,

Не адҳам, жардаи Шабдез рафтор. (Фарҳод ва Ширин).

Қалам сўзида ижобий-эмотив ва улуғворлик семаларининг мустаҳкам ўрнашганлигига сабаб ушбу сўзнинг муқаддас Қуръони Карим оятларида қўлланганлигининг таъсири ҳам дейиш мумкин (Қуръони Карим, Қалам сураси, 1-оят; Алақ сураси 4-оят).

Навоий асарларида *хома, килк* сўзлари *қалам* сўзининг синонимлари сифатида параллел тарзда фаол қўлланиб келинган. Масалан:

*1.Шуури борми илгида **қалам**нинг*

*Ва ё ул **хома** нўгида рақамнинг* (Фарҳод ва Ширин).

*2. Келиб ул нақш **килк**и соясидин,*

*Ки, келмай юз **қалам** пироясидин*. (Фарҳод ва Ширин).

Келиб чиқиши арабча бўлган *қалам* сўзидан фарқли равишда *килк* ва *хома* сўзлари форс тилига мансуб. “Навоий асарлари луғати”да ушбу сўзлар қуйидагича изоҳланади:

КИЛК. *ф.* Қамиш қалам; **килки нуктапош** - нозик маъноли сўз ёзувчи қалам; **килки сунъ** - Яратиш қалами; маж. Худонинг қудрати, **килки тақдир, килки қазо** - Тақдир қалами, азалда ёзилгани, **килки фусунпардоз** - Ажойиб сўзлар ёзувчи қалам.

Килк сўзи умумистеъмолда учрамайди, бироқ замонавий ўзбек адабиётида китобхон кўз олдида тарихий бўёқни аниқ ва образли ифодалаш мақсадида таниқли ўзбек шоири Э.Воҳидовнинг “Алишер Навоий кемаси” шеърида қўлланган:

Улуғвор бастида ўйчан бир шукуҳ,

***Килкидан** тўқилган ғазалдек боқий.*

Беш аср сўнгида кема бўлган руҳ,

Беш қитъа оралаб кезар Навоий.

ХОМА. *ф.* Қалам; **Хомайи тақдир** - тақдир қалами, бандалар тақдири ёзилади деб фараз этилган, илоҳий қалам... [5: 660].

Кўринадики, *килк* ва *хома* сўзларининг изоҳида *қалам* сўзидан фойдаланилади, ушбу сўзлар Навоий асарларида *қалам* сўзи маъносида ишлатилиб, ноўрин такрорнинг олдини олган. Бироқ *хома* ва *килк* сўзлари семантик структураси ҳамда ўзига хос турғун бирикмаларда иштирок этиши билан фарқ қилади. Масалан, *килк* лексемаси учун *килки сунъ* (тақдир қалами), *килки тахайюл* (хаёлот қалами) сўзлари билан турғун бирикма ҳосил қилиш хос:

1.Ёрур холинг хаёлидин оқарган кўзларим гўё,

*Қўюбтур **килки сунъ** ул нуқтани кўзлар қаросидин*. (Наводир уш-шабоб, 457- ғазал).

2.Неча хат сизғали йўқ ерда санга ҳолимни,

*Номалар **килки тахайюл** била таҳрир этайин.*(Наводир уш-шабоб, 487-ғазал).

Шунингдек, *килк* сўзининг *хома* сўзидан фарқи одатан ўз ва мажозий маънода сурат солиш, оламни тасвирлаш, жумладан, инсон қиёфасини гўзал тасвирларда ифода этиш вазифаларини бажариш учун ҳам ишлатилишида кўзга ташланади:

*1. Кўкта ҳар ой бир ҳилол, ул машқдурким **килки сунъ**,*

*Айламиш сизғонда ул икки **муқаввас қошни**.* (Наводир уш-шабоб, 599-ғазал).

*2. Неча **килки тахайюл** бирла бир **суврат** нигор айлай,*

Анга ошиқ ясаб, кўнглумни амдо беқарор айлай. (Наводир уш-шабоб, 615-ғазал).

Хома сўзи эса кўпроқ ўз ва мажозий маънода ҳам “ёзув қуроли” маъносида қўлланган, масалан:

1.***Хома** рафторим неча сурсам неча,*

Қирқ-эллик байт ҳар ярим кеча.

Сафҳага ёзмай қарорим йўқ эди,

Бу рақамда ихтиёрим йўқ эди. (Лисон ут-тайр).

2.*Неча чоки гирибон қилди **хома**,*

*Тукуб ашкини афғон қилди **хома***. (Фарҳод ва Ширин).

Кўринадики, Алишер Навоий асарларида “ёзув, чизув қуроли” денотатини англатиш учун арабча *қалам*, форсча *килк* ва *хома* сўзларидан юксак маҳорат

билан фойдаланилган, *қалам* сўзидан фарқли ўлароқ, бугунги кунда *хома, килк* сўзлари умумистеъмолда қўлланилмайди. Ушбу синонимлар, айниқса, *қалам* XIX аср охирига қадар ўзбек тилида кенг истеъмолда бўлган, XX асрга келиб ушбу ўзбекча синоним сўзларни русча *ручка* сўзига алмаштиришга лисоний ва нутқий ҳеч эҳтиёж бўлмаган.

Ҳар қандай давр адабий тилида танлаб қўллаш хусусияти бўлади, ўзбек *адабий* тилининг янгидан ривожланиш даври - истиқлол даврида танлаш, айниқса, кучли бўлиб, у маълум мақсадга - тилнинг софлигига эришишга йўналтирилди. (Бу ўринда софлик ўзбек тили луғат таркибида келиб чиқиши соф туркий (ўзбекча) сўзларгина қолиши керак деган маънода эмас).

Ўзбек тилининг сўз бойлиги миллатимизнинг минг йиллик тарихга эга мумтоз асарларини тушуниши ва билишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Миллатимизни ушбу мумтоз асарлар тилига яқинлаштириш даври келди, шунинг учун бир дебоча сифатида *ручка* ўрнида шу денотатнинг термини сифатида қадим туркийча *битги (битигу*); расм, чизма чизиш қуроли (“карандаш”) денотатини номлаш учун *килк* сўзини, *фломастер* ўрига *хома* атамасини таклиф қиламиз. Шунда турфа хил маъноларга эга *қалам* сўзи, таъбир жоиз бўлса, янада кенг қулоч ёзиб - функционал имкониятларини кенгайтириб ифода кўламининг ранг-баранглигини бойитади ва эски маънодошлари *хома, килк ва соф ўзбекча битги* лексемалари билан янги синонимик муносабатларга киришиб, фаол қўлланади.

Адабиётлар

1. Алишер Навоий: Қомусий луғат. -Т.: Шарқ, 2016. -Б 190.

2. Данияров Б.Х.Jozibali dars - ham qarz, ham farz (zamonaviy dars o‘tishning ayrim tutum va uslublari xususuda). - Toshkent: TIPI, 2024 yil, sentabr, 6-bet.

3. Данияров Б. Х. Ўзбек тили лексик синонимларининг лисоний ва нутқий муносабати, лексикографик тадқиқи. Монография.- Тошкент: “Сано стандарт”, 2019. - Б. 10.

4. Dadaboyev H., Xolmurodova M. “Qutadg‘u bilig”dagi so‘zlarninig o‘zbekcha, ruscha va inglizcha izohli lug‘ati. -T.: Navro‘z, 2018. -Б.97.

5. Навоий асарлари луғати // Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов. -Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. - Б. 660.

FATIK MULOQOT LINGVOKULTUROLOGIK ASPEKT SIFATIDA

To‘xtasinova Odinaxon Yusupovna
Qo‘qon davlat universiteti f.f.n dotsenti
Xrojiddinova Muattar Mansurovna
Qo‘qon davlat universiteti o‘qituvchisi, PhD

Annotatsiya: Mazkur maqolada fatik muloqot va uning ob’ekt tilshunosligidagi ahamiyati, shuningdek, fatik muloqotning lingvokulturologik aspect sifatidagi tadqiqi hususida ayrim fikr-mulohazalar bayon etilgan. Kishilarga mulozamat, manzirat qilish usul va darajalari jihatidan O‘zbekistonning turli hududlarida yashovchi kishilar muloqot xulqi birmuncha farqlanadi. Bu farqlar interetnik muloqotda ishlatiluvchi turli til va shevalar bilan ham bog‘liq. El orasida aytib yuriladigan “Qo‘qon manzirat”, “Samarqand manzirat” kabi jumlalar qam o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmagan. O‘zbekistonning Buxoro, Surxondaryo, ayniqsa, Xorazm viloyatlarida hatto mehmonga ham ortiqcha mulozamat ko‘rsatish unchalik urf emas. Buning obektiv va subektiv sabablari bor, albatta. Maqolada mana shu sabablar xususida to‘xtalamiz.

Kalit so‘zlar. Fatik muloqot, lingvukulturologik tahlil, kommunikatsiya, mulozamat-manzirat, ayollar mulozamati, erkaklar mulozamati, bolalarga iqlinadigan mulozamat

ФАТИЧЕСКАЯ КОММУНИКАЦИЯ КАК ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Токтасинова Одинахон Юсуповна
Доцент факультета государственной университетаКоканда
Хроджиддинова Муаттар Мансуровна
Преподаватель Кокандского государственного университета, доктор философии

Абстрактный. В статье излагаются некоторые размышления о фатической коммуникации и ее значении в узбекской лингвистике, а также об изучении фатической коммуникации как лингвокультурологического аспекта. Коммуникативное поведение людей, проживающих в разных регионах Узбекистана, несколько различается по методам и уровню обслуживания людей, уровню оказываемого ими уважения. Эти различия также связаны с разными языками и диалектами, используемыми в межэтническом общении. Такие популярные в народе словосочетания, как «Коканд Манзират» и «Самарканд Манзират», возникли не спонтанно. В Бухарской, Сурхандарьинской и особенно Хорезмской областях Узбекистана не принято проявлять излишнюю вежливость даже по отношению к гостям. Конечно,

этому есть объективные и субъективные причины. В этой статье мы сосредоточимся на этих причинах.

Ключевые слова. Фатическая коммуникация, лингвокультурный анализ, коммуникация, вежливость, женская вежливость, мужская вежливость, детская вежливость

PHATIC COMMUNICATION AS A LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECT

To‘xtasinova Odinaxon Yusupovna
Qoqon State University, PhD Associate Professor
Khorodzhiddinova Muattar Mansurovna
Teacher of Kokand State University, PhD

Abstract: This article presents some thoughts on phatic communication and its significance in Uzbek linguistics, as well as the study of phatic communication as a linguoculturological aspect. The communicative behavior of people living in different regions of Uzbekistan differs somewhat in terms of the methods and levels of courtesy and hospitality. These differences are also associated with the different languages and dialects used in interethnic communication. Phrases such as “Koqand manzirat”, “Samarkand manzirat” that are spoken among the people did not arise by themselves. In the Bukhara, Surkhandarya, and especially Khorezm regions of Uzbekistan, it is not customary to show excessive courtesy even to guests. There are, of course, objective and subjective reasons for this. In the article we will focus on these reasons.

Keywords: Phatic communication, linguocultural analysis, communication, address-address, women’s address, men’s address, child-oriented address.

Kirish. Hozirgi davr tilshunosligida nutq jarayoning nafaqat ma’no yetkazish, balki ijtimoiy-madaniy munosabatlarni shakllantirishdagi o‘rni ham alohida ahamiyat kasb etmoqda. Insonlar o‘rtasidagi aloqa faqatgina axborot almashinish bilan cheklanmay, balki o‘zaro yaqinlikni saqlash, muloqotni davom ettirish, suhbatdoshning e’tiborini jilovlash kabi ko‘plab ijtimoiy vazifalarni ham bajaradi.Ana shunday nutqiy faoliyat turlaridan biri sifaida fatik muloqot alohida o‘rganishga loyiqdir.

Hozirgi zamon tilshunosligida inson muloqoti faqat axborot uzatish vositasi emas, balki madaniyatni aks ettiruvchi ijtimoiy-madaniy j arayon sifatida ham tadqiq etilmoqda. Muloqot jarayonining barcha turlari Ichida fatik muloqot alohida o‘ringa ega, chunki u til orqali insonlar orasidagi hissiy va madaniy aloqani mustahkamlaydi.

Fatik muloqot tushunchasini fanga B. Malinovskiy (1923) kiritgan bo‘lib, u bu turdagi muloqotni “axborot emas, balki aloqa qadriyatini ta’minlovchi muloqot” deb izohlagan. Keyinchalik R. Jakobson, G. Leech, Brown & Levinson kabi olimlar bu hodisani pragmalingvistika va madaniy kommunikatsiya nuqtai nazaridan chuqurroq tahlil qilganlar.

O‘zbek tilida fatik muloqot - milliy urf-odatlar, muomala etiketi, diniy qadriyatlar va madaniy mentalitet bilan chambarchas bog‘liq. Shu bois uni lingvokulturologik aspektda o‘rganish o‘zbek tilining madaniy semantikasini ochish uchun muhimdir.

“Fatik” atamasi ilk bor ingliz tilshunosi B.Malinovskiy tmonidan kiritilib, nutqning, kontaktni saqlash funksiyasini anglatsa-da, keying yillarda bu hodisa tilshunoslikning turli yo‘nalishlarida-prgmalingvistika, sotsiolingvistika, kommunikativ ligvistika va ayniqsa lingvokulturologiya doirasida keng tadqiq etilmoqda.Chunki fatik birliklar ma’no tashishdan ko‘ra ko‘proq madaniy qadriyatlar, milliy mentalitet, odobsizlik yoki muloyimlik me’yorlari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Fatik muloqotning lingvokulturologik aspekt sifatidagi o‘ziga xosliklari xususida so‘z yurtishdan oldin fatik muloqotning o‘zi nima, bu termin ostida nima nazarda tutidadi kabi savollarga javob topib olishga to‘g‘ri keladi.

Ma’lumki, muloqotdan ko‘zlangan asosiy maqsad kommunikantlar o‘rtasida o‘zaro fikr almashish bo‘lsa-da, tilshunoslar o‘z ishlarida uning bundan boshqa yana bir qator funktsiyalari mavjudligini aloqida ta’kidlaydilar. Muloqotning bunday muhim funktsiyalaridan biri mulozamat (manzirat) ifodalashlik xususiyatidir.

Psixologik nuqtai nazardan fatik muloqot shartlilik xususiyatiga ega ekanligi bilan ajralib turadi va shu jihatdan u yarim faoliyat (квазидеятелност) qisoblanadi. CHunki u o‘ziga xos so‘z o‘yini bo‘lib, ba’zan bir nutqiy uzilishlarning oldini olish va shu yo‘sin nutqning davomiyligini, suhbatning jonli, chiroyli chiqishini ta’minlash - suhbatdoshlar ko‘nglini olish maqsadida qo‘llaniladi. Shu sababdan ham unda mazmundan ko‘ra shakl ustunlik qiladi.

Asli arabcha bo‘lgan mulozamat-manzirat so‘zlari o‘zbeklar nutqida kishining ko‘nglini olish uchun ko‘rsatiladigan iltifot, e’zoz-ikrom, takalluf ma’nosida qo‘llanadi. Faqat “mulozamat”da ijobiy, “manzirat”da esa salbiy ma’no ottenkasi borligi bilan farqlanib turadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tilshunos A.Jo‘rayev o‘zbek shevalarini areal nuqtai nazardan o‘n bir zonaga ajratadi va bu zonalar bo‘yicha tadqiqot o‘tkazgan qirqqa yaqin dialektologning ishlarini alohida hurmat bilan tilga oladi. Shu bilan bir qatorda dialektologiya sohasida yo‘l qo‘yib kelingan kamchilik va nuqsonlar, jumladan, faktlar yig‘ishga ortiqcha berilib ketish oqibatida yuz bergan nazariyasizlik uzoq davom etganligini achinish bilan qayd etadi.

Tadqiqot lingvokulturologik, pragmalingvistik, sotsiolingvistik yondashuvlarga asoslanadi. Ma’lumotlar manbai sifatida:

• o‘zbek xalq maqollari, salomlashuv va xayrlashuv shakllari,

• og‘zaki muloqot namunalar,

• adabiy matnlardagi fatik birliklar tahlil qilindi.

Metodlar: diskurs tahlili, madaniy-semantik tahlil, taqqoslama usul.

Natijalar va tahlil

1. Fatik muloqotning madaniy mohiyati

Fatik muloqot o‘zbek xalqining qadimiy muloqot odobida chuqur ildiz otgan. Masal an, “Assalomu alaykum” nafaqat salomlashuv vositasi, balki duo, ezgu tilak, tinchlik istagini ifodalaydi. Shu tarzda, bitta fatik birlikda lingvistik, madaniy va ruhiy qatlamlar uyg‘unlashadi.

2. Milliy-madaniy stereotiplar

O‘zbek jamiyatida muloqot iliqligi, mehr, hurmat asosida quriladi. Shu sababli fatik janrlar quyidagi stereotiplarni ifodalaydi:

• Samimiyat → “Qandaysiz?”, “Ishlar joyidami?”

• Hurmat → “Marhamat”, “Rahmat sizga”

• Mehr → “Omon bo‘ling”, “Xudo sizni asrasin”

3. Lingvokulturologik konnotatsiyalar

Fatik birliklarda madaniy kodlar yashiringan bo‘ladi. Masalan, “Rahmat” so‘zi nafaqa t minnatdorchilik, balki duo, yaxshilik tilovini ham bildiradi. Shuningdek, “Salomat bo‘ling”, “Yaxshi boring” kabi so‘zlar orqali o‘zbek xalqining baraka, tinchlik va ezgulik qadriyatlari aks etadi.

4. Fatik muloqot va milliy etiket

Fatik muloqotning eng muhim jihati - muloqot etiketini belgilashidir. O‘zbek tilida:

• keksalarga murojaatda hurmat shakli ishlatiladi (“siz”, “marhamat”, “iltimos”);

• yaqin do‘stlar o‘rtasida esa emotiv va qisqa shakllar qo‘llanadi (“salom”, “xo‘p”, “zo‘r!”).

Bu farq lingvokulturologik tabiatning namunasidir.

Munozara

O‘zbek tilidagi fatik muloqot G‘arb tillaridan farqli ravishda ezgulik, diniy-axloqiy qadriyatlar va jamoaviylik ruhini o‘zida mujassam etadi.

Masalan, ingliz tilidagi “Hi!” yoki “How are you?” ko‘proq ijtimoiy aloqa uchun ishlatilsa, o‘zbekcha “Assalomu alaykum” diniy-madaniy ma’noni ham o‘z ichiga oladi.

Shunday qilib, o‘zbek fatik muloqoti - bu madaniy identitetni saqlovchi lingvistik hodisadir.

Kishilarga mulozamat, manzirat qilish usul va darajalari jihatidan O‘zbekistonning turli hududlarida yashovchi kishilar muloqot xulqi birmuncha farqlanadi. Bu farqlar interetnik muloqotda ishlatiluvchi turli til va shevalar bilan ham bog‘liq. El orasida aytib yuriladigan “Qo‘qon manzirat”, “Samarqand manzirat” kabi jumlalar qam o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmagan. O‘zbekistonning Buxoro, Surxondaryo, ayniqsa, Xorazm viloyatlarida hatto mehmonga ham ortiqcha mulozamat ko‘rsatish unchalik urf emas. Buning obektiv va subektiv sabablari bor, albatta. Quyida mana shu sabablar xususida to‘xtalamiz.

Avvalo, fatik muloqotga tabiatning ta„siri xususida so‘z yurtitamiz. Grekcha “oykos” so‘zidan olingan bo‘lib, “uy, turar joy” ma’nosini anglatadigan “ekologiya” so‘zi nemis biologi Ernst Gekkelning 1968-yili yozilgan “Paydo bo‘lishning tabiiy tarixi” (Natural istory Greation) nomli asarida ilk bor atama sifatida qo‘llanilgan bo‘lsa-da, inson tabiatning bir bo‘lagi, ajralmas qismi ekanligi allaqachon e’tirof etilgan va bu haqda qadim zamonlardan buyon noyob fikrlar aytib kelinadi. Jumladan, geografik muhitning ijtimoiy hayotdagi ro‘lini qadimgi grek olimlari Demokrit, Gippokrat, Geradot, Polibiy, Strabon, o‘rta asr Sharq faylasuflari ibn Sino, Navoiy, Bobur va boshqa ko‘plab mutafakkirlar o‘z asarlarida alohida ta’kidlaganlar

XIX asrning o‘rtalariga kelib, XVIII asrda frantsuz mutafakkiri Sh. Monteske tomonidan har bir mamlakatning geografik muhiti uning axloqi va qonunlarini belgilaydi, degan ta’limoti qaytadan tiklanib, ijtimoiy-siyosiy qarashlarda o‘z ifodasini topa boshladi. XX asr boshlarida geografik maktab yo‘nalishlaridan biri sifatida Amerikada vujudga kelgan environmentalizm (inglizcha-muhit) ta’limotining ko‘zga ko‘ringan vakilaridan biri E.Xatington ham iqlim aholining sog‘ligiga, jismoniy va axloqiy faoliyatiga, mehnat unumdorligiga ta’sir qilishini alohida ta’kidlaydi.

Muhokama va natijalar. Biroq inson nafaqat tabiatning, balki jamiyatning ham farzandidir. “Yoki boshqacha qilib aytganda, inson muhiti bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan ikki qismdan - tabiiy va ijtimoiy muhitdan iboratdir” (Danilo J.Markovich). Inson mana shu ikki muhit o‘rtasida dunyoga keladi, o‘sadi va voyaga yetadi. Ammo bu o‘rinda shuni yoddan chiqarmaslik kerakki, ijtimoiy muhit, ya’ni “kishining shakllanishi va faoliyatidagi uni o‘rab olgan ijtimoiy, moddiy va ma’naviy shartsharoitlar”ning qanday bo‘lishligi ko‘proq ekologiyaga bog‘liqdir. Uning bevosita ta’sirida shakllangan ijtimoiy muhit shaxsning shaklanishi va rivojlanishida hal qiluvchi ro‘l o‘ynaydi. Shu bilan birga kishining ijodiy faolligi va faoliyati tufayli ijtimoiy muhit o‘zgarib turadi va bu jarayon ta’sirida kishilar o‘zlari ham o‘zgaradilar.

O‘zbek xalq ertaklarida, xususan mashhur «Uch og‘a-ini botirlar» ertagi «Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, qadim zamonda bir kishi bo‘lgan ekan, uning uchta o‘g‘li bor ekan….» yoki «Ayozqul» ertagi «Bor ekan-da, yo‘q ekan, och ekan-da, to‘q ekan,

burun o‘tgan zamonda bir podshoh bo‘lib, uning Ayozqul degan bir xizmatkor mahrami bor ekan…» deb boshlansa, bu she’riy usulda yozilgan ertaklarda ham kuzatiladi:

Bor ekanu yo‘q ekan
Och ekan-u to‘q ekan…
Ko‘p qadim zamonlarda
Samarqand tomonlarda
Bo‘lgan Luqmoni hakim,
Dard bilan kelib har kim
Davo topibdi undan…
(Mirmuhsin «Luqmoni hakim va O‘roqboy» afsonasi)

Demak, o‘zbek xalq ertaklarida fatik muloqotda: «Bor ekanu - yo‘q ekan, och ekanu to‘q ekan…» yoki «Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, bo‘ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, qarg‘a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan…» kabi jumlalar bilan boshlanib, bunda ertak tinglovchi ertak tinglashga tayyorlanadi, ya’ni tinglovchi ertakni tinglashga olib kiriladi (kirish bosqichi orqali).

Ushbu xalq ertaklarida xotima bosqichi ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Qirg‘iz, tojik, serb xalq ertaklaridan farqli o‘laroq, o‘zbek xalq ertaklari, asosan, «Shunday qilib ular murodu maqsadlariga yetishibdi» jumlasi bilan xotimalasa, boshqa xalq ertaklari voqealar rivojidan kelib chiqib xotimalanadi. Ya’ni ularda o‘zbek xalq ertaklari kabi bir xil jumla («Shunday qilib ular murodu maqsadlariga yetishibdi») jumlasi ishlatilmaydi. O‘rta yoshli kommunikantlar nutqining MX «do‘stim», «o‘rtoq», «jonim» (ayollar nutqida ayollarga nisbatan), «og‘ayni»,

«qarindosh» kabi murojaat shakllari yoki adresatning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ismini aytib murojaat qilish bu yoshdagilar MX nutqiga xos bo‘lgan asosiy xususiyatdir. Ular nutqida unchalik uzoq murojat qilinmaydi, ya’ni me’yor saqlangan holda muddaoga o‘tiladi. Buni A.Qahhorning «Sinchalak» qissasidagi ushbu parcha orqali ham ko‘rishimiz mumkin:

«Qalandarov ishni shovqin solmasdan, qizishmasdan yaxshilikcha bitirmoqchi edi, shuning uchun Saida kirganda:

- Keling, o‘tiring, - deb joy ko‘rsatdi. Saida hayron edi. Qalandarov iloji boricha osoyishta gapirishga harakat qildi.

- Gap bunday, Saidaxon… ikkovimiz bir qozonda qaynamayotibmiz. Men qiziqqonroq, buning ustiga qo‘polroq odamman. Siz yoshsiz, buning ustiga ayol kishisiz, o‘qigan qizsiz… har qaysimiz o‘z izzatimizda qolsak… Men jon deb ketar edim, lekin kolxozga ko‘p mehnatim singgan, bundan tashqari ketgani qo‘yishmasa kerak deb o‘ylayman… Saida labini kulgidan arang yighishtirib:

- Ketgin demoqchimisiz? - dedi.

- Tushunadigan odamning sadaghasi ketsang… Ariza bering! Men o‘rtoq Nosirov bilan gaplashaman.

Biz bu misolda nutqning ijtimoiy-lisoniy aspektlari o‘zbek muloqot xulqining o‘ziga xos milliy xususiyatlari bilan birgalikda sotsiolektning fatik muloqot nutqini amalga oshirishda yosh xususiyatlarinini yaqqol ifodalaganini ko‘rishimiz mumkin. Kirish bosqichida adresatning ismini aytib murojaat qilish o‘rniga «bolam», «bolaginam», «o‘g‘lim», «qizim» kabi murojaat shakllari «sen» formasi orqali qo‘llanadi:

«Poshsha xolla boshini ko‘tardi. Oyoqlari uvishib qolgan ekan, yurishdan yuzi burishib tizzalarini uqaladi.

- Ko‘nglim g‘ash, bolam, - dedi to‘satdan. 69 Xurshida tushunmadi…» (O‘.Hoshimov) kabi.

Xulosa. O‘zbeklar muloqot jarayoni, o‘zbek tili materiallari o‘zbek tilshunosligida antropotsentrik paradigma asosida keng aspektda o‘rganilmagan bo‘lsa-da, kognitiv, psixolingvistik, lingvokulturologik xarakterdagi bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ularda, asosan, kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiyaning nazariy masalalari, o‘zbek tilida muayyan kontsept ifodasi, mazmuniy pertseptsiya, bolalar nutqining psixolingvistik xususiyatlari va intertekstuallik muammolari tadqiq etilgan. Matnning kognitiv-semantik, psixolingvistik, lingvokulturologik xususiyatlari, jumladan, uning yaratilishi va mazmuniy idrokiga oid masalalar esa tilshunosligimizda monografik yo‘sinda tadqiq qilingan emas.

Fatik muloqotni lingvokulturologik aspektda o‘rganish o‘zbek xalqining madaniy qadriyatlari, milliy muloqot uslubi va nutq etiketini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. U nafaqat til, balki milliy ruh va madaniyatning ifodasi sifatida ham ahamiyatga ega.

Demak, fatik muloqot - bu til orqali madaniyatni saqlovch i ijtimoiy hodisa, va uni o‘rganish o‘zbek tilining global kommunikativ tizimdagi o‘rnini aniqlashga yordam beradi.

Foydalanilgan dabiyotlar

1. Худайберганова Д. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик таҳлили. Филол. фан. док.... дис. автореф. - Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2015. - 102 б.

2. Юлдашев М.М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан.д-ри... дис. автореф. - Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2009. - 48 б.

3. Боймирзаева С.Ў. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар: Филол. фан. д-ри... дис. автореф. - Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2010. - 320 б.

4. Turniyozov N., Yo‘ldoshev B. Matn tilshunosligi. - Samarqand: SamDU nashri, 2006. - 96 b.

5. Раҳимов А. Тилни парадигмалар асосида ўрганиш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиѐти. - Тошкент, 2012. - № 2. - Б. 20-25

6. Маҳмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш // Ўзбек тили ва адабиѐти. -Тошкент, 2015.-№3. - Б. 3-12.

GRAMMATIK VOSITALAR VERBALIZATSIYASI VA UNDA “INSON” KONTSEPTINING VOQELANISHI

Umidjon Yigitaliyev
Qo‘qon DU dotsenti, PhD
Shoxruhbek Umidjonov
O‘zMU magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolda grammatik vositalar orqali “inson” kontseptning verbalashuvi assotsiativ aspektda tadqiq etiladi.

Kalit so‘zlar: grammatik vosita, kontsept, inson, verballashuv jarayoni, grammatik kategoriya, matn.

Til odamning muhim atributlaridan biridir. Bu inson o‘zini anglagandan beri tilni odamning hayvondan farqlovchi belgilaridan biri sifatida uqqanligi bilan isbotlanadi.

Mir Alisher Navoiy bu holatni “Muhokamatul-lug‘atayn” asarida shunday sharhlaydi:

Ey so‘z ila qilgan ofarinish og‘oz // Insonni aroda aylagay mahrami roz
Chun kun faya kun sahfasiga bo‘ldi tiroz // Qilg‘on ani nutq ila baridin mumtoz.

O‘zbek tilida *inson* tushunchasini tadqiq etish bo‘yicha leksik-semasiologik va maydon aspektida[Iskandarova Sh, 1: 24] hamda kontseptual[Yigitaliyev U, 2: 17] jihatdan hozirgacha birqancha tadqiqotlar amalga oshirilganligi sir emas.

Hozirgi kunda jahon tilshunosligida kontseptual tadqiqotlarga[Sheina I, 3: 60; Belyaeva E, 5: 63] jiddiy e’tibor berila boshlandi. Bu tadqiqotlarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, lisoniy faktlarga sof lingvistik holda yondashmay, balki fanlar integratsiyasi, boshqacha aytganda, kognitiv nuqtai nazardan tahlil qilish orqali lisoniy hodisaning ostida yashirinib yotgan mohiyatning ochilishiga e’tibor

beriladi.Tadqiqotchi e’tibori ko‘proq lisoniy hodisalar o‘rtasidagi munosabatni yoritishga qartiladi.

Mazkur axborotda grammatik tizimining funktsional tomonida muayyan kontsept -*“inson”* ning ifodalanishini kognitiv aspektda tadqiq etish ko‘zda tutiladi.

Grammatik tizimda esa *“inson” lisoniy kontsepti (LK - qisq.U.Y.)*ning voqelanishi o‘ziga xos tabiatga ega. Chunonchi grammatik tizimda “inson” LKi yorqin ravishda egalik va shaxs-son qo‘shimchalarining birlik va ko‘plikdagi I va II shaxslarda namoyon bo‘ladi. Ya’ni: *kitobim, kitobing, kitobimiz, kitobingiz, shuningdek, o‘qidim, o‘qiding, o‘qidik, o‘qidingiz* kabilar.

Tabiiyki, bu grammatik kategorial shakllar grammemasida “inson” LKining mavjudligi bu grammatik shakllarning birinchi (I) va ikkinchi (II) shaxs kishilik olmoshlari bilan uzviy grammatik-geneologik aloqadorligi bilan xarakterlanadi. Nutq jarayonida uning bu olmoshlar va mazkur grammatik shakllar o‘ziga xos bir *pleonazmni* - qayta takrorlashni tashkil etadi: *Mening kitobim*, *Biz keldik* kabi nutqiy qurilmalarida (hosilalarida) “inson”, “shaxs” va “son” ma’nolarining ifodalanishida bu pleonazm yaqqol ko‘rinadi.

I, II shaxs egalik va shaxs-son qo‘shimchalarida “inson” LKi yorqin va barqaror tashkil etuvchidir. Shuning uchun bu shakllar odam bo‘lmagan narsa va predmetlarga (o‘simliklar, hayvonlar va h.k.) nisbatan qo‘llanilsa, personifikatsiya, jonlantirish, tashhis badiiy san’ati voqelanadi. Chunonchi:

Q*ani ayt, maqsading nimadir sening,*
Nega tilkalaysan bag‘rimni ohang?
Nechuk kerak bo‘ldi, senga ko‘z yoshim,
Nechuk kerak, rubob, senga shuncha gam! (A.Oripov), yoki
Qatra qonlarkim tomar ko‘ksimga o‘rgan toshdin,
Zaxmdindur demakim, qon yig‘lar ahvolimga tosh. (Alisher Navoiy), yohud
Bunda qorning taglarida qish
Bahor uchun suylaydi olqish. (Hamid Olimjon).

Shu grammatik shakllarning III shaxsida “inson” LKi mo‘’tadil, neytraldir. YA’ni bo‘lishi ham, bo‘lmasligi ham mumkin. Va bu holat grammatik shaklning ma’nosi bilan emas, balki u qo‘llanilgan qurshovi bilan bog‘liq. Chunonchi, xalq shoiri E.Vohidovning:

Bu donish mahzanin so‘zlar

Menga afsona yangidan baytida jonlantirish - “*xazina”*ni so‘zlatish, gapirtirish “so‘zlamoq” fe’lida yorqin ifodalangan “inson”LKining mavjudligi bilan bog‘liqdir.

“Inson” LKi yorqin ifodalangan morfologik vositalarning keng tarqalganlardan biri antropoindikator va shaxsiy munosabat qo‘shimchalaridir. Shuningdek, shaxs otlari va ismi foil yasovchi qo‘shimchalarda ham “inson” LKi yorqin voqelanish ko‘lamiga ega[Yigitaliyev U, 2: 14]. Shuningdek, jamlovchi son yasovchi *-avlon, -ov,*

-ala morfemalarida ham “inson” LKi ifodalangandir. Bu qo‘shimchalardan *-ov, -ovlon* kabilarida mazkur kontsept yaqqol (yorqin) ifodalangan bo‘lsa, *-ala* affiksining grammatik-funktsional tomonida ularga nisbatan mo‘’tadil mavqeda voqelanadi. Shuning uchun *-ov* va *-ala* jamlovchi son yasovchi qo‘shimchalari “inson” LKining ifodalanishiga yoki bu ma’noga nisbatan mo‘’tadilligiga ko‘ra privativ oppozitsiyani (noto‘liq ziddiyatni) tashkil qiladi. Bu ziddiyatda *-ov* affiksi kuchli, belgili a’zoni, *-ala* qo‘shimchasi esa kuchsiz, mo‘’tadil a’zoni tashkil etadi.

“Inson” LKi sintaktik sathda ham voqelanadi. Jumladan, so‘roq gaplarda “odam” LKi yorqin, barqaror belgi sifatida voqelanadi. Jumladan, so‘roq gaplar odamdan boshqa narsa, predmetga qaratilganda personifikatsiya (jonlantirish, tashhis) sodir bo‘ladi:

Ey, nomard tabiat, bormi senda his?! // Qaytadan baxt bersang, bo‘lmasmi unga. (A.Oripov).

His-hayajon gaplar grammemasida ham “inson” LKi voqelangan. Bu holatni quyidagi sintaktik qurilmalar semantik-funktsional tomonida ko‘rishimiz mumkin: *Ex, ayb o‘zimda !* (M.Ismoiliy, “Farg‘ona tong otguncha”). *Xay-xay, unday demang, aylanay* ! (M.Ism.). *Faqat o‘zini o‘zi qiynamasa bas, faqat sog-salomat bo‘lsa bas ! Ox… Xaydar sog-omon bo‘lsa edi ! Qoyilman-ey, tilingiz aylanganiga* !(X.G‘.)

O‘zbek tilining nazariy sintaksisida matn ham asosiy yirik sintaktik birlik sifatida e’tirof etilganligi bois, biz “inson” LKining mana shu birlikning grammatik-funktsional tomonida voqelanishini tadqiq jarayoniga tortdik. Chunonchi, jahon adabiyotining faylasuf-yozuvchilaridan Mixail Bulgakovning “Usta va Margarita” romanidagi quyidagi matn va unda qo‘llangan qurilmalarning mazmun sathida to‘lig‘icha “inson” LKi voqelangan:

“SHu asnoda birdan bir stol uzra: MASSOLIT!”- degan sado parvoz etdi.Birdan, allakimdan qattiq musht egandek, jaz shalvirab, so‘ng gung bo‘lib qoldi. “ Nima, nima, nima bo‘pti, nima ?!!” - “Berlioz !!!” Odamlar o‘rinlaridan turib ketishdi, baqiriq-chaqiriqlar yangradi… Mixail Aleksandrovich haqidagi shumxabar hammani og‘ir qayg‘uga solib qo‘ygandi. Kimdir kuyib-pishib, hoziroq, shu erning o‘zida kollektiv nomidan qandaydir telegramma yozib, zudlik bilan jo‘natish kerak, deb chinqirardi”[Bulgakov M, 4: 71].

Matnga e’tibor beradigan bo‘lsak, unda “*MASSOLIT”(*Moskva shahar badiiy kengashi), *sado, allakim, qaygu, kuyib-pishib, shum xabarni yetkazish, kollektiv, telegramma, jo‘natmoq, chinqirmoq, gung, baqiriq-chaqiriq* kabi lisoniy-nutqiy hosilalar uchraydi. Bu hosilalarning hammasi grammatik-funktsional jihatdan “inson” ga ishora qilyapti. Bu holat bizga butun boshli matnda “inson” LKi voqelanganligini dalillashga imkon beradi.

Adabiyotlar

1. Iskandarov Sh.M. O‘zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o‘rganish (shaxs mikromaydoni): Filol.fanl.dokt.... diss.avtoref. -T., 1999.

2.Yigitaliyev U.S. O‘zbek tilida "odam" va "jins" konseptlari bilan bog‘liq assotsiativ-verbal birliklar: Filol. fan. bo‘y. fals. dokt. …(PhD) diss. avtoreferati. -T., 2020. - 54 b.

3. Шеина И.М. Концепт “человек” в русской и английской языковых картинах мира // Вестник РУДН, серия *Русский и иностранные языки и методика их преподавания*, 2011, № 3. -С. 60-68.

4.Bulgakov M. Usta va Margarita. Roman // K. Mirmuhammedov tarjimasi. -T.: Yosh gvardiya, 1987. -B.71-b.

5. Беляева Е.В. Репрезентация концепта “человек” в русском и китайском языках /Журнал: Филология и лингвистика в современном обществе: Материалы IV Межд.науч. конф. (г.Москва, июнь 2016 г.) -М.: БУКИ-ВЕДИ, 2016. -С. 63-65.

6. Yigitaliyev U.S. Grammatik shakllar vazifadosh qo‘llanishida butun-qism ma’nosining ifodalanishi (kelishik kategoriyasi misolida)// “Qo‘qon DPI ILMIY XABARLARI” jurnali. - Qo‘qon, 2022. 4-son. -B. 107-111.

7. Yigitaliyev U.S. Bir bosh bo‘lakli gaplar semantikasida “shaxs” aktantining ifodalanishi (stilistik aspect)// “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnali. -Toshkent, 2022. 4-son. -B. 93-98. -B. 107-111.

8. https: //core.ac.uk/download/pdf/162464962.pdf

7.https: //media.neliti.com/media/publications/343911-cognitive-analysis-of-morphological-phen-6cbde1c9.pdf

8. https: //gejournal.net/index.php/IJSSIR/article/download/1308/1212

9. https: //phys-tech.jdpu.uz/index.php/hp/article/download/7241/4947

10.https: //miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/788

DAVLAT TILIDA ISH YURITISHNING DOLZARBLIK MASALALARI

Xoliqova Matluba Mardon qizi
Samarqand davlat pedagogika instituti
Pedagogika fakulteti Boshlang‘ich va
maktabgacha ta’lim nazariyasi kafedrasi assistenti
xoliqovamatluba5@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola davlat tilida ish yuritishning dolzarb masalalariga bag‘ishlangan bo‘lib, uning jamiyat hayotidagi o‘rni va ahamiyatini chuqur tahlil qiladi. Maqolada davlat tilini qonuniy tartibda qo‘llash, rasmiy hujjatlarda va turli sohalarda davlat tilida ishlashning huquqiy asoslari batafsil yoritiladi. Shuningdek, davlat tilida ish yuritishda yuzaga kelayotgan muammolar, jumladan, til qoidalarining buzilishi, xodimlarning yetarlicha tayyor emasligi va tilni rivojlantirishdagi qiyinchiliklar ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: davlat tili, ish yuritish, rasmiy hujjatlar, til siyosati, qonuniy asoslar, tilning rivojlanishi, til madaniyati, milliy birdamlik, til qonunchiligi

Аннотация: Статья посвящена актуальным вопросам ведения дел на государственном языке, глубоко анализирует его роль и значение в жизни общества. В статье подробно изложены правовые основы использования государственного языка в правопорядке, правовые основы работы на государственном языке в официальных документах и в различных сферах. Также рассматриваются проблемы, возникающие при ведении дел на государственном языке, в том числе нарушения языковых норм, недостаточная подготовка кадров, трудности в развитии языка.

Ключевые слова: государственный язык, делопроизводство, официальные документы, языковая политика, правовая база, развитие языка, языковая культура, национальное единство, языковое законодательство

Abstract: The article is devoted to current issues of conducting business in the state language, deeply analyzes its role and significance in the life of society. The article sets out in detail the legal basis for using the state language in law and order, the legal basis for working in the state language in official documents and in various areas. It also examines the problems that arise when conducting business in the state language, including violations of language norms, insufficient training of personnel, difficulties in language development.

Keywords: state language, paperwork, official documents, language policy, legal framework, language development, language culture, national unity, language legislation

KIRISH. O‘z taraqqiyotining yangicha bir bosqichiga qadam qo‘yayotgan mamlakatimizda barcha sohalar kabi davlat tilimiz bo‘lgan o‘zbek tiliga ham yangicha e’tibor qaratilib, tilimiz nufuzi va obro‘sini oshirish ishlari tub burilish yasamoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining 30 yilligiga bag‘ishlab o‘tkazilgan tantanali marosimda quyidagi so‘zlarni aytib o‘tdilar. “Shuni ta’kidlashim joizki, davlat tiliga e’tiborni mustaqillikka bo‘lgan e’tibor deb hisoblasak, davlat tiliga nisbatan bo‘lgan ehtirom va sadoqatni vatanga bo‘lgan ehtirom va sadoqat deb tushunsak va his qilish

maqsadga muvofiqdir”. Shunda o‘zimizning yuksak va oliy maqsadimiz yo‘lida shahdam qadamlar tashlagan bo‘lardik, albatta bunday g‘oya taraqqiyot garovidir.

ASOSIY QISM. O‘zbek tili milliy ma’naviyatimiz va mustaqilligimiz timsoli, o‘zligimizni anglashda dasturilamal bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbek tili ona tilimiz va eng muhimi davlat tili sifatida uning obro‘si va nufuzini oshirish, bugungi ijtimoiy hayotimizda munosib o‘rnini ta’minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi huzurida “Davlat tilini rivojlantirish departamenti” bu yo‘nalish bo‘yicha bir nechta muhim chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda. Hozirgi kunda har bir inson o‘z fikri va maqsadini, nima istayotganini aniq va ravon ifodalashi uchun bir nechta nutq uslublarini bilishi lozim, bulardan eng muhimi va kerakligi rasmiy uslub hisoblanadi. Har bir fuqaro ya’ni: oddiy ishchi, dehqon yoki hunarmand ham kezi kelganda oddiy hujjat hisoblangan ariza, tilxat, tushuntirish xati, tavsiyanoma va tarjimai hol yozishiga to‘g‘ri keladi. Bunday vaziyatda fuqaro o‘zbek tili imlosida bexato va ravon yozishi, yozayotgan hujjatda o‘zining fikr va maqsadini aniq, ravon, qisqa va lo‘nda shaklda tushunarli ifodalashi lozim. Oddiy fuqarodan tashqari har bir muassasa, korxona va tashkilotlari ishchi-xodimlari davlat tilida ish yuritishi ya’ni hujjatlar bilan ishlash ularning ish faoliyatining ajralmas qismiga aylanib qolgan. Ma’lumki ish yuritish asosini hujjatlar tashkil qiladi. Hujjatlarda axborotlar u yoki bu shaklda aks ettiriladi, bu axborotlar esa kishilik jamiyati a’zolarining o‘zaro munosabatini muntazam va qat’iy ravishda qayd etib borilishini hujjatlar tashkil etadi. Hujjatlar tizimi bugun yoki kecha paydo bo‘lib qolgan emas, kishilik jamiyati taraqqiyoti bilan birgalikda rivojlanib taraqqiy etib kelmoqda. Har qanday hujjatning birlamchi unsuri til hisoblanadi. 1989-yil 21-oktabr kuni “O‘zbek tiliga davlat tili maqomi” berilgach, hujjatchilik taraqqiyoti ham mamlakatimizda yangicha bosqichga ko‘tarildi. Mustaqilllikkacha bo‘lgan sho‘ro tuzumi davrida mamlakatimizdagi ish yuritish qog‘ozlarining ahvoli, shakli, mazmuni va yuritilish tili va uslubi achinarli holatda edi. O‘zbek tili esa muhim davlat ahamiyatiga molik hujjatlarida umuman o‘rin yo‘q bo‘lib, mahalliy unchalik ahamiyatsiz hujjatlarni yuritishda ishlatilsa-da, unda ham sof o‘zbek tilidan foydalanishmas edi.

Davlat tili milliy madaniyatni saqlash va rivojlantirish vositasidir. O‘zbek tilida ish yuritish orqali milliy qadriyatlar, an’analar va tarixiy meros avlodga yetkaziladi. Shuningdek, davlat tilida ish yuritish milliy birdamlikni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega [1].

Hujjatchilik tizimini shakllantirish va rivojlantirish jarayonidagi muhim va dolzarb masalalardan biri bu til va uslub masalasidir. Ish qog‘ozlari bilan ishlash jarayonida xodim, xizmatchi va rahbar alabatta o‘zbek tili qonun-qoidalarini puxta bilmoqlari lozim. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra boshqaruv organlaridagi xizmatchi-xodimlar faoliyatining 80%ni hujjatlar bilan ishlash tashkil etar ekan. Agarda har bir rahbar yoki xodim tilning qonun-qoidalarini yaxshi bilmaydigan bo‘lsa, butun boshli

faoliyatini hujjat ishlari bilan shug‘ullanishga qaratadigan bo‘lsa-da kutilgan natija va samaraga erisha olmaydi [2].

Hujjat yozilayotganda aniqlik, ravonlik, mazmuniy to‘liqlik, ixchamlik va o‘ziga xoslik talablariga javob berishi lozim. Bunday talablarga javob bera olmaydigan hujjatlar chinakam hujjat hisoblanmaydi, balki bu hujjat ish yuritish jarayoniga to‘sqinlik qiladi, ish yuritish taraqqiyoti va samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bu talablardan tashqari til qonun-qoidalari bilan bog‘liq ham talablar mavjud. Asosan hujjat va ish qog‘ozlari darak va buyruq ma’nosida bo‘lishi lozim, undov va so‘roq so‘zlar ishlatilmasligi kerak. Shuningdek, yana shevaga oid so‘zlar, ma’lum bir tor doira vakillari uchun tushunarli bo‘lgan so‘zlar, jargonlar, kundalik so‘zlashuvda ishlatiladigan so‘zlar, mubolag‘a va jonlantirish unsurlari bo‘lmasligi lozim. Quyidagi talablarga rioya etilmagan hollarda hujjatning aniqligi va mazmuniga putur yetib ish samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Hujjatlar bir nechta jihatlarga ko‘ra tasniflanadi, bular mazkur jihatlardir: hujjatning tuzilish o‘rniga ko‘ra, mazmuniga ko‘ra, mazmunining bayoniga ko‘ra, tayyorlanish darajasi va xususiyatiga ko‘ra tasniflanadi. Ish qog‘ozlari tuzilish o‘rniga ko‘ra ikki xil bo‘ladi, ichki va tashqi hujjatlar. Agar hujjatlar muayyan muassasa tarafidan tuzilib, uning ichki faoliyatida foydalanilsa bu ichki hujjat deyiladi. Muayyan muassasaga boshqa tashkilot yoki ayrim shaxslar tarafidan yuborilgan hujjatlar tashqi hujjatlar hisoblanadi. Mazmuniga ko‘ra esa sodda va murakkabdir. Hujjat muayyan bir masalani o‘z ichiga olsa sodda hujjat, agarda ikki va undan ortiq masalani o‘z ichiga olsa murakkab hujjatdir. Mazmunining bayoniga ko‘ra namunaviy, xususiy va qolipli turlari mavjud [3].

Hujjatning tegishliligiga ko‘ra rasmiy, xizmat va shaxsiy hujjatlarga bo‘linadi. Xizmat hujjatlari tayyorlanishiga ko‘ra muassasa va mansabdor shaxsga tegishli bo‘ladi, shaxsiy hujjatlar esa yakka shaxs tarafidan yoziladi (ariza, shikoyat xati va boshqalar) [4].

Mamlakatimizda o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilgach “davlat tili to‘g‘risidagi” qonun qabul qilindi. Qonunga binoan, respublika ududida barcha hujjatlar o‘zbek tilida olib borilishi belgilandi. Albatta bu voqea quvonarli hodisa lekin bu qonunga hozirgi kunda nechog‘lik amal qiliniyapti. Har kuni yo‘l-yo‘lakay turli xil reklama bannerlari va afishalariga ko‘zimiz tushadi. Bularning ko‘pchiligi chet tillari rus yoki ingliz tilida yozilganligini ko‘ramiz. Axir oddiygina reklama va e’lonlar ham ish yuritish qog‘ozlaridan biri-ku. Shu sababli nodavlat tashkilot va muassasa rahbar-xodimlarining kichik tadbirkor va tijoratchilarning davlat tilida ish yuritish bo‘yicha savodxonliklarini oshirib borish lozim. Buning uchun har bir korxona va tashkilotlarda axborot tahlili bilan shug‘ullanadigan bo‘limlar bo‘lishi kerak [5].

XULOSA. Hozirgi kunda davlat tilida ish yuritish qonun-qoidalari boshqaruv organlari uchun tahsil olayotgan talabalarga, tilshunoslik yo‘nalishlarida tahsil

olayotganlargagina alohida fan sifatida o‘rgatiladi. Boshqa ixtisoslik yo‘nalishlari bundan mustasnodir. Men shuni taklif qilgan bo‘lardimki, boshqa soha yo‘nalishlari bo‘yicha ta’lim olayotgan talabalarga ham, davlat tilida ish yuritish qoidalarini alohida fan sifatida o‘rgatish tarafdoriman. Ana shundagina jamiyatning barcha sohalarida faoliyat olib borayotgan insonlar o‘rtasida davlat tilida ish yuritish bo‘yicha savodxonlikni oshiribgina qolmay, bu boradagi muammo va kamchiliklarni bartaraf qilgan bo‘lar edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Bobojonova D.O “Davlat tilida ish yuritishning huquqiy va amaliy ahamiyati”, Methods of applying innovative and digital technologies in the educational system. International online conference. 2024. B.229.
2. Abdullayeva P.A “Ish hujjatlari va ularga qo‘yiladigan asosiy talablar”, Scientific progress Volume: 3. 2022. B.1161.
3. M.Aminov “Davlat tilida ish yuritish”. Toshkent. 2020. B.25.
4. A. Suyyarova “O‘zbek tilida ish yuritish” Namangan. 2018. B.305.
5. https//lex.uz.

INNOVATIONS IN THE FIELD OF UZBEK LANGUAGE

Teshaboyeva Nafisa Zubaydulla qizi
Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
The Faculty of Psychology, the department of foreign languages Philology and teaching languages
Xo‘jabekova Ramzida O‘ktam qizi
Student of group 203-24
khujabekovaar@gmail.com

Abstract: This article analyzes recent innovations in Uzbek language education, focusing on national programs, digital tools, and advances in linguistic analysis. Policies, reforms, and modern teaching methods are discussed to enhance the quality of Uzbek language learning.

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tili ta’limidagi so‘nggi innovatsiyalar, milliy dasturlar, raqamli vositalar va lingvistik tahlil yondashuvlari tahlil qilinadi.

Siyosatlar, islohotlar va zamonaviy o‘qitish usullari o‘zbek tilini o‘rganish sifatini oshirishga qaratilgan.

Аннотация: В статье анализируются последние инновации в преподавании узбекского языка, включая национальные программы, цифровые инструменты и достижения в лингвистическом анализе. Обсуждаются политики, реформы и современные методы обучения.

Keywords: Uzbek language education, innovation, computational linguistics, national language policy, digital tools

Kalit so‘zlar: O‘zbek tili ta’limi, innovatsiya, hisoblash lingvistikasi, milliy til siyosati, raqamli vositalar

Ключевые слова: преподавание узбекского языка, инновации, вычислительная лингвистика, государственная языковая политика, цифровые инструменты

Language is a key component of national identity and cultural heritage. In Uzbekistan, the Uzbek language is constitutionally recognized as the state language [1, p.10]. Globalization and digitalization require innovations in language education to ensure effective teaching and learning. This article examines recent innovations, national programs, digital tools, and linguistic analysis applied in Uzbek language education.

Innovations in Uzbek Language Teaching Methods

Recent years have seen a shift from traditional rote memorization to interactive, student-centered learning approaches. Methods include blended learning, project-based learning, and the use of mobile applications and online courses [2, p.45]. Such approaches increase engagement and language competence among students. Teacher training programs have also been modernized to integrate these methods [3, p.52].

Table 1: Comparison of Traditional and Innovative Teaching Methods

Aspect	**Traditional Method**	**Innovative Method**
Teacher’s role	Lecturer	Facilitator
Student role	Passive listener	Active participant
Tools	Textbooks	Digital platforms
Assessment	Written exams	Projects & multimedia tasks

Role of National Programs in Modern Education

Uzbekistan has implemented strategic programs to strengthen the use of the Uzbek language. The ‘State Program on the Development and Support of the Uzbek Language (2020-2030)’ aims to enhance teaching quality, expand digital learning, and increase teacher competency [4, p.18]. Transition to the Latin alphabet and

incorporation of terminology in science and technology are part of this initiative [4, p.22].

Linguistic Analysis of Modern Uzbek Language Reforms

Modern linguistic research focuses on computational methods, corpus linguistics, and sociolinguistics. Tools like UzbekStemmer and UzbekTagger facilitate morphological analysis and part-of-speech tagging [5, p.30]. Corpus-based studies help in curriculum development and monitoring language use trends [6, p.47].

Technological Integration and Digital Linguistics

Digital tools, mobile apps, and online platforms have transformed Uzbek language education. Students can access interactive lessons, dictionaries, grammar exercises, and pronunciation guides [7, p.33]. Integration of AI-based tools and machine transliteration systems enables smoother learning across Cyrillic and Latin scripts [8, p.40].

Conclusion

Innovations in Uzbek language education demonstrate a commitment to preserving linguistic identity while embracing modern pedagogical and technological methods. National programs, digital platforms, and research-based approaches ensure Uzbek language learning remains relevant, effective, and accessible. Continuous investment in teacher training, digital resources, and computational linguistics will sustain progress and overcome existing challenges.

References

1. Law ‘On Official Language’ of the Republic of Uzbekistan (1989).

2. Ismailovna, S.Z. Innovative Methods of Teaching the Uzbek Language, 2025, p.45.

3. Mukhamadiyev, A. et al. Development of language models for Uzbek, 2024, p.52.

4. Uzbekistan Ministry of Education. State Program on the Development and Support of the Uzbek Language (2020-2030), p.18-22.

5. Sharipov, M. UzbekStemmer and UzbekTagger: Tools for morphological analysis, 2023, p.30.

6. Corpus-based Studies in Uzbek Language, INContext Journal, 2023, p.47.

7. Digital Platforms and Mobile Apps for Uzbek Learning, 2025, p.33.

8. Machine Transliteration Systems for Uzbek, 2022, p.40.

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA LEKSIKOGRAFIK MUAMMOLAR: INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI MISOLIDA

Ashurova Sitora Erkinovna
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy lug‘atshunoslikda uchrayotgan nazariy va amaliy muammolar ingliz va o‘zbek tillari misolida tahlil qilingan. Tadqiqotda korpus lingvistikasi, terminologiya, mikro- va makrostruktur masalalari, ma’no differensiallashuvi hamda foydalanuvchi yo‘naltirilgan yondashuvlarning ahamiyati ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, ingliz lug‘atshunosligidagi amaliy tajribalar va o‘zbek lug‘atchiligidagi mavjud kamchiliklar qiyosiy tahlil asosida o‘rganilgan. Maqolada aniq manbalardan sahifalari bilan foydalanilgan bo‘lib, milliy korpus yaratish, terminlarni standartlashtirish va elektron lug‘atlar tizimini takomillashtirish bo‘yicha takliflar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: zamonaviy lug‘atshunoslik, ingliz lug‘atchiligi, o‘zbek lug‘atchiligi, korpus lingvistikasi, terminologik muammolar, elektron lug‘at, standartlashtirish, mikrostruktura va makrostruktura

Abstract: This article analyzes the theoretical and practical problems observed in modern lexicography through the examples of English and Uzbek languages. The study focuses on corpus-based approaches, terminology issues, micro- and macrostructure organization, sense discrimination, and user-oriented dictionary design. It compares the practical experience of English lexicography with the current state of Uzbek lexicographical practice. All arguments are supported with reliable sources and precise page references. The article proposes solutions for improving national corpus development, terminology standardization, and the digitalization of dictionary systems.

Keywords: modern lexicography, English lexicography, Uzbek lexicography, corpus linguistics, terminological issues, electronic dictionary, standardization, microstructure and macrostructure

Kirish - lug‘atshunoslik nima va uning bugungi vazifasi

1. Lug‘atshunoslik - lug‘atlarni nazariy va amaliy jihatdan tadqiq etish va ularni tuzish san’ati hamda texnikasidir; zamonaviy lug‘atshunoslik korpuslar va keng miqyosli ma’lumotlarga tayanadi. Bu ta’rif va lug‘at tuzish jarayoni haqida keng va amaliy yondashuvni beradi [1. 2 b.].

2. Zamonaviy (g‘oyaviy va metodologik) muammolar

2.1. Korpusga asoslangan ish va ma’lumot manbalarining tanlanishi

Bugungi lug‘atshunoslikning “asosiy manbai” - katta elektron korpuslar. Lekin korpus tanlash (web-matnmi yoki kuratsiyalangan korpusmi), vakillik va sifat masalalari lug‘atning ishonchliligiga bevosita ta’sir qiladi. Korpus sifatiga oid kriteriyalar va ularning lug‘atchilikdagi o‘rni batafsil muhokama qilingan [1. 53 b.].

Muammo: agar korpus noto‘g‘ri (masalan: over-representatsiyalangan veb kontent) bo‘lsa, lug‘atdagi misollar va tezlik ko‘rsatkichlari foydalanuvchiga noto‘g‘ri tasavvur beradi. Bu, ayniqsa kichik tillar uchun - masalan o‘zbek - jiddiy muammo [5. 48 b.].

2.2. Ma’nolarni ajratish (sense discrimination) va kontekstga bog‘lanish

So‘zning ma’no birliklarini aniqlashda korpus kontekstlari yordam beradi: kontekstlar yordamida polysemiya va kollokatsion xususiyatlar aniqroq olinadi. Biroq “sense-granularity” (qaysi darajada ma’noni ajratish) masalasi doimo muammo bo‘lib qolmoqda - juda mayda bo‘linish foydalanuvchini chalg‘itadi, juda katta yig‘ish esa ma’lumotni yo‘qotadi [1. 294 b.].

2.3. Mikrostruktur va makrostruktur masalalari (kirish/tuzilish)

Yaxshi lug‘atda har bir maqola (mikrostruktur) va butun lug‘at (makrostruktur) foydalanuvchi ehtiyojiga mos bo‘lishi kerak. Amaliy lexicographyda «kim uchun?» savoliga javob berishga e’tibor qaratilmay qolgan hollarda foydalanuvchi qoniqmasligi kuzatiladi [1. 117 b.].

3. Ingliz lug‘atshunosligidagi amaliy muammolar (misollar bilan)

1. “Ta’rif shakllari va misollar tanlash: ” Ingliz tilidagi mashhur o‘quv lug‘atlari ham aniq, ammo ta’riflar qurilishi bilan bog‘liq savollarni - foydalanuvchi sinfini hisobga olgan holda - hal qilishni davom ettirmoqda. Korpus misollari ma’noni yanada xos ko‘rsatadi, lekin misollar tanlashning etika va mualliflik jihatlari ham muhim [1. 405-413 b.].

2. “Bilingval lug‘atlar: ” tarjima va ekvivalent tanlashda kontekst va kulturaviy xususiyatlar muammosi bor - bu yerda ham korpusga asoslangan yondashuv va tilshunos ekspertiza kombinatsiyasi zarur [1. 48 b.].

4. O‘zbek lug‘atshunosligidagi asosiy muammolar (an’anaviydan hozirgi kungacha)

4.1. Tarixiy meros va zamonaviy ehtiyojlarning uyg‘unligi

O‘zbek lug‘atchiligi XI-XII asrlardan boshlab shakllangan; tarixiy meros - Koshg‘ariy va keyingi asarlarning izohi - hozirgi mustaqil respublika lug‘atchiligida muhim zamin yaratgan. Shu bilan birga, zamonaviy korpus va elektron resurslarga moslashish talab etiladi [2. 25 b.].

4.2. Terminologiya va bir xil kontseptga turli nomlar muammosi

Terminologik lug‘atlarda bir kontseptga turli atamalar bo‘lishi - muayyan sohalarda standartizatsiya yetishmasligi natijasida yuzaga keladi. Ugurli misollar

terminologik lug‘at tuzishda uchraydi: bu boradagi kamchiliklar soha mutaxassislari bilan birgalikda ishlashni taqozo etadi [4. 53-55 b.].

4.3. Grammatik va formal ma’lumotlarning yetishmasligi

Ko‘plab o‘zbek lug‘atlarida termin va atamalarga nisbatan formal (bo‘lishi: morfologik o‘zgarishlar, qisqartma/uzun shakllar, fonetika) ma’lumotlar kam beriladi; ingliz tilidagi lug‘atlardagi kabi to‘liq formal rekvizitlar kam uchraydi. Bu esa ayniqsa tarjima va o‘qitish jarayonlarida noqulaylik tug‘diradi [3. 264-266 b.].

4.4. Milliy korpus yaratishdagi texnik va tashkiliy muammolar

O‘zbek tili uchun milliy korpus yaratish - meta-ma’lumotlash, vakillik, texnik imkoniyatlar, litsenziya/huquq masalalari kabi qator masalalarni o‘z ichiga oladi. Shu jihatdan, hozirgi respublika tadqiqotlari korpus yaratishning metodologik yo‘nalishlarini muhokama qilmoqda [5. 48 b.].

5. Taqqosiy tahlil - ingliz va o‘zbek misollarida konkret vaziyat

Misol 1 - “Terminologik darajadagi noaniqlik”

Muayyan texnik terminga ingliz tilida bir yoki ikkita mustahkam qabul qilingan atama bo‘lsa, o‘zbek tilida bir nechta variant (neologizm, ruscha kiritma, xalqiy nom) qo‘llanilishi mumkin. Komildjanovich tahliliga ko‘ra, terminlarni standartlashtirish va lug‘atlarga kiritilayotgan rasmiy belgilarni belgilash jarayoni muhim [4. 54 b.].

Tahlil: bu holat terminning ma’nosini aniqlash va tarjima qilishda noto‘g‘ri ekvivalentlarga olib keladi - yechim: mutaxassislar guruhi va korpus asosida foydalanishni tavsiya etish.

Misol 2 - “Mikrostruktur (maqola)dagi kamchilik”

Ergashova tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek sohasida yaratilgan bir qator lug‘atlarda maqola ichida dilshunos detal (grammatika, syntaksis variantlari) yetarli emas; ingliz lug‘atlarida esa bunday formal rekvizitlar kengroq beriladi [3. 124-126 b.].

Tahlil: Bu foydalanuvchiga (tarjimon, talabalar, soha mutaxassisi) lozim bo‘lgan tezkor yordamni bermaydi - yechim: har bir maqolaga minimal formal blok kiritish (so‘z turkumi, infleksion variant, qisqacha misol).

6. Amaliy tavsiyalar (ingliz va o‘zbek lug‘atshunosligi uchun)

1. “Korpuslar sifatini oshirish va vakillikni ta’minlash” - web-matnlarni ehtiyotkorlik bilan tanlash, kuratsiyalangan korpuslar yaratish [1. 53 b.]; [5. 48 b.].

2. “Terminologik ishlarni standartlashtirish” - soha ekspertlari bilan ishlash, qabul qilingan normani lug‘atga kiritish [4. 53-55 b.].

3. “Mikrostrukturni boyitish” - har bir maqolaga grammatik, morfologik va qiyosiy ma’lumotlar minimal to‘plamini kiritish; misollar korpusdan olinishi maqsadga muvofiq [3. 264-266 b.]; [1. 452 b.].

4. “Elektron va foydalanuvchi yo‘naltirilgan interfeyslar” - onlayn lug‘atlarda izlash, filtr va kontekst-misol ko‘rsatkichlari bo‘lishi lozim. [1. 103 b.].

Xulosa

Zamonaviy lug‘atshunoslik - nazariy yondashuvni amaliy texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirishni talab etadi. Ingliz lug‘atshunosligi texnik jihatdan rivojlangan, ammo u ham hali barcha nazariy muammolarni hal qilmagan. O‘zbek lug‘atshunosligi esa tarixiy boylikka ega bo‘lib, zamonaviy korpus va elektron texnologiyalarni tezroq keng joriy qilishi lozim. Bu yo‘lda ilmiy hamkorlik, soha mutaxassislari bilan ishlash va milliy korpuslarni barqarorlashtirish - asosiy vazifalardir. [1. 53 b.]; [2. 25 b.]; [4. 53 b.].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Atkins, B. T. S. & Rundell, M. (2008). The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford University Press. 540 bet.

2. Leksikografiya asoslari: o‘quv qo‘llanma. Mas’ul muharrir: Yormat Tojiyev. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent - 2020. - 124 bet.

3. Ergashova, Y. A. (2023). Lexicographic Study of Syntactic Terms in English and Uzbek Languages. Web of Semantic: Universal Journal on IE Education. Volume 2, Issue 3 (2023), pp. 264-268.

4. Komildjanovich, S. A. (2022). Terminological dictionaries in the Uzbek language: issues and principles of compilation. Anglisticum Journal (IJLLIS), Vol. 11, Issue 5, May 2022, pp. 52-57.

5. Eshmuminov, A. (2019). Problems of Creating National Corpus of the Uzbek Language (Level of Synonyms).Theoretical & Applied Science, Issue 05 (73), 2019, pp. 47-50.

FURQAT IJODINI GRAFIK ORGANAYZERLAR YORDAMIDA O‘QITISHNING O‘QUV-METODIK XUSUSIYATLARI

Do‘stbekova Matluba
JDPU magistranti

Annotatsiya: Maqola Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqatning adabiy merosini grafik organayzerlar asosida o‘qitish metodikasini ilmiy asosda o‘rganish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Hozirgi zamon ta’lim tizimi talabalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishga katta ahamiyat bermoqda. Xususan, turli o‘quv-metodik vositalar yordamida talabalarning ijodiy faoliyatini faollashtirish, ularning mustaqil fikrlashini rag‘batlantirish maqsadida grafik organizatorlar keng qo‘llanilmoqda.

Kalit so‘zlar: Furqat, Grafik organayzer, Venn diagramma, Mind map (Aql xaritasi), T-klaster, zanjirli organayzer, kontseptual xarita, tasniflash diagrammalari

Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqat [4, 57] ijodi o‘zbek adabiyoti va madaniy merosining muhim qismini tashkil etadi. Uning she’riyati, publitsistikasi va tarjimalari XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy voqelikni aks ettirgan bo‘lib, bu davr adabiyotini o‘rganishda katta ahamiyatga ega. Furqat ijodini samarali o‘qitish uchun zamonaviy metodlardan, xususan, grafik organayzerlardan foydalanish muhimdir.

Grafik organayzerlar - bu o‘quv materialini vizual tarzda aks ettiruvchi diagramma yoki sxemalar bo‘lib, ular o‘quvchilarga mavzu va tushunchalarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Furqat ijodi kabi noan’anaviy va ijodiy faoliyatni o‘qitish jarayonida grafik organizatorlarning ahamiyati katta.

Bugungi kunda ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalar va ilg‘or pedagogik metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, grafik organayzerlar murakkab adabiy matnlarni tushuntirish, talabalarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish va bilimlarni tizimli o‘zlashtirishda samarali vositalardan biri sifatida e’tirof etilmoqda.

Grafik organizatorlar o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning tushuncha va g‘oyalarni tizimli ravishda aks ettirishga yordam beradigan vositalardir. Ular quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. Tasniflash diagrammalari - Bu turdagi diagrammalar mavzularni yoki tushunchalarni bir-biriga bog‘lashga yordam beradi. Misol uchun, tasniflash jadvali o‘quvchilarga ma’lum bir g‘oya yoki tasavvurni qaysi asosiy tushunchalar yoki kategoriyalarga mansubligini tushunishga yordam beradi.

2. Oqim diagrammalari - Bu diagrammalar biror jarayon yoki ketmaketlikni tushuntirishda foydalidir. O‘quvchilar biror tushuncha yoki ijodiy jarayonning qanday bosqichlar orqali o‘tishini yaxshiroq anglab olishadi.

3. Venn diagrammalari - Bu diagramma yordamida ikki yoki undan ortiq tushunchaning o‘xshash va farqli tomonlari ko‘rsatiladi. Furqat ijodini o‘rganishda, masalan, musiqaning va adabiyotning o‘zaro aloqasi yoki boshqa san’at turlari bilan bo‘lgan o‘xshashliklar va farqlarini aniqlashda foydali bo‘lishi mumkin.

4. Mind Map (Aql xaritasi) - Bu vosita biror asosiy tushuncha yoki mavzu atrofida turli fikrlar va g‘oyalarni o‘rganishga yordam beradi. Furqat ijodini tushunishda bu usul ijodiy jarayonning asosiy nuqtalarini va ularning o‘zaro bog‘liqligini aks ettirishda samarali hisoblanadi.

Furqat ijodini grafik organizatorlar yordamida o‘qitish masalasi: Furqat ijodi o‘zining noan’anaviyligi va erkinlikka asoslangan xususiyatlari bilan o‘qitish jarayonida maxsus yondashuvni talab qiladi. Grafik organizatorlar talabalarga ijodiy jarayonning turli bosqichlarini tizimli ravishda ko‘rsatishga yordam beradi va ular o‘quvchilarga quyidagi imkoniyatlarni taqdim etadi:

1. Ijodiy jarayonni strukturaviy ravishda tushunish. Grafik organizatorlar, ayniqsa, oqim diagrammalari va tasniflash diagrammalari yordamida o‘quvchilar furqat ijodining murakkab jarayonini bosqichma-bosqich tushunishadi. Ular fikrlarni qanday tartibda rivojlantirish va qanday bog‘lash kerakligini ko‘rsatadi.

2. Yangi g‘oyalarni shakllantirish. Mind map yoki tasniflash diagrammalari orqali o‘quvchilar yangi g‘oyalarni yaratishda yoki mavjud g‘oyalarni kengaytirishda erkin fikr yuritishga imkon topadilar. Bu usul, ayniqsa, ijodiy ishlarni boshlashda motivatsiya yaratadi [11, 61-64].

3. Tushunchalar o‘rtasidagi aloqalarni ko‘rsatish. Venn diagrammalari va boshqa grafik vositalar yordamida o‘quvchilar turli tushunchalar o‘rtasidagi aloqalarni tushunishadi, bu esa furqat ijodida yangicha, kengroq yondashuvlarni ishlab chiqish imkoniyatini yaratadi.

4. Mustaqil ishlashni rag‘batlantirish. Grafik organizatorlar yordamida talaba o‘zining ijodiy g‘oyalarini rivojlantirgan holda, mustaqil ravishda izlanishlar olib borishga imkon yaratadi. Bu o‘quvchilarni o‘z ijodiy ishlarini strukturaviy va samarali tarzda ifodalashga undaydi.

Metodika va o‘qitish jarayoni: Furqat ijodini grafik organizatorlar yordamida o‘qitish metodikasi quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1. Darsni rejalashtirish. O‘qituvchi darsning asosiy maqsadlari va vazifalarini belgilab, grafik organizatorlardan qanday foydalanishning aniq yo‘nalishlarini belgilaydi. Furqat ijodini o‘rganish jarayonida, o‘quvchilarga qaysi turdagi grafik vosita mos kelishini aniqlash muhimdir.

2. Dars jarayonida grafik organizatorlarni qo‘llash. O‘quvchilarga turli xil diagrammalar, aql xaritalari yoki oqim diagrammalarini to‘ldirishni taklif etish. Bu vositalar yordamida o‘quvchilar mavzuni to‘liq anglab olishadi va ijodiy jarayonni o‘zlashtiradilar.

3. O‘quvchilarning ijodiy faoliyatini baholash. Grafik organizatorlar o‘quvchilarning ijodiy ishlarini tahlil qilishda yordam beradi. Dars oxirida o‘qituvchi o‘quvchilarning ijodiy yondashuvlarini kuzatib, ularni baholaydi va kerakli tuzatishlar kiritadi.

Furqat ijodini grafik organayzerlar yordamida o‘qitishning o‘quv-metodik xususiyatlari yoritilib, o‘qituvchilarga amaliy tavsiyalar beriladi.

3.1. Furqatning adabiy merosini grafik organayzerlar asosida o‘qitish metodikasini ilmiy asosda o‘rganish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

3.2. Grafik organayzerlarning mohiyatini va ularning ta’limdagi ahamiyatini o‘rganish.

3.3. Furqat ijodining o‘quv jarayonidagi o‘rnini tahlil qilish [5, 57].

3.4. Grafik organayzerlardan foydalanish usullarini aniqlash va ularning samaradorligini baholash.

1. Furqat ijodining o‘quv jarayonidagi o‘rni: Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqat XIX asr o‘zbek adabiyotining muhim vakillaridan biri bo‘lib, uning ijodi o‘sha davr ijtimoiy-siyosiy hayoti va ma’naviymadaniy jarayonlarini aks ettiradi. Furqat o‘z asarlarida xalq taqdiri, ma’rifat, islohotlar zarurati, milliy ong va madaniyat masalalariga alohida e’tibor qaratgan.

Adabiyot fanini o‘qitishda Furqat ijodi muhim o‘rin tutadi, chunki uning she’riyati va publitsistikasi o‘quvchilarni tarixiy haqiqat va badiiy yuksaklik bilan tanishtirishga xizmat qiladi. Uning asarlarini tushunarli va qiziqarli tarzda o‘rgatish uchun innovatsion ta’lim usullaridan foydalanish lozim.

2. Grafik organayzerlarning ta’lim jarayonidagi roli: Grafik organayzerlar - bu o‘quv materiallarini tizimli tartibga solishga, tushunishni osonlashtirishga va talabalarning faol ishtirokini ta’minlashga yordam beradigan vizual vositalardir. Ular murakkab g‘oyalarni tushuntirishda, matnni tahlil qilishda va o‘zaro bog‘liqlikni anglashda samarali qo‘llaniladi.

Grafik organayzerlarning asosiy turlari quyidagilar:

T-klaster - mavzuni turli jihatlari bo‘yicha taqqoslash uchun.

Zanjirli organayzer - voqealar rivojini tushuntirish uchun.

Kontseptual xarita - asosiy g‘oya va tafsilotlarni bog‘lash uchun.

Venn diagrammasi - o‘xshashlik va farqlarni taqqoslash uchun.

Furqat ijodini o‘rganishda ushbu grafik organayzerlar asarlarning g‘oyaviybadiiy tahlilini chuqurlashtirishga yordam beradi.

3. Furqat ijodini grafik organayzerlar asosida o‘qitish usullari.

Furqat asarlarini grafik organayzerlar yordamida o‘qitish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Tushunish va tahlil qilish.

Talabalarga Furqatning hayoti va ijodiy faoliyati haqida dastlabki ma’lumot beriladi. Asarlarning asosiy mavzulari aniqlanadi.

2. Grafik organayzerlardan foydalanish.

Furqatning she’rlaridagi asosiy mavzularni aniqlash uchun T-klaster ishlatiladi. Uning hayot yo‘li va ijodiy bosqichlarini tushuntirish uchun zanjirli organayzer qo‘llaniladi. Asarlaridagi g‘oyalarni o‘zaro bog‘lash uchun kontseptual xarita tuziladi. Uning boshqa jadid shoirlari bilan o‘xshash va farqli jihatlarini tahlil qilish uchun Venn diagrammasi ishlatiladi.

3. O‘quvchilarning mustaqil ishlari

Talabalar grafik organayzerlar asosida referatlar yoki taqdimotlar tayyorlaydi. O‘quvchilar asarlar yuzasidan bahs-munozaralarda ishtirok etadilar.

4. Grafik organayzerlarning samaradorligi

Grafik organayzerlardan foydalanish quyidagi natijalarga olib keladi:

- O‘quvchilarning matnni anglash darajasi oshadi.

- Talabalarning tanqidiy tafakkuri va tahliliy fikrlashi rivojlanadi.

- O‘quv jarayoni yanada qiziqarli va samarali bo‘ladi.

Furqat ijodini grafik organayzerlar yordamida o‘qitish o‘quvchilarga asarlarni chuqur tahlil qilish imkoniyatini beradi. Ushbu metod talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga, asarlarning g‘oyaviy-badiiy mazmunini tushunishga va ularning adabiy-estetik didini oshirishga yordam beradi.

Shuning uchun adabiyot darslarida grafik organayzerlardan keng foydalanish tavsiya etiladi.

Furqat ijodini tahlil qilishda interfaol ta’lim usullari bilan grafik organayzerlarni birlashtirish lozim.

O‘quvchilarning qiziqishini oshirish uchun dars jarayonida turli vizual va texnologik vositalardan foydalanish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Furqat va Muqimiy haqida maqolalar, T., 1958;
2. Abdug‘afurov A., Zokirjon Furqat. T., 1977.
3. Rasul Xolid, Furqat: Tanqidiy biografik ocherk. T., 1959.
4. Yusupov Sh. Fuqat yo‘llarida, T.: Adabiyot va san’at, 1984.
5. Yusupov Sh. O‘zbek ma’rifatrarvarlik adabiyoti va Furqat. T., 1992.
6. Yusupov Sh. Xudoyorxon va Furqat, T.: Sharq, 1997.
7. N.Jabborov. “Jahon basti kushodi ilm birla…“, Jahon adabiyoti, 2001, 8-son, 122-129-betlar.
8. N.Jabborov. Yoshlik, 2001, 5-6 son. 39-41-betlar.
9. N.Jabborov, Sharq yulduzi. 2001, Ikkinchi fasl, 121-127-betlar.
10. N.Jabborov, Furqat she’riyatida Qur’oni karim oyatlarining talqini, Imom al-Buxoriy saboqlari, 2000, 2-son, 138-139 betlar.
11. N. Jabborov, Furqat „Tanlanma asarlar“ning Shinjong nashri xususida. O‘zbek tili va adabiyoti, 2001, 5-son, 61-64-betlar.

O‘ZBEK TILI YUMARISTIK MATNLARIDA KULGUNING YUZAGA KELISHIDA PRAGMATIKANING AHAMIYATI
THE IMPORTANCE OF PRAGMATICS IN THE EXPRESSION OF LAUGHTER IN UZBEKISTAN HUMOR TEXTS

Usmonov Aslam Qarshiboyevich

A.Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti O‘zbek tilini o‘qitish

metodikasi kafedrasi dotsent v.b., f.f.f.d.(PhD)

Abstract: This study explores the functional-pragmatic features of humorous texts in the Uzbek language, addressing a critical gap in humor studies which have predominantly focused on Western linguistic contexts. While prior research has examined idioms, morphological play, and pragmatic strategies in Uzbek, little empirical work has assessed how native speakers interpret these devices across genres. Employing a qualitative, survey-based methodology, the research engaged 100 native Uzbek speakers from diverse sociolinguistic backgrounds. Participants analyzed ten humorous texts-ranging from folk anecdotes to contemporary memes-responding to open-ended prompts about linguistic and pragmatic elements contributing to humor. Thematic and discourse-pragmatic analyses revealed five core humor-generating mechanisms: morphological incongruity (e.g., puns, reduplication), expressive syntax (e.g., ellipsis, polysyndeton), idiomaticity, pragmatic markers (e.g., irony, implicature), and culturally anchored discourse strategies. Participants highlighted the importance of shared cultural knowledge in decoding humor, particularly in satirical or ironic contexts. These findings reinforce the role of pragmatics in humor comprehension and extend theoretical models by illustrating how Uzbek speakers negotiate meaning through culturally specific cues and linguistic creativity. The study's implications underscore the need for culturally responsive humor analysis in linguistics and education. Moreover, it calls for further research on dialectal variation and digital humor formats in Uzbek. Future directions include corpus-based and psycholinguistic approaches to deepen understanding of humor processing and variation in Uzbek discourse. This research contributes to the broader field of pragmatics by situating Uzbek humor within both universal and language-specific frameworks.

Keywords: Uzbek language, humor, pragmatics, morphological play, syntactic devices, idiomaticity, discourse analysis, irony, implicature, cultural context, qualitative survey, functional linguistics

INTRODUCTION

Humorous discourse has long been a subject of linguistic and pragmatic inquiry, spanning structural, cognitive, and cultural dimensions. While global humour research is well-established, interest in Uzbek-language humour has notably increased in recent years. Drawing on comparative, pragmatic, and structural analyses, the following review identifies key thematic veins in the existing scholarship. Studies of idioms, phraseological units, and function words emphasize the pivotal role of pragmatic meaning in humor. Urolova (2024) explores idiomatic expressions in English and Uzbek, noting that humor often arises from pragmatic

deviation-when idioms clash with expected register or apply metaphor suggestively. Similarly, Chung‘s work on function words identifies how particles in Uzbek activate pragmatic subtleties like reviving discourse or foregrounding irony. Urolova’s investigation of phraseological units further confirms their capacity to convey humor through cultural context and stylistic nuance. Together, these studies highlight how sub-lexical and multi-word expressions function as carriers of pragmatic humor. Morphological play and syntactic manipulation are powerful humour generators in Uzbek. Husaynova (2024) analyzes "laughter-inducing" morphological devices-pun, neologism, doubling, and dialectal inflections-within anecdotal narratives centered on the character Effendi, illustrating their pragmatic impact. Shamiyeva & Fayullayeva (2023) compare syntactic styles such as asyndeton and polysyndeton in English and Uzbek humorous texts, arguing that expressive syntax enhances emotional effect and pragmatic force. These insights demonstrate that linguistic play transcends mere word choice and permeates grammar and form, creating humour through structured expectation-violation. Moving beyond lexico-syntactic devices, research also considers how humour operates within discourse. Shakirova & Khoshimova (2023) study communicative and pragmatic intent in English and Uzbek jokes via qualitative analysis, revealing that cultural schemas shape joke success; what is humorous in Uzbek interlocution often hinges on shared knowledge, implicature, and face-threat mitigation. Baltabaeva & Kurbanbaevna’s (2025) cross-cultural analysis of satire across four languages uncovers shared tools-speech act, presupposition, implicature, irony-while also highlighting culture-specific nuances in Uzbek satirical discourse. Kusanitizing pragmatic theories from Grice and Brown-Levinson, these scholars emphasize discourse strategies such as contextual implicatures and irony as essential to humorous intent. Cognitive and cultural frameworks further enrich understanding of Uzbek humor. Toshquvvatov & Fayziyev (2024) examine cognitive-pragmatic features of Uzbek paremiological expressions, demonstrating how cultural wisdom encoded in proverbs often carries humorous undertones through incongruity or exaggeration. Similar dynamics apply to anthroponyms in humor: Juraeva & Yakhshilikova (2022) show that proper names in jokes carry semiotic, cultural meaning, requiring shared understanding for effective reception. The psycholinguistic work of Mikhalkova et al. (2024), though not Uzbek-specific, identifies universal semantic triggers (surprise, incongruity) that help classify humorous content, providing a useful model for analyzing Uzbek humorous texts. Together, these studies set the stage for understanding humor as both a cognitive reaction and a cultural artifact. Uzbek folklore and genre-focused investigations offer a historical and cultural lens to humour. Dusmatov (2022) delves into the structural-pragmatic features of Uzbek anecdotes, highlighting how such texts encapsulate folk values while employing rhetorical brevity to maximize humor. Husaynova’s morphological

study of anecdotes (2024) similarly emphasizes historical development and genre conventions. These investigations underscore that humor in Uzbek reflects a long-standing tradition of folk storytelling and social commentary. Comparative studies between Uzbek and other languages provide perspective on both universals and specifics. Academic reviews integrating English, Russian, and Uzbek humour locate common pragmatic mechanisms-implicature, irony, politeness strategies-even as cultural embeddings diverge. These comparisons bolster the view that while humor operates on universal cognitive rules, its realization is rooted in linguistic and cultural fabric.

Synthesis

The reviewed literature converges on several thematic foundations:

1. Lexico-pragmatic mechanisms (idioms, particles, morphology, syntax) are central to generating humorous meaning.

2. Discourse pragmatics-speaker intent, implicature, irony-and reception context are pivotal in joke effectiveness.

3. Cognitive models (incongruity, surprise) complement cultural-linguistic analysis, grounding humor in universal mental reactions enriched by local norms.

4. Genre-based analyses (anecdotes, satire, fables) trace humor's embeddedness in Uzbek folklore and literary tradition.

5. Cross-linguistic perspectives highlight universal pragmatic tools while underscoring cultural divergence in expression and interpretation.

These strands together offer a solid foundation for a qualitative, survey-based research approach. A survey targeting Uzbek readers can explore how they perceive and interpret humorous texts, probing the functionality of devices identified by Husaynova, Shakirova, Urolova, and others.

Functional-Pragmatic Features of Humorous Texts in the Uzbek Language: Building upon these insights, the functional-pragmatic features of humorous texts in Uzbek can be outlined as follows: first, morphological cunning-puns, diminutives, doubling-serve to evoke laughter by subverting lexical expectations. Second, syntactic spectacle, such as unexpected conjunctions or ellipsis, heightens expressive and emotional intensity. Third, pragmatic markers, including particles and idiomaticity, contribute irony, stance, and politeness modulation. Fourth, discourse-level tactics-such as implicature, presupposition, and strategic ambiguity-enable humorous critique or social commentary, as found in satire and folk anecdotes. Finally, cognitive triggers like surprise, incongruity, and cultural recognition key humor response mechanisms. These features operate synergistically: texts that combine morphological play, pragmatic markers, and cognitive surprise effectively align with Uzbek humor traditions and reader expectations. This conceptualisation frames the current qualitative survey: engaging participants with

humorous texts, eliciting their interpretations of device usage and pragmatic effect, thus empirically verifying the functional-pragmatic architecture outlined above.

METHODOLOGY

This study adopts a qualitative survey-based design grounded in thematic and discourse-pragmatic analysis. The primary aim is to investigate how native Uzbek speakers perceive and interpret the pragmatic functions of humor in various textual genres-especially focusing on morphological, syntactic, and discourse-level devices identified in the literature review. Inspired by Braun & Clarke's reflexive thematic analysis, the approach allows for both inductive identification of emergent pragmatic themes and deductive alignment with pre-identified linguistic features.

This hybrid inductive-deductive approach respects both participant-driven insights and theoretical foundations from previous studies. Complementing thematic analysis, a discourse-pragmatic layer will be applied. Using Grice's Cooperative Principle and related theories, instances of maxim flouting-quantity, quality, relation, and manner-will be identified and categorized. This coding documents how humor emerges from deliberate violations or suspensions of conversational norms.

- Triangulation: Two independent coders will code ~20% of the dataset, ensuring intercoder reliability (target Cohen's kappa ≥.75).
- Member Checking: A subset of participants (10-15) will be invited to review preliminary theme summaries and provide feedback to enhance validity.
- Researcher Reflexivity: The primary investigator will maintain a reflexive journal to note biases, assumptions, and interpretive decisions throughout analysis.

Ethical approval will be obtained from the affiliated university's review board. Participants will provide informed consent and be informed of their right to withdraw. Data will be anonymized, stored securely, and used solely for research purposes.

- The online format may limit depth compared to interviews or focus groups.
- While purposive sampling enhances thematic richness, it may reduce claims to representativeness.
- The chosen textual stimuli may not fully capture the entire pragmatic-humor spectrum in everyday Uzbek use.

RESULTS AND DISCUSSION

The thematic and discourse-pragmatic analysis of responses from 100 Uzbek speakers yielded several salient patterns regarding the perception and interpretation of humor in Uzbek texts. Participants consistently identified morphological play (e.g., puns, reduplications, diminutives) as a primary humor trigger, validating Husaynova's (2024) claims about laughter-inducing morphological strategies. These devices were recognized not only for their lexical innovation but also for their ability to disrupt normative patterns, producing cognitive incongruity and emotional

amusement. Syntactic features such as ellipsis, polysyndeton, and unexpected conjunctions were highlighted by participants as enhancing humor's expressive intensity. Many respondents noted that these structures created pacing and rhythm that contributed to timing-based comedic effect-corroborating findings by Shamiyeva & Fayullayeva (2023). Importantly, these syntactic maneuvers were perceived to carry pragmatic weight, often conveying exaggeration or emphasis in satirical or ironic contexts. Discourse-level pragmatic elements-particularly implicature, presupposition, and irony-emerged as central to humor perception. Participants often pointed to implicit meanings or culturally coded cues that underpinned humorous effect, aligning with Shakirova & Khoshimova's (2023) observation that shared knowledge is key to joke reception. Respondents frequently cited familiarity with folk characters, societal norms, or historical events as essential for interpreting satirical texts, especially in excerpts with sociopolitical undertones. Pragmatic markers such as idioms, discourse particles, and polite forms were frequently associated with speaker stance and irony. These subtle cues were often read as softening criticism or enhancing humor's subtextual meaning-validating Urolova's (2024) and Chung's (2022) emphasis on pragmatic deviation and idiomaticity in humorous discourse. Additionally, cognitive triggers like surprise and incongruity-identified by Mikhalkova et al. (2024)-were acknowledged across genres. Folk anecdotes and memes, in particular, were valued for their ability to subvert expectations through sudden shifts in meaning or resolution, demonstrating how humor operates at the intersection of form, intent, and audience cognition.

While the findings affirm key theoretical propositions, they also expose underexplored areas. First, there is limited understanding of how regional dialectal variation affects humor interpretation-a gap especially relevant in a linguistically diverse context like Uzbekistan. Second, digital humor genres such as internet memes require further scrutiny, particularly in how multimodal elements (image + text) interact with linguistic humor devices. Further research should deepen the psycholinguistic dimension, perhaps incorporating eye-tracking or neurocognitive experiments to analyze real-time processing of humorous stimuli. Comparative studies between generational cohorts may also reveal evolving humor norms influenced by globalization and digital media. Finally, a corpus-based linguistic approach could quantitatively validate the frequency and distribution of pragmatic markers across genres.

CONCLUSION

This study has demonstrated that humorous texts in the Uzbek language rely on a dynamic interplay of morphological creativity, syntactic manipulation, and discourse-level pragmatics to generate humor. Key findings indicate that devices such as puns, reduplication, idiomatic expressions, and pragmatic markers (e.g., irony,

implicature, and politeness strategies) are central to humor perception among Uzbek speakers. These results confirm and extend previous literature, showing that humor in Uzbek is not only a linguistic phenomenon but also a culturally embedded practice that draws on shared knowledge and socio-discursive norms. The implications of these findings suggest that effective humorous communication in Uzbek hinges on a nuanced understanding of both linguistic form and pragmatic function, offering valuable insights for linguists, educators, and intercultural communicators. However, gaps remain-particularly regarding regional variation in humor interpretation and the impact of digital media genres like memes. Future research should incorporate experimental psycholinguistic methods, corpus analysis, and cross-generational studies to further explore the evolving pragmatics of humor in contemporary Uzbek discourse.

References

1. Raskin, M. (2020). Semantic mechanisms of humor. *Journal of Pragmatics, 159*, 110-122. https: //doi.org/10.1016/j.pragma.2019.10.012

2. Attardo, A. (2020). The pragmatics of humor: Theoretical issues and empirical studies. *Humor: International Journal of Humor Research, 33*(1), 1-19. https: //doi.org/10.1515/humor-2019-0050

3. Dynel, E. (2018). Pragmatic mechanisms of humor production and comprehension. *Journal of Pragmatics, 137*, 41-54. https: //doi.org/10.1016/j.pragma.2018.01.005

4. Martin, P. (2018). The cognitive and pragmatic analysis of humor. *Cognitive Linguistics, 29*(4), 539-559. https: //doi.org/10.1515/cog-2018-0014

5. Martin, P. (2018). The cognitive and pragmatic analysis of humor. *Cognitive Linguistics, 29*(4), 539-559. https: //doi.org/10.1515/cog-2018-0014

GLOBALLASHUV SHAROITIDA YOSHLAR NUTQIDAGI XORIJIY SO‘ZLAR: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Abduqahorov Anvarjon Alijon o‘g‘li
Ilmiy tadqiqotchi, Navoiy davlat universiteti, Navoiy
E-mail: anvarabduqahhorov34@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada globallashuv jarayonining yoshlar nutqiga ta’siri, xususan xorijiy so‘zlarning ko‘payishi, ularning qo‘llanish sabablari hamda til

madaniyatiga ta’siri tahlil qilingan. Shuningdek, yoshlar o‘rtasida ona tilining to‘g‘ri va boy ifoda vositasi sifatidagi mavqeyini mustahkamlash bo‘yicha taklif va tavsiyalar ilgari surilgan. Maqolada tilni asrash, xorijiy so‘zlarning o‘rnini to‘g‘ri belgilash va milliy til madaniyatini rivojlantirish yo‘llari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: globallashuv, yoshlar nutqi, xorijiy so‘zlar, til madaniyati, ona til, ta’sir, yechimlar

Kirish. O‘zbek tili - xalqimizning eng muqaddas qadriyatlaridan biri bo‘lib, milliy o‘zlikni saqlash, madaniyat va ma’naviyatni avloddan avlodga yetkazishda beqiyos o‘rin tutadi. Til nafaqat aloqa vositasi, balki xalqning tarixiy xotirasi, ma’naviy boyligi, dunyoqarashi va tafakkuri ifodasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mustaqillik yillarida davlat tili maqomi yuksaldi, uning nufuzi va qo‘llanish doirasi kengaydi. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni (1989-yilda qabul qilingan, 1995-yilda yangi tahriri tasdiqlangan)da o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqei aniq belgilab qo‘yildi[1]. Bu esa tilni asrab-avaylash va uning taraqqiyotini ta’minlashda muhim huquqiy asos bo‘ldi. Bugungi kunda globallashuv jarayonlari tufayli ko‘plab tillar chet tillardan so‘zlarni tezkorlik bilan o‘zlashtirmoqda. Ayniqsa ingliz tili dunyo miqyosida “global til” darajasiga ko‘tarilgani sababli, deyarli barcha milliy tillar inglizcha o‘zlashmalar bosimiga duch kelmoqda. Tilshunoslikda bu hodisa **“lingvistik intervensiya”** yoki **“kode-switching”** deb yuritiladi. **“Kode-switching”** - bu bir nutq jarayonida ikki yoki undan ortiq til unsurlarini qo‘llashdir. Masalan, yoshlar suhbatida: “Bugun online darsga kirdim, teacher zo‘r gaplar aytdi, like bosdim” kabi jumlalar uchraydi. Bu jarayon dastlab ijtimoiy muhitda oddiy ko‘rinish sifatida qaralsa-da, adabiy til me’yorlariga putur yetkazishi mumkin. O‘zbek tilida ham chet so‘zlarning haddan ziyod qo‘llanishi kuzatilmoqda. Masalan, “computer”, “internet”, “chat”, “like”, “video”, “content”, “trend” kabi so‘zlar keng tarqalgan. Ularning ko‘piga o‘zbekcha muqobillar (“kompyuter”, “tarmoq”, “suhbat”, “yoqtirish”, “video lavha”, “mazmun”, “mashhur”) mavjud bo‘lsa-da, yoshlar ko‘pincha asl inglizcha shaklni ishlatishga moyildir. Bu esa ona tilimiz imkoniyatlarini cheklashga olib keladi.

Tilshunos olim N. Mahmudov bu masalaga to‘xtalar ekan: *“Tilning ifoda imkoniyatlari tugamagan xazina kabidir. Agar biz mavjud so‘z boyligimizdan foydalanmasak, uni yo‘qotish xavfi tug‘iladi”* deya ta’kidlaydi[2].

O‘zbekistonda davlat siyosati darajasida chora-tadbirlar. O‘zbek tilini asrash va rivojlantirish bo‘yicha O‘zbekistonda ham so‘nggi yillarda bir qator muhim chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, 2019-yil 21-oktabrda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasida o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini

[1] Manba: LEX.UZ https://share.google/1i0Kf4CN86hgSRW38
[2] Mahmudov N. Til mavqei – el mavqei. – Toshkent: 1989. – “Yoshlik” jurnali, 6-сон.

tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Prezident farmoni bu borada muhim hujjat bo‘ldi[3]. Ushbu farmonda davlat idoralarida o‘zbek tilidan foydalanishni kengaytirish, rasmiy yozishmalarda o‘zbek tilini ustuvor qilish, shuningdek, tilni rivojlantirish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarga e’tibor qaratish belgilab qo‘yilgan.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev til masalasida bir necha bor alohida to‘xtalib o‘tgan. U shunday degan edi: *“Til millatning ruhi va madaniyatidir. Biz o‘zbek tilining boy imkoniyatlarini to‘liq ishga solishimiz, uni dunyo miqyosida munosib o‘rin egallashiga erishishimiz kerak. Davlat tili haqida g‘amxo‘rlik qilish - bu avvalo kelajagimiz, milliy o‘zligimiz haqida g‘amxo‘rlik qilishdir”*[4]. Bu fikrlar davlat siyosati darajasida ona tilimizning mavqeini oshirish masalasi ustuvor yo‘nalish sifatida qaralayotganini yaqqol tasdiqlaydi. Tilshunos olim A. Haugen ham shunday deydi*: “Milliy tilni saqlab qolishning eng asosiy sharti - uning jamiyatda kundalik hayotda faol ishlatilishi va yangi vaziyatlarga moslasha olishidir”*[5]. Demak, yoshlarning tilidagi chet so‘zlar muammosini hal qilish nafaqat tilshunoslik, balki ijtimoiy va madaniy masala sifatida ham qaralishi zarur.

O‘zbek tilida xorijiy so‘zlardan foydalanish va mahalliy so‘zlarni targ‘ib etish siyosati. O‘zbek tilining rivoji jarayonida muhim masalalardan biri - xorijiy so‘zlarning haddan tashqari ko‘pligi, ayniqsa yoshlar nutqida faol qo‘llanilayotganidir. Bu hodisa, bir tomondan, globallashuv jarayonining tabiiy oqibati sifatida yuzaga kelmoqda. Boshqa tomondan, tilimizning sofligini asrash, milliy leksik boylikni keng targ‘ib qilish davlat siyosati darajasida e’tiborga olinmoqda. Ma’lumki, tilshunos olimlar xorijiy so‘zlarning nutqqa kirib kelishi tabiiy hodisa ekanini, ammo ular me’yoridan ortiq qo‘llansa, milliy tilning ichki qonuniyatlariga zarar yetkazishi mumkinligini ta’kidlab kelishadi. Masalan, nemis olimi V. fon Humboldt tilni xalqning ruhiy dunyosini ifodalovchi eng muhim ijtimoiy hodisa deb ta’riflaydi[6]. Uning nazariyasidan kelib chiqib aytish mumkinki, tilni milliy qadriyat sifatida asrash - bu xalqning o‘zligini, milliy ruhini asrashdir.

O‘zbekiston Respublikasida ham til siyosati davlat darajasida olib borilmoqda. Xususan, 2019-yilda “Davlat tili haqida”gi Qonunga kiritilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalarda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish, uni barcha sohalarda keng qo‘llash, yoshlar orasida targ‘ib qilish vazifalari belgilab qo‘yilgan. Prezident Shavkat Mirziyoyev o‘z nutqlaridan birida shunday degan edi: *“Davlat tiliga bo‘lgan*

[3] https://kun.uz/news/2019/10/21/davlat-tiliga-bolgan-etiborni-mustaqillikka-bolgan-etibor-deb-bilishimiz-kerak-prezident?q=%2Fuz%2Fnews%2F2019%2F10%2F21%2Fdavlat-tiliga-bolgan-etiborni-mustaqillikka-bolgan-etibor-deb-bilishimiz-kerak-prezident

[4] https://kun.uz/news/2019/10/21/davlat-tili-masalasi-milliy-goyamizning-asosiy-tamoyillaridan-biri-bolishi-zarur-prezident-nutqi

[5] Haugen. (1950). “The Analysis of Linguistic Borrowing.” Language, Vol. 26, No. 2. – P. 210–231.

[6] Humboldt W. von. On Language: On the Diversity of Human Language Construction and its Influence on the Mental Development of the Human Species. – Cambridge University Press, 1999.

e’tibor - bu xalqimizning o‘zligiga, milliy g‘ururiga bo‘lgan hurmatdir[7]. Bu fikrlar shundan dalolat beradiki, xorijiy so‘zlarni o‘rinli ishlatish mumkin, ammo ularning ortiqcha qo‘llanilishi milliy tilimiz mavqeiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shuningdek, xorijiy olimlar ham bu jarayonni qiziqarli jihatdan izohlashadi. Masalan, amerikalik lingvist E. Sapir til va tafakkur o‘rtasidagi uzviy aloqani ta’kidlab, *“Til - bu insonning dunyoni qanday idrok etishini belgilovchi asosiy omil”* deya yozadi[8]. Demak, o‘zbek tilida xorijiy so‘zlarning haddan tashqari ko‘pligi yoshlarning dunyoqarashini ham o‘zlashtirilayotgan chet madaniyatlari ta’siriga berib qo‘yishi mumkin.

O‘zbekistonda esa aynan bunday xavflarning oldini olish maqsadida davlat darajasida mahalliy so‘zlardan foydalanish targ‘ib qilinmoqda. Masalan, so‘nggi yillarda axborot texnologiyalari, internet, fan va texnika sohalaridagi ko‘plab xorijiy atamalar o‘zbekcha muqobil shakllarda qo‘llanishi uchun maxsus lug‘atlar nashr etilmoqda. Shu tariqa, “computer” so‘ziga “kompyuter”, “manager” so‘ziga “boshqaruvchi”, “leader” so‘ziga “rahbar” kabi moslashtirilgan ekvivalentlar ishlab chiqildi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, xorijiy so‘zlarning kirib kelishi tabiiy hodisa bo‘lsa-da, ularning me’yoridan ortiq qo‘llanishi tilimizning milliy xususiyatlariga putur yetkazishi mumkin. Shu bois, davlat siyosati darajasida o‘zbek tilini boyitish, milliy so‘zlardan keng foydalanish va ularni targ‘ib etishga qaratilgan chora-tadbirlar muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi globallashuv sharoitida yoshlarning nutqida xorijiy so‘zlarning ko‘payishi o‘ziga xos ijtimoiy-lisoniy hodisa sifatida baholanmoqda. Ayniqsa ingliz tilidan kirib kelgan so‘zlar yoshlar tili, internet tilida faol qo‘llanmoqda: like qilmoq, share qilmoq, onlayn bo‘lmoq, stream qilmoq, team ishlamoq kabi so‘zlashuv shakllari tilimizda tobora ommalashib bormoqda. Bu yerda ikki tomonlama jarayonni ko‘ramiz: bir tomondan, xorijiy so‘zlar orqali yoshlar zamonaviy texnologiyalar, yangi g‘oyalar va madaniyatlar bilan tanishmoqda. Ikkinchi tomondan, o‘zbek tilining ichki imkoniyatlari, boy leksik zahirasi chetga surilib, asta-sekin unutilib ketishi xavfi tug‘ilmoqda.

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda o‘zbek tilining mavqeini mustahkamlash, uni davlat va jamiyat boshqaruvida, ilm-fan va ta’limda to‘liq joriy etishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyev 2019-yil 21-oktabr - “O‘zbek tili bayrami kuni” munosabati bilan so‘zlagan nutqida quyidagilarni ta’kidlagan edi: *“Har birimiz davlat tiliga bo‘lgan e’tiborni mustaqillikka bo‘lgan e’tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni, ona vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga*

[7] https://www.gazeta.uz/oz/2023/10/21/uzbek-language/
[8] Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. – New York: Harcourt, Brace & World, 1921.

aylantirishimiz kerak”[9]. Bu fikrlar bevosita davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishini ifodalaydi.

O‘zbekiston hukumati huzurida maxsus Atamashunoslik kengashlari, Tilshunoslik institutlari faoliyat yuritib, xorijiy atamalarning o‘zbekcha muqobillarini ishlab chiqmoqda. Masalan, so‘nggi yillarda ommalashgan dostavka va zona so‘zlari o‘rniga “yetkazish” va “hudud” so‘zlaridan foydalanish yo‘lga qo‘yildi, marketing so‘zi o‘rniga “bozorlashtirish”, innovation so‘zi o‘rniga esa “innovatsiya” kabi moslashtirilgan atamalar targ‘ib qilinmoqda. Dunyo tilshunosligida ham xorijiy so‘zlarning ko‘payishi haqida turli fikrlar mavjud. Masalan, fransuz olimi Klod Ajege “til siyosati” tushunchasiga izoh berib, shunday degan*: “Til siyosati - bu nafaqat lingvistik hodisa, balki ijtimoiy va siyosiy jarayon. Unda davlat, xalq va madaniyat manfaatlari muvozanatda bo‘lishi zarur*[10]*.”* Shu nuqtai nazardan, O‘zbekistonda olib borilayotgan til siyosati - xorijiy so‘zlarni inkor qilish emas, balki ularni milliy til qoidalari asosida moslashtirish va o‘zbek tilining milliy boyliklari bilan uyg‘unlashtirishga qaratilganini ko‘ramiz.

Xulosa. O‘zbek tilining bugungi taraqqiyot jarayonida eng dolzarb masalalardan biri - yoshlar nutqida chet so‘zlarning ko‘pligi va ularning o‘rinsiz ishlatilishi muammosidir. Globallashuv sharoitida xorijiy atamalarning kirib kelishi tabiiy hodisa bo‘lsa-da, bu jarayon milliy tilning sofligiga, uning boy tarixiy ildizlari va leksik imkoniyatlariga putur yetkazmasligi kerak. Ilmiy adabiyotlar, xorijiy va mahalliy tilshunos olimlarning fikrlari shuni ko‘rsatadiki, til nafaqat aloqa vositasi, balki xalqning ruhiy qiyofasi, madaniyati va milliy o‘zligining ramzidir. Shu bois, yoshlarning chet so‘zlarga haddan ziyod berilishi ularning psixologik dunyoqarashi va madaniy identifikatsiyasiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. M. “Davlat tiliga bo‘lgan e’tiborni mustaqillikka bo‘lgan e’tibor deb bilishimiz kerak” // Kun.uz, 21.10.2019. - URL: https://kun.uz/news/2019/10/21/davlat-tiliga-bolgan-etiborni-mustaqillikka-bolgan-etibor-deb-bilishimiz-kerak-prezident

2. Mirziyoyev Sh. M. “Davlat tili masalasi milliy g‘oyamizning asosiy tamoyillaridan biri bo‘lishi zarur” // Kun.uz, 21.10.2019. - URL: https://kun.uz/news/2019/10/21/davlat-tili-masalasi-milliy-goyamizning-asosiy-tamoyillaridan-biri-bolishi-zarur-prezident-nutqi

\3. Mirziyoyev Sh. M. “O‘zbek tili xalqimiz uchun milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma’naviy boylik, buyuk qadriyatdir” URL: https://share.google/qGuPiWK4sR9fQaqii

[9] Shavkat Mirziyoyev: O‘zbek tili xalqimiz uchun milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma’naviy boylik, buyuk qadriyatdir https://share.google/qGuPiWK4sR9fQaqii

[10] Hagège, C. On the Death and Life of Languages. Translated by Jody Gladding. New Haven & London: Yale University Press; Éditions Odile Jacob, 2009. — 364 p.

4. Mirziyoyev Sh. M. “O‘zbek tilining davlat tili sifatida qabul qilinganligiga 34 yil bo‘ldi” // Gazeta.uz, 21.10.2023. - URL: https: //www.gazeta.uz/oz/2023/10/21/uzbek-language/

5. Bourdieu P. Language and Symbolic Power. - Cambridge: Polity Press, 1991. - IX, 302 p.

INNOVATIONS, NATIONAL PROGRAMS, AND LINGUISTIC ANALYSIS IN THE FIELD OF UZBEK LANGUAGE EDUCATION

Abduvaliyeva Lobar Abdulaziz qizi
The Student of CSPU
Academic supervisor: Turonboyeva Xilola Erkiyor qizi

Abstract: The Uzbek language, as the official state language of the Republic of Uzbekistan, is a key element of national identity, cultural heritage, and intellectual continuity. In recent years, significant reforms and developments have transformed Uzbek language education. These include the implementation of innovative teaching methods, the creation of national educational programs, and the integration of linguistic analysis both traditional and computational into the curriculum. Together, these efforts are modernizing how Uzbek is taught, studied, and preserved, while strengthening its role in shaping the country’s educational and cultural future.

Keywords: Uzbek language education, educational innovation, language policy, Natural Language Processing (NLP), teacher training, Uzbek language teaching methods

A major driver of progress in Uzbek language education has been the adoption of educational innovations supported by digital transformation. Platforms such as “Uzacademy” have emerged to provide high-quality online resources for learners both inside Uzbekistan and abroad. This platform offers online lessons, e-books, audio-visual materials, and interactive learning tools aimed at promoting the Uzbek language, literature, and culture. The availability of such resources helps overcome geographic and economic barriers, allowing learners from remote areas or foreign countries to access structured instruction and materials in Uzbek. At the same time, the use of digital tools in classrooms, such as multimedia lessons, mobile applications, and interactive testing platforms has increased student engagement and

improved language acquisition outcomes. Technological innovations are also reshaping how linguists and educators analyze and teach the Uzbek language. Natural Language Processing (NLP) tools like UzMorphAnalyser are being developed to perform morphological and syntactic analysis of Uzbek texts. These tools can identify the grammatical structure of words, analyze inflectional endings, and assist with automatic part-of-speech tagging and lemmatization. Such applications not only support research in Uzbek linguistics but also serve as valuable resources for teachers and students, enabling deeper understanding of grammatical rules and word formation. Furthermore, the creation of digital corpora and machine-readable dictionaries is enhancing Uzbek lexicography and supporting the development of intelligent language learning systems. In tandem with these technological advancements, national policies and educational programs have been launched to systematically strengthen Uzbek language instruction. In 2020, a presidential decree approved the "Main Directions of Development of the Uzbek Language and Improvement of Language Policy for 2020-2030." This ambitious program outlines a ten-year plan to promote the widespread use of the Uzbek language in education, media, science, and government. It includes measures such as increasing weekly instructional hours for Uzbek in schools, standardizing terminology, producing academic and terminological dictionaries, and promoting the transition to a unified Latin-based alphabet. The decree also calls for the expansion of Uzbek language departments in universities, thus fostering a new generation of philologists and language educators. Curriculum reforms have also been introduced to make Uzbek language teaching more interactive, learner-centered, and competency-based. In pedagogical universities across the country, departments specializing in Uzbek language education are integrating modern teaching methods into their programs. Lessons now frequently incorporate discussions, debates, group projects, creative writing, and comparative linguistic analysis. These strategies are designed to enhance not only language proficiency but also critical thinking, creativity, and cross-cultural awareness among students. Additionally, teacher training programs are placing greater emphasis on digital literacy and innovative pedagogy, equipping educators with the tools needed to adapt to the evolving educational landscape. Recognizing the critical role of teachers in this transformation, the government has introduced financial incentives to attract and retain qualified language educators. Starting in February 2025, Uzbek language teachers with national certification will receive a monthly salary supplement of 50% of their base wage. This policy aims to raise the status of the teaching profession, motivate continuous professional development, and ensure that students are taught by highly competent instructors. Alongside financial support, educators are being provided access to advanced training, methodological resources, and opportunities for international collaboration. Linguistic analysis

continues to be a vital component of Uzbek language education, serving both theoretical and practical purposes. Traditional methods such as phonological, morphological, syntactic, and semantic analysis remain foundational in university programs. These are complemented by linguocultural studies that explore how language reflects Uzbek traditions, values, and worldviews. Comparative linguistic research especially between Uzbek and other languages such as English, Russian, or Turkish provides insights into syntactic structures, semantic fields, and translation techniques. Such studies are valuable not only for linguists but also for teachers, curriculum developers, and translators The rise of computational linguistics in Uzbekistan is opening new possibilities for large-scale linguistic analysis and educational applications. Researchers are building Uzbek-language datasets, developing speech recognition tools, and designing software for automated text analysis. These resources can be integrated into classrooms to help students analyze texts, receive grammar feedback, and expand their vocabulary in real time. As Uzbekistan increases its presence in the global digital space, the development of intelligent tools for Uzbek language processing will become increasingly important for ensuring the language's competitiveness and accessibility. Despite these advances, Uzbek language education still faces several challenges. One major issue is the digital divide between urban and rural areas, where access to computers, high-speed internet, and teacher training remains uneven. Additionally, while educational technologies are available, not all teachers are prepared to use them effectively due to a lack of technical skills or training opportunities. There is also an ongoing need to update textbooks, standardize terminology, and unify spelling conventions particularly in the context of the transition to the Latin alphabet, which has seen inconsistent implementation. Assessment systems present another area for improvement. Standardized tools for measuring language proficiency across different educational levels are still under development, and many current exams do not fully reflect the communicative and digital competencies emphasized in modern curricula. Furthermore, while national policies promote innovation and reform, their success depends on effective implementation, coordination among educational institutions, and sustained funding. Looking ahead, several strategies can help ensure the continued growth and modernization of Uzbek language education. These include increasing investment in digital infrastructure and online learning platforms, promoting interdisciplinary research in linguistics and education, and strengthening collaboration with international universities and linguistic institutions. It is also important to develop adaptive learning systems that personalize instruction based on student needs and performance. Finally, expanding the use of Uzbek in science, technology, and global communication will enhance its relevance and prestige among younger generations.

Conclusion. Uzbek language education is undergoing a dynamic transformation driven by innovation, policy reform, and linguistic scholarship. The integration of technology, the creation of supportive national programs, and the application of modern linguistic analysis are collectively reshaping how the Uzbek language is taught and learned. These efforts not only preserve and promote the language but also prepare students to thrive in a multilingual, digital, and rapidly changing world. With continued investment, collaboration, and vision, Uzbekistan is well-positioned to build an inclusive, forward-looking, and linguistically rich education system that reflects its national values and global aspirations.

References

1. Pedagoglar.org (2024). Linguocultural Approach in Uzbek-English Lexical Comparisons. Retrieved from: https: //pedagoglar.org/02/article/view/4111

2. Salaev, Ulugbek. (2024). UzMorphAnalyser: A Morphological Analysis Model for the Uzbek Language Using Inflectional Endings. arxiv preprint. Retrieved from: https: //arxiv.org/abs/2405.14179

3. Kun.uz (2024). Foreigners to begin to be taught Uzbek language through online platform Uzacademy. Retrieved from: https: //kun.uz/en/15764017

4. Yuz.uz (2024). In Uzbekistan, certified Uzbek language teachers to receive 50% salary bonus. Retrieved from: https: //yuz.uz/en/news/v-uzbekistane-uchitelyam-uzbekskogo-yazka-budet-vplachivatsya-nadbavka-50

5. The Tashkent Times (2020). Shavkat Mirziyoyev signs decree aimed at development of Uzbek language. Retrieved from: https: //mail.tashkenttimes.uz/national/5834-shavkat-mirziyoyev-signs-decree-aimed-at-development-of-uzbek-language

6. Tadqiqotlar.uz (2024). Methods of Linguistic Analysis in the Uzbek Language. Retrieved from: https: //tadqiqotlar.uz/new/article/view/3651

7. JDPU.uz (2024). Department of Uzbek Language Teaching Methods. Jizzakh State Pedagogical University. Retrieved from: https: //jdpu.uz/en/academicdepartment/ozbek-tili-oqitish-metodikasi-kafedrasi

8. Scholarzest.com (2025). Developing NLP Tools for Linguistic Analysis of Uzbek Language. European Journal of Research Development and Sustainability. Retrieved from: https: //www.scholarzest.com/index.php/ejrds/article/view/4877

O‘ZBEK TILIDA MUROJAAT SHAKLLARI

Abduxalikova Maftuna Mirali qizi
JDPU, O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi kafedrasi o‘qituvchisi
E-mail: @maftunaabduxalikova1191

Annotatsiya: O‘zbek tilida ishlatiladigan murojaat shakllarining lingvistik xususiyatlari, ularning turli nutq vaziyatlaridagi qo‘llanilishi va ijtimoiy-lisoniy funksiyalari tahlil qilingan. Murojaat shakllari - bu kishilar o‘rtasidagi muloqot jarayonida, ayniqsa hurmat, ehtirom, yaqinlik yoki rasmiylik darajasini ifodalashda muhim vosita hisoblanadi. Ishda o‘zbek tilidagi an’anaviy va zamonaviy murojaat turlari, ular orasidagi farqlar, shuningdek, yosh, kasb, ijtimoiy mavqe va madaniy omillarning murojaat uslubiga ta’siri o‘rganilgan. Amaliy misollar va kontekstual tahlillar asosida murojaat vositalarining funksional va stilistik xususiyatlari yoritilgan. Natijada, o‘zbek tilidagi murojaat shakllarining kommunikativ jarayondagi o‘rni va ahamiyati chuqur tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: murojaat shakllari, o‘zbek tili, muloqot madaniyati, ijtimoiy-lisoniy omillar, rasmiylik va norasmiylik, til vositalari

Аннотация: Лингвистические особенности форм обращения в узбекском языке, их использование в различных речевых ситуациях и социально-лингвистические функции были проанализированы. Формы обращения являются важным средством в процессе общения между людьми, особенно для выражения уровня уважения, почтения, близости или официальности. В работе изучены традиционные и современные типы обращений в узбекском языке, различия между ними, а также влияние возраста, профессии, социального статуса и культурных факторов на стиль обращения. На основе практических примеров и контекстуального анализа освещены функциональные и стилистические характеристики средств обращения. В результате подробно проанализирована роль и значение форм обращения в коммуникационном процессе узбекского языка.

Ключевые слова: формы обращения, узбекский язык, культура общения, социально-лингвистические факторы, официальность и неофициальность, языковые средства

O‘zbek tilshunosligida undalma va uning xususiyatlari yuzasidan bir qator ilmiy ishlar amalga oshirilgan bo‘lib, ularda asosan, undalmaning lingvistik xususiyatlari ochib berilgan. Shu o‘rinda zamonaviy o‘zbek tilining dastlabki asoschilari bo‘lgan jadid ma’rifatparvari A. Fitrat va Zunnun kabi bir qator olimlar tomonidan undalma haqida fikr-mulohazalar bildirilgan, ilmiy ishlar qilingan. Chunonchi, A. Fitrat 1924-yilda nashr etilgan “Nahv” (Sintaksis) asarida gap turlarini ajrata turib, “undashli

gap” atamasi ostida undalmali gaplarni ajratadi va undalmaga quyidagicha ta’rif beradi: “Undashli gap - gap kimgadir qaratib aytilgan bo‘lsa, shuning oti gapning bosh tomonida yo orasida, yo o‘rtasida aytilsa, ana shunday gapga undashli gap deyiladir. Shu otning o‘zi undash oti bo‘ladir: Yigitlar, qo‘lingizdan kelgancha bilimingizni orttiring. Undash oti gapning bosh tomonida bo‘lsa, undan keyin, oxirida bo‘lsa, undan burun, gap orasida bo‘lsa ikki tomondan “, ” belgisi yoziladir. Undashli gap oxirida undash belgisi “!” qo‘yiladir. Undashka kuch bermak, qaynab qichqirib undamakni ko‘rsatmak uchun undash otidan burun “E” so‘zi, undash otidan keyin ham undash belgisi qo‘yiladir. Undash oti yolg‘iz o‘zigina emas, uzun-uzun sifatlari bilan birlashib keladir”[1: 32]. Shuningdek, Fitratdan keyin Sh. Zunnun 1925-yilda nashr etilgan “Til qoidalari” nomli kitobida undalma haqida quyidagi fikrlarni bayon qiladi: “Gapning ichida tovushni ko‘tarib bir kishiga yoki bir narsaga yondashib aytilgan so‘zlar “undosh so‘z” ataladir: Mehnatkashlar, birlashingiz”[2: 130]. “Undalmaning vazifasi aytilayotgan fikrga tinglovchining diqqatini tortishdir”[3: 28], - degan fikrni A.G‘ulomov o‘zining 1955- yilda qayta nashr qilingan "Sodda gap" nomli kitobida aytgan edi. Bu fikr undalma faqat shaxsni bildirgan so‘zlar bilan ifodalanganda to‘g‘ri bo‘ladi. Lekin undalma hayvonlarni, jonsiz predmetlarni ifodalovchi so‘zlar bilan ifodalangan bo‘lsa yuqoridagi qoida biroz “torlik” qiladi. Keyinchalik “O‘zbek tili grammatikasi” kitobining 1944-1976-yilgi nashrlarida undalmalarga: “So‘zlovchining nutqi qaratilgan, shaxsni yoki predmetni bildirgan so‘zlar”, - deya ta’rif berildi va bu ta’rif shu davrgacha undalmalar haqida aytilgan va bildirilgan barcha fikrlarning jamlanmasi edi. Bugungi kun tilshunosligida ham undalmalar fikr qaratilayotgan shaxs yoki predmetni ifodalash uchun qo‘llaniladi. Rus tilida, o‘zbek va boshqa turkiy tillarda yaratilgan ilmiy ishlarda murojaat so‘zlari, ya’ni chaqirish, undash ma’nosidagi so‘zlar chaqiriq so‘z, chaqiriq forma, chaqirish kelishik, vokativ forma, vokativ kelishik, undash kelishik, murojaat so‘zlar kabi turli-tuman terminlar bilan yuritilgan. Undalma bo‘yicha alohida tadqiqot olib borgan A.Sayfullayev undalmaning leksik-semantik xususiyatlari, gapdagi o‘rni va uning tarkibi haqida batafsil ma’lumot beradi[4: 187]. Ba’zi tilshunoslar undash, chaqiriq ma’nolarini qamrab olgan so‘zlarni vokativ formadagi so‘zlar deb izohlaydilar. B.O‘rinboyev undalma termini o‘rnida “vokativ kategoriya” terminini qo‘llaydi. Undalma o‘zbek tilshunosligida ko‘proq sof lingvistik tomondan tahlil qilingan bo‘lib, keyingi yillardagi tadqiqotlarda esa undalmaning ijtimoiy-lisoniy xususiyatlariga ham e’tibor kuchaydi. Ijtimoiy tilshunoslik nuqtayi nazaridan qaraganda, ko‘pgina ishlarda “undalma” termini o‘rnida “murojaat shakllari” termini qo‘llanilmoqda. Mustaqillik yillarida “murojaat” termini faol qo‘llanilib, u ko‘proq sotsiolingvistikaning o‘rganish obyektini tashkil qiladi. Bundan tashqari, murojaat shakllari termini undalma terminiga nisbatan keng qamrovli hisoblanadi. Shu o‘rinda undalma so‘zining kelib chiqishi-yasalishi etimologiyasiga nazar solsak, so‘zning

o‘zagi un bo‘lib, tovush, ovoz, ma’nosini anglatgan[5: 86]. Qadimgi turkiy tilda ham shu ma’nononi ifodalagan bu ot ön tarzida talaffuz qilingan. O‘zbek tilida ö unlisining yumshoqlik belgisi yo‘qolgan va natijada un holiga kelib qolgan: ön>un[6: 190]. Un (ovoz, tovush) otidan “biror ish harakatni bajarishga chaqirmoq, da’vat etmoq, buyurmoq” ma’nosini anglatuvchi unda- fe’li yasalgan. Ayni fe’lning kelib chiqishi etimologik manbalarda quyidagicha izohlanadi: Bu fe’l qadimgi turkiy tilda “ovoz ma’nosini anglatgan ön otidan dä (< -lä)” qo‘shimchasi bilan yasalgan: ön+ dä= öndä. Bu fe’l asli “ovoz chiqar, chaqir” ma’nosini bildirgan bo‘lib, “da’vat et” ma’nosi shu ma’no asosida yuzaga kelgan. Undamoq fe’lidan -l qo‘shimchasi orqali majhul nisbat hosil qilingan va bu shaklga ot yasovchi -ma qo‘shimchasining qo‘shilishi natijasida undalma til birligi kelib chiqqan. “Murojaat” so‘ziga izohli lug‘atda shunday ta’rif beriladi: - ko‘rib chiqish, taqqoslash; - biror narsa so‘rash, ishni qayta ko‘rish; - birovga qarata aytilgan gap, qilingan da’vat, chaqiriq; Qayd qilingan ma’nolardan “birovga qarata aytilgan gap, qilingan da’vat, chaqiriq” ma’nosini adresant va adresat nutqida namoyon bo‘lish va vazifasini kuzatib, ularning ijtimoiy-lisoniy va boshqa jihatlardan tasniflash asosida tahlil qilishga harakat qilamiz. Ko‘rinib turibdiki, murojaat, asosan, kommunikantlar o‘rtasida tinglovchi diqqatini tortish uchun xizmat qiladi. Murojaat shakllarining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari Sh. Iskandarova, S. Mo‘minov, M. Sulaymonov, Z. Akbarovalarning ilmiy ishlarida qayd qilingan. Z. Akbarova tomonidan murojaat shakllarining ijtimoiy xususiyatlari, undalma va murojaatning umumiy yoki farqli tomonlari, ifodalanish usul hamda vositalari, murojaat ifodalanishining ekstralingvistik va psixolingvistik vosita, omillari, murojaat leksikanining tematik tasnifi keng yoritib berilgan. Tadqiqotchi Z. Akbarova undalma va murojaatning farqli va o‘ziga xos tomonlarini yoritar ekan, murojaat ifodalovchi so‘z ham mohiyatan grammatik aspektda yondashilsa, u undalmaga to‘la mos tushadi degan fikrni bildiradi. Lekin mazmunan murojaat obyektini ifodalovchi so‘z murojaat shakli sifatida, so‘zlovchining nutqi qaratilgan shaxsnigina emas, har qanday obyektni ifodalaydi.

Xulosa qilib aytsak, murojaat shakllari undalmaga nisbatan kengroq tushuncha ifodalaydi. Murojaat shakllarini ijtimoiy-lisoniy jihatidan tahlil qilganda, u adresant va adresat o‘rtasida aloqani vujudga keltirish bilan bir qatorda, suhbatning qanday davom etishini, kommunikantlarning bir-biriga bo‘lgan turli munosabatini, hurmati, yoshi, jinsi, shu bilan birga, milliy madaniyatini ham namoyon etadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. A. Fitrat “Nahv. O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba.” Ikkinchi kitob. - Samarqand - Toshkent, 1924 32-bet

2. Sh. Zunnun “Til qoidalari” Toshkent, 1925.130-bet.

3.A. G‘ulomov "Sodda gap" Toshkent 1955, 28-bet.

4. Sayfullayev A. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida undalma. -Toshkent: Fan, 1968.187-bet.

5.O‘zbek tilining izohli lug‘ati, -Toshkent, 2006.86-bet

6.Rahmatullayev Sh. “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (turkiy so‘zlar)”, -Toshkent. Universitet, 190-bet

Tojiboyeva Gulhayo To‘lqinjon qizi
Farg‘ona Davlat Universiteti
Chet tillari fakulteti
1-bosqich talabasi
Telefon: +998901604252
E-mail: tojiboyevagulhayo25@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola filologiyaning dolzarb muammolariga bag‘ishlangan bo‘lib, unda tilshunoslik, adabiyotshunoslik va matnshunoslik sohasidagi zamonaviy muammolar tahlil qilinadi. Raqamli muhitning tilga ta’siri, adabiy merosning saqlanishi va globalizatsiya sharoitida milliy tillarning o‘rni kabi masalalar ko‘rib chiqiladi. Maqolada muammolarni hal qilish bo‘yicha takliflar beradi va filologik tadqiqotlarning zamonaviy ahamiyatini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: filologiya, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, raqamli muhit, adabiy meros, milliy tillar, sun’iy intellekt, matn tahlili, raqamlashtirish.

Аннотация: Данная статья посвящена актуальным проблемам филологии, в которой анализируются современные вызовы в области лингвистики, литературоведения и текстологии. Рассматриваются вопросы влияния цифровой среды на язык, сохранения литературного наследия и роли национальных языков в условиях глобализации. Статья предлагает решения этих проблем и подчеркивает значимость филологических исследований в современном мире

Ключевые слова: филология, лингвистика, литературоведение, цифровая среда, литературно наследие, национальные языки, искусственный интеллект, анализ текста, цифровизация.

Abstract: This article addresses current issues in philology, analyzing contemporary challenges in linguistics, literary studies, and textology. It examines the impact of the digital environment on language, the preservation of literary heritage, and the role of national languages in the context of globalization.

Keywords: philology, linguistics, literary studies, digital environment, literary heritage, national languages, artificial intelligence, text analysis, digitization.

Filologiya - til va adabiyotni o‘rganuvchi fan sifatida zamonaviy dunyoda muhim o‘rin tutadi. Bugungi kunda filologiya bir qator dolzarb muammolarga duch kelmoqda, bu esa tilshunoslik, adabiyotshunoslik va matnshunoslik sohalarida yangi yondashuvlarni talab qiladi. Ushbu maqolada filologiyadagi asosiy muammolar tahlil qilinadi.

Birinchi navbatda, raqamli muhitning tilga ta’siri muhim masalalardan biridir. Internet va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi tillarda yangi so‘zlar, iboralar va hatto grammatik tuzilmalar paydo bo‘lishiga olib kelmoqda. Masalan, o‘zbek tilida ijtimoiy tarmoqlarda qisqartmalar va chet tilidan olingan so‘zlar ko‘paymoqda, bu esa tilning sofligini saqlash masalasini dolzarb qiladi.Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar tilni o‘rganish va tahlil qilishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda, korpus lingvistikasi va sun’iy intellekt asosidagi matn tahlili shular jumlasidandir.

Ikkinchi muhim muammo - adabiy merosning saqlanishi. Globalizatsiya sharoitida ko‘plab milliy adabiyotlar o‘z ahamiyatini yo‘qotish xavfi ostida. O‘zbek adabiyotidagi nodir asarlarning raqamlashtirilishi va arxivlanishi hali ham davom etmoqda. Bu masalada xalqaro tajriba yoki Yevropa mamlakatlaridagi adabiy merosni saqlash loyihalari o‘rnak bo‘lishi mumkin.

Navbatdagi muammo sifatida milliy tillarning globalizatsiya sharoitidagi o‘rnini ko‘rsatish mumkin. Ingliz tilining dunyodagi dominant mavqei boshqa tillarning rivojlanishiga ta’sir qilmoqda. Bugungi kunda 80% dan ortiq yangiliklar ingliz tilida nashr etilmoqda. Inglis tili ko‘plab mamlakatlarda ikkinchi til sifatida shakklanishga ulgurgan. O‘zbek tilining xalqaro maydonda qo‘llanilishi va uni o‘qitish metodikasi bo‘yicha tadqiqotlar hali ham rivojlanish bosqichida.

•Maqolada muammolarni yoritish bilan birgalikda bir qancha takliflar ham mavjud. Masalan, tilshunoslikda sun’iy intellektni qo‘llash, adabiy merosni raqamlashtirish loyihalarini kengaytirish va milliy tillarni xalqaro miqyosda targ‘ib qilish bo‘yicha strategiyalar ishlab chiqish lozim. Shuningdek so‘zlashuv jarayonida ham boshqa tillardagi so‘zlardan foydalanmaslik, “ko‘cha” so‘zlarini ishlatmasdan muloqot qilish lozim.

Xulosa qilib aytganda, filologiyaning dolzarb muammolari zamonaviy dunyoning dinamik o‘zgarishlari bilan chambarchas bog‘liq. Ushbu muammolarni hal

qilish til va adabiyotni kelajak avlodlar uchun saqlab qolishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. [Xudoyberganova, D. (2020). *O‘zbek tilining raqamli muhitdagi rivojlanishi*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.]

2.[To‘rayeva, N. (2021). *Adabiy merosni saqlash va raqamlashtirish masalalari*. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti ilmiy jurnali.]

3. [Rahmonov, A. (2022). *Globalizatsiya sharoitida o‘zbek tilining xalqaro maydondagi o‘rni*. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.]

OPPORTUNITIES OF USING AI-BASED TRANSLATION TOOLS IN PRIMARY EDUCATION

Yusupbayeva Lobar Alisherovna
Ajiniyoz Nukus State Pedagogical Institute,
Republic of Karakalpakstan,
Student of the “Primary Education” Department

Abstract: The article analyzes the possibilities of using AI-based translation tools (Google Translate, DeepL, Yandex Translate, ChatGPT) in primary education. Their role in fast text and speech translation, expanding pupils’ vocabulary, developing intercultural communication skills, and fostering independent reading abilities is examined.

Keywords: artificial intelligence, translation tools, primary education, multilingualism, digital learning.

In recent years, comprehensive reforms have been carried out in all areas of our country. Long-term strategies with clearly defined goals and objectives have been adopted and are being successfully implemented. The “Digital Uzbekistan - 2030” strategy, approved by the President of our country, as well as the rapid introduction and widespread use of artificial intelligence technologies, aim to expand access to digital data, ensure its quality, and create favorable conditions for training qualified specialists in this field.

In the 21st century, the educational process is closely connected with digital technologies and the possibilities of artificial intelligence. In particular, the use of AI-

based translation tools in the process of language learning creates convenience not only for students but also for teachers. Primary school is a crucial stage in which children's thinking, speech, and language-learning abilities develop rapidly. Therefore, the use of AI translation at this stage plays an important role in helping pupils learn new words quickly and effectively, developing intercultural communication skills, and increasing their interest in foreign languages.

AI-based translation tools are currently playing an important role in the educational process. Applications such as Google Translate, DeepL, Yandex Translate, and ChatGPT provide primary school students with opportunities not only to learn foreign languages but also to enrich their knowledge of their native language. The main advantages of these tools are speed and convenience. For example, during the lesson, pupils can instantly translate an unfamiliar word or sentence and quickly master the material. In addition, modern translation tools are capable of translating not only texts but also speech in real-time. Mobile applications provide opportunities for voice translation, automatic translation of texts captured by a camera, and even real-time multilingual communication. This helps to overcome language barriers in education and ensures effective interaction between pupils and teachers. Moreover, AI-based translation systems aim to provide more accurate results by taking into account not only lexical meaning but also context. For example, tools like DeepL and ChatGPT try to correctly convey the overall meaning and style of a sentence, which is particularly important when studying scientific, literary, or methodological texts.

Another positive aspect of AI-based translation tools is their ability to foster independent reading and research skills among pupils. Nowadays, AI technologies are rapidly entering the educational process. In particular, their role in developing pupils' knowledge of both foreign and native languages is highly significant. These tools provide opportunities not only for translating texts but also for speech expressions, thereby preparing the ground for organizing interactive and effective lessons. Practical examples:

In the Mother Tongue lesson: pupils learn new words by comparing their meanings in other languages using a translation application. For example: "kitob - book - kniga."

In the English lesson: the teacher teaches children to pronounce simple words using a translation app on a phone or tablet.

In the Reading lesson: pupils can translate and read interesting texts in two languages, broadening their worldview.

Practical experience shows that using translation tools in lessons helps pupils quickly memorize new words, master pronunciation, and increase their interest in foreign languages. For example, in English lessons, mobile apps can be used to translate simple words and phrases, while bilingual texts in reading lessons help

expand vocabulary. However, it is important to note that these technologies should be used not as the main source but as an auxiliary tool. Since AI-based translation applications may sometimes contain semantic or grammatical errors, their use should encourage pupils to learn languages, develop independent thinking, and improve communicative competence.

The advantages of using AI-based translation tools in primary education include:

1. Saving time and improving lesson efficiency - quick translation of unknown words or expressions helps save time, allowing more classroom activities and deeper understanding of topics.

2. Developing pupils' multilingual competence - pupils can compare multiple languages simultaneously, which improves their ability to learn and use different languages.

3. Creating engaging lessons for teachers - AI tools help organize interactive and modern lessons, allowing pupils to learn through audio, visual, and written forms.

4. Developing intercultural communication skills - translation tools encourage pupils to learn about different languages and cultures, broadening their worldview.

5. Encouraging independent learning - outside the classroom, pupils can use translation apps to learn new words and expressions independently, strengthening their knowledge.

When using AI-based translation tools in primary education, several recommendations should be taken into consideration. First, these tools should be used as auxiliary, not independent resources. While AI technologies can facilitate the learning process, they cannot fully replace pupils' independent thinking and analytical skills. Therefore, they should serve as supportive tools in the educational process.

In addition, it is important to develop special methodological guidelines for teachers. Such resources would provide instructions on how to use AI translation tools in lessons, which tasks they can be integrated into, and what results can be expected. This would greatly assist teachers in organizing effective lessons.

Integrating AI-based applications into playful activities in primary education can also increase pupils' interest. Since young children often learn more effectively through play, interactive exercises, quizzes, and games with translation tools can enhance their active participation.

Conclusion:

In conclusion, AI-based translation tools offer great potential for use in primary education. They expand pupils' vocabulary, increase their interest in language learning, develop intercultural communication skills, and encourage independent research. However, their effectiveness depends on correct methodological application

and teaching pupils not to rely solely on ready-made translations. When used properly, AI tools can demonstrate their full practical value in organizing an effective educational process.

References:

1. “Digital Uzbekistan - 2030” Strategy. Tashkent, 2020.

2. Karimov, A. et al. *English Language*. Grade 1 textbook. Tashkent: Novda Publishing, 2021.

3. Khudoyberdiyeva, M., Usmonova, D. *Mother Tongue and Reading Literacy*. Grade 1 textbook. Tashkent: Novda Publishing, 2021.

4. G‘afforova, T. *Digital Education Methods*. Tashkent: Science and Technology, 2022.

5. Nuriddinov, B. *Artificial Intelligence and Educational Innovations*. Tashkent: Tafakkur, 2023.

6. Google Translate - translate.google.com

7. DeepL Translator - deepl.com

8. Yandex Translate - translate.yandex.com

9. OpenAI ChatGPT - chat.openai.com

O‘TKIR HOSHIMOV “IKKI ESHIK ORASI” ASARIDA FE’LNING MUNOSABAT SHAKLLARINING QO‘LLANILISHI

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 2-kurs talabasi
Abduganiyeva Aziza Umidali qizi
Ilmiy rahbar: F.f.f.d.(PhD) dotsent.Fayzullayeva Dilnoza Narimonovna

Annotasiya: Ushbu maqolada O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” asarida fe’lning munosabat shakllari - zamon, shaxs -son, mayl shakllarining asarda qo‘llanilish xususiyatlari tahlil qilinadi. Asarda qahramonlarning ruhiy holati, ichki kechinmalari va voqealarning rivojlanishida fe’lning munosabat shakllari orqali ifodaning ta’sirchanligi va uslubiy boyligi yoritib beriladi. Asarda emotsional va ekspressiv jihatlarini ochib berishda ushbu shakllarning roli ko‘rsatib o‘tiladi.

Аннотация: В данной статье анализируются особенности употребления модальных форм глагола - времени, лица-числа и наклонения - в произведении Ўткир Хошимова «Между двумя дверями». Раскрывается выразительность и стилевое богатство выражения через глагольные формы в передаче душевного состояния героев, их внутренних переживаний и развитии событий. Также

подчёркивается роль этих форм в раскрытии эмоциональных и экспрессивных аспектов произведения.

Abstract: This article analyzes the use of the verb's relational forms - tense, person-number, and mood - in O'tkir Hoshimov's work "Between Two Doors." The expressive power and stylistic richness conveyed through these verb forms are highlighted in depicting the characters' psychological states, inner experiences, and the development of events. The role of these forms in revealing the emotional and expressive aspects of the work is also emphasized.

Kalit so'zlar: ikki eshik orasi, zamon, mayl shaxs-son, fe'l hozirgi zamon, o'tgan zamon kelasi zamon, so'zlovchi, tinglovchi, xabar mayli, buyruq-istak mayli shart mayli.

Ключевые слова: между двумя дверями, время, наклонение, лицо-число, глагол настоящее время, прошедшее время, будущее время, говорящий, слушающий, изъявительное наклонение, повелительно-желательное наклонение, условное наклонение.

Keywords: between two doors, tense, mood, person-number, verb present tense, past tense, future tense, speaker, listener, indicative mood, imperative-optative mood, conditional mood.

Kirish: Til - adabiyotning asosiy vositasidir. Badiiy matnda fe'llarning vazifasi nafaqat harakatni ifodalash, balki obraz ruhiy holatini ochish, syujetni harakatda tasvirlash, vaqt va makonni aniqlashtirish, muallif pozitsiyasini anglatishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" asari zamonaviy o'zbek nasrining yorqin namunasi bo'lib, undagi fe'l shakllari o'quvchiga obraz dunyosini to'laqonli tasavvur qilish imkonini beradi.

Asosiy qism: "Ikki eshik orasi" asarida fe'lning munosabat shakllari muallifning obrazlar orqali fikrni yetkazish, holatni ifodalash, voqealarni zamon bo'yicha ketma-ketlikda ko'rsatish hamda xarakterlar orasidagi munosabatlarni yoritish uchun qo'llanilgan.Zamon -ish-harakat va holatning qay vaqtda sodir bo'lishi yoki bo'lmasligi.o'tgan zamon ish harakat va holat nutq so'zlanib turgan vaqtdan oldin bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi.-Aytsam -aytmasam o'zi tushundi.-Qo'ltig'imda turgan chaqmoq telpakni uzatdim.-Hammasini ko'rdi.(Ikki eshik orasi asari (304-bet)Bu yerda o'tmishda sodir bo'lgan voqealarni izchil bayon qilish, ya'ni hikoya qilish maqsadida ishlatilgan. Gaplar voqeani ketma-ketlikda tasvirlaydi: ichki kechinma (aytish yoki aytmaslik), harakat (telpakni uzatish), va kuzatuv (ko'rdi).O'tgan zamondagi fe'llar;tushundi, uzatdim va ko'rdim.Fe'llar **-di** o'tgan zamon qo'shimchasi yordamida ifodalangan.Fe'lning munosabat shakllari, odatda gapdagi voqelikni shaxsga nisbatan munosabatini ifodalaydi. Ular gapni ma'lum bir hissiyot, niyat yoki shartliligi bilan boyitishga xizmat qiladi. O'tkir Hoshimov

asarlarida fe’l shakllarini real voqelikni tasvirlash, qahramonlarning ichki kechinmalarini ochish va ularning xarakterini yanada yorqinroq ifodalash uchun mahorat bilan ishlatiladi. Ayniqsa, munosabat shakllari o’quvchi bilan hissiy aloqa o’rnatishda muhim o’rin tutadi.Keldim.O‘z uyimga keldim.Endi hech qayoqqa ketmayman.(Ikki eshik orasi 298-bet).Bu gapda shaxsiy qaror, hissiyot va holat ifodalangan.Har bir asarda o‘tgan zamon Voqealarning izchilligi va ketma-ketligini ko‘rsatish uchun, Voqealar o‘tmishda sodir bo‘lgani uchun, Muallif pozitsiyasini kuchaytirish uchun, muallif haqiqiylik, ishonchlilik tuyg‘usini kuchaytirish uchun foydalaniladi.Hozirgi zamon asarda eng kam ishlatiladigan zamon deyish mumkin.Chunku muallif asar yozishda ko‘pincha o‘tgan zamon va kelasi zamondan foydalanadi.Hozirgi zamon -ish harakat va holatni ayni paytda sodir bo‘lishi yoki bo‘lmasligi.Qayoqqa ketyapsan yarim kechada ?!Kimsan akam yuzimga chaqchayib qaradi.(98-bet) Bu gapda savol shaklida hayrat, tanbeh yoki qiziqish ifodalangan. Lavlagiga, , sharbat ‘‘oqizyapti(368-bet)Bu gapda oqizyapti fe’lida yapti hozirgi zamon qo‘shimchasi ishlatilyapti. Gapdagi hozirgi zamon qo‘shimchasi voqeani real vaqtda ifodalash, harakatning aynan hozir sodir bo‘layotganligini ko‘rsatish uchun ishlatilgan. Eringizning aqli toshni yoradi(368-bet).Bu gapda ma’no ko‘chma tarzda berilgan. Aslida "toshni yorish" - fizik harakat. Ammo bu yerda u aqlli, zukko, dono insonni ta’riflash uchun ishlatilgan, ya’ni: Eringiz juda aqlli, murakkab masalalarni ham hal qila oladi degan ma’noda.-**ar** kelasi zamon gumon ma’nosini, -**moqchi** maqsad ma’nosini ifodalaydi.-**y** qo‘shimchasi uchta zamonga ham tegishlidir.Bir yo‘la Oqsoqol bilan Dumaniyam joyi rostoniga tiqib yuboraman (351-bet)Bu gapda kelasi zamon qo‘llanilgan."Tiqib yuboraman" - bu fe’l kelasi zamonda bo‘lib, harakat hali amalga oshmagan, lekin niyat qilingan yoki rejalashtirilganligini bildiradi.Gapda kuchli hissiyot, tahdid yoki g‘azab ifodalangan.Yana kuchli tahdid, ya’ni ularni jismonan jazolash yoki yo‘q qilishga tayyorlik ifodasi aks etgan.. Xususan, shaxs-son qo‘shimchalari asarda real obraz yaratish, voqealar rivojini tabiiy ifodalash, personajlarning ichki kechinmalarini ochish hamda muallif pozitsiyasini bildirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.Shaxs -son harakat va holatning kim tomonidan bajarilganini ko‘rsatadi.Muallif asarda shaxs -son qo‘shimchalaridan o‘rinli foydalangan.1-shaxs -so‘zlovchi, 2-shaxs -tinglovchi, 3-shaxs -o‘zga deyiladi va **-m, -ng, -, -k, -ngiz, -lar** qo‘shimchalari fe’llarga qo‘shiladi.Yorug‘ dunyoga kelib, nima ro‘shnolik ko‘rdim o‘zi?(347-bet).Gapda "ko‘rdim" - bu fe’l, 1-shaxs yakkalik (men) shaklida qo‘llanilgan.-Dadasi !Qaytib oling gapingizni!(365-bet).Ushbu gapdagi **-ing** qo‘shimchasi siz (ko‘plik) murojaat shaklini bildiradi (hurmat shakli).Bu yerdagi qo‘shimcha aytilgan gapdan voz kechishni keskin, jiddiy tarzda talab qilish, g‘azab yoki ranjitilganlik ifodasi bilan yoritilgan.Olomon orasini yorib hovliga kirdik(385-bet)Shaxs-son qo‘shimchasi: 1-shaxs ko‘plik - **“-dik”** (biz) shaklida tahlil qilsak bo‘ladi.Shaxs-son qo‘shimchalari yordamida obrazlarning ruhiy holati, munosabati

va shaxsiyati ochiladi. Ayniqsa, ichki nutq, dialog va monologlarda bu vositalar muhim ahamiyat kasb etadi.“Ikki eshik orasi” asarida shaxs-son qo‘shimchalari bevosita badiiy maqsadga xizmat qiladi. Ular orqali muallif obrazlar ruhiyatini yoritadi, ijtimoiy haqiqatni ifodalaydi, tilning emotsional va ifodaviy kuchini to‘liq ishga soladi. Bu qo‘shimchalar asar tili jonli, tabiiy va ta’sirchan chiqishiga asosiy til vositasi sifatida xizmat qiladi.Shaxs-son qo‘llanilganda harakatlar kimga tegishli ekanligi aniq ko‘rinadi: “keldim” -men;“kelding” - sen; “keldi” - u. Bu esa matnning aniqligi va tushunarliligini ta’minlaydi.Harakat va holat haqidagi xabar, shart, buyruq -istak va maqsad ma’nolarini ifodalovchi fe’l shakllariga mayl deyiladi. Mayl -ohang degani.Xabar mayli nomidan ko‘rinib turibdiki vazifasi xabar berish.Xabar maylining alohida bir qo‘shimchalari yo‘q.Ezib yomg‘ir yog‘yapti(496-bet) Ushbu gapda xabar maylidagi gapni ko‘rishimiz mumkin.Shart mayli fe’llarga -sa qo‘shimchasini qo‘shish orqali yuzaga keladi.Qishning bir kuni qolsayam qo‘rq degani shu-da(243-bet)."qolsayam" - bu so‘z "Qolsa ham" shaklining qisqargan ko‘rinishi bo‘lib, shart mayliga mansub.Sen traktor haydashni qancha tez o‘rgansang, Kimsan akang shuncha tez keladi.Ushbu gapda ham shart mayli ishlatilganini ko‘rishimiz mumkin.Shart maylining asosiy ma’nosi shartlik, boshqa ma’nolari orzu-istak, gumondir.-sa mayli qo‘shma gapda kelsa, nomustaqil kesimni yuzaga keltiradi.Agar sodda gapda kelsa mustaqil kesim vazifasini bajaradi.Buyruq-istak mayli **-y, -ay, -ng, - gin, -sin, -aylik, -inglar, -sinlar** qo‘shimchalari orqali yasaladi.Buyruq-istak maylidagi fe’l zamon shaxs -son qo‘shimchalarini olmaydi.Chunki buyruq-istak ma’nosidagi fe’llar zamon va shaxs -son ma’nosiga ega.Kelinlaringizdan aqalli bittasi traktorchi bo‘lsin degan sensan, to‘g‘rimi? Ushbu gapda **-sin** buyruq-istak mayli qo‘llanilgan.Romanda barcha fe’l mayllari o‘z o‘rnida va maqsadga muvofiq ishlatilgan. Ular asarning ichki dramatizmini oshirish, obrazlarning ichki kechinmalarini ifodalash va voqea rivojini ta’minlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.“Ikki eshik orasi” asarida fe’lning munosabat shakllari (zamon, shaxs-son va mayl) nafaqat grammatik jihatdan to‘g‘ri qo‘llanilgan, ular asarning badiiy-estetik qiymatini oshiruvchi vosita sifatida xizmat qilgan. Muallif har bir fe’l shaklini o‘z o‘rnida ishlatgan holda obrazlarning kechinmalari, ichki olami va voqea rivojini aniq, ta’sirli va realistik ifodalagan.

Xulosa: O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” asarida fe’lning munosabat shakllari - zamon, shaxs-son va mayl - badiiy matnning emotsional, ekspressiv va ma’naviy qatlamlarini ochishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. O‘tgan, hozirgi va kelasi zamon shakllari orqali voqealar ketma-ketligi, qahramonlar hissiyoti va muallif pozitsiyasi aniq ifodalanadi. Shaxs-son qo‘shimchalari obrazlar xarakterini va ularning o‘zaro munosabatlarini yoritishda, buyruq-istak, xabar va shart mayllari esa ruhiy holat, niyat va istaklarni ta’sirli ifodalashda faol ishlatilgan. Asarda fe’l

shakllarining bunday mohirona qo‘llanilishi uning badiiy-estetik kuchini oshirib, o‘quvchi bilan hissiy aloqa o‘rnatishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati;

1.O‘. Hoshimov. Ikki eshik orasi. - Toshkent: Nurli dunyo.2024

2. Jo‘rayev N. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining fe’l sohasiga oid masalalar. - Toshkent: Fan, 1983.

3. G‘ulomov A. O‘zbek tilining grammatikasi. Fe’l. - Toshkent: O‘qituvchi, 1972.

4. Karimov A., Mirzaaxmedova O. O‘zbek tilining grammatikasi: morfologiya. - Toshkent: Fan, 2010.

5. Abduazizov A. O‘zbek tili grammatikasi: morfologiya. - Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006

6. G‘ulomov A., Xolmatov S. O‘zbek tili grammatikasi (amaliy kurs). - Toshkent: O‘qituvchi, 2005.

7.upraktika sayti.

MIKROSOFT WINDOVS TERMINLARINING LINGVOMADANIY MOSLASHUVI

Bobir Maxammadov
Andijon davlat chet tillari instituti mustaqil izlanuvchisi
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
e-mail: maxammadovuz@gmail.co

Annotatsiya: Mazkur maqolada Microsoft Windows operatsion tizimi terminlarining o‘zbek tiliga lingvomadaniy moslashuvi tahlil qilingan. Lingvomadaniy moslashuv jarayonida qo‘llaniladigan nazariy tamoyillar va amaliy strategiyalar - ekvivalent tanlash, kalkalash, transkripsiya, semantik o‘zgarishlar hamda madaniy mos almashtirishlar - nazariy manbalarga tayangan holda sharhlanadi. Shuningdek, Windows terminologiyasini o‘zbekchalashtirish misollari real tarjimalar orqali ko‘rsatilib, ayrim atamalarning o‘zbek tilidagi ekvivalentlari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashmalari yoki tarjimalari tahlil etiladi. O‘zbek tiliga moslashtirish jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklar, jumladan, madaniy nomuvofiqliklar, terminlarning tarjimadagi **untranslatability** holatlari va foydalanuvchi uchun qulaylik yaratish maqsadida qo‘llanilgan yechimlar muhokama qilingan. Nazariy yondashuvlar nuqtai nazaridan tahlil qilingan mazkur ishlanma Windows dasturiy ta’minoti lokallashuvi jarayonining lingvistik hamda madaniy jihatlarini yoritadi.

Kalit so‘zlar: lingvomadaniy moslashuv, lokalizatsiya, Microsoft Windows terminologiyasi, tarjima strategiyalari, ekvivalent, kalkalash, transkripsiya, madaniy moslashtirish

Global texnologiyalar davrida dasturiy ta’minotning turli milliy tillarga moslashtirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Microsoft Windows kabi dunyoga mashhur operatsion tizim foydalanuvchilari orasida o‘zbek tilida so‘zlashuvchilar ham salmoqli o‘ringa ega. Ularning ona tilida qulay interfeys bilan ishlashi uchun Windows terminlarini o‘zbekchalashtirish va madaniy jihatdan **moslashtirish** talab etiladi. Lokalizatsiya jarayoni nafaqat so‘zlarni lug‘aviy tarjima qilish, balki foydalanuvchi madaniyati va tiliga mos shaklda ifodalash demakdir. Bu esa lingvistik va madaniy omillarni inobatga olgan holda terminlarga ekvivalent topish yoki yangi atamalar yaratishni taqozo etadi[1][2].

O‘zbekistonda mustaqillik yillaridan so‘ng o‘zbek tilining texnikaviy va kompyuter sohalarida qo‘llanilishini kengaytirish borasida sezilarli qadamlar qo‘yildi. Ilgari rus yoki ingliz tilidagi terminlar ustunlik qilgan bo‘lsa, hozirda dastur va tizimlar interfeysini to‘liq o‘zbek tilida taqdim etish harakatlari kuchaydi. Microsoft korporatsiyasi ham Windows’ning o‘zbekcha lokalizatsiya paketi ustida ish olib bordi va bugungi kunda Windows tizimida **O‘zbek (lotin)** tilini tanlash imkoni mavjud. Bu jarayon ko‘plab terminlarning tarjimasi va moslashtirilishini talab etdi - masalan, foydalanuvchi interfeysidagi “Start” tugmasidan tortib “Control Panel” (Boshqaruv paneli) va “Settings” (Sozlamalar) kabi menyu bandlarigacha barcha elementlar o‘zbek tilida ifodalanishi kerak bo‘ldi[3][4].

Tarjima nazariyasida matnni maqsad til va madaniyatga moslashtirish muhim konsepsiya hisoblanadi. Amerikalik olim Lourens Venuti “xonakilashtirish”

(domestication) va “begonalashtirish” (foreignization) strategiyalarini tavsiflab, tarjimon matnni qabul qiluvchi madaniyat me’yorlariga maksimal darajada **moslashtirishi** yoki aksincha asl matn o‘ziga xosligini saqlab qolishi mumkinligini ta’kidlaydi[2]. Mahalliylashtirish (domestikatsiya) strategiyasida tarjimon matnni o‘quvchiga oson tushunarli qilish uchun o‘z madaniyatiga yaqinlashtiradi, begonalashtirishda esa asl nusxadagi begona unsurlarni ham qoldiradi. Microsoft Windows terminlarini tarjima qilishda, tabiiyki, **mahalliylashtirish tamoyili** ustunlik qiladi - foydalanuvchi interfeysidagi tushunchalar o‘zbek madaniy va lingvistik normasiga mos bo‘lishi kerak, toki foydalanuvchi begonasiramasdan, tizimdan bemalol foydalana olsin[2].

Tarjima ekvivalentligi nazariyasiga katta hissa qo‘shgan Yujin Nida “dinamik ekvivalentlik” konsepsiyasini joriy qilgan bo‘lib, bunda tarjima matni asl matn **qabul qiluvchisi** olgan ta’sirga teng ta’sirni maqsad til o‘quvchisida uyg‘otishi lozimligini aytadi[5]. Dinamik ekvivalentlik - bu tarjimaning tabiiy va ravon chiqishini, madaniy jihatdan mos kelishini ta’minlashga qaratilgan yondashuvdir. Windows tizimini o‘zbekchalashtirishda ham shu prinsip amal qiladi: masalan, **“Recycle Bin” ni “Chiqindilar savati”** deb tarjima qilish foydalanuvchiga ma’noni darhol tushunishga imkon beradi - bu termini ko‘rib mahalliy foydalanuvchi undan “axlat qutisi” ekani, ya’ni o‘chirib tashlangan fayllar joyi ekani ma’nosini oson anglaydi. Nida nazariyasiga muvofiq, bu tarjima originalga dinamik jihatdan ekvivalent, chunki foydalanuvchiga ta’siri jihatidan teng samara beradi.

Peter Newmark esa tarjimada **kommunikativ** va **semantik** yondashuvlarni farqlab, amaliy jarayonda turli **tarjima usullarini** taklif etgan. Jumladan, u bir qator tarjima proseduralarini sanab o‘tadi: **transference** (begona so‘zni aynan qoldirish yoki o‘zlashtirish), **naturalization** (so‘zning imlo va talaffuzini maqsad tilga moslashtirish), **cultural equivalent** (madaniy ekvivalent topish), **functional equivalent** (funksional ekvivalent - mazmunni tushuntirib berish) va hokazo[6]. Bu nazariy tamoyillar Windows terminlarini tarjima qilishda qo‘l keladi. Masalan, **“My Computer” atamasini “Mening kompyuterim”** deb tarjima qilish Newmark ta’rifidagi kommunikativ yondashuvga yaqin - foydalanuvchi uchun qulay va odatiy ifoda tanlangan. Aksincha, ayrim terminlar, masalan **“Internet”**, tarjimada transference usuli bilan deyarli o‘zgartirilmay qabul qilingan - o‘zbek tilida “Internet” shaklida ishlatiladi (faqat imloda katta harf yoki lotin alifbosiga rioya qilinadi). Shu tariqa, tarjimon ba’zi hollarda **begona termini** o‘zlashtirish yo‘li bilan tilga kiritadi, ba’zi hollarda esa uning **madaniy ekvivalentini** topishga harakat qiladi.

Lokalizatsiya - bu tarjimaning maxsus ko‘rinishi bo‘lib, unda nafaqat til, balki madaniy kontekst, foydalanish odatlari, o‘lchov birliklari, interfeys elementlari kabi jihatlar ham moslashtiriladi. Dasturiy ta’minotni mahalliy tilga moslashtirishda quyidagi savollar yechim topadi: foydalanuvchini qanday murojaat shaklida (“sen”

yoki “Siz”) xitob etish; matnlarda mahalliy urf-odatlarga zid bo‘lmagan iboralarni tanlash; matn yoza turib lotin yozuvi me’yorlariga rioya etish; va eng muhimi - foydalanuvchi mahalliy madaniyatida mavjud bo‘lmagan tushunchalarni qanday yetkazish. Microsoft Windows o‘zbek tilidagi lokalizatsiyasida, masalan, foydalanuvchiga murojaat “Siz” shaklida rasmiy uslubda beriladi (bu Microsoft uslubiy qo‘llanmalarida ham tavsiya etiladi). Shuningdek, sanalar formatini kun-oy-yil tartibida ko‘rsatish, haftaning birinchi kuni yakshanba emas, dushanba deb qabul qilinishi kabi madaniy jihatlar ham hisobga olinadi. Demak, lingvomadaniy moslashuv nazariy jihatdan tarjimonning **dinamik ekvivalentlik** va **domestikatsiya** strategiyasiga tayanishini talab qiladi - bunda asosiy mezon foydalanuvchiga qulay va tushunarli tilni ta’minlashdir[2][5].

Microsoft Windows kabi dasturiy mahsulot terminologiyasini tarjima qilishda bir nechta asosiy strategiyalar mavjud. Quyida ularning muhim turlari va xususiyatlari ko‘rib chiqiladi:

- **Ekvivalentni topish (funktsional ekvivalentlik):** Bunda manba til (inglizcha) terminiga maqsad til - o‘zbek tilida - maksimal darajada ma’nodosh yoki funktsional jihatdan muvofiq atama izlanadi. Ekvivalent nafaqat lug‘aviy tarjimani, balki **funksional yoki madaniy o‘xshashlikni** ham qamrab oladi. Masalan, **“Recycle Bin”** uchun o‘zbek tilida *“Chiqindilar savati”* degan atama ishlatiladi - bu atama kompyuterdagi o‘chirib tashlangan fayllar vaqtincha saqlanadigan joyni ifodalab, oddiy hayotdagi axlat qutisi konseptiga tayanadi. Foydalanuvchi bu terminni ko‘rib, darhol uning vazifasini tushunadi, chunki ekvivalenti juda aniqligi bilan tanish madaniy obrazga asoslangan. Yana bir misol - **“Control Panel”** atamasi *“Boshqaruv paneli”* deb tarjima qilingan; bu yerda “panel” so‘zi o‘zbek tilida ham ishlatiladigan (rus tili orqali kirgan) leksema bo‘lsa, “boshqaruv” so‘zi funksiyasini aniq aks ettiradi. Natijada ekvivalent atama o‘zbek foydalanuvchisi uchun Windows tizimi sozlamalari bo‘limini anglashiga xizmat qiladi[3].

- **Kalkalash (so‘zma-so‘z tarjima, to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima):** Bu usulda termin tarkibiy qismlari alohida tarjima qilinib, so‘ng birikma sifatida birlashtiriladi. Ko‘pincha **murakkab terminlar**ni tarjima qilishda qo‘llaniladi. Misol uchun, **“hard disk”** inglizcha atamasi so‘zma-so‘z tarjimada *“qattiq disk”* shaklida o‘zbek tilida qo‘llanmoqda - bu atama rus tilidagi “жёсткий диск” tarjimasiga ham hamohang. Xuddi shuningdek, **“operating system”** atamasi *“operatsion tizim”* tarzida kalkalangan (bu termin ilgari rus tili vositasi bilan kirib kelgan bo‘lsa-da, aslida ingliz tilidan so‘zma-so‘z olingan). **“Task Manager”** terminini *“Vazifalar dispetcheri”* deb tarjima qilish ham kalkalash namunasi (ruscha “Диспетчер задач”ga muvofiq). Bu usul foydasi shundaki, u terminning har bir qismini ma’nodoshi bilan almashtirib, maqsad til grammatik tuzilishiga mos aniq atama hosil qiladi. **Biroq**, kalkalash har doim ham imkoniyat bermaydi - ba’zida so‘zma-so‘z tarjima mantiqsiz yoki g‘alati

tuyulishi mumkin. Masalan, **“firewall”** atamasini so‘zma-so‘z *“olov devori”* deb tarjima qilish o‘rinli emas, chunki bu atama texnik termin bo‘lib, uni *“xavfsizlik devori”* yoxud *“tarmoq devori”* deb atash ma’qulroq (o‘zbek tilida ham aslida “firewall”ni ko‘pincha *“firewall”* deb o‘zlashma shaklda ishlatish hollari bor). Shunday bo‘lsa-da, **ko‘plab Windows terminlari** kalkalash orqali muvaffaqiyatli tarjima qilingan: *“Ish stoli”* (desktop)[7], *“Sozlamalar”* (Settings), *“Foydalanuvchi”* (User), *“Tizim oynasi”* (System window, ya’ni dialog oynalari) va hokazo. Kalkalash natijasida hosil bo‘lgan atamalar odatda tezda keng iste’molga kiradi, zero ular **o‘zbek tilining ichki imkoniyatlari bilan** yaratilgan bo‘lib, tushunilishi oson bo‘ladi.

- **Transkripsiya va transliteratsiya (o‘zlashma terminlar):** Bu strategiya xorijiy (aksar hollarda ingliz) terminni o‘zbek tiliga yozuv (imlo) va tovush tizimi qoidalariga moslab kiritishni anglatadi. Kompyuter sohasida **ko‘plab asosiy tushunchalar** shu yo‘l bilan kirib kelgan. Masalan, **“computer”** so‘zi o‘zbek tilida *“kompyuter”* shaklida yoziladi - bu transkripsiya bo‘lib, talaffuzi rus tilidagi oraliq shaklga ham mos (зepo sovet davrida shu atama kirgan). **“File”** atamasi *“fayl”*, **“printer”** - *“printer”*, **“disk”** - *“disk”* tarzida aynan o‘zlashgan. Bu so‘zlarning imlosi o‘zbek fonetik-qoida talablariga mos ravishda biroz o‘zgargan xolos (masalan, “computer” dagi **C** harfi “k” harfiga almashtirilib, “oo” tovushi “o” bilan, “-er” oxiri esa “-ter” tarzida ifodalangan). Transliteratsiyada asl imlo ko‘proq saqlansa, transkripsiyada tovushiga e’tibor beriladi - o‘zbek tiliga kirgan terminlarda ko‘pincha ikkisining aralash tamoyili kuzatiladi. **Misol:** *“Microsoft Windows”* nomi ko‘pincha “Mikrosoft Vindovs” deb yoziladi, bu transkripsiya (ayniqsa Windows - *Vindovs* shaklida) va transliteratsiyaning aralash namunasidir. Ba’zi terminlar inglizchadan bevosita o‘zlashtiriladi, rus tilini chetlab o‘tadi: **“website”** termini o‘zbekchada *“veb-sayt”* shaklida o‘rnashdi - bu yerda “web” va “site” alohida tarjima qilinmay, butun atama birgalikda o‘zlashtirildi[8]. O‘zbek tilining imlo qoidalariga ko‘ra bunday birikmalar chiziqcha bilan yozilishi belgilangan va “veb-sayt” misolida ham shunday qilinadi[9]. Transkripsiya jarayonida ba’zan talaffuzga doir kichik o‘zgarishlar ham bo‘ladi: masalan, *“web”* so‘zidagi “w” tovushi o‘zbekcha aytilishda “v”ga yaqinlashib, “veb” tarzida talaffuz qilinadi[9]. Yoki **“widget”** atamasi butunlay inglizcha talaffuziga mos *“vidjet”* shaklida yozilishi va shu tarzda aytilishi tavsiya etiladi - bunda ingliz tilidagi “dg” tovushi “dj” harflari bilan ifodalanib, *[vidjet]* tarzida talaffuz qilinadi[10]. Transkripsiya strategiyasi, ayniqsa, **yangi paydo bo‘lgan texnik terminlar** uchun qo‘llanadi, chunki ular uchun hali tayyor ekvivalent yo‘q. **Masalan**, *“blog”*, *“chat”*, *“stiker”*, *“emoji”*, *“onlayn”* kabi so‘zlar shu holicha yoki imloga mos shaklda qabul qilingan va ko‘p hollarda tarjima qilinmaydi[11].

•**Semantik o‘zgarish va mavjud so‘zlardan foydalanish:** Ba’zi hollarda yangi tushunchani ifodalash uchun tilda **mavjud bo‘lgan leksema**ga yangi ma’no yuklanadi yoki uning semantik doirasi kengaytiriladi. Bu strategiya avvalo **terminologiya sohasini boyitish** uchun qo‘llanilib, uni lingvomadaniy adaptatsiya deb ham atash mumkin. Masalan, **“oyna”** so‘zi aslan deraza oynasini anglatsa-da, kompyuter kontekstida *“ekran oynasi”* yoki *“ilova oynasi”* deganda foydalaniladi - bu yerda *“oyna”* konsepti yangi, virtual ma’noda qo‘llanmoqda. Yoki **“jild”** so‘zi aslida kitob yoki hujjatlarning muqovasi, qog‘oz papka ma’nosini beradi; hozirgi kompyuter tilida *“jild”* so‘zi *“papka / folder”* uchun ishlatiladigan ekvivalent sifatida tavsiya etiladi. Telegram kabi ilovalarda *“jildlar”* termini ko‘rinish berganini ko‘rishimiz mumkin[12], bu - fayllar yoki chatlar to‘plamini anglatadi (chat folder). Demak, *“papka”* ruscha atamasi o‘rniga tobora *“jild”* so‘zi qo‘llanmoqda, bu esa o‘zbek tilining ichki so‘z boyligidan foydalanib, semantik kengayish hosil qilinganiga misoldir. Yana bir misol - **“dastur”** so‘zi. Ilgari bu so‘z umumiy ma’noda “rejalar, tadbirlar majmuasi” yoki “yo‘l-yo‘riq” ma’nolarini bergan bo‘lsa, hozir kompyuter programmalari ma’nosida ishlatilmoqda. Hatto *“software”* atamasiga mos ravishda *“dasturiy ta’minot”* birikmasi yaratilgan bo‘lib, bunday birikma o‘zbek tilida dastlab yangilik edi. Bugunga kelib, *“dasturiy ta’minot”* atamasi “software” uchun me’yoriy ekvivalentga aylangan. **“Ilova”** so‘zi ham arabcha “qo‘shimcha, ilova qilingan narsa” ma’nosidan tor doirada foydalanilgan bo‘lsa, mobil texnologiyalar davrida *“app(lication)”* tushunchasini aynan o‘zida aks ettirib, **mobil dastur** ma’nosida keng ishlatila boshladi (*“mobil ilova”* - mobil app). Bu kabi semantik moslashuvlar tufayli yangi terminlar foydalanuvchiga begona tuyulmaydi, aksincha, **tilning mavjud so‘zlari** orqali tushuntirilgani uchun oson qabul qilinadi. Biroq, semantik kengayishdan foydalanishda ehtiyot bo‘lish lozim - ayrim so‘zlar termin maqomiga ko‘tarilishi uchun yetarlicha aniqlikka ega bo‘lishi shart. Masalan, *“tizim”* so‘zi oddiy sharoitda har qanday tizimni anglatsa, kompyuter kontekstida **faqat kompyuter tizimi** ma’nosida ishlatilsa, bu so‘zga yangi, maxsus ma’no yuklangan bo‘ladi. Agar esa ma’nolar chalkashuvi xavfi bo‘lsa, unda yangi termin yaratish yoki boshqa usulga murojaat qilish maqsadga muvofiq.

•**Madaniy va stilistik moslashtirish:** Bu strategiya terminlarning **madaniy konnotatsiyasi**ni hisobga olgan holda tarjima qilishni nazarda tutadi. Dasturiy ta’minot interfeysida chuqur badiiy yoki urf-odatga oid mazmun bo‘lmasligi mumkin, lekin ayrim elementlar stilistik yoki madaniy jihatdan moslanadi. Misol uchun, Windows interfeysida yordamchi dastur yoki tizim foydalanuvchi bilan muloqot qilganda, ingliz tilida odatiy “please” yoki “thank you” kabi muloyimlik ifodalari bo‘lishi mumkin. Ularni o‘zbekchaga tarjima qilganda, odob doirasida “iltimos” yoki “rahmat” so‘zlarini qo‘llash mumkin, lekin me’yoridan ziyod muloyimlik formal va rasmiy uslubga xos bo‘lganligi sababli interaktiv xabarlar juda

rasmiy tus olmasligiga e’tibor qaratiladi. Yana bir jihat - **muomala shakli**: yuqorida aytib o‘tilganidek, Windows o‘zbekcha talqinida foydalanuvchiga “Siz” deb murojaat qilinadi, bu o‘zbek madaniyatida begona yoki rasmiy kontekstdagi odobli xitob shaklidir (masalan: “Dasturini o‘chirib tashlashni xohlaysizmi?” kabi savollar). Ba’zi madaniy elementlar tarjimada bevosita o‘zgartirilishi ham mumkin: masalan, AQSh yoki Yevropada **klaviaturadagi** tugmalar tasvirida **“Enter”** deb yozilsa, o‘zbekcha lokallashuvda bu tugmaga *“Kiritish”* deb yozilgan bo‘lishi mumkin (yoki ba’zi hollarda inglischasi qoldiriladi). Lekin shuni aytish kerakki, Windows kabi global mahsulot interfeysida **chuqur milliy madaniy metaforalar** deyarli bo‘lmaydi - aksariyat terminlar texnik tushunchalar bo‘lib, hamma til va madaniyatlarda o‘xshash konseptlarni bildiradi. Shunga qaramasdan, **rang berish** va **uslubiy moslashuv** darajasida ham ishlar amalga oshiriladi: masalan, ayrim til variantlarida hazil ohangidagi matnlar bo‘lsa, ularni o‘zbek tilida jiddiyroq yoki neytralroq tarzda berish mumkin (o‘zbek ish uslubi rasmiyroq bo‘lishga moyil). Stilistik moslashuv foydalanuvchini hurmat qilish va qulay muloqot muhitini yaratishga qaratilgan.

Yuqoridagi strategiyalar aksar hollarda birgalikda qo‘llaniladi. Tajribada, tarjimon yoki lokalizator har bir konkret termin uchun eng maqbul yo‘lni tanlaydi. Masalan, biror yangi funksiyaga nom izlayotganda, avvalo **tayyor ekvivalent** mavjud-masligini tekshiradi (masalan, “clipboard” uchun ilgari **“bufer”** termini ruscha orqali kirgan edi, lekin hozir rasmiy tarjimada *“almashish buferi”* yoki *“birja”* so‘zi ishlatilishi mumkin). Ekvivalent topilmasa, **kalkalash** orqali sodda va aniq variant yaratiladi (masalan, “notification” - *“xabarnoma”*, “taskbar” - *“vazifalar paneli”*). Bu ham bo‘lmasa, **o‘zlashma variant** ko‘rib chiqiladi (masalan, *“printer”* so‘zini tarjima qilishga urinish o‘rniga shunday qoldirish yoki *“printer qurilmasi”* deyish). Ko‘rinib turibdiki, lingvomadaniy moslashuv strategiyasi har bir atama uchun alohida tahlil va yondashuvni talab qiladi. Quyida Microsoft Windows misolida o‘zbek tiliga moslashtirilgan terminlarni ushbu strategiyalar nuqtai nazaridan tahlil qilamiz.

Xulosa o‘rnida, ta’kidlash joizki, Microsoft Windows terminlarini tarjima qilishda qo‘llangan lingvistik va madaniy strategiyalar boshqa dasturiy mahsulotlarni lokalizatsiya qilishda ham qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan bir qator qimmatli tamoyillarni berdi. Bular - foydalanuvchi uchun qulaylikni birinchi o‘ringa qo‘yish, madaniy muhitga mos ohang va uslubni tanlash, kerakli o‘rinda o‘z tilimizning ichki imkoniyatlariga tayanish, kerakli o‘rinda esa xalqaro atamalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri qabul qilish. O‘zbek tilining sofligini saqlash va boyitishda o‘rinli yangi terminlar yaratish muhim bo‘lsa-da, texnik sohada ortiqcha purizmga berilmasdan, foydalanuvchi amaliyotini yengillashtiradigan yechimlar ustun qo‘yilgani ma’qul. Windows lokallashuvi tajribasi shuni ko‘rsatdiki, muvozanatli yondashuv - ya’ni

tarjimada **muqobil termin topish va o‘zlashma termin ishlatishni hollarga qarab qo‘llash** - eng to‘g‘ri yo‘ldir[22][21].

O‘zbek tiliga tarjima qilingan Microsoft Windows bugungi kunda minglab foydalanuvchilar uchun texnik olamga kirishda til to‘sig‘ini olib tashladi. Bu jarayonda ishtirok etgan tilshunos va mutaxassislar, tarjimonlar mehnati hisobiga ona tilimiz jahon kompyuter leksikonining ajralmas qismiga aylandi. Kelgusida ham yangi paydo bo‘ladigan texnologiyalar va terminlarni o‘zbek tiliga lingvomadaniy moslashtirish davom etaveradi - chunki tilimizning tirikligi va rivoji uning yangi sohalarga dadil kirib borishida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Maxammadov B. (2025). *O‘zbek tiliga aynan o‘zlashtirilgan Microsoft Windows operatsion tizimi terminlarining imlosi va talaffuzi*. Tamaddun Nuri ilmiy, ijtimoiy-falsafiy jurnal, 5(68), 430-433[23][20]. (Windows terminlarining imlo, talaffuz va tarjima holatlari tahlili)

2. Bozorova V.M. (2024). *A Lexical-Semantic and Linguo-Cultural Study of Computer Terminology in English and Uzbek Languages*. American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education, 2(4), 223-225[1][24]. (Kompyuter terminologiyasining ingliz va o‘zbek tillaridagi leksik-semantik hamda lingvokulturaviy tahlili)

3. Venuti L. (1995). *The Translator’s Invisibility: A History of Translation*. London: Routledge. (Tarjimada xonakilashtirish va begonalashtirish konsepsiyasini taklif etgan asar)

4. Nida E. (1964). *Toward a Science of Translating*. Leiden: Brill. (Dinamik va formal ekvivalentlik nazariyasini bayon qiluvchi ilmiy asar)

5. Newmark P. (1988). *A Textbook of Translation*. New York: Prentice Hall. (Tarjima usullari, jumladan, madaniy ekvivalent, funksional ekvivalent va transkripsiya kabi proseduralarni tavsiflovchi qo‘llanma)

6. Tarjimada mahalliylashtirish va xorijiylashtirish - O‘zbekcha Vikipediya maqolasi[2] (https: //uz.wikipedia.org/wiki/Tarjimada_mahalliylashtirish_va_xorijiylashtirish), murojaat qilingan sana: 2025-yil 2-oktabr.

7. Xatamova D. (2022). “Tarjimada ekvivalentlik va kommunikativ effekt” - *Translation Forum 2022* materiallari[5]. (Tarjimada dinamik ekvivalentlik va pragmatik effekt masalalariga oid maqola)

8. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari izohli lug‘ati (D.M. Amirov, A.Yu. Atadjanov va boshqalar). - Toshkent: 2010[19]. (Kompyuter va AKT sohasidagi atamalarning izohli lug‘ati, o‘zbekcha terminologiya standarti)

“BOBURNOMA” ASARINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Ummatova Bahora Shakar qizi
JDPU O‘zbek filologiyasi
fakulteti magistratura talabasi
Ilmiy rahbar: dots. J.Jo‘rayev

Annotatsiya: “Boburnoma” Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan yozilgan mashhur tarixiy memuar asar bo‘lib, o‘zining badiiy tarixiy va lingvistik jihatlari bilan alohida o‘ringa ega, mazkur maqolada asarning leksik, fonetik, morfologik, sintaktik va stilistik xususiyatlari tahlil qilindi. Shuningdek hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llanilmaydigan so‘zlar ma’nosi ham yoritib o‘tildi.

Kalit so‘zlar: Turkiy yil, lingvistik xususiyatlar, fonetik, morfologik, etimologik, sintaktik, qarshi, olacha, bo‘rk.

Abstract: “Boburnama” is a famous historical memoir written by Zahiriddin Muhammad Babur. It holds a special place due to its artistic, historical, and linguistic features. This article analyzes the lexical, phonetic, morphological, syntactic, and stylistic characteristics of the work. Additionally, the meanings of certain words no longer used in modern Uzbek literary language are also explained.

Keywords: Turkic language, linguistic features, phonetics, morphology, etymology, syntax, qarshi, olacha, bo‘rk.

Inson yaralibdiki, mudom ilmga oshufta. Doim o‘rganishda, izlanishda yashab kelmoqda.Ushbu fikrning isboti o‘laroq ibtidoiy jamoalardan tortib, bugungi rivojlangan texnika tarqaqqiyoti har bir sohaga kirib borayotgan bir davrdagi ilmga bo‘lgan talabni keltirishimiz mumkin. Ushbu izlanishlar qaysi sohada bo‘lmasin tabiatning buyuk mo‘jizasiga faqat manfaat keltiradi.

Xususan, umumjahon madaniyati xazinasiga ulkan hissa qo‘shgan buyuk shoh, mumtoz shoir Zahiriddin Muhammad Bobur qalamiga mansub “Boburnoma” asarining keng miqyosida o‘rganilishi va tadqiq etilishi ham shular jumlasidandir. “Boburnoma” nafaqat tarixiy asar, balki jahon va o‘zbek tilshunosligi uchun muhim

ahamiyatga ega bo‘lgan manbalardan biridir. Bu asarni tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etadigan bo‘lsak, til ilmining eng qiziqarli sohalari fonetika, leksikologiya, etimologiya bo‘limlariga oid teran ilmiy kuzatishlarning shohidi bo‘lamiz.

“Boburnoma” asarida tilning tovush tizimiga alohida e’tibor berilgan, shuningdek xalqning turli joyda yashashi natijasida so‘zga qo‘shimchalar qo‘shilganda harfiy va ayni paytda tovush o‘zgarishiga uchrashi qayd etiladi.

Bobur tog‘asi Sulton Mahmudxonga yo‘llagan ruboyilarida o‘rin-payt kelishigi qo‘shimchalaridagi “d” tovushining “t” tovushiga aylanishiga diqqatini qaratadi:

“Bu ruboyini xonga o‘tkazib, taraddudimni araz qildim…

Yod etmas emish kishini mehnatta kishi,
Shod etmas emish ko‘ngulni g‘urbatta kishi.
Ko‘nglum bu g‘aribliqta shod o‘lmadi hech,
G‘urbatta sevunmas emish, albatta kishi.

So‘ngra ma’lum bo‘ldiki, turkiy tilda joy taqazosi bilan to(t) va dol (d), yana g‘ayn (g‘) va qof (q) va kof (k) bir-birlariga aylanib qolar ekan” [2: 87].

Bobur ayrim joylarda ko‘p tillilik hodisasini uchratadi va lingvistik qarashlarini “Boburnoma”da quyidagicha talqin etadi (matn tabdili): “Kabul viloyatida xilma-xil qavmlar bor. Sayxonliklar va telisliklarda turklar (o‘zbeklar), aymoq va sahroyi arablar; shahri va ba’zi kentlarida sart (tojik) lardir. Yana ba’zi kentlari va viloyatlarida pashoyi, paroji, tojik, baraki va afg‘onlar istiqomat qiladi. G‘azni tog‘larida hazora va nakdarilar yashaydi. Bularning orasida ayrimlari mo‘g‘ul tilida gaplashadi…

O‘n bir - o‘n ikki tilda Kabul viloyatida so‘zlashdilar: arabiy, forsiy, turkiy, mo‘g‘uliy, hindiy, afg‘oniy, pashoyi, parojiy, g‘arbiy, barakiy, lag‘moniy. Bu kabi boshqa-boshqa tillarda gaplashish boshqa hech bir viloyatda yo‘q” [2: 28]. Bundan tashqari Bobur ziyrak tilshunos sifatida turli qavmlarda ishlatiladigan so‘zlarning ma’nosi va shakldoshligi to‘g‘risida o‘z fikrlarini bayon etib o‘tgan. Adib “sart”so‘zi

ni yuqorida tojik eli ma’nosida qo‘llagan bo‘lsa, boshqa o‘rinda Marg‘ilon elini ham “sartlar”deb atagan. Chamasi, Marg‘ilonlik sartlar deyilganda ustachilik bilan shug‘ullanuvchi toifa nazarda tutilgan ko‘rinadi. Bundan tashqari “sart” atamasi o‘sha paytlar ham turkiy tilli o‘troq shahar aholisiga nisbatan ishlatilgan. Asarda atoqli otlarning etimologiyasiga oid bir qancha ma’lumotlarni uchratishimiz mumkin.

Masalan, “Boburnoma” yozilmaganida Qashqadaryo viloyatining markazi Qarshi shahrining nima sababdan bunday nomlanganligini bilmagan bo‘lar edik. Negaki, “Qarshi” so‘zi turli manbalarda asosan zid, ro‘para, saroy, qasr kabi ma’nolarda uchrar edi. Bobur atoqli ot sifatida qo‘yilgan. “Qarshi” so‘zining mo‘g‘ulcha ekani, bu so‘z “qabriston” ma’nosini ifodalashini izohlab, asos sifatida shaharning mo‘g‘ul istilosi qurboni bo‘lganligi ta’kidlaydi (matn tabdili):

“Yana Qarshi viloyatidirki, Nasab va Naxshab ham derlar. Qarshi mo‘g‘ulcha otdir. Qozixonani mo‘g‘ul tili bilan “qarshi” derlar. Aftidan, bu ot Chingizxon istilosidan so‘ng bo‘lgandir” [2: 58].

Bobur ism va laqablarning kelib chiqishiga doir ajoyib fikrlarni quyidagicha bayon qiladi. Shulardan biri kichik tog‘asi Sulton Ahmadning laqabi haqidadir (matn tadbili): “Sulton Mahmudxon kichigi Sulton Ahmadxon edi. U Olachaxon nomi bilan mashhurdir. “Olacha” ismining qo‘yilishi sababida deydilarki, qalmoq va mo‘g‘ul tillarida “o‘ldiruvchi”ni “olachi” derlar. Qalmoqlarni bir kishisini qirgani uchun “Olachi” deb ko‘p aytilavarganligidan Olacha bo‘lib ketgan” [2: 35].

“Asarda ko‘plab harbiy-ma’muriy, kasb-hunar istilohlari, chunonchi, tuman, ulus, yodachi, eshikog‘a, oxtachi, tarxon, shig‘ovul, sharbatchi, tug‘chi, dorug‘a, o‘ron kabi eskirgan atamalar ham uchraydi” [4]. Kiyim-kechak to‘plamiga kiruvchi bugungi kunda qo‘llanilmaydigan “bo‘rk” so‘ziga to‘xtalsak. Bu so‘z qadimgi turkiy til elementi bo‘lib, bosh kiyim, qalpoq ma’nosiga to‘g‘ri keladi. Asarda Umarshayx Mirzo ta’rifida bu atama keltirilgan…. “ Sallani dastorpech o‘rab qo‘yadi. U zamonda sallalar butun to‘rto‘rama bo‘ladi. Tekis chizma uchini osiltirib qo‘yadilar.Yoz paytlari mahkamadan boshqa yerlarda aksar mo‘g‘ulcha bo‘rk kiyardi”[2: 32]. “Boburnoma”da adib turkiy tilning cheksiz kuchga egaligini ta’sirchan ifodalar orqali ko‘rsatib berish bilan birga forsiy tilni ham xuddi shunday mukammal bilishini forscha maqollar orqali isbot etadi: “Uzram battar oz gunoh (uzuri gunohidan yomonroq), g‘ofil az injoranda va az onjo manda (g‘ofil bu yerdan quvilgan u yerdan ajralgan), marbo yoron sur ast (do‘stlar bilan birgan bo‘lgan o‘lish to‘ydir), Deh kunjuvoru daraxtan hujo (qishloq quydayu, daraxtlar qayda) va.h.k”[2: 31]. “Boburnoma” asarining lingvistik xususiyatlarining eng asosiysi ifodaning soddaligi, ixchamligi va ravonligidir” [3]. Buning uchun adib so‘z qo‘llash mahoratidan ustalik bilan foydalangan, ya’ni oz so‘zlar bilan ko‘proq fikrni ifodalashga harakat qilgan va so‘zlarni tanlab o‘rnida qo‘llagan.

O‘zbek tilining so‘z boyligidan samarali foydalanib, undagi omonim, sinonim, antonimlarni o‘z o‘rnida keng ko‘lamda ishlatgan. Bobur qo‘shma gaplardan chekinib, fikrini sodda gaplar orqali ifodalagan. Qo‘llanilgan qo‘shma gaplar ham tezda tarkibiy qismlarga ajralishi kitobxonlar uchun ayni muddao. Masalan, “Ta anda yetguncha, mening bila sekiz qalib edi” [1: 58].

“Boburnoma” tilining egalik, kelishik va shaxs-son qo‘shimchalarini olishi boshqa yodgorliklardan bir muncha farqli. Chiqish kelishigi -din, -dun, -tin, -tun qo‘shimchalari orqali yasalgan.

Qolgan kelishik shakllari hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llaniladigan shakllar kabidir. Asarda sifat yasovchi -li qo‘shimchasi qo‘llanilmagan. Asliy va nisbiy sifatlar talaygina. Son shakllaridan tartib sonlar ko‘p o‘rinlarda uchraydi. Kishilik olmoshlari -ani, aning, andin, anga holatida turlangan. “Hozirgi tilimizda

qo‘llanilmaydigan asru (ko‘p) atru (ro‘baro, qarama-qarshi) kabi ravishlar ko‘p ishlatilgan” [4].

Qisqa qilib aytganda, “Boburnoma” asarini mutolaa qilar ekanmiz, Boburning til xususiyatlaridan mohirlik bilan foydalanganligiga tahsin aytamiz, Boburni jonli til donishmandi deya e’tirof etamiz.

Adabiyotlar ro‘yxati

1.З.М.Бобур “Бобурнома” Тошкент-1960
2. В.Рахмонов К.Муллахужаева “Бобурнома табдили” Тошкент-2008.
3. M.M.Mallayev “O‘zbek adabiyoti tarixi” Toshkent-1976.
4. Sh.G‘offurova “Boburnoma asaridagi tilga oid ilmiy-badiiy topilmalar”.

JAHON TILSHUNOSLIGI VA ALISHER NAVOIY MEROSIDA BILINGVIZM MASALASI

Rasulqulova Sitora Shodmonjonovna
International school of finance and technology,
Tashkent, Uzbekistan
EFL teacher
sitorarasulqulova@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada bilingvizm masalasi jahon tilshunosligidagi nazariy yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Xususan, ko‘ptillilik fenomenining psixolingvistik, sotsiolingvistik va madaniy ko‘rinishlari yoritiladi. Shuningdek, Alisher Navoiy merosida, xususan, “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida turkiy va forsiy tillarning qiyosiy tahlili orqali ko‘p tillilik hodisasining ilmiy asoslari ko‘rib chiqiladi. Asarda keltirilgan arabiy, forsiy va turkiy so‘zlar misolida Alisher Navoiy qarashlari bugungi tilshunoslikdagi bilingvizm nazariyalari bilan qiyosiy o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: bilingvizm, ko‘ptillilik, tilshunoslik, Alisher Navoiy, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, forsiy, arabiy, turkiy tillar.

Abstract: This article examines the issue of bilingualism based on theoretical approaches in world linguistics. In particular, it highlights the psycholinguistic, sociolinguistic, and cultural aspects of multilingualism. Furthermore, the study focuses on the legacy of Alisher Navoi, especially the comparative analysis of Turkic and Persian languages in “Muhokamat ul-lug‘atayn.” Through the examples of Arabic, Persian, and Turkic words presented in the work, Alisher Navoi’s views are analyzed in comparison with modern theories of bilingualism in linguistics.

Keywords: bilingualism, multilingualism, linguistics, Alisher Navoi, “Muhokamat ul-lug‘atayn, ” Persian, Arabic, Turkic languages.

Kirish

Bugungi globallashuv davrida turli tillarda so‘zlashuvchi jamiyatlarning o‘zaro aloqasi, madaniy hamkorligi va iqtisodiy integratsiyasi tobora kuchayib bormoqda. Bu jarayonda bilingvizm va ko‘ptillilik hodisalari jahon tilshunosligining dolzarb masalalaridan biri sifatida alohida o‘rin tutadi. Bilingvizm faqatgina bir shaxsning ikki yoki undan ortiq tilda erkin so‘zlasha olishi emas, balki jamiyatning til siyosati, madaniy qadriyatlari va tarixiy taraqqiyotining ajralmas qismi sifatida ham tadqiq etilmoqda. Jahon tilshunosligida bilingvizm masalasi XIX asrdan boshlab ilmiy tahlil markaziga aylangan. Masalan, Einar Haugen, Uri Weinreich, Joshua Fishman kabi olimlarning ishlari ikki tillilikning nazariy asoslarini shakllantirdi. Bugungi kunda esa psixolingvistika, sosiolingvistika va madaniyatshunoslik doirasida bilingvizm fenomeni turli jihatlari bilan o‘rganilmoqda.

Sharq madaniyati va adabiyotida esa bilingvizm hodisasi qadimdan muhim o‘rin tutgan. Xususan, arab, fors va turkiy tillarning yonma-yon rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan ko‘ptillilik Sharq uyg‘onish davri ilmiy va adabiy hayotida muhim ahamiyat kasb etgan. Bu jarayonning eng yorqin namunasini buyuk mutafakkir shoir, tilshunos Alisher Navoiy ijodida ko‘rish mumkin. Alisher Navoiy o‘zining “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida forsiy va turkiy tillarni qiyosiy tahlil qilib, turkiy tilning imkoniyatlarini nazariy va amaliy jihatdan isbotlab beradi. Bu asar nafaqat adabiy qimmatga ega, balki ko‘ptillilikni o‘rganishda bebaho lingvistik manba sifatida ham qaraladi. Unda arabiy, forsiy va turkiy so‘zlarning qo‘llanishi, ma’no nozikliklari hamda uslubiy imkoniyatlari ilmiy asosda solishtiriladi.Shunday qilib, mazkur maqolada bilingvizm masalasi jahon tilshunosligi nazariyalari va Alisher Navoiy merosidagi qarashlar qiyosida ko‘rib chiqiladi. Ayniqsa, “Muhokamat ul-lug‘atayn” asaridan misollar keltirish orqali turkiy va forsiy tillarning leksik hamda semantik imkoniyatlari yoritiladi.

Jahon tilshunosligida bilingvizm nazariyalari bugungi kunda eng rivojlanayotgan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.Bilingvizm tushunchasi XIX asr oxiridan boshlab Yevropa va Amerika tilshunosligida ilmiy muhokama markaziga aylangan. Aslida esa ikki tillilik hodisasi insoniyat tarixida qadimdan mavjud bo‘lib, xalqlararo aloqalar, savdo-sotiq, madaniy hamkorlik va siyosiy munosabatlar natijasida shakllangan.Bilingvizmning ilmiy adabiyotlarda turlicha talqinlari uchraydi.Tilshunos Einar Haugen bilingvizmni “shaxsning ikki tilning struktur elementlaridan foydalana olish qobiliyati” sifatida ta’riflaydi[11]. Uri Weinreich esa bilingvizmni “bir shaxsning ikki tilni almashtirib qo‘llashi” deb izohlaydi[12]. U til o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni, xususan interferensiya hodisasini chuqur o‘rganadi.

[11] Einar Haugen. The Norwegian Language in America: A Study in Bilingual Behavior. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1953.7-bet

[12] Uriel Weinreich. Languages in Contact: Findings and Problems. The Hague: Mouton, 1953 (keyingi qayta nashri – 1968).1-bet.

Tilshunoslikning keyingi taraqqiyotida tilshunos olim Joshua Fishman esa bilingvizmni kengroq sotsiolingvistik nuqtai nazardan tahlil qilib, “jamiyatning ikki yoki undan ortiq tilni ijtimoiy sohalarda ishlatishi”ni bilingvizm deb hisoblaydi[13]. Demak, ilmiy qarashlarda bilingvizm faqat shaxsiy kompetensiya emas, balki jamiyat darajasida ham muhim hodisa ekanligi ko‘rinadi.

Olimlar ikki tillilikning bir necha shakllarini ajratib ko‘rsatadilar: muvozanatli bilingvizmda shaxs ikki tilni deyarli teng darajada mukammal biladi. Dominant bilingvizmda esa bir til ikkinchisiga nisbatan kuchliroq bo‘ladi. Reseptiv bilingvizm shaxs bir tilda gapira olmasa-da, uni yaxshi tushunadi. Bilingvizm hodisasi bevosita Alisher Navoiy ijodi bilan ham uyg‘un keladi. Mutafakkir shoir forsiy va turkiy tillarni mukammal bilgan, arab tilini esa asosan o‘sha davrning diniy-ilmiy sohalarida keng qo‘llagan.

Bilingvizmning o‘rganilishi bir necha fanlar kesishmasida ahamiyat kasb etadi: psixolingvistika nuqtai nazaridan ikki tilli shaxsning tafakkuri va nutq shakllanishi; sotsiolingvistika nuqtai nazaridan jamiyatda tillarning funksional taqsimoti; madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan tillararo aloqalar, tarjima va madaniy boyish jarayoni hisoblanadi. Shu jihatlarni inobatga olib qaraganda, Alisher Navoiy ijodida bilingvizm masalasi faqat adabiy-estetik emas, balki psixolingvistik va sosiolingvistik jihatdan ham dolzarbdir, mutafakkir shoir o‘z davrida turkiy tilning imkoniyatlarini ilmiy asoslash orqali milliy o‘zlikni saqlashni ko‘zlagan. Sharq an’analarida ko‘ptillilik va uning adabiyotdagi o‘rni tilshunoslikda muhim mavzu sanaladi. Sharq madaniyati va adabiy merosida ko‘ptillilik hodisasi juda qadimiy ildizlarga ega. Xususan, Markaziy Osiyo va Eron hududlarida asrlar davomida arab, fors va turkiy tillarning yonma-yon yashab kelishi ko‘p tilli madaniy muhitni shakllantirgan. Bu holat ilmiy va adabiy ijodning ko‘lamini kengaytirgan, shuningdek, yozma manbalarda lingvistik xilma-hillikni yuzaga keltirgan. Arab tili musulmon Sharqida ilm-fan va din tili sifatida keng qo‘llanilgan. Qur’on va hadis ilmlari arab tilida yozilganligi sababli u islom olamida yagona diniy-ma’rifiy til maqomiga ega bo‘lgan. Shuningdek, Ibn Sino, Beruniy, Forobiy kabi mutafakkirlar o‘z asarlarini arab tilida yozib, uni falsafa, tibbiyot va mantiq tiliga aylantirganlar. Fors tili esa, asosan, adabiy-estetik til sifatida tan olingan. Rudakiy, Firdavsiy, Sa’diy, Hofiz, Jomiy kabi shoirlar forsiy she’riyatning mumtoz namunalarini yaratganlar. Fors tili nafis ifoda imkoniyatlari, badiiy mazmundorligi bilan Sharq she’riyatida yetakchi o‘rin tutgan. Markaziy Osiyo hududida ham fors tili she’riyat, tarix va tasavvufiy adabiyotning asosiy vositasi sifatida ishlatilgan. Turkiy tillar esa asosan xalq tili, dostonlar, og‘zaki ijod va davlat amaliyotida keng qo‘llangan. “O‘g‘uznoma”, “Alpomish” kabi dostonlar turkiy tilning xalqona qudratini ifodalagan. XIV-XV asrlardan boshlab esa

[13] Joshua A. Fishman. The Sociology of Language: An Interdisciplinary Social Science Approach to Language in Society. Rowley, MA: Newbury House, 1972.145-bet

turkiy tilning yozma adabiyotdagi mavqei sezilarli darajada mustahkamlandi. Xususan, Alisher Navoiy turkiy tilning adabiy imkoniyatlarini keng ko‘rsatib, uni forsiy bilan teng maqomda qo‘llash mumkinligini ilmiy jihatdan isbotladi.

Sharq adabiy maktabida uch tildan, ya’ni arabiy, forsiy va turkiy tillardan foydalanish keng tarqalgan edi. Ko‘plab shoirlar she’rlarini uch tilda yozar, natijada ular keng kitobxon ommasi orasida mashhur bo‘lgan. Masalan, Jomiy, asosan, forsiyda ijod qilgan bo‘lsa, Alisher Navoiy turkiyda, biroq ikkala ijodkor ham arabiydan faol foydalangan. Bu hodisa hozirgi zamon tilshunosligida ko‘ptillilikning madaniy modelini ifodalaydi. Ko‘ptillilikning badiiy adabiyotdagi ahamiyati Sharq adabiyotida badiiy tasvir vositalarini boyitgan, ma’naviy merosning keng hududlarga yoyilishiga sabab bo‘lgan, shoirlar va olimlarning o‘z davrida xalqaro miqyosda tanilishiga xizmat qilgan.Shu bois ko‘ptillilik faqat tilshunoslik hodisasi emas, balki madaniyatlararo muloqotning poydevori sifatida ham katta ahamiyat kasb etgan. Xususan, Alisher Navoiy o‘zining mashhur “Muhokamat ul-lug‘atayn” (“Ikki tilning muhokamasi”) asarida turkiy va forsiy tillarni qiyoslab, ularning imkoniyatlari, boyligi va ifoda kuchi haqida ilmiy asoslangan mulohazalar bildiradi. Ushbu asar nafaqat adabiy-estetik jihatdan, balki tilshunoslik va bilingvizm nazariyasi nuqtayi nazaridan ham yuksak ahamiyatga ega. Chunki unda ikki tilni mukammal bilgan shaxsning - bilingv shoir va mutafakkirning qarashlari mujassamdir.

Alisher Navoiy tilni faqat aloqa vositasi emas, balki xalqning ma’naviyati va milliyligini ifoda etuvchi hodisa sifatida talqin qiladi. Shu bois u forsiy va turkiy tillarni qiyoslar ekan, aslida ko‘p tillilik shaxsning ilmiy va ijodiy rivojida qanday rol o‘ynashini asoslab beradi. Alisher Navoiy forsiy tilning yuksak mavqeini tan olsa-da, turkiy tilda ham ma’no va ifodaning keng imkoniyatlarini ilmiy dalillar bilan ko‘rsatadi. Masalan, mutafakkir turkiy tildagi so‘z yasash imkoniyatlari haqida shunday deydi: ”Turk tilida har bir so‘zdan bir necha lafz yasamak mumkin, chunonchi, yur so‘zidin yurguchi, yurt, yurak, yurish kabi ko‘plab lafzlar hosil bo‘lur”.[14] Bu misol orqali turkiy tilshunoslikda derivatsiya (so‘z yasash) nazariyasi chuqur asosga ega ekanligini ko‘rish mumkin. Fors tilida so‘z yasash imkoniyatlari cheklanganini ta’kidlab, ulug‘ so‘z san’atkori turkiy tilning semantik boyligini ilmiy asosda isbotlaydi. Alisher Navoiy forsiy tilning qadimiy adabiyot va she’riyatdagi mavqeini ham yuqori baholaydi, bu tilda so‘zlarning ohangdorligi va musiqiyligini e’tirof etadi. Masalan, u forsiyda radif va qofiya imkoniyatlari kengligi haqida yozadi. Biroq shuni ham alohida ta’kidlaydiki, turkiy tilda ham teng kuchli badiiy vositalar mavjud.Tilshunos olim asarda forsiy va turkiy adabiyotda arabiy so‘zlarning keng ishlatilishini qayd etadi. Bu jarayon zamonaviy tilshunoslikda kod aralashuvi hodisasi sifatida talqin qilinadi. Alisher Navoiy ana shu aralashuvni ijobiy hodisa deb

[14] Alisher Navoiy. *Mukammal asarlar to‘plami*. 20 jildlik, 16-jild. — Toshkent: Fan nashriyoti, 1983.52-bet.

koʻradi, chunki u til boyishini taʼminlaydi. Masalan, “Muhokamat ul-lugʻatayn”da arabiy “ilm”, “adab”, “hikmat” soʻzlari turkiy va forsiy matn tarkibida qoʻllanib, uch tilli muhitdagi bilingvizmning yaqqol daliliga aylanadi. Alisher Navoiy turkiy va forsiy tillarni qiyoslab, har ikkisining fonetik, leksik va semantik imkoniyatlarini koʻrsatgan. Bu bugungi qiyosiy lingvistika metodlariga yaqin, ikki tilni mukammal bilgan ijodkorning ruhiy va intellektual ustunligini taʼkidlaydi. Bu gʻoya zamonaviy psixolingvistikada bilingv shaxsning kognitiv ustunligi sifatida ilmiy isbotlangan. Arabiy, forsiy va turkiy tillarning oʻzaro taʼsirini tahlil qilishi bugungi kontakt lingvistika nazariyalariga toʻliq mos keladi. Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lugʻatayn” orqali turkiy va forsiy tillarni qiyoslab, koʻp tillilikni nazariy jihatdan asoslagan ilk mutafakkirlardan biridir.”Muhokamat ul-lugʻatayn” asarida til boyligini soʻz yasash, semantika va badiiy vositalar asosida isbotlab, turkiy tilning kuchli tomonlarini koʻrsatgan. Arabiy unsurlarni tahlil qilish orqali u koʻp tilli madaniy muhitni ijobiy hodisa sifatida talqin qilgan. Mutafakkir olimning qarashlari zamonaviy tilshunoslikdagi qiyosiy lingvistika, psixolingvistika va kontakt lingvistika yoʻnalishlari bilan bevosita uygʻun keladi. Asardagi forsiy va turkiy baytlar qiyos qilinadigan oʻrinlar koʻplab uchraydi:

“Koʻnlumda bor gʻam-u dard, ayturman oʻzni men,

Bir nafasda yuz dardim, derman soʻzni men”

Shu baytning forsiyda ifodalanishi:

“Dar dilam gʻam ast, guftoram ba yod,

Har nafas gʻamro ba guftor ovardam ba shod”. Bu ikki baytda mazmun bir xil, dil dardi va gʻam haqida, ammo turkiy baytda “dard, ayturman, yuz dardim, derman” kabi takroriy alliteratsiya bor, bu sheʼriy ohangni kuchaytiradi. Forsiy baytda esa “guftor, ovordan, shod” kabi yumshoq tovushlar koʻp, u musiqiylik beradi. Arabiy soʻz sifatida ikkalasida ham “dard/gʻam” mavjud. Bu tillararo aralashuvning dalilidir. “Muhokamat ul-lugʻotayn” asarida turkiy til maʼnoni aniq, ravshan, sodda yetkazishi, forsiy til esa ohangdorlik va latofatda ustun hisoblanadi. Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lugʻatayn”da soʻz yasash imkoniyatini ham qiyosiy misollar bilan asoslab berilgan.

Koʻngul birla koʻzga dard-u gʻam soldi,

Yurakdin qon chiqardi, jon oldi”.

Forsiy tilda bayt quyidagicha ifodalanadi:

“Dil ba gʻam shud giriftor, chashm ba xun,

Jon ze tan raft, chu dard omad ba junun”. Turkiy baytda “koʻngul - koʻz - yurak - jon” kabi milliy tushunchalar qatorda kelib, semantik jihatdan bosqichma-bosqich izchil ifoda beradi. Forsiy baytda esa “dil - chashm - jon” kabi arabiy va forsiy soʻzlar uygʻunlashadi. Arabiy unsurlar: “dard, jon” ikkala tilda ham ishlatiladi.Bu misolda turkiy tilning aniq, xalqona soʻzlardan foydalanish ustunligi koʻrinadi, forsiy

esa badiiy noziklikni beradi. Fonetik ohangdorlik, semantik kenglik jihatdan ham turkiy va forsiy baytlarni muqoyasa qilib keltirish mumkin.

“Yurakdan o‘t chiqib, ko‘ngulni yoqdi,

Ko‘z yoshim daryoday oqdi”.

Qiyos qilish uchun forsiy bayt bilan solishtiriradigan bo‘lsak,

“Dil zi otash giryon shud,

Chashmam chun daryo khun shud”. Turkiy tilda “yurak - ko‘ngül - ko‘z” uchligi orqali semantik parallelizm yaratadi. Forsiy til: “dil - chashm - daryo” metaforasi bilan badiiy obraz beradi. Arabiy unsurlar: “daryo” arabcha, lekin har ikki tilda ham ishlatiladi.Bilingvizm nazariyasida bu kesishadigan tillar ta’siri hisoblanadi. So‘z yasash va derivatsiya hodisasini ham “Muhokamat ul- lug‘atayn” asari asosida asoslash mumkin. Alisher Navoiy “yur” fe’lidan: yurak, yurish, yurguchi, yurt kabi ko‘plab so‘zlarni yasash mumkinligini ko‘rsatadi. Forsiyda esa bunday derivatsiya cheklangan: raftan (borish) fe’lidan faqat raft, raftor kabi bir-ikki variant hosil bo‘ladi. Yoqoridagi misollarga asoslanib, turkiy tilda morfologik fleksibilik yuqori ekanligini, forsiy tilda esa sintaktik va metaforik boylik kuchli ekanligini kuzatish mumkin. Arabiy til unsurlari bilan qiyoslash ham mumkin, masalan, “ilm, adab, hikmat” uchala so‘z ham arabchadir, ammo turkiy va forsiy she’riyatda, misralarda tabiiylashgan. Turkiy baytda xalqona va sodda ifoda, forsiy baytda esa tasviriy va falsafiy ifoda mavjud. Bilingvizm nuqtayi nazaridan bu hodisa kod aralashuvidir va Alisher Navoiy zullisonaynlik hodisasini til boyligi sifatida qadrlaydi, turkiy va forsiy baytlarni yonma-yon qo‘yib, ularning fonetik, semantik, morfologik va badiiy farqlarini ko‘rsatadi. Arabiy unsurlarni qo‘shib, o‘sha davr ko‘ptilli muhitni ilmiy asosda tasvirlaydi. “Muhokamat ul-lug‘atayn” - Markaziy Osiyo adabiy muhitidagi ilk qiyosiy tilshunoslik va bilingvizm tadqiqotidir.O‘z davridayoq ilgari surilgan ko‘p tillilik borasidagi Alisher Navoiy qarashlari zamonaviy kontakt lingvistika va psixolingvistika nazariyalariga juda yaqinligi bilan tilshunos olimlar diqqat- e’tiborini tortib kelgan, mutafakkir XV asrdayoq o‘z amaliy faoliyatida bilingvizmni namoyon qilgan: u turkiy va forsiyda birday yuksak darajada ijod qilgan, arab tilini esa ilm va diniy merosni o‘rganishda qo‘llagan. Alisher Navoiy nazariy qarashlari zamonaviy ilm bilan qiyoslaganda quyidagi umumiyliklar ko‘rinadi: fonetik va semantik qiyos - Navoiy turkiy va forsiy tillarning fonetik va semantik farqlarini ilmiy asosda ko‘rsatgan. Bu bugungi qiyosiy lingvistika metodlariga mos keladi.Bilingv shaxs ustunligi - g‘azal mulkining sultoni ikki tilni mukammal bilgan ijodkorning imkoniyatlari kengligini ta’kidlagan, bu bugungi psixolingvistika natijalari bilan uyg‘un sanaladi.Kod aralashuvi, ya’ni arabiy unsurlarning turkiy va forsiy tilga kirib kelishini Alisher Navoiy ijobiy hodisa deb bilgan. Bugungi kontakt lingvistika ham bu jarayonni tabiiy hodisa sifatida baholaydi.

Koʻptillilik insoniyat taraqqiyotida muhim omil boʻlib kelgan. Oʻrta asrlarda ilmiy, diniy va adabiy muhit koʻptillilikka asoslangan edi: arab tili - ilm va din tili, fors tili - adabiyot va diplomatiya tili, turkiy til esa xalq tili va badiiy ijodning kuchli vositasi edi. Alisher Navoiy shu uch tilni uygʻun qoʻllab, oʻz davrida multilingv madaniy muhit yaratdi. Bu ijtimoiy-madaniy ahamiyatga ega boʻlgan, ilmiy merosni saqlash - arabiy manbalarni turkiy va forsiyda izohlash orqali bilim kengaydi. Milliy oʻzlikni mustahkamlash - turkiy tilni davlat va adabiyot tiliga koʻtardi. Madaniyatlararo muloqot - forsiy adabiyot namoyandalari bilan hamnafas ijod qildi, turkiy tilni jahon sahnasiga olib chiqdi. Bugungi globallashuv davrida ham koʻptillilik ijtimoiy rivojlanishning asosiy shartlaridan biridir. Navoiy qarashlari bugungi til siyosati uchun ham dolzarb.

Yuqorida keltirilgan mulohazalardan quyidagi ilmiy xulosalarga kelish mumkin: Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lugʻatayn” orqali turkiy va forsiy tillarni qiyoslab, koʻp tillilik masalasini oʻz davrida nazariy asoslab bergan.Ulugʻ mutafakkirning qarashlari bugungi qiyosiy lingvistika, psixolingvistika va kontakt lingvistika nazariyalari bilan uygʻunlik hisoblanadi. Arabiy, forsiy va turkiy tillarning uygʻun qoʻllanishi Navoiy asarlarida koʻptillilik muhitining tabiiyligini koʻrsatadi. Alisher Navoiy uchun bilingvizm nafaqat til masalasi, balki millatning ma’naviy va madaniy mustaqilligi masalasi ham boʻlgan. Daho ijodkorning merosi bugungi tilshunoslik va til siyosati uchun ham dolzarb nazariy manba hisoblanadi.

Adabiyotlar roʻyxati:

1. Weinreich, U. (1953). *Languages in Contact*. New York: Linguistic Circle.

2. Haugen, E. (1966). *The Bilingual Individual*. Word, 22(2).

3. Cummins, J. (1981). *Bilingualism and Minority Language Children*. London: Multilingual Matters.

4. Abdullayev, A. (2010). *Koʻptillilik va madaniyatlararo muloqot*. Samarqand: SamDU nashriyoti.

5. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lugʻatayn. - Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1994. - 220 b.

6. Joʻrayev T. Koʻp tillilik va uning ijtimoiy asoslari. - Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2010. - 210 b.

7. Maluch J. Bilingualism and its Effect on Foreign Language Learning. - Berlin: Springer, 2012. - 175 p.

‘‘BOBURNOMA’’ ASARIDA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR VA AYOLLAR OBRAZI

Ko‘charova Mohinur
Andijon davlat pedagogika instituti
Filologiya fakulteti O‘zbek tili va adabiyot yo‘nalishi
3-kurs talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada mashhur davlat arbobi va shoir, mutafakkir Zahiriddin Muhammad Bobur bilan hamdavr yashagan va atrofidagi ayollar va ularga nisbatan Boburning hurmat-e’tibori va munosabati haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, ’’Boburnoma’’ asarida ishtirok etgan ayollar va ular bilan Boburning munosabati, Gulbadanbegim, Dildorbegim va Mohimbegim.

Abstract: This article will talk about the respect and attitude of the famous statesman and poet, thinker Zahiriddin Muhammad Babur, who lived in the same period as him and the women around him and Babur towards them.

Keywords: Women in the work ‘‘Baburnama’’ and Babur’s attitude towards them, Gulbadanbegim, Dildorbegim and Mohimbegim

Zahiriddin Muhammad Bobur turli go‘zal fazilatlar, maqtovga loyiq sifatlarga ega podshoh edi. U nafaqat yirik adib, buyuk tarixchi, ulkan olim, balki halimlik va hurmat bobida ham alohida maqtovga sazovor podshoh edi.

Uning davlat ishlarida tartib-intizomli ekanligi bilan birga atrofidagi ayollar va ularning hurmatini o‘rniga qo‘yishda ham qusurga yo‘l qo‘ymaganini ‘‘Boburnoma’’, ‘‘Yulduzli tunlar’’, uning ayollarning ta’lim-tarbiya olishi uchun amalga oshirgan ishlari, qizlariga bo‘lgan e’tiborini yana qator asarlari va tarixiy faktlar isbotlaydi.

‘‘Boburnoma’’ asarining ‘‘To‘qqiz yuz o‘n ikkinchi(1506-1507)yil voqealari’’ bobida Bobur Hirotga safari davomida u yerda bir necha begimlar va ammasi bilan yuzma-yuz kelganda ular bilan alohida hurmat doirasida ko‘rishganligi haqida o‘z tilidan so‘zlab beradi: ‘‘Barcha begimlar, mening ammam Poyanda Sultonbegim, Xadichabegim, Ofoqbegim, yana Sulton Abusaid [1] mirzoning qizlari - amma begimlar hammasi bilan Sulton Husayn mirzoning madrasasida yig‘ildilar. Barcha begimlarni Sulton Husayn Mirzoning maqbarasida ekanliklarida borib ko‘rdim. Avval Poyanda Sulton begim bilan ta’zim qilib ko‘rishdim. Keyin Xadichabegim bilan ta’zimsiz ko‘rishdim."

Ma’lumki, qadim davrlarda podshohlar va qirollarning qarshisida har kim bosh egib, unga hurmat bajo keltirar edi. Usmonlilar hukmronligi davrida shohlar qarshisida hatto volidayi sultonlari ham ta’zimda turishganligini tarix zarvaraqlari

inkor etmaydi. Ammo tomirida o‘zbek qoni va o‘zbek buyuklarining tarbiyasi bo‘lgan Zahiriddin Muhammad Bobur o‘zidan katta bo‘lgan barcha ayollarga ta’zim qilib ko‘rishganligini ko‘rish mumkin.

Ayni shu bobda Bobur mirzo Sulton Ahmad mirzoning (Samarqand hokimi, temuriylardan Abu Said mirzoning katta o‘g‘li) kichik qizi Ma’suma Sultonbegimni onasi Habiba Sultonbegim to‘polonlardan burun Xurosonga olib kelgani ma’lum bo‘ladi. Bir kuni Boburning ko‘rgani kelganda Bobur mirzoda qizga nisbatan xiyla mayl paydo bo‘ladi. Maxfoy kishilar, akasi va yangasi bilan (Poyanda Sultonbegimni ‘‘aka’’, Habiba Sultonbegimni ‘‘yanga’’ der edi) so‘zlashib, qiz Boburning ortidan Kobulga boradigan bo‘ladi.

Ushbu parchada ham Boburming sulola xonimlariga nisbatan hurmati va qanchalik yaqin tutishini ko‘rishimiz mumkin.Qolaversa, Boburda shohlarga xos kiborlik va g‘urur ham mavjud bo‘lib ko‘ngli tushgan qizni darhol o‘z saroyida ko‘rish istagini ‘‘yanga’’si va ‘‘aka’’si yordami haqiqatga aylantirganini ko‘rishimiz mumkin.

Boburshoh saroyida shahzoda va malikalarni tarbiyalashda jiddiy e’tiborberilgan. Maktabda o‘g‘il bolalar bilan qiz bolalar birga o‘qitilgan. Ularga ite’dodli mudarrislar, otinoyilar saboq berishgan. Turli mashg‘ulotlar, chavandozlik, chavgon o‘ynash bilan shug‘ullanganlar. Gulbadanbegimning ham ilm-ma’rifatli bo‘lishiga yoshlik damlaridanoq e’tibor berilgan. Uning tarbiyasiga saroyning bosh bekasi Mohimbegim mas’ul bo‘ldi. Saroyning iste’dodli qissaxoni Sarvqad ismli ayol go‘zal ertaklarni, afsona-rivoyatlarni, xalq qo‘shiqlarini maroq bilan so‘zlab bergan.

Diniy ilmlar bilan birga dunyoviy bilimlar o‘rgatilib, Qur’oni karim yodoldirilgan. Yillar o‘tishi bilan Gulbadanbegim saroy malikalari orasida savodli, fozila ayol bo‘lib obro‘-e’tibor topdi. Gulbadanbegim 60 yoshdan oshganda jiyani Akbarshoh tomonidan bobosi Bobur shoh va otasi Humoyunshohning hukmdorlik faoliyatini ifoda etuvchi bir tarixiy asar yozish haqida farmoni oliy qabul qildi. Shu bois hazratning farmoniga itoat etgan holda Gulbadanbegim “Humoyunnoma”ni yozishga kirishadi. Bu farmon yana ikki kishiga - Humoyunning yaqin mulozimlari Javhar oftobachi va vaziri shayx Boyazidga ham berilgan edi.

Temuriyzoda malikalar orasida Gulbadanbegimning nomi alohida ulug‘langan, olima, iymoni butun, taqvodor ayol sifatida ta’rif etiladi.Gulbadanbegim yuksak idrokli, o‘tkir farosatli, tadbirkor va noyob aql-zakovat sohibasi bo‘lganidan, o‘z davrining yetuk bilimdoni va olimasi bo‘lib yetishdi.Turmushga chiqqanidan keyin ham akasi Humoyunshoh saroyida uning eng yaqin maslahatgo‘yi va davlat ishlarini yuritishda ko‘makchisi bo‘lib, davlat miqyosidagi diplomatik ishlarda ishtirok etar, munozarali masalalarni hal etishda dono maslahatlari bilan yordamlashar edi. Gulbadanbegim- O‘rta asrlarda Markaziy Osiyodagi yagona tarixchi ayol. Gulbadanning nomi onalari singari tarix pardasi orqasida qolib ketgan emas, balki

boburiylar saroyidagi eng mo‘tabar, dono ayol sifatida tarix sahifalarida qolganligi bilan e’tiborlidir. Gulbadanbegim Bobur shoh va Dildorbegimning uchinchi qizidir. U 1523 yili Kobulda tug‘ilgan. Bobur ra’yigako‘ra, uni Mohimbegim tarbiyalagan. Bu g‘oyat go‘zal, aqlu idroki yuksak, nihoyatda xushfe’l va mulozamatli ayol Humoyun mirzodan boshqa yana 2 o‘g‘il va 2 qiz ko‘rgan, lekin ular yoshligida vafot etganlar. Shu bois, Bobur Gulbadanni unga topshirganda farzandlar dog‘idan birmuncha chalg‘ishini ham nazarda tutgan ko‘rinadi.Gulbadan yoshlikdan juda idrokli, kitobsevar, odobli, tahsilga berilgan qiz bo‘lgan. 7-8 yoshlaridan Humoyun, Komron, Askariy, Hindol, Gulrangbegim, Gulchehrabegim va Gulbadanbegim uning yonida bo‘lishgan.

Ko‘p manbalarda temuriy malikalardan dunyoga kelgan farzandlar, ayniqsa, boburiylarda turli xil kasalliklar oqibatida tezda nobud bo‘lganligi, ayniqsa, Hindiston zaminida avj olgan ichburuq tufayli bevaqt vafot etganligi qayd etiladi. Bobur Hindiston sarhadlari uchun jang olib borayotgan bir palladaMohimbegimdan maktub oladi. Malika maktubda kundoshi Dildorbegimdantug‘ilajak farzandi xoh o‘g‘il bo‘lsin, xoh qiz, uni o‘z tarbiyasiga berishiniso‘ragan edi. Bobur mirzo malikaning ko‘ngliga qarab rozi bo‘ladi. Dildorbegim o‘g‘il ko‘radi. Hindistondek buyuk yurtni zabt etish sharafiga unga Hindol deb ism qo‘yishdi.

“Onam hazratlari meni o‘z tarbiyasiga olganlarida men ikki yoshda edim”, deya xotirlaydi Gulbadan. Demak, Mohimbegim kundoshi Dildorbegimning ikkifarzandini o‘z tarbiyasiga olganligi ma’lum bo‘ladi. Bizga ayonki, azaldantemuriylar saroyida suyukli shahzodalar sohibqironning topshirig‘iga binoan katta malikalar tarbiyasiga berilgan. Masalan, Shohrux mirzoning ikki farzandi: Ulug‘bekni Saroymulkxonimga, Ibrohim Sulton parvarishini Tuman og‘agayuklaydi. Bunday udum boburiylarda ham uchraydi.O‘sha davr udumiga ko‘ra Bobur shoh saroyida temuriy malikalarga xos yuksak ta’lim-tarbiya, odob, shohona kiyinish, musulmon ayollarga xos qat’iy talab joriy etilgan. Bobur Hindistonni zabt etish jarayonida ko‘plab hind raqqosalarini Kobulga saroy malikalariga xizmat qilish uchun yuborib ham turgan. Ular musiqa ohangida turli tadbirlarda raqs, qo‘shiqlar ijro etishgan.

Boburning suyukli qizi, pok iymonli, sadoqatli ayol, o‘zining “Humoyunnoma”dek tarixiy asari orqali tariximizni bezagan malika Gulbadanbegimning siymosi tarix zarvaraqlaridan mustahkam o‘rin olganligi bilan qadrlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Гулбаданбегим, Заҳириддин Муҳаммад Бобур қизи Хумоюннома Т.: “O‘zbekiston”НМИУ, 2016.-120 б.

2. G‘ofurjon Sotimov, Boburiyzodalar. - Toshkent: Ma’naviyat, 2003. 52-bet

3. G‘ofurjon Sotimov, Markaziy Osiyo va Hindiston tarixda Boburiylar davri. - Toshkent: G‘ofur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2008. 270-bet.

4. Turg‘un Fayziyev, Zahiriddin Muhammad Bobur va uning avlodlari. - Toshkent: Yozuvchi, 1996. 31-bet.

COMPARATIVE STUDY OF THE FORMATION OF THE CONCEPT OF CULTURE IN ENGLISH AND UZBEK LINGUISTICS

Independent researcher, specializing in comparative linguistics
Yigitalieva Mohinur Soyibjon kizi
Lady_m0n1ca0710@gmail.com

Abstract: This article explores the comparative study of the concept of culture in English and Uzbek linguistics. The research highlights how language serves not only as a means of communication but also as a reflection and preservation of national identity and cultural values. Through the analysis of lexical units, phraseological expressions, idioms, and metaphors, the study identifies both shared and distinctive features of cultural concepts in the two languages. The discussion also emphasizes the influence of historical events, such as foreign conquests and sociopolitical transformations, on the mutual development of language and culture.

Keywords: Culture, concept, English linguistics, Uzbek linguistics, comparative study, lexical semantics, phraseology, metaphor, intercultural communication

INTRODUCTION

Each generation begins its cultural development not from scratch, but by assimilating the values created by their ancestors. On the other hand, this assimilation serves as a kind of "raw material, " a foundation for creating new values and elevating culture to a new stage. Without these two processes, it would be impossible to speak of cultural development at all.

At present, across the world, the dominant trend is to evaluate culture from the perspective of universal human values. Regardless of its religious, class, national, or regional aspects, culture is increasingly regarded as the fruit of human spiritual and intellectual pursuit, as a stage and expression of human self-awareness and aspiration toward perfection, and therefore as a supreme social good formed in the course of natural-historical development.

The topic **“Comparative study of the formation of the concept of culture in English and Uzbek linguistics”** is a pressing issue in linguistics, aimed at exploring

the peculiarities and developmental factors of the notion of culture in these two languages. It is well known that studying the concept of culture provides a profound analysis of national thinking and values in both languages.

In English linguistics, research on the concept of culture focuses on exploring the interrelation between culture and language. In Uzbek linguistics, the comparative study of the concept of culture makes it possible to explore more deeply the cultural uniqueness of the Uzbek people, national identity, and interactions with other cultures. This shows that the process is closely connected not only with linguistics but also with cultural studies and historical-ethnographic research. From this perspective, in order to study how the concept of culture has been formed, it is important to analyze all the transformations that have taken place from the past to the present.

The formation of culture in Uzbek linguistics is a complex and multifaceted process, based on distinctive historical, social, and cultural factors. This process also includes the formation of language not only as a means of communication in society but also as a tool for expressing and preserving national identity.

METHODS

Language and culture are closely interconnected concepts. Language is an expression of national identity and serves as a key factor in shaping culture. In the Uzbek language, the people's traditions, values, and historical experiences are reflected. Therefore, Uzbek linguistics is regarded as a primary means of studying and shaping cultural heritage.

The formation of the Uzbek language and culture is a long historical process that encompasses several stages. Among them:

Ancient period. By the end of the 2nd millennium BCE and the beginning of the 1st millennium BCE, Bactria was considered one of the most culturally and economically advanced states of the ancient era in Central Asia. The earliest information about Bactria is found in the *Avesta*, in the works of the Greek historian Ctesias, as well as in the *Library of History* by the Greek chronicler Diodotus.

The Period of the Arab Caliphate. In the 9th-12th centuries, Islam began to play a highly significant role in the history of statehood of the peoples of Central Asia, particularly in the history of Uzbekistan. Through the Arab tribes who spread Islamic culture in Central Asia, a new stage of Arab development emerged in the region. When the Arabs first came to the ancient, highly developed cultural lands of Western Asia, they were comparatively less advanced than the Greeks, Jews, Syrians, and Persians. However, by assimilating the cultures of these peoples, they strived to create an even more elevated culture of their own.

The Timurid Period. The Timurid era represents a distinct stage in the cultural history of Central Asia. Considered a classical period in cultural history, it served as a

foundation for the present legal and cultural identity of the Uzbek nation. Above all, the culture of this period was closely linked to the socio-economic development that took shape on the basis of the strong principles of statehood established by Temur.

The revival of science and culture throughout the Muslim world was inseparably connected with the name and activities of Amir Temur. Thanks to his patronage of science and knowledge, Samarkand became one of the world's major centers of learning and enlightenment. Through his efforts, renowned scholars and intellectuals were gathered in Samarkand.

The Soviet Period. Language policy and new forms of culture (including the introduction of the Cyrillic alphabet). The culture of the Soviet era, with its contradictions and distinctive features, differed significantly from the cultural development of other periods. The main characteristic of this period was that all spheres of life, including culture, were subordinated to communist ideology.

It is well known that national culture develops on the basis of national beliefs and feelings. However, during the Soviet era, this very foundation - the natural course of national cultural development-was diverted toward foreign cultural currents. As a result, national culture was cut off from its vital sources: national faith and emotions.

Another key aspect of the culture of this period was the introduction of compulsory education. To implement this task, numerous schools were established. As a result, these schools had a significant impact on improving the cultural and everyday life of rural areas. Likewise, the gradual improvement of the education system to provide personnel for various sectors of the national economy played an important role in raising the cultural level of the population.

Thus, the formation of Uzbek culture was shaped by various conquests and acquired diversity through them. At each stage of colonization, new languages and cultures were adopted. Similar invasions and the resulting cultural exchanges also occurred in the history of the English language.

Within English linguistics, language and culture are regarded as two interrelated concepts. Language is one of the primary means of reflecting culture, as every society preserves and develops its culture through language. The development of the English language directly influenced the formation of its culture. This process includes several stages:

Old English: The language brought by the Germanic tribes (Angles, Saxons, and Jutes). In 449 CE, a historically significant event occurred when certain Germanic tribes began the conquest of Britain, thereby becoming the founders of the English nation. The events of those years remain surrounded by uncertainty, which is why detailed and precise information about the Germanic invasions is scarce. The traditional accounts of these invasions have reached us mainly through Bede's writings and the *Anglo-Saxon Chronicle*.

Middle English: The Norman conquest of England began in 1066. The Normans were in fact descendants of Vikings who had settled in northern France about 200 years earlier. Although they had completely abandoned Old Norse and fully adopted French, the language they spoke was not the standardized Parisian French of that period but rather a rural dialect influenced by Germanic languages, known as Anglo-Norman or Norman French.

After the Norman invasion, French became the official language of legislation, state administration, and judicial proceedings in England. It was spoken at court, in towns, and in districts, while English was used mainly in rural areas.

Modern English: The period of Modern English is defined as beginning around 1450 or 1500. The final stage of the development of the English language is divided into two distinct phases: Early Modern English (approximately 1450-1800) and Late Modern English (from 1800 to the present).

During the Early Modern English stage, the works of William Shakespeare and the publication of the King James Bible contributed greatly to the cultural flourishing and enrichment of the language. This period also provides general insights into various aspects of English - including spelling, punctuation, sounds, grammar, and vocabulary.

The invention of the printing press also played a crucial role in the development of Modern English, as it standardized and popularized writing and grammatical rules. In addition, the process known as the *Great Vowel Shift* transformed the pronunciation of the language, bringing it closer to the form we recognize today.

Thus, printed books encouraged widespread literacy, which in turn increased demand for books in English. The Bible was published in English, and its new translations facilitated the spread of standardized English.

RESULTS

When examining both languages from a lexical-semantic perspective, it becomes clear that the concept of culture can be studied comparatively through the lexical meanings of words, expressions, phraseological units, and metaphors related to culture. In this process, the similarities and differences between the two languages are revealed. Therefore, we shall analyze the cultural perspectives that are characteristic of English and Uzbek linguistics.

Common features of the concept of culture in English and Uzbek:

1. *Use in lexical units.* In both languages, the core concepts of culture are associated with society, history, and values.

Examples in English:

• *Heritage*: *"The heritage of a nation shapes its identity."* This word denotes the historical and cultural values of a nation.

• *Tradition*: *"Traditional values are integral to society."* This word refers to cultural norms within society.

• Examples in Uzbek:

• *Meros*: *"O'zbek xalqining boy madaniy merosi qadriyatlarni asrashga qaratilgan."*

• *An'ana*: *"An'analar xalq ma'naviy hayotining ajralmas qismidir."*

2. *Use in phraseological units.* In both English and Uzbek linguistics, phraseological units are often associated with nature, animals, and everyday life.

Examples in English:

• *"To kill two birds with one stone"*: achieving two goals with a single action.

• *"Burning the midnight oil"*: working or studying late at night.

• Examples in Uzbek:

• *"Bir o'q bilan ikki quyonni urmoq"*: achieving two goals with a single action.

• *"Chiroq yonida o'tirib o'qimoq"*: studying or working late at night.

3. *Use in expressions.* Both languages contain expressions that reflect intercultural relations.

4. For example: In English:

• *"Cultural shock"*: the difficulty of adapting to another culture.

• In Uzbek:

• *"Madaniyatlar to'qnashuvi"*: the difficulty of adjusting to a different culture.

The above examples highlight the similarities of the cultural concept in English and Uzbek linguistics. Below, we turn to their differences.

Distinctive features:

1. *Metaphors.*

2. In Uzbek culture, traditional values and customs occupy an important place.

• *"Bilim - boylik"* ("Knowledge is wealth"): equating knowledge with material value.

• In English metaphors, the focus is often on individualism and freedom.

• *"Knowledge is power"*: comparing knowledge to strength or influence.

2. Expressions.

• The English expression *"Melting pot"* refers to the positive blending of cultural diversity.

• The Uzbek expression *"Qaynab ketgan qozon"* ("A boiling cauldron") depicts the conflicting mixture of opinions and cultures.

DISCUSSION

The comparative analysis of the concept of culture in English and Uzbek linguistics has demonstrated that language and culture are inseparably linked, serving as mirrors of national identity and social values. The study revealed that both English and Uzbek languages preserve cultural heritage through lexical units, phraseological

expressions, idioms, and metaphors, which reflect each nation's worldview, traditions, and historical experiences.

One of the most important findings is the prevalence of similarities in the core conceptual understanding of culture in both languages. For instance, key lexical items such as *heritage/meros* and *tradition/an'ana* express common ideas of preserving collective memory and values. Phraseological units in both languages also highlight comparable cultural patterns, such as the shared meaning of achieving multiple goals through one effort (*"to kill two birds with one stone"* vs. *"bir o'q bilan ikki quyonni urmoq"*). This indicates that universal human experience often finds parallel expression across different linguistic systems.

Nevertheless, the analysis also uncovered distinctive features that reflect each nation's unique cultural development. English tends to emphasize individualism and personal empowerment, as illustrated by the metaphor *"knowledge is power"*, while Uzbek culture stresses communal values and the material significance of knowledge, as in *"bilim - boylik."* Similarly, idiomatic expressions such as *"melting pot"* in English carry a positive connotation of cultural integration, whereas the Uzbek equivalent *"qaynab ketgan qozon"* portrays cultural encounters as potentially conflicting. These differences highlight how language encodes not only shared human values but also culturally specific perspectives.

Overall, the findings suggest that while the concept of culture at the core level tends to be universal, its peripheral expressions differ according to each nation's traditions, lifestyle, and historical trajectory. This interplay between universality and particularity provides valuable insight not only for linguistics but also for intercultural communication, cultural studies, and ethnolinguistics.

CONCLUSION

In conclusion, we can find a variety of lexemes, phrases, and expressions related to the concept of culture in both English and Uzbek linguistics. Each of these reflects the unique culture, traditions, and values of both nations, as well as aspects of cultural life derived from the social life of the people.

It is noteworthy that among them we encounter both similarities and differences. Based on the results of my research, I can confidently state that the common features of the cultural concept in English and Uzbek appear more frequently. This is because culture, for every nation, represents the same idea at the core level of the conceptual domain. However, its periphery - that is, the surrounding vocabulary - is used only in areas unique to each nation, such as lifestyle, customs, and spheres of education and upbringing.

THE LIST OF REFERENCES

1. Bacon, F. Meditationes Sacrae. London, 1597. - P.51

2. Cambridge Idioms Dictionary. Cambridge University Press, 2010. - P.47.

3. Crystal, D. “The Cambridge Encyclopedia of the English Language”. Cambridge University Press, 2003. - P.57.

4. Longman Idioms Dictionary. Longman Publishing, 2006. - P.213.

5. Oxford Dictionary. “Idioms and Phrases”. Oxford University Press, 2020. - P.399

6. Odilova R.A. Temuriylar davri madaniyati. (XIV asrning ikkinchi yarmi XV asr boshlari). Innovation in the modern education system jurnali. - B.91.

7. Yo‘ldoshev, A. “O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati”. Toshkent, 2017. - B.45

8. Ziyoyev A. 0’zbek davlatchiligi tarixi. - T., 2000. - B.39.

9. Shukurov, B. “O‘zbek tilining metaforik ifodalari”. Toshkent, 2018. - B.98.

10. https: //www.thoughtco.com/modern-english-language-1691398#: ~: text=Modern%20English%20is%20 conventionally%20defined, (1800%20to%20the%20present) (Murojaat sanasi: 05.03.2025)

11. https: //www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199772810/obo-9780199772810-0270.xml (Murojaat sanasi: 05.03.2025)

12. Amir Temur va Temuriylar davri madaniyati ⋆ WWW.SAVOL-JAVOB.COM (Murojaat sanasi: 10.12.2024)

ZEBO MIRZO IJODIDA AYOLLARGA XOS POETIK OLAM VA BADIY KONSEPSIYA

Erkaboyeva Mohidil Madaminjon qizi
Qo‘qon davlat universiteti magistranti
erkaboyevamohidil@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Zebo Mirzo ijodining badiiy xususiyatlari, uning zamonaviy o‘zbek ayol she’riyati rivojiga qo‘shgan hissasi tahlil etiladi. Shoiraning poetik dunyoqarashi, ayolona kechinmalari, ruhiy-intellektual tafakkuri, badiiy konsepsiya va obrazli ifoda vositalari ilmiy-nazariy jihatdan yoritiladi. Shuningdek, Zebo Mirzo she’riyatida ayollik, muhabbat, ma’naviyat, tabiat va ijtimoiy ongga oid motivlar tahlil qilinadi.

Abstract: This article analyzes the artistic and aesthetic features of Zebo Mirzo‘s creative work and her contribution to the development of contemporary Uzbek women’s poetry. It explores the poet’s worldview, feminine emotions, spiritual and intellectual reflections, artistic conception, and figurative means of

expression. In addition, the study examines the motifs of femininity, love, spirituality, nature, and social consciousness reflected in Zebo Mirzo‘s poetry.

Kalit so‘zlar: Ayol she’riyati, badiiy konsepsiya, poetik tafakkur, ma’naviyat, muhabbat, tabiat, obrazli ifoda, zamonaviy o‘zbek adabiyoti

Keywords: Women’s poetry, artistic conception, poetic thinking, spirituality, love, nature, figurative expression, contemporary Uzbek literature

Zamonaviy o‘zbek adabiy jarayonida ayol shoiralar ijodi tobora keng ko‘lamda o‘rganilmoqda. Ularning poetik nigohi, ayollik sezgirligi va ruhiy-intellektual izlanishlari bugungi o‘zbek she’riyatining muhim qatlami sifatida qaraladi. Xususan, Zebo Mirzo ijodi ayollikning ichki dunyosi, sevgisi, orzusi va ma’naviy kurashini yuksak badiiy konsepsiya asosida tasvirlab beradi. [*4.B.84-85]*

Zebo Mirzo she’riyatida ayol obrazining ruhiy dunyosi markaziy o‘rin tutadi. Shoira o‘z satrlarida ayollarga xos noziklik, samimiyat va iztiroblarni badiiy ifodalashga erishadi. Masalan, quyidagi misralarda ayol qalbining hissiy jilolari yorqin ifodalangan.

Yuragimga yurib kirasiz,
Yuragimdan ketasiz chiqib…
Nafasim yetmaydi “qoling” demoqqa, Ruhim devorini o‘tasiz yiqib…[5.B.47]

Ushbu satrlar shoiraning ruhiy sezgirligi va inson qalbini teran his qilish qobiliyatini ko‘rsatadi. Zebo Mirzo she’riyatida ayollikka xos kechinmalar bilan uyg‘unlashgan sevgi motivlari insonning ichki ruhiy olamiga kirib borish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Shoira lirikasida sevgi - shunchaki hissiy kechinma emas, balki ayol ruhiyatining ichki dramatizmini, ma’naviy iztiroblarini va o‘zlikni anglash jarayonini ifodalovchi badiiy-estetik kategoriya darajasiga ko‘tarilgan. Zebo Mirzo she’rlarida sevgi obrazlari ko‘pincha ruhiy iztiroblar bilan uyg‘unlashgan holda aks etadi [4.B.85].

Shoiraning ijodida ramziy obraz va metaforalar keng qo‘llaniladi.

Zebo Mirzo poetik tafakkurida metafora va ramzlar nafaqat badiiy bezak sifatida, balki ayollik ruhiyati va falsafiy mushohada o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini bajaradi. Zebo Mirzo ijodining poetik dunyoqarashida ramzlar vositasida ayol ruhiyatining nozik qatlamlari, iztirob va muhabbat orasidagi dialektik ziddiyat yoritiladi. Zebo Mirzo she’riyatida metafora va ramzlar orqali falsafiy teranlikni yuzaga keltirish hozirgi zamon o‘zbek she’riyati uchun o‘ziga xos xususiyatdir.[2.B.296].

Masalan:

Bor-yo‘g‘i - Yurakman mahtal bir ishqqa,
Sochilib ketaman sizsiz bo‘shliqqa,
Meni terib olmaydi hech kim” [5.B.48].

Bu satrlarda “yurak” hayot falsafasining markazi sifatida, “bo‘shliq” esa yolg‘izlik va iztirob ramzi sifatida qo‘llangan. Zebo Mirzo muhabbatni nafaqat dunyoviy, balki ilohiy mohiyatda ham tasvirlaydi. U ishqni inson qalbini ulug‘vorlikka yetaklaydigan kuch sifatida talqin etadi.

Masalan:

Qachondir yurakka jazillab bosgan,
Ishq edi - quyoshning tosh uzra yo‘li.
Bilaman men unga hech kim emasman,
U-menga Tangrining uzalgan qo‘li
[5.B.65].

Bu satrlarda sevgi - Tangrining timsoli, yor esa ilohiy qudrat sifatida tasvirlangan.

Zebo Mirzo she’riyatida tabiat unsurlari ko‘pincha ayol ruhiyatining tashqi in’ikosiga aylanadi. Quyosh, yomg‘ir, shamol va bahor kabi obrazlar inson qalbining iztiroblari, orzulari va umidlari bilan uyg‘unlashtiriladi. Shoira ijodida antitezaning keng qo‘llanilishi ruhiy ziddiyatlarni kuchaytiradi. Zebo Mirzo ijodi zamonaviy o‘zbek ayol she’riyatining yangicha bosqichini boshlab bergan badiiy hodisa sifatida e’tirof etiladi. Uning poetik dunyoqarashida ayol obrazining ruhiy-intellektual qiyofasi markazga qo‘yiladi.Antitezaning lingvopoetik imkoniyatlari shoiraning poetik olamida estetik kuchni oshiradi [Sadinova, 2023, 40-b.]. Masalan:

Men qayturman senga muqarrar,
Tomgan har yoshimning hurmati haqqi.
Qorong‘u umrimda bor bo‘lsang agar,
Bir bor ko‘ksim uzra oftobday balqi” [5.B.53]

Zebo Mirzoning ijodi o‘zbek ayol she’riyatining poetik qirralarini kengaytirgan holda, ayollik dunyoqarashi, ruhiy kechinmalar va badiiy konsepsiyani yangi bosqichga olib chiqdi. Shoira ijodida sevgi, tabiat, ruhiyat, antiteza va ilohiy ishq motivlari uyg‘unlashib, zamonaviy o‘zbek ayolining poetik portreti yaratildi Zebo Mirzo ijodini to‘liq anglash uchun uni boshqa zamonaviy o‘zbek ayol shoiralari ijodi bilan qiyoslash muhimdir. Masalan, Halima Ahmedova yoki Mavluda Ismoilova ijodida ayollik kechinmalari ko‘proq ijtimoiy-ma’naviy muammolar bilan uyg‘unlashsa, Zebo Mirzoda ularning poetik talqini ko‘proq falsafiy-metakognitiv qatlamda namoyon bo‘ladi. Bu esa uning she’riyatini nafaqat hissiy, balki intellektual lirika sifatida ham ko‘rsatadi. Shoira o‘z satrlarida klassik mumtoz adabiyot an’analarini ham davom ettirib, ularni zamonaviy o‘zbek ayol taqdirining poetik talqinlari bilan boyitadi.

Nazariy jihatdan, Zebo Mirzo she’riyati estetik kategoriyalar asosida ham tahlil etilishi mumkin. Go‘zallik kategoriyasi uning tabiat tasvirlarida, ulug‘vorlik esa ilohiy ishq motivlarida ko‘zga tashlanadi. Fojeaviylik - ayol qalbining iztiroblarida,

kulgililik esa ba’zan kinoyaviy satrlarda namoyon bo‘ladi. Bunday ko‘p qatlamli poetik tuzilma uning ijodini nafaqat zamonaviy o‘zbek she’riyati, balki jahon adabiyoti miqyosida ham baholash imkonini beradi. Shoiraning ijodida mumtoz o‘zbek she’riyatidan meros bo‘lib kelgan ramziy obrazlar - gul, bulbul, yor, ko‘ngil motivlari hamon mavjud. Biroq u bu ramzlarni zamonaviy hayotiy kechinmalar bilan uyg‘unlashtirib, yangi badiiy qirralar yaratadi. Masalan, Zebo Mirzoda "yurak" obrazi nafaqat sevgi ramzi, balki ayolning butun ma’naviy olamining markaziga aylanadi. Shu jihatdan u o‘zbek mumtoz lirikasidagi ramzlarni zamonaviy kontekstda qayta talqin etgan ijodkor sifatida ajralib turadi. Bundan tashqari, shoiraning asarlarida zamonaviy adabiyotdagi ijtimoiy motivlar ham kuchli. Uning ayrim she’rlarida ayolning jamiyatdagi o‘rni, uning erkinlikka intilishi va shaxs sifatida kamol topishi masalalari poetik tarzda yoritiladi. Shu jihatdan u XX asr oxiri va XXI asr boshidagi o‘zbek adabiyotida ayollik nigohining yangi bosqichini boshlab bergan shoiralardan biri sifatida qaraladi. Zebo Mirzoning ijodi faqat milliy adabiyot doirasida emas, balki jahon adabiyotidagi ayol poetikasiga hamohangdir. Masalan, Anna Axmatova yoki Foruh Farruxzod ijodida ham ayol ruhiyatining nozikliklari, sevgi va iztirob, hayot va o‘lim, yolg‘izlik va erkinlik motivlari markaziy o‘rin tutadi. Zebo Mirzo she’riyatida bu motivlar o‘zbekona ruh, milliy qadriyat va zamonaviy tafakkur bilan uyg‘unlashadi. Natijada, uning she’riyati o‘zbek ayolining poetik ovozi sifatida xalqaro miqyosda ham ahamiyat kasb etadi. Bunday qiyosiy yondashuv Zebo Mirzo she’riyatining universalligini ko‘rsatadi. U faqat o‘zbek ayolining kechinmalarini emas, balki butun insoniyat ruhiyatidagi umumiy iztiroblar va orzularni ham badiiy ifodalashga muvaffaq bo‘lgan.

Umuman olganda, Zebo Mirzo ijodi o‘zbek adabiyotida ayollik nigohini yangi badiiy bosqichga olib chiqdi. Uning she’rlari ayol qalbining iztiroblarini, muhabbatning dunyoviy va ilohiy qatlamlarini, tabiat va ruhiyatning uzviy aloqasini, antitezaning kuchli badiiy imkoniyatlarini keng ifodaladi. Shoira mumtoz an’analar va zamonaviy badiiy konsepsiyalarni uyg‘unlashtirib, o‘zbek ayol she’riyatining xalqaro adabiy jarayondagi o‘rnini mustahkamladi. Shu boisdan, Zebo Mirzo ijodi zamonaviy o‘zbek adabiyotida estetik yangilanish va poetik o‘sishning yorqin namunasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sadinova N. Antitezaning lingvopoetik imkoniyatlari (Anvar Obidjon she’rlari misolida) // Til, Ta’lim, Tarjima. - Toshkent, 2023. - B. 36-45.

2. Toshqulova Z. Badiiy asarlarda ta’sirchanlik va bo‘yoqdorlikni oshirishda antitezaning o‘rni // Zamonaviy tilshunoslik va adabiyotshunoslikda konseptual tahlil muammolari. - 2024. - B. 295-298.

3. Yoqubjonova M. Badiiy matnlarda antitezaning qo‘llanilishi. - 2022.

4. Masharipova Z. Zebo Mirzo ijodida ishq-muhabbat tarannumi // Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar. - 2023. - B. 84-88.
5. Zebo Mirzo. Tuyg‘ular bilan suhbat. - Toshkent: Ma’naviyat, 2020.

FENOMEN SHAXSLAR FAOLIYATINING O‘ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI

Axmedova O‘g‘iloy Muxiddinovna.
Qo‘qon davlat universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 2-bosqich magistranti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotshunosligida fenomen shaxslar va ularning ilmiy maktablari nazariy hamda metodologik jihatdan tahlil etiladi. Aziz Qayumov, Abduqodir Hayitmetov, Begali Qosimov, Boqijon To‘xliyev singari olimlarning adabiy-estetik tafakkur taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi, ularning ilmiy konsepsiyalari va shogirdlar maktabi orqali fan taraqqiyotidagi davomiylik masalalari ilmiy asosda yoritilgan.

Аннотация: В данной статье рассматриваются феноменальные личности узбекского литературоведения и их научные школы в теоретическом и методологическом аспектах. Анализируется вклад таких ученых, как Азиз Каюмов, Абдукодир Хаитметов, Бегали Касимов, Бокиджон Тухлиев, в развитие литературно-эстетической мысли. Особое внимание уделяется их научным концепциям, методологическим подходам и подготовке учеников, что обеспечило преемственность и дальнейшее развитие национальной науки.

Abstract: This article examines the role of phenomenal figures in Uzbek literary studies and their scientific schools from theoretical and methodological perspectives. It analyzes the contribution of scholars such as Aziz Qayumov, Abduqodir Hayitmetov, Begali Qosimov and Boqijon Tuxliyev to the development of literary-aesthetic thought. Special attention is given to their scientific concepts, methodological approaches, and the training of successors, which ensured continuity and further advancement of national literary scholarship.

Kalit so‘zlar: adabiyotshunoslik, ilmiy maktab, tadqiqot, olim, g‘oya, tahlil, fenomen, nazariy, mumtoz

Ключевые слова: литературоведение, научная школа, исследование, учёный, идея, анализ, феномен, теоретический, классический.

Keywords: literary studies, scientific school, research, scholar, idea, analysis, phenomenon, theoretical, classical.

Adabiyotshunosligida jahon adabiy-estetik tafakkuri rivojiga ulkan hissa qo‘shgan ilmiy maktablar, ularga asos solgan olimlarning tadqiqot usullari, erishilgan natijalarining nazariy va amaliy ahamiyati singari muhim masalalar o‘rganilib kelinmoqda. Ilmiy maktab - bu muayyan ilmiy yo‘nalishda tadqiqot olib boruvchi olimlar guruhi bo‘lib, ular umumiy g‘oyalar, metodologiya va ilmiy an’analar asosida birlashgan. Ilmiy maktablar fan taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biri bo‘lib, muayyan ilmiy konsepsiyalarni shakllantirish, rivojlantirish va yangi avlod olimlarini tayyorlashda muhim rol o‘ynaydi. Ilmiy maktablar odatda buyuk olimlarning rahbarligida shakllanadi va ularning ilmiy merosi, tadqiqot uslublari hamda falsafiy yondashuvlari asosida rivojlanadi. Bunday maktablar yangi avlod olimlarini tarbiyalash, ularga ilmiy tafakkurni singdirish va ularni ilmiy tadqiqotlarga jalb qilish bilan shug‘ullanadi. Bu esa ilmiy an’analar davomiyligini ta’minlaydi.

“Ilmiy maktab mavjud bo‘lishining asosiy talablari quyidagilardir:

1) yangi ilmiy qarashlari mavjud bo‘lgan olim-liderning mavjudligi;

2) olim-lider g‘oyalarining xoh rasmiy ilmiy guruh, xoh ixtiyoriy birlashgan izdoshlardan iborat davomchilari bo‘lishi;

3) bu g‘oyalar ilmiy tadqiqotchilarning bir necha avlodi tomonidan davom ettirilishi;

4) ilmiy maktab g‘oyalarining izdoshlar tarafidan mustahkamlanishi va yangilanishi”[2. C.35].

Adabiyotshunos olimlar ham o‘z ilmiy maktablarini yaratib, muayyan estetik tamoyillar va ilmiy metodologiyalar asosida adabiy jarayonlarni izchil tahlil qilishga yo‘naltirilgan tadqiqotlar olib borganlar. Har bir ilmiy maktab adabiyotshunoslik tadqiqotlariga o‘ziga xos metodologik yondashuvlarni olib kirdi. Masalan, formalizm badiiy shaklni, strukturalizm esa matnning ichki tuzilishini chuqur o‘rganishga asos soldi. Adabiyotshunoslik sohasidagi ilmiy maktablar adabiyot nazariyasi va tarixining chuqur o‘rganilishiga katta hissa qo‘shgan. Har bir ilmiy maktab o‘z davriga mos ilmiy paradigmani yaratib, adabiy jarayonlarni tizimli tahlil qilish va yangi nazariy yondashuvlarni shakllantirish orqali fan rivojiga xizmat qilgan. O‘zbek adabiyotshunosligi ham xalqaro ilmiy maktablar ta’sirida rivojlanib, milliy adabiy jarayonlarni chuqur o‘rganish, sharhlash va tanqidiy baholash bo‘yicha mustahkam ilmiy asos yaratgan.

O‘rganish yo‘nalishiga qarab ilmiy maktablar turlarga bo‘linadi.O‘zbek adabiyotshunosligida badiiy matnni tahlil qilishda turli ilmiy maktablar shakllangan. Ular orasida quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

Tipologik tahlil: badiiy asarlarni turli tipologik xususiyatlari asosida tahlil qilishga yo‘naltirilgan.

Qiyosiy tahlil: badiiy asarlarni boshqa asarlar bilan qiyoslab, o‘xshashlik va farqlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Funksional tahlil: asarning funksional jihatlarini, ya’ni uning ijtimoiy va madaniy rolini tahlil qilishga yo‘naltirilgan.

Sotsiologik talqin: asarni jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar kontekstida tahlil qilish.

Formal tahlil: asarning shakl va tuzilishini tahlil qilishga yo‘naltirilgan.

Struktural tahlil: asarning ichki tuzilmasini, uning komponentlari o‘rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish.

Matn interpretatsiyasi va hermenevtika: asarning ma’nosini chuqurroq anglash, uni talqin qilishga yo‘naltirilgan[4. B.231].

Bu ilmiy maktablar adabiyotshunoslik fanining rivojiga katta hissa qo‘shgan bo‘lib, ular orqali badiiy asarlarning chuqur tahlili amalga oshirilmoqda.

“Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universitetining ilmiy maktablari” deb nomlangan tadqiqotda universitet olimlari tomonidan turli sohalarga oid qirqdan ortiq ilmiy maktablar yaratilgani aytilgan. Mazkur tadqiqotda adabiyotshunoslik va adabiy tanqid sohasidagi uch ilmiy maktab haqida so‘z boradi. Bular: 1) o‘zbek mumtoz adabiyoti bo‘yicha professor G‘ulom Karimov, 2) jadidchilik va jadid adabiyotini o‘rganishga doir professor Begali Qosimov, 3) o‘zbek adabiy tanqidchiligi yo‘nalishida Ozod Sharafiddinov ilmiy maktablari. Bu ilmiy maktablar O‘zbekistondagina emas, xorijiy mamlakatlarning nufuzli fan va ta’lim markazlari tomonidan ham e’tirof etildi”[1. B.153-154].

Shuni ta’kidlash lozimki, ushbu yo‘nalishdagi ilmiy tadqiqotlarni bugungi kun talablari darajasida qadimgi yozma yodgorliklar, o‘zbek mumtoz va zamonaviy adabiyoti, adabiyot nazariyasi kabi yo‘nalishlarda izchil davom ettirish zamon talabidir.

O‘zbek adabiyotshunosligida yaratilgan ilmiy maktablar, ularning milliy adabiy-estetik tafakkur takomiliga ta’siri yuzasidan ayrim ilmiy izlanishlar olib borilgan. Biroq alohida olimlar faoliyatini o‘rganish adabiyotshunoslik kun tartibida turibdi.

Adabiyotshunoslikda fenomen shaxslar deb, o‘zbek adabiy-estetik tafakkuri taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘shgan, o‘zining ilmiy maktabi, izchil ilmiy-metodik yondashuvi va yetuk shogirdlari bilan tanilgan olimlar tushuniladi. Bunday shaxslar faoliyati nafaqat adabiy jarayonni tahlil qilishda, balki yangi ilmiy paradigmalarning shakllanishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbek adabiyotshunosligida fenomen shaxslar o‘zlarining ilmiy maktablari, metodologik yondashuvlari va yetishtirgan shogirdlari bilan ajralib turadi. Ular adabiyotshunoslik fanining rivojiga salmoqli hissa qo‘shgan, yangi ilmiy paradigmalarning shakllanishiga sabab bo‘lgan.

Shunday fenomen shaxslarga misollar keltiradigan bo‘lsak, Aziz Qayumov o‘zbek mumtoz adabiyotini o‘rganishda yetakchi olimlardan biri bo‘lib, uning ilmiy maktabi Alisher Navoiy asarlarini chuqur tahlil qilishga yo‘naltirilgan. U rahbarligida bir qator nomzodlik dissertatsiyalari himoya qilingan, bu esa uning ilmiy maktabining davomiyligini ko‘rsatadi.

Abduqodir Hayitmetov esa o‘zining ilmiy faoliyatida tarixiylik, hayotiylik, haqqoniylik, xalqchillik va tushunarlilik tamoyillariga amal qilgan. U Navoiy asarlarining diniy-falsafiy sintezini chuqur tahlil qilgan va bu borada o‘zining ilmiy maktabini shakllantirgan.

Begali Qosimov jadidchilik va jadid adabiyotini o‘rganishda muhim rol o‘ynagan. Uning ilmiy maktabi jadid adabiyotining ijtimoiy-siyosiy va madaniy kontekstda tahlil qilinishiga yo‘naltirilgan.

Ozod Sharafiddinov o‘zbek adabiy tanqidchiligi yo‘nalishida faoliyat yuritgan.Uning ilmiy maktabi adabiy tanqidning metodologik asoslarini shakllantirishga xizmat qilgan.

G‘ulom Karimov o‘zbek mumtoz adabiyoti bo‘yicha yetakchi olimlardan biri bo‘lib, uning ilmiy maktabi mumtoz adabiyotning estetik tamoyillarini tahlil qilishga yo‘naltirilgan.

Bu olimlarning ilmiy maktablari O‘zbekistondagina emas, balki xorijiy mamlakatlarning nufuzli fan va ta’lim markazlari tomonidan ham e’tirof etilgan. Ularning ilmiy merosi, tadqiqot uslublari hamda falsafiy yondashuvlari asosida yangi avlod olimlari tayyorlanmoqda. Bu jihatdan professor Aziz Qayumovning ilmiy maktabi alohida e’tiborga loyiqdir. Olim o‘zbek mumtoz adabiyotini o‘rganishda ilmiy yetakchilik qilgan, bu yo‘nalishda chuqur va puxta asoslangan nazariy asoslar yaratgan [3. B.19]. Ayniqsa, Alisher Navoiy merosini chuqur tahlil qilish, uning badiiy-estetik tafakkuridagi noyob jihatlarni ochib berish borasidagi izlanishlari muhim ahamiyat kasb etadi. Aziz Qayumov rahbarligida bir qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, Saidbek Hasanov “Alisher Navoiyning “Sab’ayi sayyor” dostonining qiyosiy-tipologik tahlili”, Mavjuda Hamidova “Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonining ilmiy-tanqidiy matni va matniy tadqiqi”, Homidxon Islomov “Nasoyimul-muhabbat” asari va uning ilmiy-tanqidiy matni”, Aftondil Erkinov “Navoiyning peyzaj yaratish mahorati”, Ma’mura Rashidova esa “Nazmul-javohir” asarining matniy tadqiqi” mavzularida nomzodlik dissertatsiyalarini himoya qilganlar. Bu esa olim maktabining davomchilari borligi va ularning izchil ilmiy faoliyati uning g‘oyalari avlodlar davomida rivoj topayotganini ko‘rsatadi.

Shunday ilmiy maktab yarata olgan, mumtoz va zamonaviy o‘zbek adabiyotshunosligining yirik vakili, filologiya fanlari doktori, professor Boqijon To‘xliyev (1954y, Tojikiston)ning faoliyatini ham e’tirof etishimiz zarur. Olim

adabiyotshunos, manbashunos, matnshunos bo‘lish bilan birga, adabiyot ta’limini yanada rivojlantirish va zamonaviy metodlarni joriy etish borasida katta hissaga ega bo‘lgan taniqli pedagog hamdir. Uning ilmiy-tadqiqot ishlari va metodik tavsiyalari maktab va oliy ta’lim dargohlarida adabiyot fanini o‘qitish samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Olim rahbarlik qilib kelayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarining salmog‘i va izdoshlarining ko‘pligi uning ilmiy maktabi yaratilib, faoliyati tadqiq etilishi lozim deb aytishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, o‘zbek adabiyotshunosligi shakllanishi va taraqqiyotida ayrim yirik shaxslar - fenomenal olimlarning tutgan o‘rni beqiyosdir. Ushbu shaxslar o‘zlarining individual yondashuvlari, nazariy qarashlari va ilmiy-estetik uslublari bilan butun bir ilmiy maktabni yaratgan, adabiyotshunoslikni metodologik jihatdan boyitgan. So‘nggi yillarda Aziz Qayumov, Abduqodir Hayitmetov, Ibrohim Haqqul, Suyima G‘anieva, Begali Qosimov, Bahodir Sarimsoqov va Dilmurod Quronov kabi olimlarning merosini zamonaviy ilmiy nuqtai nazardan tadqiq qilinmoqda.

O‘zbek adabiyotshunosligida fenomen shaxslarning ilmiy merosini o‘rganish - bu shunchaki shaxsiy portret yasash emas, balki ilmiy tafakkur, nazariy yondashuv, uslubiy o‘ziga xoslik va estetik qadriyatlarni tizimli ravishda o‘zlashtirishdir. Har bir olim o‘z adabiy tafsir uslubini, tanqidiy yondashuvini shakllantirgan. Har bir olim o‘zining uslubiy va g‘oyaviy tamoyillari orqali adabiyotshunoslikdagi mavjud nazariy muammolarga yechim taklif etgan. Yuqoridagi kabi adabiyotshunoslar orqali sohada: ilmiy izchillikva tafsiliy tahlil madaniyati; adabiy-estetik qarashlarning kengayishi; metodologik yondashuvlarning yangilanishi; nazariy tafakkurda shaxsiyat va uslub uyg‘unligi kuzatildi.

Bu tadqiqotlar orqali o‘zbek adabiyotshunosligi endilikda faqat matnni o‘qish emas, balki adabiy tafakkur tarixini yaratish, ilmiy individuallikni anglash, adabiyot orqali estetik va ijtimoiy ongni shakllantirish vositasiga aylandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Jabborov N. Milliy universitetning o‘zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligi sohasidagi ilmiy maktablari. “Mamlakatimiz oliy ta’lim tizimi va ilm-fani rivojida O‘zbekiston Milliy universitetining roli” mavzusidagi xalqaro ilmiy konferensiya materiallari. -Toshkent, 2008. B.153-154

2. Лебедев С.А. Философия науки: Словарь основных терминов. - М: Академический проект, 2004. С.35

3. Xaboxunova R. O‘zbek mumtoz adabiyotining o‘rganilishida akademik Aziz Qayumov ilmiy maktabining o‘rni. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)diss. avtoref. -Toshkent, 2021. B.19

4. Yo‘ldoshev Q, Yo‘ldosheva M. Badiiy tahlil asoslari. - Toshkent: Kamalak, 2016. B.231

O‘ZBEK TILI TA’LIMI SOHASIDAGI INNOVATSIYALAR, MILLIY DASTURLAR VA LINGVISTIK ANALIZ
ИННОВАЦИИ В ОБЛАСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА, НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОГРАММЫ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
INNOVATIONS IN UZBEK LANGUAGE EDUCATION, NATIONAL PROGRAMS, AND LINGUISTIC ANALYSIS

Abdullayeva Madinaxon Alisher qizi
Farg‘ona Davlat Universiteti
1-bosqich talabasi
Telefon: +998970221881
Email: madina20abdullayeva07@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola O‘zbekiston Respublikasida o‘zbek tili ta’limi sohasidagi zamonaviy innovatsiyalarni, milliy dasturlarni va lingvistik tahlil usullarini o‘rganadi. Maqolada raqamli texnologiyalar, masofaviy ta’lim vositalari va sun’iy intellekt asosidagi yondashuvlarning ta’lim jarayoniga ta’siri, shuningdek, davlat siyosati doirasidagi milliy dasturlarning roli va o‘zbek tilining lingvistik xususiyatlariga asoslangan tahlil usullari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari ta’lim sifatini oshirish bo‘yicha takliflar beradi.

Аннотация: Статья исследует современные инновации в области преподавания узбекского языка в Узбекистане, национальные программы и методы лингвистического анализа. Рассматривается влияние цифровых технологий, средств дистанционного обучения и подходов на основе искусственного интеллекта на образовательный процесс, а также роль национальных программ в рамках государственной политики и методы анализа, основанные на лингвистических особенностях узбекского языка. Результаты исследования предлагают рекомендации по повышению качества образования.

Abstract: This article examines contemporary innovations in Uzbek language education in the Republic of Uzbekistan, national programs, and linguistic analysis methods. It explores the impact of digital technologies, distance learning tools, and artificial intelligence-based approaches on the educational process, as well as the role of national programs within state policy and analysis methods grounded in the

linguistic features of the Uzbek language. The research results provide recommendations for improving education quality.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili ta’limi, innovatsiyalar, milliy dasturlar, lingvistik tahlil, raqamli texnologiyalar, masofaviy ta’lim, sun’iy intellekt

Ключевые слова: преподавание узбекского языка, инновации, национальные программы, лингвистический анализ, цифровые технологии, дистанционное обучение, искусственный интеллект

Keywords: Uzbek language education, innovations, national programs, linguistic analysis, digital technologies, distance learning, artificial intelligence

Kirish

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimining rivojlanishi mamlakatning mustaqillik yillaridagi islohotlar asosida amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, o‘zbek tili - davlat tili sifatida - milliy ta’limning asosiy ustuni hisoblanadi. Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligidagi islohotlar doirasida o‘zbek tili ta’limi sohasida innovatsiyalar joriy etilmoqda, milliy dasturlar ishlab chiqilmoqda va lingvistik tahlil usullari takomillashtirilmoqda. Ushbu maqola ushbu yo‘nalishlarni kompleks tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, ta’lim sifatini oshirish va yosh avlodni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash masalalariga e’tibor qaratadi. Maqolaning maqsadi - zamonaviy texnologiyalar va milliy siyosatni lingvistik asosda birlashtirish orqali ta’limning samaradorligini ko‘rsatishdir.

1. O‘zbek tili ta’limidagi innovatsiyalar

Zamonaviy ta’limda innovatsiyalar o‘quv jarayonini interaktiv va samarali qilishga xizmat qiladi. O‘zbek tili ta’limida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) keng qo‘llanilmoqda. Masalan, multimedia vositalari, gipermatn darsliklari va kompyuter testlari orqali o‘quvchilar o‘zbek tilining grafikasi, alifbosi, fonetikasi va leksikologiyasini o‘rganmoqda. 9-sinf uchun yaratilgan "Ona tili" elektron darsligi animatsiya, ko‘p darajali topshiriqlar va gipermatn tizimi bilan jihozlangan bo‘lib, o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashadi. Masofaviy ta’lim sharoitida raqamli lingvistik resurslar samaradorligini oshirish usullari tadqiq etilmoqda. UNICEF loyihasi doirasida sun’iy intellektga asoslangan platformalar o‘zbek maktablarida qo‘llanilmoqda, bu esa o‘quv jarayonini shaxsiylashtirishga yordam beradi. O‘yinchilik texnologiyalari, masalan, o‘zbek tilidagi otlarning holat tizimini o‘rganish uchun lingvistik tadqiqot o‘yini, o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantiradi. Loyiha usuli esa o‘quvchilarni mustaqil tadqiqotga jalb qiladi, nutq ko‘nikmalarini mustahkamlaydi va matn bilan ishlash qobiliyatini oshiradi. Ushbu innovatsiyalar ta’limning interaktivligini kuchaytirib, o‘quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va natijada milliy ta’lim tizimining sifatini yaxshilaydi.

2. Milliy dasturlar va ularning roli

O‘zbekiston Respublikasida o‘zbek tili ta’limini rivojlantirish milliy dasturlarning asosiy yo‘nalishi hisoblanadi. Prezidentning 2019-yildagi farmoni asosida o‘zbek tili davlat tili sifatidagi maqomini oshirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirildi. "Ta’lim sifatini oshirish" milliy dasturi doirasida umumta’lim maktablarida o‘zbek tili darslari uchun yangi o‘quv dasturlari ishlab chiqildi, unda 20 ta kompetensiya mujassamlashtirildi. Milliy pedagogika universiteti (UzNPU) kabi muassasalar o‘qituvchilarni tayyorlash bo‘yicha maxsus kurslar o‘tkazmoqda, shu jumladan xorijiy hamkorlikda ingliz va o‘zbek tillari bo‘yicha dasturlar. USAID loyihasi (2019-2023) doirasida 29, 5 million dollarlik "Ta’lim uchun mukammallik" dasturi o‘zbek tili va adabiyoti darsliklarini yangilashga sarflandi, bu esa o‘quvchilarning ona tili ko‘nikmalarini mustahkamladi. Bundan tashqari, 2025-yilda xalqaro miqyosda o‘tkaziladigan "O‘zbek tili ta’limi va tadqiqi" konferensiyasi milliy dasturlarni targ‘ib qilishga xizmat qiladi. Ushbu dasturlar o‘zbek tilining siyosiy-huquqiy va ma’naviy-ma’rifiy hayotdagi o‘rnini mustahkamlaydi, yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalaydi.

3. Lingvistik tahlil va uning ta’limdagi ahamiyati

O‘zbek tili ta’limida lingvistik tahlil o‘quv jarayonini chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi ta’lim terminologiyasining qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, ingliz terminlari lotin-grek ildizlariga asoslanib, ko‘p ma’noli va abstrakt bo‘lsa, o‘zbek terminlari agglutinativ tuzilishga ega va mahalliy madaniyatga mos (masalan, "ta’lim" - ta’lim, "o‘quvchi" - o‘quvchi). Bu farqlar tarjimada va ikki tilli ta’limda qiyinchiliklar tug‘diradi, shuning uchun ikki tilli lug‘atlar va o‘qituvchilar tayyorlash zarur. Maktab insholarida kayfiyat tahlili algoritmi sun’iy intellekt asosida ishlab chiqilgan bo‘lib, 5000 jumlalik ma’lumotlar bazasida 88% aniqlik bilan ishlaydi. Bu vosita o‘quvchilarning emotsional holatini baholashga yordam beradi va psixologik muammolarni erta aniqlaydi. Grammatik tuzilmalarning qiyosiy tahlili (masalan, ingliz va o‘zbek tillaridagi jumla tuzilishi) esa o‘quvchilarning til ko‘nikmalarini rivojlantirishda qo‘llaniladi. Lingvistik tahlil ta’limning nazariy asosini mustahkamlaydi va innovatsiyalarni milliy til xususiyatlariga moslashtirishga imkon beradi.

Xulosa

O‘zbek tili ta’limi sohasidagi innovatsiyalar, milliy dasturlar va lingvistik tahlil birgalikda ta’lim tizimini zamonaviylashtirishga xizmat qilmoqda. Raqamli texnologiyalar va davlat siyosati o‘quv jarayonini samarali qiladi, lingvistik usullar esa tilning chuqur tushunilishini ta’minlaydi. Kelajakda ushbu yo‘nalishlarni rivojlantirish orqali O‘zbekiston ta’limi xalqaro standartlarga mos keladi. Taklif: O‘qituvchilar uchun lingvistik-innovatsion kurslarni ko‘paytirish va milliy dasturlarga sun’iy intellektni kengroq joriy etish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov, Sh. (2020). “Modern Educational Innovative Technologies in Teaching Native Uzbek Language”. International Journal of Development and Economic Sciences.

2. Prezident Shavkat Mirziyoyevning o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining 30 yilligi munosabati bilan O‘zbekiston xalqiga murojaatnomasi. (2019)

3. Abdirashidov, A. “Development of an Algorithm for Automatic Analysis of Sentiment in Uzbek Language Essays”. National University of Uzbekistan.

4. To‘xtaxo‘jayev, O. “Comparative Analysis of Educational Terminology in English and Uzbek”. European International Journal of Public Service.

5. Modern American Journal of Linguistics, Education, and Pedagogy. (2025). “Historical Formation of Linguistic Terminology in English, Uzbek, and Karakalpak”.

GERMANIYANING TA’LIM TIZIMI VA UNING XUSUSIYATLARI
THE EDUCATION SYSTEM OF GERMANY AND ITS FEATURES
СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ ГЕРМАНИИ И ЕЁ ОСОБЕННОСТИ

Qaljigitova Altinay Narbay qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Xorijiy tillar fakulteti, ingliz tili yo‘nalishi
altinayqaljigitova@gmail.com
+998977390293
Ilmiy rahbar: Turonboyeva Xilola Erkiyor qizi
hilolaerkiyorovna@gmail.com

Annotatsiya (o‘zbek)Mazkur maqolada Germaniya ta’lim tizimining tuzilishi, uning afzalliklari, hamda o‘quv jarayonini tashkil etishdagi o‘ziga xos jihatlar tahlil etilgan. Tadqiqot davomida Germaniyaning boshlang‘ich, o‘rta va oliy ta’lim bosqichlari, shuningdek, dual (ikki yo‘nalishli) ta’lim tizimi o‘rganilgan. Maqolada Germaniya ta’lim tizimining muvaffaqiyati sabablari, intizom, mustaqillik va amaliy yondashuv asosida shakllanganligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Germaniya, ta’lim tizimi, dual ta’lim, maktab, universitet, intizom, mustaqillik, texnologiya, o‘quvchi, o‘qituvchi.

Abstract (english)This article analyzes the structure and features of the German education system, highlighting its advantages and distinctive characteristics. It explores the stages of education in Germany - primary, secondary, and higher - as well as the dual education model. The paper also discusses the reasons behind the success of German education, emphasizing discipline, independence, and practical learning approaches.

Keywords: Germany, education system, dual education, school, university, discipline, independence, technology, student, teacher.

Аннотация (рус)В данной статье анализируется структура и особенности системы образования Германии. Рассмотрены уровни начального, среднего и высшего образования, а также дуальная система обучения. В статье раскрываются причины успеха немецкого образования, основанные на дисциплине, самостоятельности и практическом подходе к обучению.

Ключевые слова: Германия, система образования, дуальное обучение, школа, университет, дисциплина, самостоятельность, технологии, ученик, преподаватель.

Ta’lim tizimi har bir davlatning eng muhim ijtimoiy sohalaridan biridir. U millatning kelajagini, iqtisodiy va madaniy taraqqiyot darajasini belgilaydi. Bugungi globallashuv davrida rivojlangan mamlakatlar, jumladan Germaniya, ta’lim sifatini oshirish, innovatsiyalarni joriy etish va amaliy yondashuvni kuchaytirish orqali barqaror taraqqiyotga erishmoqda.Germaniya dunyoning eng ilg‘or ta’lim tizimiga ega mamlakatlardan biri bo‘lib, bu tizim o‘zining qat’iy tartibi, mustaqil fikrlashga o‘rgatuvchi metodikasi va amaliy yo‘nalishlari bilan ajralib turadi. Mamlakatda har bir bola teng imkoniyatlarga ega bo‘lishi, o‘z qobiliyatlarini erkin namoyon etishi uchun zarur sharoitlar yaratilgan. Shu sababli Germaniya tajribasini o‘rganish O‘zbekiston ta’lim tizimini takomillashtirishda ham muhim ahamiyatga ega.

Germaniya federativ davlat bo‘lib, unda 16 ta federal yer (land) mavjud. Har bir yerda ta’lim siyosati mustaqil ravishda boshqariladi, biroq asosiy tamoyillar butun mamlakat bo‘ylab yagona. Germaniya Konstitutsiyasiga ko‘ra, har bir fuqaro bepul ta’lim olish huquqiga ega.

Ta’lim tizimi quyidagi bosqichlardan iborat:

Maktabgacha ta’lim (Kindergarten): Maktabgacha ta’lim 3 yoshdan 6 yoshgacha bo‘lgan bolalar uchun mo‘ljallangan. Ushbu bosqichda bolalarda muloqot madaniyati, ijodkorlik, mustaqillik va jamoada ishlash qobiliyati shakllantiriladi. Darslar o‘yin, san’at, musiqiy faoliyatlar orqali o‘tkaziladi. Bu jarayon bolalarni maktab hayotiga tayyorlashga qaratilgan.

Boshlang‘ich ta’lim (Grundschule): Boshlang‘ich ta’lim 4 yil davom etadi (1-4-sinflar). O‘quv dasturida ona tili, matematika, tabiatshunoslik, musiqa, san’at,

jismoniy tarbiya kabi fanlar o‘qitiladi. O‘qituvchilar bolalarning individual qobiliyatlarini aniqlashga, mustaqil fikrlashni rivojlantirishga alohida e’tibor beradilar. Bu bosqichda baholash tizimi ko‘proq og‘zaki tavsif va rag‘batlantiruvchi shaklda olib boriladi.

O‘rta ta’lim (Sekundarstufe I va II): Boshlang‘ich maktabdan so‘ng o‘quvchilar o‘z iqtidorlari va qiziqishlariga ko‘ra turli yo‘nalishlarga yo‘naltiriladi:

Hauptschule - amaliy kasb-hunar ta’limiga yo‘naltirilgan maktab. Odatda 9-sinfgacha davom etadi. Bitiruvchilar kasb-hunar kollejlariga o‘tadilar.

Realschule - 10-sinfgacha bo‘lgan maktab bo‘lib, o‘rta darajadagi akademik tayyorgarlikka ega o‘quvchilar uchun mo‘ljallangan.

Gymnasium - 12 yoki 13-sinfgacha davom etadi. O‘quvchilar oliy ta’limga tayyorlanadilar. Bu bosqich yakunida “Abitur” deb nomlangan yakuniy imtihon topshiriladi.

Oliy ta’lim (Hochschule, Universität, Fachhochschule)

Oliy ta’lim Germaniyada uch darajadan iborat:

Bakalavr (Bachelor) - 3-4 yil;

Magistr (Master) - 1-2 yil;

Doktorantura (Promotion) - 3-5 yil.

Universitetlarda ilmiy izlanishlar kuchli yo‘lga qo‘yilgan, talabalar mustaqil tadqiqot olib borishga o‘rgatiladi. Shuningdek, **Fachhochschule** (amaliy fanlar universitetlari) ishlab chiqarish bilan bevosita aloqada bo‘lib, amaliy ta’limga katta e’tibor beradi.

Germaniya ta’lim tizimining eng muhim xususiyati - **dual tizim**dir. Bu tizimda o‘quvchi o‘z vaqtini ikki joyda o‘tkazadi: nazariy bilimlarni ta’lim muassasasida, amaliy ko‘nikmalarni esa ishlab chiqarish korxonasida egallaydi.

Masalan, texnik kollejda o‘qiyotgan talaba haftaning uch kunini o‘qishda, ikki kunini zavod yoki ofisda o‘tkazadi. Korxonalar bunday o‘quvchilarga oylik stipendiya to‘laydi. Shu tariqa, talaba o‘qish davrida ham tajriba orttiradi, ham moddiy jihatdan mustaqil bo‘ladi.

Dual tizimning afzalliklari:

1. Amaliyotga yo‘naltirilgan ta’lim - nazariya bilan birgalikda amaliy tajriba orttiriladi.

2. Ishga joylashish imkoniyati yuqori - bitiruvchilarning 90 foizdan ortig‘i o‘qishni tugatgach darhol ish topadi.

3. Davlat-xususiy sektor hamkorligi - korxonalar malakali kadrlar tayyorlashda bevosita ishtirok etadi.

4. O‘quvchilarda mas’uliyatni oshiradi - ular haqiqiy mehnat jamoasida o‘zini sinab ko‘radi.

Dual tizim Germaniya iqtisodiy muvaffaqiyatining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. U mehnat bozorida raqobatbardosh, malakali mutaxassislarni tayyorlaydi.

Germaniya ta’lim tizimi qat’iy intizom, mas’uliyat va vaqtni qadrlash madaniyatiga asoslanadi. Darslar aniq jadval asosida o‘tkaziladi, kechikish va intizomsizlikka yo‘l qo‘yilmaydi. Har bir o‘quvchi o‘z vaqtini to‘g‘ri taqsimlashga, topshiriqlarni o‘z vaqtida bajarishga o‘rganadi.

O‘qituvchilar o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga, tanqidiy tahlil qilishga, bahs-munozaralarda faol ishtirok etishga o‘rgatadilar. Nemis ta’lim falsafasida “o‘qituvchi yo‘l ko‘rsatuvchi” degan tamoyil muhim o‘rin tutadi. O‘qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki o‘quvchini hayotga tayyorlovchi murabbiy sifatida qaraladi.

Zamonaviy Germaniya ta’limida raqamli texnologiyalar keng joriy etilgan. Har bir maktabda:

- kompyuter laboratoriyalari,
- interaktiv doskalar,
- internetga ulangan raqamli kutubxonalar mavjud.

Davlat tomonidan “**Digitalpakt Schule**” dasturi amalga oshirilmoqda. Uning asosiy maqsadi - barcha ta’lim muassasalarini zamonaviy texnik vositalar bilan jihozlash. Natijada o‘quvchilar nafaqat an’anaviy bilimlarni, balki raqamli savodxonlikni ham egallaydilar.

Shuningdek, pandemiya davrida onlayn ta’lim platformalari (Moodle, Microsoft Teams, Schulcloud va boshqalar) keng qo‘llanildi. Bu tizimlar keyinchalik an’anaviy ta’limga muvaffaqiyatli integratsiya qilindi.

Germaniyada o‘qituvchilik kasbi eng nufuzli va talabchan kasblardan biri sanaladi. O‘qituvchilar tayyorlash jarayoni uch bosqichda amalga oshiriladi:

1. **Universitet bosqichi** - bakalavr va magistr darajalarida o‘qituvchilikka ixtisoslashish.

2. **Referendariat** - ikki yillik amaliyot davri, bu jarayonda bo‘lajak o‘qituvchi haqiqiy maktabda dars o‘tadi.

3. **Davlat imtihoni** - o‘qituvchilik litsenziyasini olish uchun yakuniy sinov.

Shuningdek, Germaniyada har bir o‘qituvchi o‘z faoliyati davomida muntazam malaka oshirish kurslarida qatnashishi shart. Bu tizim o‘qituvchilarning zamonaviy metodika va texnologiyalar bilan hamnafas bo‘lishini ta’minlaydi.

Germaniyada 400 dan ortiq oliy ta’lim muassasalari faoliyat yuritadi. Ularning ko‘pchiligi davlat tomonidan moliyalashtiriladi va o‘qish bepul. Eng nufuzlilari:

Heidelberg Universiteti (1386-yilda tashkil etilgan) - Yevropaning eng qadimiy ilmiy markazlaridan biri;

Ludwig-Maximilian Universiteti (Munich) - tabiiy fanlar va tibbiyot sohasida yetakchi;

Humboldt Universiteti (Berlin) - zamonaviy ta’lim falsafasining asoschisi.

Bu universitetlar talabalarda tanqidiy fikrlash, ilmiy tahlil va ijodkorlikni rivojlantirishga katta e’tibor qaratadi. Talabalar mustaqil loyihalar, laboratoriya ishlari va xalqaro almashinuv dasturlarida ishtirok etadilar.

Germaniya ta’lim tizimi muvaffaqiyatining asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

1. Tartib va intizom - barcha bosqichlarda qat’iy qoidalarga rioya qilinadi.
2. Amaliy yondashuv - nazariya amaliyot bilan uyg‘unlashgan.
3. Davlat siyosati - ta’limga katta mablag‘ ajratiladi, barcha uchun teng imkoniyat yaratiladi.
4. O‘qituvchilarning malakasi - ularning doimiy rivojlanishi ta’minlanadi.
5. Texnologik infratuzilma - maktab va universitetlar zamonaviy jihozlar bilan ta’minlangan.
6. Ijtimoiy hamkorlik - ota-onalar, korxonalar va mahalliy hokimiyatlar ta’lim jarayonida faol ishtirok etadi.

O‘zbekiston ta’lim tizimini isloh qilish jarayonida Germaniya tajribasi alohida o‘ringa ega. Quyidagi yo‘nalishlarda bu tajriba foydali bo‘lishi mumkin:

Dual ta’lim modelini joriy etish - kasb-hunar maktablari va texnik kollejlarda ishlab chiqarish bilan hamkorlikni kuchaytirish.

O‘qituvchilar tayyorlash tizimini takomillashtirish - amaliyotga asoslangan modelni yaratish.

Raqamli ta’lim infratuzilmasini rivojlantirish - har bir maktabda elektron ta’lim vositalarini keng joriy etish.

Talabalarda mas’uliyat va mustaqillikni kuchaytirish - mustaqil o‘rganish metodikasini kengaytirish.

Germaniya tajribasini o‘rganish orqali O‘zbekiston yoshlarini xalqaro standartlarga mos, raqobatbardosh va kasbiy jihatdan tayyor kadrlar sifatida tarbiyalash mumkin.

Xulosa qilib aytganda, Germaniya ta’lim tizimi bugungi kunda dunyo miqyosida eng samarali tizimlardan biri sifatida e’tirof etiladi. Uning muvaffaqiyati intizom, tartib, amaliy yondashuv, innovatsiyalar va davlatning doimiy e’tiboriga asoslanadi.Germaniyada ta’lim nafaqat bilim berish, balki insonni hayotga, kasbga, jamiyatdagi o‘rnini anglashga o‘rgatadi. Bu tizim yoshlarni mustaqil fikrlaydigan, ijtimoiy mas’uliyatli va ijodkor shaxslar sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi.

O‘zbekiston uchun Germaniya ta’limi namunasi - ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, dual yondashuvni rivojlantirish va o‘qituvchilarning kasbiy salohiyatini oshirishda bebaho tajriba manbai bo‘la oladi.

Shunday qilib, Germaniya ta’lim tizimi - bu nafaqat bilim, balki tarbiya, intizom, amaliyot va insoniy qadriyatlarga asoslangan mukammal tizimdir. Uning

asosiy g‘oyasi shundaki: **“bilim faqat darsda emas, balki hayotda qo‘llanilgandagina haqiqiy kuchga aylanadi.”**

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Becker, H. (2021). The German Education System. Berlin: Springer Verlag.

2. Karimov, A. (2020). Ta’lim tizimini modernizatsiya qilish yo‘llari. Toshkent: Fan nashriyoti.

3. UNESCO. (2022). Global Education Monitoring Report. Paris: UNESCO.

4. Müller, F. (2023). Learning and Work in Germany: The Dual System. Munich: Beck Verlag.

5. Abdurahmonova, N. (2024). Zamonaviy ta’limda innovatsion yondashuvlar. Toshkent: Ma’naviyat.

6. Bundesministerium für Bildung und Forschung (BMBF). *Das Bildungssystem in Deutschland*. Berlin, 2023.

7. OECD Education Policy Outlook: *Germany*, 2022.

8. UNESCO Global Education Monitoring Report, 2024.

9. Deutscher Bildungsserver. *Overview of German Education System*. Frankfurt, 2023.

10. DAAD Annual Report, 2023.

11. Germaniya Oliy Ta’lim Akademiyasi (Hochschulrektorenkonferenz) ma’lumotlari.

12. Albrecht, H. *Vocational Education and Training in Germany*. Springer, 2021.

13. Germaniya Federal Statistika Idorasi (Destatis) rasmiy ma’lumotlari, 2024.

“GULNOR PARI” DOSTONIDAGI MAQOLLAR TAHLILI

Toshtemirova Gavhar Quvvataliyevna
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya: Ko‘lami keng epik merosimizni doston kuylash sirlarini mukammal egallagan yetakchi dostonchilarsiz tasavvur etolmaymiz. O‘zining individual uslubiga ega bo‘lgan baxshi-shoir Muhammud Jomurod o‘g‘li Po‘lkan shoir sevib kuylagan “Gulnor Pari” dostoni odob-axloq, ishq-muhabbat, sevgi-sadoqat, go‘zal vafo talqinlariga boy poetik san’at ramzidir. Asarda ma’naviy va lafziy san’atlardan moxirona foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: Qadriyat, san’at, badiiy-tasviriy vositalar, poetik, mubolag‘a, irsoli masal, saj’, qofiya, maqol, ritm, artikulyasiya, radif.

Tarixiy an’analarga ko‘ra badiiy san’atlar ikki guruhga ajratib o‘rganiladi:

1. Ma’naviy-so‘zning ma’nosi bilan bog‘liq san’atlar.
2. Lafziy-so‘zning tovush jihati bilan bog‘liq sanatlar.

Manaviy san’atlarga asar g‘oyasi mazmuni bilan bog‘liq san’atlar: mifologik o‘rinlar, mubolag‘a, o‘xshatish irsoli masal, ya’ni maqollar qo‘llash, talmih, jonlantirish va boshqalar kiradi.

Lafziy san’atlarga saj’, qofiya, radif va ritm kiradi. Dostonlardagi bu san’at turlarini o‘ziga xos ahamiyati barkamol yosh avlodning fol’klor asarlariga bo‘lgan qiziqishini yanada orttiradi.

Respublikamizning mustaqilligi tufayligina ma’naviy qadriyat va urf odatlarimiz tiklandi. Ko‘lami keng asarlarimizni keng va atroflicha chuqur urganish imkoniyatiga ega bo‘ldik.

Ildizlari qadim zamonlarga borib taqaluvchi nodir xalq og‘zaki badiiy ijodi na’munalari, jumladan dostonlar o‘zida mehnatkash ommaning yuksak ideallari-yu, dunyoqarashlarini mujassamlashtiradi.

Og‘zaki ijod xazinalarini egallagan va uni yurt, ona-Vatan uchun sarflagan talant egasi xalqning yaratuvchanlik qudratini oshiradi. Vatanga bo‘lgan muhabbat, xalqqa, millatga bo‘lgan ulug‘ muhabbatdir.

Biz-o‘zbek xalqi o‘tmishda yashagan tabarruk bobokalonlarimizning ibratli hayoti va buyuk merosi bilan faxrlansak arziydi.

O‘zbek xalqining dostonlar buyicha juda ko‘p va boy me’rosi bor. Zero, xalq ijodi qaynar buloq. O‘zbek fol’klori janrlari orasida dostonlar hajm va poetik san’at darajasiga ko‘ra alohida o‘rin tutadi.

Biz fikr yuritmoqchi bo‘lgan Muhammad Jomurod o‘g‘li Po‘lkan shoir repertuariga xos bo‘lgan"Gulnor Pari"dostoni odob-axloq, ishq-muhabbat, sevgi-sadoqat, yurtga sadoqat, dostlik, go‘zal vafo talqinlariga boy poetik san’at ramzidir. Asar murakkab taqdir girdobiga tushib qolgan ayolning ruhiy xolati va o‘zining ozodligi, erkinligi, yoriga bo‘lgan vafodorligi yo‘lida kurash olib borgan jasorati haqida kuylanadi.

"Gulnor Pari" dostonining diqqat markazida, asosan dostonning bosh qaxramoni Gulnor Parining xayoti va baxt yo‘li tasvirlanadi, ancha kurash ketadi va bu kurash o‘z davrining ijtimoiy masalalari bilan bog‘liq ravishda ifodalanadi.

Dostonda qaxramonlik motivi, chin muhabbat, vafodorlik xislatlari bilan chambarchas bog‘lanib ketgan.

Asardagi ijobiy qaxramonlar haqsizliklarga, qattiq qiyinchiliklarga duchor bo‘lsalar ham chidab o‘z irodasini bukmay, or-nomusini saqlab, oxir pirovardida

zolim kuchlarni yengib, murodu-maqsadlariga yetadilar va g‘alaba qozonadilar. Haq, adolat karor topadi. Xalq og‘zaki ijodiga oid janrlarning har biriga xos, shu jumladan, dostonlarga ham xos badiiy tasviriy vositalar mavjudki, ularsiz ana shu janrlarning poetik tabiatini to‘la tasavvur etib bo‘lmaydi.

Umuman o‘zbek xalq dostonlarida, xususan biz fikr yuritayotgan "Gulnor Pari" dostonida xalq og‘zaki poetik ijodiyotiga xos turli usullar, xilma-xil badiiy ifoda vositalari, ya’ni ma’naviy va lafziy san’atlardan moxirona foydalanilgan.

Muhammad Jomurod o‘g‘li Po‘lkan shoir o‘zbek xalq baxshilarining eng xofizasi kuchli bo‘lgan shoirlardan biri hisoblanadi. U poetik usullardan katta maxorat bilan foydalangan. Ana shuning uchun ham u kuylagan dostonlar g‘oyaviy-badiiy jihatdan aloxida mohiyat kasb etgan. Asarni badiiy aks ettirish uchun xar bir san’atkordan ayni paytda uning badiiy so‘z ustasi ekanligi va doston mazmunini har-xil badiiy shakllarda qay darajada ifodalab olishida namoyon bo‘ladi.

Muhammad Jomurod o‘g‘li Po‘lkan shoir ijodida muhim o‘rin tutgan "Gulnor Pari" dostoni Dostonning kompozitsion tuzilishi o‘zbek xalq dostonlari uchun umumiy bo‘lgan andoza-o‘rni bilan o‘zaro almashib turadigan nasriy va nazmiy mazmunlar tashkil kiladi. Bunday o‘rin almashishlar asarning g‘oyaviy-badiiy shoir dostondagi obrazlarni yaratishda katta muvaffaqiyatga erishgan san’atkor bo‘lib, u harbir timsolni o‘ziga xos xususiyat bilan gavdalantira olgan.

U obrazlar talqinini berar ekan, ularning xarakterlarini aniq va yorqinroq ko‘rsatish uchun qator badiiy-tasviriy vositalar, psixologik lavxalar, jonli kartinalar yaratadi. Asarda shoir personajlarning o‘ziga xos xususiyatlarini, tashqi ko‘rinishlarini tasvirlar ekan, juda ustalik bilan san’atkorlarcha ish tutadi.

Chiroyli va nozik o‘xshatishlar, sifatlash va mubolag‘alar, mifologik ko‘rinishlar, xalq maqollari va iboralardan o‘z o‘rnida foydalanganki, bu asarni yanada jozibali chiqishida katta rol o‘ynagan. Ijodkor ayniqsa diolog va monologlarni o‘z o‘rnini topib, shunday sayqal bilan kuylaganki, bu narsa dostonnning badiiy qimmatini yanada oshirgan.

Asarning tili boy va tarbiyaviy axamiyati ancha yuksak. Xalq o‘zining qaxramonini har doim qo‘rqmas, or-nomusli, dovyurak, o‘zining maqsadi yo‘lida hamma narsaga tayyor ekanligini go‘zal lavhalarda tasvirlab beradi.

Badiiy, ya’ni she’riy san’atlar sharq mumtoz adabiyoti va xalq og‘zaki ijodiyotining o‘ziga xosligi, milliyligi, latofati, nazokati va rango rangligi, jozibadorligi va ta’sirchanligini ifodalovchi tasvir vositasidir.

Xalq og‘zaki ijodiyoti asarlari, ayniqsa, dostonlar badiiy san’atlarga boy-u nixoyatda xilma-xil va nafisdir.Chunki xalq idealidagi qahramonlar nihoyatda kelishgan, kuchli, dovyurak bahodir bo‘lishini, qiyinchiliklar oldida dovdiramasdan, behisob dushmanni yolgiz o‘zi yengishini istaydi. Ma’naviy san’atlardan yana biri

irsolu-l-masal bo‘lib, u maqol qo‘llash san’atidir. Irsolu-l-masal nazmda xam, nasrda xam qo‘llanilaveradi. Bu xalq og‘zaki ijodida o‘ziga xos o‘rin tutadi.

Muhammad Jomurot o‘g‘li Po‘lkan shoir ijodiga xos muxim xususiyatlardan biri xalq maqollari va iboralaridan unumli foydalanganligidadir. U xalq maqollarini yangi mazmun bilan boyitib, misralar ichiga singdirib yuboradi.

Ma’lumki, xalq maqollari va iboralari asarning mazmun va g‘oyasini ochish, unda aks ettiriladigan ayrim xodisalarni umumlashtirish va tasvirni badiiy jihatdan ixchamlashtirish uchun xizmat kiladi, xalqning orzu-umidlarini, ichki his-tuyg‘ularini aks ettiradi. Xalq yaratgan ijobiy qahramonlar xamma vaqt ham xalq bilan birga, xalqning manfaati, baxti, saodati uchun kurashadilar.

Muhammad Jomurot o‘g‘li Po‘lkan shoir o‘zining "Gulnor Pari"dostonida asarni badiiy jihatdan puxta ishlashda xalq maqollari va aforistik iboralardan to‘la ravishda foydalanganligini ko‘ramiz. Masalan; Ushbu maqola do‘stlik, sadoqat, chin do‘stning qadri haqida o‘zbek xalq maqollariga tayanadi.

‘‘Gulnor Pari Do‘stlar - Hayotning Chin Boyligi’’

Inson hayotining eng go‘zal boyliklaridan biri bu - do‘stlik. Yaxshi do‘st - mashaqqatda tayanch, quvonchda hamdard, hayot yo‘llarida esa eng ishonchli yo‘ldoshdir. Xuddi xalq maqollarida aytilganidek.

1.“Do‘st boshdan, dushman toshdan bilinadi.”

Hayotda boshimizga sinovlar tushgandagina, kimning kim ekani ayon bo‘ladi. Chin do‘st g‘amda, muammoda yonimizda bo‘ladi. Shunday do‘stlar g‘ulnorpari singari - kamyob va bebaho bo‘ladi.

2.“Chin do‘st kulfatda bilinadi.”

“Do‘st boshga balo kelsa, sinaladi.”

Shuningdek, do‘stlikda vafodorlik, sadoqat va rostgo‘ylik muhim. O‘z manfaati uchun emas, do‘stining baxti uchun yashaydigan inson - haqiqiy do‘stdir:

3.“Do‘st do‘stning aybini yopadi, dushman esa kovlaydi.”

“Yaxshi do‘st boshdan ma’lum, yomon do‘st ishdan.”

Yaxshi do‘st - gul kabi, uni parvarishlash, asrash kerak. Do‘stlikni mustahkamlab turish uchun bir-birini tushunish, kechira bilish va yelkadosh bo‘lish lozim

4.“Do‘stingni yomon ko‘rma, dushmanga aylanishi mumkin.”

“Do‘st yomon bo‘lsa - g‘am, dushman yaxshi bo‘lsa - kam.”

Do‘st tanlashda esa inson ehtiyotkor bo‘lishi kerak. Har kim bilan do‘st tutinib bo‘lmaydi.

5. “Do‘sting kimligini ayt, kimligingni aytaman.”

“Yomon bilan do‘stlashsang, noming yomon bo‘lar.”

Va nihoyat, do‘stlikni saqlash - do‘st topishdan ham qiyin. Gulnor Pari singari do‘stlar hayotda bir marta uchrashi mumkin.

6.“Do‘st bor, oltin; do‘st bor, oltindan qimmat.”

“Yaxshi do‘st - yelkadosh, yomon do‘st - kulgudosh’’

O‘zbek xalq maqollari do‘stlikning naqadar muqaddas tuyg‘u ekanini, uni asrash, qadrlash lozimligini uqtiradi. Gulnor Pari singari do‘stlar - chin yurakdan do‘st bo‘lgan, og‘ir va yengil kunlarda yoningizda bo‘ladigan insonlar. Bunday do‘stlar bizning hayotimizda eng katta baxtdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xalq og‘zaki ijodi. Gulnor Pari dostoni.Nashrga tayyorlovchi: Muhammadnodir Saidov; Zubayda Husainova Aytuvchi: Muhammad Jomurot o‘g‘li Po‘lkan shoir. Oltin qalam nashriyoti 2023-yil. 318 b

2.Жирмунский. В., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. - М.: ГИХЛ. 1947, с. 377.

3. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. - Тошкент: Шарқ, 1999. - 240

4. Madayev O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. - T.: MUMTOZ SO‘Z, 2010. - 228 b.

IBORALAR O‘QUVCHILAR NUTQINI O‘STIRUVCHI VOSITA

JDPU o‘zbek tilini o‘qitish
metodikasi kafedrasi katta o‘qituvchisi
Mamirov Ozodjon Baxtiyor o‘g‘li

Har bir kishining madaniyatliligi, savodxonligi uning so‘zi, nutqi bilan o‘lchanadi. Nutq orqali kishining ichki dunyosi, dunyo qarashi, ruhiy olami, qobilyati, odamgarchiligi, rostgo‘yligi, shaxsi kabi fazilatlari oydinlashadi.

Yurtboshimiz Sh.Mirziyoyev “Ma’lumki, milliy til har bir madaniy xalqning tarixi va o‘zligini, ruhiy-ma’naviy dunyosini o‘zida aks ettiradigan tengsiz boylikdir. Qadimiy tariximizning eng og‘ir va sinovli davrlarida ham bizni yagona xalq sifatida birlashtirib, azaliy qadriyatlarimizni asrlar osha bezavol saqlab kelayotgan ona tilimizni har qancha ardoqlasak, ulug‘lasak arziydi”, [1.1] deb ta’kidlaydilar.

Maktabda o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini o‘stirish uchun kurash barcha o‘qituvchilarning, ayniqsa, ona tili o‘qituvchisining asosiy vazifasi sanaladi. O‘quvchilar nutqini o‘stirish ularning o‘z xalqining adabiy tilini o‘rgatish demakdir. Adabiy til esa ma’lum bir qolipga solingan, qonun-qoidalarga bo‘ysindirilgan tildir.

Ona-tili o‘qituvchisi o‘quvchilarni ana shu adabiy tilga so‘zlashga odatlantira borishi kerak.

O‘quvchining nutqini o‘stirish ishi bola maktabga birinchi qadam qo‘ygan kunidan boshlanadi. Nutq ko‘nikmalari izchil ravishda olib borilgan amaliy ishlar natijasidagina hosil bo‘ladi. Shuning uchun o‘qituvchi grammatikaning har bir bo‘limiga oid mashg‘ulotda o‘tilga mavzu asosida o‘quvchilarning nutq ko‘nikmasini o‘stirishga e’tabor berishi lozim.

Bu ko‘nikmaga, dastavval, nutqning ixcham, sodda, ravon va mazmundor bo‘lishi kiradi. Shuning uchun har bir grammatika va imlo darsida nutq o‘stirish ishi, o‘qituvchining diqqat markazida turushi, o‘quvchilarni to‘g‘ri talaffuzga o‘rgatish va so‘z boyligini kengaytirish birinchi darajali vazifa qilib qo‘yilishi kerak.

O‘quvchilar nutqini o‘stirishda o‘qituvchi nutqining ta’siri kuchli bo‘ladi. Shuning uchun ham o‘qituvchi eng avval o‘z nutqining shakl va mazmuni bilan o‘quvchilarning his-tuyg‘ularini, fikrlarini qo‘zg‘atmog‘i darkor.

Ma’lumki nutqni ikkiga ajratamiz, og‘zaki va yozma. Ular mohiyatiga ko‘ra o‘zaro uzviy bog‘langan bo‘lsada, ularning o‘ziga xos xarakterli tomonlari ham bor. Umuman olganda ular qo‘llanish nuqtai nazardan deyarlik bir xil ahamiyatga ega, lekin, ular bir-birining o‘rnini bosolmaydi. Shuning uchun ham ba’zilar baho berganda, ayrimlarning og‘zaki nutqi yaxshi, ayrimlarning yozma nutqi yaxshi deyishadi. Lekin har qanday holatda ham u yoki bu nutqning mas’uliyati soqit qilinmaydi. Shu nuqtai nazardan yondoshganda yozma nutq bir qator talablarga javob berish kerak, ya’ni uni o‘qiganda o‘quvchi (yoki kitobxon) muallif nutqining (yozma nutqining) mazmunini qiynalmasdan anglab yetadigan bo‘lishi kerak. Shuningdek turli xil takrorlar, uzundan uzoq jumlalar, anglanishi qiyin bo‘lgan birikmalardan soqit bo‘lishi lozim. Bu jihatdan olib qaraganda yozma nutqning imkoniyatlari ancha yaxshi. Chunki har bir so‘z va ifoda haqida o‘ylab, agar noto‘g‘ri qo‘llanilgan o‘rinlar bo‘lsa, ularni ma’qul so‘z va iboralar bilan almashtirish, matnni qayta o‘qib chiqib, o‘zgartirishi, uni xohlagancha o‘chirib, tuzatish mumkin. Shuning uchun xalqimizda “Xatga tushding, o‘tga tushding” iborasi qo‘llanadiki, bu ham yozma nutqqa qo‘yiladigan talabdir. [2.77 b.) Yozma nutq savodxonlik tufayli hosil bo‘ladi, kishi o‘z fikrini yozma shaklda ro‘yobga chiqaradi va ko‘ruv organi orqali o‘zgalarning ham o‘zining ham fikrini qabul qiladi. Bu nutqda vaqt ko‘proq ketadi.

Og‘zaki nutq esa yozma nutqdan farqli o‘laroq qisqa muddatda tuzulishi, hozirjavobligi, tezkorligi bilan ajralib turadi. Og‘zaki nutqning yozma nutqqa nisbatan imkoniyatlari keng, ya’ni, fikrni ifodalashda turli xil ekstrolingvistik vositalardan, ton, ohang, pauza, mimikalardan foydalanadi. Bu og‘zaki nutq oson degan xulosani chiqarmaydi. Og‘zaki nutq xato qilishi mumkin bo‘lmagan nutqdir. Uni o‘chirib bo‘lmaydi, qayta tuzatib bo‘lmaydi. Uni o‘ta mas’uliyat bilan izhor qilish kerak Shuning uchun ham xalqimizda og‘zaki nutqning jonli, ifodali, to‘g‘ri va

ta’sirli bo‘lishiga davat etadigan “ Avval o‘yla, keyin so‘yla”, “Aytilgan so‘z, otilgan o‘q”, “Tiling bilan dilingni bir tut”, “Anglamay so‘zlagan og‘rimay o‘ladi” kabi maqollar ko‘plab ishlatiladi.

Odatda nutq o‘stirish deganda og‘zaki nutq nazarda tutiladi. Chunki og‘zaki nutq fikrni ifodalash vositasidir, ijodiylikni yuzaga chiqaruvchi vosita sanaladi. Ana shu yuqorida sanalganlarni o‘quvchilarga singdirish, birinchidan, o‘ta mas’uliyatli sanalsa, ikkinchidan, nutqni o‘stirish vositasidir

Og‘zaki nutq bilan yozma nutq o‘rtasida o‘ziga xos tomonlar borligi orfografiya bilan ham aloqador, tilimizdagi barcha so‘zlarni qanday aytsak hamisha shunday yozavermaymiz va aksincha aynan yozganimizdek talaffuz qilavermaymiz. Shunday ekan maktabda o‘quvchilarning og‘zaki nutq bilan yozma nutqini bir-biriga bog‘lab rivojlantirishga ahamiyat berish kerak.

Bola bilimi, dunyoqarashi o‘sib borgan sari uning nutqi va tafakkuri ham rivojlana boradi. Shuning uchun ham o‘quvchilarning nutqini o‘stirishni aytmoqchi yoki yozmoqchi bo‘lgan jumlalarni oldindan o‘ylab olish ko‘nikmasini hosil qilib borish zarur. O‘quvchilardan shuni talab etingki - degan edi M.I. Kalinin, - ular oldin o‘ylasinlar so‘ngra so‘ylasinlar, lekin oldin gapirib qo‘yib, undan keyin o‘ylamasinlar.

O‘quvchilarning nutq madaniyatini tarbiyalash va ishni muayyan reja asosida olib borish uchun nutqidagi nuqsonlar va ularnin sabablarini o‘rganish katta metodik ahamiyatga egadir. Bu sabablar:

1. Mahalliy sheva yoki oila ta’siri;

2. Ko‘cha tili (vulgarizm)ning ta’siri.Masalan, pul o‘rniga ko‘ki so‘zini ishlatish hollari.

3. Adabiy til normalariga amal qilmaydigan o‘qituvchilarning nutqi;

4. Maktab o‘quvchilarining og‘zaki nutqini o‘stirishga yetarli e’tibor bermaslik.

5. Nutq organlarining birida g‘ayritabiiy kamchilikning bo‘lishi yoki ortiqcha erkalatib yuborish tufayli ayrim o‘quvchilarda bo‘ladigan individual nuqsonlardir. Masalan, tili chuchuklik, r tovushi o‘rniga y ishlatish (bordim-boydim) shular jumlasiga kiradi.

O‘quvchilarning nutqini o‘stirish va rivojlantirishda nutq o‘stiruvchi vositalar alohida ahamiyat kasb etadi. Nutq o‘stiruvchi vositalarga quyidagilar kiradi:

Kishining so‘z boyligi qanchalik ko‘p bo‘lsa, uning nutqi shunchalik mazmunli, aniq, ravshan va ta’sirli bo‘ladi. Maktabda lug‘at ustida ishlashni shunday uyushtirish kerakki deb ta’kidlanadi ona tili va adabiyot dasturida, o‘quvchiar tushunmaydigan birorta so‘z yoki ibora izohsiz qolmasin.

Lug‘at ustida ishlash:

1. O‘quvchilarni ona tilining lug‘at boyligi bilan tanishtirish.

2. Lug‘at sostavidagi so‘zlarni nutqda to‘g‘ri, o‘rinli qo‘llash ko‘nikmasini hosil qilish.

3. O‘quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olib, ularni yangi so‘zlar bilan tanishtirish. [3. 26 b.]

Bizning nutqimizning shakllanishida so‘zlar alohida ahamiyat kasb etganligi sababli lug‘at ustida ishlash, so‘zlarning ma’nolarini izohlash nutq o‘stiruvchi vositalarning muhimi hisoblanadi.

Ibora va tasviriy ifodalar ham nutq o‘stiruvchi asosiy vositalardan biri hisoblanab, ular o‘quvchilarning lug‘at boyligining muhim qismi sanaladi. Ibora va tasviriy ifodalar leksikologiya bo‘limida o‘rganilib, nutqimizni boyitadigan, go‘zallashtiradigan va ta’sirchanligini oshiradigan vositalardir. [5. 85 b.] O‘quvchilar nutqini o‘stirish uchun ona tili mashg‘ulotlarida iboralarni o‘tishda gapda berilgan so‘zlarni iboralar bilan almashtirish, ular ma’nosini sharhlash, ma’no darajalarining oshib yoki kamayib borishini taqqoslash kabi amaliy ishlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.Masalan,

1. U ishni oson bajardi. - U ishni xamirdan qil sug‘urganday bajardi.

2. Bu xushxabarni eshitgan onam juda xursand bo‘ldi. - Bu xushxabarni eshitgan onamning chehrasi ochildi. [4.78 b.]

Bu gaplarning birinchisida fikr sodda, oddiy qilib aytilgan bo‘lib, ikkinchisida esa fikr birinchisiga qaraganda ta’sirli, ifodali, obrazli qilib berilgan. Birinchi gapda ifodalagan ma’no darajasi, ikkinchi gapda yanada oshib boradi, ma’no kuchayadi. Bu gaplarni taqqoslaganimizdan ko‘rinib turibdiki, iboralar qatnashgan gaplar so‘zlovchining maqsadini aniq, ta’sirchan qilib, so‘zlovchi va tinglovchining hayajonini qo‘zg‘aydi, kayfiyatiga ham ta’sir qiladi.

Shuningdek, nutqda tasviriy ifodalardan to‘g‘ri, o‘rinli foydalanish nutq go‘zalligini taminlovchi, uni jozibali qiluvchi asosiy usullardan biri sanaladi. Bunda narsa yoki shaxs nomlarini tasviriy ifoda orqali berish yoki tasviriy ifodani predmet nomi bilan almashtirish, ularning ma’nolarini sharhlash, ular ishtrokida gap va matnlar tuzish foydalidir.

Darslikda berilgan iboralar mavzusini o‘tishda o‘yin-topshiriqlardan, yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanib darsni tashkil etsak maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev O‘zbek tili bayrami va o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining 35 yilligi tadbiridagi nutqi. 2024-yil.

2. M. Asqarova, R. Yunusov, M. Yo‘ldoshev, D. Muhamedova. “O‘zbek tili praktikumi”. Toshkent. “Iqtisod-Moliya”, 2006- yil.

3. B. To‘xliyev, M. Shamsiyeva, T, Ziyodova “O‘zbek tili o‘qitish metodikasi”. Toshkent- 2010- yil.

4. Sh. Rahmatullayev. “O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati”. Qomuslar Bosh tahririyati, Toshkent - 1992- yil.

5. Baxtiyor Mengliyev, O‘ral Xoliyorov. “O‘zbek tilidan universal qo‘llanma”. Toshkent. “Akademnashr” 2011-yil.

6. Sh. Almamatova “O‘zbek tili frazemalarining komponent tahlili” Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya, Toshkent-2008-yil.

IBORALARNI O‘QITISH METODIKASI

JDPU o‘zbek tilini o‘qitish metodikasi
Kafedrasi katta o‘qituvchisi
Mamirov Ozodjon Baxtiyor o‘g‘li

5-sinf darsligida bu mavzuga bag‘ishlangan topshiriq berilib, bu toshiriq o‘qituvchi rahbarligida o‘quvchilarning mustaqil bajarishi buyurilgan.

Topshiriq. Quyida berilgan gap va birikmalarning qanday ma’no ifodalashini ayting. Unga mazmunan teng bo‘lgan va uning o‘rnida almashtirish mumkin bo‘lgan so‘zni topib ro‘parasiga yozing. [1.330 b.]

Bu topshiriqni bajarishda sinfdagi har bir o‘quvchining mustaqil fikri so‘raladi. O‘quvchilar keltirilgan iboralarning ma’nosini izohlab, unga teng kelgan so‘zlarni yoniga yozib qo‘yadi. Topshiriqni bajartirish orqali o‘quvchilarni chuqur mushohada qilishga, ularning mustaqil fikrlashi va og‘zaki nutqini rivojlantirishga erishamiz. Topshiriqga qo‘shimcha qilib keltirilgan iboralarning sinonimini topish yoki ular ishtirokida gap tuzish vazifasi ham berilishi mumkin.

Og‘zi qulog‘iga yetgan xursand

Oyog‘ini qo‘liga olib keldi tez kelmoq

Yog‘ tushsa yalagudek nihoyatda top-toza. [3. 87 b.]

Og‘zi qulog‘iga yetgan — behad sevinmoq, xursandligi tufayli lab-lunjini yig‘ishtirib ololmaslik. Kishilarning biron narsa yoki voqea-hodisadan nihoyatda xursandchiligini bildiradigan ruhiy holat hisoblanadi.

Bu ibora hursand so‘ziga teng keladi.

Sinonimlari: *boshi ko‘kka yetdi, terisiga sig‘may ketdi.*

Adiba bu xabarni eshitib, og‘zi qulog‘iga yetdi.

Oyog‘ini qo‘liga olib keldi ─ shunday ruhiy holatki o‘ta xursand bo‘ganda yoki aksida masofani o‘ta tez sur’at bilan bosib kelmoq, biron joyga tez kelmoq ma’nosini bildiradi.

Unga teng kelaydigan so‘z - tez kelmoq.

G‘ulomjon kechikayotganligi sababli maktabga oyog‘ini qo‘liga olib, nafasi bo‘g‘ziga tiqilgan holda yetib keldi.

Yog‘ tushsa yalagudek ─ nihoyat darajada top-toza ma’nosini bildiradi. Biron joyni tozalashda mehr bilan bajarib, top-toza qilib qo‘yish.

Unga teng kelaydigan so‘z ─ nihoyatda top-toza.

Sinonimi: *yog‘ tomsa yalagudek, moy tomsa yalagudek qilib*

Shahnoza mehmonlar kelayotganligi sababli uylarini yog‘ tushsa yalagudek qilib qo‘ydi. [4. 75 b.]

Bu ibora anglatgan ma’no boshqa so‘zlar bilan yoki boshqacha ko‘rinishda ifodalanmaydi. Ta’sirchanligi boshqa ifodalash vositalaridan kuchli. Bu topshiriqni bajarish jarayonida o‘quvchilar ibora va uning xarakterli xususiyatilari haqida umumiy tasavvurga ega bo‘ladilar, chunki yuqorida topshiriq bajarish jarayonida o‘zlari faol ishtirok etadilar, tasavvur qiladilar. Iboraning nutqdagi ta’sir kuchini his qiladilar. O‘quvchilardagi ana shu umumiy tushuncha va xulosalarni mustahkamlash maqsadida yangi mavzuni tushuntiramiz. Yangi mavzu bayoni ekranga slayd asosida chiqariladi.

Ma’nosi bir so‘zga teng keladigan so‘zlar birikmasi yoki gaplarga ibora deyiladi.

Iboralar gap tarkibida yaxlit holda bitta so‘roqqa javob bo‘ladi va bitta gap bo‘lagi vazifasida keladi.

Iboralar nutqni ta’sirchan, jozibali qiladi. Masalan,

***Oq ko‘ngil* - qanday? yaxshi ma’nosida.**

***Qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan* - yuvosh, qanday? so‘rog‘iga javob bo‘ladi.**

***Yerga ursang ko‘kka sapchiydi* - sho‘x, qanday? so‘rog‘iga javob bo‘ladi.**

***Boshga ko‘tarmoq* - hurmatlamoq, shovqin qilmoq (omonim ibora), nima qilmoq? so‘rog‘iga javob bo‘ladi.**

Nazariy ma’lumotni qay darajada o‘zlashtirganligini bir yoki ikki savol berish orqali tekshirib ko‘ramiz. O‘quvchilarning iboralar haqida to‘liq ma’lumotga ega bo‘lganiga ishonch hosil qilgach, o‘quvchilarga berilgan nazariy ma’lumotni mustahkamlash maqsadida 536-mashqni bajaramiz.

536-mashq. **Matnni o‘qing. Undagi fikr haqida bahs yuriting**.

“Burni ko‘tarilgan” iborasi takabbur, manman, o‘ziga bino qo‘ygan kimsalarga nisbatan aytiladi. O‘ta salbiy ma’noga ega. Qaddini tik tutib, burnini havolantirib yurgan kishi burnidan narini ko‘rolmay qoladi. Mansabi yoki boyligiga g‘ururlanib hech qaysi odamni mensimay qo‘yadi.

(Mahmud Sattor)

Bu mashqni o‘quvchilar bir-birlari bilan bahs yuritib bajaradi va o‘zlarining fikrlarini daftarlariga yozib qo‘yadi. Undan so‘ng o‘qituvchi ularning fikrlarini xulosalab, darsning tarbiyaviy maqsadini (o‘quvchilarda insoniy xislatlarni rivojlantirish) ham o‘quvchilar ongiga singdirib ketadi.

Bu ibora haddan tashqari gerdaygan, kibrlangan insonlarga nisbatan ishlatiladi. Sinonimi: *dimog‘i shishdi*. Ba’zi insonlar katta boylik to‘plasa yoki yuqori lavozimni egallasa, hammani birday ko‘rmasdan, ularni nazariga ilmay qo‘yadi. Bunday insonlarning bu salbiy harakati boshqalarning g‘ashiga tegishi yoki insonlarning dilini og‘ritishi mumkin. Bu salbiy xislatdagi odamlar vaqti kelib jamiyatda, insonlar orasida obro‘sizlanib, elda qadrsiz bo‘lib qoladi.

Shunday ekan, aziz o‘quvchilar sizlar ham kelajakda o‘z sevgan kasbingizni egallab, yuqori martabalarga erishganingizda bunday takabburlikka, manmanlikka yo‘l qo‘ymang. Hammaga birday munosabatda bo‘ling. Aks holda yillar davomida qiynalib to‘plagan obro‘yingiz bir pul bo‘ladi. Insonlar orasida hurmatga sazovar bo‘lmay, ularda salbiy taassurot qoldirasiz.

Keyingi mashqni bajarishdan avval o‘quvchilarni ikki guruhga bo‘lib, darsni musobaqali tarzda tashkil etamiz. Bunda 1 - guruhga **“Chaqqonlar”,** 2 - guruhga **“Topqirlar** ” deb nom beramiz.

537-538-mashqlarni va darsni mustahkamlashni musobaqali tarzda bajarishib, guruhlar bir-birlari bilan bellashadilar. G‘olib komondalar albatta rag‘batlantiriladi. Bu mashqlarni musobaqali tarzda tashkil etishdan asosiy maqsad o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini yanada kuchaytirish, ularning faolligini oshirish va mavzuni xotirasida yaxshi saqlanishiga erishishdir.

537-mashq. “*Tilining uchida turmoq”, “Tishining kovagida saqlamoq”* kabi iboralarga izoh bering. Ular ishtirokida og‘zaki gaplar tuzing.

Birinchi “Chaqqonlar” guruhi: “*Tilining uchida turmoq”* iborasini izohlab unga gap tuzadi.

Ikkinchi guruh “Topqirlar”: *“Tishining kovagida saqlamoq”* iborasini izohlab unga gap tuzadi.

Qaysi guruh iboralarning ma’nosini to‘g‘ri izohlab, ko‘p va to‘g‘ri gaplar tuzsa g‘olib sanaladi.

1 - Guruh taxminan shunday izohlashi mumkin: “*Tilining uchida turmoq”* - iborasi biron bir narsa yoki biron bir savolga javobni bila turib, shu daqiqada xotirasida tiklab ayta olmaslik holatiga nisbatan ishlatiladi. Bilgan narsasini bir zumga esdan chiqarish.

Gaplar:

1. Siddiqjon - “Bu javobni hozir aytolmayman, lekin tilimning uchida turibdi ” - deb javob berdi.

2. “Tilimning uchida turibdi, hozir aytaman bu qanaqa hashorat ekanligini” - deb Bobur hayajonlanib javob berdi.

3. “Azboroyi xudo, shoshganimdan, buning nomini ham unitib qo‘yibman, tilimning uchida turibdiya”.

2 - Guruh. “Chaqqonlar’’ quyidagicha izohlashi mumkin.

“Tishining kovagida saqlamoq” - iborasi biron narsani yaqin kishilari uchun ilinib saqlab yurishga, shuningdek yiqqan-tergan boyliklarini, mablag‘larini o‘ta ehtiyotkorlik bilan, yashirin holda hech kimga bildirmasdan asrab avaylashga nisbatan aytiladi.

Gaplar:

1. Xadicha xola bu meva-chevalarni shahardagi qizi uchun tishining kovagida saqlab yuribdi.

2. Qishlog‘imizning bir dehqoni mehnat qilib, orttirganini yemay, ichmay tishining kovagida asrab yuradi.

3. “Bu xabarni tishingning kovagida saqlab yurishdan nima foyda, baribir hamma eshitadi” - deb Oygul zarda bilan javob berdi.

Bu mashqni bajarish orqali guruh a’zolarining barchasi yuqorida iboralarning ma’nosini chuqurroq biladilar va iboralarni qatnashtirib gaplar tuzish ko‘nikmasiga ega bo‘ladi. Musobaqa oxirida g‘olib guruh aniqlanib, rag‘batlantiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti Toshkent-2013. 330-b.

2. Sayfullayeva R. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent-2010. 172-b.

3. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi Toshkent-2022. 87-b

4. N. Mahmudov, A. Sobirov, Sh. Sattorov, Sh. Toshmirzayeva, D. Mannopova 5-sinf ona tili darsligi. 75-b

TILSHUNOSLIKDA DISKURS TAHLILI TADQIQI

Ibrohimova Nargizaxon Ilhomjon qizi
QDU 1-bosqich magistranti
nibrohimova0202@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada diskurs tahlilining tilshunoslikdagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Unda diskursning ijtimoiy, kommunikativ va pragmatik funksiyalari, shuningdek, uning tarixiy shakllanish jarayoni yoritilgan. Muallif tomonidan Harris, Foucault, Van Dijk, Fairclough, Schiffrin, Drew va Heritage kabi olimlarning diskurs haqidagi qarashlari umumlashtirilib, ularning yondashuvlari orasidagi uzviylik ko‘rsatilgan. Maqolada diskurs tahlilining matndan farqli jihatlari, shuningdek, ijtimoiy kontekstdagi muloqot jarayonlarini o‘rganishdagi roli keng yoritilgan. Shuningdek, diskurs tahlilining zamonaviy kommunikatsiya jarayonlarida, xususan raqamli muhitdagi nutq tahlilida tutgan o‘rni alohida e’tiborga olingan.

Kalit so‘zlar: diskurs, diskurs tahlili, tilshunoslik, kommunikatsiya, ijtimoiy kontekst, pragmatika, Foucault, Van Dijk, matn va diskurs, zamonaviy kommunikatsiya, raqamli muhit.

Hozirgi zamonaviy tilshunoslik fanida “diskurs” atamasi eng ko‘p muhokama qilinayotgan va turlicha talqin etilayotgan tushunchalardan biridir. Globalizatsiya, kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi hamda ijtimoiy tarmoqlarning kengayishi natijasida til faqat grammatik tizim emas, balki ijtimoiy va kognitiv hodisa sifatida qaralmoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, zamonaviy tilshunoslikda “diskurs” tushunchasi aynan shu jihatlarni chuqurroq yorituvchi markaziy kategoriya sifatida shakllandi. Shuning uchun ham “diskurs” va “diskurs tahlili” tushunchalari bugungi tilshunoslikning markaziy masalalaridan biri bo‘lib qolmoqda. Ushbu maqolada diskurs atamasining lug‘aviy manbai, fanga kirib kelish tarixi hamda uning dastlabki ilmiy talqini haqida so‘z yuritiladi.

“Diskurs” termini lotincha discursus so‘zidan olingan bo‘lib, “harakatlanish, yugurish, fikr yuritish” degan ma’nolarni bildiradi. Ushbu so‘z keyinchalik fransuz tiliga discours shaklida o‘tgan va “nutq, so‘zlashuv, ma’ruza, suhbat” ma’nolarini olgan. Ingliz tilida esa “discourse” so‘zi “speech, talk, written or spoken communication” kabi ma’nolarda ishlatiladi. Demak, lug‘aviy jihatdan “diskurs” so‘zi so‘zlashuv yoki yozma shaklda ifoda etilgan fikr almashuv jarayonini anglatadi. U faqat grammatik birliklar majmui emas, balki muloqot jarayonida shakllanadigan ma’no tizimi sifatida ham tushuniladi.

“Diskurs” so‘zi qadim falsafiy matnlarda ham uchraydi. Ammo u tilshunoslik faniga ilmiy termin sifatida ilk bor amerikalik olim Zellig S. Harris tomonidan 1952-yilda kiritilgan. Olimning “Discourse Analysis” nomli maqolasi Language jurnalining 28-jildida (1-sonida) chop etilgan bo‘lib, u bu atamani ilk bor lingvistik kontekstda qo‘llagan. Harris o‘z tadqiqotida shunday deydi: “The aim of discourse analysis is to extend the description of linguistic structure beyond the limits of the sentence.” (Harris, 1952, p. 1)

Ya’ni, diskurs tahlilining maqsadi til strukturasi tavsifini gap chegarasidan tashqariga kengaytirishdir. Unga ko‘ra, diskurs - bu gaplar ketma-ketligining

grammatik va semantik bog‘lanish tizimi. Shu tariqa Harris diskursni sintaksisdan yuqori darajadagi til birligi sifatida talqin qilgan va shu orqali “diskurs tahlili” atamasini ilmiy muomalaga kiritgan.

1950-yillardan so‘ng diskurs tahlili asta-sekin kengayib, turli yo‘nalishlarda rivojlandi. Ayniqsa, 1970-1980-yillarda bu yo‘nalish mustaqil fan sifatida shakllandi. Harris diskursni sintaktik birlik sifatida talqin qilgan bo‘lsa, undan keyingi davr olimlari - xususan, Michel Foucault, Teun A. Van Dijk va Deborah Schiffrin - uni ijtimoiy, kognitiv va kommunikativ jarayon bilan bog‘lashga harakat qilganlar.

Masalan, Michel Foucault (1971) diskursni bilim, hokimiyat va ijtimoiy tuzilmani bog‘lovchi tizim sifatida izohlaydi. Unga ko‘ra, diskurs “nima aytilishi mumkin va nima aytilmasligini belgilovchi” qoidalar majmuasidir. Teun A. Van Dijk (1985) esa o‘zining Handbook of Discourse Analysis asarida diskursni “til, kognitsiya va ijtimoiy kontekst o‘rtasidagi aloqa” deb ta’riflaydi:

“Discourse is a complex communicative event involving text, talk, participants, and context.” (Van Dijk, 1985, p. 9)

Shuningdek, Deborah Schiffrin (1994) o‘zining Approaches to Discourse kitobida diskursni “language in use - ijtimoiy muloqotda ishlatiladigan til” sifatida talqin etadi. Bu davrdan boshlab diskurs tahlili sotsiolingvistika, pragmatika, kognitiv lingvistika va hatto falsafa bilan kesishuvchi fanlararo yo‘nalishga aylandi.

Diskurs tahlili - bu tilshunoslikdagi yo‘nalish bo‘lib, u tilning faqat grammatik tuzilmasini emas, balki uning ijtimoiy, kommunikativ, kognitiv va pragmatik funksiyalarini ham o‘rganishga qaratilgan. Diskurs tahlili tildan foydalanish jarayonini real hayotdagi muloqot konteksti, maqsadi, ishtirokchilari va ularning ijtimoiy roli bilan bog‘liq holda tahlil qiladi. D. Schiffrin (1994) ta’kidlaganidek:

“Discourse is a unit of language above the sentence and a process of social interaction.” (Schiffrin, 1994, p. 31)

Ya’ni, diskurs - bu gapdan yuqori darajadagi til birligi va ijtimoiy muloqot jarayoni bo‘lib, u turli ijtimoiy muhitlarda o‘ziga xos shakl kasb etadi. Shu bois, tilshunoslikda diskurslar odatda qaysi kontekstda, qanday maqsadda va qanday kommunikativ vazifani bajarishiga qarab tasniflanadi.

Quyida zamonaviy tilshunoslikda eng ko‘p o‘rganiladigan asosiy diskurs turlari keltirilgan:

1. Akademik diskurs. Akademik diskurs ilmiy ma’lumotni ifodalash, tahlil qilish, dalillash va asoslashga qaratilgan bo‘lib, u qat’iy strukturaviy va terminologik me’yorlarga ega. Bu turdagi diskursda ruxsat etilgan ifoda uslublari, ob’ektivlik, izchillik va aniqlik muhim o‘rin tutadi. Masalan, ilmiy maqola, monografiya, tezis yoki konferensiya ma’ruzasi akademik diskursga kiradi. Unda logos (mantiq) va etika (dalilga asoslangan ishonchlilik) ustuvor. Bunday diskursda modallik vositalari

(“may”, “might”, “it seems”, “probably”), murakkab gaplar va passiv konstruktsiyalar keng qo‘llaniladi.

2. Ijtimoiy (kundalik) diskurs. Ijtimoiy yoki kundalik diskurs insonlarning kundalik hayotdagi tabiiy muloqot jarayonida yuzaga keladi. U hissiy, norasmiy, spontan bo‘lib, dialogik shaklga ega. Masalan, do‘stlar o‘rtasidagi suhbat, oilaviy muloqot yoki onlayn yozishmalar ijtimoiy diskursga kiradi. Bu turdagi diskursda intonatsiya, pauza, mimika va emotsional ifoda muhim rol o‘ynaydi. U sodda leksika, so‘z qisqartmalari, slang va idiomalar bilan boyitilgan bo‘ladi.

3. Siyosiy diskurs. Siyosiy diskurs hokimiyat, ideologiya va ijtimoiy ta’sirni amalga oshirish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Teun A. Van Dijk (1997) fikricha, siyosiy diskursning asosiy maqsadi - hokimiyatni saqlash yoki o‘zgartirish, ijtimoiy ongni shakllantirish va ommani ishontirishdir.

“Political discourse is a form of institutional discourse in which power and persuasion are central.” (Van Dijk, 1997)

Bunda ritorik vositalar, metaforalar, antitezalar va emotsional murojaatlar keng ishlatiladi. Siyosiy nutq ijtimoiy mafkurani ifodalab, til orqali hokimiyatni qurish va legitimlashtirish jarayonini amalga oshiradi.

4. Diniy diskurs. Diniy diskurs e’tiqod, ma’naviyat va axloqiy qadriyatlarni ifodalovchi nutq turi hisoblanadi. Norman Fairclough (1992) diniy diskursni ma’noni ijtimoiy jihatdan shakllantiruvchi ideologik tizim sifatida ko‘radi. Uning tarkibida ramziy ma’no, qur’oniy yoki bibliyaviy ishoralar, do‘a va nasihat shakllari muhim o‘rin tutadi. Diniy diskurs inson va Xudo o‘rtasidagi muloqotni, shuningdek, jamiyatdagi axloqiy normalarni tilda aks ettiradi.

5. Pedagogik diskurs. Pedagogik diskurs ta’lim jarayonidagi kommunikatsiyani o‘z ichiga oladi - ya’ni o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi muloqot. U o‘zining interaktiv xususiyati bilan ajralib turadi: savol-javob, tushuntirish, izohlash, baholash va rag‘batlantirish asosiy elementlardir. Bu diskursda didaktik uslublar, so‘roq gaplar, tushuntiruvchi iboralar (“Let’s look at…”, “Do you understand?”, “Pay attention to…”) keng ishlatiladi. Pedagogik diskursning vazifasi - bilimni nafaqat yetkazish, balki uni tushunish, tahlil qilish va muloqot orqali mustahkamlashdir.

6. Institutsional (kasbiy) diskurs. Institutsional yoki kasbiy diskurs - bu ma’lum bir kasbiy muhitdagi muloqot. Masalan, tibbiy diskurs (shifokor-bemor), huquqiy diskurs (sudya-advokat-ayblanuvchi), politsiya diskursi, bank sohasidagi muloqot shular jumlasiga kiradi. Drew va Heritage (1992)ga ko‘ra, bu turdagi diskursda kasbiy rol, maqsad va ierarxiya muhim ahamiyat kasb etadi. U odatda rasmiy tildan, aniq terminlardan va standart kommunikativ shakllardan iborat bo‘ladi.

7. Adabiy diskurs. Adabiy diskurs badiiy ifoda, estetik maqsad va ijodiy muloqotni o‘z ichiga oladi. U metafora, ramz, personifikatsiya kabi badiiy vositalar orqali inson hissiyotlari, fikrlari va qadriyatlarini yoritadi. Bu diskurs nafaqat yozma,

balki o‘quvchi bilan o‘ziga xos “muloqot”ni ham o‘z ichiga oladi. Adabiy diskursda sub’ektivlik, mualliflik pozitsiyasi va madaniy konnotatsiyalar ustunlik qiladi.

8. Raqamli (onlayn) diskurs. Raqamli yoki onlayn diskurs - internetda amalga oshadigan muloqot turlarini o‘z ichiga oladi: ijtimoiy tarmoqlar, forumlar, bloglar, chatlar, videokommentariyalar va boshqalar. Herring (2004) raqamli diskursni “computer-mediated communication” deb ataydi va uning multimodal (matn, emoji, rasm, video) xususiyatini ta’kidlaydi. Bu diskursda tildan foydalanish tez, qisqa, hissiy va ba’zida norasmiy bo‘ladi. Raqamli diskurs zamonaviy jamiyatda ijtimoiy fikrni shakllantiruvchi eng faol kommunikativ muhit sifatida ahamiyat kasb etmoqda.

Xulosa qilib aytganda, “diskurs” atamasi lotin tilidagi “discursus” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “so‘zlashuv, fikr yuritish” ma’nolarini bildiradi. U ilmiy adabiyotda birinchi marta Zellig S. Harris (1952) tomonidan qo‘llanilib, tilshunoslikka “diskurs tahlili” tushunchasini olib kirgan. Shu davrdan boshlab diskurs tahlili gapdan tashqaridagi til birliklarini o‘rganadigan, tilni ijtimoiy kontekstda tahlil qiladigan yo‘nalish sifatida shakllandi. Bugungi kunda esa bu tushuncha til, tafakkur, jamiyat va hokimiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni o‘rganishga xizmat qilmoqda. Diskurs tahlili tildan foydalanishning turli sohalarini qamrab olgan keng yo‘nalishdir. Har bir diskurs turi tilning ijtimoiy haqiqatni ifodalash va yaratishdagi rolini ochib beradi. Van Dijk (1985) ta’kidlaganidek, diskurs tahlili orqali biz bilim, hokimiyat va ijtimoiy ongning til vositasida qanday shakllanishini tushunishimiz mumkin. Shu bois, zamonaviy tilshunoslikda diskurs turlari tildan foydalanishning ijtimoiy tizimi va madaniy kontekstini o‘rganishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Harris, Z. S. (1952). Discourse Analysis. Language, 28(1), 1-30.

2. Foucault, M. (1971). The Archaeology of Knowledge. London: Tavistock.

3. Van Dijk, T. A. (1985). Handbook of Discourse Analysis. London: Academic Press.

4. Fairclough, N. (1992). Discourse and Social Change. Cambridge: Polity Press.

5. Schiffrin, D. (1994). Approaches to Discourse. Oxford: Blackwell.

6. Van Dijk, T. A. (1997). Discourse as Structure and Process. London: Sage Publications.

7. Drew, P., & Heritage, J. (1992). Talk at Work: Interaction in Institutional Settings. Cambridge University Press.

8. Herring, S. (2004). Computer-Mediated Discourse Analysis: An Approach to Researching Online Behavior.

INGLIZ TILI USTUNLIGI NATIJASIDA MAHALLIY TILLAR CHETLASHMOQDAMI?

Xudayqulova Madina Jo‘rabek qizi
Samarqand davlat chet tillari instituti,
Narpay xorijiy tillari fakulteti,
Xorijiy til va adabiyoti:
Ingliz tili yo‘nalishi 2-kurs talabasi
khudayqulovam@gmail.com

Annotatsiya: So‘nggi o‘n yilliklarda ingliz tili nafaqat xalqaro aloqa tili, balki global madaniy va iqtisodiy kuch sifatida dunyo miqyosida ustun mavqega ega bo‘ldi. Bugungi kunda 1, 5 milliarddan ortiq kishi ingliz tilida so‘zlashadi, bu esa boshqa tillarning jamiyatdagi o‘rniga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu maqolada ingliz tili ustunligining shakllanish sabablari, mahalliy tillarning chetlashish jarayonlari va bu holatning madaniy-psixologik oqibatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, til siyosatida muvozanatni saqlash bo‘yicha takliflar ilgari suriladi. Maqola til xilma-xilligini asrash va global tilning salbiy ta’sirini yumshatish zarurligini asoslaydi.

Kalit so‘zlar. Ingliz tili, mahalliy tillar, globalizatsiya, til siyosati, lingvistik imperializm, til xilma-xilligi, madaniy identitet, psixolingvistika

Kirish. So‘nggi o‘n yilliklarda ingliz tili dunyo miqyosida shunchalik keng tarqaldiki, u endi nafaqat xalqaro aloqa tili, balki global kuch va madaniy ta’sir vositasi sifatida ham qaralmoqda. Hozirda 1, 5 milliarddan ortiq kishi ingliz tilida so‘zlashadi, yana milliardlab insonlar uni ikkinchi yoki uchinchi til sifatida o‘rganmoqda. Internetdagi sahifalarning 60 foizdan ko‘prog‘i, ilmiy maqolalarning 80 foizi va xalqaro diplomatik muloqotlarning 90 foizi ingliz tilida olib boriladi.

Biroq shu kengayish ortida bir savol yashiringan: bu yuksalish boshqa tillar hisobiga amalga oshmayaptimi? Mahalliy tillar, ayniqsa, kichik xalqlarning tili global ingliz tilining kuchli ta’siri ostida sekin-asta chekinayotgani haqida ko‘plab tadqiqotchilar ogohlantirmoqda. Shu sababli, ushbu maqolada ingliz tilining global ustunligi natijasida mahalliy tillarning chetlashish holatlari, sabablari va oqibatlari tahlil qilinadi hamda til siyosati bo‘yicha muvozanatli yondashuv taklif etiladi.

1. Ingliz tili ustunligining shakllanishi

Ingliz tilining hozirgi kuchi tasodifiy emas, u asrlar davomida shakllangan jarayon natijasidir. Avvalo, XVIII-XIX asrlarda Britaniya imperiyasining mustamlakachilik siyosati orqali ingliz tili butun dunyoga yoyildi. Keyin esa XX asrda AQShning iqtisodiy va siyosiy qudrati bu tilning global mavqeini yanada mustahkamladi.

Texnologiya, kinematografiya, internet va xalqaro ta'limda ingliz tilining hukmronligi yanada chuqurlashdi. Masalan, 2024-yil ma'lumotlariga ko‘ra, dunyodagi eng mashhur 500 ta universitetning 90 foizida o‘qitish tili inglizcha. Shu bilan birga, xalqaro test tizimlari (IELTS, TOEFL) orqali ingliz tilini bilish ko‘plab sohalarda muvaffaqiyat kaliti sifatida qaralmoqda.

Ammo bu jarayonning muqobil tomoni ham mavjud. Ingliz tili global "lingua franca"ga aylangan sari, u mahalliy tillarning o‘rnini siqib chiqarmoqda, ayniqsa iqtisodiy jihatdan sust yoki mustaqil ta'lim siyosati zaif davlatlarda.

2. Mahalliy tillarning chetlashish jarayoni

2.1. Ta'lim tizimidagi o‘zgarishlar

Ko‘plab mamlakatlarda ingliz tilini o‘rganish majburiy fan sifatida joriy etilgan. Ayrim davlatlarda esa hatto tabiiy fanlar, matematika yoki tarix ham ingliz tilida o‘qitilmoqda. Natijada, o‘quvchilar ona tilida fikrlashdan uzoqlashmoqda. Masalan, Nigeriya, Hindiston yoki Pokiston kabi sobiq mustamlakachilik davlatlarida ingliz tili hanuz asosiy ta'lim tili sifatida qolgan. Bu esa avlodlar orasida til tafovuti va madaniy uzilishni kuchaytirgan.

2.2. Ommaviy axborot vositalari va madaniyat

OAVda ingliz tilidagi kontentning ulushi keskin ustun. Netflix, YouTube, Instagram kabi platformalarda inglizcha materiallar mahalliy tillardagi kontentni siqib chiqarmoqda. Yoshlar inglizcha musiqalar, filmlar va internet memlari orqali boshqa madaniyatni o‘zlashtirmoqda. Shu tariqa, madaniy anglashuv o‘zgaradi, mahalliy tillar "eskilik" belgisi sifatida ko‘riladi.

2.3. Iqtisodiy ustunlik va ijtimoiy bosim

Ingliz tilini bilish ko‘plab joylarda ish topish va ijtimoiy mavqe oshirish vositasi sifatida qaraladi. Bu esa ingliz tilini "status belgisi"ga aylantirib, mahalliy tillarning qadrsizlanishiga olib keladi. Misol uchun, Filippinda ingliz tili davlat tillaridan biri bo‘lishiga qaramay, o‘zbekcha yoki ruscha kabi tillar bilan taqqoslaganda, u jamiyatda ijtimoiy tabaqalanish vositasiga aylangan.

3. Chegarada turgan tillar: faktlar va misollar

UNESCO ma'lumotlariga ko‘ra, dunyoda hozirda 7000 ga yaqin til mavjud, ammo ularning 40 foizi yo‘qolish xavfi ostida. Har ikki haftada bitta til butunlay yo‘qolmoqda. Bunday xavf, asosan, ingliz tilining kuchli ta'siri bo‘lgan hududlarda sezilmoqda.

Masalan:

- Avstraliyada 250 dan ortiq aborigen tillardan hozirda atigi 13 tasi faol ishlatiladi.
- Kanadada ingliz va fransuz tillari hukmronligi sababli mahalliy inuit va kelt tillari yo‘qolish arafasida.
- Afrikada 2000 dan ortiq til mavjud, lekin xalqaro sohada faqat 3-4 til ishlatiladi (ingliz, fransuz, arab va svahili).

Bu holat shuni ko‘rsatadiki, ingliz tili global qulaylik keltirayotgan bo‘lsa-da, u tillarning xilma-xilligini kamaytiruvchi omilga ham aylangan.

4. Til ustunligining psixologik ta’siri

Til shaxsiyatning ajralmas qismi hisoblanadi. Inson ona tilida o‘zini to‘liq ifodalay oladi, his-tuyg‘ularini tabiiy yetkazadi. Ingliz tili ustunligi kuchaygan sari, ko‘plab yoshlar o‘z tillarida gapirishdan uyaladi yoki uni “kamlik” belgisi deb biladi. Bu holat til kompleksini, ya’ni o‘z madaniyatiga past nazar bilan qarashni kuchaytiradi.

Psixolingvistik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ikkinchi tilda fikrlash odatda hissiyotdan uzoqroq bo‘ladi. Shu bois ingliz tili global muloqotni soddalashtirsa-da, u insonlarning o‘z madaniy “hissiy ildizlari”ni susaytiradi.

5. Yechim yo‘llari va muvozanat zarurati

Ingliz tilining global mavqei tabiiy jarayon, lekin bu til xilma-xilligiga tahdid bo‘lmasligi kerak. Quyidagi chora-tadbirlar muvozanatni saqlashga yordam beradi:

1. Ikki tilli ta’lim tizimlarini rivojlantirish (ona tili + xalqaro til).
2. Mahalliy tillarda adabiyot, ilmiy ishlar va OAVni qo‘llab-quvvatlash.
3. Ona tili kunlari, xalqaro madaniyat festivallari orqali tilga ijtimoiy e’tiborni oshirish.
4. Sun’iy intellekt va internet platformalarida lokal tillar uchun texnik imkoniyatlar yaratish.

Shunda ingliz tili global muloqot tili sifatida o‘z o‘rnini saqlaydi, lekin boshqa tillar uning soyasida yo‘qolmaydi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz tili insoniyat tarixidagi eng kuchli kommunikatsiya vositasiga aylangan. U dunyoni bog‘laydi, bilim va madaniyat almashinuvini tezlashtiradi. Ammo shu bilan birga, u mahalliy tillar uchun jiddiy raqobatchi hamdir. Agar bu jarayon muvozanatli boshqarilmasa, insoniyat boy madaniy va lingvistik merosining katta qismini yo‘qotishi mumkin.

Demak, maqsad ingliz tiliga qarshi chiqish emas, balki til xilma-xilligini saqlagan holda uni to‘g‘ri yo‘naltirishdir. Har bir xalq, avvalo, o‘z tilini asrashi, uni o‘qitish, yozish va sevish orqali himoya qilishi kerak. Faqat shunda global dunyoda biz nafaqat tushunarli, balki o‘zligimiz bilan faxrlanadigan insonlar bo‘la olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Crystal, D. (2003). English as a Global Language. Cambridge University Press.
2. Phillipson, R. (1992). Linguistic Imperialism. Oxford University Press.
3. Graddol, D. (2006). English Next. British Council.
4. UNESCO (2022). Atlas of the World’s Languages in Danger.
5. Skutnabb-Kangas, T. (2000). Linguistic Genocide in Education. Lawrence Erlbaum Associates.
6. Fishman, J. A. (1999). Handbook of Language and Ethnic Identity. Oxford University Press.
7. Pennycook, A. (2007). Global Englishes and Transcultural Flows. Routledge.
8. Tollefson, J. (2013). Language Policy and Globalization. Routledge.
9. House, J. (2014). English as a Lingua Franca: A Threat to Multilingualism? Journal of Sociolinguistics.
10. Coulmas, F. (2018). An Introduction to Multilingualism. Oxford University Press.
11. Bourdieu, P. (1991). Language and Symbolic Power. Harvard University Press.
12. May, S. (2019). Language, Identity and Minority Rights. Routledge.

HAR BIR MILLAT O‘Z TILI ILA FAXR ETAR

Abdujalilova Feruza Shodiyarovna
JDPU o‘zbek tilini o‘qitish metodikasi kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilining rivojlanish tarixi, birligi va sofligi masalasi haqida hamda bugungi kunda ona tilimizning birligi va rivojlanishi yo‘lidagi ba’zi bir muammolar haqida, bu muammolarning yechimi haqida fikrlar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: Tamaddun, soflik, millat, Abu al-Andalusiy, Qoshg‘ariy, Navoiy, Zamaxshariy omonim, paronim, forsiy til, ensiklopediya, millat ko‘zgusi, kelajak avlod.

Til millatning mulki, uning hayoti, o‘tmishi, kelajagi, qalbi hisoblanadi. Har bir millatning tilida o‘sha xalqning qadriyati, ma’naviyati, o‘zligi namoyon bo‘ladi. Demak, til- millatni millat, xalqni xalq qilib birlashtirib turadigan bebaho, nodir xazinadir. Bu xazinada o‘sha millatga tegishli bo‘lgan ma’naviyat ming yillar, asrlar

davomida sayqallanib, rivojlantirilib, koʻz qorachigʻiday asrab-avaylab kelinadi. Oʻzbek tili ham tillar ichida oʻz oʻrniga, mavqeiga ega boʻlgan, eng boy, eng jozibador tillardan biridir. Dunyo tillari ichida nufuziga koʻra oʻzbek tili 41-oʻrinda turadi. Bu tilda dunyo tamadduniga tamal toshini qoʻygan, insoniyat sivilizatsiyasiga salmoqli, ulkan hissa qoʻshgan alloma va mutafakkirlar ijod qilgan. Nafaqat ijod qilgan, balki uni sayqallab, boyitib avlodlarga yetkazib kelishgan. Bu yoʻlda kerak boʻlsa kurashgan, tilining sofligini, yaxlitligini saqlab qolish uchun maʼnaviy jangga kirishgan, jonlarini fido qilishgan. Masalan olaylik, Qoshgʻariy-u Navoiylar, ibn Sino, Zamaxshariylar, Avloniy-u Qodiriylar, Fitrat-u Behbudiylar bu yoʻlda ne-ne ishlarni qilishganidan maʼrifat ahli xabardor. Qoshgʻariy turk tilining nozik bilimdoni va yetuk targʻibotchisi boʻlib, u “arab tili bilan ikki uloqchi ot singari teng poyga qilib oʻzib borayotgan turk tilini koʻklarga koʻtaradi, uning oʻziga xos xususiyatlarini mahorat bilan koʻrsatib beradi. XIII - XIV asrlarda yashab ijod etgan Abu Hayyon al-Andalusiyning turkiy va arab tili muqoyasasiga bagʻishlangan asarini olamizmi, Navoiy hazratlarining oʻzbek adabiy tiliga asos solib, tilimizni sayqallab, rivojlanishiga va yashab qolishiga qoʻshgan bemisl hissasini olamizmi hamma-hammasi shu til, shu millat vakillarining bir farzand sifatida koʻrsatgan fidoyiliklarining natijasidir.

Mutafakkir Alisher Navoiy yashagan davrni olsak, bu davrga kelib fors tilining mavqei juda oshib ketdi. Bu til yozma va ogʻzaki adabiyot tiliga aylanib bordi. Hattoki turk tilida ijod qiluvchi ijodkorlar ham oʻz tillari qolib, fors tilida ijod qilishga oʻtib olishdi. Bu juda achinarli hol edi. Oʻzbek tili jar yoqasiga kelib, yoʻq boʻlib ketish arafasida turgan edi. Shunda Navoiy hazratlari birinchilardan boʻlib Ona tili himoyasi uchun, uni asrab qolish uchun “kurash” boshladi. Maʼnaviy kurash, ijodiy kurash boshlandi. Tan olib aytish kerakki, fors tili ham nihoyatda goʻzal, boy, maftunkor tillardan biri edi. Bu tilda ijod qilgan ijodkor ruhlanadi. Agar Alisher Navoiy hazratlari ham butuhlay xuddi boshqalar kabi shu tilda ijod qilganida bormi, eng buyuk forsiy alloma ijodkorlar ham uning oldiga tusha olmas edi. Jomiy hazratlari: “ Bu qalamga falakdan ofarinlar yogʻilsin! Chunki bu qalam sohibi forsiy til egalari, forscha nazm durlarini teruvchilar uchun rahm qildi: u ham shu forsiy tilda yozganda boshqalarga soʻz aytishga majol qolmasdi”, deganlarida naqadar haq edilar. Zero, Navoiy ham forscha ijod qilishni juda yaxshi koʻrgan, shu tilda ijod qilishni xohlagan, lekin tanazzul yoqasiga kelib qolgan ona tili-chi, uni kim himoya qiladi? Shuning uchun Navoiy ona tilining himoyasi uchun, uni asrab qolish uchun ijod qildi. Inchinun, bu vazifani oʻzbek tilida yaratgan bebaho, oʻlmas asarlari orqali sharaf bilan ado etdilar.

Keyingi davrlarda ham tilshunos va adabiyotshunos olimlarimiz tomonidan juda koʻp ishlar amalga oshirildi, islohotlar qilindi. Ayniqsa, 1989-yil 21- oktabr sanasida qabul qilingan Oʻzbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi qonuni

xalqimiz erishgan eng katta va quvonchli hodisa bo‘ldi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat tilining maqomi huquqiy jihatdan mustahkamlab qo‘yildi. Shu tariqa o‘zbek tili mustaqil davlatimizning qonun yo‘li bilan himoya qilinadigan muqaddas timsollaridan biriga aylandi. Bundan tashqari istiqlol yillarida boshqa sohalar qatori til borasida, xususan, o‘zbek tilining o‘rni va ta’sirini kuchaytirish, uni tom ma’nodagi milliy qadriyatga aylantirish borasida ulkan ishlar amalga oshirildi.

Vatanimiz mustaqilligining 17 yillik bayrami arafasida 80 mingdan ortiq so‘z va so‘z birikmalarini, fan, texnika, san’at va madaniyat sohalariga oid terminlarni, tarixiy va eskirgan atamalarni o‘z ichiga olgan yangi 5 jildli “ O‘zbek tilining izohli lug‘ati nashr etildi. Bundan tashqari, “O‘bek tilining omonim so‘zlar lug‘ati”, “O‘zbek tilining ma’nodosh so‘zlar lug‘ati”, “O‘zbek tilining paronim so‘zlar lug‘ati”, “O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati” kabi lug‘atlarning yaratilishi hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgust kuni “O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida”gi qarorining qabul qilinishi bu borada qilingan ishlarning natijasi sifatida maydonga keldi. Milliy tilni asrab-avaylash, uning sofligini, birligini saqlash, zamonlar chig‘irig‘idan eson-omon o‘tkazib, uni avlodlarga yetkazish masalasi hamma davrlarda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmaydi. Bugungi kunga kelib tilimizning sofligi va yaxlitligi borasida o‘z yechimini kutib turgan juda ko‘p iltimoiy muammolar paydo bo‘lmoqda. Bu muammolarni yechish faqatgina tilshunoslar, adabiyotshunoslar hamda shu soha vakillari bilan hal bo‘ladigan ish emas. Buning uchun har bir o‘zbek oilasida, xonadonida, farzandlar tarbiyasida, kundalik muomala jarayonlarida o‘z ona tiliga bo‘lgan cheksiz hurmat va muhabbat ruhini singdirish, korxona va tashkilotlarda, ommaviy axborot vositalarida milliy tilimizga bo‘lgan qarashlarni o‘zgartirish kerak.

Birinchidan, oilalarda sof ona tilimizda gaplashishni yo‘lga qo‘yishimiz darkor. Farzandlarimiz chet tillarini o‘rgansin, til bilsin, lekin avvalo, o‘z ona tilini mukammal bilishsin, o‘z tilida qiynalmasdan, ravon so‘zlay olishsin.

Ikkinchidan, adabiy tilda gaplashishni qattiq nazoratga olish kerak, ayniqsa, korxona va tashkilotlar ommaviy axborot vositalarida.Ayrim vaqtlarda guvohi bo‘lib qolamiz ba’zi ommaviy axborot vositalarida shevalarda ko‘rsatuvlar olib borilayotganligiga, hattoki ko‘rsatuv va eshittirishlarning nomlanishiga ham katta e’tibor qaratish lozim. Masalan, olaylik, “Skeyd shou”, “Mtv-kids” va hokazo inglizcha-o‘zbekcha nomlangan ko‘rsatuvlarni olamizmi, reklama jarayonlarida qo‘llaniladigan so‘z hamda iboralarni olamizmi, hammasida xatoliklar, tilimizga bo‘lgan hurmatsizliklar aks etib turadi. Misol uchun, atir sovun reklamasida “Oliviya - lakshrey” degan jumla bor, o‘sha lakshrey degan so‘zning o‘zbekcha tarjimasi borku, nega tarjimasini qo‘llamaymiz, muqobilini ishlatmaymiz, axir tilimiz judayam boy til, bironta so‘z yo‘qki tarjimasi bo‘lmasa.

Uchinchidan, yoshlarimiz orasida uchrab turadigan holat, o‘z ona tilida gapirishdan uyalish, undan or qilish kabi illatlarni yoqotish darkor. Bu illatning urchib ketishiga yo‘l qo‘ymasligimiz, butun xalq bo‘lib buning oldini olishimiz lozim. Bu jarayon, avvalo, ota-onadan, bolaga berilayotgan birinchi tarbiyadan boshlanishi kerak. Axir millatining, tilining tayini yo‘q odam insonmi? Millatning kimligini ko‘rsatib turadigan eng buyuk belgi - bu tilku!

To‘rtinchidan, tilimizning “Davlat tili” maqomini yanada mustahkamlashimiz zarurdir. Mamlakatdagi, Davlatdagi har qanday iqtisodiy va ijtimoiy hodisalar “Davlat tili” maqomiga ta’sir etmasligi, uning maqomini zaiflashtiradigan omillarga yo‘l ochmasligi kerak, deb o‘ylayman.

Bugungi kun millatdoshlarimizdan ham, avval bo‘lgani kabi milliy tilimizni asrash, sofligini saqlash va rivojlantirish hamda avlodlarga bus-butun holida yetkazib berish vazifasi talab etiladi. Bu sharafli mas’uliyatni har bir soha vakili, millatning har bir farzandi his etmog‘imiz va bajarmog‘imiz ham farz, ham qarzdir. Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek: “ O‘zbek tili xalqimiz uchun milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli, bebaho ma’naviy boyligimiz va buyuk qadriyatimizdir”. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi qonuni xalqimiz erishgan eng katta va quvonchli hodisa bo‘ldi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat tilining maqomi huquqiy jihatdan mustahkamlab qo‘yildi. Shu tariqa o‘zbek tili mustaqil davlatimizning qonun yo‘li bilan himoya qilinadigan muqaddas timsollaridan biriga aylandi. Bundan tashqari istiqlol yillarida boshqa sohalar qatori til borasida, xususan, o‘zbek tilining o‘rni va ta’sirini kuchaytirish, uni tom ma’nodagi milliy qadriyatga aylantirish borasida ulkan ishlar amalga oshirildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Hojiyev A. Mustaqillik sharoitida o‘zbek tili lug‘at tarkibining rivojlanish asoslari // O‘zbek tili va adabiyoti. - T., 1994. -№1.

1. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. -T., O‘zbekiston. 1992. 175-b

2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. -Toshkent: Universitet, 2006. 107-bet.

3. Rahimov B. Dunyoda nechta til bor? Til va adabiyot ta’limi. 2011. 11-son. 15-bet

4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати, Тошкент, 1982.

YORDAMCHI SO‘ZLARNI O‘QITISH METODIKASI

Jumanazarova Saida Rustambek qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktab ta’limida o‘quvchilarga yordamchi so‘z turkumlarini o‘qitish metodikasi haqida fikr yuritilgan. Bildirilgan fikr va mulohazalar mashq va topshiriqlar asosida mustahkamlangan.

Kalit so‘zlar: So‘z turkumlari, yordamchi so‘z turkumlari, ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama, ona tili o‘qitish metodikasi.

Mustaqillik sharofati bilan o‘zbek diyorida ham yangilanish davri boshlanib, ijtimoiy hayotimiz umumjahon andozalariga mos taraqqiyot yo‘nalishlariga jadal sur’atlar bilan kirib bormoqda. Xalq xo‘jaligining barcha sohalari, shu jumladan, ta’lim sohasida ham ulkan islohotlar arnalga oshirilmoqda.

Mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq mamlakatimizda yosh avlod tarbiyasiga jiddiy e’tibor berila boshlandi. “Ta’lim to‘g‘risida” gi Qonun, “Davlat ta’lim standartlari” ning chop etilishi ushbu jarayonlardagi eng muhim bosqichlardir.

O‘zbek tili o‘qitish metodikasi fani hozirgi kungacha boy tajriba to‘pladi. U pedagogika fanlari sistemasidagi mustaqil fan sifatida shakllandi, rivojlandi va rivojlanishda davom etmoqda. Uning mazmuni ona tili ta’limining izchil sistemasini ishlab chiqish, ona tili darslarini tashkil qilishga oid metodik tavsiyalarni tanlash va amaliyotga joriy etishgina emas, balki metodika sohasining zamonaviy pedagogik texnologiyalar, til o‘rganishning interaktiv metodlarini o‘zida ifodalagan miliy asoslarini ishlab chiqish hamdir.

So‘z turkumlari umumiy grammatik ma’no va vazifalariga ko‘ra quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

- Ot, **sifat, son, olmosh, fe’l, ravish** taqliddan iborat, lug‘aviy ma’noga ega, muayyan so‘roqlarga javob bo‘ladigan, morfologik jihatdan o‘zgaradigan, gapda muayyan sintaktik vazifani bajaradigan **mustaqil so‘zlar.**
- **Ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklamalar** - mustaqil so‘z, so‘z birikmalari, sodda va qo‘shma gaplar orasidagi munosabatlami tiklaydigan, so‘z va uning mazmuniga qo‘shimcha ma’no berishdek grammatik ma’no ifodalaydigan, ba’zan o‘ziga kelishik

qo‘shimchalari oladigan (ot ko‘makchi), ammo yakka holda ma’no anglatmaydigan, so‘roqlarga javob bo‘la olmaydigan hamda gap bo‘lagi bo‘la olmaydigan **yordamchi so‘zlar.**

➢ **Modal, undov, taqlid singari** lug‘aviy ma’no bildirmaydigan, ammo ba’zan gap bo‘lagi vazifasida kela oladigan **alohida guruh so‘zlar.[1; 97]**

Yordamchi so‘z turkumlarini o‘rganishda quyidagi bilim, ko‘nikma va malakalar o‘qituvchi tomonidan o‘quvchi ongiga singdirilishi lozim:

➢ har bir yordamchi so‘zning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish;

➢ yordamchi so‘zlaming bir-biridan va mustaqil so‘zlardan farqni ajrata bilish;

➢ ularni og‘zaki va yozma nutqda to‘g‘ri, uslubiy jihatdan o‘rinli qo‘llay olish.

Ko‘makchi - mustaqil so‘z turkumlaridan keyin kelib, ularni boshqa so‘zlarga tobelanish yo‘li bilan bog‘laydigan yordamchi so‘z turkumi. Ko‘makchilar qaysi so‘zdan keyin kelsa, o‘sha so‘z bilan birgalikda bitta savolga javob bo‘lib, bir xil gap bo‘lagi vazifasida keladi. O‘qituvchi dars davomida o‘quvchilariga bergan bilimlarini nazorat qilish bva mustahkamlash maqsadida quyidagi savollardan foydalanishi mumkin:

1. Ko‘makchilar mustaqil so‘zlardan qanday farqlanadi?
2. Ko‘makchi gapda qanday vazifani bajaradi?
3. Savollarga javob olingach, quyidagi gaplar yozdiriladi:

Qush parvoz **uchun,** inson baxt **uchun** yaralgan. 2. Ona o‘rgatgan til ham hamisha biz **uchun** ona **kabi** ardoqlidir. 3. Hayot quyosh **bilan,** inson - xulqi **bilan** go‘zal. **4.** Jasorat, iste’dod **singari,** maqsad **sari** boradigan yo‘lni osonlashtiradi.

Quyidagi topshiriq orqali esa o‘quvchilarning mavzuni qay darajada o‘zlashtirganliklarini aniqlash mumkin:

Topshiriq. Ajratib ko‘rsatilgan ko‘makchilar qanday sintaktik munosabatlami ifodalayotganini aniqlang. Ulaming mustaqil so‘zlardan farqini ayting.

Matn tarkibidagi ko‘makchilar *parvoz uchun, baxt uchun, biz uchun; quyosh bilan, xulqi bilan; iste ‘dod singari, maqsad sari*kabi o‘zi bog‘lanib kelgan so‘zdan keyin kelib, gapda so‘zlar orasidagi birgalik, maqsad, sabab, o‘xshatish, yo‘nalganlik, davomiylik kabi turli-tuman sintaktik munosabatlami ifodalashga xizmat qiladi.[4; 39]

Shundan so‘ng o‘quvchilarga ko‘makchining turlari haqida ma’lumotlar beriladi: Sof ko‘makchilar vazifa jihatidan kelishik qo‘shimchalariga yaqin turadi: Xatni pochta orqali jo‘natdi - pochtada jo‘natdi; kitobni sen uchun oldim - senga oldim... Sof ko‘makchilaming qisqargan shakllari (-la, -chun) chiziqcha orqali yoziladi: *mehnat-la yaralur shoh asarlar ham... Mehringni d’qishga berganing -chun xursandman.*

Aslida boshqa so‘z turkumlari (ot, fe’l, ravish)dan bo‘lgan,. lekin ko‘pincha ko‘makchi vazifasida qo‘llanadigan so‘zlar *(old, orqa, yon, o‘rta, ost, ust,* ora...)ham

mavjud:

Qiyoslang:

➢ Usti ochiq mashina.	1. Shahar ustidan samolyot uchib o‘tdi.
➢ Keyin keladi.	2. Darsdan keyin keladi.
➢ Muzeyda oldinbo‘lgan.	3. Mendan oldin so‘zladi.
➢ Orqada qoldi.	4. ?ammadan orqada qoldi.

Misollami qiyoslashdan maqsad usti, keyin, oldin, orqada kabi so‘zlar *qaer? qachon? qaerda?*so‘roqlariga javob boiishi, gapda hoi vazifasida kelganligini aniqlashdir.[2; 65]

So‘ngra *shahar ustidan, darsdan keyin, mendan oldin, hammadan orqada* ko‘makchili birikmalar o‘zidan oldin kelgan so‘z bilan birgalikda *qaerdan ? qachon ?* so‘roqlariga javob bo[s]hb, gapda o‘rin va payt holi vazifasini bajarayotgani aytiladi.

Ko‘makchilar haqida o‘rganilgan bilimlami takrorlash va mustahkamlash maqsadida yozma nazorat ishi, matn ustida ishlash kabi topshiriqlardan ham foydalanish rnumkin.

Yordamchi so‘z turkumlarining yana bir turi bo‘lgan bog‘lovchilar quyidagi grammatik xususiyatlari bilan ko‘makchilardan farq qiladi:

1. Ko‘makchi gap tuzishda faol ishtirok etadi, u gapdan tushib qolsa, fikr anglashilmaydi. Bog‘lovchi tushirib qoldirilsa ham, gap ohangida o‘zgarish bo‘Isa ham, fikr anglashilaveradi;

2. Ko‘makchi *ot, olmosh, otlashgan so‘zlardan*keyin ishlatiladi, bog‘lovchi esa barcha mustaqil so‘zlar: ot, sifat, son, fe’l, ravishlardan keyin kelaveradi;

3. Ko‘makchilar o‘zi bog‘langan so‘zning bosh, jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishiklarining birida bo‘lishini, ot ko‘makchilar esa barcha kelishik qo‘shimchalari bilan kelishini ham ko‘rish mumkin. Bog‘lovchilar kelishik qo‘shimchalari olmaydi, o‘zi bog‘layotgan so‘zlarni qaysi kelishikda bo‘lishidan qat“i nazar, o‘zaro bog‘layveradi.

Gapning uyushiq bo‘lakIari va qo‘shma gapdagi sodda gaplarni bir-biriga bog‘lash uchun xizmat qiladigan yordamchi so‘zlar bog‘lovchi deb ataladi.[5; 82]

Bog‘lovchilar yakka va takrorlangan holda qo‘llaniladi.*Va, ammo, chunki*kabi yakka, *yo-yo, goh-goh, ba’zan-ba’zan* singari takror qo[6]llanadigan bog‘lovchilar ustida ishlash, gapning uyushiq bo‘laklari hamda qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplami bog‘lashda teng bog‘lovchilar (*biriktiruv, zidlov, ayiruv)*va ergashtiruv bog‘lovchilar *(chunki, shuning uchun)*ishtirok etgan gaplar hosil qilib, bog‘lanish yo‘llarini tushuntirish maqsadga muvofiq:

Mustaqil ish: Matnni o‘qing. Bog‘lovchilami topib, ulaming bajarayotgan vazifasini tushuntiring. Ajratilgan bog‘lovchilar yordamida SBlar, gaplar tuzing, ijodiy matn yarating.

Namuna: *Gul ekish uchun yeryumshoq hamda yaxshi ishlangan boHishi, lekin*

tuproq kukundek mayda boHmagani ma ‘qul. Shunday qilinsa, yomg‘ir yoqqanda yer qatqaloq boHib qolmaydi...

*Ko‘chatlar o‘tqazilgach, goh suv quyib, goh atrofmi yumshatib, yaxshi parvarish qilganimiz uchun ular tezda yuqoriga bo‘y cho‘zib, baquvvat hamda sershox boHib ketishdi...**(matnni davom ettiring).***

Yuklamalar mustaqil so‘z va gaplriga yoki uning biror bo‘lagiga qo‘shimcha ma’no beradigan yordamchi so‘zlardir. Ular tuzilishiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi:

So‘z yuklamalar: *faqat, ham, axir, hatto...*

Qo‘shimcha ko‘rinishidagi yuklamalar: *-ku, -a, -oq, -ya, - mi, -gina*...[5; 76]

Yuklamaning gap yoki uning biror bo‘lagiga qo‘shimcha ma’no berishi haqida talabalar bilimini mustahkamlash maqsadida qiyoslash usulidan foydalanish yaxshi samara beradi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida yuklamalar anglatayotgan ma’nosiga ko‘ra to‘rt turga bo‘linadi:

Yuklamalaming imlosini o‘rganishda talabalar darslikda berilgan misollar hamda “Imlo lug‘ati”dan kelib chiqib, yuklamalaming *ajratib, qo‘shib yoki chiziqcha* orqali yozilishini aniqlaydilar.

Yuqorida berilgan yuklamalarning ma’nosi, gapdagi vazifalarini aniqlash, ularni nutqda qiyinchiliksiz qo‘llash ko‘nikmalarini egallash uchun o‘quvchilarga MYaBT-4 moduli asosida so‘z birikmalari, gaplar tuzish va matn yaratish kabi ijodiy ishlar topshiriladi.

Yordamchi so‘zlami o‘rganish avvalgi bilimlarga asoslangan holda olib borilishi, o‘tilganlarni takrorlash, mustahkamlash va umumlashtirish uchun quyidagi savollardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

1. Yordamchi so‘z turkumlari qanday guruhlarga ajratiladi?
2. Yordamchi so‘z turkumlariga ta’rif bering.
3. Yordamchi so‘zlar mustaqil so‘z turkumlaridan qanday farqlanadi?
4. Yordamchi so‘z turkumlariga kiruvchi so‘z guruhlarining farqli va o‘xshash tomonlarini ayting.

Yuqoridagi savollarga javob izlash jarayonida o‘quvchilar ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklamalarning o‘zi bog‘langan so‘z bilan birgalikda anglatgan ma’nolari ustida ishlaydilar, ulaming har biriga xos xususiyatlari bilan tanishadilar, gap qurish, matn yaratish ko‘nikma va malakalarini egallaydilar.

Yordamchi so‘zlar mavzuini o‘rganishda egallangan ko‘nikma va malakalami mustahkamlash, ularni amaliyotga tatbiq qilish borasidagi bilimlami nazorat qilish va baholash uchun izohli yoki saylanma diktantlar o‘tkazish, shu jarayonda biriktiruv, ayimv, zidlov bog‘lovchilarining vazifasi va ma’nosini izohlash, yuklamalar, ularning ma’no turlari, imlosini amaliyotda qo‘llashga yo‘naltirilgan o‘quv topshiriqlari ustida ishlash nihoyatda foydali bo‘lib, bunda yordamchi so‘zlardan og‘zaki nutqda to‘g‘ri

va o‘rinli foydalanish malakalari shakllantiriladi, rivojlantiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimov I.A. Barkamol avlod - O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi sessiyasida so‘zlangan nutq. - T.: 1997.

2. Ziyodova T.U. Hozirgi o‘zbek adabiy tilini o‘rganishda kommunikativ jadvallardan foydalanish. O‘quv-metodik qo‘llanma. Akademik liseylar uchun. - T.: 2002.

3. Ziyodova T.U. O‘qituvchi kitobi. Ona tili o‘qituvchilari uchun metodik qollanma. - T.: 2002.

4. Mahmudov N., Nurmonov A., Ahmedov A., Solixo‘jaeva. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. - T.: “Fan”, 1992.

5. To‘xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. - Toshkent, 2006

LOTIN VA YUNON TILLARINING TIBBIY TERMINOLOGIYADAGI ASOSIY O‘RNI

Farg‘ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti,
Lotin tili, pedagogika va psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi
Jo‘rayeva Mastura Tojihakim qizi

Annotatsiya: Mazkur maqolada lotin va yunon tillarining tibbiy terminologiya tizimidagi asosiy o‘rni ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Lotin tilining anatomiya, farmakologiya va farmatsevtika sohalaridagi ahamiyati, yunon tilining esa klinik tibbiyot, diagnostika va kasalliklar nomlanishidagi o‘rni keng yoritilgan. Shuningdek, ikki tilning uyg‘unlashuvi natijasida shakllangan xalqaro terminologik tizimning universal xususiyatlari ko‘rsatib o‘tilgan. Maqolada tibbiy ta’lim jarayonida lotin va yunon tilidagi terminlarni o‘rgatishning kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi ahamiyati, farmatsevtika yo‘nalishidagi qo‘llanish xususiyatlari hamda amaliyotdagi o‘rni ilmiy asosda bayon etilgan. Tadqiqot natijalari tibbiy ta’limda terminologik savodxonlikni oshirish va kasbiy muloqot samaradorligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar. lotin tili, yunon tili, tibbiy terminologiya, anatomiya, farmatsevtika, farmakologiya, klinik tibbiyot, diagnostika, xalqaro terminologiya, retsept, dori shakllari, terminologik kompetensiya.

Аннотация: В данной статье всесторонне рассматривается основная роль латинского и греческого языков в системе медицинской терминологии. Раскрыто значение латинского языка в анатомии, фармакологии и фармацевтике, а также греческого языка - в клинической медицине, диагностике и номенклатуре заболеваний. Особое внимание уделено универсальному характеру международной терминологической системы, сформированной на основе взаимодействия двух языков. В статье научно обосновано значение изучения латинских и греческих терминов в процессе медицинского образования для развития профессиональных компетенций, показано их применение в фармацевтической сфере и практической деятельности. Результаты исследования способствуют повышению терминологической грамотности и эффективности профессиональной коммуникации в медицине.

Ключевые слова. латинский язык, греческий язык, медицинская терминология, анатомия, фармацевтика, фармакология, клиническая медицина, диагностика, международная терминология, рецепт, лекарственные формы, терминологическая компетенция.

Abstract: This article comprehensively analyzes the fundamental role of Latin and Greek languages in the system of medical terminology. The importance of Latin in anatomy, pharmacology, and pharmacy, as well as the role of Greek in clinical medicine, diagnostics, and disease nomenclature, is highlighted. Special attention is given to the universal character of the international terminological system shaped by the interaction of both languages. The paper scientifically substantiates the significance of learning Latin and Greek terms in medical education for the development of professional competencies, demonstrating their application in the pharmaceutical field and practical activities. The research results contribute to improving terminological literacy and enhancing the effectiveness of professional communication in medicine.

Keywords: Latin language, Greek language, medical terminology, anatomy, pharmacy, pharmacology, clinical medicine, diagnostics, international terminology, prescription, dosage forms, terminological competence.

Kirish. Hozirgi davrda tibbiyot fani tezkorlik bilan rivojlanib borayotgan sharoitda terminologiyaning to‘g‘ri va aniq qo‘llanishi mutaxassisning professional tayyorgarligi darajasini belgilovchi muhim mezonlardan biri hisoblanadi. Tibbiy atamalar shifokor, farmatsevt, hamshira va boshqa soha vakillari uchun nafaqat ilmiy axborot vositasi, balki kasbiy muloqotning asosiy kalitidir. Ushbu terminologiya tizimining shakllanishida Lotin va yunon tillarining o‘rni beqiyosdir. Chunki deyarli

barcha an’anaviy anatomiya, farmakologiya, klinik tibbiyot, farmatsevtika va biologiya sohasidagi atamalar aynan ushbu qadimiy tillardan kelib chiqqan.

Shu bois, tibbiy ta’lim tizimida lotin va yunon terminlarini chuqur o‘rganish, ularning tarkibiy tuzilishini anglash, morfemik asoslarini tahlil qilish va zamonaviy tibbiy adabiyotda to‘g‘ri qo‘llash metodikasi alohida ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Lotin tili qadimda Rim imperiyasi davrida xalqaro ilmiy muloqot tili sifatida shakllangan va o‘rta asrlardan boshlab butun Yevropada ilm-fan, huquq, din va tibbiyot sohalarida qo‘llanib kelgan. Bugungi kunda ham ko‘plab dorilar nomi, anatomiya atamalari, retseptlar, farmakologik formulalar va farmatsevtik birliklar aynan lotin tilida ifodalanadi.

Anatomik terminologiyada lotin tili

- Skelet tizimi, mushaklar, ichki a’zolar nomlari lotin tilida keltiriladi: *cranium* (bosh suyagi), *pulmo* (o‘pka), *hepar* (jigar).
- Anatomik nomlarning lotincha shakli xalqaro miqyosda yagona standart bo‘lib xizmat qiladi.

Farmatsevtik va farmakologik atamalar

- Retsept yozishning an’anaviy tili - lotin tili. Masalan: *Recipe: Natrii chloridi 0, 9% - 200 ml.*
- Dozalash birliklari (*gramma, millilitra, tinctura*) lotin tilidan olingan.
- Farmakologik preparatlarning ko‘p qismi lotin ildizlari asosida tuzilgan.

Lotin tilining universal xususiyatlari

- So‘z yasalishi qulayligi (prefiks, suffiks, qo‘shimcha orqali).
- Bir ma’nolilik va aniq semantika.
- Har bir atama o‘zining aniq terminologik chegarasiga ega.

Agar lotin tili ko‘proq anatomiya va farmatsevtikada qo‘llanilsa, yunon tili ko‘proq klinik tibbiyot, kasalliklar nomi va diagnostik atamalarning manbai sifatida xizmat qiladi.

Ko‘plab kasallik nomlari yunon tilidan olingan:

- *cardiopathia* (yurak kasalligi),
- *gastritis* (oshqozon yallig‘lanishi),
- *nephrosis* (buyrak kasalligi).

Tekshiruv va davolash usullarida yunon tili asos bo‘lib xizmat qiladi:

- *endoscopia* (ichkarini ko‘rish),
- *biopsia* (to‘qimadan namunani olish),
- *cheirurgia* (jarrohlik).

-itis (yallig‘lanish), *-osis* (kasallik), *-algia* (og‘riq), *-logia* (fan), *-phobia* (qo‘rquv) kabi qo‘shimchalar global terminologiya tizimida keng qo‘llaniladi.

Tibbiy terminologiyada ko‘pincha lotin va yunon ildizlari birgalikda qo‘llaniladi. Masalan:

- *arteria coronaria* (lotin + yunon)
- *gastroenterologia* (*gaster* - oshqozon, *enteron* - ichak, *logos* - fan).

Bu uyg‘unlik tufayli terminologiya tizimi universal tus oladi va dunyo bo‘yicha yagona standart sifatida qabul qilingan.

Tibbiy ta’limda lotin va yunon tillarini o‘rganishning ahamiyati

- **Kasbiy kompetensiya**: mutaxassis tibbiy matnlarni, ilmiy maqolalarni, retsept va farmatsevtik hujjatlarni to‘g‘ri tushunadi.
- **Ilmiy izlanishlar**: xalqaro miqyosdagi konferensiya va maqolalarda qatnashishda osonlik yaratadi.
- **Terminologik tafakkur**: murakkab tibbiy so‘zlarning ildizini tushunish orqali yangi terminlarni tez anglash va eslab qolish imkoniyati ortadi.

Farmatsevtika sohasi uchun:

- Retsept yozish va o‘qish ko‘nikmasi;
- Preparat nomlari va ularning xalqaro standartlari;
- Dori shakllari (unguentum, solutio, tinctura, extractum);
- Kasalliklar va ularni davolashda qo‘llaniladigan preparatlar nomlarini tushunish.

Xulosa. Lotin va yunon tillari - tibbiy terminologiyaning poydevori. Ularning uyg‘unligi tufayli zamonaviy tibbiyot terminologiyasi yagona va universal tizim sifatida shakllandi. Har bir tibbiyot mutaxassisi ushbu tillarning asosiy terminologik xususiyatlarini bilishi, so‘z yasalish modellarini tushunishi va amaliyotda to‘g‘ri qo‘llay olishi zarur.

Shunday qilib, lotin va yunon tillarining tibbiy ta’limdagi ahamiyati nafaqat nazariy, balki bevosita amaliy ahamiyat kasb etadi. Ularni o‘rganish farmatsevt, shifokor va boshqa tibbiyot sohasidagi mutaxassislarning kasbiy savodxonligi va ilmiy salohiyatini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Жумаев Н. *Лотин тили ва тиббий терминология асослари*. - Тошкент: Ибн Сино, 2020.

2. International Anatomical Terminology. - Stuttgart: Thieme, 1998.

3. Dorland’s Illustrated Medical Dictionary. - Philadelphia: Saunders, 2012.

4. Ayupova M., Xolmatova S. *Farmatsevtikada lotin tili*. - Toshkent: Tibbiyot nashriyoti, 2019.

5. Taber’s Cyclopedic Medical Dictionary. - FA Davis, 2017.

6. Костомаров В. Г. *История медицинской терминологии*. - Москва: Медицина, 2015.

7. Stedman’s Medical Terminology. - Wolters Kluwer, 2016.

8. Гафуров Ш. *Тиббий атамалар луғати*. - Тошкент: Fan va texnologiya, 2021.

YUNON-LOTIN EPIGRAMMALARIDA TIBBIYOT VA SALOMATLIK

Farg‘ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti,
Lotin tili, pedagogika va psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi
Jo‘rayeva Mastura Tojihakim qizi
Xorijiy fakulteti, Davolash ishi yo‘nalishi
1-kurs 03/25-guruh talabasi Patel Mariya Sadik

Annotatsiya: Ushbu maqolada qadimgi yunon va lotin adabiyotida epigramma janrining shakllanishi, uning mazmuni va g‘oyaviy yo‘nalishlari o‘rganiladi. Xususan, epigrammalarda tibbiyot, salomatlik, shifokorlarning roli hamda inson hayotidagi sog‘liqning qadrlanishi masalalari tahlil qilinadi. Maqolada qadimgi yozuvchilarning epigrammalarida sog‘liqni asrash, to‘g‘ri ovqatlanish, tabiat bilan uyg‘un yashash, shuningdek, kasallik va uning davolanishi haqidagi qarashlar ko‘rib chiqiladi. Shu bilan birga, epigrammalarning bugungi davr tibbiy-madaniy qarashlari bilan uzviy bog‘liqligi ham ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: epigramma, qadimgi yunon adabiyoti, lotin adabiyoti, tibbiyot, salomatlik, shifokor, madaniyat, tarixiy meros.

Аннотация: В данной статье рассматривается формирование жанра эпиграммы в древнегреческой и латинской литературе, его содержание и идейные направления. В частности, анализируются вопросы медицины, здоровья, роли врачей, а также ценности здоровья в жизни человека. В статье уделяется внимание взглядам древних авторов на сохранение здоровья, правильное питание, гармоничное сосуществование с природой, а также на болезни и методы их лечения. Кроме того, показана тесная связь эпиграмм с современными медицинскими и культурными представлениями.

Ключевые слова: эпиграмма, древнегреческая литература, латинская литература, медицина, здоровье, врач, культура, историческое наследие.

Abstract: This article explores the development of the epigram genre in ancient Greek and Latin literature, its content, and its ideological directions. In particular, it analyzes themes of medicine, health, the role of physicians, and the appreciation of health in human life. The article also discusses ancient authors’ views on preserving

health, proper nutrition, living in harmony with nature, as well as illness and its treatment. Furthermore, it highlights the close connection between epigrams and contemporary medical and cultural perspectives.

Keywords: epigram, ancient Greek literature, Latin literature, medicine, health, physician, culture, historical heritage.

Kirish. Qadimgi yunon va rim adabiyoti insoniyatning eng boy madaniy meroslaridan biridir. Bu meros ichida epigrammalar alohida o‘rin egallaydi. Epigramma dastlab qisqa yozuv, yodgorlik yoki qabrtosh yozuvi sifatida shakllangan bo‘lsa-da, keyinchalik u mustaqil adabiy janr sifatida rivoj topdi. Unda qisqa, lo‘nda, ammo mazmunan teran fikrlar ifodalangan. Ko‘plab epigrammalarda tibbiyot, sog‘liq va shifokorlar mavzusi o‘z aksini topgan. Bu hol qadimgi jamiyatda salomatlikning naqadar muhim ijtimoiy qadriyat sifatida qabul qilinganidan dalolat beradi.

Qadimgi Yunonistonda tibbiyot fani rivojlanishida Gippokrat maktabining o‘rni beqiyosdir. Shu sababli adabiyotda ham sog‘liq, kasallik va shifokor mavzusi tez-tez uchraydi. Masalan, yunon epigrammalarida quyidagi motivlar kuzatiladi:

Sog‘liqni ulug‘lash - insonning eng katta boyligi sifatida salomatlik ko‘rsatiladi. Bir qancha epigrammalarda: “Eng buyuk xazina bu - sog‘liq” mazmunidagi fikrlar uchraydi.

Shifokor obrazlari - epigrammalarda shifokorlarning halolligi, bilimdonligi yoki ayrim hollarda xatolari tanqid qilinadi.

Davolash usullari - xalq tabobati, o‘simliklardan foydalanish, toza havo va suvning ahamiyati haqida eslatmalar beriladi.

Kasallik haqida falsafiy mulohazalar - epigrammalarda kasallik hayotning ajralmas qismi sifatida, sabr-toqat bilan yengib o‘tiladigan sinov sifatida tasvirlanadi.

Masalan, yunon epigrammachilaridan Simonid va Kalimah asarlarida shifokorlarga bag‘ishlangan qisqa satrlar uchraydi.

Qadimgi Rimda ham epigramma janri yuksak darajada rivojlandi. Ayniqsa, rim shoiri Martialning epigrammalari mashhurdir. Ularning ko‘pida hayotiy voqealar, kundalik turmush, odamlarning odatlari tasvirlanadi. Shuningdek, tibbiyot va salomatlikka oid qiziqarli lavhalar ham mavjud.

Lotin epigrammalarida uchraydigan asosiy tibbiy motivlar:

Shifokorlarni tanqid qilish - Martial ko‘pincha o‘z zamonasidagi shifokorlarning tamagirligi yoki bilim yetishmasligini hajv qiladi.

Sog‘liqni qadrlash - Rim adabiyotida sog‘liq - baxtning muhim sharti sifatida talqin qilinadi.

Dori-darmon va ichimliklar - epigrammalarda sharob, o‘simliklardan tayyorlangan damlamalar, hammomning foydasi haqida eslatmalar beriladi.

Profilaktika g‘oyalari - epigrammalarda sog‘lom turmush tarziga oid maslahatlar, ovqatlanish tartibi va mehnatning ahamiyati ham ko‘rinadi.

Martialning “shifokor kasallardan ko‘ra ko‘proq odamni o‘ldiradi” degan hajviy satrlari o‘sha davr tibbiyotidagi muammolarni ochib beradi. Shu bilan birga, rim epigrammalarida sog‘lom hayotga da’vat ham aniq seziladi.

Epigrammalarda tibbiyot faqat amaliy jihatdan emas, balki falsafiy ma’noda ham yoritiladi. Kasallik - inson hayotining bir qismi, sog‘liq esa eng oliy ne’mat sifatida baholanadi. Shifokorlar esa insonning hayotini uzaytiruvchi, uni jamiyatga qaytaruvchi zotlar sifatida tasvirlanadi. Shu bois qadimgi epigrammalarda tibbiyot va falsafa uzviy bog‘langan.

Ko‘plab qadimgi yunon va lotin epigrammalarida sog‘lom turmush tarzi targ‘ib etilganini ko‘rish mumkin. Bunday asarlar, bir tomondan, badiiy-estetik qimmatga ega bo‘lsa, boshqa tomondan, ular xalqning kundalik hayoti, turmush tarzi va tibbiy qarashlari haqida muhim manba hisoblanadi. Epigrammalar o‘zining qisqa va lo‘nda shakliga qaramay, unda mualliflar sog‘liqni asrashning turli omillarini chuqur va teran falsafiy mushohada bilan ifoda etishgan.

Qadimgi davr epigrammalarida inson salomatligining asosiy garovi sifatida to‘g‘ri ovqatlanish ko‘rsatib o‘tiladi. Yunon mutafakkirlari “biz iste’mol qiladigan taom - bu bizning dori-darmonimiz” degan fikrni ilgari surganlar. Shu nuqtai nazardan qaralganda, epigrammalarda ortiqcha isrofgarchilik, me’yoridan ortiq ovqat yeyish qattiq tanqid qilingan, me’yoriy va sifatli ovqatlanish esa salomatlikning asosiy omili sifatida ulug‘langan. Masalan, ba’zi epigrammalarda oddiy non va suvni tanovul qilish inson uchun eng qulay va eng tabiiy oziq sifatida ta’riflanadi.

Qadimgi yunon madaniyati sport va jismoniy mashqlarni sog‘liqning muhim sharti sifatida targ‘ib qilgan. Olimpiya o‘yinlarining keng tarqalishi, sportchilar sharafiga yozilgan epigrammalar buning yaqqol dalilidir. Epigrammalarda yugurish, kurash, suzish, ot chopish kabi mashqlar insonning nafaqat badanini, balki ruhini ham tarbiyalashi qayd etiladi. Shuningdek, lotin epigrammalarida ham jismoniy mashqlarni muntazam bajarish sog‘lom turmush tarzining muhim elementi sifatida alohida e’tirof etiladi.

Epigrammalarda tabiat bag‘rida yashash, toza havo, sof suv va tabiiy ozuqa manbalari inson salomatligini mustahkamlovchi omillar sifatida ta’kidlangan. Qadimgi mualliflar shahar shovqinidan uzoqda, tabiat qo‘ynida hayot kechirish sog‘lom tana va tinch qalbning garovi ekanini yozishgan. Shu bois ko‘plab epigrammalarda qishloq hayoti, bog‘lar va tabiat manzaralari salomatlik va osoyishtalik ramzi sifatida tasvirlangan.

Epigrammalarda yana bir muhim jihat - bu dam olish va uyquning qadrlanishidir. Qadimgi mualliflar insonning kuch-quvvatini tiklashda uyqu va tinch damning ahamiyatini alohida qayd etishgan. “Ortiqcha mehnat charchoqni, charchoq

esa kasallikni keltiradi” mazmunidagi fikrlar epigrammalarda tez-tez uchraydi. Shuning uchun me’yoriy mehnat va vaqtida dam olish inson sog‘lig‘ini asrashning ajralmas qismi sifatida ulug‘langan.

Epigrammalarda ilgari surilgan ushbu g‘oyalar bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Hozirgi davr tibbiyotida ham to‘g‘ri ovqatlanish, jismoniy mashqlar, tabiat bag‘rida ko‘proq vaqt o‘tkazish va yetarli darajada dam olish sog‘lom turmush tarzining eng asosiy tamoyillari sifatida qaralmoqda. Demak, qadimgi epigrammalarda ilgari surilgan fikrlar zamonaviy sog‘liqni saqlash tamoyillari bilan uzviy uyg‘unlikda.

Shunday qilib, qadimgi yunon va lotin epigrammalarida sog‘lom turmush tarzi inson hayotining eng muhim qadriyatlaridan biri sifatida targ‘ib etilgan. Unda ovqatlanish, jismoniy faollik, tabiat bilan uyg‘unlik va me’yoriy dam olish sog‘liq garovi sifatida ulug‘lanadi. Ushbu qadimiy qarashlar zamonaviy hayotimizda ham o‘z o‘rnini topib, bugungi kun odamlarini sog‘lom va baxtli hayot sari yetaklab kelmoqda.

Xulosa. Yunon-lotin epigrammalari tibbiyot va salomatlik masalalariga oid qimmatli tarixiy manba hisoblanadi. Ularda sog‘liqning qadrlanishi, shifokorlarning ijtimoiy o‘rni, kasallik va davolash usullari haqidagi qadimiy qarashlar mujassam. Bu epigrammalar nafaqat badiiy-estetik ahamiyatga ega, balki qadimgi jamiyatning tibbiy-madaniy qarashlarini o‘rganishda ham muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жураева, М. (2025). Lotin tilida tibbiyot ta’limida talabalarni klinik terminlar orqali professional ko ‘nikmalarini rivojlantirish. *Лингвоспектр*, *1*(1), 222-227.

2. Kizi, T., & Mastura, J. (2023). Hippocrates is the father of medicine.

3. Mastura, J. (2023). Medicine of ancient Asian peoples. *European Journal of Interdisciplinary Research and Development*, *16*, 405-411.

ONA TILINI O‘QITISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Toshkent gumanitar fanlar universiteti katta o ‘qituvchi
Mo ‘minova Yulduz Aminboyevna
Toshkent gumanitar fanlar universiteti boshlang ‘ich ta’lim yo ‘nalishi talabasi
Egamberdiyeva Umida

Annotatsiya: Ushbu maqolada ona tili fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol usullar va innovatsion yondashuvlarning ahamiyati yoritiladi. Maqolada o‘qitish samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning so‘z boyligini kengaytirish hamda mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan metodlar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: ona tili, zamonaviy metod, interfaol usul, innovatsion texnologiya, kompetensiya, mustaqil fikrlash, ta’lim samaradorligi.

Bugungi shiddat bilan rivojlanayotgan bir davrda ta’lim tizimida yangicha yondashuvlar, innovatsion metodlar va axborot texnologiyalaridan foydalanish zaruriy ehtiyojga aylandi. Ayniqsa, ona tili fanini o‘qitishda turli xil zamonaviy metodlardan foydalanish o‘quvchilarning til boyligini oshirish, nutq madaniyatini shakllantirish hamda milliy qadriyatlarni anglashida muhim ahamiyat kasb etadi. O‘qituvchi endilikda faqat bilim beruvchi emas, balki o‘quvchini mustaqil fikrlash, tahlil qilish va muloqot qilishga o‘rgatuvchi shaxs sifatida faoliyat yuritadi. Ayniqsa, ona tili fanini o‘qitishda zamonaviy yondashuvlardan foydalanish o‘quvchilarning tafakkurini o‘stirish, so‘z boyligini kengaytirish va nutq madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. An’anaviy darslarda o‘qituvchi markazda bo‘lgan bo‘lsa, ya’ni ko ‘proq o ‘qituvchi ma’lumotlarni bersa, zamonaviy yondashuvlarda o‘quvchi faoliyat markaziga chiqadi. Bu esa o‘quvchi shaxsining mustaqil, ijodkor va tanqidiy fikrlaydigan bo‘lishini ta’minlaydi.

Ona tili o‘qitishda zamonaviy metodlardan foydalanish dars samaradorligini oshirishning eng muhim omillaridan biridir. Interfaol va innovatsion yondashuvlar o‘quvchilarni bilim olish jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi. Shunday ekan, har bir o‘qituvchi zamon bilan hamnafas bo‘lib, darslarini ilg‘or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etishi zarur. Faqat shundagina ona tilini o‘rgatish jarayoni natijador, mazmunli va ijodiy bo‘ladi. Shuningdek, o‘quvchilarning nutqiy faolligini oshirish, so‘z boyligini kengaytirish va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodlar tahlil qilinadi.

Zamonaviy metodlar, asosan, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida faol muloqotni yo‘lga qo‘yish, o‘quvchini fikrlashga, tahlil qilishga, xulosa chiqarishga o‘rgatadi. Shu bilan birga o‘quvchilarda juda katta ko‘nikmani hosil qiladi.Birinchidan, faollik va hamkorlikni oshiradi. Ikkinchidan, mustaqil izlanish ko ‘nikmasini shakllantiradi. Uchinchidan, nutqiy kompetensiyani shakllantirish va ijodiy yondashuvni ham rivojlantiradi.Bu kabi xususiyatlarni o‘quvchilarda jam bo‘lishi ularning bilim darajasini, balki tafakkur dunyosini ham kengaytiradi.

Asloda, biz zamonaviy metodlar deganda ta’lim jarayoniga innovatsion texnologiyalar, interfaol metodlar va axborot-kommunikatsiya vositalarini qo‘llash orqali o‘quvchilarning faolligini, ijodkorligini va qobiliyatini oshirish tushuniladi. Bu

esa o‘quvchilarning ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi.Masalan: “Insert”, “Sinkveyn”, “Debat”, “Rol o‘ynash” kabi metodlar o ‘quvchilarning mustaqil fikrlashini va og ‘zaki nutqini rivojlantiradi.

Ona tilini zamonaviy usullar orqali o‘rgatish bugungi ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylandi. Innovatsion va interfaol metodlardan foydalanish o‘quvchilarni mustaqil fikrlovchi, so‘z boyligi keng, nutqi ravon shaxs sifatida shakllantiradi. O‘qituvchining vazifasi - darsni faqat bilim berish emas, balki o‘quvchini o‘ylashga, izlanishga, fikrini erkin bayon etishga undovchi muhit yaratishdir. Zamonaviy metodlar ta’lim sifatini oshirish, ona tilining nufuzini yuksaltirish va o‘quvchida milliy g‘ururni shakllantirishning muhim omilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.G‘ulomov A., Qosimova K. Ona tili o‘qitish metodikasi. - Toshkent: O‘qituvchi, 2021.

2.Karimov B. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.

3.To‘xtayeva M. Interfaol metodlar va ularning samaradorligi. - Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019.

KORPUSDA ANNOTATSIYA: GRAMMATIK ANNOTATSIYA XUSUSIYATLARI

Mamadiyeva Yulduz Choriyevna
Surxondaryo viloyati Angor tumani 2-maktab Ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Korpus elektron matnlar majmuini qamrab olgan qidiruv bazasi bo‘lib, uning samaradorligi qo‘shimcha izohga egaligiga bog‘liq. Qo‘shimcha ma’lumotlar annotatsiya deb yuritilib, o‘zbek tili milliy korpusida annotatsiyaning morfologik, anaforik, prosodik, sintaktik, semantik teg kabi turlari mavjud. Maqolada korpus annotatsiyasi, ularning vazifasi, til korpuslarining foydalanilishida bugungi kunda muhim bo‘lgan grammatik annotatsiya yaratish xususida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar. Korpus, teg, annotatsiya, matnlar majmui, grammatik annotatsiya, morfologik Annotatsiya:

Til korpusi ma’lum bir tildagi elektron shaklda saqlanuvchi qidiruv tizimiga joylangan matnlar majmuidir. Til korpusi hajm jihatidan katta bo‘lishi, 100millionlab so‘zlarning qo‘llanilish holatini qamrab olish xususiyatiga ega. Uning elektron kutubxonadan farqi ham shunda. Shu sababli olimlar til korpusiga "til modelining kichraytirilgan ko‘rinishi"dir deya ta’rif beradilar. "Korpus yordamida bajariladigan amallarning samaradorligini oshirish maqsadida uning qidiruv tizimiga to‘liq konkordans ro‘yhatini tuzish, alohida so‘z, murakkab birlik qidiruvini amalga oshirish; qidiruv natijasini bir necha mezon asosida saralash; foydalanuvchiga qidirilgan so‘zshaklini kengaytirilgan ko‘rinishda taqdim etish; korpusning har bir elementi haqida statistik axborot berish; lemmalarni aks ettirish; so‘zshaklining morfologik xususiyati haqida axborot berish kabi umumiy talabalar qo‘yiladi". [1;37]

Bundan kelib chiqadiki, korpus tabiiy til matnlariga oid statistikani jamlash uchun ishlatiladigan tabiiy til matnining katta bir qismi bo‘lib, u qo‘shimcha ma’lumotlarni ya’ni grammatik annotatsiyani o‘z ichiga qamrab olishi mumkin. Turli lingvistik topshiriq/amalni bajarish uchun matnga lingvistik va ekstralingvistik qo‘shimcha ma’lumot bilan ishlov berilgan bo‘lishi lozim. Buning uchun matn annotatsiyasi mavjud, matn, uning komponentlariga maxsus izoh (masalan, so‘z turkumi haqida ma’lumot) berilishi lozim. Bu izoh matn tegi (belgi, ishora) yoki annotatsiya deb ataladi. Mukammal annotatsiya tadqiqotchiga qidirilayotgan so‘z, so‘zshakl va kontruksiyani topishni osonlashtiradi. Chunki oddiy elektron matnda uning xarakterini ochuvchi alohida ma’lumot (annotatsiya) mavjud emas. Bizga shunchaki so‘z kerak bo‘lsa, buni odatiy matn muharriri ham topib bera oladi. Lekin so‘zning grammatik ma’nosi, tuzilishini “tushunadigan” matn bilan ishlash juda ko‘p afzallik va qulaylikka ega bo‘ladi. Faqat leksemani emas, balki so‘zshaklni qidirish kerak bo‘lsa, bunday dasturiy ta’minot − korpus tadqiqotchi yoki foydalanuvchiga juda katta yordam berishi mumkin. Korpusda qo‘shimcha izoh mavjudligiga ko‘ra annotatsiyalangan va annotatsiyalanmagan korpuslar farqlanadi.

Annotatsiyalangan korpusda teg xarakteridan kelib chiqqan holda so‘z hamda gapga morfologik, sintaktik, semantik, prosodik teglar qo‘shilgan holda bo‘ladi. Korpusni teglash (annotatsiyalash) dasturlashtirilgan yo‘llar bilan amalga oshiriladi. Bunda, avvalo, vaqtni tejash, mehnatni kamaytirish nazarda tutilsa, ikkinchidin, matnga avtomatik ishlov berish muammosiga yechim topiladi.

Korpusda grammatik annotatsiya - bu matnlar to‘plami bo‘lib, unda har bir so‘z yoki ibora uchun grammatik ma’lumotlar belgilanadi. "Ma’lumki, korpusning qiymati uning ichidagi matnlarning ma’lum darajada teglangan, ya’ni lingvistik belgi qo‘yilgan bo‘lishida namoyon bo‘ladi. B. Elov va Sh.Hamroyeva ilmiy hamkorlikda o‘zbek tilining nutq qismlarini belgilash (Pos tagging) uchun maxsus teglar tizimini ishlab chiqdilar". [2;172] Belgilanish turiga qarab bu ma’lumotlar quyidagicha bo‘lishi mumkin:

1.Turkum teglar: so‘zning qisqacha turini belgilash (ot, fe’l, sifat, son h.k.).

2.- Lemma (asosiy shakl): har bir so‘zning lug‘iy asosiy shakli.

Morfologik annotatsiya: fe’lning zamoni, fe’lning shakli, son, holda qo‘shimchalar, otning kishi/soni, h.k. (lemma ham qo‘yilishi mumkin).

3.Sintaktik annotatsiya: ibora yoki gaplarning tuzilishi (konstitutsiya daraxti) yoki so‘zlar orasidagi bog‘lanishlar (dependency tree).

4. Semantik (ba’zi korpuslarda): fe’llarning semantik rollari, predikatlar, argumentlar.

O‘zbek tili milliy korpusida grammatik annotasiya quyidagi vazifalarni bajraishda muhim o‘rin tutadi:

- Tilni avtomatik tahlil qilish, parserlar va lingvistika tadqiqotlari uchun asosiy o‘rganish materiali.
- Til o‘rgatish xatoliklarini aniqlash, grammik qoidalarni o‘rganish.
- So‘z turlarini aniqlash, sintaktik bog‘lanishlarni o‘rganish.
- Til modellari (NLP) uchun trening ma’lumotlari sifatida ishlatiladi.

"Hozirgi kunda korpus matnlarining asosiy qismi morfologik teglashdan o‘tkazilgan va foydalanuvchi so‘zlarni so‘z turkumi, grammatik kategoriyalari bo‘yicha filtrlab qidirishi mumkin" [2;172]. Korpusda grammatik annotatsishni tuzish avvalo, matn to‘plami ya’ni korpusni tanlashdan boshlanadi. Keyingi bosqichda annotatsiya bo‘yicha yo‘riqnomalar ishlab chiqiladi. Tilni tanlash va matnlarni bo‘laklarga bo‘yicha tokenizatsiya qilinadi. Inson annotatorlari tomonidan belgilanishi yoki yarim avtomatik yondashuv bilan amalga oshiriladi. Sifat nazorati sifatida inter-annotator agreement tekshiriladi, kerak bo‘lsa tuzatishlar kiritiladi.

1.Jumla: “Men kitobni o‘qiyapman.”

2.Tuzilma: Men (subj) - o‘qiyapman (predikat) - kitobni (obj).

3. Belgilanishlar: Men - PRON, kitobni - NOUN+CASE=ACC, o‘qiyapman - VERB+Tense=Pres+Aspect=Prog (faqat misol uchun).

Xulosa sifatida aytusg mumkinki, grammatik annotatsiya so‘zning barcha morfologik va sintaktik xususiyatlari va undan foydalanishdagi ayrim noaniqliklar haqidagi ma’lumotlarni taqdim etadi. Grammatik ma’lumotlar maxsus protsedurada ishlaydi. Korpusda grammatik annotatsiya o‘zbek tilining quyidagi grammatik xususiyatlariga tayangan parametrlardan iborat bo‘lishi mumkin:

1. So‘z turkumlari tasniflangan annotatsiyada ot, sifat, son, olmosh, ravish, fe’l, yuklama, bog‘lovchi, ko‘makchi, taqlid so‘zlar, modal so‘zlar, oraliq so‘zlar.

2. Atoqli otlar (familiya, ism, sharif)

3. Kelishik (bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, jo‘nalish kelishigi, chiqish kelishigi, o‘rin-payt kelishigi

4. Mayl (habar, buyruq-istak, shart)

5. Nisbat (aniq, orttirma, o‘zlik, majhul, birgalik nisbati)

6. Son (birlik, ko‘plik)
7. Shaxs-son (I shaxs, II shaxs, III shaxs)
8. Zamon (o‘tgan, hozirgi, kelasi)
9. Bo‘lishli- bo‘lishsizlik
10. O‘timli - o‘timsizlik.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xoliyorov O‘. O‘zbek tili ta’limiy korpusini tuzishning lingvistik asoslari. Fil.f.f.d. (PhD) dissertatsiyasi. Termiz shahri, 2021.

2. Qarshiyev A, Karimov S, Tursunov M. O‘zbek tili milliy korpuslarining dasturiy ta’minot strukturasi va vazifalari. Maqola. "Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechimlar, istiqbollar". Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Alisher Navoit nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, Vol 1. N-1.2022.

4.Kaxorova N. Corpus linguistics. Academic research in modern science. International scientific - online conference. USA.

5. Sobirova N. Korpus lingvistikasi va parallel korpuslar tavsifi. Maqola. Academic research in educational Sciences. Volume 3. Issue 5. May, 2022.

“LEVENSHTEYN MASOFASI” ASOSIDA O‘ZBEK TILIDA IMLO XATOLARINI TUZATISH

Nazira Sobirova G‘anijon qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
nazirasobirova073@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola matnlardagi imloviy xatolarni avtomatik aniqlash va tuzatish bo‘yicha ilg‘or yondashuvlardan biri - Levenshteyn masofasi asosidagi metodologiyani chuqur tahlil qiladi. Imlo tekshiruvi sohasida bu yondashuv minimal tahrirlar (qo‘shish, o‘chirish, almashtirish) orqali ikki satr o‘rtasidagi o‘xshashlikni aniqlashga imkon beradi.

Kalit so‘zlar: imloviy xatolar, Levenshteyn masofasi, tahrirlar soni, avtomatik tuzatish, o‘zbek tili, rekursiv algoritm, matritsa yondashuvi

Kirish

Kompyuter lingvistikasida matnni oldindan qayta ishlash bosqichining muhim jihatlaridan biri - imloviy xatolarni aniqlash va tuzatish hisoblanadi. O‘zbek tili uchun ishlab chiqilayotgan NLP (Natural Language Processing) vositalarida foydalanuvchi tomonidan kiritilgan noto‘g‘ri yozuvlarni avtomatik tuzatish imkoniyati samaradorlikni sezilarli oshiradi. Tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing - NLP), matnlarni avtomatik tahlil qilish, hamda imloviy xatolarni aniqlash sohalarida matnlar orasidagi o‘xshashlikni hisoblash muhim metodologik muammo hisoblanadi. Ushbu muammoni yechishda tahrir masofasi (edit distance) tushunchasi asosiy o‘rin egallaydi. Ayniqsa, Levenshteyn masofasi (Levenshtein distance) bu sohada klassik, barqaror va amaliy jihatdan ishonchli yondashuv sifatida e’tirof etilgan. Mazkur masofa ikki satrni bir-biriga aylantirish uchun zarur bo‘lgan minimal tahrir operatsiyalari - qo‘shish (insertion), o‘chirish (deletion) va almashtirish (substitution) sonini hisoblash orqali aniqlanadi.Ushbu metodologiya birinchi bor 1965-yilda rus matematigi Vladimir Levenshteyn tomonidan taklif etilgan bo‘lib [1], keyinchalik bu yondashuv turli algoritmik yutuqlar bilan boyitildi. Wagner va Fischer (1974) tomonidan taklif etilgan dinamik dasturlash asosidagi algoritm Levenshteyn masofasini hisoblashni samarali ko‘rinishga keltirdi [2]. Shuningdek, Gonzalo Navarro (2001) tomonidan olib borilgan keng qamrovli tahlillarda turli masofaviy o‘lchovlar, xususan Damerau-Levenshteyn, Hamming, Jaro-Winkler va fonetik yondashuvlar o‘zaro taqqoslab berilgan [3].

Zamonaviy axborot texnologiyalarida, xususan veb-qidiruv tizimlari, mobil klaviaturalar, matn tahrirlovchi ilovalar va tilni avtomatik tuzatish modullarida Levenshteyn masofasi asosida qurilgan tizimlar faol qo‘llanilmoqda. **Karen Kukich** (1992) tomonidan taklif etilgan imloviy xatolarni avtomatik tuzatish modellarida bu masofaning lingvistik asoslar bilan birgalikda ishlatilishi samarali natijalarni bergan [4]. Shuningdek, **Yujian va Bo Liu** (2007) tomonidan Levenshteyn masofasining normalizatsiyalangan versiyasi taklif etilgan bo‘lib, u matnlar o‘xshashligini [0, 1] intervalda baholash imkonini beradi [5]. So‘nggi yillarda butun dunyo ilmiy yutuqlari andozasi asosida O‘zbekistonda imloviy xatolarni avtomatik tuzatish bo‘yicha ilmiy izlanishlar faollashmoqda. Xususan, dunyo miqyosida BERT, RoBERTa, T5 kabi transformer arxitekturasiga asoslangan modellar Levenshteyn masofasi kabi klassik algoritmlar bilan kombinatsiyalangan holatda ishlatilmoqda. Ushbu yondashuvlar kontekstga asoslangan tahrirlar imkonini beradi va natijaviy aniqlikni sezilarli darajada oshiradi. O‘zbekistonlik tadqiqotchilar tomonidan ham o‘zbek tilida morfologik analizatorlar, kontekstual spell-check tizimlar, hamda Levenshteyn masofasiga asoslangan yengil vaznli modellar taklif etilmoqda. 2022-2024 yillar oralig‘ida nashr etilgan maqolalarda o‘zbek tilidagi tahrirlar, fonetik xatolar, dialektal variantlar va avtomatik normalizatsiyaga oid modellar ishlab chiqilgan.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Levenshteyn masofasi faqatgina o‘xshashlikni o‘lchashda emas, balki mashinada o‘rganish (machine learning) modellarini etiketalash (labeling), ma’lumotlar aniqligini baholash, shuningdek, genetik tahlil va bioinformatikada ketma-ketliklarni solishtirishda ham keng qo‘llaniladi. Bu yondashuv, ayniqsa kam resursli tillar - masalan, o‘zbek tili - uchun avtomatik matn tahlil tizimlarini ishlab chiqishda muhim vositadir. Mazkur maqolada Levenshteyn masofasining nazariy asoslari, algoritmik ishlanmalari va jahon olimlari tomonidan olib borilgan asosiy ilmiy izlanishlari tizimli tarzda tahlil qilinadi. Ayniqsa, uning tabiiy tilni qayta ishlashda, matn tahriri va o‘zbek tilida imloviy xatolarni avtomatik aniqlashdagi qo‘llanilishi markaziy o‘rinda yoritiladi.

Imlo tekshiruvining umumiy ko‘rinishi

Imlo tekshiruvi **ikki asosiy bosqichga bo‘linadi:**

Umuman olganda, **imlo tekshiruvi** ikki asosiy bosqichdan iborat:

1. Noto‘g‘ri yozilgan so‘zlarni **aniqlash**,
2. Ular uchun **to‘g‘ri variantni topish**.

Noto‘g‘ri yozilgan so‘zlarni aniqlash texnik jihatdan unchalik murakkab emas, chunki har bir so‘zni mavjud **lug‘atdagi** so‘zlar bilan solishtirish mumkin. Biroq amaliy jihatdan bu juda katta resurs talab qiladi (masalan, o‘zbek tilida ham 100 minglab so‘z shakllari mavjud), shu sababli bu vazifani bajaruvchi maxsus **algoritmlar** mavjud.

Eng murakkab bosqich bu - **kutilgan so‘zni aniqlashdir**, chunki zamonaviy tizimlar noto‘g‘ri yozilgan so‘zni emas, balki **uning kontekstda qanday ma’noda ishlatilganini** ham e’tiborga oladi. Bu yondashuv **grammatik xatolarni ham** aniqlash imkonini beradi.

Masalan, imlo tekshiruvi faqatgina noto‘g‘ri so‘zlarni aniqlashga qaratilgan deb o‘ylasak ham, noto‘g‘ri so‘zlar **turli shakllarda** bo‘lishi mumkin:

- Oddiy xatolik (masalan, **"kitob"** o‘rniga **"kittob"** deb yozish) - bu nisbatan oson aniqlanadi.
- Ammo ba’zan **so‘z to‘g‘ri yozilgan bo‘lsa ham**, **noto‘g‘ri kontekstda** ishlatilgan bo‘ladi. Masalan, **"yoz"** (fasl) o‘rniga **"yoz"** (yozish fe’li) ishlatilsa, kompyuter uchun bu farqni aniqlash qiyin.

Levenshteyn masofasi (Levenshtein Distance)

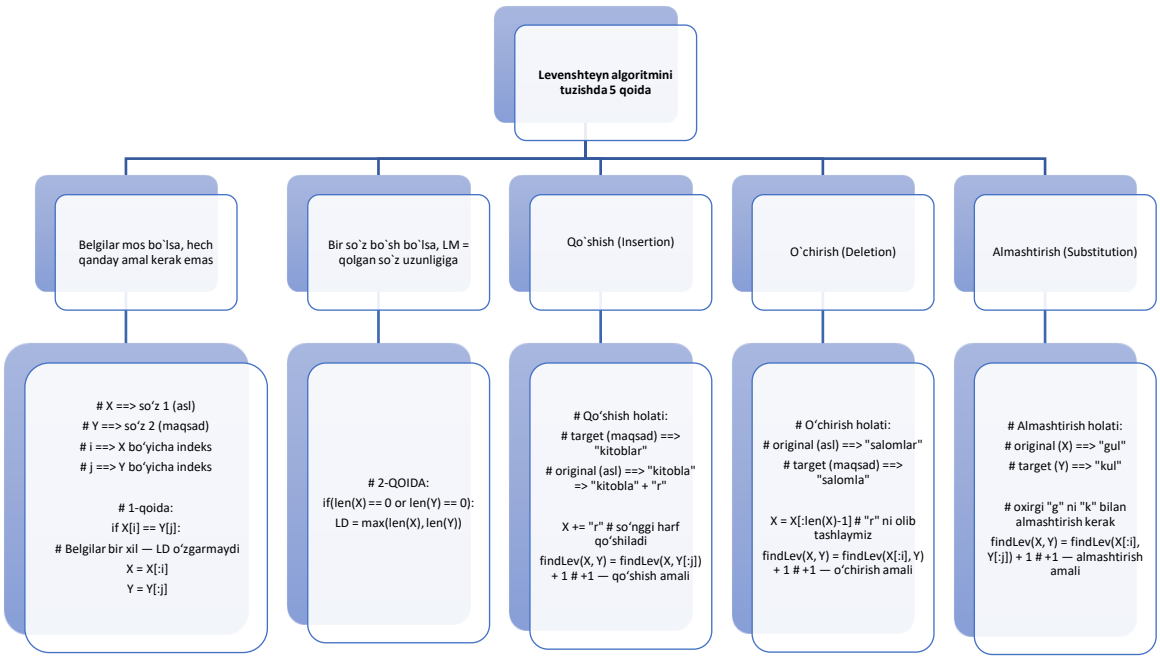
Levenshteyn masofasi - bu so‘zlar orasidagi o‘xshashlik darajasini baholashda keng qo‘llaniluvchi tahrirlar asosidagi algoritm bo‘lib, u o‘zbek tilida imloviy tekshiruv tizimlari yaratishda ham katta potensialga ega. Levenshteyn masofasi ikki satr o‘rtasidagi minimal tahrir masofasini (qo‘shish, o‘chirish, almashtirish amallari soni) o‘lchaydi. Ushbu yondashuv so‘zlarning o‘xshashligini aniqlashda qo‘llaniladi[6].

1966-yilda Vladimir Levenshtein o‘zining maqolasida matnlar orasidagi o‘xshashlikni o‘lchash uchun tahrir masofani kiritadi. Bu masofa ikki satrni bir-biriga o‘tkazish uchun kerakli eng kam qo‘shimcha, o‘chirish yoki almashtirish operatsiyalari sonini bildiradi. Levenshteyn masofasining ilk formulasi aynan ushbu maqolada taqdim etilgan. [7] da Levenshteyn masofasi matn qidiruvi, o‘xshash so‘zlarni aniqlash va fuzzy matching metodlari kontekstida batafsil tahlil qilinadi. Ayniqsa, qidiruv tizimlarida foydalanuvchi noto‘g‘ri so‘z kiritganida, to‘g‘ri takliflarni chiqarishda qo‘llaniladi.

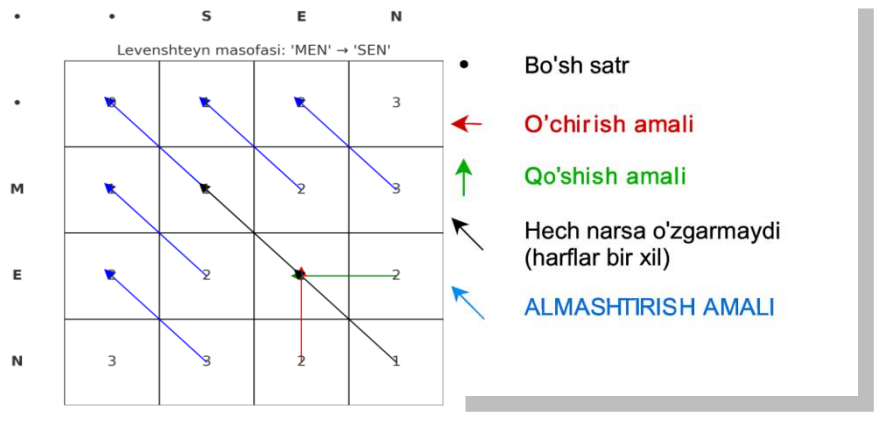
Levenshteyn masofasi (LM) - ikki satr orasidagi **farqni o‘lchash** usuli bo‘lib, bir so‘zni boshqasiga aylantirish uchun **minimal o‘zgarishlar soni**ni hisoblaydi. LM - bu ana shu amallar sonini **minimumga tushirish** orqali o‘xshashlik darajasini aniqlash metodidir.

Harf tahriri amallari

Levenshteyn algoritmini tuzishda ko‘rib chiqiladigan 5 ta asosiy holat:

Levenshteyn masofasini **matritsa orqali** hisoblash eng tezkor usul hisoblanadi.

	.	s	e	n
.	**0**	**1**	**2**	**3**
m	**1**	**1**	**2**	**3**
e	**2**	**2**	**1**	**2**
n	**3**	**3**	**2**	**1**

So‘zlar: "MEN" → "SEN"

- "M" → "S" almashtirildi (ko‘k o‘q)

➢ ✅ "E" va "N" mos keldi (qora o‘q - hech narsa bajarilmaydi)

❖ **Belgilar:**

✓ Qizil o‘q - o‘chirish (deletion)

✓ Yashil o‘q - qo‘shish (insertion)

✓ Ko‘k o‘q - almashtirish (substitution)

● Qora o‘q - bir xil harf (hech narsa qilinmaydi)

Misol: "yozish" → "qorish"

Amal turi	Tavsif
O‘chirish	"y" - olib tashlanadi
Qo‘shish	"q" - boshiga qo‘shiladi
Almashtirish	"o" → "o", "z" → "r"
Moslik	"i", "s", "h" - mos harflar

Xulosa Levenshteyn masofasi asosidagi imlo xatolarini tuzatish algoritmi - tabiiy tilni qayta ishlash sohasida o‘zining soddaligi va samaradorligi bilan ajralib turadi. Ushbu algoritm o‘zbek tilidagi matnlarni avtomatik tahlil qilishda xatoliklar sonini qisqartirish, foydalanuvchi xatolarini tuzatish va matn sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan rekursiv va matritsali yondashuvlar asosida qurilgan Levenshteyn modeli o‘zbek tilining morfologik xususiyatlariga moslashtirilganda yuqori aniqlikdagi natijalarni beradi. Bu metod ayniqsa imloviy tekshiruv, matnni tozalash (text cleaning), avtomatik tarjima va til o‘rganish dasturlarida keng qo‘llanilishi mumkin. Alohida ta’kidlash joizki, O‘zbekistonda bu boradagi tadqiqotlar hali rivojlanish bosqichida bo‘lsa-da, milliy korpuslar, so‘z shakllari va statistik modellarni birlashtirish orqali Levenshteyn algoritmini optimallashtirish ustida muhim ilmiy ishlanmalar olib borilmoqda. Levenshteyn masofasi asosida imloviy tuzatish algoritmlarini qo‘llash orqali foydalanuvchidan kiritilgan noto‘g‘ri so‘zlarni aniq va tez tahlil qilish mumkin. Ayniqsa, matnlarda tez-tez uchraydigan fonetik o‘xshashliklarga ega so‘zlar uchun bu yondashuv yuqori samaradorlik beradi. Shu bilan birga, algoritm faqat harf darajasida ishlagani sababli ba’zan semantik noaniqliklarga to‘g‘ri kelmasligi mumkin. Shu sababli kontekst asosida reytinglash tizimlari bilan birga qo‘llanilishi tavsiya etiladi.

Kelgusidagi izlanishlarda Levenshteyn masofasini chuqur neyron tarmoqlar, kontekstual til modellar (BERT, RoBERTa) va fonetik analizatorlar bilan birlashtirish orqali semantik aniqlikni ham ta’minlash mumkin. Shu tariqa, o‘zbek tili uchun zamonaviy, ko‘p darajali, kontekstga asoslangan avtomatik tuzatish vositalari ishlab chiqilishi kutilmoqda.

Imlo tekshiruvi va tuzatish tizimlarida Levenshteyn masofasi asosidagi yondashuv eng soddaligi, samaradorligi va algoritmik soddaligi bilan ajralib turadi. O‘zbek tilidagi matnlar ustida ishlovchi tizimlar uchun bu metod lokalizatsiya qilingan holda qo‘llansa, imloviy xatolarni aniqlashda yuqori aniqlikni ta’minlaydi. Kelgusida semantik modellar bilan birlashtirilgan hollarida yanada kompleks imlo tuzatish tizimlari ishlab chiqilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Levenshtein, V. I. (1966). Binary codes capable of correcting deletions, insertions and reversals. *Soviet Physics Doklady*, 10(8), 707-710.

2. Wagner, R. A., & Fischer, M. J. (1974). The string-to-string correction problem. *Journal of the ACM (JACM)*, 21(1), 168-173.

3. Navarro, G. (2001). A guided tour to approximate string matching. *ACM Computing Surveys*, 33(1), 31-88.

4. Kukich, K. (1992). Techniques for automatically correcting words in text. *ACM Computing Surveys*, 24(4), 377-439.

5. Yujian, L., & Bo, L. (2007). A normalized Levenshtein distance metric. *IEEE TPAMI*, 29(6), 1091-1095.

6. Elov B.B., Xusainova Z.Y. "Tabiiy tilni qayta ishlashning zamonaviy algoritmlari." *ResearchGate*, 2024.)

7. *Manning, C. D., Raghavan, P., & Schütze, H. (2008). Introduction to Information Retrieval*. Cambridge University Press. ISBN: 978-0521865715

LINGUOPRAGMATIC STUDY OF VERB BASED COLLOCATIONS IN THE ENGLISH BROADSHEETS

Gapporov Bahriddin Bakhtiyor ugli
University of Business and Science senior teacher
Phone number: +998988 1502772
Email: bahriddingapporov91@gmail.com

Abstract: The linguopragmatic study of verb-based collocations in English broadsheets examines the habitual co-occurrence of verbs with nouns, shedding light on linguistic patterns and their implications within journalistic discourse. Collocations, which are combinations of words that frequently appear together more often than by chance, play a crucial role in shaping meanings and guiding

interpretations in written communication. This study is particularly notable due to the increasing significance of collocational analysis in understanding how language constructs social practices, ideologies, and reader perceptions within the context of broadsheet newspapers, which are characterized by their formal and informative style.

Keywords: Collocation analysis, verb-based collocations, broadsheet newspapers, discourse analysis, linguopragmatics, ideological framing, reader perception.

Collocations can be classified into several categories based on their structure and nature, including:

Strong Collocations: These are pairs of words that almost always occur together, such as "*rancid butter*" or "*blonde hair*".

Weak Collocations: These involve words that can pair with various partners but exhibit a preference for specific combinations, like "*make a decision*" or "*heavy rain*".

Grammatical Collocations: These consist of words that co-occur with certain grammatical structures, such as prepositions (e.g., "interested in").

Lexical Collocations: These are combinations of content words, including nouns, verbs, adjectives, and adverbs (e.g., "strong coffee").

Understanding these different types of collocations is essential for analyzing the discourse in English broadsheets, as they can shape meanings and guide interpretations of the text. The concept of collocation plays a vital role in understanding language patterns, particularly in the context of discourse analysis. Collocation, derived from the Latin word collocare, signifies the habitual co-occurrence of lexical items, which was first introduced by linguist J.R. Firth [3, pp. 6927-6933].

Collocations can be defined as combinations of words that typically appear together more frequently than would be expected by chance, revealing underlying meanings and social practices in communication.

Collocations serve as crucial elements in discourse analysis because they reveal patterns of language use that can reflect ideologies, cultural norms, and social practices. By examining how specific words cluster together, researchers can uncover implicit assumptions and power relations that are embedded in language. This understanding is particularly relevant in English broadsheets, where collocations guide how information is presented and perceived by readers. Moreover, collocations help construct predictable associations between concepts, influencing how language is interpreted and how it shapes cognitive framing in discourse. For instance, the use of certain collocations in political rhetoric or media can significantly impact public

perception and understanding. Therefore, a thorough exploration of verb-based collocations in English broadsheets can yield insights into the linguistic strategies employed to convey messages effectively.

In this study, a collocation analysis approach will be employed to investigate verb-based collocations within English broadsheets. This method will allow for the identification of manipulative strategies utilized through collocations, clichés, idioms, and set phrases, thereby providing a comprehensive view of how language functions within this specific discourse context. By analyzing the linguistic patterns observed in the data, the study aims to elucidate the role of collocations in shaping meaning and influencing reader interpretation in English broadsheets.

A total of 18, 000 essays were randomly selected from the EFCAMDAT, focusing specifically on verb-based collocations. From these, 4, 071 pairings of the form *make/take + noun* were extracted. The t-score value, a measure of collocational strength, was calculated for each pairing, identifying 2, 501 significant collocations which were then annotated with necessary contextual information [2, pp. 56-63].

Participants included EFL learners at different Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) levels, ensuring a diverse representation of proficiency. This stratification enabled the analysis of collocation use relative to the learners' linguistic competence [9, pp. 218-233].

The analysis involved several statistical methods to evaluate the data. One-way ANOVAs were conducted to assess performance differences between groups on both reaction time and accuracy measures. Generalized linear mixed effects modeling was employed to analyze accuracy, while linear mixed effects modeling focused specifically on reaction time for the Acceptability Judgement Task (AJT) [6, p. 91]

Fixed effects included group, condition, and their interaction, while participant and item variability was captured using random intercepts. Random slopes by participant for condition were also included to account for individual differences in responses to varying conditions. To explore the semantic fields of noun elements within collocations, correspondence analysis was performed. This technique allowed for the visualization of relationships between CEFR levels and semantic features, helping to characterize the distribution of collocations across different proficiency levels. The analysis utilized R version 3.5.1, with the 'lme4' package for mixed effects modeling and the 'Car' package for addressing multicollinearity issues.

The present study employs a mixed-methods approach to investigate verb-based collocations in English broadsheets. This methodology allows for a comprehensive analysis of content words and their collocations, facilitating insights into linguistic patterns across various contexts and proficiency levels in English as a Foreign Language (EFL).

The analysis of verb-based collocations in English broadsheets reveals

significant patterns and insights into language use among various learner levels. Research indicates that the semantic fields of nouns used by learners differ notably based on their proficiency levels. For instance, A1 learners tend to favor nouns related to personal identity and the human body, while A2 learners show a preference for nouns associated with architecture and entertainment.

Higher-level learners, such as those at B1, B2, and C levels, demonstrate a relatively uniform use of nouns across various semantic categories, indicating advanced lexical development in areas including abstract and emotional actions [8].

Despite these trends, caution is warranted in interpreting the findings. The choice of nouns is often influenced by the specific topics assigned in tasks, with different genres eliciting varying levels of linguistic complexity [7]. For example, tasks that involve narrative or descriptive writing generally prompt more sophisticated language use compared to simpler tasks like job advertisements. This discrepancy suggests the need for further research focusing on controlled comparisons of language produced in similar task conditions to yield more reliable data on collocation use. In examining specific collocations, such as “make” and “take” the study emphasizes their prevalence among beginner learners, allowing researchers to trace developmental patterns in collocation usage [1, pp. 71-74].

These verb-noun combinations are essential for effective communication, and their frequent occurrence in everyday language highlights the importance of collocation mastery in achieving fluency.[4, p. 139.] Furthermore, collocations carry nuanced meanings that may not be immediately apparent to non-native speakers, underscoring the necessity of explicit instruction in collocation to enhance overall language competence.[5, pp.163-188]

The analysis of verb-based collocations within English broadsheet newspapers reveals significant insights into linguistic patterns and discourse practices that shape public opinion and social interaction. Collocations, defined as the habitual co-occurrence of words that appear together more frequently than expected by chance, are pivotal in understanding how language constructs meaning and influences perception in various genres of discourse.

In journalistic contexts, the use of collocations such as “breaking news” or “press conference” reflects specific conventions that guide readers’ interpretations and expectations. These expressions not only serve to convey information but also engage readers by creating a sense of immediacy and relevance. As highlighted in the literature, collocations can indicate politeness or authority, shaping the tone and effectiveness of communication in professional settings. For instance, the phrase “I would appreciate it if...” embodies a formal politeness strategy that can affect reader responses in opinion columns.

Different genres impose distinct collocational patterns, which can vary based on

the specific field or discourse type. In broadsheet newspapers, the lexical choices made by writers often aim to establish credibility and rapport with the audience. Research has shown that opinion columnists frequently employ hedges, boosters, and attitude markers to construct their stance, which underscores their persuasive intent. The strategic deployment of these collocational resources facilitates a dialogical engagement with readers, encouraging alignment and fostering a sense of shared beliefs and values.

The examination of verb-based collocations in broadsheet newspapers, particularly in the context of COVID-19 reporting, provides valuable insights into how linguistic choices reflect broader societal attitudes and beliefs. By analyzing the collocational choices of newspaper writers, we can better understand the mechanisms through which discourse shapes public opinion and contributes to the construction of knowledge. The integration of Hyland's stance model further enhances our understanding of how writers negotiate their positions and engage with readers through language, reinforcing the importance of collocation in discourse analysis [10].

The linguopragmatic study of verb-based collocations in English broadsheets demonstrates that collocational patterns play a crucial role in constructing meaning, shaping ideological perspectives, and guiding readers' interpretations. By analyzing verb-noun combinations across contexts and proficiency levels, the research highlights how collocations function as strategic linguistic tools that reinforce journalistic stance, enhance textual coherence, and influence public perception within media discourse.

References

1. Aisenstadt, E. (1979). Collocability restrictions in dictionaries. International Journal of Applied Linguistics, 45, 71-74.

2. Bahns, J. (1993). Lexical collocations: A contrastive view. ELT Journal, 47(1), 56-63. https: //doi.org/10.1093/elt/47.1.56

3. Cowie, A. P. (1994). Phraseology. In K. Brown (Ed.), The encyclopedia of language and linguistics (pp. 6927-6933). Amsterdam: Elsevier.

4. Cowie, A., Carter, R., & McCarthy, M. (1988). Stable and creative aspects of vocabulary. In Vocabulary and language teaching (p. 139). Cambridge: Cambridge University Press.

5. Durrant, P., & Schmitt, N. (2010). Adult learners' retention of collocations from exposure. Second Language Research, 26, 163-188. https: //doi.org/10.1177/0267658309349431

6. Figus, A. (2024). Collocations in methods section of masters of English language theses. Mediterranean Journal of Social Sciences, 15(6), 91. https: //doi.org/10.36941/mjss-2024-0057

7. Granger, S., & Paquot, M. (2009). Lexical verbs in academic discourse: A corpus-driven study of learner use. London: Bloomsbury.

8. Hoey, M. (1991). Patterns of lexis in text. Oxford: Oxford University Press.

9. Kaufmann, W., & Haans, R. F. J. (2021). Understanding the meaning of concepts across domains through collocation analysis: An application to the study of red tape. Journal of Public Administration Research and Theory, 31(1), 218-233. https: //doi.org/10.1093/jopart/muaa020

10. Shen, Q., & Tao, Y. (2021). Stance markers in English medical research articles and newspaper opinion columns: A comparative corpus-based study. PLOS ONE, 16(3), e0247981. https: //doi.org/10.1371/journal.pone.0247981

TA’LIMDA LINGVISTIK KOMPETENSIYANING O‘RNI VA AHAMIYATI

Hojiyeva Munavvarxon Akramovna,
Qo‘qon DU (Phd)

Jahonda ilm-fan, texnika, madaniyat sohalari taraqqiyotning jadallashuvi va globallashuv o’qitishga kompetensiyaviy yondashuvni talab etayotgani sababli, ta’limning barcha bosqichlarida, xususan, oliy ta’limda bo’lajak mutaxassislarning kasbiy layoqatini shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirishda lingvistik kompetensiyani alohida ilmiy va ilmiy-metodik ahamiyatga ega ekanligi e’tirof etilgan. Hozirda barcha ta’lim bosqichlarida boshqa kompetensiya turlari qatorida lingvistik kompetensiya va uning turli jihatlarini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biriga aylandi.

Dunyo filologik ta’limi nazariyasida xalqaro standartlar darajasiga mos, kompetentli va raqobatbardosh kadrlar tarbiyalashda lingvistik kompetensiya, xususan, uning asosi bo’lgan terminologik kompetensiya: mutaxassislik sohalari terminlarining ma’no-mohiyatini bilish, tushunish, to’g‘ri qo’llash va boshqalarga tushuntira bera olishi muhim ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyatga egaligi dalillangan. Dunyo ilmiy tadqiqot muassasalari hamda oliy ta’lim dargohlarida bo’lajak mutaxassislarning kompetensiyaviy bilimlarini rivojlantirish, kasbga doir bilim, malaka va ko’nikmalarini, mutaxassislikka oid terminlarni o’rganish va kasbiy faoliyatda qo’llay olish faoliyatini samarali yo’lga qo’yish borasida ham sezilarli tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Filolog mutaxassislarning kasbiy kompetensiyasining asosi, mag‘zi lingvistik kompetensiya hisoblanadi. Shu boisdan filolog-talabalar lingvistik kompetentlikka ega bo’lmasdan yetuk mutaxassis bo’la olmaydi.

Lingvistik kompetensiya tilning asosiy va oraliq sathlari va birliklariga doir yetarli darajada bilimga ega bo'lish va nutq faoliyat turlariga xos malakalar (*tinglab-tushunish, gapirish, o'qish va yozish*)ni puxta egallashni nazarda tutadi[1, 9].

N.Uluqov lingvistik kompetensiyaga: "... soddaroq qilib, mutaxassis til bilimining mukammalligi va yetukligi"[2, 16] deya ta'rif beradi va lingvistik kompetentlik bir necha xil ko'rinishda yuzaga chiqishini qayd etadi:

"1) o'z fikrini ona tilida ravon, tushunarli, aniq va lo'nda ifodalay olish;

2) adabiy tilda so'zlash;

3) imloviy, ishoraviy va uslubiy xatolarsiz yoza olish;

4) davlat tilida ish hujjatlarini yurita olish;

5) xorijiy tillarni bilish"[2, 16].

Lingvistik kompetensiya - talabalarning ona tilida o'z fikrini to'g'ri, hamma uchun tushunarli, aniq bayon etishi, o'zbek adabiy tili nutq me'yorlariga amal qilgan holda so'zlash, imloviy savodxonlikka ega bo'lish, mutaxassisligiga oid terminlarni to'g'ri va o'rinli qo'llay olish hisoblanadi.

Lingvistik kompetensiya - talabalarda tilshunoslikka, ya'ni fonetika, leksikologiya, so'z tarkibi, so'z yasalishi, morfologiya, sintaksis, yozuv va imlo, tinish belgilari, nutq uslublari, stilistikaga doir bilimlarni rivojlantirish hamda takomillashtirishdan iborat. Demak, tilning asosiy va oraliq sathlari: fonetika, leksika, so'z tarkibi, so'z yasalishi, morfologiya, sintaksis, uslubiyat bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni egallashi lingvistik kompetensiyaning asosini tapshkil etadi.

Lingvistik kompetensiyaning shakllantirish talabalarda to'g'ri talaffuz va imlo savodxonligini egallash, so'zning ma'no qirralarini anglash va nutqda o'rinli hamda to'g'ri qo'llash, kasbiy faoliyatiga oid adabiyotlarni o'qib tushunish, fikrini og'zaki va yozma ifodalash orqali nutqiy ko'nikma, malakalarini rivojlantirishga imkon yaratadi.

A.Nurmonov va G.Ziyodullayevalar lingvistik kompetensiya o'quvchilarning orfografik, punktuatsion qoidalardan vaziyatlarda o'rinli foydalana olish malakasi va ko'nikmasini o'z ichiga olishini qayd etganlar: "... lingvistik kompetensiya deganda til sistemasi haqidagi bilimlarga, lingvistik tafakkurga, yangi til vaziyatlarida bilim va ko'nikmalarni mustaqil qo'llash tajribasiga ega bo'lgan o'quvchining integral shaxsiy xislatlari tushuniladi. Boshqacha aytganda, lingvistik kompetensiya ijtimoiy hodisa va belgilar sistemasi sifatida til haqida, tilning qurilishi va funksiyalanishi haqida o'quvchilarning bilim, malakasi va ko'nikmasi hamda bulardan turli vaziyatlarda foydalanish mahorati anglashiladi"[3, 9]. Bu, talqinlar albatta, talabalarning lingvistik kompetensiyasiga ham xosdir.

Lingvistik kompetentlikning alohida jihati shundaki, fikrni og'zaki va yozma shaklda yetarli darajada ifodalash uchun o'z ona tilining fonetikasi va orfoepiyasi (tovush tizimi, urg'uni to'g'ri qo'llash), leksikasi (so'zlarni sinonimi, antonimi,

omonimi bilan o’rganish, so’zlarning o’z va ko’chma ma’nolarini, frazeologizmlarini anglash), so’zning tarkibi (asos va qo’shimchalarni farqlash, har bir turkumga xos grammatik shakllarni va ularning vazifalarini), sintaksisi (fikrni tasdiq yoki inkor qilish shakllari, ifoda maqsadiga ko’ra darak, so’roq, buyruq gaplar)ni o’rganmasdan turib, ya’ni lingvistik kompetensiyasisiz tilni egallash aslo mumkin emas. Chet tillarni o’rganish uchun ham, avvalo, o’z ona tilini puxta o’zlashtirish talab qilinadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, bo’lajak o’qituvchi mutaxassisligi bo’yicha chuqur, puxta bilimga ega bo’lishi, o’z ustida tinimsiz izlanishi, sohasiga oid terminlarni mukammal egallashi zarur. Shu bois ham lingvistik kompetensiyaning yadrosini terminologik kompetensiya tashkil etadi. Ayniqsa, bo’lajak filolog mutaxassislarda kasbiy kompetensiyaning asosi bo’lgan terminologik kompetensiyani rivojlantirish va takomillashtirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Чет тил эгаллашнинг умумевропа компетенциялари: ўрганиш, ўқитиш, баҳолаш. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги. Республика таълим маркази, 2020. - Б.9.

2. Улуқов Н. Линвистик компетентликни шакллантириш омиллари // Тил ва адабиёт таълими, 2018. − №6. - Б. 16.

3. Нурмонов А., Зиёдуллаева Г. Ўқувчиларнинг тил компетентлигини шакллантириш ва ривожлантириш муаммолари// Маърифат, 2014, 18 июль. - Б. 9.

SHIFOKOR NUTQIY ETIKETI

FJSTI, “O‘zbek v xorijiy tillar”
kafedrasi o‘qituvchisi, PhD M.R.Komilova

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy tibbiy xizmatda shifokor va bemor o‘rtasidagi nutqiy etik etiketining o‘rni va ahamiyati yoritilgan. Ilgari faqat kasallikni davolashga qaratilgan tibbiyot hozirda bemorning ruhiy holati**,** emosional ehtiyojlari va ishonchini hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi. Shifokor nutqiy etiketi - bu oddiy odob saqlash emas, balki professional etika, til madaniyati, empatiya va hissiyotlar bilan ishlash qobiliyatlarining majmuasidir. Maqolada nutqiy muloqot bosqichlari -

salomlashuv**,** muammoli vaziyatni anglash**,** tibbiy axborotni tushuntirish va psixologik qo‘llab-quvvatlash kabi jarayonlar izchil yoritilib, ularning bemor salomatligiga ijobiy ta’siri asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Nutqiy etiket, shifokor va bemor muloqoti, tibbiy etika, tibbiy axborot, til madaniyati, psixologik qo‘llab-quvvatlash

Tibbiy xizmatning zamonaviy mezonlari orasida bemor bilan muloqot, ya’ni shifokor nutqiy etiketi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ilgari tibbiy yordam faqat kasallikni aniqlab, davo tayinlash bilan cheklangan bo‘lsa, hozirgi tibbiyotda bemorning ruhiy holati, ishonchi va emotsional ehtiyojlarini qondirish ham muhim sanaladi. Bu esa to‘g‘ridan-to‘g‘ri shifokor va bemor o‘rtasidagi muloqot sifatiga bog‘liqdir.

Nutqiy etiket - bu shunchaki odobli so‘zlashish emas, balki shifokorning professional etikasi, til madaniyati, bemorga nisbatan hurmati, empatiya (o‘zini bemor o‘rniga qo‘yish), hissiyotlar bilan ishlay olish kabi ko‘nikmalarining majmui hisoblanadi. U bemor salomatligining tiklanishiga bevosita ta’sir qiladi.

Nutqiy etiket - bu shifokorning bemor, uning yaqinlari va tibbiyot jamoasi bilan muloqotda amal qilishi kerak bo‘lgan axloqiy-me’yoriy va ijtimoiy-madaniy qoidalar to‘plamidir. Ushbu etik me’yorlar quyidagilarga asoslanadi:

- Hurmat va inson qadr-qimmatini e’tirof etish;
- Axborot berish madaniyati - tibbiy holatni tushunarli va muloyim tarzda yetkazish;
- Tinglash ko‘nikmasi - bemorning murojaatini sabr bilan, izchil tinglash;
- Emotsional barqarorlik - salbiy xatti-harakatlarga javoban ham samimiy muloqotni saqlab qolish;
- Yaxshi niyat va dalda berish - umidsizlik emas, ijobiy ruhiyatni tarqatish.

Aksar bemorlar shifokor bilan birinchi suhbatda davolanishning qanchalik muvaffaqiyatli bo‘lishi yoki bo‘lmasligini sezadi. Bu esa shifokorning muloqot uslubi, yuz ifodasi, so‘z tanlovi, ohangi, tana tili orqali ifodalanadi.

Shifokor va bemor o‘rtasidagi samarali nutqiy aloqani quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

a) Salomlashuv va dastlabki aloqa

- Shifokor bemorga hurmat bilan salom beradi, o‘zini tanishtiradi.
- Bemorni ismi bilan murojaat qilinadi. “Siz” deb gapirish - odobning birinchi belgisidir.
- Ilk taassurot juda muhim: bu shifokorning ovoz ohangi, yuz ifodasi va tana harakati orqali ifodalanadi.

b) Muammoli vaziyatni tushunish

- Shifokor savollarni muloyim, betaraf tarzda beradi.

• Bemor gapini bo‘lmasdan tinglash, zarurat tug‘ilganda qayta aniqlashtirish orqali muloqot chuqurlashtiriladi.

c) Tibbiy axborotni tushuntirish

• Shifokor tashxis, davolash jarayoni, dorilar ta’siri haqida oddiy, ravon va aniq tilda ma’lumot beradi.

• Tibbiy atamalar - xalqchil tilda izohlanadi: masalan, “arterial gipertenziya” o‘rniga “qon bosimi baland bo‘lishi” deb aytiladi.

• Keraksiz qo‘rqitish yoki haddan tashqari “tez shifo” va’dalaridan saqlanish lozim.

d) Psixologik qo‘llab-quvvatlash

• Shifokor bemorni ruhan tushirmasligi, ijobiy taraflarga e’tibor qaratishi kerak.

• "Sizda bu holat ko‘p uchraydi, asabiylashmang, davolash mumkin" kabi gaplar bemorning ishonchini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov A.N., Qodirova G.X. Tibbiy etika va deontologiya. - Toshkent: O‘zbekiston tibbiyot nashriyoti, 2020. - 160 b.

2. Saidova D.N. Shifokor va bemor o‘rtasidagi muloqot psixologiyasi. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. - 112 b.

3.Gafurov R.R. Tibbiy kommunikatsiya asoslari. - Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 2021. - 134 b.

4.O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi. Tibbiyot xodimlarining axloqiy kodeksi. - Toshkent, 2018.

5. Silverman J., Kurtz S., Draper J. Skills for Communicating with **Patients.** - Radcliffe Publishing, 2013.

LINGUISTIC INTERPRETATION AND RESEARCH METHODS OF ACADEMIC DISCOURSE

Obilov Muzaffar Odiljon ugli
Senior Lecturer, PhD.
University of Business and Science.
Email: m-obilov@mail.ru

Abstract: The article analyzes the modern linguistic interpretation of academic

discourse. The study examines the terminological problems, structural-functional characteristics, and theoretical approaches of this discourse type. A systematic description of academic discourse is provided based on the theories of scholars such as L.Zubkova, O.Vetrova, J.Swales, K.Hyland. The evolution of academic discourse under the influence of digital technologies and future development prospects are assessed. The research is conducted based on descriptive-analytical methodology.

Keywords: academic discourse, linguistic interpretation, discourse community, communicative practices, genre theory, metadiscourse, institutional discourse, structural-functional model, pragmatic characteristics.

Academic discourse has become one of the most relevant areas of modern linguistics due to globalization processes and rapid digital technology development bringing significant changes to educational systems worldwide. The transformation of traditional academic communication patterns has necessitated comprehensive theoretical reconsideration of discourse mechanisms within educational and research institutions. The concept of academic discourse, etymologically derived from Greek “akademeia” and Latin “discursus, ” is defined as “a special set of language and communicative practices for knowledge transmission and discussion in higher education and research institutions” [4, vol 1]. This definition encompasses both formal institutional communication and informal scholarly interactions that shape knowledge production processes. However, studying academic discourse as a separate research object has been significantly strengthening in contemporary linguistics, reflecting growing awareness of its complexity and multifaceted nature [6.23p.]. The main problem with academic discourse conceptualization remains the absence of a unified, universally accepted definition among all specialists, which creates theoretical ambiguity in research approaches.

Classical approaches viewed academic discourse primarily as formal, objective communicative activity characterized by neutrality and impersonality. This traditional perspective emphasized structural and grammatical features while underestimating pragmatic and socio-cultural dimensions. L.Zubkova’s theoretical concept provides a comprehensive framework for systematic description of academic discourse, offering innovative methodological approaches [8.28p.]. According to her theory, academic discourse can be characterized through several sociolinguistic features: communication goals that extend beyond simple information transfer, complex agent systems involving multiple stakeholder categories, chronotope characteristics that define spatial and temporal parameters of academic communication, value systems that underpin scholarly interactions, and genre diversity that reflects disciplinary specificity. The characteristics of academic discourse developed by O.Vetrova create important theoretical foundations in contemporary linguistic research, particularly

emphasizing dynamic aspects [7.120p.]. She emphasizes that the dynamic nature of academic discourse, unique communicative situations arising from institutional contexts, and the leading role of communicants in shaping discourse practices constitute the main features of this discourse type.

J.Swales attempts to explain academic discourse through the discourse community concept, introducing social dimensions into linguistic analysis [5.24p.]. According to him, academic discourse is specialized discursive practice formed based on common goals and conventions of specific professional communities, where shared knowledge and communication norms create distinct linguistic behaviors. This approach highlights the importance of community membership and professional socialization in discourse formation. The characteristics identified by K.Hyland create important foundations for deep analysis of academic discourse, particularly focusing on interpersonal aspects of scholarly communication [2.202p.]. He emphasizes that the primary pragmatic function of academic discourse is oriented toward persuasive influence on readers, challenging traditional notions of academic objectivity and revealing the inherently rhetorical nature of scholarly writing.

Caroline Coffin and Jim Donohue analyze academic discourse based on systemic-functional linguistics, emphasizing three textual functions that operate simultaneously in academic texts [1.64p.]. Their approach demonstrates how ideational, interpersonal, and textual metafunctions interact to create complex meaning structures in scholarly communication. Anna Mauranen and academic English lingua franca researchers focus attention on global and multilingual characteristics of academic discourse, critiquing traditional monolingual approaches that ignore the international nature of contemporary scholarship [3.45p.]. This perspective highlights how non-native speakers shape academic English and contribute to its evolution as a global medium of scholarly communication.

This research was conducted based on descriptive-analytical methodology that combines qualitative and quantitative approaches to discourse analysis. The empirical base of the research consists of theoretical literature in academic discourse studies, encompassing both classical foundational works and contemporary innovative approaches. During data collection, systematic approaches were applied with theoretical sources classified according to chronological and thematic principles, enabling comprehensive coverage of theoretical developments. The following methods were applied during analysis: comparative analysis for examining different theoretical approaches and identifying convergences and divergences, structural analysis for studying constituent elements of academic discourse and their interrelationships, functional analysis for identifying discourse roles in various institutional and disciplinary contexts, and synthesis method for generalizing results obtained from different approaches and creating integrated theoretical frameworks.

Analysis of modern linguistic interpretation of academic discourse revealed several important trends that reflect broader changes in academic communication. First, terminological diversity exists in defining this discourse type, indicating ongoing theoretical development and disciplinary boundary negotiations. The issue of equating academic discourse with scientific discourse requires particular attention, as this conflation obscures important distinctions between educational and research-oriented communication. As shown in Vakhterova's research, terminological systems borrowed from English linguistics lead to reconsidering traditional concepts and adapting them to local academic contexts [6.22p.]. The distinctive aspects of academic discourse are that it encompasses not only scientific activity but also educational processes, administrative communication, and informal scholarly interactions that collectively constitute academic life.

L.Zubkova's model demonstrates significant importance in analyzing academic discourse structure, providing comprehensive analytical framework [8.28p.]. Her identified components fully reflect the complex nature of academic discourse and enable systematic examination of its various dimensions. Agent system analysis shows that main participants in academic discourse include teachers operating in pedagogical contexts, students engaging in learning processes, researchers pursuing knowledge creation, and external experts providing disciplinary validation

K.Hyland's metadiscourse theory reveals the interactive nature of academic writing, fundamentally challenging traditional views of scholarly communication as purely informational [2.180p.]. This approach presents academic writing not as monologic activity focused solely on content transmission but as a dialogic process involving complex author-reader relationships and ongoing negotiation of meaning. Assessment of contemporary digital technology influence observed the emergence of new hybrid genres in academic discourse, including multimedia presentations, online collaborative platforms, and social media scholarly communication that blur traditional genre boundaries.

Research on modern linguistic interpretation of academic discourse leads to several important conclusions that have significant implications for understanding contemporary academic communication. Academic discourse manifests as a complex, multifaceted phenomenon in contemporary linguistics, with the absence of a universally accepted definition indicating the need for additional research in this field and suggesting that traditional definitional approaches may be inadequate for capturing its dynamic nature. While traditional approaches interpreted academic discourse as formal communicative activity characterized by objectivity and neutrality, modern studies emphasize its dynamic, socio-culturally shaped nature that reflects broader social and institutional changes. L.Zubkova, O.Vetrova, J.Swales and other researchers' theoretical approaches have created important foundations for

systematic description of academic discourse, providing essential tools for future investigation.

Conclusion

Digital technologies, globalization processes, and cross-cultural academic exchanges necessitate continuous evolution of this discourse type, creating new challenges and opportunities for scholarly communication. Virtual communication forms and hybrid academic environments significantly expand traditional academic discourse boundaries, enabling new forms of collaboration and knowledge creation that transcend geographical and institutional limitations.

References

1. Coffin C., Donohue J. P. Academic Literacies and systemic functional linguistics: How do they relate? // Journal of English for Academic Purposes. - 2012. - Vol. 11, No. 1. - P. 64-75.

2. Hyland K. Academic Discourse: English in a Global Context. - London: Continuum, 2009. - 256 p.

3. Mauranen A. Exploring ELF: Academic English shaped by non-native speakers. - Cambridge: Cambridge University Press, 2012. - P. 45.

4. Oxford English Dictionary. Academic; Discourse. Oxford University Press, 2023.

5. Swales J. M. Genre Analysis: English in Academic and Research Settings. - Cambridge: Cambridge University Press, 1990. - P. 24.

6. Vakhterova E.V. Research of academic discourse in domestic and foreign linguistics // Globus. - 2021. - Vol. 7, No. 1(58). - P. 22-26.

7. Vetrova O.G. Culture of scientific communication: hedging in academic discourse // Academic discourse: problems of theory and practice. - St. Petersburg: St. Petersburg State Polytechnic University, 2012. - P. 120-121.

8. Zubkova L.I. Constitutive features of academic discourse // Proceedings of Volgograd State Pedagogical University. - 2009. - P. 28-32.

MAHMUD AZ-ZAMAXSHARIY “NAVOBIG‘UL-KALIM”(“NOZIK IBORALAR’’) ASARIDAGI NUTQ ODOBIGA OID QARASHLARI

Ahmedova Hikmatxon Tursunovna
Qo‘qon davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya: Maqolada Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamaxshariyning “Navobig‘ ul-kalim” (“Nozik iboralar”) asaridagi nutq odobiga doir qarashlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *nutq, nutq odobi, so‘z, tinglash odobi, yozma nutq, og‘zaki nutq.*

ВЗГЛЯДЫ МАХМУДА АЗ-ЗАМАКШАРИ НА РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ

Аннотация: В статье анализируются взгляды Абу-л-Касима Махмуда аз-Замахшари на речевой этикет в его труде «Навабиг ул-калим» («Нежные фразы»).

Ключевые слова: речь, речевой этикет, речь, слуховой этикет, письменная речь, устная речь.

VIEWS OF MAHMUD AZ-ZAMAKSHARI ON SPEECH ETIQUETTE

Abstract: The article analyzes the views of Abu-l-Kasim Mahmud al-Zamakhshari on speech etiquette in his work "Nawabig ul-Kalim" ("Gentle Phrases").

Keywords: speech, speech etiquette, speech, auditory etiquette, written speech, oral speech.

Jahon fani va madaniyatiga salmoqli hissa qo‘shgan ulug‘ alloma bobomiz Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy boy ilmiy meros qoldirgan. Tilshunoslik, lug‘atshunoslik, adabiyot, geografiya, axloqshunoslik, falsafa, hadis, fiqh va qiroat ilmiga oid asarlarining aksariyati bizgacha etib kelgan.

Olimning “Navobig‘ ul-kalim” yoki “Al-kalim an-navobig‘” deb ataluvchi asari ham muhim ahamiyatga ega. Allomaning Makkada yashagan paytida yozilgan bu asar hikmatlar, nasihatlar majmuasi bo‘lib, turli masalalarni o‘z ichiga oladi. Asar o‘zbek tiliga Ubaydulla Uvatov tomonidan tarjima qilingan va 1992 yili “Nozik iboralar” nomi bilan nashr etilgan. Zamaxshariyning turli masalariga oid qarashlari, jumladan, so‘zning xosiyati va nutqning mohiyati haqidagi qimmatli fikrlari ham asarda o‘z aksini topgan.

Olim o‘z tiliga egalik qilolmaydigan kishining imoni zaifligini quyidagicha ta’kidlaydi: *“Agar tilingning ortiqcha so‘zlashiga ega bo‘la olmasang, unda tizgining jilovini shaytonga topshirgan bo‘lasan”*. [1: 25]

Zamaxshariy tilni tiya olmaslik natijasida yuzaga keladigan holatlar, noxush vaziyatlar haqida: *“Ko‘pincha til bilan etkazilgan jarohat qiliq bilan etkazilgan jarohatdan og‘irroqdir”*, - deydi. [1: 58] Bu mulohaza xalqimizning *“Tig‘ yarasi bitar, til yarasi bitmas”* maqolini yodga soladi.

Suhbatda ortiqcha so‘zlarga zarurat yo‘qligini ta’kidlagan olim *“Ko‘p ortiqcha so‘zlashuv eshituvchini ranjitar”* [1: 70] degan to‘xtamga keladi. Zamaxshariyning fikricha, dili to‘g‘ri bo‘lganning tili ham to‘g‘ridir, haqgo‘y odamning xatoyu nuqsoni kam bo‘ladi.

Zamaxshariy so‘z va iboralarning ma’nosini yaxshi bilish kerakligini, chiroyli so‘zlarni bilib-bilmay ishlatish xijolatli ahvolga tushib qolishga sabab bo‘lishini

uqtiradi: *“Ko‘p so‘z-iboralar borki, odamlarga ular fasohatli ko‘rinsa-da, Alloh nazdida nomaqbuldir - so‘zlovchini ham, tinglovchini ham mulzam qilur”.* [1: 58]

Umr bo‘yi dunyo kezgan, har xil voqealarga guvoh bo‘lgan, turli taqdirlarni ko‘rgan Zamaxshariy hayotiy tajribalarga tayangan holda noo‘rin aytilgan so‘z og‘ir oqibatlarga olib kelishini qayd etadi: *“Ko‘p so‘zlar borki, ular seni jangu jadalga solib, halokatga giriftor qiladi yoki ulardan qaytarsa ham elka chuquringni gul kabi qizargan holga keltirgandan keyin qaytaradi” (ya’ni ko‘p mashaqqatlardan keyin).* [1: 58]

Nasihat tarzida aytilgan so‘z bebaho. Zamaxshariy nasihatning najotkorlik qudratini e’tirof etadi: *“Nasihat etuvchi so‘z ta’siridan seni kim chalg‘itdi. Vaholanki, u nasihatchi sening azob-uqubatlardan xalos bo‘li-shingga sababchi edi”.* [1: 70]

Zamaxshariy so‘zni behuda isrof qilishni, so‘zbozlik bilan vaqt o‘tkazishni qoralaydi: *“... majlisingdagi suhbatdoshingga (oddiy) bir teng-qur sifatida bo‘lma”* (bir-biringga ilm-ma’rifatda foydali bo‘l ma’no-sida). [1: 68]

Tinglash odobi tug‘ishganlar, hammaslaklar haqiga rioyat qilishning shartlaridan biri ekanini quyidagicha uqtiradi: *“O‘z birodaringni yanchilgan mushkdan ko‘ra ham xushbo‘y so‘zlar bilan maqtab yod et, garchand u sendan uzoq shaharda bo‘lsa ham”*. [1: 50]

YOki boshqa o‘rinda: *“O‘z birodaring so‘zini sukut saqlab tinglab, uning hurmatini o‘rniga qo‘y, garchi uni eshitishga rag‘bating va mayling yo‘q bo‘lsa ham”*. [1: 52]

Albatta, alloma bunda so‘zda sehr va mehr borligini nazarda tutadi.

Aynan shu tarzdagi munosabat insonlar o‘rtasidagi oqibatni kuchaytirishi, adovatni yo‘qotishi, dushmanni do‘stga aylantirishi mumkinligini ta’kidlaydi. Zamaxshariy yomon so‘zlar inson sha’niga nomunosib ekanini uqtirish maqsadida: “*Ey bo‘tam, tilingni yomon so‘zlardan saqla!”* - deya ogohlantiradi. [1: 79]

Olimning talqinicha, insonning saxiyligi faqat moddiy boyliklarni ehson qilishdangina iborat emas. SHunday so‘zlar borki, ular ko‘ngilga taskin beradi, qalblarni charog‘on qiladi. Aytilgan gap pand-nasihat ruhida bo‘lar ekan, bu har qanday sadaqadan yaxshiroqdir: *“Tilingdan chiqqan sadaqa (ya’ni pandu nasihating va mav’izayu hasanang) ba’zan qo‘lingdagi (mol-dunyongdan) chiqqan sadaqangdan ko‘ra xayrliroqdir”*. [1: 57]

YOlg‘on so‘zlash, bo‘hton qilish inson tabiatidagi eng yomon illatlardir. Barcha mutafakkirlarning nutq odobi va madaniyatiga oid qarashlarida bu borada juda ko‘p fikrlar aytiladi, yolg‘on so‘zlamaslikka da’vat etila-di: *“Misvoklar (tish tozalagichlar) bilan og‘zingni tozalading, koshki endi bundan keyin sen og‘zingni (tilingni) bo‘xton, yolg‘on, g‘iybat so‘zlarni aytish bilan bulg‘amasang”.* [1: 62]

Har bir narsada me’yor bo‘lishi lozim. Garchi yaxshi va nazokatli so‘zlar aytilayotgan bo‘lsa ham, uzoq davom etgan so‘zlashuv eshituvchiga malollik qiladi. Nutq aniq, ixcham bo‘lishi, shuningdek, unda vaqtni ham inobatga olinishi lozimligini olim quyidagicha uqtiradi: *“Ko‘p ortiqcha so‘zlashuv eshituvchini ranjitar”.* [1: 70]

SHarq donishmanligida til va dilning birligi insoniy fazilat sifatida ulug‘lanadi, chunki bu xususiyat insonning haqgo‘y ekanligidan dalolat beradi. Mahmud Zamaxshariy bunday kishilar kam xato va kamchilikka yo‘l qo‘yishini ta’kidlaydi: *“Tiliyu dili to‘g‘ri va haqgo‘y bo‘lgan odamning xatoyu nuqsoni kam bo‘lur”.* [1: 71]

Asarda *“So‘z - kumush, sukut - oltin”* maqolining o‘ziga xos talqinini ham ko‘rish mumkin: *“Aqlli g‘ofil kishining (sukut saqlab) jim turish holati johil, parishon kishining uzridan afzaldir”*. [1: 55]

Boshqa o‘rinda: *“Ko‘rkam hayotning hosil bo‘lib davom etishiga sabab bo‘lgan narsa uzoq vaqt sukut saqlashni ixtiyor qilishdir”.* [1: 74]

Zamaxshariy yozma nutq og‘zaki nutqdan farq qilishini, bu jarayonda inson o‘zini nazorat qilishga majbur ekanini ta’kidlar ekan: *“Agar birovni ayblab itob qilmoqchi bo‘lsang, zinhor yozma tariqada (qog‘oz, xat bilan) qil, chunki birov-birovga qarshi bo‘lib, ayblash kam aqllilar va telbalar ishidir, bu holda ko‘ngilni siyoh qilishga sabab bo‘lguvchi so‘zlar hisobsiz aytilishi muqarrar, ammo xat yozganda esa emin-erkin o‘ylab, fikr-mulohaza bilan yoziladi”*, - deb yozadi. [1: 66]

“Nozik iboralar” asarida ilm, xattotlik san’ati haqida ham e’tiborga loyiq fikrlar bildirilgan: *“Kotibning yozuv xati bilan qoralash (yozish)i go‘zal qizning yonog‘ida bo‘lgan guldan go‘zalroqdir”*. [1: 54]

Zamaxshariyning fikricha: *“Ilmli bo‘lish o‘qish, o‘qitish, yozish bilan hosilu mukammal bo‘ladigan bir saboqdir. Agar olim kishi chiroyli, xushxat yozuvga ega bo‘lsa, bu uning kamolotga etganidan dalolatdir”*. [1: 63]

N.Sulaymonova e’tirof etganidek, “Az-Zamaxshariyning “Navobig‘-ul-kalim” (“Nozik iboralar”) asari hanuzgacha axloqshunoslik ilmining nozik maktabi sifatida e’tirof etiladi, chunki allomaning asardagi qarashlari serqirra”. [2:]

Allomaning “Nozik iboralar” asari kuchli tafakkur mahsulidir. Unda hayotning nozik jihatlariga e’tiborli bo‘lish, jumladan, so‘zning nazokati va qudratini his etish, nutq madaniyati mezonlariga amal qilish, yozma nutqning, ilmning va xushxatlikning ahamiyati kabi masalalarda e’tiborga molik fikrlar bayon etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy. Nozik iboralar / Tarjima va sharhlar muallifi U.Uvatov. - Toshkent: Kamalak, 1992.

2. Sulaymonova N. Mahmud az-Zamaxshariyning adabiy merosi nashrlari // Til va adabiyot ta’limi, 2005. - № 2.

3. H.Ahmedova. Analysis and Deseription of Ancient Sourees of Speech Culture.. Journal of Advanced Zoology, Volume 44 Issue 04 Y

https//jazindia.com [scops ear2023 Page

4. H.Ahmedova. A.Navoiyning “Mahbub-ul-qulub” asaridagi nutq madaniyatiga oid qarashlari. https: //doi.org/10.5281/zenodo.10315527

5. H.T.Ahmedova. The role and importance of the east individual creators in the development of rhetoric subject. Journal of Positive School Psychology. 2022. https: //journalppw.com/index.php/jpsp/article/view/13940

MAKTABGACHA YOSHIDAGI BOLALARDA NUTQNI RIVOJLANTIRISHNING AHAMIYATI VA USULLARI

Maktabgacha ta’lim kafedrasi v.b. dots N.Abdullayeva
Maktabgacha ta’lim pedagogikasi va psixologiyasi yonalishi talabasi Ergasheva Rushana Mustafo qizi

AnnotatsiyaUshbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq rivojlanishiningbosqichlari, uning psixologik va pedagogik asoslari hamda samarali metodikalar haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, nutq rivojlanishidagi muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: muloqot, psixologiya, kommunikatsiya, shaxslararo aloqa, ijtimoiy ta’sir, psixologik to‘siqlar.

Аннотация В данной статье рассматриваются этапы развития речи у детей дошкольного возраста, психологические и педагогические основы этого процесса, а также эффективные методики. Кроме того, анализируются проблемы развития речи и пути их преодоления.

Ключевые слова: общение, психология, коммуникация, межличностное общение, социальное воздействие, психологические барьеры.

Maktabgacha yosh - bu bolaning shaxsiyati shakllanishida, tafakkuri va nutqi rivojlanishida asosiy bosqichlardan biridir. Bolaning maktabda o‘qishga tayyorlanishi, ijtimoiylashuvi va atrof-muhit bilan muloqoti aynan ushbu davrda rivojlanadi. Shuning uchun ham nutq rivoji - bu nafaqat til o‘rganish, balki fikr almashish, tushunchalarni shakllantirish va ongni rivojlantirish vositasi sifatida qaraladi.

Muloqot psixologiyasining predmeti - muloqot madaniyati, muloqot texnikasi, muloqot etikasini o‘rganishdan iborat.Muloqot faqat insonlarga xos bo‘lgan jarayondir. Kishilarda faoliyat jarayonida bir-birlari bilan muloqotda bo‘lish ehtiyoji tug‘iladi. O‘zaro muloqot esa, tabiiyki, kishilik jamiyati vujudga kelishining eng asosiy

unsure hisoblanadi. Psixologiya lug‘atida muloqot tushunchasiga ikki xil ta’rif beriladi:

1. Muloqot - hamkorlikdagi faoliyat ehtiyoji bilan taqozolangan aloqa o‘matish va uni rivojlantirish jarayoni;

2. Muloqot - belgilar tizimi orqali subyektlaming o‘zaro ta’sirlashuvi.

Muloqot - odamlar o‘rtasida birgalikdagi faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan bog‘lanishlar rivojlanishining ko‘p qirrali jarayonidir.

Muloqot (munosabat) birgalikda faoliyat ko‘rsatuvchilar o‘rtasida axborot ayirboshlashni o‘z ichiga oladi. Bunda munosabatning kommunikativ (o‘zaro aloqaga doir) jihati hisobga olinadi. Muloqot tushunchasini kommunikatsiyadan farqlash kerak. Kommunikatsiya - tirik va o‘lik tabiatdagi tizimlar o‘rtasida axborot almashinuvini anglatadi. Hayvonlar o‘rtasidagi signallar almashinuvi, insonning texnik vositalar bilan aloqa qilishi - bulaming barchasi kommunikatsiya. Muloqot esa faqat insonlar o‘rtasidagina amalga oshirilishi mumkin. Inson bolasi aynan boshqalar bilan muloqotda va munosabatda bo‘lish jarayonida shaxsga aylanib boradi, ijtimoiy tajriba

va madaniyatni egallab boradi. Muloqot ijtimoiy faollikning ontogenezda (individual rivojlanish yo‘li) paydo bo‘ladigan birinchi turidir. Faoliyat davomida insonlar o‘rtasida yangi-yangi munosabatlar va aloqalar shakllanadi. Demak, faoliyat va muloqot o‘zaro chambarchas bog‘liqdir.Kishilar munosabatga kirishishda awalo tilga murojaat qiladilar.

Muloqotning yana bir jihati munosabatga kirishuvchilarning o‘zaro birgalikdagi harakati - nutq jarayonida faqat so‘zlar bilan emas, balki harakatlar bilan ham muloqot yuritishdan iborat. Munosabatning keyingi jihati muloqotga kirishuvchilarning bir-birlarini idrok eta olishlaridir. Masalan, biz bir kishi bilan muloqotga kirishishdan awal

uni hurmat qilib yoki mensimasdan munosabatda bo‘lamiz. Demak, muloqot jarayonida *kommunikativ* (axborot uzatish), interaktiv (o‘zaro birgalikda harakat

qilish) va *perseptiv* (o‘zaro birgalikda) idrok etish amalga oshiriladi.Har bir bola o‘z «Men«i atrofdagilar bilan bo‘ladigan muloqot jarayonida shakllanadi. Shaxsning hayot yo‘llari awal oilada,

bog‘cha, maktab, institut, ishxona, keksalar orasida, ya’ni guruh va jamoalarda rivojlanadi. Muloqotga bo‘lgan ehtiyojimiz qondirilmasa, ongimiz ham rivojlanmaydi. Kimlar bilandir bo‘lgan muloqotdan qoniqish hosil qilamiz, ayrim hollarda esa qoniqmaslikni his qilamiz.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq quyidagi bosqichlarda rivojlanadi:

Nutq rivojlanishining bosqichlari

- **1 yoshgacha** - emotsional tovushlar, gugurtlash, tovushlar bilan reaksiyalar;
- **1-2 yosh** - oddiy so‘zlar, birikmalar, passiv so‘z boyligi oshishi;
- **2-3 yosh** - oddiy gaplar, so‘z tartibini tushunish;
- **3-5 yosh** - murakkab gaplar tuzish, hikoya qilish ko‘nikmalari;
- **5-7 yosh** - nutq orqali mantiqiy fikrlash, savol-javob, monologik nutqning shakllanishi.

2. Nutq rivojida ishtirok etuvchi omillar

- **Oila muhiti** - ota-onaning bolaning nutqiga e’tibori, suhbat madaniyati;
- **Pedagogik yondashuv** - tarbiyachi va pedagoglarning yondashuvi;
- **Atrof-muhit** - ijtimoiy muhit, vizual va eshitish vositalari;
- **Individual xususiyatlar** - bola temperamentining ta’siri.

3. Nutq rivojlantirish usullari

- **Dialogik va monologik mashqlar** - ertak aytish, hikoya tuzish;
- **Didaktik o‘yinlar** - "Nima bu?", "Top o‘yin", "Kim nima qiladi?" kabi;
- **Nutqiy faollashtiruvchi mashqlar** - she’r yodlash, savol-javob mashqlari;
- **Tasviriy san’at orqali rivojlantirish** - rasm chizib, unga hikoya tuzish;
- **Audio va video vositalardan foydalanish** - audio ertaklar, multfilmlar;

Xulosa Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni rivojlantirish - bu ularning tafakkurini, ijtimoiy munosabatlarini, shaxsiy rivojlanishini ta’minlaydigan muhim omildir. Tarbiyachilar, ota-onalar va mutaxassislar hamkorligida olib borilgan tizimli ishlar natijasida bola nutqi boyib boradi, savodxonlikka poydevor yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimova V.A. - *Bola psixologiyasi*, Toshkent, 2019

2. Maktabgacha ta’lim metodikasi. O‘zbekiston Respublikasi MTT uchun darslik - Toshkent, 2021

3. Shodmonova N. - *Ona tili va nutq o‘stirish metodikasi*, Toshkent, 2020

4. Vygotskiy L.S. - *Psixologiya va nutq*, Moskva, 1934 (o‘zbekcha tarjima)

O‘QITUVCHI NUTQINING IZCHILLIGI

Jizzax davlat pedagogika universiteti
Filologiya fakulteti
O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi kafedrasi
katta o‘qituvchisi Abdujalilova Feruza Shodiyarovna

Annotatsiya: Maqolada nutq madaniyati va uning birgina pedagoglar hayotidagi o‘rni haqida fikr yuritiladi. Chiroyli va ravon nutq bugungi kun pedagogi uchun asosiy quroldir.

Kalit so‘zlar: O‘qituvchi, til, nutq, nutq madaniyati, notiqlik, ta’lim.

Abstract: The article discusses the culture of speech and its rolein the life of esucators. Beautiful and fluent speech is the main tool for today’s pedagogue.

Keywords: teacher, language, speech, speech culture, oratory, education

Аннотация: В статье расматривается культура речи и ее рол в жизни отдельного педагога. Красивая и плавная реч-главны инструмент современного педагога.

Ключевые слова: Учитель, язык, речь, культура речи, ораторское искусство, образование.

Nutq madaniyati, avvalo, to‘g‘ri, adabiy til me’yorlariga amal qilgan holda so‘zlashdir. Nutq madaniyatining yuqori darajasi madaniyatli kishining ajralmas xususiyati hisoblanadi. Nutqimizni yaxshilash har birimizning vazifamiz. Buning uchun talaffuzda, so‘z shakllaridan foydalanishda, jumlalarni tuzishda xato qilmaslik uchun nutqimizni kuzatib borishimiz kerak.. Ma’lumki, nutq madaniyati jamiyatning ma’naviy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.Bugungi kelib, bu masala har qachongidan ham ustunligini ko‘ramiz. Xususan, Respublikamizning “Ta’lim to‘g‘risida” gi qonuni, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” va “Davlat tili “ to‘g‘risidagi kabi bir qator qonunlarda til, nutq masalalariga alohida e’tibor berilgan. Har qanday shaxs, qaysi kasb egasi bo‘lmasin, avvalo, o‘z ona tilining sohibi bo‘lishi kerak, albatta.

Nutq o‘sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash, bir o‘rinda ta’lim va tarbiyani yaxlit holda olib boruvchi o‘qituvchilar uchun asosiy qurol, nutq madaniyati esa shu qurolni ishlata bilish texnikasidir. Tildan to‘g‘ri foydalanish, adabiy til me’yorlariga

rioya qilib, nutqning kommunikativ sifatlarini aks ettirgan holda aniq va ravon gapira bilish nutq madaniyatining asosini tashkil etadi. Bu o‘rinda har bir pedagogning birinchi navbatda, notiq bo‘lishi kerakligini ta’kidlab o‘tish joiz. Negaki o‘quvchilarning o‘qituvchi nutqiga alohida e’tiborini qaratishi barchamiz uchun sir emas. Biror harfning yoki tovushning noto‘gri aytilishi kulgiga sababchi bo‘ladi. Bir xil ohangdagi nutq esa o‘quvchilarni xohlaymizmi, yo‘qmi, charchatib qo‘yadi. Pedagogning nutq madaniyatiga ega bo‘lishida to‘g‘ri nafas olishni ishlab chiqish eng katta, eng asosiy qiymatdir. Shuning uchun pedagog o‘z ovozi va tashqi ko‘rinishini boshqarishni bilishi, qolaversa, tashqi ko‘rinish va mimikaga e’tibor berishi zarur. Zero Men faqatgina “bu yoqqa kel” so‘zini 15-20 xilda gapira olganimdan, yuz, tashqi qiyofa va ovozni 20 xil ko‘rinishda bera olganimdan so‘nggina haqiqiy mahorat egasiga aylandim” - deb yozgan edi A.S.Makarenko. Olimlarimiz shu kabi masalalar haqida fikr yuritar ekan, quyidagi o‘qituvchi nutq madaniyatiga xos bo‘lgan fikrlarni ta’kidlaydi:

- Nutq madaniyatining pirovard maqsadi - erkin fikr egasi bo‘lgan barkamol avlodni qanday kasb egasi bo‘lib yetishishidan qat’iy nazar, ma’naviy jihatdan tarbiyalash.

- Nutq madaniyati o‘qituvchining ma’naviy-axloqiy kamoloti tarkibiy qismidir. Nutq millatimiz erishgan madaniyat darajasini ko‘satuvchi, o‘z ona tilimizga e’tiqodni namoyish etuvchi yorqin va ishonchli dalildir.

- Nutq madaniyati o‘qituvchilarni ma’naviy va madaniy saviyasi bilan hamda adabiy tilni mukammal bilishi bilan boshqa kasb egalaridan ma’lum ma’noda ajralib turadi.

- Nutq madaniyatini egallashning yana bir ko‘rinishi nutqiy taqlid bo‘lib, yosh o‘qituvchilar o‘zidan yaxshiroq, chiroyliroq, ma’noli va ta’sirchan nutq so‘zlaydigan ustoz-murabbiylarning nutqiy san’atiga havas bilan qarashi va taqlid qilish asosida o‘rganishi mumkin.

- Nutq madaniyati - bu, avvalo, o‘qituvchilarda nutqiy ko‘nikma va nutqiy malakalarni hosil qiladi.Bu ko‘nikma pedagogik faoliyatda takomillashib boradi, maxsus mehnat va mashqlar evaziga malaka oshiriladi hamda erishilgan muvaffaqiyatlar tufayli qobiliyat va mahorat shakllanadi.

- Nutq madaniyatiga o‘zbek adabiy tilini mukammal egallash asosida erishiladi.Buning uchun o‘qituvchi adabiy til qonuniyatlarini bilishi, badiiy adabiyot asarlarini doimiy o‘qib borishi, she’rlar yod olishi va uni deklamatsiya bilan o‘qiy olishi, radio va televideniye eshittirishlarini kuzatib borishi lozim.

Ba’zi manbalarda insonning tovushi, ovozining tug‘ma xususiyat ekanligi mutaxassislar tomonidan aytilganiga guvoh bo‘lamiz, ammo hozirgi eksperimental fiziologiya bu fikrni inkor etadi, ya’ni tovushning o‘zgarishi mumkinligini tasdiqlaydi.

Nutqning faqat og‘zaki shakliga xos bo‘lgan, yuksak darajadagi faoliyat orqali erishiluvchi shakli mavjud bo‘lib, bunday shaxsiy qobiliyat notiqlik deb ataladi.Uning shakllanishi qadimga borib taqaladi. Aristotel, Demosfen va Sitseron kabi mashhur notiqlar haqidagi qarashlar hammamizga tanish.Bugungi ildam rivojlanayotgan jamiyatda har bir inson erkin fikrlay olishi kerak. Agar bola erkin fikrlay olmasa, unga berilgan ta’lim past sifatga ega bo‘lishi tabiiy. Bu o‘rinda o‘qituvchilarning bosh vazifasi o‘quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko‘nikmaklarini hosil qilishligi kelib chiqadi. Bu masala bilan esa faqat bitta o‘qituvchi emas, balki barcha fan(matematika, fizika, tarix va boshqa fanlar) o‘qituvchilari bilvosita shug‘ullanishi kerak.

Ta’lim jarayonini bir tizim deb olsak, uni tashkil etuvchi elementlariga quyidagilar kiradi: o‘quv maqsadi, kutilayotgan natijalar, o‘qituvchi, o‘quvchi, ta’lim mazmuni, ta’lim metodi (usuli), ta’lim shakli, ta’lim vositalari, nazorat va baholash. Ta’lim jarayonini loyihalashda ana shu elementlardan loqal bittasi chetda qolsa yoki to‘g‘ri tanlanmagan bo‘lsa tizim ishlamaydi, demakki, maqsadga erishib bo‘lmaydi. oluvchi-ta’lim oluvchi; ta’lim oluvchi-o‘qituvchi. Bizning nazarimizda noan’anaviy ta’lim texnologiyalari - ehtiyojdan kelib chiqqan ijtimoiy buyurtma bo‘lib, ta’limning maqsad va mazmuniga asoslanib o‘quv jarayonini loyihalashtirish va shu loyiha asosida ta’limni tashkil eitshdan iborat pedagogik jarayondir..Eng avvalo, pedagog o‘zining chiroyli va ravon nutqi orqali o‘z o‘quvchilariga o‘rnak bo‘lishi kerak. Bizga ma’lumki, dars jarayonlariga tayyorgarlikda pedagoglarimiz asosiy e’tiborni ko‘rgazmali qurollarga qaratadi.Shubhasiz, bu ham samarali va to‘g‘ri usul, ammo uning mazmunli va chiroyli nutqi jonli ko‘rgazmali quroldir. O‘qituvchi darsga kirar ekan bu quroldan qanday foydalanishni oldindan belgilab olishi zarur. O‘zining nutq madaniyati orqali nafaqat o‘quvchiga ta’sir eta olishi, ularga o‘rnak bo‘lishi ham lozim. Umuman olganda, bugungi kun pedagoglardan notiq bo‘lishlikni talab etmoqda.

Bo‘lajak pedagoglarning nutqini o‘stirish, fikrlarini aniq va erkin ifoda eta olishi uchun bugungi kunda oliy o‘quv yurtlarida olimlarimiz tomonidan “nutq madaniyati va uslubiyati” to‘g‘risidagi darslik, qo‘llanma va ma’ruza matnlari tashkil etilgan bo‘lib, bu ham shubhasiz, yosh avlodning barkamol kelajagi uchun qilingan ta’lim sohasidagi qadamlardan biridir.

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi fikrlar o‘qituvchi, pedagog kasbining naqadar mas’uliyatli, qolaversa, sharafli kasb ekanini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1..A.J.Omonturdiyev, SH.I.Abduraimova “ O‘zbek nutqi madaniyati va uslubiyati” Toshkent- 2016.

2. Xodjayev B.X “Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti” T.Samo-standart 2017-y

3.O‘qituvchi.Tolipov, M. Usmonbekova. pedagogik texnologiyalarning tadbiqiy asoslari. T. “fan” 2006.

4.И. Давидова.Управление процессом усвоения знаний.-Москва.: Изд-во МГУ, 2004.с.13.

5.Karimov S. Nutq madaniyati Tosh 2020

METAFORA: TIL, TAFAKKUR VA MADANIYAT O‘RTASIDAGI BOG‘LANISH

Parpibayeva Maftuna Zafarjon qizi
Namangan Davlat Universiteti
Mustaqil izlanuvchi doktorant (PhD)
E’mail: parpibayevamaftunaxon@@gmail.com
Tel: +99894 171 70 15

Annotatsiya: Ushbu maqolada metafora lingvistik va lingvomadaniy hodisa sifatida tahlil qilinadi. Lingvistik nuqtai nazardan metafora ma’no ko‘chishi vositasi bo‘lib, tilning semantik imkoniyatlarini kengaytiradi. Lingvomadaniy jihatdan esa u xalq dunyoqarashi, urf-odatlari, mentaliteti va madaniy kodlarini aks ettiradi. Maqolada metaforaning universal va milliy xususiyatlari hamda uning madaniyatlararo muloqot va tarjimada tutgan o‘rni alohida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: metafora, til, madaniyat, lingvomadaniyat, tarjima, madaniyatlararo muloqot.

МЕТАФОРА: ВЗАИМОСВЯЗЬ ЯЗЫКА, МЫШЛЕНИЯ И КУЛЬТУРЫ

Парпибаева Мафтуна Зафаржон кизи,
Наманганский Государственный Университет
Независимый исследователь докторант (PhD)

Аннотация: В данной статье рассматривается метафора как лингвистическое и лингвокультурное явление. С лингвистической точки зрения метафора понимается как средство переноса значения, расширяющее семантический потенциал языка. С лингвокультурной позиции метафора отражает мировоззрение народа, его традиции, менталитет и культурные коды. Особое внимание уделено анализу универсальных и национально-

специфических особенностей метафоры, а также её роли в межкультурной коммуникации и переводе.

Ключевые слова: метафора, язык, культура, лингвокультурология, перевод, межкультурная коммуникация.

METAPHOR: THE RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE, THOUGHT, AND CULTURE

Parpibayeva Maftuna Zafarjon qizi
Namangan State University
Independent researcher PhD student

Abstract: This article examines metaphor as a linguistic and linguocultural phenomenon. From a linguistic perspective, metaphor is understood as a means of meaning transfer that expands the semantic potential of language. From a linguocultural perspective, metaphor reflects the worldview of a people, their traditions, mentality, and cultural codes. Special attention is given to the analysis of universal and culture-specific features of metaphor, as well as its role in intercultural communication and translation.

Keywords: metaphor, language, culture, linguoculturology, translation, intercultural communication.

Kirish

Metaforaning lingvistik hamda lingvomadaniy tadqiqi tilshunoslik va madaniyatshunoslik fanlarining kesishgan nuqtalaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Metafora til tizimida nafaqat semantik kengayish yoki obrazlilik fenomeni, balki xalqning madaniy qadriyatlari, milliy tafakkur modeli hamda dunyoqarashini ifodalovchi konseptual mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois, metaforaning zamonaviy lingvistik va lingvomadaniy mohiyatini to‘liq anglash uchun, uning antik davrlardan shakllanib kelgan tarixiy manbalarini ilmiy nuqtayi nazardan tahlil etish zarurdir.

Adabiyotlar tahlili

Metafora qadimdan tilshunoslik va adabiyotshunoslikning markaziy tushunchalaridan biri bo‘lib kelgan. U nafaqat badiiy nutqning asosiy vositasi, balki inson tafakkurining konseptual kategoriyasi sifatida ham keng o‘rganilgan. Aristotel metaforani “so‘zning o‘ziga xos ko‘chishi” sifatida talqin qilib, uni ritorik san’atning bezagi deb hisoblagan [1. 56-78]. Keyinchalik Roman Jakobson va I.A. Richards metaforani til tizimidagi semantik jarayon sifatida ko‘rib, uning nutqdagi kommunikativ ahamiyatiga urg‘u berishdi [2. 350]. Lakoff va Johnsonning mashhur

“Metaphors We Live By” (1980) asari metaforani kognitiv lingvistikaning markaziy tushunchasiga aylantirdi va uni inson tafakkurining konseptual modeli sifatida izohladi [4. 3-32]. Masalan, “vaqt = pul”, “hayot = sayohat” kabi metaforalar fikrlash jarayonining o‘zagini tashkil etishi ilmiy jihatdan asoslab berildi. Rus tilshunosligida N.D. Arutyunova metaforani semantik struktura va matn pragmatikasi nuqtayi nazaridan tahlil qilgan [6. 123].

Metafora faqat til birliklari darajasida emas, balki xalqning dunyoqarashi, urf-odatlari va milliy madaniyati bilan ham chambarchas bog‘liq. Yu.N. Karaulov metaforani milliy madaniy konseptlarning ifodasi sifatida talqin qilgan [9. 144]. V.N. Telia esa uni lingvomadaniy fenomen deb baholab, unda xalq mentaliteti, tarixiy tajribasi va qadriyatlari mujassamligini ta’kidlagan [10. 90]. O‘zbek tilshunosligida N. Mahmudov, D. Xudoyberganova va Z. Otamurodova singari olimlar metaforaning lingvomadaniy funksiyalarini, milliy obrazlar yaratishdagi o‘rnini o‘rganishgan [11, 12, 13]. Sharq adabiyotida, xususan, Alisher Navoiy ijodida metafora milliy-madaniy kodlarni, diniy-falsafiy qarashlarni ifodalash vositasi sifatida keng qo‘llanadi. “Gul-bulbul”, “yor-oy” kabi metaforalar nafaqat estetik obraz, balki xalq tafakkurida muayyan madaniy ramz sifatida yashab kelmoqda.

Bugungi kunda metafora tahlilida kognitiv, pragmatik va lingvomadaniy yondashuvlar bir-birini to‘ldirib kelmoqda. Xorijiy olimlar metaforani tafakkur modeli sifatida ko‘rib chiqsa, mahalliy tadqiqotlarda uning milliy-madaniy qirralari chuqur yoritilmoqda. Bu ikki yo‘nalishning sintezi metaforaning universal va milliy xususiyatlarini tadqiq etishga keng imkon yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda metaforaning lingvistik va lingvomadaniy xususiyatlarini o‘rganishda “kompleks yondashuv” qo‘llanildi. Avvalo, “deskriptiv metod” asosida metaforik birliklarning lug‘aviy, semantik va struktural xususiyatlari tahlil qilindi. Shuningdek, “kognitiv-lingvistik tahlil” usuli yordamida metaforalar inson tafakkuri va konseptual modellar bilan bog‘liq holda o‘rganildi.

Metaforalarning milliy-madaniy xususiyatlarini ochib berishda “lingvokulturologik yondashuv”dan foydalanildi, bunda metafora orqali xalq dunyoqarashi, mentaliteti va madaniy qadriyatlari tahlil qilindi. “Qiyosiy-tipologik metod” asosida turli tillardagi metaforik birliklar o‘zaro taqqoslanib, ularning umumiy va o‘ziga xos jihatlari aniqlandi.

Bundan tashqari, tadqiqotda “matn lingvistikasi” elementlaridan foydalanilib, metaforalarning badiiy matnlardagi pragmatik va estetik funksiyalari ko‘rib chiqildi. Ushbu metodlar uyg‘unligi metaforaning universal va milliy-madaniy jihatlarini ilmiy asosda yoritishga imkon berdi.

Tahlillar va natijalar

Tadqiqot jarayonida metaforaning “lingvistik” va “lingvomadaniy” xususiyatlari turli manbalardan olingan misollar asosida chuqur tahlil qilindi. Avvalo, metaforalar til tizimida “semantik ko‘chish”ning eng samarali shakli sifatida yuzaga kelishi aniqlandi. Metafora yordamida oddiy tushunchalar obrazli, hissiy va estetik ma’no kasb etadi.

1. Lingvistik tahlil

Metafora tilning ichki imkoniyatlari orqali yangi ma’nolar yaratadi. Masalan, ingliz tilidagi “Time is money” [4. 7] metaforasi vaqtni moddiy qadriyat sifatida talqin etadi. Bu ibora tilning iqtisodiy va sotsial kontekstdagi rivojlanishi bilan bog‘liq. O‘zbek tilidagi “Vaqt shamolga o‘xshaydi” iborasi esa vaqtning o‘tkinchiligi, uni tutib bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Bu misol turli tillarda bir xil konsept turlicha metaforalar bilan ifodalanishini ko‘rsatadi.

Shuningdek, metaforalar nutqiy jarayonda sinonimiyaga ham ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, o‘zbek tilida “qalb ko‘zi”, “ko‘ngil ko‘zi” iboralari ruhiy idrokni bildirsa, ingliz tilida “the eyes of the soul” yoki rus tilida “глаза души” shunday ma’noni beradi. Bu metaforalar til tizimida turli shakllarda paydo bo‘lsa-da, umuminsoniy mazmunni ifodalaydi.

2. Lingvomadaniy tahlil

Metafora xalqning mentaliteti, qadriyatlari va madaniy kodlarini aks ettiruvchi vosita sifatida ham alohida ahamiyatga ega. Masalan, o‘zbek xalq og‘zaki ijodida “gul-bulbul” muhabbatning timsoli bo‘lsa [11. 220], rus madaniyatida “золотое сердце” (“oltin yurak”) saxiylik va mehribonlikni bildiradi [17. 93]. Ingliz madaniyatida esa “broken heart” (“singan yurak”) muhabbat iztiroblarining universal ramziga aylangan [4. 15].

Bu misollar shuni ko‘rsatadiki, metafora madaniyatni aks ettiruvchi kognitiv model sifatida xizmat qiladi. Har bir til va madaniyat metafora orqali o‘zining turmush tarzi, qadriyatlari va dunyoqarashini ifodalaydi.

3. Qiyosiy natijalar

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, turli tillarda metaforalarda umumiy konseptlar mavjud bo‘lsa-da, ularning ifodalanish usullari farq qiladi:

O‘zbek tilida ko‘ngil va qalb bilan bog‘liq metaforalar juda keng qo‘llanadi (“ko‘ngil dengizi”, “ko‘ngil ko‘prigi”).

Rus tilida ruh va ichki dunyo bilan bog‘liq metaforalar ustun (“душевная глубина”, “широкая душа”).

Ingliz tilida esa yurak asosiy konsept sifatida ishlatiladi (“deep inside the heart”, “open-hearted”).

Bu farqlar xalqning dunyoqarashi va qadriyatlarida qanday tafovutlar borligini ochib beradi. Masalan, o‘zbek tilida “ko‘ngil” konsepti ijtimoiy-madaniy hayotda

muhim rol o‘ynaydi, rus tilida esa “dusha” (ruh) asosiy tushuncha bo‘lib keladi, ingliz tilida esa “heart” (yurak) individual shaxsiyat va his-tuyg‘ularni ifodalaydi.

4. Natija

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, metafora faqat badiiy nutqni boyituvchi vosita emas, balki inson tafakkurining kognitiv modeli va madaniyatning semantik kodlarini ifodalovchi hodisadir. Uning lingvistik xususiyatlari nutq obrazliligini oshirsa, lingvomadaniy xususiyatlari xalqning qadriyatlari, mentaliteti va tarixiy tajribasini aks ettiradi. Shu sababli, metafora tarjimashunoslikda ham alohida muammo sifatida qaraladi, chunki u milliy-madaniy ma’nolarni to‘liq yetkazishni talab qiladi.

Xulosa

Metafora til va madaniyat o‘rtasidagi o‘ziga xos ko‘prik bo‘lib, u faqatgina estetik vosita emas, balki xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va tafakkurini aks ettiruvchi lingvomadaniy hodisadir. Lingvistik nuqtai nazardan metafora so‘zlarning ko‘chma ma’noda qo‘llanishi orqali tilning ma’no imkoniyatlarini kengaytiradi, nutqqa obrazlilik bag‘ishlaydi. Lingvomadaniy nuqtai nazardan esa metafora xalq hayoti, urf-odatlari, diniy e’tiqodi, ijtimoiy tajribasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, u milliy madaniyatning ajralmas qismi sifatida shakllanadi. Shunday qilib, metaforalarning lingvistik va lingvomadaniy tahlili ularning faqat tilshunoslikdagi o‘rnini emas, balki madaniyatlararo muloqot va tarjima jarayonidagi ahamiyatini ham ko‘rsatib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aristotel. “Poetika”. - Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1980. - B. 56-78.

2. Jakobson, R. “Linguistics and Poetics”. - Cambridge: MIT Press, 1960. - P. 350-377.

3. Richards, I.A. “The Philosophy of Rhetoric”. - New York: Oxford University Press, 1936. - P. 89-115.

4. Lakoff, G., Johnson, M. “Metaphors We Live By”. - Chicago: University of Chicago Press, 1980. - P. 3-32.

5. Арутюнова, Н.Д. “Метафора в языке и тексте”. - Москва: Наука, 1990. - С. 67-102.

6. Madvaliyev, A. ”O‘zbek tili semantikasi”. - Toshkent: Fan, 1998. - B. 123-140.

7. Yo‘ldoshev, B. “Til va nutq nazariyasi”. - Toshkent: O‘qituvchi, 2002. - B. 201-220.

8. Karimov, S. “O‘zbek tilida badiiy obraz va metafora”. - Samarqand: SamDU nashriyoti, 2005. - B. 75-98.

9. Караулов, Ю.Н. “Русский язык и языковая личность”. - Москва: Наука, 1987. - С. 144-172.

10. Телия, В.Н. “Метафора в системе языка”. - Москва: Прогресс, 1988. - С. 90-121.

11. Mahmudov, N. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”. - Toshkent: O‘qituvchi, 2005. - B. 212-240.

12. Xudoyberganova, D. “Til va madaniyat: lingvomadaniy yondashuv”. - Toshkent: Fan, 2010. - B. 67-89.

13. Otamurodova, Z. “O‘zbek tilida metaforik birliklarning lingvokulturologik tahlili”. - Toshkent: TDPU, 2015. - B. 101-132.

14. Navoiy, A. “Xazoyin ul-maoniy”. - Toshkent: Fan, 1987. - B. 45-76.

15. Mahmudov, N. Til va nutq. - Toshkent: O‘qituvchi, 1999. - 256, B. 214-220

16. Cassirer, E. Philosophie der symbolischen Formen. - Berlin: Bruno Cassirer, 1953. - 342 p.121

17. Виноградов, В.В. “Стилистика”. - Москва: Наука, 1971. - 312 б. (89-93-бетлар).

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI KONSEPTLARNING LINGVOMADANIY TAHLILI VA TARJIMA JARAYONIDAGI QIYINCHILIKLAR

Shodiyeva Marjona Shuhrat qizi,
Navoiy davlat universiteti talabasi
Email: mshodiyeva072@gmail.com
Tel: +998938478400
Ilmiy rahbar: M.N.Najmiddinova,
Navoiy davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi konseptlarning lingvomadaniy xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi hamda tarjima jarayonida uchraydigan asosiy muammolar yoritiladi. Lingvomadaniyatshunoslik nazariyasidan foydalanilgan holda milliy qadriyatlar, ramzlar va madaniy stereotiplarning tildagi ifodalanishi hamda ularni tarjima qilishdagi qiyinchiliklar ko‘rsatib o‘tiladi. Tadqiqot ingliz va o‘zbek tillaridagi bir nechta asosiy konseptlar (masalan, “hospitality/mehmondo‘stlik”, “freedom/erkinlik”, “time/vaqt”) asosida olib borildi.

Kalit so‘zlar: lingvomadaniy konsept, tarjima muammolari, ingliz tili, o‘zbek tili, madaniyatlararo kommunikatsiya.

Abstract: This article will provide a comparative analysis of the linguistic features of concepts in English and Uzbek, as well as highlight the main problems encountered in the translation process. Using linguistic theory, the language expression of national values, symbols and cultural stereotypes and the difficulties in their translation are shown.nnotation This article will provide a comparative analysis of the linguistic features of concepts in English and Uzbek, as well as highlight the main problems encountered in the translation process. Using linguistic theory, the language expression of national values, symbols and cultural stereotypes and the difficulties in their translation are shown. The study was based on several key concepts in English and Uzbek (e.g. “hospitality/hospitality”, “freedom/Freedom”, “time/time”).

Keywords: linguocultural concept, translation problems, English, Uzbek, intercultural communication.

Аннотация: В данной статье будет проведен сравнительный анализ лингвокультурных особенностей понятий английского и узбекского языков, а также освещены основные проблемы, возникающие в процессе перевода. С помощью лингвокультурной теории показывается языковое выражение национальных ценностей, символов и культурных стереотипов, а также трудности их перевода. Исследование проводилось на основе нескольких ключевых концепций на английском и узбекском языках (например, “hospitality/Hospitality”, “freedom/Freedom”, “time/time”).

Ключевые слова: лингвокультурная концепция, проблемы перевода, английский язык, узбекский язык, межкультурная коммуникация.

Introduction

So‘nggi yillarda lingvomadaniyatshunoslik (cultural linguistics) tilshunoslik va tarjimashunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Chunki til nafaqat kommunikativ vosita, balki millatning mentaliteti va qadriyatlarini o‘zida mujassam etuvchi madaniy hodisadir. Har bir til o‘ziga xos konseptual maydonga ega bo‘lib, unda milliy dunyoqarash, ijtimoiy tajriba va tarixiy xotira mujassam bo‘ladi. Ingliz va o‘zbek tillarida bu jarayon ayniqsa yaqqol seziladi, chunki har ikkala tilda bir xil leksik birliklar turli madaniy konnotatsiyaga ega bo‘lishi mumkin.

Tarjima jarayonida konseptlarning adekvat ifodalanishi madaniyatlararo muloqotning samaradorligini belgilaydi. Biroq lingvomadaniy tafovutlar ko‘plab qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli ingliz va o‘zbek tillaridagi konseptlarni lingvomadaniy jihatdan o‘rganish va ularni tarjimada aks ettirish dolzarb ilmiy masalalardan biridir.

Methods

Ushbu tadqiqot qiyosiy-lingvistik va lingvomadaniy tahlil usullariga asoslanadi. Ma’lumotlar ingliz va o‘zbek tillaridagi lug‘atlar, paremiologik manbalar (maqollar, matallar), frazeologik birliklar hamda badiiy matnlardan olingan. Shuningdek, tarjima amaliyotida uchraydigan real misollar ham tahlil qilindi.

Asosiy e’tibor uchta konseptga qaratildi:

- **Hospitality - Mehmondo‘stlik**
- **Freedom - Erkinlik**
- **Time - Vaqt**

Bu konseptlar ingliz va o‘zbek milliy tafakkurida turlicha aks etadi hamda tarjimada semantik va pragmatik muammolarni keltirib chiqaradi.

Results and Discussion

Hospitality-Mehmondo‘stlik

O‘zbek madaniyatida “mehmondo‘stlik” qadimdan muqaddas qadriyat hisoblanib, tilimizda “Mehmon otadan ulug‘” kabi maqollar orqali ifodalanadi. Ingliz tilida esa “hospitality” asosan xizmat ko‘rsatish, mehmonni qulay sharoit bilan ta’minlash ma’nosida qo‘llanadi. Shuning uchun “mehmondo‘stlik” konseptini ingliz tiliga tarjima qilishda faqat “hospitality” bilan chegaralanib qolish milliy ma’no qatlamlarini yo‘qotishi mumkin.

Freedom-Erkinlik

Ingliz tilidagi “freedom” konsepti ko‘proq shaxsiy huquqlar, mustaqillik va individual tanlov bilan bog‘liq. O‘zbek tilidagi “erkinlik” esa ko‘pincha jamiyat va davlat mustaqilligi, ijtimoiy adolat bilan uyg‘unlashadi. Shu bois, “freedom” so‘zining tarjimasida kontekstga qarab “ozodlik”, “mustaqillik” yoki “erkinlik” variantlari tanlanishi zarur.

Time-Vaqt

Ingliz tilida “time is money” maqolida ko‘rinib turganidek, vaqt iqtisodiy kategoriya sifatida qadrlanadi. O‘zbek tilida esa “Vaqt tig‘dan o‘tkir” yoki “Vaqt oltindan qimmat” kabi iboralar mavjud bo‘lib, ular ko‘proq vaqtning beqiyos qadri va sabr bilan bog‘lanadi. Tarjimada bu konseptlarning pragmatik ma’nosi yo‘qolib qolmasligi uchun mos ekvivalentlarni izlash zarur.

Tarjima jarayonidagi umumiy qiyinchiliklar

- **Madaniy konnotatsiyani yo‘qotish:** bevosita tarjima qilingan birliklar ko‘pincha milliy ma’no qatlamlarini bera olmaydi.
- **Ekvivalent yetishmovchiligi:** ba’zi konseptlar boshqa til madaniyatida to‘liq muqobilga ega emas.
- **Pragmatik tafovutlar:** til egalarining mentaliteti va qadriyatlari tarjima jarayonida qiyinchilik tug‘diradi.

Conclusion

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ingliz va o‘zbek tillaridagi konseptlar milliy madaniyat bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, tarjima jarayonida lingvomadaniy tafovutlarni hisobga olish zarur. “Mehmondo‘stlik”, “erkinlik”, “vaqt” kabi konseptlar madaniyatlararo muloqotda muhim o‘rin tutadi va ularning to‘g‘ri tarjima qilinishi ikki xalq mentalitetini to‘laqonli ifodalash imkonini beradi. Shuning uchun tarjimon faqat lingvistik bilim emas, balki lingvomadaniy kompetensiyaga ham ega bo‘lishi kerak.

Adabiyotlar

1.Wierzbicka, A. (1997). *Understanding Cultures through Their Keywords:* Oxford University Press.

2.Karasik, V. I. (2004). *Lingvokulturologiya*. Moskva: Gnozis.

3.Sharipov, A. (2020). O‘zbek tilidagi konseptlarning lingvomadaniy tahlili. *Filologiya masalalari jurnali*, 3(2), 45-52.

4.Hofstede, G. (2001). *Culture’s Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*. Sage Publications.

5. Najmiddinova M.N., Najmiddinova G.N. “Pedagogical mechanisms for improving student knowledge with the help of Artificial Intelligence”. International journal of scientific researchers”. www.wordlyknowledge.uz. Volume: 2, Issue: 1, 2023.

6. Najmiddinova M.N., Najmiddinova S.N. “Ways to organize the activities of teachers in the process of distance Education”. Asian Journal of Multidimensional Research, ISSN: 2278-4853 Vol. 11, Issue 5, May 2022.

7. Najmiddinova M.N. “Practical basis of the problem of teaching foreign languages in high education system”. International Conference on Sustainable Development and Economics. June 24-25.

8. Najmiddinova M.N. Linguodidactic features of proverbs related to the concept of “hospitality” (Examples from English and Uzbek languages) // il va adabiyot.uz Ilmiy-metodik elektron jurnal. -tilvaadabiyotuz@gmail.com, 6-son.2025.-B.227-230. https: //oak.uz/pages/4802

9. Najmiddinova M.N.**,** Furqatova H.A., Nabiyeva D.G‘. “Linguistic features of phraseological units with a common meaning “hospitality”, “Modern trends of teaching in the context of innovative and digital

technologies in higher education: prospects, problems and solutions”. November 29, 2024. -B.607-609.*https: //doi.org/10.5281/zenodo.14259715*.

10. Najmiddinova M.N. “Linguocultural and linguopragmatic features of the concept of "hospitality" in English and Uzbek”//International conference Philology, Methodology, Translation Studies: Current Issues of Modern Science. -8-9.11.2024.-P.306-309.https: //doi.org/10.2024/1xm0b673**.**

11. Najmiddinova M.N. “Linguoculturalogical features of proverbs on “hospitality” in English and Uzbek”, Tamaddun nuri // The light of civilization, ISSN 2181-8258, 10(61), 2024.-P.74-79. https: //jurnal.tamaddunnuri.uz/index.php/tnj/article/view/972

12. Najmiddinova M.N., Qahramonova M.U. “Innovation in language teaching, learning and assessment” // Results of National Scientific Research International Journal, Volume 4| Issue 3 Researchbib 9.1, ISSN: 2181-3639, 2025. -P.132-140. https: //doi.org/10.5281/zenodo.15111294

13. Najmiddinova M.N. “Mehmondo‘stlik” tushunchasiga oid maqollarning pragmatik tahlili//“Universal journal of social sciences philosophy and culture”. -https: //scienceresearch.uz/index.php/UJSSPC/article/view/286 ISSN: 2992-8834 IMPACT FACTOR: 8.0, 2025.-B.44-50.. https: //zenodo.org/records/14732811

14. Najmiddinova M.N. Similarities and differences between values of Uzbek and English cultures // Tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g‘oyalar.2025.-B.107-111. https: //phoenixpublication.net/index.php/TANQ/article/view/3802

15. Najmiddinova M.N., Rahmatova M.U. The role of Pragmatics in Intercultural Communication with an Emphasis on Politeness // Tamaddun Nuri/The light of civilization. -ISSN 2181-8258 IF-9.347 DOI 10.69691, 4-son (67) 2025.-P.237-240. https: //doi.org/10.2024/1xm0b673.

16. Najmiddinova M.N. Linguistic features of phraseological units with a common meaning "hospitality" // Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar, 3-son. ISBN: 978-9943-7182-7-2 “CLASSIC” nashriyoti.2025.-P.1886-1891. www.kspi.uz journal.kspi.uz

17. Pavlenko A., Jarvis S. (2002), Bidirectional transfer. *Applied Linguistics, 23*(2), 190-214.

18. Spolsky B. (2004). *Language Policy*. Cambridge University Press.

19. Swain, M. (1985). Communicative competence: Some roles of comprehensible input and output. In *Input in Second Language Acquisition*. Newbury House.

20. Thomas, W. P., & Collier, V. (2002). *A National Study of School Effectiveness for Language Minority Students’ Long-Term Academic Achievement*. George Mason University.

21. Uzbekistan Ministry of Public Education. (2020), *National Curriculum Framework for Foreign Language Instruction*. Tashkent.

DUNYO ADABIYOTSHUNOSLIGIDA TURKIY XALQLAR FOLKLORI TADQIQI MASALALARI

Parpibayev Botirali Raximjon o‘g‘li

NamDU akademik litseyi
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Katta o‘qituvchi
E’mail: botiraliparpiboyev4@gmail.com
Tel: +99894 100 70 15

Annotatsiya: Mazkur maqolada turkiy xalqlar folklori namunalarining jahon tilshunosligi doirasida o‘rganilishi, ularni tadqiq etishning nazariy-metodik asoslari, lingvokulturologik va tarjimashunoslik jihatlari tahlil qilinadi. Xususan, “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘li”, “O‘g‘uznoma” kabi epik asarlar hamda Mahmud Koshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib singari mutafakkirlarning asarlari asosida folkloriy birliklarning tarjima muammolari, madaniy lakunalari va semantik tafovutlari ochib beriladi. Dunyo miqyosidagi folkloriy tadqiqotlarda turkiy xalqlarning og‘zaki ijodiga nisbatan bo‘lgan yondashuvlar, metodologiyalar va yondashuvlar solishtirma asosda tahlil qilinadi

Kalit so‘zlar: turkiy xalqlar, folklor, tilshunoslik, lingvokulturologiya, maqol, doston, tarjima, madaniy lakuna, epik asarlar, Mahmud Koshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib.

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ФОЛЬКЛОРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Аннотация: В данной статье рассматривается изучение фольклорных образцов тюркских народов в рамках мировой лингвистики, анализируются теоретико-методологические основы их исследования, а также лингвокультурологические и переводоведческие аспекты. В частности, на основе эпических произведений, таких как «Алпамыш», «Гёроғлы», «Огузнаме», и трудов мыслителей, таких как Махмуд Кашгари и Юсуф Хос Хожиб, раскрываются проблемы перевода фольклорных единиц, культурные лакуны и семантические различия. Подходы и методологии, применяемые в международных исследованиях устного наследия тюркских народов, анализируются в сравнительном аспекте.

Ключевые слова: тюркские народы, фольклор, лингвистика, лингвокультурология, пословица, дастан, перевод, культурная лакуна, эпические произведения, Махмуд Кашгари, Юсуф Хос Хожиб.

ISSUES IN THE STUDY OF TURKIC FOLKLORE IN WORLD LITERARY STUDIES

Abstract: This article examines the study of Turkic folklore within the framework of global linguistics, focusing on the theoretical and methodological foundations of such research as well as its linguocultural and translation aspects. Specifically, based on epic works like Alpomish, Gorogly, and Oguznama, and the

writings of scholars such as Mahmud al-Kashgari and Yusuf Khass Hajib, the article highlights translation challenges, cultural lacunae, and semantic divergences. Approaches and methodologies used in international studies of Turkic oral heritage are analyzed comparatively.

Keywords: Turkic peoples, folklore, linguistics, linguoculturology, proverb, dastan, translation, cultural lacuna, epic texts, Mahmud al-Kashgari, Yusuf Hos Hajib.

Kirish

Ma’lumki, yer yuzida qancha millat, xalq, elat va qabila mavjud bo‘lsa, shuncha til, urf-odat va madaniy hayot mavjud bo‘ladi. O‘z navbatida barcha kishilik jamiyatlarida til, tarix va madaniyat o‘zaro mushtarak tarzda shakllanuvchi fenomenlardan biri hisoblanadi. Tilsiz millat ruhi mavjud bo‘lmaganidek, madaniyat va tarixsiz ham xalq o‘zining etnik qadriyatlarini saqlab qola olmaydi. Umuman olganda, kishilik jamiyatlari hayotida egizak tushunchalar sifatida e’tirof etiladigan mazkur fenomenal birliklarni mohiyatan bir-biridan ayro holatda tasavvur qilish qiyin. Zero, mazkur uchlik turli dunyoqarashdagi insonlarni ayni bir g‘oya, millat va milliylik atrofida birlashishini belgilab beruvchi milliy-madaniy kod va ramziy identifikatorlarning paydo bo‘lishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili

Birgina, bugungi kun globallashuv va ommaviy madaniyatning kuchli, vayronkor va chirkin ta’siri ostida ham o‘zining milliy-etnik asoslariga sodiq qolayotgan turkiy tilli xalqlarning madaniy hayotiga oid badiiy, ijtimoiy-ma’rifiy, va tarixiy asarlar ustida olib borilayotgan ilmiy izlanishlarning so‘nggi yillardan anchayin jadallashganligi yuqoridagi mulohazalarning hayotiy dalilidir. Darhaqiqat, salkam 3000 yillik tarixga ega bo‘lgan, turkiy xalqlarning madaniy hayoti, tili, dunyoqarashi, urf-odati-yu, yashash tarzi bilan yaqindan tanishish istagida olib borilayotgan bu kabi keng qamrovli ilmiy izlanishlar orasida turkiy xalqlar madaniy hayotining o‘ziga xos lingvokulturologik elementlaridan biri sifatida tanitadigan folklor tushunchasiga oid ilmiy tadqiqotlar anchayin dolzarblashgan bo‘lib, ularning turkiyshunoslik fanlar tarmog‘i doirasida interdistsiplinar bir shaklda olib borilayotganligini alohida ta’kidlash lozim.

Tadqiqot metodologiyasi

Interdistsiplinar yondashuvli tarmoqqa aylanguniga qadar, asosan, filologik fan sifatida shakllangan turkiyshunoslikning nazariy-fundamental asoslarini tashkil etuvchi birlamchi manbalar, asosan, O‘rxun-Enasoy bitiklari, ilk turkolog alloma Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it turk” qo‘lyozmasi hamda Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarai turk” nomli tarixiy etnografik asari kabilarni misol qilish o‘rinli. Umuman olganda, G‘arbiy Yevropada turkiy xalqlar haqida ilk risolalar XI-

XIII asrlarda Vizantiya imperiyasi va salib yurushi tashabbuskorlarining saljuqiy turklarga qarshi janglari vaqtida paydo bo‘la boshlagan. Buning natijasida, g‘arb sharqshunosligining XVII-XVIII asrlardagi bosh tadqiqot obyekti usmonli turklar imperiyasi, uning siyosiy va harbiy qudrati negizlarini o‘rganishga qaratildi.

Tahlillar va natijalar

O‘z navbatida usmonli turklar etnografiyasi bilan yaqindan tanishish uchun esa, turkiy madaniyatni shakllantirgan yuqorida sanab o‘tganimiz birlamchi manbalar tadqiq qilinishi kerak edi. Ustiga ustak, ushbu manbalarni tadqiq qilish turkiy tillar va turkiy lahjalar savodxonligisiz imkonsiz ekanligi ma’lum bo‘lgan bir vaziyatda 1533-yilda rimlik sayohatchi, filolog Jerome Megizerning ilk turkiy tillar lug‘ati va grammatikasi nomli qo‘lyozma qo‘llanmasi paydo bo‘ldi. Us-monli turkchasi bo‘yicha Jerome Megizerning mazkur qo‘llanmalari XVII asrning 2-yarmida G‘arbiy Yevropa va Qirollik Rossiyasida turkiy tillarni ilmiy jihatdan tadqiq qilish imkonini berdi. Buning natijasida dunyo miqyosida ilk rus-slavyan turkologlari sifatida e’tirof etiladigan I.Giganov va S.Xalfinlar tomonidan XVIII asrlarda Chor Rossiyasida ilk turkiyshunoslik maktablariga asos solindi. XIX asrning oxiri va XX asr boshlariga kelganda sezilarli taraqqiyot darajasiga erishgan rus turkologiya maktablari vakillariga X.Fren, I.Senkovskiy, M.Kazimbek, O.Byotlingk, L.Budagov, P.Melioranskiy, F.YKorsh, V.Grigoryev, N.Bichurin, V.Velyaminov, I.Zernov, N.Xanikov, I.Berezin, N.Veselovskiy kabilarni misol qilish mumkin bo‘lib, ushbu turkiyshunoslar asosan turkiy xalqlar tillari, adabiyoti va tarixini, qisman numizmatikasini o‘rganishgan.

F.Yusupovning fikricha, XIX asrning 60-yillarida, Rossiya turkologiya maktabi asoschilaridan deya e’tirof etiladigan rus oltoyshunoslari N.Ilminskiy va V.Radlovlar tomonidan eng qadimgi va o‘rta asrlarda iste’molda bo‘lgan turkiy yozuv turlarini tadqiq qilish, qardosh turkiy tillarni qiyosiy o‘rganish va butun turkiy diaspora uchun o‘rta tilli lug‘at yaratish borasidagi izlanishlar rus turkiyshunoslik maktabini yangi bosqichga olib chiqdi. Shu bilan bir qatorda, ayni o‘sha davrda L.Budagovning 2 jildli “Turk-tatar lahjalari qiyosiy lug‘ati”, V.V.Radlovning 4 jildli “Turkiy lahjalar lug‘ati tajribasi” lug‘atlari turkiy lek-sikografiya tarixida muhim yangiliklardan bo‘ldi.

Bundan tashqari, O‘rta Osiyodagi turkiy xalqlar tarixini, uning ijtimoiy, iqtisodiy muammolarini o‘rganish borasida rus tarixchilaridan V. Bartoldning ham katta hissasi mavjud. Ahamiyatlisi shundaki, XIX asr oxiri XX asr boshlarida turkiyshunoslik rivojiga turkiy xalqlar orasidan yetishib chiqqan Ch.Valixonov, Q.Nosiriy, M.Oxundov, I.Ibrat, I.Oltinsarin, N.Katanov va boshqalar sezilarli hissa qo‘shdilar.

XIX asar oxiri XX asr boshlarida turkiyshunoslik maktablari O‘rta Osiyo va Kavkazda ham paydo bo‘ldi. O‘z navbatida N.Ostroumov, N.Pantusov, V.Nalivkin,

I.Belyayev, S.Lapin, I.Budzinskiy, L.Afanasyev, I.Yagello, I.Bukin, I.Oltinsarin kabilar O‘rta Osiyodagi turkiy tillarni, N.Xanikov, L.Lazarev, V.Kondaraki, M.Usmonov, O.Zaatov, M.Afanasyev, N.Karaulovlar esa Kavkaz mintaqasidagi turkiy tillarni tadqiq qilish bilan shug‘ullandilar. Sobiq sovet ittifoqi davrida tarix va tarixnavislik, til va adabiyot sohalaridagi bir tomonlama siyosat va mafkura tazyiqi sezilib tursa-da, turkiyshunoslik ijobiy an’analarga asoslangan holda rivojlanishda davom etdi.

Bunda o‘z ijodlarini chor Rossiyasi davridayoq boshlagan V.Bartold, V.Smirnov, V.Bogoroditskiy, A.Samoylovich, S.Malov, N.Ashmarin, A.Krimskiy, A.P.Kovalevskiy, N.Marr, I.Orbeli va boshqa olimlar alohida o‘rin egallaydi. Xususan, N.Katanov 48 ta turkiy til va lahjalarni grammatik jihatdan chog‘ishtirgan ilk tilshunos deya e’tirof etilsa, boshqa bir rus tilshunosi N.Ashmarin chuvash tiliga oid 17 jildli asar tuzgan.

1926-yilda Bokuda Butunittifoq turkiyshunoslar qurultoyi bo‘lib, unda turkiyshunoslikning asosiy muammolari o‘rtaga tashlanib, bu sohadagi istiqbolli vazifalar muhokama qilingan edi. Biroq, shu o‘rinda, sobiq ittifoq turkiyshunos-lari tomonidan amalga oshirilgan istiqbolli rejalarning aksariyati turkiy xalqlar hayotida o‘ta salbiy oqibatlarga olib kelganligi barchaga ma’lum. Jumladan, sobiq sovet rus-slavyan turkologiyasining turkiy xalqlar hayotiga yetkazgan eng katta salbiy ta’siri, tarixan xat-savodli va milliy yozuv an’analariga ega bo‘lgan o‘zbek, ozarbayjon, uyg‘ur, turkman, tatar, boshqird, qozoq va boshqa turkiy xalqlarni slavyan-krill grafikasidagi yozuvga o‘tkazganliklarida kuzatildi va buning natijasida mazkur millatlarning keyingi avlodlari qariyb ming yillik yozma yodgorliklarini o‘qiy olmaydigan, tarixiy-madaniy merosi bilan tanishishdan mahrum bir holatga kelib qolishdi.

Rus turkologiyasi vakillari tomonidan olib borilgan bu kabi keng ko‘lamli maxsus lingvistik missiyaga qarshi o‘rta osiyo turkologlarining ilmiy ishlari XX asrning yetmishinchi yillaridan boshlandi. Xususan, bu davrda turkiyshunos olimlardan Amir Najibning “Turkiy tillarning tarixiy-qiyosiy lug‘ati” ning nashr etilishi hozirgi qozoq, turkman, ozarbayjon, o‘zbek, tatar, qirg‘iz, qoraqalpoq tillarining ham tarixiy-qiyosiy lug‘atlarini yaratish uchun fundamental asos bo‘ldi. Bu esa o‘z navbatida turkiy xalqlar tili, adabiyoti, folklori, tarixi va etnografiyasining tarixan bir butun bo‘lganligidan dalolatdir. Birgina turkiy xalqlar madaniyatiga oid xalq og‘zaki ijodi namunalaridan bo‘lmish to‘qimalar, badiyalar, tarixiy epos va dostonlar, qahramonlik rivoyatlarining har bir turkiy etnosda o‘xshash holatda mavjudligi hayratlanarli bo‘lib, tadqiqot doirasida olib borilgan izlanishlar natijasida qo‘lga kiritilgan birlamchi manbalarga tayangan holda, turkiy xalqlar madaniyatiga oid asar va ilmiy risolalarni jadval ko‘rinishida davriylik asosida quyidagicha tasnifladik:

Alpomish dostoni - turkiy xalqlar og‘zaki ijodi namunalaridan bo‘lgan mazkur doston Alpomish nomli turkiy biylar sardorining hayoti haqida bo‘lib dostonning qozoq (Алпамыс батыр), boshqird (Алпамыш), tatar (Алпамша), o‘zbek va qoraqalpoq (Alpomish) va turli oltoy tillardagi versiyalari ham mavjud. Epik shaklda tarqalgan dostonning ilk yaratilishi IX-X asrlarga to‘g‘ri kelishi haqida manbalarda aytiladi. Ammo mazkur ma’lumot dostondagi asosiy obrazlarning tarixiy-mifologik ildizlari o‘ta qadimgi davrlarga, aniqrog‘, miloddan avvalgi asrlarga borib taqalishini inkor etmaydi, chunki doston sujetida Islomgacha bo‘lgan mifologik hamda mahalliy e’tiqodiy qarashlar asosiy o‘rin egallaydi.

“Go‘ro‘gli” dostonlari turkumi - Go‘ro‘gli - yaqin sharq, kichik va markaziy Osiyo turkiylari hamda janubiy Kavkaz xalqlari orasida keng tarqalgan qahramonlik turkumidagi epik dostonlar to‘plami bo‘lib, ayrimlari 1500-2000 yillik tarixga borib taqaluvchi mazkur dostonlar manbalarga ko‘ra, XVII asrdan boshlab yig‘ila boshlangan. Shunga ko‘ra, “Go‘ro‘g‘li” turkum dostonlarini shartli ravishda yaqin sharq, kichik va markaziy Osiyo hamda janubiy Kavkaz versiyalariga ajratiladi.

“O‘g‘uznoma” (30 jildlik turkiy xalqlar tarixi haqidagi xalqona rivoyatlar to‘plami) - turkiy xalqlar shajarasi va ularning ilk afsonaviy hukmdori O‘g‘uz xoqon haqidagi afsonaviy badiyalardan iborat epik rivoyatlar to‘plami. To‘plam uyg‘ur yozuvida bitilgan bo‘lib, uning XV asrda yaratilgan asl nusxasi bugungi kunda Parij milliy kutubxonasida saqlanadi. “O‘g‘uznoma” asarida berilgan ma’lumotlarning bir qismini Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarai Turk” asarida ham uchratamiz. “O‘g‘uznoma” olmon turkiyshunosi Hermann Doyets tomonidan nemis tiliga, rus turkiyshunoslari V.Radlov va A.Shcherbaklar tomonidan rus tiliga va dunyoning ko‘plab boshqa tillariga tarjima qilingan.

“Saljuqnoma” asari - ko‘pchilik arab manbalarida “Tarixi oli saljuq” (Saljuqiylar xonadoni tarixi) degan nom bilan ham tilga olinuvchi mazkur asar nishopurlik tarixchi Zahiruddin Nishopuriyga oid bo‘lib, unda Xuroson, kichik Osiyo va Movarounnahrning bir qismida hukmronlik qilgan saljuqiylar sulolasi tarixi bitilgan. Asarda qayd etilishicha, Sirdaryo quyi oqimidagi Jand shahri at-roflarida (hozirgi Navoiy viloyati) yashagan mazkur qabila Saljuq Do‘kak boshchiligida Islom dini qabul qilishgan. Juzjoniyning yozishicha, Saljuqiylar Amudaryodan o‘tib, Xurosonni egallagan va o‘sha vaqtdagi Qoraxoniylar va G‘aznaviylar o‘rtasidagi jangdan foydalanib, harbiy kuchlarini birlashtirish orqali o‘z davlatlariga asos solishgan.

Yusuf Xos Hojibning **“Qutadg‘u bilig”** asari - turkiy xalqlar hayotidan hikoya qiluvchi shoh asarlardan biri bo‘lgan “Qutadg‘u bilig” Qoraxoniylar davrida yashab ijod etgan ma’rifatparvar adib Yusuf Xos Hojib qalamiga mansubdir. Asar muqaddimasida xabar berilishicha, asar o‘z davridayoq keng ommalashib, mashhur bo‘lgan. Manbalarda qayd etilishicha, ushbu asarning “Adab ul-muluk” (Hukmdorlar

odobi), “Oyin-ul-mamlakat” (Hukmdorlik qonun-qoidalari), “Ziynatul muluk” (Hukmdorlar ziynati), “Shohnomai turkiy” (Turkiy Shohnoma), “Pandnomai muluk” (Hukmdorlar pandnomasi”) kabi nomlari ham mavjud bo‘lib, “Qutadg‘u bilig” uning sof turkiycha nomidir. Asarning markaziy mazmuni 4 asosiy masala: 1) adolat, 2) davlat, 3) aql va 4) qanoat tushunchalarini qamrab olgan bo‘lib, voqealar rivoji, qahramonlarning o‘zaro suhbati, bahs-u munozarasi, savol-javoblari, pand-u nasihatlaridan iborat. Jami 6520 baytdan iborat mazkur asarning uyg‘ur va arab tillaridagi qo‘lyozma nusxasi bizgacha yetib kelgan bo‘lib, uyg‘ur yozuvida ko‘chirilgan nusxa Venada, arab yozuvida ko‘chirilgan nusxaning biri Qohirada, ikkinchisi O‘zFA Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda. Ilk bor H.Vamberi, keyinchalik esa V.Radlov, S.Malov, R.Arat, Q.Karimov, B.To‘xliyev va qator uyg‘ur olimlari tomonidan nashr etilgan mazkur nodir asar ingliz, nemis, fransuz, rus, chex, turk, uyg‘ur, xitoy va boshqa tillarga tarjima qilingan.

Mahmud Koshg‘ariyning **“Devonu lug‘at-it turk”** asari - “Devonu lug‘at-it turk” asari tilshunoslik tarixida ulkan ahamiyatga ega asar bo‘lib, dunyo miqyosida turkiyshunoslik (turkologiya) fanining asoschisi sifatida e’tirof etiladi. Ushbu asar tarkib jihatidan turkiy tillar va ularning shevalari tahliliga bag‘ishlangan asar bo‘lib, Mahmud Koshg‘ariy mazkur asar manbalarini XI asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo va G‘arbiy Xitoy hududida yashagan turkiy qabilalar, ularning ijtimoiy-siyosiy holati, tili, tarixi, geografiyasi, metrologiya va astronomiyasiga oid bo‘lgan qimmatli ma’lumotlar orqali jamlagan. Ushbu noyob asarning ilk qo‘lyozma nusxasi taxminan 1914-yilda Turkiyaning Diyorbakr shahrida topilgan. Ahamiyatlisi shundaki, hozirgi kunda Istanbuldagi muzeylardan birida saqlanayotgan mazkur qo‘lyozma nusxasi Mahmud Koshg‘ariyning o‘z qo‘li bilan yozgan nusxasidan 1266-yilda damashqlik kotib Muhammad ibn Abu Bakr ibn Fotih Damashqiy tomonidan ko‘chirilgan. Aslan arabiy yozuvda yozilgan mazkur asarda 7000 ortiq turkiy so‘zlar arabiy xat va harakatlar bilan ifodalangan bo‘lib, kitobning ta’lif jarayonida muallif arabiy harflar bilan turkiy tovushlarni ifodalashda qiyinchilikka uchraganligi manbalarda qayd etilgan.

Xulosa

Umuman olganda, turkiy tillarning rivojlanishida katta ilmiy ahamiyatga ega bo‘lgan mazkur asarlar turli lisoniy rakurslardan o‘rganilishi lozim. Shu asnoda, biz ham yuqoridagi durdona asarlardan biri hisoblangan Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it turk” asaridagi maqol va hikmatli so‘zlarning ingliz va o‘zbek tillaridagi tarjima xususiyatlarini o‘rganishni maqsad qilganmiz va buning uchun avvalo o‘zbek tilshunosligida maqol va hikmatli so‘zlar tadqiqiga oid nazariy ma’lumotlar bilan tanishib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. KÖral, F., Pusch, B., Schönig, C. and Yumul, A. *Cultural changes in the Turkic world*. -Würzburg, 2007. - P.180

2. Harper, J. G. The Turk and Islam in the Western eye, 1450-1750: visual imagery before orientalism. -Ashgate Publishing, 2011. -P. 760.

3. Нуриева, Ф. Ш., Петрова, М. М., Сунгатуллина, М. М. Общая характеристика межъязыкового материала в работах Иеронима Мегизера // Филология и культура, (1). - 2013. - С. 91-95.

4. Şahin L. Russian Turkology: From Past to Present // Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (15). - 2010. - P.591-644.

5. Агакин В. Советская тюркология, (3-6). -1984

6. Radlov V.V. Rusya türkolojisinin kurucusu // Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. - 2014. -S.291-311.

7. Qo‘chqortoyev I., Isabekov B., Turkiy filologiyaga kirish. - 1984.

8. Ашмарин Н.И. Материалы для исследования чувашского языка. Казань: Типо-литография Императорского университета. - Казань, 1898. - С.493

9. Abytov В. Первый всесоюзный тюркологический съезд: репрессированные и расстрелянные // Turkic Studies Journal 27;5 (2). - 2023. - С. 7-22.

10. Dankoff R. Mahmud al-Kashgari. Compendium of the Turkic Dialects (Divan Lugat at-Turk) (in collaboration with J. Kelly). - Harvard University, 1982-1985. - P. 510.

11. Acar H.V., Sarıtaş E., Büken N.Ö. Humoral Pathology Theory in the Kutadgu Bilig (Wisdom of Royal Glory): A Karakhanid Turkic Work From the 11th Century // Journal of Clinical Practice and Research 41(4). - 2019. - P.462.

ENHANCING SPEAKING SKILLS OF STUDENTS IN EFL TEACHING

Raximova Feruzaxon Toxirjon qizi
Teacher of Fergana State University To‘lqinova Ziyoraxon Jo‘rabek qizi
Student of Fergana State University
Z75289362@gmail.com

Abstract: Speaking is one of the most important skills in English as a Foreign Language (EFL) learning because it allows students to communicate effectively in real-life contexts. However, many learners face challenges such as lack of

vocabulary, limited grammar knowledge, low confidence, and fear of making mistakes. The aim of this paper is to explore ways of enhancing students' speaking skills in EFL classrooms.

The study reviews different teaching approaches and classroom techniques that encourage students to speak more confidently and fluently. Communicative activities such as pair work, role plays, group discussions, and debates are discussed as effective tools for creating interaction. Additionally, the paper emphasizes the importance of using authentic materials and technology, including videos, online platforms, and mobile applications, to provide learners with real exposure to spoken English.

The findings suggest that teachers play a imperative role as facilitators who provide guidance, feedback, and motivation. By creating a supportive environment and balancing fluency with accuracy, teachers can help students overcome barriers to speaking. The paper concludes with recommendations for teachers to integrate communicative tasks, authentic resources, and digital tools into their practice to improve students' speaking performance.

Keywords: EFL teaching, speaking skills, communicative competence, classroom activities, authentic materials, psychological factors

Introduction. In the process of learning English as a foreign language, speaking is often considered the most difficult skill to develop. Unlike reading or writing, which can be practiced individually and at one's own pace, speaking requires immediate interaction, quick thinking, and confidence to use the language in front of others. Many students struggle with this skill because they have a limited range of vocabulary, are afraid of making mistakes, or do not have enough circumstances to practice outside the classroom. For this reason, speaking deserves special attention in the EFL classroom.

The ability to speak in English is not only consequential for passing exams, but also for students' academic, professional, and social lives. In today's globalized world, communication in English opens doors to international education, employment, and cultural exchange. Therefore, teachers need to create classroom environments where learners are encouraged to use English actively rather than just focusing on grammar rules and written exercises.

In recent years, communicative language teaching has become one of the most effective approaches for improving speaking skills. This approach emphasizes interaction, real-life communication, and learner-centered activities. However, challenges still exist: some students remain shy or anxious, and teachers sometimes struggle to balance fluency and accuracy. This paper aims to discuss different

methods and strategies for enhancing speaking skills in EFL teaching, focusing on classroom practices, veritable materials, and the role of technology.

Literature Review. The development of speaking skills in English as a Foreign Language (EFL) has been widely confer about by many researchers. Most of them agree that speaking is the most challenging skill for learners to acquire because it requires not only linguistic knowledge but also social and psychological readiness (Brown, 2001). According to Nunan (1991), speaking is "the ability to express oneself in a meaningful way in interaction with others, " which shows that successful speaking depends on both fluency and accuracy.

Many studies make a point of the importance of communicative competence. Hymes (1972) was one of the first scholars to highlight that language learning is not only about grammar rules but also about the ability to use language appropriately in different contexts. Following this idea, Communicative Language Teaching (CLT) has become a commercial approach in EFL classrooms. Richards and Rodgers (2001) explain that CLT activities such as role plays, group discussions, and interviews encourage students to use English in real-life situations and help them to develop confidence.

Another area of research focuses on the psychological factors affecting speaking. Horwitz (1986) noted that many students suffer from "foreign language anxiety, " which prevents them from participating actively in speaking tasks. Fear of making mistakes and negative evaluation from peers often reduce learners' willingness to speak. According to Krashen's Affective Filter Hypothesis (1982), emotional factors like motivation, self-confidence, and anxiety directly influence second language acquisition. Therefore, teachers must create a supportive environment to lower anxiety and encourage participation.

The role of authentic materials has also been highlighted by researchers. Gilmore (2007) argues that using real-life materials such as films, podcasts, interviews, and online videos provides students with exposure to natural language. Authentic input not only improves listening comprehension but also helps learners to produce more natural and fluent speech. Studies show that students who practice speaking with authentic materials become more motivated and engaged in the learning process (Peacock, 1997).

In addition, recent literature discusses the role of technology in improving speaking skills. With the spread of the internet and mobile devices, students now have more opportunities to practice English outside the classroom. According to Warschauer (2000), online platforms, chatrooms, and video conferencing tools allow learners to interact with native speakers and peers around the world. More recent studies (Godwin-Jones, 2018) suggest that mobile applications like Duolingo,

HelloTalk, and online speaking clubs provide useful opportunities for autonomous practice and improve learners' speaking confidence.

Finally, several researchers stress the importance of teacher feedback in speaking development. Harmer (2007) points out that feedback should be constructive and encouraging rather than overly critical. While correction is necessary for accuracy, too much focus on errors can discourage students. Effective feedback balances fluency and accuracy, giving learners confidence to experiment with the language while also improving their correctness over time.

Methodology. The methodology of this paper is based on a review of existing research and practical classroom approaches related to the development of speaking skills in EFL teaching. Since the aim of the study is not to collect new data but to analyze and summarize different strategies that teachers can use, a qualitative and descriptive approach has been applied. This approach makes it possible to combine theoretical insights with classroom practices that have been suggested by scholars and educators.

The main sources for this study include academic books, journal articles, and conference papers published in the field of language teaching and applied linguistics. These sources were selected to provide both a theoretical background and practical recommendations for enhancing speaking skills. Authors such as Nunan (1991), Harmer (2007), Richards and Rodgers (2001), and more recent scholars focusing on technology in language teaching have been consulted to build a comprehensive understanding of the topic.

In addition, the study focuses on analyzing communicative classroom techniques, such as role plays, debates, and group discussions, as well as the use of authentic materials and technology-based tools. These strategies were chosen because they are frequently mentioned in the literature as effective ways to develop fluency, accuracy, and learner motivation.

Another aspect of the methodology is the consideration of psychological and affective factors that influence speaking. Research on learner anxiety, motivation, and self-confidence has been reviewed to show how these elements affect students' willingness to speak in class. This is important because even the best teaching techniques cannot succeed if students feel too anxious or unmotivated to participate.

Finally, the methodology relies on comparative analysis. Different studies have been compared to highlight similarities and differences in approaches. For example, while some researchers focus more on communicative tasks, others emphasize the role of teacher feedback or technology. By comparing these perspectives, the paper aims to provide a balanced overview of strategies that can be applied in EFL classrooms.

In short, the methodology of this paper is qualitative, descriptive, and literature-based. It combines theoretical research with practical classroom methods in order to present a clear picture of how speaking skills can be enhanced in the EFL context.

Findings and Discussion. The review of the literature shows that enhancing speaking skills in EFL classrooms requires a combination of linguistic, psychological, and methodological factors. The findings can be grouped into several key areas: communicative activities, psychological support, use of authentic materials, integration of technology, and effective teacher feedback.

One of the most consistent findings across studies is that communicative activities are highly effective for improving speaking. Role plays, group discussions, interviews, and problem-solving tasks allow students to use English in meaningful contexts rather than simply repeating grammar rules. According to Richards and Rodgers (2001), such activities create opportunities for real communication, which helps learners to develop fluency and confidence. The discussion of these findings shows that students are more engaged when speaking tasks are interactive and task-based rather than mechanical drills.

Another important finding relates to psychological factors. Many studies confirm that students often feel anxious when speaking English in class. Horwitz (1986) and Krashen (1982) both emphasize the role of emotions in language learning. The discussion suggests that teachers need to create a safe environment where mistakes are accepted as part of learning. Encouraging students, reducing pressure, and fostering peer support can lower anxiety and make learners more willing to participate. Without addressing psychological barriers, even the best-designed activities may fail to achieve their goals.

The findings also highlight the significance of authentic materials. Researchers like Gilmore (2007) and Peacock (1997) show that materials taken from real-life contexts expose students to natural language use. Films, interviews, podcasts, and even social media provide input that is closer to what students might encounter outside the classroom. The discussion here reveals that authentic materials not only improve listening comprehension but also encourage learners to produce more natural speech patterns. They help bridge the gap between classroom learning and real-world communication.

A further finding is the increasing role of technology in speaking development. Modern studies (Godwin-Jones, 2018) indicate that online platforms, mobile applications, and video conferencing tools provide valuable opportunities for practice beyond the classroom. The discussion of these findings shows that technology makes speaking practice more flexible and accessible. For instance, students who are shy in class may feel more comfortable practicing in online environments. In addition,

interaction with international peers via online platforms increases motivation and provides authentic communicative experiences.

Finally, the findings underline the importance of teacher feedback. Harmer (2007) and other scholars argue that constructive and supportive feedback is essential. The discussion suggests that feedback should balance correction with encouragement. While students need to know their errors, too much focus on mistakes can discourage them. A better strategy is to provide delayed correction, encourage self-reflection, and highlight students' progress alongside areas for improvement.

In summary, the findings reveal that enhancing speaking skills is not a single-step process but a combination of several strategies. The discussion emphasizes that effective teaching of speaking requires both methodological and psychological awareness. Activities must be communicative, learning environments must be supportive, materials must be authentic, technology must be integrated, and feedback must be constructive. Together, these elements create a classroom where students can develop the confidence and competence needed to become effective speakers of English.

Conclusion and Recommendation. The development of speaking skills in EFL teaching is a complex but essential goal. The review of literature and discussion of findings confirm that speaking cannot be mastered only by learning grammar rules or memorizing vocabulary. Instead, it requires active practice, psychological support, authentic exposure, technological integration, and constructive feedback from teachers. When these elements are combined, students are more likely to overcome their fear of speaking, gain confidence, and develop the fluency and accuracy necessary for effective communication.

The conclusion of this study highlights several key points. First, communicative activities such as role plays, discussions, and debates are more effective than traditional drills because they create real-life situations where students must use English meaningfully. Second, psychological factors play a major role in the success of speaking activities. Reducing anxiety and building self-confidence should be a priority for teachers. Third, authentic materials make classroom learning more realistic and motivate students to speak in natural ways. Fourth, technology provides flexible opportunities for learners to practice beyond the classroom, especially through online platforms and mobile applications. Finally, teacher feedback must be supportive and balanced, encouraging learners to improve while also maintaining their motivation.

In conclusion, enhancing speaking skills in EFL teaching requires a holistic approach that combines methodological strategies with psychological support. If teachers adopt communicative methods, integrate authentic resources, use modern

technology, and provide effective feedback, students will not only improve their speaking ability but also gain the confidence to use English in real-life situations. This, ultimately, is the main goal of EFL teaching: to prepare learners to communicate effectively in the globalized world.

References

Brown, H. D. (2001). Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy (2nd ed.). Addison Wesley Longman.

Brown, H. D. (2002). English Language Teaching in the "Post-Method" Era: Toward Better Diagnosis, Treatment, and Assessment. In J. C. Richards & W. A. Renandya (Eds.), Methodology in Language Teaching: An Anthology of Current Practice (pp. 9-17). Cambridge University Press.

Gilmore, A. (2007). "Authentic Materials and Authenticity in Foreign Language Learning." Language Teaching, 40(2), 97-118.

Gilmore, A. (2019). "Materials and Authenticity in Language Teaching." In S. Walsh & S. Mann (Eds.), Routledge Handbook of English Language Teacher Education (pp. 299-318). Routledge.

Hoang, L. (2022). "The Effects of Authentic Materials on EFL Students' Speaking Abilities." TESOL Working Papers, Hawaii Pacific University.

"Using Authentic Materials to Teach English." EFLCafe.net. Accessed [date you accessed].

Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). Approaches and Methods in Language Teaching (2nd ed.). Cambridge University Press. (This is a commonly cited source in the field; siz versiyasini tekshirib qo'ying)

Harmer, J. (2007). The Practice of English Language Teaching (4th ed.). Pearson Education. (Sizning maqolada foydalanilgan "feedback, communicative tasks" sharhlarida shunday manba mos keladi)

Horwitz, E. K. (1986). "Preliminary Evidence for the Reliability and Validity of a Foreign Language Anxiety Scale." Modern Language Journal, 70(2), 125-132. (A lecture manbasi, agar siz psikologik aspektga murojaat qilgan bo'lsangiz)

Krashen, S. D. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon. (Bu manba til o'zlashtirish nazariyasi uchun klassik manbalardan)

NOTES ON THE LANGUAGE FEATURES OF EARLY 20TH-CENTURY XINJIANG UZBEK POETRY (USING DILAFKOR, TOSHKANDIY, BARKI, FARXATY'S CREATIVITY AS AN EXAMPLE

Karimova Shaxloxon G‘aniyevna
Associate Professor, Oriental University, PhD.
Toshxujayeva Shoiraxon G‘aniyevna
Associate Professor of Kokand State University, PhD.

Аннотация: В начале XX века несколько узбекских писателей, проживавших и работавших в Восточном Туркестане (ныне Синьцзян-Уйгурский автономный район), проявляли активную творческую и общественную деятельность. Они внесли значительный вклад в развитие узбекской просветительской литературы в этом регионе. Эти поэты оттачивали своё мастерство в традиционных жанрах - газели и путевых заметках, а также создали ряд произведений в жанре писем. Они стремились описать жизнь народа: общественные отношения, человеческую любовь, дружбу между людьми, выражали идеи гуманизма, вносили новшества в бытовую жизнь и литературу посредством художественного слова. С одной стороны, это позволяет сделать важные выводы о выразительных возможностях узбекского языка того периода, его статусе и сферах влияния. В статье мы рассмотрим историю языка на примере анализа произведений узбекских поэтов, таких как Дилафкор, Баркий, Зариф Кори Ташкандий и Фархатий.

Ключевые слова: литература XX века, уйгурский язык, лексические единицы, творческие дебаты, ассимиляция, фонологические средства, диван, газель, мусаддас

Abstract: At the beginning of the 20th century, a number of Uzbek writers who lived and worked in East Turkestan (now the Xinjiang Autonomous Region) were active in both creativity and social life. They made a significant contribution to the development of Uzbek enlightenment literature in that region. The socio-political, economic relations, ethnodemographic processes that took place between the two peoples contributed to the social, spiritual and cultural life of the population living in the two countries, as well as to developments in the scientific and literary process. The cultural relations between these two peoples, who shared a common lifestyle, thinking, worldview, and cultural life, were also strong in terms of the proximity of language and the unity of religion. These poets tested their skills in traditional genres: ghazals, travelogues, and letters, and wrote a number of works. They attempted to describe the life of the people: social life, human love, friendship between peoples, and the ideas of humanity, and they introduced innovations into the way of life into literature through the medium of artistic expression. On the one hand, it helps us draw important conclusions about the figurative possibilities of the Uzbek language of that period, its status and spheres of influence. These poets also followed the style

of folk oral creativity. The desire to popularize the language of their works is expressed in the fact that they introduced folk proverbs, wise sayings and expressions into the content of the work. In order for the poets to make their works as simple, meaningful, interesting and figurative as possible, they use elements of the folk language, original similes, metaphors, irony, exaggeration, adjectives, and metaphors. In the article, we will look at the history of the language through the analysis of examples from the works of such Uzbek poets as Dilafkor, Barqiy, Zarif qori Toshkandiy, and Farhatiy.

Keywords: XXth century literature, Uyghur language, assimilation, phonological means, lexical units, creative debate, divan, ghazal, musaddas.

1. INTRODUCTION.

At the beginning of the 20th century, talented poets such as Mukimi, Zavqiy, and Furqat were creators who wielded a blessed pen during the most intense and turbulent period of the Enlightenment literature. Among the leading representatives of these poets are a number of Uzbek artists who lived and worked in East Turkestan. Many of them were active in both creativity and social life, and made a significant contribution to the development of Uzbek Enlightenment literature in East Turkestan. These poets tested their skills in traditional genres such as ghazals, travelogues, and letters, and wrote a number of works. They attempted to describe the life of the people: they expressed the ideas of social life, human love, friendship between peoples, and humanity, and they introduced innovations that were entering the way of life into literature through the medium of artistic words. During this period, the rise and development of economic and cultural life led to the introduction of new concepts into the language layer. In turn, they tried to enrich the lexical layer with new words.

1.1. Theoretical Framework

Many experts have noted that the Uzbek language lexicon was enriched during this period based on 3 sources, explaining them as follows:

1. At the expense of words that arose within the framework of the internal capabilities and laws of the Uzbek language;

2. On the basis of the living language of the people;

3. At that time, they defined words that entered the literary language from other languages as sources.[Tursunov, O‘rinbayev; - B.125-126]

Due to the words that came not only from the Russian language, but also from other languages, including the persian-tajik language, changes in the lexical and grammatical characteristics of these words also had an impact on the Uzbek language, including the Uyghur language. Uzbek poets who went to East Turkestan for one reason or another used elements of the Uyghur language, which were close to

their native language, in a mixed form. These poets paid special attention to the linguistic features of their works, the language of the hero, the language of the work of art, the language of the author, stylistic taste and style. As a result, the poets sought to reveal the profession and character of the heroes through their individual language, and to impressively express the "inner passions" of the lyrical hero.

2. METHOD

In preparing this article, the latest analytical methods in literary studies were used. Mainly, comparative-typological and comparison methods were used.

3. FINDINGS

They put forward new problems for the development of literary language and style in the second half of the 19th century. They enriched the literary language with new grammatical forms and lexical elements. One of these creators was the poet Dilafkor, who was among the famous representatives of Uzbek enlightenment literature.. [Karimova Sh; - 120 b.]

The important contributions of the poet to the development of language in his work are revealed in the linguistic study of his lyrical heritage. Although the poet's language is considered a continuation of the old Uzbek literary language of Navoi, it differs from it in many ways. This is because the language itself directly and indirectly reflects all the changes in society and economic and social life. Therefore, the language of Dilafkor's works contains features characteristic of colloquial speech, artistic style and lexical-grammatical forms characteristic of classical literature, as well as elements characteristic of the Uyghur language. [Qodir Akbar; - B. 88-89].

3.1. Subheading of Findings

First of all, the poet strives to make the poetic style and language in his works understandable, simple, and fluent to the people. [Hurmatjon Fikrat, Qodir Akbar; - B.132-135]. He skillfully uses the method of exposing the social vices and vices of the individuals being satirized. He sharply exposes them with the help of similes, comparisons, adjectives, metaphors, and the upbeat spirit prevails in the poem. If you pay attention, people who do not turn away from evil deeds for the sake of their own self-interest, self-interest, and self-interest, are often depicted as appropriating the labor that was created with the sweat of their brows and resisting others, and there are many intonations, exclamations, and exclamation points. [Mallaudov S; -B.42].The poet sought to convey his works in a simple language that is close to the language of the people, to simplify the language, and to widely use folk proverbs and expressions.[سانی بەت:; - B.142]

In Dilafkor's poems, along with the features of the lively folk language, we also encounter the influences of the Azerbaijani language, that is, the poetry of Fuzuli, albeit in small places. The words in these examples are given based on the literary

form of the Western literary language, that is, the Azerbaijani language. In some places, the accusative case -ning, the suffix -ning, -ni, -i are used.

It is known that -ing, -i is the oldest form of the accusative case. The accusative case suffix is used in the forms -ni, -n, -i. The accusative case suffix is in the form -din, -tin, -in, and the accusative case suffix is in the form -g‘a, -ga, -ka, -a, which are also characteristic of Western languages. The first person singular of the definite past tense verb is formed with the help of -di, -ti. For example, the imperfect form of the present future tense verb is also formed with the suffix -man, -men. Also, the adjective-forming suffix -g‘an, -gan is used in the form -an.

The widespread use of the lexical wealth of the folk language among contemporary artists served to increase the artistic value of the poet’s works. This ensured a high degree of folkness of the poet’s poems written in a simple artistic style and led to their proximity to a living language, their long-term preservation in the people’s memory and their faster memorization. Elements of folk songs are also found in poetic texts.

Dilafkor’s contemporary, Barqiy [Karimova Sh; -P. 87-88], follows the style of folk oral art. Attempts to popularize the language of the work are precisely the use of elements from popular proverbs, expressions, sayings, children’s folklore, which are widely used in ordinary folk speech, or alluding to them. Therefore, he skillfully incorporates folk proverbs, wise sayings, and expressions into the verses of the work, either directly or indirectly, while preserving their content.

Misol uchun,

Bir hikoyat bordurur andoqki, Mahmudi ayoz

Man o‘zim har joydaman, albatta, ko‘nglim sandadur.

For example,

There is a story that Mahmudi Ayaz

I am everywhere, of course, my heart is in yours.

The name Mahmudi Ayoz mentioned in this verse is a hero encountered in folk tales and fairy tales, and is embodied as a person who, with his intelligent and insightful thoughts, can find solutions to the problems of ordinary people and the affairs of the kingdom, ease the pain of the oppressed, and ultimately shame the oppressors.[سانی بەت:; - b.78-79.]

One of Dilafkor’s contemporary artists, the poet Barqiy [Mamatoxunov U.; - B.95], skillfully uses elements of folk language to make his works as simple, meaningful, fluent, and figurative as possible, and effectively uses beautiful similes, metaphors, irony, exaggeration, adjectives, metaphors, and contrasts. In his poems "Bormusiz", "Dilrabo" we can also see the use of the art of derivation of words of the same form in different meanings. The presence of local dialect features in the poet’s poems is characterized by the morphological features of the works, which are

characterized by the exact similarity of the pronouns in the language of such poems to the pronouns in the current Uzbek language. However, in most cases, the third person pronouns are used in the form of -ul, and the demonstrative pronouns are used in the form of -shul, -bul. In order to achieve the diversity of lexical expression, we see that introductory compounds such as bahaqqi are also actively used. For example, he uses the interrogative suffix -mi in the form of -mu, creating playfulness in terms of tone and rhythm:

Ahd qildingkim, Vatan xalqingga sodiq bo‘lg‘ali,

Er yigitning so‘zlari bo‘lgaymu yolg‘on bo‘lmagay.

Bilmagan ishini bil*ur*man deb xatolashmak uyat

So, in these fragments, the morphological indicators characteristic of the verb word class, the adverbs -gani, -kani, -kani are used in the form of -g‘ali, the adjective suffix -r, -ar are used in the form of -r, -ur, and the noun suffix -moq is used in the form of -mak and are characterized as lexical-morphological elements characteristic of this period.

Barqi also followed the style of folk oral creativity. His desire to popularize the language of his works is expressed precisely by the fact that he introduced folk proverbs, wise sayings and expressions into the content of the work. For example, proverbs such as "osh egasi ila totliq", ""er yigitning so‘zi bitta" in the verses can also serve as evidence for our opinion.

The poet uses folk proverbs, inspired by them, and creates wise words and phrases at the level of folk proverbs. In order to make his works as simple, meaningful, interesting, and figurative as possible, the poet uses elements of folk language, original similes, metaphors, irony, exaggeration, adjectives, and metaphors. For example:

Bog‘ aro raftor qilsang, g‘unchalarda handadur

Sarv ila shamshod-u ar-ar sanga dilbandadur.

In this place, the poet compares the stature of the mistress to that of a cypress and a shamshod in the description of the mistress, and these comparisons are indeed traditional, but her upright walking through the garden is compared to the envy of even the cypress and the shamshod in the flower garden. The poet also uses homonyms in one place. In his barqi ghazals and muhammas, he uses the auxiliary verbs birla, ila, -kim, -ki, gar, lek, and a number of other suffixes, as well as the variants of the present tense.

The present future tense suffix adi occurs in the following forms.

Hech ilojim yo‘qdurur qildim bo‘lak hummorig‘a

Man o‘zim har joydaman, albatta, ko‘nglum sandadur.

Other morphological features also become clear. The pronouns used in the poet’s works are similar to those used in modern Uzbek.

Ey ulusim, yaxshiroq bul nechuk ilmi bilik

Ma’rifatni bilmagaylar jondin yuvgay ilik.

In his work, the Zarif qari Toshkandiy uses the bilik variant of the word bilig according to the requirements of rhyme. The suffix of the infinitive case is used in the form of -ni, -ti, and this use is characteristic of the morphological features of the Fergana dialects, and he uses it in poetic variants in harmony with these dialects. The suffix of the declension is in the form of -din, -tin, and the declension of the destination is in the form of -a. For example:

The flower blushes with the jealousy of the sun’s face

If you go with this flower, if you go to the garden.

For example,

Kilmagil, you will find pleasure in the world, in the heart of the beautiful

No one will find pleasure in this hut, in the heart of the beautiful.

The lexical layer is used in relatively light forms. The suffixes -b, -ib are used in the forms of -bon, -ibon ("kezibon dahri haram"), which are characteristic of Azerbaijani poetry. The suffixes -r, -ar are used in the form of -ur, -dim is used in the definite past tense of the first person -misham ("talibi yor o‘lmisham").

4. CONCLUSION, DISCUSSION AND RECOMMENDATIONS

As conclusions from the topic we studied, we came to the following conclusions:

1. In addition to economic and social ties, there are also strong ties in the cultural, scientific, and literary fields, especially with the Uyghurs, who make up the majority of Xinjiang, and the Uzbeks who have left for one reason or another.

2. Linguistic proximity has played an important role in the social, spiritual and cultural life of the people living in the two countries, in the developments in the scientific and literary process. Cultural relations have also been strong in terms of linguistic proximity and religious unity.

3. At the beginning of the 20th century, for poets who had previously studied in Turkestan madrasas, although they continued their work in cities such as Kashgar, Gulja, and Khotan, the spiritual springs they drank from were common: love for the works of poets such as Hafiz, Sheikh Sa’di, Sufi Olloyor, Khoja Ahmad Yassavi, Huvaido, Fuzuli, Navoi, and Mashrab, led to literary works - classical poetry. Along with the progressive idea and high level of artistry in their works, the features and linguistic elements characteristic of the Turkic language were reflected and creatively continued.

Resources

1. Tursunov O‘, O‘rinboyev B. O‘zbek adabiy tili tarixi.Toshkent: O‘qituvchi. 1982-yil, -B.125-126

2. Каримова Ш. Ўзбек мумтоз шеъриятида поэтик мазмун ва янгиланишлар (Завқий ва Муҳсиний ижоди мисолида). Филология фанлари номз....дисс. - Тошкент, 2018

3. شىنجاڭ ئۇزبېك يازغۇچىلىرى. نەشر قىلىشقا تەييارلانغان: قادىر ئەكبەر. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى Шинжонг ўзбек адиблари. Нашрга тайёрловчи: Қодир Акбар. Шинжонг халқ нашриёти.(uyg‘urcha)1989 й., 88-89 бетлар.

4. Ҳурматжон Фикрат., Қодир Акбар. Ўзбек адабиёти тарихи. Урумчи: Шинжонг халқ нашриёти, 2005. (уйғур тилида) (Hurmatjon Fikrat., Qodir Akbar. History of Uzbek literature.Urumchi: Xinjiang People’s Publishing House, 2005. (in Uyghur).

5. Маллаудов С. Тарихий достонлар. Тўплам: Уйғур адабиёти ва фольклоридаги жанрлар. Алмута, 1980.

6. 1990.432- تەمسىللىرى-ئۇيغۇماقال خەلق ر .رەھىم مۇھەممەت :تۆزگۈچى :سانى بەت

7. - شىنخلگ ئۇزبېك شلئرلرى ئجادياتيده زەۋقيى تەسيرى. شينجاڭ ئۇنۋيرستيتى ئاميى ژۇرنای (پەاسەپە Ш.Каримова. Шинжонг ўзбек шоирлари ижодиётида Завқий таъсири. Шинжонг Давлат университети хабарномаси. 2012-yil, 4-son.

8. Маматохунов У. Уйғур адабиёти классиклари. - Тошкент, 1960.

LOKALIZATSIYA MUNOSABATINING SO‘Z YASOVCHILAR ORQALI IFODALANISHI

M. Ergashova
QDPI dotsenti, f.f.nomzodi

Annotatsiya: Maqolada lokal maydon markazi so‘zning semantik strukturasida joy tushunchasining keng ko‘lamli barcha qatlamlarida aks etishi, lokallik belgisi tilning turli sathlarida o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘lishi, so‘z yasalish sathida lokallik haqida fikrlar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: lokallik belgisi, lokal maydon markazi, funktsional-semantik maydon, morfemik sath, affiksal morfemalar, lokal belgi.

Аннотация: В статье рассматривается тот факт, что центр локальности отражается в семантической структуре слова во всех широких слоях концепта мест, локальный признак выражается по-разному на разных уровнях языка.

Ключевые слова: локальный знак, локальный центр, поля функционально-семантический, морфемный уровень, аффиксальные морфемы.

Abstract: The article discusses the fact that the senter of the local areais reflected in the semantic structure of the word in all broad leyers of the concept of place, the local sign.

Keywords: local sign, local Area Center, functional-semantic, area, morphemic level, AFF physical morphemes, local character.

Ma’lumki, funktsional-semantik maydonlar tilning turli sathlariga tegishli bo‘lsa-da, umumiy invariant semantik belgilar asosida shakllanadi. Bunday maydonlarda dastlab yadro va periferiya ajratiladi, markaz va chekka qismlar hisobga olinadi. Ular tilning bir qator sathlariga mansub elementlarning umumiy segmentlar hosil qilishi bilan xarakterlanadi, muayyan til birliklarining semantik uzviyligi ta’minlanadi.

“Tilning har bir sathi va qismida yadroviy, tipik, asosiy hamda periferial (ikkinchi darajali) unsurlarni farqlash lozim. Yadro-periferiya munosabati struktur, semantik va funktsional aspektlarda namoyon bo‘ladi”.

Funktsional-semantik maydonlar muayyan funktsional-semantik kategoriyalar uchun xos bo‘lgan ma’noni ifodalashning maxsus vositalariga ega bo‘lib, bu ma’no kategoriya doirasida o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. Turlicha ma’nolar orqali umumlashgan birliklar (so‘z, so‘z birikmalari) individual va konkret leksik ma’noga ega bo‘ladi. Funktsional-semantik kategoriyalar “quyidan yuqoriga” (yoki aksincha) tuzilishga ega bo‘lgan farqlovchi semantik belgilarning ifodasi orqali namoyon bo‘ladi. Maydon yadrosida ham, periferiyasida ham o‘ziga xos sistemalar, shuningdek, sistema tarkibida kichik sistemalar mavjud bo‘ladi va ular ma’lum semantik maydonga xos bir necha a’zoli qatorlardan iborat birliklarning oppozitsiyalarini hosil qiladi.

Ma’lum struktura hosil qiluvchi elementlarning o‘zaro munosabati turli tipdagi til birliklarining aloqalari orqali funktsional-semantik maydonlarni yuzaga chiqarishi mumkin. Jumladan, morfemalar til ifoda sistemasida tovushdan keyin turadigan semantik-morfologik birlik bo‘lib, so‘zning eng kichik ma’noli qismidir.

O‘zbek tilida morfemik sath birliklari yetakchi va ko‘makchi morfemalar asosida lokallik mikromaydonini hosil qiladi. Biz tadqiqotning keyingi boblarida etakchi morfemalar (leksemalar)ning mazmuniy jihatdan ichki bo‘linishlari hamda shakl hosil qiluvchi affiksal morfema (***-ga, -da, -dan*** kelishiklari)ning nutq jarayonida “lokal” sema hosil qilishi bilan bog‘liq masalalarga alohida to‘xtalib o‘tamiz.

O‘zbek tilidagi so‘z yasovchi affikslarda ham lokallik belgisi ma’lum darajada namoyon bo‘ladi. Sh.Mirzaqulov so‘z yasalish kategoriyasi xususida fikr yuritar

ekan, uni so‘z yasalish paradigmasining muhim tushunchalaridan biri sifatida e’tirof etadi.

O‘zbek tilida lokal belgiga ega bo‘lgan yasovchi morfemalar o‘z doirasida qator ichki semalari orqali guruhlanadi. Ularni shartli ravishda ikki guruhga ajratib olish mumkin:

- joy otlari yasovchilar paradigmasi;
- joy belgisi yasovchilar paradigmasi.

Joy otlari yasovchilar paradigmasi doirasiga o‘zbek tilidagi o‘rin-joy oti yasovchi morfemalarni kiritamiz: ***-loq, -zor, -goh, -iston*** kabilar. Sh.Mirzaqulov ushbu affikslar to‘g‘risida to‘xtalib, ushbu yasalma joy otlari yasalishi kategoriyasiga birlashib, kichik bir sistema birliklari maqomida harakat qiladi, deb ta’kidlaydi.

Ushbu affiksal morfemalar predmet, buyum-narsa otlariga qo‘shilib yangi ma’no - lokal belgi hosil qiladi: ***paxtazor, olmazor, o‘rikzor; qumloq, toshloq, o‘tloq; o‘yingoh, qarorgoh.*** Bular orasida ***-iston*** morfemasi asosan milliy-etnik belgi asosidagi shaxs nomlariga qo‘shilib, hududiy belgi orqali farqlangan atoqli otlarni yasaydi: ***O‘zbekiston, Tojikiston, Turkmaniston*** kabi.

Joy belgisi yasovchilar paradigmasi tarkibiga ***-dor, -gi (-ki, -qi), -lik, -loq*** singari birliklar mansub bo‘lib, ular orqali shakllangan grammemalar lokallik bildiruvchi leksemalarning belgi valentligini to‘ldirish uchun xizmat qiladi. Ilmiy manbalarda ularning “o‘ringa munosabat, xoslikni bildirishi” ko‘rsatiladi.

-dor morfemasi ***hosildor, unumdor*** tarzida “lokal” semaga ega bo‘lishi bilan birga, ayrim hollarda “egalik” ***(zotdor, jilovdor)*** semasini ham ifodalaydi. Shuningdek, ***-loq*** morfemasi ba’zan narsa-predmet otlariga qo‘shilib, ularga xos “lokal” belgini ifoda etsa, ba’zan esa belgi anglatuvchi birliklar yasaydi, ushbu morfemada har ikki holatda lokal belgi mavjud bo‘ladi: ***toshloq yer.***

Bu o‘rinda ushbu morfema qo‘shilayotgan otlar bilan sintagmatik munosabatga kirishayotgan leksemalarning markaziy semalari e’tiborga olinadi. Bu markaziy semalar ularga bog‘lanayotgan birlik(sifat)lar uchun chegara sema sifatida xizmat qiladi.

Ta’kidlash zarurki, hosila ma’noning o‘zgaruvida yasovchi morfemaning o‘rni muhim. Chunki yasama so‘z tarkibida asos leksik morfemaning ma’nosi sezlib, ayni paytda, asos sema ham saqlansa-da, yasama so‘zning etakchi ma’nosi muhim bo‘ladi. Jumladan, ***yurtdosh, vatandosh, mahalladosh*** singari birliklarda shaxs oti yasovchi morfemaning mavqei “o‘rin” semasiga nisbatan ustunroq.

Otlar ikki xil - affiksatsiya va kompozitsiya usullari bilan yasaladi. Affiksatsiya usulida yasovchi asosga maxsus affiks qo‘shish orqali ot hosil qilinadi. O‘zbek tilida ot yasovchi lokal affikslar makon ma’nolarini ifodalovchi so‘zlar hosil qiladi:

1. - *loq*. Yasash asosidan anglashilgan narsa ko‘p bo‘lgan o‘rin, joy ma’nosidagi ot yasaydi: *o‘t-loq*, *qum-loq*, *tosh-loq* kabi.

2. - *don*. Yasash asosidan anglashilgan narsalarni saqlashga xoslangan, shu narsa solinadigan idishni anglatadigan ot yasaydi: *tuz-don, kul-don, siyox-don, qalam-don, gul-don, surma-don* kabi.

3. - *zor*. Bu affiks yasash asosi anglatgan narsa ko‘p bo‘ladigan joy ma’nosidagi ot yasaydi: *daraxt-zor, lola-zor, anjir-zor, tok-zor, xurmo-zor, saksovul-zor, savag‘ich-zor, sang-zor, sarif-zor, archa-zor, uzum-zor, chaman-zor, changal-zor, sho‘ra-zor, ekin-zor, anor-zor* kabi.

4. - *iston.* Xalq (millat) nomini bildiruvchi yoki boshqa biror so‘zga qo‘shib, shu xalq yashaydigan mamlakat yoki yasovchi asos anglatgan narsa ko‘p bo‘lgan joy ma’nosidan ot yasaydi: *O‘zbek-iston, Tojik-iston, Bahor-iston, Gul-iston, Turkman-iston* kabi.

5. - *poya***.** Yasash asosidan anglashilgan narsa bilan bog‘liq bo‘lgan narsa va o‘rin nomini bildiruvchi ot yasaydi: *sholi-poya*, , *beda-poya* kabi.

6**.** - *goh*. Yasash asosida ifodalangan voqea-hodisalar voqe bo‘ladigan joy ma’nosidagi ot yasaydi: *sayr-goh, orom-goh, sayl-goh, manzil-goh* kabi.

7. - *xona.* Yasash asosidan anglashilgan narsa uchun xoslangan, biror ish uchun mo‘ljallangan joy ma’nosini anglatuvchi ot yasaydi:

ish-xona, bosma-xona, dori-xona, osh-xona, choy-xona, qabul-xona, to‘y-xona, usta-xona, urug‘-xona, quyon-xona kabi.

8. - *obod***.** Turli so‘zlarga ko‘shilib, yasash asosi ma’nosi bilan bog‘langan joy nomlarini yasaydi: *Paxta-obod, Mehnat-obod, Xalq-obod, Mulk-obod, Dehqon-obod, Bek-obod* kabi

Yuqorida ko‘rsatilgan - *poya, -xona, -obod* kabi affiksoidlar bilan bir qatorda, o‘zbek tilida xuddi shunday mustaqil so‘zlar ham mavjud.

- *ma***.** Bu affiks fe’l asosdan ot yasaydi. -ma affiksi juda mahsuldor bo‘lib, yasash asosi anglatgan harakat va holat bilan bog‘liq o‘rin-joy oti yasaydi: *bostir-ma, tort-ma, bo‘l-ma, pistir-ma, birlash-ma* kabi.

10**.** *-k, -q***,** Bu affiks ham fe’l asosdan ot yasovchi bo‘lib, polesemantik xarakterga ega bo‘lgan mahsuldor qo‘shimchadir. Asos anglatgan harakat va holat bilan bog‘liq o‘rin joy ma’nosini bildiruvchi ot yasaydi: *yo‘l-ak, yot-oq, qishlo-q, qo‘r-iq* kabi.Demak, o‘zbek tilining morfemik sathida lokal yasovchi affikslar talaygina. Biz yuqorida, ot yasovchi lokal affikslar haqida to‘xtaldik, xolos.

Biz o‘rin otlari derevatsiyasiga to‘liq to‘xtalmadik. Chunki fonetik, leksik, morfemik sathda lokallikning ifodalanishini B. Qurbonova nomzodlik ishida batafsil yoritib bergan.Jahon tilshunosligida maydon bilan bog‘liq tushunchalar doirasida kommunikativ maydon atamasi ham vujudga keldi, unda kommunikativ akt, ma’lum birliklarning, muayyan sintagmatik aloqalari vositasida diskursning maydon tarzida qaralishi e’tirof etilmoqda.

F.Sossyurning lingvistik belgining muhim xususiyatlaridan biri sifatida uning silsilaligi ekanini ko‘rsatib o‘tganligi hozirgi kunda ko‘pchilikka ayon. Bu xususiyat belgi bilan belgi o‘rtasidagi munosabatga ishora qiladi. Ma’lum bir belgining boshqa belgi bilan o‘zaro munosabati esa sintagmatik munosabat hisoblanadi.

Professor A.Nurmonov bu munosabatning asosi nutq jarayoni ekanini va uning negizida til vositalari yotishini ta’kidlaydi. Uningcha, “aloqa jarayonida yaratiladigan (talaffuz qilinadigan) konkret moddiy belgi real aloqa vositasi sanalib, bir vaqtning o‘zida belgining moddiy sistemasi sifatidagi tilga ham taalluqli bo‘ladi.”

Ana shularga asoslangan holda, biz o‘zbek tilidagi lokallikka ishora qiluvchi, ularning faol yoki fakulьtativ valentligini to‘ldiruvchi belgi, harakat ifodalovchi leksemalarni alohida tahlil etishga harakat qildik. Ushbu birliklar lokallik mikromaydonining periferiyasida joylashgani sababli, ularni lokallashgan otlar, lokallashgan sifatlar hamda lokallashgan fe’llar sifatida ajratdik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Тожиев Ё. Ўзбек тили морфемикаси. Тошкент, 1992, 5-бет.

2. Мирзақулов Ч. Ўзбек тилида сўз ясалиши маъноси ва парадигмаси: Филол. фанл. номз... дис. автореф.. Самарқанд, 1995.- 13-бет.

3. Элтазаров Ж. Сўз туркумлари парадигмасида ядро-периферия муносабатлари // Ўзбек тили ва адабиёти. - 2006.- № 3.- 40-бет.

4. Ўзбек тили грамматикаси. II том. Тошкент: Фан, 1975.- 235-бет.

5. Қурбонова Б. Локаллик ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши. Филол. фанл. номз...дис. автореф. -Тошкент. 2007.

ANTROPOSENTRIK PARADIGMA-ILMIY YO‘NALISHLAR ASOSI

Munojatxon Najmiddinovna Mamadjanova
Qo‘qonDU katta o‘qituvchisi

Ma’lumki, tilshunoslik tadqiqotlarining markazida uchta asosiy tushuncha turadi: dunyo-til-inson. Mashhur faylasuf A. G. Masleyev o‘zining «Olamning insonga xos o‘lchovi: kosmizm va antroposentrizm» nomli ishida shunday yozadi: «Inson vositasida idrok etiladigan olam turli xilda namoyon bo‘ladi, ammo u, avvalo, insonning o‘ziga tegishli olamdir. U bilan inson minglab ko‘rinadigan va ko‘rinmas bog‘lanishlar, yashirin ma’nolar va faqat insonning o‘ziga tushunarli sirli mazmunlar orqali bog‘langan. Butun olam o‘z ma’nosini faqat inson borligida va inson orqali topadi. Faqat insongina o‘z mavjudligiga oid abadiy savollarni qo‘ya oladi» [1, 3].

Inson atrofidagi real voqelikni til orqali anglaydi. 1804-yilda nemis mutafakkiri V. fon Gumboldt o‘z do‘sti F. Volfga yozgan maktubida shunday deydi: «Men shunday natijaga keldim va bu fikrni borgan sari to‘liqroq qabul qilmoqdaman: til

orqali dunyoning eng yuksak va chuqur qatlamlarini ham qamrab olish mumkin». Shu jihatdan, til hayotning ichida va real voqelikni ifoda etishda o‘rganiladi. Asta-sekin tilshunoslar orasida tilni inson va uning dunyosi nuqtayi nazaridan tushunishgina uning tabiatini ochib berishi mumkin, degan fikr qaror topa boshladi, chunki: «Til - insonning haqiqiy ma’nodagi yaratig‘i bo‘lib, unda yaratuvchining shaxsiyati aks etadi».

Shu tariqa, til va dunyoda insonning markaziy rolini anglash tilshunoslikda antropotsentrizm yo‘nalishiga o‘tishga turtki berdi. Rossiyalik tilshunos Y. A. Popova buni shunday ta’riflaydi: «Inson - bu zamonaviy tilshunoslikning predmeti, vazifalari, metodlari va qadriyatlarini belgilab beruvchi markaziy nuqta hisoblanadi» [Popova, 2002: 69]. Antropotsentrizm tilshunoslikdagi yangi paradigma sifatida gavdalanadi. S.G.Vorkachev ta’kidlaganidek: «Antropotsentrizm paradigmasi insonga «har bir narsaning o‘lchovi» maqomini qaytardi va uni borliqning markaziga tikladi». Bu g‘oyaning tilshunoslikda ilmiy asoslanishiga 1962-yili T. Kunning mashhur «Ilmiy inqiloblar tuzilishi» nomli kitobining chop etilishi turtki bo‘ldi. Unda Kun ilmiy bilim rivojini ilmiy paradigmalarning almashuvi sifatida tasvirlaydi: «Paradigma - bu muayyan vaqt mobaynida ilmiy jamoa uchun muammolarni qo‘yish va yechishda namuna bo‘lib xizmat qiluvchi umumiy tan olingan yutuqlar tizimidir» [2, 17].

Antropotsentrizm paradigmasi - faoliyat va funksiya tamoyili asosida insonning til orqali dunyo bilan munosabatini o‘rganadi. Hozirgi kunda tilshunoslikda antropotsentrizm asosiy hukmron paradigma sifatida e’tirof etilmoqda. Bu holat quyidagi yirik ilmiy manbalarda aniq aks etgan:

B.A.Serebrennikov, Y.S.Kubryakova, V.I.Postovalova va boshqalarning «Tilda inson omilining roli» (1988) nomli kollektiv monografiyasi; RANning Tilshunoslik institutidagi nazariy tilshunoslik laboratoriyasi tomonidan nashr etilgan «Tilda inson omili» (1991, 1992) seriyali nashrlar; Y.D.Apresyan (1995), G. V. Kolshanskiy (1975), Y.N.Karaulov (1976), N.D.Arutyunova «Til va inson dunyosi» (1999) kabi mashhur olimlarning ilmiy asarlari. Shuningdek, mazkur masala yuzasidan Y.G.Xomyakovaning «Nutqiy-fikrlash faoliyatining egotsentrizmi» (2002) mavzusidagi tadqiqot ishi e’tiborga loyiq. U antropotsentrizmni yangi paradigma sifatida emas, balki tilshunoslik fikri rivojining tabiiy tendensiyasi sifatida qarashni taklif qiladi. U shunday yozadi: «Antropotsentrizm- bu tilni inson nuqtayi nazaridan o‘rganishga yo‘naltirilgan tabiiy va muqarrar jarayon. Bu tendensiya tilni o‘rganish tarixi davomida kuzatiladi va XX-XXI asrlar chegarasida yuqori nuqtaga yetadi» [3, 17- 26].

Antropotsentrizmning to‘liq tan olinishi 1990-yillarda ro‘y berdi.

Ayni shu davrda ushbu mavzuga bag‘ishlangan jiddiy ilmiy ishlar nashr etildi: B.A.Serebrennikovning «Inson omilining tildagi roli. Til va tafakkur» (Moskva,

1988) nomli monografiyasi, «Tildagi inson omili...» (Moskva, 1991, 1992) kabi jamoaviy monografiyalar hamda N.D. Arutyunovaning «Til va inson olami» (1999) asari.

Ushbu masalalarni o‘rganish natijasida qator yangi filologik fanlar vujudga keldi: etnolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik, kognitiv lingvistika, pragmatika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, gender lingvistikasi, matn lingvistikasi va boshqalar.

O‘tmishni tanqidiy qayta ko‘rib chiqar ekan va hozirgi zamonni tahlil qilar ekan, V.I.Abayev (1965) quyidagi xulosaga kelgan, bu xulosa mavzuimiz doirasida juda muhimdir: «Sfinks Edipga bergan topishmoq inson haqida edi. Va ushbu topishmoqqa har qanday ijtimoiy fan, o‘z imkoniyatidan kelib chiqib, javob berishga harakat qiladi. Adabiyot va san’at ham xuddi shu muammoni, faqat boshqa usulda hal etadi. Qaysi ijtimoiy fan bo‘lmasin, u oxir-oqibatda insonni o‘rganadi. Qaysi san’at turi bo‘lmasin, u oxir-oqibatda insonni tasvirlaydi. Agar inson gumanitar sohadan chiqib ketsa, o‘sha soha ham gumanitar fanlar qatorida bo‘lishdan to‘xtaydi. Bekorga “gumanitar” so‘zi lotincha humanus - “insonga oid” so‘zidan kelib chiqmagan. Bu aytilganlar tilshunoslikka ham to‘laqonli taalluqli. Inson omilini tildan siqib chiqarish emas, balki uning tildagi rolini to‘liq ochib berish - tilshunoslikning ijtimoiy fan sifatidagi eng oliy vazifasidir» [Abayev 1965: 38].

«Tilning antropotsentrik xususiyati» tushunchasi bilan yaqin bog‘liq bo‘lgan tushuncha - bu «egotsentrizm». Bu borada bir qancha ilmiy ishlar mavjud. A.V.Kravchenko: «Вопросы теории указательности» (1992), E.G.Xomyakova: «Эгоцентризм речемыслительной деятельности» (2002), V.A.Gureyev: «Языковой эгоцентризм» (2004) va boshqalar.

Egotsentrizm nazariyasi E.Benvenist, K.Byuler, J.Lakoff, Y.S.Stepanov kabi olimlar tomonidan shakllantirilgan. Falsafada «men» - shaxsiy tafakkur markazi, idrok va iroda manbayi, insonning o‘ziga xosligi, mas’uliyati va erki bilan bog‘liq. Psixologiyada esa, «ego» - realistik funksiyalarga ega bo‘lgan shaxsiylik komponenti sifatida qaraladi.

Tildagi egotsentrizmni mutlaqlashtirishga misol sifatida Y.S. Stepanov tomonidan ishlab chiqilgan «deyktik» nazariyasini keltirish mumkin.

A.V.Kravchenko mazkur nazariyani tahlil qilib, shunday yozadi: “deyktika” semantika yoki sintaktikadan farqli ravishda til elementlarini ma’lum bosh nuqtaga nisbatan o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganadi va bu bosh nuqta har doim gapiruvchining “men”idir. Shu sababli, Y.S. Stepanov buni “egotsentrik so‘zlar falsafasi” deb ataydi [5, 10-11].

Dunyoda tan olingan kognitivistlar - J. Lakoff va M. Jonson ushbu kontseptni tahlil qilish natijasida «subyekt - men» metaforasi mavjudligini aniqladilar. Unga ko‘ra, subyekt - “aql, iroda va ong manbayi” bo‘lib, faqat hozirgi vaqtda mavjud

bo‘lsa, “men”-insonning tanasi, ijtimoiy rollari, o‘tmishdagi holatlari va harakatlarini o‘z ichiga olgan kengroq tuzilmadir.

Antropotsentrik paradigma zamonaviy tilshunoslikda insonni markazga qo‘ygan holda turli ilmiy yo‘nalishlarning rivojiga zamin yaratdi. Bu yo‘nalishlar insonning idroki, tajribasi, madaniyati va hissiy kechinmalarining tildagi ifodasiga e’tibor qaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маслеев А.Г. Человеческое измерение Вселенной: космизм и антропоцентризм. -Екатеринбург: Изд-во Уральской гос.юр.акад., 1996.

2. Кун Т.С. Структура научных революций. -М.: Прогресс, 1975.

3. Хомякова Е.Г.Эгоцентризм речемыслительной деятельности: На материале английского языка. Дисс.док.фил.наук. -Санкт-Петербург, 2002.

4. Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. -М., 1965.

5. Кравченко А.В. Эгоцентричность. Дейктичность. Индексальность. -Иркутск, 1992.

O‘ZBEK TILIDA GRADUAL MUNOSABATLAR ASSOTSIATSIYASI VA UNING MORFOLOGIK PARADIGMADA VOQELANISHI

Shoxruhbek Umidjonov
O‘zbekiston Milliy universiteti magistranti

Annotatsiya: Mazkur ilmiy axborotda morfologik paradigmaning semantik-funksional tomonida gradual munosabatlarning assotsiativ verballashuvi masalasi kognitiv aspektda tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: morfologik paradigma, semantika, gradual munosabat, gradual zanjir, verballashuv, assotsiativ munosabat, oraliq birliklar, ziddiyatlar.

Tilda gradual munosabat tushunchasi ikki sath birliklari misolida atroflicha tadqiq etilganligi fanga ma’lum. Chunonchi, fonetik-fonologik sath birliklari

orasidagi *fonologik ziddiyatlar* tadqiqi[6] va tilning leksik-semantik tizimidagi alohida munosabat turi - *darajalanish* termini ostida bir qancha monografik tadqiqotlar [Bozorov O, 1: 24: Orifjonova Sh, 5;10] amalga oshirilgan.

Professor N.Trubetskoy tomonidan ta'kidlanganidek, fonologik ziddiyatlar tushunchasi zamirida, fonemaning mazmuni ushbu fonemaning fonologik sistemada tutgan o'rni, unga qaysi fonemalar qarama-qarshi qo'yilgani bilan aniqlanadi [7].

Anglashiladiki, har bir fonemaning mazmunini tashkil etuvchi muhim belgilar ziddiyat nuqtai nazaridan tasniflanganda, yoki fonemalar ularning oralaridagi nutq egasi ta'sirida kognitiv-mantiqiy [Yigitaliyev U, 2: 154] munosabatlar bo'yicha tasniflanganda *privativ, gradual* va *ekvipolent* ziddiyatlar yuzaga keladi.

Morfologik sistemada gradual-zanjirli munosabatlarni yoritish bevosita fonologik graduonimiyaga o'xshab ketadi. V.Reformatskiy fikricha, dixotomik tasnif muammosi bilan bog'liq[10]. Bu tasnif rus tilshunosi V.Reformatskiy tomonidan fonologik tadqiqotlar uchun yaratilgan bo'lsa-da, biroq morfologik tadqiqotlarda ham tatbiq etilishi mumkin. Biz ishda buni ko'rib o'tishga harakat qilamiz.

Haqiqatan ham, morfologiya sohasida olib borilgan tadqiqotlar bu tizim qurilishi faqat qarama-qarshi tomonlardangina iborat bo'lb qolmay, zidlanuvchi (farqlanuvchi) tomonlarni o'zaro birlashtiruvchi oraliq birliklar, oraliq uchinchilarga ham bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Xususan, prof. H.Ne'matovning asarida [Nigmatov X, 4: 32] morfologik tizimning yaxlitligi, uning uzluksiz qurilishga, tadrijiy bog'lanishlarga egaligi masalalari ham talqin etildiki, bular o'z navbatida, morfologik sathda gradual zanjarilar mavjud ekanligiga metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Mazkur ilmiy axborotda ikki zid (farqlanuvchi) tomonlarni birlashtiruvchi oraliq hodisalarga ham maxsus tarzdagi gradual zanjirlar xos, deb qaraymiz. Zero, bunda ham uch tashkil etuvchi (ikki zid va oraliq holat) orasidagi munosabatlar ma'lum belgining miqdoriy o'zgarishiga asoslanadi.

Darhaqiqat, morfologiya tadqiq obyektlaridan asosiy yarusi sifatida so'z turkumlari tasnifi masalasi turadi. Shuning uchun ham, dastlab, so'z turkumlari tasnifida gradual zanjirlar munosabatini ko'rib o'tamiz. Ma'lumki, so'z turkumlari an'anaga ko'ra semantik, morfologik va sintaktik belgilari bo'yicha tasnif etiladi. Shunday ekan, so'z turkumlarining o'zaro bog'lanishi, bir-birlariga nisbatan tutgan o'rinlari, mavqelaridagi gradual jarayonlarni ham eslatilgan uch belgining har biri asosida tadqiq etish mumkin.

Semantik belgi bo'yicha olib qaralganda hukmron darajadagi mavqeni ot ("predmetlik") egallaydi. Zero, so'z turkumlari tizmining mazmun ko'lami aslida kategorial predmetlik belgisining unga aloqador bo'lgan boshqa kategoril belgilari bilan turli mavqe gradual zanjirli bog'lanishlardan iborat. Jadvalga qarang:

Ot (predmetlik)		*Sifat)*

	(“predmet+ belgi”)	
	predmet+ miqdor”)	*Son*
Fe’l (“harakat”)	*xat”)*	*Fe’l va uning shakllari (“harakat va holat”)*
	t belgisi”)	*Ravish (“harakat va uning belgisi”)*

Yuqoridagi jadvalda olmosh turkumi kiritilmaganligining boisi shundaki, u boshqa turkumlar singari borliqni bevosita in’ikos ettiruvchi kategorial ma’no tipiga ega emas. Olmoshning denotati nutq bo‘lganligi uchun uning kategorial ma’nosi ham nutqiy ishora qilish, ko‘rsatishlarni o‘zida abstraktsiyalagan (invariantlangan) semantika tipidir. Olmosh - bevosita va bilvosita barcha so‘z turkumlari, shuningdek, so‘z birikmasi, gap, matn kabilar o‘rnida ham qo‘llana oluvchi morfologik hodisa sanaladi. Boshqacha aytganda, ularni ko‘rsatuvchi turkum. Demak, olmoshlar gradual zanjir tizimiga ***o‘zi aloqador bo‘lgan so‘z turkumi*** bilan hamrohlikdagina mansub bo‘la oladi. Jadvalga qarang:

		olmosh	~	**olmosh**	~	**olmosh**
		≀		≀		≀
		ot	~	**sifat**	~	**son**
		≀				
olmosh	~	**fe’l**				
≀		≀				
olmosh	~	**ravish**				

Mazkur jadvalga ranglar kesimida e’tibor berilsa, ***“olmosh ~ ot”*** va ***“olmosh ~ fe’l”*** grammatik integratsiyasida aloqadorlik to‘liqroq aks etganligini ko‘rishimiz mumkin.

Bundan tashqari ushbu kategorial semantik va gradual zanjirning mavqelanish tizimiga diqqat qilsak, unda otdan sifat orqali songa va otdan fe’l orqali ravishga borilishini, bunda, bir tomondan, ma’no hajmining (semalar majmuasining) kamayib, ikkinchi tomondan, abstraktlikning kuchayib borayotgan gradual zanjirini ko‘rishimiz mumkin.

Alohida guruhni tashkil etuvchi modal, undov, taqlid so‘zlar majmuasining mustaqil va yordamchi so‘zlar guruhlari oralig‘idagi uzv ekanligi hammaga ma’lum. Bu oraliq uzv guruhi tarkibiga semantik belgi nuqtai nazaridan qaralsa, aavalo, modal

va undov so‘zlar orasidagi yaqinlikni, bog‘lanishni ko‘rish mumkin. Mazkur jarayon modal so‘zlarning sub’ektiv munosabat ifodalashi va his-hayajon undovlarining ham salbiy yohud ijobiy munosabat anglatib tura olishlarida ko‘rinadi. Bu holat alohida ilmiy tadqiqni talab etadi. Shuning uchun bunga maxsus to‘xtalishga ehtiyoj yo‘q, deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar:

1.Bozorov O. O‘zbek tilida darajalanish. DDA, -T. 1997.

2.Umidjon Yigitaliyev. “Shaxs” lisoniy zarrasining fonetik-fonologik tizimda voqelanishi *(mohiyat-hodisa dialektikasi aspektida)//* FILOLOGIK TADQIQOTLAR: MUAMMO VA YECHIM mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari (Buxoro davlat universiteti, 2021-yil 22-noyabr). -Buxoro, 2021. -B. 154-155.

3. Umidjon Yigitaliyev. O‘zbek tilida "odam" va "jins" konseptlari bilan bog‘liq assotsiativ-verbal birliklar: Filol. fan. bo‘y. fals. dokt. …(PhD) diss. avtoreferati. -T., 2020. - 54 b.

4. Нигматов Х.Г. Включённое третье в морфологической системе тюрских языков (к постановке вопросы) // Журнал: СТ. - Баку, 1976. -.№ 3 -С. 31-36.

5. Orifjonova SH. O‘zbek tilida lug‘aviy darajalanish. NDA. -T., 1996.

6. https: //core.ac.uk/download/pdf/162464962.pdf

7. http: //slavcenteur.ru/Proba/knigohran/Trubetzkoy.pdf

8. https: // doi.org/10.5281/zenodo.5842

9.https: //media.neliti.com/media/publications/343911-cognitive-analysis-of-morphological-phen-6cbde1c9.pdf

10. https: //www.bsu.ru/content/page/1415/hecadem/reformatsky_aa/reformatsky

11. https: //gejournal.net/index.php/IJSSIR/article/download/1308/1212

12. https: //phys-tech.jdpu.uz/index.php/hp/article/download/7241/4947

13. https: //miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/788

FARG‘ONA VILOYATI RISHTON TUMANIDA JOYLASHGAN QALAYNOV QISHLOG‘INING TOJIK TILI SHE’VASIGA DOIR MULOHAZALAR VA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Munira Hakimova

Qo‘qon DU filologiya fakulteti, o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 2-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Ramziya Jo‘rayeva
Qo‘qon DU dotsenti, f.f.f.d.(PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Farg‘ona viloyatining Rishton tumanida joylashgan Qalaynov aholisi so‘zlashadigan tojik tilining leksik, fonetik xususiyatlari va ayrim so‘zlar izohi xususida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: tarixiy va ma’daniy yaqinlik, o‘zbek va tojik til aloqalari, ikki tillilik, Farg‘ona vodiysi, Qalaynov qishlog‘i, lingvistik muhit, tojikzabon va o‘zbek zabon aholi, til ta’siri

Bugungi kunda dunyo miqyosida yetti mingdan ortiq millat va elat yashab kelmoqda. Ammo shunday xalqlar orasida asrlar davomida yonma-yon hayot kechirib, o‘zaro ahillik, qadrdonlik va birodarlik rishtalarini mustahkamlaganlari ko‘p emas. Markaziy Osiyo zaminida qadimdan yuzdan ortiq xalqlar istiqomat qilib kelgan bo‘lsa-da, aynan o‘zbek va tojik xalqlari o‘ziga xos yaqinligi bilan ajralib turadi. Ularning tili turlicha bo‘lsa-da, turmush tarzi, urf-odatlari, qadriyatlari va ma’naviy e’tiqodlari bir-biriga juda yaqin bo‘lib, ular azaldan qo‘shni va do‘stona xalqlar sifatida tanilgan.

Tarixiy dalillarga ko‘ra, o‘zbek-tojik munosabatlarining ildizi miloddan avvalgi VII-VI asrlarda mavjud bo‘lgan Ahmoniylar saltanati hamda miloddan avvalgi III-II asrlarda shakllangan Qang davlati davrlariga borib taqaladi. Keyingi asrlarda ham ikki xalq turli davlatlar tarkibida yonma-yon yashab, siyosiy, ijtimoiy va madaniy aloqalarni rivojlantirib kelgan. Ayniqsa, Somoniylar davrida adabiyot va ilm-fan taraqqiyoti, Temuriylar zamonida esa madaniyat va san’atning gullab-yashnashi o‘zbek va tojik xalqlarining umumiy merosini yanada boyitdi.

Shuningdek, xalq og‘zaki ijodi, bayram va marosimlarda ham yaqinlik yaqqol namoyon bo‘ladi. Navro‘z, to‘y udumlari, qo‘shiq va ertaklar, maqol va matallar ikki xalq ruhiyati va dunyoqarashida o‘xshashlik borligini ko‘rsatadi. Tillarining turli guruhlarga mansub bo‘lishiga qaramay, ular o‘zaro so‘z almashuvi orqali boyigan, natijada lug‘at xazinasi yanada kengaygan[15].

Bugun ham o‘zbek va tojik xalqlari nafaqat qo‘shni, balki qardosh va hamjihat xalqlar sifatida o‘zaro do‘stlik rishtalarini yanada mustahkamlab, madaniy va iqtisodiy sohalarda hamkorlikni davom ettirib kelmoqda.

Markaziy Osiyo zaminidan yetishib chiqqan ko‘plab buyuk allomalar - Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy kabi mutafakkirlar arab, fors va turkiy tillarni mukammal egallagan, shuningdek, boshqa bir qancha tillarda ham ijod qilgan. Ularning ko‘p tillilik qobiliyati ilmiy asarlarni

[15] Аскаров А. Узбек халкининг этногенезиси ва этник тарихи. - Тошкент: Университет, - 2007.

yaratish, xalqlar o‘rtasidagi madaniy aloqalarni mustahkamlash hamda jahon ilm-fani va adabiyotiga ulkan hissa qo‘shishda asosiy omillardan biri bo‘ldi.

O‘zbek va tojik xalqlari o‘rtasidagi ikki tillilik qadimdan Markaziy Osiyo hududida muhim ijtimoiy hodisa bo‘lib kelgan. Islom dini kirib kelgach esa, bu jarayon yanada kengayib, uch tillilik - turkiy (o‘zbek), fors-tojik va arab tillarining birgalikda qo‘llanishi shakllandi. Bunday til muhitining mavjudligi o‘sha davrning ijtimoiy, ma’naviy va madaniy hayotida beqiyos ahamiyat kasb etgan.[16]

Ma’lumki, tojik xalqi to‘p bo‘lib yashaydigan Samarqand, Buxoro, Surxondaryo viloyatlarida o‘zbek-tojik tillari aloqalarida faollik va muntazamlik kuzatiladi, bu xususiyatlarni Qalaynov qishlog‘ida ham kuzatiladi. Ayrimlarini quyida ko‘rishimiz mumkin:

a) qarindoshlik atamalari: avo - amaki, tag‘o - tog‘a, hesh-qarindosh, bobo - dadakalon, iko- uka, yanga - kelinbi, bacha - farzand, pisar - o‘g‘il farzand, duxtar - qiz farzand

b) kiyim - kechak nomlari: kuta - kuylak, ostin - yeng, tammon - lozim,

c) hayvon nomlari: gov - mol, guspan- qo‘y, buz- echki, xar - eshak, murg‘ - tovuq, mush - sichqon, mur - ilon, gusola - buzoq, gurba - mushuk, asp- ot,

d) mevalar va sabzavotlar: sep - olma, angur - uzum, zandoli - o‘rik, kadi - oshqovoq, harbiz- qovun,

e) tana a’zolari: dast - qo‘l, pochik - oyoq, sar - bosh, mu - soch, ishkam - qorin, dahan - og‘iz, buni - burun, gush - quloq, dandon - tish, mijja - kiprik, chishm - ko‘z, nohin - tirnoq.

Rishton tumanidagi Qalaynov qishlog‘i ham, xuddi Namangan viloyati Varzik va Karkidon qishloqlarida bo‘lgani singari, ko‘pchilikni tojikzabon aholi tashkil etadi. Bu holat tabiiy ravishda hududda istiqomat qilayotgan mahalliy aholining so‘zlashuv tiliga tojik tilining sezilarli darajada ta’sir o‘tkazishiga olib kelgan. Natijada, mintaqadagi nutqiy muhitda tojik tilining ustuvorligi yaqqol namoyon bo‘ladi.

Farg‘ona vodiysidagi tojikzabon aholiga oid masalalar tilga olinganda, tadqiqotchilar ko‘proq Namangan viloyatining Chust va Kosonsoy tumanlari, Farg‘ona viloyatining So‘h hamda Andijon viloyatining Marhamat va Shahrixon tumanlarida yashovchi aholiga e’tibor qaratadilar. Shu bilan birga, o‘zbekzabon aholining orasida yashab kelayotgan Qalaynov singari aholi guruhlari tiliga ilmiy izlanishlarda deyarli yetarlicha e’tibor berilmagan. Natijada, bu hududlarda shakllangan o‘ziga xos nutqiy xususiyatlar hozircha chuqur o‘rganilmaganligicha qolmoqda.

FOYDALANILGAN MANBALAR:

[16] Юсупов К. Узбек ва тожик тилларининг узаро таъсири. - Тошкент: Фан.

1. Аскаров А. Узбек халкининг этногенезиси ва этник тарихи. - Тошкент: Университет, - 2007.- 34-, 64-, 164-, 183-, 228-бетлар.
2. Юсупов К. Узбек ва тожик тилларининг узаро таъсири. - Тошкент: Фан,
3. https: //izoh.uz/
4. https: //uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBzbek_tilining_izohli_lug%CA%BBati_(2022)

O‘ZBEK ALIFBOSI VA IMLOSI MUAMMOLARI

Abduxafizova Moxinur Abdug‘offor qizi
Qo‘qon universiteti Andijon filiali 1-kurs talabasi
javohirabduhofizov2@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek alifbosining tarixiy rivojlanishi va hozirgi lotin yozuviga asoslangan alifboda uchrayotgan imlo muammolari keng tahlil qilinadi. Ayniqsa, **o‘**, **g‘**, **sh**, **ch** kabi harflarning yozilishidagi noaniqliklar, ularning ta’lim, matbuot, hujjat yuritish va raqamli texnologiyalardagi oqibatlari alohida ko‘rib chiqiladi. Maqolada asosiy muammo sifatida lotin yozuvida bir xillikning yo‘qligi va barqarorlik yetishmasligi tanlab olingan hamda xalqaro tajriba asosida uni hal qilish yo‘llari taklif qilingan. Xususan, Turkiya, Ozarbayjon, Turkmaniston va Qozog‘iston tajribasi o‘rganilib, O‘zbekiston uchun ilmiy asoslangan xulosalar berilgan. Muallif yozuvdagi yagona standartni joriy qilish, ta’lim va rasmiy hujjatlarda uni qat’iy qo‘llash, raqamli texnologiyalarga moslashtirish davlat tilining mavqeini mustahkamlashda hal qiluvchi omil ekanini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: O‘zbek alifbosi, lotin yozuvi, imlo qoidalari, yozuv islohoti, ta’lim, raqamli texnologiyalar, barqarorlik, davlat tili, xalqaro tajriba, standartlashtirish.

PROBLEMS OF THE UZBEK ALPHABET AND ORTHOGRAPHY

Abstract: This article analyses the historical evolution of the Uzbek alphabet and the challenges of the current Latin-based script, particularly focusing on orthographic inconsistencies. Special attention is given to the problems of letters such as **o‘**, **g‘**, **sh**, and **ch**, and their implications in education, media, official documentation, and digital technologies. The article identifies the lack of consistency and stability in the Latin script as the central issue and proposes solutions based on

international experience. The cases of Turkey, Azerbaijan, Turkmenistan, and Kazakhstan are examined to draw lessons for Uzbekistan. It is argued that adopting a unified and stable standard, ensuring its strict application in education and official domains, and adapting it to digital technologies are crucial for strengthening the status of the Uzbek language.

Keywords: Uzbek alphabet, Latin script, orthography, reform, education, digital technologies, stability, state language, international experience, standardization.

O‘zbek tili davlat tili sifatida huquqiy maqomga ega bo‘lsa-da, uning yozuv tizimi hali ham izchil va barqaror standart darajasiga yetmagan. 1993-yilda qabul qilingan “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi Qonun asosida yangi alifbo joriy etilganiga o‘ttiz yilga yaqin vaqt o‘tgan bo‘lsa-da, bugungi kunda ham kirill yozuvi keng qo‘llanilib kelmoqda[17]. Bu holat yozuv siyosatida bir xillikning yetishmasligi va amaliy qo‘llanishdagi barqarorlik muammosidan dalolat beradi [18]. Eng ko‘p muammo tug‘dirayotgan jihatlardan biri ayrim harflarning yozilishi. Masalan, o‘ va g‘ belgilarining yozilishida ‘, ‘, ‘ kabi turli belgilar qo‘llaniladi, bu esa matbuot, ta’lim va internet makonida turlicha yozuv variantlarining paydo bo‘lishiga sabab bo‘lmoqda [19]. Natijada, bir xil so‘z turli ko‘rinishda yozilishi mumkin: “o‘zbek”, “‘zbek”, “uzbek”. Bu esa savodxonlik darajasi, rasmiy hujjatlar va qidiruv tizimlari uchun jiddiy qiyinchilik tug‘diradi. Imlo qoidalarining izchil qo‘llanilmasligi ta’lim tizimiga ham bevosita salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilar yozuvdagi chalkashliklarni qabul qilib, xatoliklarni mustahkamlab oladi. Shuningdek, ikki xil yozuv kirill va lotin yonma-yon qo‘llanilishi bolalarda qo‘shimcha qiyinchilik tug‘diradi[20]. Raqamli texnologiyalar davrida yozuvdagi noaniqliklar yanada keskinlashmoqda. Mobil qurilmalarda yoki kompyuter klaviaturasida o‘, g‘ kabi belgilarni kiritishdagi qiyinchilik sababli foydalanuvchilar ularni oddiy apostrof (‘) yoki umuman yozmay qo‘yishmoqda. Masalan, “ko‘ngil” so‘zi ko‘pincha “kongil” shaklida yoziladi, bu esa fonetik ma’noni buzadi va til madaniyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi [21]. Shu bois ushbu maqolada asosiy muammo sifatida lotin yozuvida bir xillik va barqarorlikning yo‘qligi tanlandi. Maqolaning maqsadi - o‘zbek alifbosining tarixiy shakllanishiga nazar tashlab, amaldagi lotin yozuvida mavjud imlo muammolarini tahlil qilish, xalqaro tajribani o‘rganish va aniq ilmiy asoslangan yechimlarni taklif etishdan iborat.

[17] O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi. (1993). Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida Qonun. Toshkent.
[18] Abdurahmonov, A. (2010). O‘zbek tili tarixi va yozuv masalalari. Toshkent: Fan.
[19] Sodiqov, H. (2018). O‘zbek alifbosida o‘ va g‘ belgilarining yozilishi muammolari. O‘zbek tili va adabiyoti, 3, 45–51.
[20] Qodirov, S. (2019). Ta‘lim tizimida lotin yozuvining qo‘llanilishi muammolari. Ta‘lim va innovatsiya, 1, 22–28.
[21] Karimov, N. (2021). Raqamli texnologiyalar sharoitida o‘zbek lotin yozuvi. Axborot texnologiyalari, 3, 57–62.

O‘zbek xalqi tarixan uzoq vaqt davomida arab yozuvidan foydalangan. IX asrdan boshlab islom dini Markaziy Osiyoga kirib kelishi bilan arab yozuvi keng qo‘llanila boshladi [22]. Bu yozuv diniy, ilmiy va badiiy adabiyotlarda asosiy yozuv vositasi sifatida ishlatildi. Arab yozuvi sharqiy islom madaniyati bilan bog‘lanish imkonini bergan bo‘lsa-da, o‘zbek tilining fonetik tizimini to‘liq ifodalash imkonini bermadi. Masalan, o‘, g‘, ng kabi tovushlarni ifodalashda qiyinchilik tug‘ilgan [23]. Shu sababli talaffuz va yozuv o‘rtasida tafovut paydo bo‘lgan. Masalan, “ko‘ngil” so‘zi arab yozuvida to‘g‘ri aks ettirilmagan, natijada yozma matnda talaffuzdan farq qiluvchi shakllar keng tarqalgan [24]. Bu muammo faqat lingvistik emas, balki savodxonlik darajasiga ham ta’sir ko‘rsatgan.

Lotin yozuviga o‘tish (1929-1940). 1920-yillarda sobiq Sovet Ittifoqida milliy respublikalarning yozuv tizimini yagona asosga solish siyosati kuchaytirildi. Shu jarayon doirasida 1929-yilda o‘zbek tili arab yozuvidan lotin yozuviga o‘tkazildi[25]. Bu islohotning asosiy sababi fonetik tamoyilni kuchaytirish va savodxonlikni yengillashtirish edi. Yangi lotin yozuvi o‘zbek tili tovush tizimini ancha to‘liqroq ifodalash imkonini berdi [26]. Biroq bu jarayon siyosiy tusga ham ega edi. Arab yozuvidan voz kechish diniy merosdan uzilish va sovet mafkurasiga moslashish vositasi sifatida baholanadi [27]. Natijada, yozuv qisqa muddatda keng tarqalgan bo‘lsa-da, jamiyat to‘liq moslashib ulgurmagan bir paytda yangi siyosiy qaror bilan bekor qilindi.

Kirill yozuvi davri (1940-1991). 1940-yilda o‘zbek tili kirill yozuviga o‘tkazildi[28]. Bu qaror SSSR doirasida rus tili va madaniyatini mustahkamlash siyosatining tarkibiy qismi edi. Kirill yozuvi rus tilidan kirib kelgan so‘zlarni yozishda qulaylik yaratgan bo‘lsa-da, o‘zbek fonetik tizimini mukammal ifodalay olmadi. Masalan, q, o‘, g‘ tovushlari yozuvda noaniqlik bilan aks etgan[29]. Shuningdek, bu yozuv milliy o‘zlikni susaytirish va sovet mafkurasiga yaqinlashtirish vositasi sifatida baholangan[30]. Shu sababli, ko‘plab ziyolilar kirill yozuvini “majburiy integratsiya vositasi” sifatida qabul qilgan.

Mustaqillik davri: Lotin yozuviga qaytish (1993-hozir). O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy o‘zlikni tiklash va jahon hamjamiyatiga integratsiya qilish maqsadida yozuv siyosati qayta ko‘rib chiqildi. 1993-yilda “Lotin yozuviga

[22] Rustamov, A. (1984). O‘zbek yozuvining tarixiy taraqqiyoti. Toshkent: Fan.
[23] Abdurahmonov, A. (2010). O‘zbek tili tarixi va yozuv masalalari. Toshkent: Fan.
[24] Mirzaev, M. (1980). O‘zbek yozuvi va talaffuz munosabati. Tilshunoslik masalalari, 2, 33–39.
[25] Abdurahmonov, A., & Rustamov, A. (1984). O‘zbek tili tarixi. Toshkent: O‘zbekiston SSR Fan nashriyoti.
[26] Karimov, H. (1991). Lotin yozuvi va fonetik tamoyil. O‘zbek tili va adabiyoti, 1, 27–31.
[27] Saparov, A. (2014). Writing systems and national identity: The case of Turkmenistan. Nationalities Papers, 42(3), 523–540.
[28] Karimov, I. (1995). O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. Toshkent: O‘zbekiston.
[29] Rasulov, I. (2016). O‘zbek imlosida talaffuz va yozuv tafovutlari. Filologiya masalalari, 2, 71–76.
[30] Lewis, G. (1999). The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success. Oxford: Oxford University Press.

asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilindi [31]. Bu qaror turkiy xalqlar bilan madaniy yaqinlikni kuchaytirish va xalqaro axborot maydonida integratsiyani yengillashtirish uchun muhim qadamlardan biri edi. Biroq jarayon cho‘zilib ketdi. 1995-yilda alifboga ayrim o‘zgartirishlar kiritildi, ammo sh, ch, ng kabi ikki belgidan iborat tovushlar, o‘ va g‘ belgilarining noqulayligi masalani to‘liq hal eta olmadi [32]. Shu bois bugungi kungacha kirill va lotin yozuvlari yonma-yon qo‘llanilmoqda. Xulosa sifatida aytish mumkinki, o‘zbek yozuvi arab, lotin va kirill alifbolaridan o‘tib, hozirgi lotin yozuviga qaytgan murakkab tarixiy yo‘lni bosib o‘tdi. Ammo mavjud lotin yozuvi hali ham imlo va standartlashtirish bo‘yicha to‘liq barqarorlikka erishmagan.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, yozuv siyosatini milliy manfaatlar va xalqaro integratsiya talablariga moslashtirish masalasi kun tartibiga qo‘yildi. 1993-yil 2-sentyabrda Oliy Kengash tomonidan “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilindi[33]. Ushbu qonunda 29 ta harf va 1 ta tutuq belgisi qabul qilingan bo‘lib, yangi yozuv bosqichma-bosqich ta’lim, matbuot va rasmiy hujjatlarga joriy qilinishi belgilandi. 1995-yilda Vazirlar Mahkamasi qarori bilan yangi imlo qoidalari e’lon qilindi[34]. Shu bilan birga, dastlabki yillarda ko‘plab chalkashliklar yuzaga keldi, chunki eski kirill yozuvidan to‘liq voz kechish imkoniyati hali mavjud emas edi. Shu bois bugungi kungacha ikki yozuv yonma-yon qo‘llanmoqda. 1995-yilda tasdiqlangan “O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari” yozuvni tartibga solish uchun muhim hujjat bo‘ldi[35]. Unda so‘zlarning yozilishi, qo‘shimchalarning qo‘llanilishi, katta-kichik harflar, defis va tutuq belgisi ishlatilishi kabi qoidalar aniq belgilangan. Biroq amaliyotda quyidagi muammolar mavjud:

1. Apostrof muammosi. o‘ va g‘ harflarini yozishda bir nechta belgilardan foydalaniladi (‘, ‘, ‘). Bu matbuot va internet makonida turli xil variantlarning paydo bo‘lishiga olib kelmoqda [36]. Masalan, “o‘zbek” so‘zi “‘zbek”, “uzbek” tarzida yozilishi ham uchraydi.

2. Ikki belgili tovushlar. sh, ch, ng kabi tovushlar ikki harf bilan yozilishi sababli xatoliklar ko‘paymoqda. Masalan, “shahar” so‘zi ba’zan “sahar” tarzida noto‘g‘ri yoziladi [37].

[31] O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi. (1993). Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida Qonun. Toshkent.
[32] O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (1995). O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari. Toshkent.
[33] O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi. (1993). Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida Qonun. Toshkent.
[34] O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (1995). O‘zbek lotin alifbosi va imlo qoidalari to‘g‘risida qaror. Toshkent.
[35] O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (1995). O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari. Toshkent.
[36] Sodiqov, H. (2018). O‘zbek alifbosida o‘ va g‘ belgilarining yozilishi muammolari. O‘zbek tili va adabiyoti, 3, 45–51.
[37] Abdurahmonov, A. (2010). O‘zbek tili tarixi va yozuv masalalari. Toshkent: Fan.

3. Fonetik va imlo tafovutlari. Talaffuz va yozuv o‘rtasida muayyan tafovutlar saqlanib qolmoqda. Masalan, “ko‘ngil” so‘zi og‘zaki nutqda “kungil” tarzida talaffuz qilinsa-da, yozuvda bu farq aks etmaydi[38].

Bundan tashqari bir qancha amaliy muammolar ham mavjud bo‘lish ular quyidagilarni tashkil qiladi:

1. Ta’lim tizimida. Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarning savodxonligi imlodagi chalkashliklardan zarar ko‘rmoqda. O‘quvchilar yozuvdagi noaniqliklarni noto‘g‘ri o‘zlashtirib, keyinchalik ham shunday xatolarni davom ettiradi [39].

2. Matbuot va internetda. Gazeta va jurnallarda lotin va kirill yozuvlari yonma-yon qo‘llanilmoqda. Internetda esa turli yozuv variantlari (“sh”, “ş”, “shh”) keng tarqalgan[40]. Bu esa umumiy yozuv madaniyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

3. Rasmiy hujjatlarda. Davlat idoralari ko‘p hollarda hujjatlarni kirill yozuvida yuritishda davom etmoqda. Bu lotin yozuvining rasmiy maqomini amalda susaytiradi[41].

4. Raqamli texnologiyalarda. Klaviatura va dasturlarda maxsus belgilar (o‘, g‘) ni kiritish qiyinchilik tug‘diradi. Natijada foydalanuvchilar oddiy apostrof yoki “h” belgisi orqali muqobil variantlardan foydalanmoqda [42].

Amaldagi lotin yozuvi huquqiy jihatdan mustahkamlangan bo‘lsa-da, uning imlo qoidalarida va amaliy qo‘llanishida sezilarli muammolar mavjud. Yozuvdagi bir xillikning yo‘qligi ta’lim, matbuot, hujjat yuritish va raqamli sohada tilning samarali ishlashiga to‘sqinlik qilmoqda.

Hozirda mavjud islohotlar va takliflarga asoslanib Lotin yozuvini takomillashtirish loyihalarini izohlab o‘tish joyiz. 1993-yilda tasdiqlangan alifbo 29 harf va tutuq belgisidan iborat edi. 1995-yilda unga o‘zgartirishlar kiritildi, biroq bu o‘zgarishlar yozuvdagi muammolarni to‘liq hal eta olmadi. Shu sababli keyingi yillarda lotin yozuvini yanada mukammallashtirish bo‘yicha turli takliflar ishlab chiqildi[43]. 2018-2021-yillarda tilshunoslar, deputatlar va mutaxassislar ishtirokida yangi alifbo loyihalari taqdim etildi. Ularda quyidagi belgilar taklif qilindi:

1) sh → ş,
2) ch → ç,
3) ng → ñ,
4) o‘ → ó,
5) g‘ → ğ.

[38] Rasulov, I. (2016). O‘zbek imlosida talaffuz va yozuv tafovutlari. Filologiya masalalari, 2, 71–76.
[39] Qodirov, S. (2019). Ta‘lim tizimida lotin yozuvining qo‘llanilishi muammolari. Ta‘lim va innovatsiya, 1, 22–28.
[40] Bobojonov, F. (2022). Internet muhitida o‘zbek tilining yozuv madaniyati. Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar, 70–75.
[41] Tursunov, A. (2017). Rasmiy hujjatlarda o‘zbek lotin yozuvining qo‘llanilishi. Huquq va jamiyat, 2, 14–20.
[42] Karimov, N. (2020). Raqamli texnologiyalar va o‘zbek yozuvi. Axborot texnologiyalari, 4, 60–66.
[43] O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (1995). O‘zbek lotin alifbosi va imlo qoidalari to‘g‘risida qaror. Toshkent.

Bu belgilar Turkiya va Ozarbayjon yozuviga yaqinlashtirish orqali umumturkiy integratsiyani kuchaytirish maqsadini ko‘zlagan edi[44].

Yangi alifbo loyihalari jamiyatda keng muhokama qilindi. Ba’zi olimlar ushbu belgilar yozuvni ixchamlashtiradi va raqamli texnologiyalar uchun qulaylik yaratadi, deb hisoblashdi[45]. Shu bilan birga, boshqa olimlar va keng jamoatchilik bu belgilarni qabul qilish murakkabligini, klaviatura va mobil qurilmalarda ularni ishlatish qiyinligini ta’kidlashdi[46]. Masalan, ş va ç belgilarini oddiy foydalanuvchilar ko‘pincha topa olmaydi, ularni yozish uchun qo‘shimcha dasturiy ta’minot talab qilinadi. Natijada internet yozishmalarida ularning o‘rniga oddiy sh va ch variantlari ishlatilmoqda[47]. Shuningdek, yangi alifbo joriy etilsa, barcha o‘quv darsliklarini qaytadan nashr etish zarur bo‘ladi, bu esa katta moliyaviy xarajat talab qiladi[48]. Shu bois jamoatchilikning muayyan qismi alifboni yangilash o‘rniga mavjud yozuvni barqarorlashtirish tarafdori. Biroq, Lotin yozuvini takomillashtirish loyyihalari bo‘yicha hozirgi islohotlar va takliflar bo‘yicha bir qancha amaliy muammolar mavjud:

1. Bir xillikning yo‘qligi. Turli muqobil variantlarning yonma-yon qo‘llanishi til siyosatida izchillikni yo‘qqa chiqarmoqda[49].

2. Texnologik muammolar. Unikodida mavjud bo‘lsa-da, ç, ş, ğ, ó kabi belgilar ko‘plab klaviaturalarda standart tarzda kiritilmagan [50].

3. Ijtimoiy qarama-qarshilik. Jamiyatning muayyan qismi tez-tez o‘zgarishlardan charchagan va mavjud yozuvni saqlab qolishni afzal ko‘rmoqda[51].

Shuningdek, ushbu amaliy muammolarni yechimini topish uchun ishlab chiqilgan takliflar mavjud:

1. Mavjud alifboni takomillashtirish. Butunlay yangi belgilarni joriy qilish o‘rniga mavjud yozuvdagi muammolarni bartaraf etish lozim.

2. Texnologik integratsiya. Belgilarni barcha qurilmalar va dasturlarda qulay kiritish mexanizmlarini ishlab chiqish zarur.

3. Jamoatchilik bilan maslahatlashuv. Har qanday islohot keng muhokama qilinishi va bosqichma-bosqich joriy etilishi kerak.

4. Moliyaviy samaradorlik. Darsliklar va matbuot resurslarini qayta nashr etish imkoniyatlari puxta hisob-kitob qilinishi lozim.

Turkiya yozuv islohoti 1928-yilda Atatürk tashabbusi bilan amalga oshirilgan bo‘lib, arab yozuvining o‘rniga lotin yozuvi joriy qilindi[52]. Bu jarayon bir necha oy

[44] Bobojonov, F. (2020). Lotin yozuvini mukammallashtirish bo‘yicha takliflar. Til va adabiyot, 4, 33–39.
[45] Rasulov, I. (2019). Lotin yozuvi va xalqaro standartlar. Filologiya masalalari, 1, 44–49.
[46] Tursunov, A. (2020). Yangi alifbo loyihasi: imkoniyat va muammolar. Davlat tili va jamiyat, 2, 18–24.
[47] Karimov, N. (2021). Raqamli texnologiyalar sharoitida o‘zbek lotin yozuvi. Axborot texnologiyalari, 3, 57–62.
[48] Ergashev, O. (2021). Yozuv islohoti va uning iqtisodiy oqibatlari. Iqtisodiy tadqiqotlar, 2, 14–19.
[49] Qodirov, S. (2019). Ta‘lim tizimida yozuv islohoti oqibatlari. Ta‘lim va innovatsiya, 1, 22–28.
[50] Ergashev, O. (2021). Yozuv standartlari va klaviatura muammolari. Axborot madaniyati, 2, 10–16.
[51] Sodiqov, H. (2020). O‘zbek alifbosi islohotlariga ijtimoiy munosabat. O‘zbek tili va adabiyoti, 2, 51–56.

ichida keskin va qat’iy amalga oshirildi: eski yozuv taqiqlanib, yangi lotin alifbosi ta’lim, matbuot va davlat hujjatlarida tezkor joriy qilindi. Yangi alifbo turk tilining fonetik xususiyatlarini aniq aks ettirishi uchun maxsus belgilar (ç, ş, ğ, ö, ü) kiritildi. Bugungi kunda Turkiya yozuvi fonetik prinsipga asoslangan eng mukammal turkiy yozuvlardan biri sifatida qaraladi[53]. Ozarbayjon yozuvi tarixan bir necha marta o‘zgargan: arab yozuvidan lotinga, keyin kirillga, mustaqillikdan keyin yana lotinga o‘tildi. 1991-yilda qabul qilingan lotin alifbosi turk alifbosiga juda yaqin bo‘lib, ç, ş, ğ, ö, ü kabi belgilarni o‘z ichiga oladi[54]. Ozarbayjonda bu alifbo davlat siyosati darajasida qat’iy qo‘llanilib, barcha hujjat va ta’lim tizimida barqarorlashtirilgan. Biroq, ayrim kattalar orasida kirill yozuvining ishlatilishi hamon uchraydi[55]. Turkmaniston 1993-yilda lotin yozuviga o‘tdi. Dastlab ç, ş, ň, ö, ü kabi belgilar joriy qilindi, biroq 2000-yillarda alifboga qayta o‘zgartirishlar kiritildi[56]. Bu o‘zgarishlar turkman yozuvining fonetik xususiyatlarini ifodalashga qaratilgan bo‘lsa-da, tez-tez islohotlar jamiyatda ma’lum chalkashliklarga sabab bo‘ldi. Shunga qaramay, bugungi kunda lotin yozuvi rasmiy hujjat va ta’lim tizimida to‘liq qo‘llanilmoqda[57]. Qozog‘iston 2017-yilda lotin yozuviga o‘tish qarorini qabul qildi va 2025-yilgacha bosqichma-bosqich joriy qilishni rejalashtirdi[58]. Avvaliga apostrof asosidagi variant ishlab chiqildi (a’, o‘, g‘ kabi), lekin jamoatchilik tanqididan so‘ng u bekor qilindi. Keyinchalik diakritik belgili variant (á, ń, ǵ, ó, ú) qabul qilindi[59]. Bu bosqichma-bosqichlik jamiyatni moslashtirishga xizmat qilmoqda. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, yozuv islohoti muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun quyidagi shartlar muhim:

1. **Fonetik moslik.** Alifbo tilning tovush tizimini aniq ifodalashi kerak. Turkiya va Ozarbayjon tajribasi bu borada ijobiy namunadir.

2. **Barqarorlik.** Tez-tez o‘zgarishlar jamiyatda chalkashlikka olib keladi (Turkmaniston tajribasi).

3. **Bosqichma-bosqichlik va jamoatchilik ishtiroki.** Qozog‘iston tajribasi islohotni asta-sekin amalga oshirishning afzalligini ko‘rsatadi.

4. **Texnologik integratsiya.** Yangi belgilar barcha qurilmalarda qulay bo‘lishi kerak. Aks holda, foydalanuvchilar muqobil variantlardan foydalanadi.

---

[52] Lewis, G. (1999). The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success. Oxford: Oxford University Press.
[53] Göksel, A., & Kerslake, C. (2005). Turkish: A Comprehensive Grammar. London: Routledge.
[54] Saparov, A. (2014). From Arabs to Latin and Cyrillic: The alphabets of Azerbaijan. Nationalities Papers, 42(3), 523–540.
[55] Hasanov, R. (2015). Ozarbayjon yozuvi va davlat siyosati. Til va jamiyat, 2, 45–52.
[56] Landau, J. M., & Kellner-Heinkele, B. (2001). Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States. Ann Arbor: University of Michigan Press.
[57] Allworth, E. (1990). The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present. Stanford: Hoover Institution Press.
[58] Fierman, W. (2018). Language planning and identity in Kazakhstan. International Journal of the Sociology of Language, 252, 75–98.
[59] Pavlenko, A. (2020). Qozog‘iston yozuv islohoti va uning ijtimoiy oqibatlari. Sotsiollingvistika jurnali, 4, 60–67.

5. **Davlat siyosatida qat’iyat.** Yozuv bir vaqtning o‘zida ta’lim, matbuot va hujjatlarda joriy qilinmasa, ikki yozuv yonma-yon qo‘llanishda davom etadi (O‘zbekistonda hozirgi holat).

Tanqidiy mulohazalar qismiga o‘tar ekanmiz, yozuvdagi bir xillik muammosini tahlil qilib o‘tishimiz zarur. O‘zbek tilining lotin yozuvi huquqiy jihatdan qabul qilinganiga 30 yilga yaqin vaqt o‘tgan bo‘lsa-da, jamiyatda uning barqaror qo‘llanilishi ta’minlanmagan. Hozirgi kunda matbuot, ta’lim, rasmiy hujjatlar va internet makonida kirill va lotin yozuvlari yonma-yon qo‘llanilmoqda[60]. Bu holat davlat tilining izchilligiga putur yetkazmoqda, chunki bir tilning ikki xil yozuvda ishlatilishi uni standartlashtirish imkoniyatini pasaytiradi. Tilshunos olimlar bu vaziyatni “oraliq savodsizlik” deb atashadi[61]. Amaldagi alifbo o‘zbek fonetik tizimini to‘liq ifodalashga qodir emas. Masalan, o‘ va g‘ belgilarini yozishda turli texnik variantlarning qo‘llanilishi yozuv madaniyatida izchillikni yo‘qqa chiqarmoqda[62]. Bundan tashqari, ikki belgidan iborat tovushlar (sh, ch, ng) yozuvni ortiqcha murakkablashtiradi. Bu esa savodxonlik darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Lotin yozuvi to‘liq joriy qilinmaganining asosiy sabablardan biri, texnologik integratsiyaning sustligi. Masalan, o‘ va g‘ belgilarining kiritilishi ko‘plab mobil qurilmalarda qulay emas. Shu sababli foydalanuvchilar turli muqobil variantlardan foydalanadi: o‘ o‘rniga “o‘” yoki “oo”, g‘ o‘rniga esa “g‘” yoki “gh” ishlatiladi[63]. Bu esa internetda turli yozuv standartlarining yonma-yon yashashiga olib kelmoqda. Jamiyatda yozuv masalasida turlicha fikrlar mavjud. Bir guruh olimlar va ziyolilar turkiy davlatlar bilan yaqinlashish maqsadida lotin yozuvini turk alifbosiga yaqinlashtirish tarafdori[64]. Boshqalar esa tez-tez o‘zgarishlar xalqqa noqulaylik tug‘dirishini va mavjud variantni takomillashtirish kerakligini ta’kidlaydi[65]. Bu qarama-qarshilik siyosiy qaror qabul qilishni murakkablashtiradi. Davlat tilining yozuv tizimi siyosiy qarorlar bilan chambarchas bog‘liq. 1993-yildagi qonun muhim bosqich bo‘lgan bo‘lsa-da, keyingi davrlarda uning izchil amalga oshirilishi sustlashdi. Agar lotin yozuvi davlat tilining yagona yozuvi sifatida barqarorlashmasa, til siyosatida izchillik ta’minlanmaydi[66]. Bu borada davlat tilini rivojlantirishning taklif sifatida kiritiladigan kelajak istiqbollari quyidagilardan iborat:

1. **Yagona standartni joriy qilish.** Hozirgi yozuvdagi muammolarni bartaraf etib, yagona rasmiy variant ishlab chiqilishi lozim.

---

[60] Qodirov, S. (2019). Ta‘lim tizimida lotin yozuvining qo‘llanilishi muammolari. Ta‘lim va innovatsiya, 1, 22–28.
[61] Abdurahmonov, A. (2010). O‘zbek tili tarixi va yozuv masalalari. Toshkent: Fan.
[62] Sodiqov, H. (2018). O‘zbek alifbosida o‘ va g‘ belgilarining yozilishi muammolari. O‘zbek tili va adabiyoti, 3, 45–51.
[63] Karimov, N. (2020). Raqamli texnologiyalar va o‘zbek yozuvi. Axborot texnologiyalari, 4, 60–66.
[64] Rasulov, I. (2019). Lotin yozuvi va xalqaro standartlar. Filologiya masalalari, 1, 44–49.
[65] Tursunov, A. (2020). Yangi alifbo loyihasi: imkoniyat va muammolar. Davlat tili va jamiyat, 2, 18–24.
[66] O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi. (1993). Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida Qonun. Toshkent.

2. **Texnologik moslik.** Yozuv belgilarining barcha qurilmalarda qulay ishlatilishi ta’minlanishi zarur.

3. **Ta’lim tizimini barqarorlashtirish.** O‘quv darsliklari va metodik materiallar yagona yozuv asosida ishlab chiqilishi kerak.

4. **Jamoatchilik ishtirokini ta’minlash.** Har qanday islohot jamiyatning keng muhokamasidan o‘tishi lozim.

5. **Xalqaro tajribadan foydalanish.** Turkiya, Ozarbayjon va Qozog‘iston tajribasi o‘rganilib, O‘zbekiston sharoitiga moslashtirilishi zarur.

O‘zbek yozuvi tarixan bir necha marotaba o‘zgarishga uchradi: arab yozuvidan lotinga, undan kirillga va mustaqillikdan keyin yana lotinga qaytildi. Bu jarayonlar nafaqat lingvistik, balki siyosiy, ijtimoiy va madaniy omillar bilan ham bog‘liq edi. Bugungi kunda esa asosiy muammo sifatida amaldagi lotin yozuvida bir xillik va barqarorlikning yo‘qligi ajralib turibdi[67]. Maqolada ko‘rib chiqilganidek, hozirgi alifboda apostrof muammosi, ikki belgili tovushlarning murakkabligi, texnologik integratsiyaning yetishmasligi, shuningdek, kirill va lotin yozuvlarining yonma-yon qo‘llanilishi asosiy muammolar sifatida ko‘rsatildi[68]. Bular tilning rasmiy maqomda barqaror ishlashiga to‘sqinlik qilmoqda va savodxonlik darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda[69]. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, yozuv islohotining muvaffaqiyati bir necha omillarga bog‘liq:

1. Turkiya va Ozarbayjon tajribasida ko‘ringanidek, fonetik moslik va qat’iyatli davlat siyosati yozuvni tezda barqarorlashtiradi[70].

2. Turkmaniston tajribasi esa tez-tez o‘zgarishlar jamiyatda chalkashliklarga olib kelishini isbotladi.

3. Qozog‘iston esa bosqichma-bosqichlik va jamoatchilik bilan maslahatlashuv muhimligini namoyon etdi.

O‘zbekiston uchun asosiy vazifa - yozuv siyosatini izchil va qat’iy amalga oshirish, yagona standartni shakllantirish va uni ta’lim, matbuot, hujjat yuritish hamda raqamli texnologiyalarda barqaror qo‘llashdir. Shu maqsadda quyidagi ilmiy asoslangan yechimlar taklif etiladi:

1. Yagona rasmiy standart ishlab chiqish va joriy etish. Apostrof va ikki belgili tovushlar masalasini hal qilish uchun optimal variant tanlanishi kerak.

2. Texnologik integratsiyani kuchaytirish. Yozuv belgilarini barcha kompyuter va mobil qurilmalarda qulay kiritish imkoniyatlarini yaratish zarur.

3. Ta’lim tizimini yagona yozuv asosida barqarorlashtirish. O‘quv darsliklari va metodik qo‘llanmalar yagona standart asosida tayyorlanishi shart.

---

[67] Abdurahmonov, A. (2010). O‘zbek tili tarixi va yozuv masalalari. Toshkent: Fan.
[68] Sodiqov, H. (2018). O‘zbek alifbosida o‘ va g‘ belgilarining yozilishi muammolari. O‘zbek tili va adabiyoti, 3, 45–51.
[69] Qodirov, S. (2019). Ta‘lim tizimida lotin yozuvining qo‘llanilishi muammolari. Ta‘lim va innovatsiya, 1, 22–28.
[70] Lewis, G. (1999). The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success. Oxford: Oxford University Press.

4. Jamoatchilik bilan muhokama. Yozuv islohoti keng jamoatchilik ishtirokida bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak.

5. Xalqaro tajribadan foydalanish. Turk dunyosidagi yozuv standartlari tahlil qilinib, O‘zbekiston uchun eng maqbul yechim ishlab chiqilishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek lotin yozuvi muammosini hal etish nafaqat lingvistik masala, balki davlat tilining mavqei, xalqning savodxonligi, milliy o‘zlikni anglash va xalqaro maydondagi integratsiya uchun ham hal qiluvchi ahamiyatga ega. Agar alifbo siyosatida qat’iyat, barqarorlik va ilmiy asoslanganlik ta’minlansa, o‘zbek tili XXI asrda ham mustahkam, nufuzli va zamonaviy til sifatida rivojlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Birlamchi manbalar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi. (1993). Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida Qonun. Toshkent.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (1995). O‘zbek lotin alifbosi va imlo qoidalari to‘g‘risida qaror. Toshkent.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (1995). O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari. Toshkent.

Ikkinchi darajali manbalar (kitoblar, monografiyalar):

1. Abdurahmonov, A. (2010). O‘zbek tili tarixi va yozuv masalalari. Toshkent: Fan.

2. Abdurahmonov, A., & Rustamov, A. (1984). O‘zbek tili tarixi. Toshkent: O‘zbekiston SSR Fan nashriyoti.

3. Allworth, E. (1990). The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present. Stanford: Hoover Institution Press.

4. Karimov, I. (1995). O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. Toshkent: O‘zbekiston.

5. Lewis, G. (1999). The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success. Oxford: Oxford University Press.

6. Rustamov, A. (1984). O‘zbek yozuvining tarixiy taraqqiyoti. Toshkent: Fan.

Ilmiy maqolalar (jurnallar):

1. Bobojonov, F. (2020). Lotin yozuvini mukammallashtirish bo‘yicha takliflar. Til va adabiyot, 4, 33-39.

2. Bobojonov, F. (2022). Internet muhitida o‘zbek tilining yozuv madaniyati. Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar, 70-75.

3. Ergashev, O. (2021). Yozuv islohoti va uning iqtisodiy oqibatlari. Iqtisodiy tadqiqotlar, 2, 14-19.

4. Ergashev, O. (2021). Yozuv standartlari va klaviatura muammolari. Axborot madaniyati, 2, 10-16.

5. Göksel, A., & Kerslake, C. (2005). Turkish: A comprehensive grammar. Routledge.

6. Hasanov, R. (2015). Ozarbayjon yozuvi va davlat siyosati. Til va jamiyat, 2, 45-52.

7. Karimov, H. (1991). Lotin yozuvi va fonetik tamoyil. O‘zbek tili va adabiyoti, 1, 27-31.

8. Karimov, N. (2020). Raqamli texnologiyalar va o‘zbek yozuvi. Axborot texnologiyalari, 4, 60-66.

9. Karimov, N. (2021). Raqamli texnologiyalar sharoitida o‘zbek lotin yozuvi. Axborot texnologiyalari, 3, 57-62.

10. Mirzaev, M. (1980). O‘zbek yozuvi va talaffuz munosabati. Tilshunoslik masalalari, 2, 33-39.

11. Pavlenko, A. (2020). Qozog‘iston yozuv islohoti va uning ijtimoiy oqibatlari. Sotsiollingvistika jurnali, 4, 60-67.

12. Qodirov, S. (2019). Ta’lim tizimida lotin yozuvining qo‘llanilishi muammolari. Ta’lim va innovatsiya, 1, 22-28.

13. Rasulov, I. (2016). O‘zbek imlosida talaffuz va yozuv tafovutlari. Filologiya masalalari, 2, 71-76.

14. Rasulov, I. (2019). Lotin yozuvi va xalqaro standartlar. Filologiya masalalari, 1, 44-49.

15. Sodiqov, H. (2018). O‘zbek alifbosida o‘ va g‘ belgilarining yozilishi muammolari. O‘zbek tili va adabiyoti, 3, 45-51.

16. Sodiqov, H. (2020). O‘zbek alifbosi islohotlariga ijtimoiy munosabat. O‘zbek tili va adabiyoti, 2, 51-56.

17. Tursunov, A. (2017). Rasmiy hujjatlarda o‘zbek lotin yozuvining qo‘llanilishi. Huquq va jamiyat, 2, 14-20.

18. Tursunov, A. (2020). Yangi alifbo loyihasi: imkoniyat va muammolar. Davlat tili va jamiyat, 2, 18-24.

Konferensiya materiallari / tezislar:

1. Bobojonov, F. (2022). O‘zbek tilida nomlash va neyming xizmati. Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar. Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.

Xorijiy ilmiy manbalar:

1. Fierman, W. (2018). Language planning and identity in Kazakhstan. International Journal of the Sociology of Language, 252, 75-98.

2. Landau, J. M., & Kellner-Heinkele, B. (2001). Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States. Ann Arbor: University of Michigan Press.

3. Saparov, A. (2014). Writing systems and national identity: The case of Turkmenistan. Nationalities Papers, 42(3), 523-540.

O‘ZBEK TERMINOLOGIYASI ABDUVAHOB MADVALIYEV TALQINIDA

Jo‘rayeva Dilorom Ulug‘bek qizi
Qo‘qon davlat universiteti magistranti
Ilmiy rahbar: Sh.Toshxujayeva

Annotatsiya: mazkur maqolada A.Madvaliyevning terminologiya sohasi bo‘yicha olib borgan izlanishlari haqida to‘xtalib o‘tiladi.

Kalit so‘z va iboralar: qo‘shma termin, terminelement, gibrid termin, morfologik dubletlar;

Аннотация: данная статъя посвящена исследованиям А.Мадвалиева в области терминологии.

Ключевые слово: сложный термин, терминалъный елемент, гибридный термин, морфологические дублеты.

Abstract: this article focuses on A.Madvaliyev’s research in the field of terminology.

Keywords: compound term, terminal element, a hybrid term, morphological doublets.

Tilshunoslikda terminlarni tartibga solish masalasi har doim ham dolzarb bo‘lib kelgan va bugun ham bu masala o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Filologiya fanlar nomzodi, katta ilmiy xodim Abduvahob Madvaliyev terminologiya sohasi bo‘yicha qator izlanishlar olib borganlar. Xususan, “ O‘zbek terminologiyasida leksik variantlar “ (1976), “ O‘zbek tili ilmiy - texnikaviy terminologiyasi va uni tartibga solish prinsiplari “ (1991), “ O‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari“ (2017) shu to‘plamlar hamda o‘ndan ortiq terminologik lug‘atlar muallifidir. A.Madvaliyevning asarlarida terminlar haqida fikrlar aniq hamda izohlar bilan berilgan. Masalan, “O‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari “ ga doir to‘plamida termin, terminografiya, xalqaro prepozitiv terminelementlar, qo‘shma terminlar, kimyo faniga doir terminlar, gibrid terminlar, shuningdek, qator terminologiya sohasiga bag‘ishlangan izlanishlari o‘rin olgan. “Termin - terminologik lug‘at - izohli lug‘at“ maqolasida terminologik lug‘atlarga shunday ta’rif bergan. “Terminologik lug‘atlar, odatda, sinxron materialni qamrab oladi, lekin ular eskira borgan sari nafaqat tegishli terminologiya tarixini, balki o‘sha terminologik lug‘atlar

yaratilgan tilning tarixini o‘rganishda muhim manbalardan biriga aylanib qoladi“.[1.55] Demak, terminologik lug‘atlar ham izohli yoki imlo lug‘atlari kabi muhim manbadir. “O‘zbek tilida kimyo terminlari va ularning izohli lug‘atda berilishi“ mavzusidagi maqolasida o‘zbek kimyo terminologiyasining asosiy mavzuviy guruhlarga ajratadi:

1. Kimyo fani tarmoqlarini bildiruvchi terminlar;
2. Kimyoviy elementlarni bildiruvchi terminlar;
3. Umumkimyoviy tushunchalar, kimyoviy tahlil metodlarini bildiruvchi terminlar;
4. Kimyoviy qonunlar, nazariyalar, hodisalar, shuningdek, reaksiyalarni bildiruvchi terminlar;
5. Kimyoviy jarayonlar, amallar hamda ularning natijalarini, hosilalarini ifodalovchi terminlar;
6. Fizik - kimyoviy xossalarni ifodalovchi terminlar;
7. Kimyoviy asbob - uskuna, apparatlar va ularning qismlarini bildiruvchi terminlar;
8. Moddalarining sinflarini ifodalovchi terminlar, shuningdek, son - sanoqsiz nomenlar;

1991- yilda “Qo‘shma terminlar imlosi va uni tartibga keltirish haqida” yozgan maqolasida qo‘shma terminlarning imlosiga to‘xtalib o‘tadi. Xususan, qo‘shma terminlar sohasidagi kamchiliklarning asosiylarini sanab o‘tadi:

1. Bir tushunchani turli xil variantlar bilan ifodalash, ya’ni terminlar dubletligi;
2. Bir tipdagi qo‘shma terminlarning xilma - xil yozilishi;

Rus tilidagi “огнестойкий - огнеупорный”, “огнестойкостъ -огнеупорностъ” termin va terminelementlari o‘zbek tilidagi lug‘at va darsliklarda ham leksik, ham imloviy variantlarda ifodalanishi kabi misollar bilan izohlaydi.

1983-yilda “O‘zbek kimyo terminologiyasining ilk rivojlanish davri haqida “ (XX asrning 20-yillari) yozgan maqolasida kimyo terminologiyasining nihoyatda oqsoq ekanligini, termin qo‘llashda biron bir tamoyilga amal qilinmagani haqida aytib o‘tadi.

1989-yilda “Kimyoga oid ba’zi atamalar haqida“yozgan maqolasida Kimyo - ximiya so‘zlarining kelib chiqishi, qaysi tilga mansubligi haqida bir qancha farazlar mavjudligini misollar bilan tushuntirgan.

1986-yilda “Morfologik dubletlar “yozgan maqolasida morfologik dubletlarning yuzaga kelish sabablarini misollar bilan izohlab bergan.

Kimyo terminlarining semantik usul bilan yasalishi haqida ham to‘xtalib o‘tadi. “O‘zbek terminlarining semantik usul bilan hosil qilinishi sof o‘zbekcha yoki o‘zbek tilida avvaldan ishlatib kelingan arabcha va forscha, shuningdek, ayrim ruscha - baynalmilal so‘zlarni yangi, kimyoviy ma’noda qo‘llashdan iborat. Bu yangi ma’no

muayyan umumiste’moldagi so‘zning avvalgi ma’nolaridan biri asosida yuzaga keladi “[2.117]. Shuningdek, etimologik dubletlar, qo‘shma termin hamda qo‘shma so‘zlarning farqli va umumiy jihatlari, kimyo terminologiyasida dubletlik va uni minimumga keltirish masalalari haqida bir qator izlanishlar olib borganlar.

Foydanilgan adabiyotlar

1. Madvaliyev A. Termin - Terminologik lug‘at - Izohli lug‘at. O‘zbek tili va adabiyoti 6 / 2008. 55- bet

2. Madvaliyev A.“O‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari“ “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi “ Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent. 2017. 117- bet

3 Gaziyeva Maftuna, Pirmatova Dilorom Terminologik lug‘atlar hamda ularning afzalliklari xususida. Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali. 1-5-betlar.

4 Gaziyeva Maftuna, Pirmatova Dilorom O‘zbek terminologiyasining leksik - genetik xususiyatlari masalasi TA’LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI 3 (5), 230- 236 betlar, 2023

6 Pirmatova Dilorom “ Qo‘shma so‘z va qo‘shma terminlarning birlashtiruvchi hamda farqlovchi tomonlari. BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI, 492 -496 betlar.

SURXONDARYO TOPONIMIYASIDA “BEK”, “XONA”, “OBOD” APELLYATIVLI BIRLIKLAR

Majidova Shahnoza Komilovna
F.f.f.d. (PhD), v.b. dotsent
TerDPI O‘zbek tili adabiyoti kafedrasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tili toponimiyasida keng tarqalgan bek, xona, obod appelyativli joy nomlarining kelib chiqishi, semantik xususiyatlari va qo‘llanish doiralari tahlil qilinadi. Shu tarkibli toponimlarning tarixiy-etimologik ildizlari ochib berilib, ularning ijtimoiy-siyosiy, madaniy va geografik omillar bilan bog‘liqligi ko‘rsatiladi. Tadqiqotda Surxondaryo va boshqa hududlardan olingan joy nomlari misolida appelyativlarning nomshakllanish jarayonidagi o‘rni hamda xalq tilida mustahkamlanish mexanizmlari yoritiladi. Maqola natijalari o‘zbek

toponimiyasining lug‘aviy boyligini ochishda va joy nomlarini lingvistik jihatdan tizimlashtirishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek toponimiyasi, bek, xona, obod, appelyativ, etimologiya, joy nomlari, semantika

O‘zbek tilshunosligida so‘z turkumlarini tasniflash borasida ancha ishlar amalga oshirilgan. Ayniqsa, so‘z turkumlaridagi qo‘shma so‘zlar to‘g‘risida qator ilmiy ishlar nashr etilgan. [1. 36 b, 2. 64 b, 3. 144 b.] Lekin onomastik leksikada qator qo‘shma so‘zlarning xususiyatlari, ularning o‘zbek tili leksikasida tutgan o‘rni kabi masalalarni yetarli darajada tasniflangan deb bo‘lmaydi. O‘zbek tili onomastik leksikasida “bek”, “bonu”, “begim”, “jon”, “xon”, “xona”, “obod” va shu kabi qator komponentlar keng qo‘llaniladi. Sanalganlardan “bek” birligi onomastik leksikada uzoq davrlardan beri ishlatib kelinadi. Aslida “bek”, “jon”, “xon”, “xona”, “obod” so‘zi “turkiy xalqlarning ba’zilarida xonliklar davrida davlat arboblariga, shahar yoki viloyat hokimlariga, ularning bolalariga berilgan faxriy unvon hamda shunday unvonga sazovor bo‘lgan shaxs” ma’nosida qo‘llangan. “Bek”, “jon”, “xon”, “xona”, “obod” komponenti turli so‘zlarda turlicha mavqega egaligini ta’kidlash lozim. Masalan, Qoraxon (Denov t. Qoraxon mah.), Qoraxon -2 (Termiz t. Qoraxon mah.), Ashurxon (Bandixon t. Qo‘shqo‘ton mah.), Bandixon-2 (Bandixon t. Birdamlik mah.), Zarxona (Sariosiyo t. Sebzor mah.), Laylakxona (Sho‘rchi t. Polvontosh mah.), Omonxona (Boysun t. Inkobod mah.), Chinobod (Angor t. Chinobod mah.), Yangiobod (Angor t. Yangiobod mah.), Obodon (Denov t. Obodon mah.), Gulobod (Denov t.), Fayzobod (Denov t.), Yangiobod (Denov t.), Obodguzar (Jarqo‘rg‘on t.), Mehnatobod (Jarqo‘rg‘on t.), Yangi Hayitobod (Jarqo‘rg‘on t. Hayitobod mah.), Xalqobod (Qiziriq t. Xalqobod mah.), Xomkonobod (Qiziriq t. Xomkon mah.), Dashtobod (Qumqo‘rg‘on t. Saxovat mah.), Xalqobod (Qumqo‘rg‘on t. Xalqobod mah.).

Bular sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin: - qo‘shma so‘zning bir elementi: Nodirbek - Nodir, Alibek - Ali, Hamzabek - Hamza kabilar; - so‘z tarkibidagi affiksoid (bunda so‘zlar “bek” qismisiz ishlatilmaydi): Oybek - Oy emas, Cho‘lbek - Cho‘l emas, Bekjon - Jon emas kabilar; - so‘zdagi o‘ringa ko‘ra:

a) birinchi komponent: Bekavlod (Jarqo‘rg‘on t. Yangiturmush mah.), Jonbaxti (Sariosiyo t. Xalqobod mah.), Xonjiza (Sariosiyo t.), Obodturmush (Bandixon t. Birdamlik mah.), Obodqishloq (Denov t. Yangiobod mah.), Obodyurt (Qumqo‘rg‘on t. Islomobod mah.);

b) ikkinchi komponent: To‘g‘onbek, O‘rmonbek, Teshabek, Jo‘rabek va h.k. O‘zbek tilida “bek” komponentli onomastik ko‘shma so‘zlar boshqa qo‘shma so‘zlar kabi kompozitsiya usuli bilan yasaladi. Kompozitsiya usuli bilan so‘z yasalishi deyilganda, umuman qo‘shma so‘zlar, jumladan, “bek” komponentli onomastik

qo‘shma so‘zlar ham tushuniladi. Lekin qo‘shma so‘zlarning hammasi kompozitsiya usuli bilan hosil qilingan emas. Jumladan, leksiksintaktik usul bilan ham qo‘shma so‘zlar yasaladi. [2. 16 b.] “Bek” so‘zi ko‘pincha ot (Bektosh, Bekbola, Bekmirzo, Bekmurod), fe’l (Bekbos, Bekkel, Bekberdi, Bektursun, Bekbo‘lsin) va sifat so‘z turkumi so‘zlariga (Bekqora, Bekbotir, Ulug‘bek) qo‘shilib kelishini ta’kidlash lozim. Shuni ham ta’kidlash kerakki, hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi beka, xon, jon, niso, noz, oy, poshsho, sulton kabi so‘zlar bilan bir qatorda “bek” so‘zini qo‘shish bilan ham ayollar ismini bildiruvchi qo‘shma so‘zlar yasaladi: Beknisa, Bekxon, Bekbibi, Beknor, Bekposhsho, Beksulton, Beknoz, Bekoy va boshqalar. Aslida xotin-qizlarga nisbatan “beka” (bek avlodiga mansub ayol) so‘zi qo‘llaniladi. Bunda har xil tushunchani bildiradigan so‘zlarga “beka” qo‘shilib ayollar nomini bildiradigan qo‘shma so‘zlar yasaladi. Lekin bunday qo‘shma so‘zlar onomastik leksikada ko‘pchilikni tashkil etmaydi: Boltabeka, Gulibeka, Gulbeka, Xolbeka kabilar. Umuman olganda, “bek” komponenti o‘zbek tili onomastik leksikasida quyidagi ma’no guruhlari tarkibida uchraydi:

1. Modda-ma’dan tushunchasini bildiradigan so‘zlar: Bektemir, Bektosh, Bekpo‘lat, Bektillo, Kumushbek, Oltinbek, Toshbek, Tillabek kabilar.

2. Qarindoshlik tushunchasini bildiradigan so‘zlar: Bekbola, Bektog‘a, Bekbobo, Bobobek, Bobobek, O‘g‘ilbek.

3. Amal-mansab tushunchasini bildiradigan so‘zlar: Amirbek, Bekboy, Bekamin, Bekmir, Bekmirzo, Beksulton, Bo‘lisbek, Shohbek kabilar.

4. Tana a’zolari tushunchasini bildiradigan so‘zlar: Bekbosh, Bektan, Bekqo‘l kabilar.

5. Jonivor tushunchasini bildiradigan so‘zlar: Arslonbek, Bekbo‘ri, Bekbo‘ta, Bektoy, Bekqo‘zi, Burgutbek, To‘rg‘aybek, Sherbek, Qoplonbek, G‘ozibek kabilar.

6. Xususiyat bildiradigan so‘zlar: Ahilbek, Beknoz, Bekbotir, Bekturg‘un, Bekqora, Kenjabek, Kattabek, Malhambek, So‘fibek, Ulug‘bek, Qorabek kabilar.

7. Harakat tushunchasini bildiradigan so‘zlar: Bekbergan, Bekberdi, Bekbersin, Bekbo‘l, Bekdurdi, Bekbo‘ldi, Bekbo‘lsin, Bekkel, Bekkeldi, Bektursun, Bektug‘di kabilar.

8. Qurol-aslaqa tushunchasini bildiradigan so‘zlar: Boltabek, Teshabek, Qurolbek kabilar.

9. Samo bilan bog‘liq tushunchalarni bildiradigan so‘zlar: Oybek, Bulutbek, Oftobbek kabilar.

10. Joy-makon tushunchasini bildiradigan so‘zlar: Buxorbek, Orolbek, Cho‘lbek, Qo‘qonbek, O‘rmonbek kabilar.

11. Yaqinlik, do‘stlik tushunchasini bildiradigan so‘zlar: Adashbek, Yorbek, Jo‘rabek, Do‘stbek, Eshbek kabilar.

12. Tanadagi biror belgi tushunchasini bildiradigan so‘zlar: Norbek, Melibek, Xolbek kabilar.

13. Kasb-kor tushunchalarini bildiradigan so‘zlar: To‘g‘onbek, Elchibek kabilar.

14. Qavm, qabila, elat, ulus kabi so‘zlar: Arabbek, Olotbek, Elbek, Ulusbek, Qirg‘izbek, Qipchoqbek kabilar.

15. Narsa-predmet tushunchasini bildiradigan so‘zlar: Savatbek kabi.

16. Fasl tushunchasini bildiradigan so‘zlar: Bahorbek, Savurbek kabilar.

17. Fitonim tushunchasini bildiradigan so‘z: Gulbek kabi.

18. Marosim tushunchasini bildiradigan so‘z: To‘ybek kabi.

19. O‘lchov va miqdor tushunchasini bildiradigan so‘zlar: Oltibek, Oltmishbek kabilar. Xullas, o‘zbek tilida “bek” komponentli onomastik qo‘shma so‘z ko‘plab uchraydi. Ular hozirgi kunda keng iste’molda qo‘llanishi bilan xarakterlidir. Bizningcha onomastik leksikada qo‘shma so‘zlarni hosil qiluvchi boshqa bir qator komponentlar ham borki, ularni alohida tadqiqot etish hozirgi zamon tilshunosligida dolzarb masalalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мадалиев Б. Ўзбек тилида қўшма сўзлар. - Т., 1966. - 36 б.

2. Маматов Н. Ўзбек тилида қўшма сўз. - Т., 1984. - 64 б.

3. Ҳожиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. - Т., 1963. - 144

ODILJON BOZOROV - O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA FALSAFIY METODOLOGIYA ASOSCHISI

Tursunova Odinaxon O‘ktamjon qizi
Qo’qon davlat universiteti 2-bosqich magistranti
odinaxonrasulova2@gmail.com
Ilmiy rahbar: Shoiraxon Toshxujayeva

Annotatsiya: Ushbu maqolada Odiljon Bozorovning falsafiy qarashlari va lingvistik g‘oyalarni yoritishda falsafa va mantiq fani kategoriyalari bilan bog‘liq jihatlari yoritilgan. Jumladan, “Tilshunoslikning falsafiy metodologiyasi” asari haqida mulohazalar keltirilgan.

Kalit so’zlar: Odiljon Bozorov, falsafa, falsafiy dunyoqarash, tilshunoslikning falsafiy metodologiyasi, falsafiy qonunlar, mantiq tushunchasi, formal mantiq, dialektal mantiq, sifat darajalanishi

ОДИЛЖОН БОЗОРОВ - ОСНОВОПОЛОЖНИК ФИЛОСОФСКОЙ МЕТОДОЛОГИИ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация: В статье рассматриваются философские взгляды Одилжона Бозорова и аспекты, связанные с категориями философии и логики в освещении лингвистических идей. В частности, даются комментарии к работе «Философская методология языкознания».

Ключевые слова: Одилжон Бозоров, философия, философское мировоззрение, философская методология лингвистики, философские законы, понятие логики, формальная логика, диалектическая логика, степень качества.

ODILJON BOZOROV - FOUNDER OF PHILOSOPHICAL METHODOLOGY IN UZBEK LINGUISTICS

Annotation: This article discusses the philosophical views of Odiljon Bozorov and aspects related to the categories of philosophy and logic in the coverage of linguistic ideas. In particular, it presents comments on the work "Philosophical Methodology of Linguistics".

Keywords: Odiljon Bozorov, philosophy, philosophical worldview, philosophical methodology of linguistics, philosophical laws, concept of logic, formal logic, dialectical logic, degree of quality

Har bir buyuk olim o’zidan so’ng mustahkam va mazmunli ilmiy meros qoldiradi. Ilmiy meros bu - shunchaki yozilgan asarlar majmuasi emas, balki olimning intellektual izlanishlaridagi uslubiy yondashuvlari, nazariy g‘oyalari, fan sohasiga olib kirgan yangiliklari kelajak avlod tadqiqotchilari uchun yo’l-yo’riq bo’lib xizmat qiladigan kontseptual asosdir.

Zamonaviy falsafa metodologiyasida ilmiy meros tushunchasi ikki asosiy qatlamda talqin qilinadi: birinchidan, bu - olimning ilmiy faoliyati natijasida yuzaga kelgan nazariy va amaliy g‘oyalar tizimi; ikkinchidan, ularning vaqt o’tishi bilan o’z dolzarbligini yo’qotmay, yangi tadqiqotlar uchun metodologik asos vazifasini o’tay olish qobiliyatidir. Shu ma’noda, ilmiy meros nafaqat tarixiy xotira, balki istiqbolli ilmiy harakatning boshlang‘ich nuqtasidir. Mazkur maqolada tilshunos olim Odiljon Bozorovning ilmiy merosidan o’rin olgan va falsafiy qarashlari aks etgan ayrim tadqiqotlari xususida mulohazalar keltiriladi.

Professor Odiljon Bozorov murakkab va mas’uliyatli ilmiy jarayonlar markazida turib, o’zining boy va sermazmun ilmiy merosi bilan alohida ajralib turadi. U o’z faoliyati davomida tilshunoslik va falsafa sohalarining kesishgan nuqtalarida o’ziga xos ilmiy konsepsiyalarni ishlab chiqqan, ayniqsa, til fenomenini dialektik-falsafiy

nuqtai nazardan tahlil qilish uslubini taklif etganligi bilan e’tiborga loyiqdir. Uning “Tilshunoslikning falsafiy metodologiyasi” nomli monografiyasi nafaqat muayyan bir mavzuni yoritadi, balki til hodisalariga ilmiy-falsafiy yondashuv madaniyatini shakllantiradi.

Shu bois, professor Odiljon Bozorovning ilmiy merosi o’z ichiga metodologik va nazariy aniqlikni jamlagan holda, o’zbek tilshunosligi va falsafiy tafakkuri rivojiga muhim hissa qo’shgan bebaho intellektual manba hisoblanadi. Jumladan, olimning “Tilshunoslikning falsafiy metodologiyasi”, “Til va nutq”, “Dialektika hozirgi o’zbek tilshunosligining metodologiyasi sifatida”, “Til mohiyatini o’rganishda falsafiy metodologiyaning ahamiyati”, “Til qonunlarini o’rganish metodologiyasi va o’zbek tilida darajalanish qonuni”, “Til tadqiqotchilari uchun mantiq metodologiyasi”, “Dialektik til oppozitsiyalari xususida”, “Falsafiy pragmatizm, pragmatik va lingvistik pragmatika”, “O‘zbek tilshunosligida tasnif muammolari”, “Hozirgi fonologiya uchun aynanlik talqinining ahamiyati” kabi katta-kichik tadqiqotlari falsafa fanining irmoqlaridan suv ichgan holda yuzaga kelgan.

“Yuzlab maqolalar muallifi bo’lgan Odiljon Bozorovning “Dialektika hozirgi o’zbek tilshunosligining metodologiyasi sifatida” (2002), “Til tadqiqotlari uchun mantiq metodologiyasi” (2006), “Til o’rganishda falsafiy qonunlar metodologiyasi” (2008), “Hozirgi fonologiyada aynanlik talqinining ahamiyati”(2006), “An’anaviy va sistemaviy tilshunoslikning o’zaro munosabati”, (2014) “Tilni tadqiq etish: antroposentrizm va lingvosentrizm” (2018) kabi asarlarida hozirgi o’zbek tilshunosligi uchun xizmat qiluvchi metodologiyalar haqida fikr yuritiladi.[4; 4]

Tilshunoslik ilmida Odiljon Bozorov falsafiy olim sifatida alohida e’tirof etiladi. Chunki olimning deyarli barcha ilmiy asarlarida falsafiy tafakkur va falsafiy dunyoqarash aks etib turadi. “Tilshunoslikning falsafiy metodologiyasi” asarida mana shunday falsafiy qarash va nazariyalar alohida qimmat kasb etadi.

Ushbu to’plamda “Tilshunoslikning falsafiy metodologiyasi - tilni tadqiq etish uchun falsafiy kategoriya va qonunlar yo’llanmalari”, deya olim tomonidan izoh keltiriladi. Demak, bundan ko’rishimiz mumkinki, mazkur asar Odiljon Bozorovning falsafiy olim sifatidagi qarashlarini yaqqol aks ettiradi.

Odiljon Bozorov kitob muqaddimasida mazkur monografiyasini ustozi, “o’zbek tilshunosligida substansional va sistem-struktur yo’nalishlar tadqiqotlariga ustuvorlik maqomini bergan, tilshunoslarning falsafiy metodologiya bilan qurollanishlarini zarur deb bilgan faylasuf tilshunos, filologiya fanlari doktori, professor Hamid Ne’matov G‘ulomovichga hamda ularning turmush o’rtog‘i Tamara Hafizovaga” bag‘ishlab yozganligini ta’kidlaydi.(Ushbu ikki shaxs Odiljon Bozorov hayoti va ilmiy faoliyatiga katta ta’sir ko’rsatgan).[3; 4]

Monografiyaning dastlabki boblarida falsafiy qonunlarga murojaat qilinadi. Jumladan, 33 ta falsafiy kategoriya - narsa kategoriyasi, sifat va miqdor, mazmun va

shakl, mohiyat va hodisa, aynanlik, farqlilik, ziddiyat, qarama-qarshilik, umumiylik va xususiylik, imkoniyat va voqelik, zaruriyat va tasodif, sabab va natija, inkor, harakat va sokinlik, asos va asoslanganlik, qism va butun, sistema va uning tarkibiy qismlari(substansiya va element), munosabat, struktura kabi falsafiy kategoriyalarning tilshunoslik ilmidagi ahamiyatini ochib beradi.

Keyingi boblarda esa falsafiy qonun tushunchasiga ta’rif beriladi. Shuningdek, falsafa ilmidagi uch qonun - qarama-qarshiliklar birligi va kurashi, miqdor o’zgarishlarining sifat o’zgarishlariga aylanishi, inkorni inkor kabi qonunlarning asosiy belgilari sanab ko’rsatilgan hamda ushbu qonunlar asosida til birliklarining qanday hosil bo’lishi misollar yordamida izohlab berilgan.

Mazkur ilmiy asardagi har bir falsafiy kategoriya metodologiyasi tavsifiy matni ikki qismdan iborat. Birinchi qismda muayyan falsafa kategoriyasi mazmuni belgilari raqamlar orqali sanab ko’rsatiladi. Ikkinchi qismda esa falsafiy kategoriya mazmuni belgilarining tilshunoslikda qanday voqealanishi, xususiylanishi haqida fikr yuritiladi. Misol uchun, monografiyada sifat kategoriyasiga ta’rif berishda uning 17 ta belgisini sanaydi. Keyingi o’rinlarda esa ularga birma - bir izoh berib, mazmuni bayon etiladi:

“Falsafiy adabiyotlarda sifat kategoriyasining quyidagi belgilari ko’rsatiladi: 1) sifat narsa, hodisalarda mavjud bo’lgan belgi (xususiyat)lar tizimidir; 2) narsa, hodisalarning muhim belgilarigina sifatni tashkil etadi; 3) sifat narsa, hodisalarning ichki muayyanligini ta’minlaydi, ularga o’ziga xoslik, o’zlik, barqarorlik bag‘ishlaydi; 4) sifat mohiyatning turini, yakkaligini bildiradi; 5) sifat davomiylik, uzluksizlikning uzilishi natijasida shakllanadi; 6) sifatlar birlamchi (obyektiv) va ikkilamchi (subyektiv) shakllarda bo’lishi mumkin; 7) narsada asosiy va asosiy bo’lmagan sifatlar mavjud; 8) narsada shunday sifat borki, u har qanday sharoitda o’zini namoyon qiladi. Bu asosiy sifatdir: bir narsa ikkinchi narsaga aylansagina uning asosiy sifati yo’qoladi; 9) bir sifat turli sharoitlarda turlicha holatlarga ega bo’lishi mumkin; 10) narsa nomuhim xususiyatlarini yo’qotsa yoki yangidan hosil qilsa ham, u o’z sifatini yo’qotmaydi;”[3; 19]

Olimni ushbu monografiyani yozishga undagan narsa, birinchidan, falsafani “fanlar onasi” ekanligini mohiyatan anglaganida hamda ushbu fanni chuqur bilganidadir. olim oliy o’quv yurtlarida falsafa fani juda sayoz - umumiy tarzda o’tilishini tanqid qilgan. Uning fikricha, har bir sohada falsafaning maxsus shu fan birlikariga oid qonuniyatlarinigina o’rgatilishi zarur sanalgan. Misol uchun, matematika sohasida, ona tili va adabiyot sohasida, xorijiy tillar va boshqa ilm tarmoqlarida falsafiy kategoriyalar turlicha namoyon bo’ladi. Falsafa fani aynan shu xususiyatlarni farqlab o’rgatishi lozimligi ta’kidlab o’tilgan.

Olimning boshqa tadqiqotlariga nazar tashlasak, ularda ham falsafiy dunyoqarash aks etib turadi. Jumladan, “Til tadqiqotchilari uchun mantiq metodologiyasi” maqolasida sifat darajalarining turlari orasida yetarli asosdagi

ziddiyat-oppozitsiya yo’qligi, darajalanishning tayanch nuqtasi esa predmetning “me’yoriy belgisi” ekanligi haqidagi qarashlarini ifodalaydi. Barcha tomonidan aksioma sifatida qabul qilingan “oddiy-qiyosiy-orttirma” shaklidagi tasnif mantiqan asossiz ekanligini tushuntiradi. Bu o’rinda ularni mazmuniy va semantik jihatdan qayta ko’rib chiqishni, ya’ni faylasuf olim sifat darajalarini “ozaytirma”, “me’yoriy” va “orttirma” darajalarga ajratishni taklif qilib, ularning semantik mohiyatini ochib beradi. Shu bilan birga, an’anaviy tasnifning sun’iyligi, formal mantiq qonuniyatlariga asoslangan qoidalarning mantiqiy asossizligi va tilshunoslik ta’limida yuzaga keladigan qiyinchiliklar haqida tanqidiy mulohaza yuritadi. Bu borada olimning o’zi shunday yozadi: “Dialektik mantiqning uchinchisi mavjud qonuni formal mantiq “chala qoldirgan”, “uchinchisi (o’rtahol) kabilarni o’rganishga yordam beradi. Bunda chet ikki qismning o’rganilish yutuqlari hisobga olingan holda “o’rtahol” jiddiy o’rganiladi, uning “kambag‘al” va “boy”ga munosabati belgilanadi. endi “kambag‘al” va “boy”larning ma’nolari, ularning o’zaro zidlanishi asosida emas, balki “boy”ning ma’nosini “o’rtahol”ga bog‘lab tushuntirila boshlaydi hamda shu asosda ushbu tizimdagi qismlarning xususiy ma’nolari va ularning o’zaro munosabatlari haqida to’liq bilimga ega bo’linadi.” [2, 169]

Aytish joizki, Professor Odiljon Bozorov o’zining chuqur ilmiy izlanishlari, nazariy-metodologik qarashlari va falsafiy tafakkur doirasi orqali o’zbek tilshunosligi taraqqiyotiga ulkan hissa qo’shdi. Olimning lingvistika sohasida yangi falsafiy metodologiyaga asos solganligi alohida diqqatga sazovor. Shu jihatdan faylasuf tilshunosning ilmiy merosi yosh tadqiqotchilar uchun muhim manba bo’lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Bozorov O. Tanlangan asarlar: 1-jild. Toshkent, 2023.-183 b.
2. Bozorov O. Tanlangan asarlar: 2-jild. Toshkent, 2023.-245 b.
3. Bozorov O. Tilshunoslikning falsafiy metodologiyasi. Monografiya. T.: Fan. 2021. 115
4. D.SH.Xodjayeva. Odil olim - doim barhayot. Filologiyaning dolzarb masalalari: maqolalar to’plami; Qo’qon, 2023.-560 b.
5. Muhammadjon Boshmonov. Komil inson xotirasi// Ibratli umr solnomasidan zarlavhalar…: maqolalar to’plami; Qo’qon, 2023. - 20-b.
6. Sobirov Abdulhay Shukurovich. “Qora quti” sirlaridan boxabar bo’lgan tilshunos//Filologiyaning dolzarb masalalari: maqolalar to’plami; Qo’qon, 2023.
7. Sobirov M. Professor Odiljon Bozorov va zamonaviy Qo‘qon tilshunoslik maktabi//Ibratli umr solnomasidan zarlavhalar..: maqolalar to’plami; Qo’qon, 2023. - 79-b.

TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MUAMMOLARI

Mutalibova Muqaddasoy Abdunabi qizi
Andoijon davlat pedagogika instituti
Magistratura bo‘limi pedagogika yo‘nalishi 24-02 guruh talabasi

Anatatsiya: Ushbu maqolada, “ Tilshunoslikning dolzarb muammolari” bo‘yicha bilimlarni shakllantirish, kuchaytirish, “Tilshunoslikning dolzarb muammolari”ning o‘ziga xos nazariyasi, til materiallarini ilmiy tahlil etish va ularni amaliyotda tatbiq etish muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida so‘z borgan.

Anatatsia In this article, it is said that it is important to form and strengthen knowledge on "Current Problems of Linguistics", the unique theory of "Current Problems of Linguistics", scientific analysis of language materials and their implementation in practice.

Анация: В этой статье говорится о том, что важно формировать и закреплять знания по «Актуальным проблемам языкознания», уникальной теории «Актуальные проблемы языкознания», научного анализа языковых материалов и их реализации на практике.

Kalit so‘zlar:. Antropotsentrik, “lisoniy bilish”, “lisoniy qiyofa”, “borliqning lisoniy tasviri”, “diskurs “, “ konsept”, lingvokulturologiya.

Keywords Anthropocentric, "linguistic knowledge", "linguistic image", "linguistic image of existence", "discourse", "concept", linguoculturalism

Ключевые слова Антропоцентризм, «языковое знание», «языковой образ», «языковой образ бытия», «дискурс», «концепт», лингвокультурализм.

Bugun zamonaviy jahon tilshunosligidan muhim o‘rin olayotgan jihat bu inson faoliyatining turli sohalar bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan ilmiy ma’lumotlar singishi va o‘zaro ta’siri hisoblanadi. Lingvistikaning turli fan sohalari bilan munosabatga kirishi natijasida tilshunoslikda etnolingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, matematik lingvistika, kompyuter tilshunosligi kabi paydo bo‘lgan yangi yo‘nalishlarning o‘ziga xos xususiyatlari haqida talabalarga puxta bilim berish, yosh iste’dodlarni mazkur sohalarga dadil yo‘llash lozim. Bugun oliy o‘quv maskanlarida o‘zbek tilini o‘qitish jarayonida unga tizim sifatida yondashish, tizim qonunyatlari negizida til va uning birliklari hamda hodisalarini talqin etish, shakl va mazmun

asimmetriyasi, ona tilining funksional ko‘pqirraligi haqida chuqur ilm berish, nazariy jihatdan yetuk lingvistlar tayyorlashda tarixiy tilshunoslik tutgan mavqeini aniq belgilash zarur.

Jahon lingvistikasining ajralmas tarkibiy qismlaridan biri, dunyo tilshunoslik fani oldida turgan dolzarb maslalarni ijobiy hal etishga munosib ulushini qo‘shib kelayotgan o‘zbek tilshunosligi ham o‘tgan asr davomida rang-barang dunyoqarashlar, ta’limotlar, nazariyalar ta’sirini boshidan kechirdi, umumlingvistik jarayonlar qamrovida qoldi.

O‘zbek nomli etnosotsial jamoa, ya’ni millatga taalluqli, uning boy tarixini o‘zida aks ettiruvchi, kundalik aloqa-muloqat ehtiyojini to‘la-to‘kis qondiruvchi, uni birlashtiruvchi, jipslashtiruvchi o‘zbek tilining tabiatini, shakllanish, taraqqiy topish bosqichlari kechagi va bugungi holati, ertangi istiqboli xususida aniq hamda ravshan tasavvurga ega o‘zbek tilshunosligi uchun hozirgi zamon jahon tilshunosligida yuz berayotgan o‘zgarishlar yot emas. Hech ikkilanmay ta’kidlash lozimki, o‘zbek tili tizimida nafaqat qardosh turkiy tillarga oid xususiy jihatlar shuningdek dunyoning besh qit’asida mavjud mustaqil tillarga doir umumiy qonuniyatlar ham qaror topgan. Shu nuqtayi nazardan o‘zbek tilshunosligi bosib o‘tgan murakkab yo‘lga ilmiy yondashishda, obyektiv baho berishda unga xos qonuniyatlarni umumlingvistik hodisalar, jarayonlardan ajratib qo‘ymaslik yoki yulib olmaslik talab qilinadi

Ma’lumki, XX asr boshlarida sotsiologiya va psixologiyadan uzoqlashgan lingvistika “Til o‘zida va o‘zi uchun” shiorini o‘zining yagona obyekti sifatida e’lon qildi. F. de Sossyur ilgari surgan umumiy semiologiya loyihasi semiotikada qisman ifodasini topgan bo‘lsa-da lingvistika o‘z mustaqilligini yo‘qotmadi, semiotikadek umumiy fanning qismiga aylanib ketmadi. Y.D.Aprsyanning qayd etishicha, struktur paradigma tufayli sodir bo‘lgan qayta qurish an’anaviy lingvistikmuammolarni yanada chuqurlashtirdi, boyitdi va kengaytirdi lingvistikani “ilmiy haqiqatni izlash, axtarish metodologiyasi” bilan qurollantirdi XX asr oxiriga kelib tilni belgilar tizimi tarzida tadqiq etish masalasi tadqiqotchilarni ortiqcha qiziqtirmay qo‘ydi. Lingvistika yanapsixologiya va sotsiologiya bilan yaqindan munosabatga kirishishga intila boshladi. Kognitivistika Sossyurning til-nutq, sinxroniya-diaxroniya sintaksis-semantika, leksika-grammatika kabi til dixotomiyalaridan vozkecha boshladi. Tilni insonning kognitiv qobiliyatlaridan biri sifatida baholadi, tilshunoslikni esa kognitologiyaning bo‘lagi deb e’lon qildi. Natijada, tilshunoslik tag‘in o‘z mustaqilligini yo‘qotay dedi. SHunga qaramay til haqidagi fanning yakkalikdan chiqishiga, unga tegishli ijtimoiy ahamiyatning yanada o‘sishiga shak-shubha yo‘q edi. XX asr lingvistikasi bosib o‘tgan yo‘lni kuzatar ekanmiz, undagi bir qator xususiyatlarni e’tirof etish lozim bo‘ladi.

1.Tilshunoslik har doim boshqa, xoh gumanitar, xoh tabiiy fanlar bilan bajonidil aloqaga kirisha oldi. Biologiya, sotsiologiya, psixologiya bilan lingvistikaning

yaqindan aloqasi bois biolingvistika (bu yo‘nalish o‘zbek tilshunosligida hozircha shakllangan emas), sotsiolingvistika, psixolingvistika tarkib topdi. 60-yillardan e’tiboran injener lingvistikasi, keyinroq matematik lingvistika, buning zaminida esa, kompyuterlingvistikasi vujudga keldi. Bunday aloqalar natijasi o‘laroq tilshunoslikka oid tadqiqotlarda turli-tuman tushunchalarni ifodalovchi terminlar o‘z ifodasini topdi. SHunga qaramasdan, tilshunoslikda uning predmetiga mos xususiyatlargina saqlanib qolaverdi, mos tushmaydiganlari o‘z-o‘zidan yo‘q bo‘lib ketdi yoxud sof lingvistik mazmun bilan qanoatlandi.

2. Kiritilayotgan tushuncha uchun aniq ta’rifning yo‘qligi uning samarali qo‘llanishiga to‘sqinlik qilolmadi, “lisoniy bilish”, “lisoniy qiyofa”, “borliqning lisoniy tasviri”, “diskurs “, “konsept” singari terminlar mohiyati qator izlanishlar negizida aniqlashtirib borildi.

3.Tilshunoslikda L.Elmslevning glossematika nazariyasidan boshqa biron bir lingvistik loyiha va lingvistik ta’limot o‘zining mantiqiy poyoniga erishmadi, amalda mujassam bo‘lmadi. SHunday qilib, lingvistika uchun mustaqillik maqomining tabiiyligi, va aksincha, boshqa fanlarning ta’siri sezilarli bo‘lsa-da, ammo muvaqqat xarakterdaligi ayon bo‘ldi. Zikr etilgan jihatlar o‘zbek tilshunosligida ham o‘z ifodasini ma’lum darajada namoyon etdi. Milliy istiqlol tufayli o‘z taraqqiyot yo‘liga tushib olgan ona tilining tabiatiga mos mezonlarni ishlab chiqish, unut bo‘lgan boyliklarini qayta tiklash, sofligini ta’minlash, kelajak istiqbollarini belgilash kabi ustivor jihatlarga «Davlat tili haqidagi», “Ta’lim to‘g‘risidagi” qonunlarda, “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” hamda boshqa ko‘pgina hujjatlarda alohida e’tibor qaratildi. O‘zbek tilshunosligi so‘nggi yillar davomida ma’lum darajada o‘sib, taraqqiyot ta’sirida paydo bo‘layotgan masalalarni hal etishga diqqatini qaratdi. Jahon tilshunosligidagi singari o‘zbek tilshunosligida ham endilikda e’tibor til strukturasi muammosidan tilning inson faoliyatining turli sohalaridagi vazifasiga ko‘cha boshladi. Tilning sistem xarakteri, til birliklarining paradigmatik va sintagmatik xususiyatlari, o‘zaro munosabatini atroflicha tahlil etish kun tartibidan barqaror joy oldi.

Antropotsentrik tilshunoslikning etakchi yo‘nalishlaridan biri hisoblangan lingvokulturologiya (lot. lingua - til + lot. cultura - ishlov berish + yun. logos - ta’limot) tilshunoslik, madaniyatshunoslik, etnografiya, psixolingvistika sohalari hamkorligida yuzaga kelgan, tilning madaniyat, etnos, milliy mentallik bilan o‘zaro aloqasi va ta’sirini antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida o‘rganuvchi sohadir.[1]

Tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, mazkur soha XX asrning so‘nggi choragida shakllandi, “lingvokulturologiya” termini esa V.N.Teliyeva rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog‘liq ravishda paydo bo‘ldi.

Lingvokulturologiyaning yuzaga kelishi haqida gapirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.fon Gumboldtga boribtaqalishini ta’kidlaydilar[2].

Tilshunoslikda bu sohaning shakllanishida A.A.Potebnya, L.Vaysgerber, X.Glins, X.Xols, U.D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyan, A.Vejbitskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning qarashlari muhim rol o‘ynaganligi ta’kidlanadi[3].

Lingvokulturologiya sohasida jiddiy tadqiqotlar yaratgan.

V.A.Maslova ushbu sohaning rivojini 3 bosqichga ajratadi: 1) fan shakllanishiga turtki bo‘lgan dastlabki tadqiqotlarning yaratilishi (V.fon Gumboldt, E.Benvenist, L.Vaysgerber, A.A.Potebnya E.Sepir kabi tilshunoslarning ishlari);

2) lingvokulturologiyaning alohida soha sifatida ajratilishi;

3) lingvokulturologiyaning rivojlanish bosqichi.[4]

Madaniyat, xalq tafakkuri, uning olamni idrok etishidagi o‘ziga xos jihatlarning tilda aks etishini o‘rganish lingvokulturologiyaning asosiy maqsadidir[5]. Mazkur sohaning obyekti til va madaniyat, predmeti esa o‘zida madaniy semantikani namoyon etuvchi til birliklari hisoblanadi.

Binobarin, lingvokulturologiyada madaniy axborot tashuvchi til birliklari tadqiq etiladi[6] Bunday til birliklari lingvomadaniy birliklar termini ostida birlashadi. Ramz, mifologema, etalon, metafora, paremiologik birliklar, lakunalar, stereotiplar, pretsedent birliklar, nutqiy etiketlar eng asosiy lingvomadaniy birliklar hisoblanadi. Olamning lisoniy manzarasini, madaniyatning asosiy konseptlari majmui bo‘lgan konseptosferani, lisoniy ongni tavsiflash hamda til egalarining milliy-madaniy mentalligini aks ettiruvchi lisoniy birliklarni, insoniyatningqadimiy tasavvurlariga muvofiq keluvchi madaniy arxetiplarni, nutqiymuloqotga xos bo‘lgan milliy ijtimoiy-madaniy stereotiplarni aniqlash lingvokulturologiyaning asosiy vazifalari hisoblanadi. Til va madaniyatning o‘zaro ta’siri muammosi etnolingvistika etnopsixolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvomamlakatshunoslik, lingvokonseptshunoslik, lingvopersonologiya kabi sohalarda ham o‘rganiladi. SHu sababli ushbu sohalar lingvokulturologiyaga yaqin sohalar hisoblanadi.[7]

Jumladan, V.N.Teliya bu haqda shunday yozadi:

“Lingvokulturologiya insoniy, aniqrog‘i, insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandir. Bu esa shuni bildiradiki, lingvokulturologiya markazi madaniyat fenome madaniyat fenomeni bo‘lgan inson to‘g‘risidagi antropologik paradigmaga xos bo‘lgan yutuqlar majmuasidir [8]

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. - 288 с.

2.Нурмонов А. Оврупода умумий ва қиёсий тилшуносликнинг майдонга келиши Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдли. 2-жилд. - Тошкент: Академнашр, 2012. - Б. 23-40; Маҳмудов Н. Тилнинг мукаммал тадқиқи йўлларини излаб... Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 2012. - 5-сон. - Б. 3-16.

3.Қаранг: Маслова В.В. Лингвокультурология в система гуманитарного знания Критика и семиотика. Вып. 4. - 2004. - С. 238-243; Маҳмудов Н. Кўрсатилган мақола. - Б. 3-16.

4.Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. - М.: Academia, 2001. - 208 с.

5.Сабитова З.К. Лингвокультурология: учебник. - М.: Флинта: Наука, 2013. - С. 10.

6. Сабитова З.К. Лингвокультурология: учебник. - М.: Флинта: Наука, 2013. - С. 10

7. Сабитова З.К. Лингвокультурология: учебник. - М.: Флинта: Наука, 2013. - С. 10

8. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. - С. 222

AXBOROT MANBALARI

1. www.gov.uz - O‘zbekiston Respublikasi xukumat portali.
2. www.academy.uz (Fanlar akademiyasi)
3. www. Ziyonet. uz
4. www. edu. Uz
5. tdpu-INTERNET. Ped
6. w.w.w. /pedagog/ uz.

ONA TILI FANINI O‘QITISH METODIKASI

Tursinbaeva Umida
O‘zbekiston davlat konservatoriyasi Nukus filiyali san’atshunoslik mutaxasisligi
2-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tili, qoraqalpoq tili umumiy til bo‘yicha o‘qtuvchilarning maktab va boshqa o‘quv dargohlarida dars berish metodlari va uning ahamiyati haqida malumot berilgen.

Kalit so‘zlar: Ona tili, metod, didaktika, til o‘rgatish, maktab, o‘qtuvshi.

Abstract: This article provides information about the methods and importance of teaching Uzbek and Karakalpak language teachers in schools and other educational institutions.

Keywords: Native language, method, didactics, language teaching, school, teacher.

Ona tili metodikasi to‘lig‘icha XX asr mobaynida shakllanib, rivojlangan fandir. Maktab ona tili ta’limini o‘z tarixiy o‘zanida tashkil etish, boshqarish, nazorat qilish, til ta’limining samaradorligini mo‘ljallab tamoman yangi yo‘l - ona tili o‘qitish metodikasini asoslashni ko‘zladik. Siz, ona tili metodikasi fanini, uning tadqiqot predmeti, vazifalari, ta’limni tashkil etish shakllarini yaxshi bilasiz. Biz sizga ona tili metodikasi bilan yonma-yon, parallel o‘rganiladigan ona tili o‘qitish metodikasi fanini taklif qilyapmiz. Ona tili o‘qitish metodikasi qator afzalliklari bilan ona tili metodikasidan farq qiladi. Bu tafovutlar quyidagilar:

-maktablarda ona tili o‘qitish tajribasini pedagogik, psixologik umumlashmalar darajasiga ko‘tarish;

-til o‘qitish tajribasining pragmatik yo‘nalishini-amaliy muammolarni tanlash va bajarish jarayonida o‘quvchining o‘z intilishlari, xatti-harakatlari ustuvorligini ta’minlash;

-bolalarning o‘quv-biluv faoliyatini ta’lim jarayoni subyekti sifatida sharhlash;

-ona tilidan o‘tkaziladigan mashg‘ulotlarni tilni o‘zlashtirishning tabiiy laboratoriyasi sifatida qarashni asoslashdan iborat.

Ushbu maqolada ona tili o‘qitish metodikasi xususida fikr yuritildi. Unda maktabda ona tili o‘qitishning qator muammolariga yangicha yondashildi. Ona tili o‘qitish metodikasiga oid asosiy kategoriyalar tavsifi, o‘zbek tilshunosligi fani va maktab ona tili predmeti, maktab ona tili predmeti va ona tili darsliklari, ona tilidan ma’lumot va ta’lim mazmuni, ona tilini o‘zlashtirish qonuniyatlari va tamoyillari, maktablarda lingvistik mashqlarning mohiyati, qurilishi, tiplari, ta’lim etaloni vositasida ona tili ta’limini loyihalash kabilar shu xildagi muammolar sirasiga kiradi.

Ona tili o‘qitish metodikasi metodik izlanishlarni umumlashtiruvchi pedagogik fandir. U tilshunoslik, umumiy didaktika, bolalar psixologiyasi, metodika kabi qator fanlarning yutuqlariga tayanib o‘z tadqiqot predmeti, vazifalari, tushunchalar tizimini belgilaydi. Ona tili o‘qitish metodikasi boshqa fanlarga nisbatan amaliy fanmi? Agar ona tili o‘qitish metodikasi amaliy fan bo‘lsa, uning nazariy asoslari mavjudmi? Maktabda ona tili o‘qitish amaliyotini ona tili metodikasi ham o‘rganadi. Ona tili o‘qitish metodikasi til o‘qitish tajribasini qaysi jihatlariga ko‘ra tadqiq qiladi? Bu savollarga ona tili o‘qitish metodikasi tadqiqot predmeti, uning vazifalarini aniq chegaralash yo‘li bilan javob izlash mumkin.

Umumiy didaktika ijtimoiy tajribani yoshlarga o‘rgatish muammolarini tadqiq qiluvchi fandir. Ona tili o‘qitish metodikasi esa yoshlarda ijtimoiy tajribaning alohida xususiyati - fikrni til vositasida shakllantirish va uni ro‘yobga chiqarish tajribasini rivojlantirishdan iborat. Til yashagan, yashayotgan va bundan keyin yashaydigan avlodlar o‘rtasidagi vorislikni ta’minlaydigan asosiy vosita bo‘lib, uni maktabda o‘quv predmeti sifatida o‘qitish tilning ta’lim-tarbiyaviy qimmatini yanada oshiradi. Shunday ekan, ona tili o‘qitish metodikasining tadqiqot predmetini qanday tushunmoq kerak?

Adabiyotlarda til o‘qitish metodikasining tadqiqot predmetini ajratishga urinishlar istagancha topiladi. L.P.Fedorenko “ona tilini 5 o‘zlashtirish qonuniyatlari va til bilimlarini bolalarga o‘rgatish vositalarini” bu fanning tadqiqot predmeti sifatida ajratgan. L.P.Fedorenkoning ta’rifida ikki xil hodisa metodikaning tadqiqot predmeti sifatida qayd etilgan. Tilni o‘zlashtirish qonuniyatlari keng hodisa bo‘lib, u ona tili metodikasi fani doirasidan chiqishga olib keladi. Birinchidan, ona tili o‘quv predmeti sifatida ta’lim jarayonida o‘qitiladi. Tilni o‘zlashtirish qonuniyatlari, avvalo, tilning o‘z tabiatiga, urf- odat, an’analar, jamiyat a’zolari o‘rtasidagi muloqot, fiziologik va psixologik hodisalarga daxldor. Ko‘p qirrali, rang-barang jarayonlarga mansub hodisani ona tili metodikasining tadqiqot predmeti sifatida ajratish mantiqan to‘g‘ri bo‘lmaydi. Ikkinchidan, til bilimlarini bolalarga o‘rgatish vositalarini metodikaning tadqiqot predmeti shaklida tan olish bu fanning harakat doirasini toraytirishga sabab bo‘ladi. Aslida esa, ona tili metodikasi va uning qobig‘ida shakllanayotgan ona tili o‘qitish metodikasi didaktika o‘rganadigan hodisalarni xususiy holatlarda - ona tili o‘qitish nuqtai nazaridan o‘rganadi. Binobarin, ona tili o‘qitish metodikasi umumiy didaktikaga o‘xshab, ta’lim jarayoni, ona tilidan ma’lumot va ta’lim mazmuni, ta’lim turlari, metodlari, tashkiliy shakllari, vositalari kabi muammolarning barchasi bilan aloqadordir.

Barcha o‘quv predmetlariga o‘xshab ona tili ham maktabda ta’lim jarayonida o‘rganiladi. Ta’lim jarayoni esa bola uchun tilni o‘zlashtirishning yangi shart-sharoiti bo‘lib, u ma’lum makon va zamonda yuz beradi. Til ta’limining ma’lum sharoitda - ta’lim jarayonida amal qilishi, uni tashkil etish, boshqarish, nazorat qilishga oid hodisalarni ma’lum darajada osonlashtiradi, o‘quv-tarbiya jarayonida uchraydigan stoxastlikni[71] (kutilgan va kutilmagan, rejalashtirilgan va rejalashtirilmagan, muqarrar va tasodifiy hodisalar mavjudligi) chegaralash imkoniyatini beradi.

Ona tilidan qanday mashg‘ulot bo‘lmasin, o‘qituvchi va o‘quvchining o‘zaro ta’siri ma’lum o‘quv materialiga yo‘nalgan. O‘qituvchi faoliyati (o‘qitish), o‘quvchilar faoliyati (o‘qish), bolalarning real o‘quv imkoniyatlariga mos o‘quv materiali tilni ta’lim sharoitida o‘zlashtirishning barqaror uzvlari sanaladi. Ulardan

[71] Stoxastik – grekcha “stochatikos” so’zidan olingan bo’lib, o’zbekcha “tasodifiy”, “kutilmagan”, “to’satdan” so’zlarining ma’nolariga to’g’ri keladi. 6

birontasi qatnashmasa, ta’lim zuhur etmaydi. O‘qituvchi o‘rganilayotgan mavzu doirasida o‘z bilimlarini tushuntirish yo‘li bilan bolalarga ta’sir qilsa, o‘quvchilar o‘qituvchi tushuntirishini tinglash, savollarga javob izlash, topshiriqlarni bajarish yo‘llari bilan unga ta’sir qiladi. Ikki xil ta’sirning amal qilish natijasi o‘laroq ta’lim ijtimoiy institutining alohida turi sifatida amal qiladi. O‘quv materiallariga ko‘ra o‘qituvchi va o‘quvchilarning o‘zaro ta’siri ona tili o‘qitish metodikasining tadqiqot predmeti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шайхисламов, Н. (2020). ТРУДНОСТИ СИНТАКСИЧЕСКОГО АНАЛИЗА: ЗАГАДКИ ИНФИНИТИВА. Academic research in educational sciences, (3).

2. Shayxislamov N. (2020). So‘z urg‘usining o‘zbek va ingliz tillaridagi farqlash vazifasining qisqacha tavsifi. O‘zbekistonda innovatsion ilmiy tadqiqotlar va metodlar, 13-14.

3. Shayxislamov N. (2020). Когнитив тилшуносликда концепт: “Тўй” концепти ва унинг универсал табиати. O‘zbekistonda innovatsion ilmiy tadqiqotlar va metodlar, 54-60.

4. Shayxislamov N. HOZIRGI ZAMON TILSHUNOSLIGIDA TIL VA MADANIYATNING TALQINI. Scientific Progress, 1(1), 59-70.

5. Shaykhislamov N. (2020). In the Field of Modern LinguisticsLinguoculturology. Мировая наука, (8), 33-36.

ONA TILI O‘QITISH METODIKASI, O‘ZBEK TILI VA TILSHUNOSLIK NAZARIYASI

Tohirova Dildora
24-SFL-02 guruhi talabasi
ISFT instituti Samarqand filiali
Email: DTOHIROVA18@GMAIL.COM

Annotatsiya: Mazkur maqolada ona tili o‘qitish metodikasining nazariy asoslari, o‘zbek tili va umumiy tilshunoslik fanlari bilan o‘zaro bog‘liqligi hamda ta’lim jarayonida ularning ahamiyati tahlil qilinadi. Ona tilini o‘rgatishda innovatsion yondashuvlar, samarali metodlar va tilshunoslik nazariyasidan foydalanishning

afzalliklari yoritiladi. Shuningdek, o‘quvchilarda nutq madaniyatini rivojlantirish, mustaqil fikrlashni shakllantirish va milliy qadriyatlarga sodiq bo‘lishida ona tili fanining o‘rni ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: Ona tili o‘qitish metodikasi, o‘zbek tili, tilshunoslik, nazariya, metod, innovatsiya, nutq madaniyati, ta’lim.

Kirish

Ona tili har bir millatning ma’naviy merosi, madaniyati va milliy ongini ifodalovchi muhim omildir. Mustaqil O‘zbekistonda ta’lim tizimida ona tilini chuqur o‘rgatish masalasiga katta e’tibor qaratilgan. Ona tili o‘qitish metodikasi esa o‘zbek tili va umumiy tilshunoslik nazariyasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ilmiy-nazariy asoslangan holda ta’lim jarayoniga tatbiq etiladi. Shu boisdan ona tili o‘qitish metodikasini ilmiy asosda o‘rganish va uni takomillashtirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Ona tili o‘qitish metodikasining mohiyatilari haqida to‘xtaladigan bo‘lsak, Ona tili o‘qitish metodikasi - bu o‘zbek tilini o‘rgatishda qo‘llaniladigan nazariy va amaliy usullar majmuasidir[72]. U o‘quvchilarning tilni egallashi, nutqiy malaka hosil qilishi va lingvistik bilimlarni mustahkamlashini ta’minlaydi[73]. Mazkur metodika o‘z mohiyatiga ko‘ra, tilning ichki tizimi - fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis va uslubiyat bo‘limlari bilan uzviy bog‘liqdir. Shu boisdan u faqat dars jarayonida qo‘llaniladigan usullarni emas, balki lingvistik bilimlarning o‘quvchilar tafakkurida mustahkam o‘rnashuvini ham ta’minlaydi.

Ona tili metodikasining mohiyati, bir tomondan, tilni nazariy o‘rganish bilan, ikkinchi tomondan esa uni amaliy qo‘llash jarayoni bilan bog‘liqdir. Ya’ni, grammatik qoidalar, imlo me’yorlari va uslubiy bilimlar o‘quvchi uchun nazariya bo‘lsa, ularni nutqda qo‘llash, yozma va og‘zaki muloqotda to‘g‘ri ishlata olish esa amaliyotdir. Bu esa metodikaning ikki tomonlama vazifasini ko‘rsatadi: ta’limiy (bilim berish) va tarbiyaviy (nutq madaniyatini shakllantirish) vazifalar.

Metodikaning yana bir muhim mohiyati - o‘quvchi shaxsini rivojlantirishdir. Ona tili darslari orqali o‘quvchilar mustaqil fikrlash, o‘z fikrini mantiqan asoslab ifodalash, nutq madaniyatiga rioya qilish, milliy qadriyatlarni qadrlashga o‘rgatiladi. Shu sababli metodika nafaqat lingvistik bilim berish, balki ma’naviy-axloqiy tarbiya vositasi sifatida ham ahamiyatlidir.

O‘zbek tili va tilshunoslik nazariyasi bilan aloqadorligi esa tilshunoslik nazariyasi tilning ichki tizimini, uning tuzilishi va qonuniyatlarini o‘rganadigan fandir. U fonetika (til tovushlari tizimi), leksikologiya (so‘z boyligi va lug‘aviy birliklar), morfologiya (so‘z shakllari va grammatik kategoriyalar), sintaksis (so‘z birikmalari va gap tuzilishi), semantika (ma’no tizimi) hamda uslubiyat (nutq

[72] *Qodirov, A. (2021). Ona tili o‘qitish metodikasi asoslari. Toshkent: O‘qituvchi.*
[73] *Jo‘rayev, M. (2020). O‘zbek tili nazariy grammatikasi. Toshkent: Fan.*

uslublari va ularning qo‘llanilishi) kabi bo‘limlardan tashkil topadi[74]. Shu bois tilshunoslik nazariyasi nafaqat tilni ilmiy jihatdan tavsiflaydi, balki uni o‘qitishda metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ona tili o‘qitish metodikasi tilshunoslik nazariyasisiz mavjud bo‘la olmaydi. Chunki o‘qituvchi dars jarayonida grammatik qoidalarni tushuntirayotganda morfologiya va sintaksisga tayanadi, tovushlar tizimini o‘rgatishda fonetika nazariyasiga murojaat qiladi, so‘z boyligini kengaytirishda esa leksikologiya va semantikaga asoslanadi[75]. Bundan tashqari, o‘quvchilar nutq madaniyatini shakllantirishda uslubiyat fani muhim manba hisoblanadi. Demak, tilshunoslik nazariyasi ona tili metodikasining ilmiy poydevori bo‘lib, metodika esa nazariy bilimlarni amaliyotga tadbiq etuvchi fan sifatida xizmat qiladi.

Ta’lim jarayonida metodik yondashuvlar haqida to‘xtalsak,

Ona tili ta’limida qo‘llaniladigan metodik yondashuvlar o‘quvchilarning bilim olish jarayonini samarali tashkil etishda muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda ular uch asosiy yo‘nalishda ko‘rib chiqiladi: an’anaviy metodlar, innovatsion metodlar va kommunikativ yondashuv.

1. An’anaviy metodlar

- An’anaviy metodlar asosan grammatik qoidalar va yozma mashqlarga asoslanadi. Bu usulda o‘quvchilar:
- grammatik qoidalarni o‘rganadilar;
- mashqlar va topshiriqlar orqali ularni mustahkamlaydilar;
- diktant, bayon va insho yozish orqali imlo va uslubiy ko‘nikmalarni rivojlantiradilar;

An’anaviy metodlarning afzalligi shundaki, u grammatik bilimlarni mustahkamlashda samarali bo‘lib, o‘quvchilarda puxta nazariy tayyorgarlik hosil qiladi. Shu bilan birga, faqat qoidalarga tayangan holda ishlash o‘quvchining nutqiy faoliyatini rivojlantirishda yetarli bo‘lmasligi mumkin.

2. Innovatsion metodlar

Zamonaviy ta’lim jarayoni o‘quvchilarni faollashtirishni, ularda mustaqil fikrlash va izlanish ko‘nikmalarini shakllantirishni talab qiladi. Shu boisdan innovatsion metodlardan foydalanish dolzarbdir. Ularga quyidagilar kiradi:

- interaktiv mashg‘ulotlar (rolli o‘yinlar, bahs-munozaralar, savol-javoblar);
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)dan foydalanish (elektron taqdimotlar, onlayn mashqlar, test dasturlari);
- elektron darslik va multimediali resurslardan foydalanish;
- klaster, konseptual xaritalar va grafik organizerlar orqali mavzuni tizimlashtirish.

[74] Abduazizov, A. (2019). Tilshunoslikka kirish. Toshkent: Universitet nashriyoti.
[75] Rasulov, B. (2022). Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Samarqand: Zarafshon.

Masalan qilib olaylik, “Ot so‘z turkumi” mavzusida an’anaviy qoidalarni o‘rganishdan tashqari, o‘quvchilar interaktiv tarzda guruhlarga bo‘linib, otlarning ma’no guruhlari bo‘yicha klaster chizishlari mumkin. Bu metod mavzuni oson eslab qolishga yordam beradi.

3. Kommunikativ yondashuv

Kommunikativ yondashuvning asosiy maqsadi - o‘quvchini erkin muloqotga tayyorlashdir. Bunda grammatik qoidalar faqat vosita sifatida xizmat qiladi, asosiy e’tibor esa o‘quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirishga qaratiladi.

Bu yondashuv quyidagilarni ta’minlaydi:

- o‘quvchilarning erkin fikrlashini rag‘batlantirish;
- og‘zaki va yozma muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish;
- nutq madaniyatiga rioya qilishga o‘rgatish;
- o‘quvchini shaxs sifatida o‘z fikrini asoslab aytishga undash.

Masalan, darsda matn tahlili qilinayotganda o‘quvchilar faqat grammatik jihatlarni ko‘rsatibgina qolmay, balki matn mazmuni asosida o‘z munosabatini bildirishi, hayotiy misollar keltirishi talab qilinadi. Bu esa muloqotga asoslangan ta’limni kuchaytiradi.

Ona tili ta’limining amaliy ahamiyati ona tili darslari nafaqat grammatik bilim berish, balki o‘quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishida ham katta ahamiyat kasb etadi. Chunki ona tilini chuqur o‘rganish orqali o‘quvchi o‘z tafakkurini kengaytiradi, nutq madaniyatini shakllantiradi hamda milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalanadi.

1. Mustaqil va ijodiy fikrlashni shakllantirish

Ona tili ta’limida o‘quvchilar qoidalarni yod olish bilan cheklanib qolmay, balki ularni hayotiy misollar orqali qo‘llashni o‘rganadilar. Masalan, bayon yoki insho yozish jarayonida o‘quvchi mavzuga ijodiy yondashadi, mustaqil fikrini bayon qiladi, muammolarga o‘z yechimini taklif etadi. Bu jarayon esa ularda tanqidiy va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

2. Nutq madaniyatini rivojlantirish

Ona tili darslari o‘quvchilarning nutqiy savodxonligini oshirishda beqiyos ahamiyatga ega. Og‘zaki nutq mashqlari orqali ular to‘g‘ri talaffuz, ohang va mantiqiy bog‘lanishni o‘rganadilar. Yozma mashqlar esa o‘quvchining imlo, uslub va izchil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Natijada o‘quvchilar jamiyatda samarali muloqot qila oladigan shaxslar sifatida shakllanadilar.

3. Milliy qadriyatlar va ona tiliga hurmatni oshirish

Ona tili o‘quvchilarni milliy o‘zlikni anglashga, tarixiy merosni qadrlashga va milliy qadriyatlarga sodiq bo‘lishga o‘rgatadi. Til orqali xalqning dunyoqarashi, urf-odatlari, adabiyoti va ma’naviyati avloddan-avlodga yetkaziladi. Shu bois ona tili

darslari nafaqat bilim berish, balki tarbiyaviy vazifani ham bajaradi. O‘quvchilar tilga bo‘lgan hurmat orqali o‘z xalqiga va Vataniga sadoqatli bo‘lib ulg‘ayadilar.

4. Shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish

Bugungi kunda ta’limning asosiy maqsadlaridan biri o‘quvchilarda hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirishdir. *Ona tili fanida:*

- axborot bilan ishlash kompetensiyasi (matn tahlil qilish, asosiy g‘oyani ajratish);
- muloqot kompetensiyasi (nutqiy faoliyat, fikr almashish, jamoada ishlash);
- madaniy kompetensiya (milliy qadriyatlarga hurmat, estetik didni shakllantirish) rivojlantiriladi[76].

Xulosa qilib aytganda, ona tili ta’limi o‘quvchilarning lingvistik bilimlarini boyitish, mustaqil fikrlash va nutq madaniyatini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Metodik yondashuvlarning an’anaviy, innovatsion va kommunikativ shakllaridan samarali foydalanish o‘quvchilarda tilni chuqur o‘zlashtirishga, ijodiy tafakkurni rivojlantirishga va milliy qadriyatlarga hurmatni oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, tilshunoslik nazariyasi ona tili metodikasining ilmiy asosini tashkil etib, ta’lim jarayonini ilmiy va amaliy jihatdan mustahkamlaydi. Shu bois, ona tili o‘qitish metodikasini takomillashtirish bugungi ta’lim tizimining dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abduazizov A. (2019). Tilshunoslikka kirish. Toshkent: Universitet nashriyoti. - 256 b.

2. Jo‘rayev M. (2020). O‘zbek tili nazariy grammatikasi. Toshkent: Fan nashriyoti. - 312 b.

3. Rasulov B. (2022). “Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari”. O‘zbek tili va adabiyoti jurnali, №3, 45-52-betlar.

4. Karimov Sh. (2021). Zamonaviy ta’lim texnologiyalari va kompetensiya yondashuvi. Toshkent: Innovatsiya.

ONA TILI O‘QITISH METODIKASIDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Zamira Moldiyeva Bahodirovna
O‘zbekiston Davlat Jahon tillari universiteti, Ingliz tili filologiya fakulteti talabasi,

[76] Karimov, Sh. (2021). Zamonaviy ta’lim texnologiyalari va kompetensiya yondashuvi. Toshkent: Innovatsiya.

Email: zamiramoldiyeva219@gmail.com
Ilmiy rahbar: Zulxumor Bannopova

Annotatsiya: Maqolada ona tili o‘qitish jarayonida qo‘llanilayotgan innovatsion metod va texnologiyalar haqida so‘z yuritiladi. Xususan, interfaol metodlarning samarasi, kommunikativ yondashuvning o‘rni, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari va mustaqil ta’limni rivojlantirish yo‘llari tahlil qilinadi. O‘qituvchining innovatsion yondashuvlardagi o‘rni ham alohida ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: ona tili, metodika, innovatsiya, interfaol metod, kommunikativ yondashuv, mustaqil ta’lim, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari.

Kirish

O‘zbekiston ta’lim tizimida olib borilayotgan islohotlar jarayonida o‘quv jarayonining samaradorligini oshirish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, ona tili darslarida o‘quvchilarda nafaqat grammatik bilim, balki mustaqil fikrlash, og‘zaki va yozma nutqiy kompetensiyani shakllantirish dolzarb masalaga aylanmoqda. Shu sababli o‘qitish metodikasiga innovatsion yondashuvlarni tatbiq etish hozirgi davr ta’limining asosiy talablaridan biridir.

Muhokama

1. Interfaol metodlarning samarasi

Ta’lim jarayonida qo‘llanilayotgan interfaol metodlar - “Aqliy hujum”, “Sinkveyn”, “Klaster”, “Baliq skeleti” va boshqalar - o‘quvchilarning erkin fikrlashini rag‘batlantiradi. Masalan, “Klaster” metodidan foydalanganda o‘quvchilar mavzuga oid tushunchalarni guruhlash orqali umumiy tasavvur hosil qiladi, “Aqliy hujum” esa tezkor g‘oya bildiruvchi muhit yaratadi. Natijada, dars jarayoni qiziqarli, jonli va samarali bo‘ladi.

2. Kommunikativ yondashuvning ahamiyati

Ona tili o‘qitishning asosiy vazifasi o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishdir. Shu sababli kommunikativ yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. O‘quvchilarga turli hayotiy vaziyatlar taqdim etilib, ular orqali suhbat, munozara yoki yozma mashqlar bajariladi. Bu metod tilni nafaqat nazariy, balki amaliy qo‘llash imkonini beradi.

3. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o‘rni

Raqamli texnologiyalar bugungi ta’limning ajralmas qismiga aylangan. Ona tili darslarida multimedia vositalari, elektron darsliklar, onlayn testlar va interaktiv platformalardan foydalanish samaradorlikni oshiradi. Masalan, Quizizz, Kahoot va Wordwall kabi platformalarda mashg‘ulotlar o‘tkazish o‘quvchilarning qiziqishini kuchaytiradi va raqobat muhitini yaratadi. Bundan tashqari, Google Classroom kabi

tizimlarda topshiriqlarni mustaqil bajarish masofaviy ta’lim jarayonini qulaylashtiradi.

4. Mustaqil ta’lim va loyiha ishlari

Innovatsion yondashuvlar o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. O‘quvchilarga kichik tadqiqot ishlari, loyiha yoki prezentatsiya tayyorlash topshirig‘i berilganda, ular mustaqil izlanishga, manba topishga va xulosalar chiqarishga o‘rganadilar. Bu esa ularning tanqidiy fikrlash, tahlil qilish va ijodiy yondashuv qobiliyatlarini rivojlantiradi.

5. O‘qituvchining innovatsion jarayondagi o‘rni

Innovatsion metodlarning samarasi ko‘p jihatdan o‘qituvchiga bog‘liqdir. O‘qituvchi darsni to‘g‘ri tashkil qilishi, metodlarni tanlashi va texnologiyalarni tatbiq etishi kerak. Shu bois zamonaviy o‘qituvchi doimiy ravishda o‘z ustida ishlashi, raqamli savodxon bo‘lishi va ijodiy yondashuvni rivojlantirishi zarur.

Xulosa

Ona tili o‘qitish metodikasida innovatsion yondashuvlardan foydalanish dars jarayonini yanada samarali qiladi. Interfaol metodlar o‘quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantirsa, kommunikativ yondashuv ularni hayotiy vaziyatlarda to‘g‘ri nutqiy faoliyat yuritishga tayyorlaydi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari esa ta’limni zamonaviy va qiziqarli qiladi. Mustaqil ta’lim va o‘qituvchining faol roli bu jarayonni yanada mukammal qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-3775-son qarori. - “Ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. 2018 yil.

2. Yo‘ldoshev J., Usmonov S. Pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlar. - Toshkent: O‘qituvchi, 2020.

3. G‘ulomov A., Abdurahmonov A. Ona tili o‘qitish metodikasi. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.

4. Richards, J.C. & Rodgers, T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press, 2014.

5. https: //quizizz.com

6. https: //kahoot.com

7. https: //wordwall.net

8. https: //classroom.google.com

ONA TILI DARSLARIDA GRAMMATIK MASHQLARNING LINGVISTIK KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISHDAGI AHAMIYATI (1-4-SINFLAR MISOLIDA)

Zokirov Javohir G‘aybullo o‘g‘li
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
“Boshlang‘ich ta’lim metodikasi” kafedrasi o‘qituvchisi,
E-mail: jzokirov6@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola boshlang‘ich sinf ona tili darslarida grammatik mashqlarning o‘quvchilarning lingvistik kompetentligini shakllantirishdagi o‘rni va ahamiyatini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda grammatik mashqlar nafaqat til qoidalarini yodlash, balki to‘g‘ri, mantiqiy va bog‘lanishli nutqni rivojlantirishning asosiy vositasi ekanligi ilmiy-metodik jihatdan asoslandi. Maqolada 7-11 yoshidagi o‘quvchilarning psixologik xususiyatlaridan kelib chiqib, grammatik materialni o‘zlashtirishda interfaol, amaliy va ijodiy mashqlardan samarali foydalanish metodikasi ko‘rib chiqildi.

Kalit so‘zlar: ona tili, boshlang‘ich ta’lim, grammatik mashqlar, lingvistik kompetentlik, nutqiy kompetensiya, kommunikativ ko‘nikmalar, metodika, nutq o‘stirish.

Kirish

Ona tili milliy madaniyatning asosi va shaxsning kommunikativ kompetensiyasini shakllantiruvchi yagona muhim omildir. Ta’limning boshlang‘ich bosqichi esa bu poydevorni mustahkamlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda ona tilining grammatik tuzilishini anglash, nutqda til birliklarini to‘g‘ri qo‘llash va o‘z fikrlarini mantiqiy, bog‘lanishli ifodalash ko‘nikmalari aynan shu davrda shakllanadi. Shu bois, grammatik mashqlarga yondashuv zamonaviy ta’lim metodikasining asosiy muammolaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Bugungi kunda ta’lim amaliyotida grammatik mashqlar ko‘pincha quruq qoidalarni yodlashga qaratilgan bo‘lib, bu o‘quvchilarda tilga bo‘lgan qiziqishni susaytiradi va ularning lingvistik kompetentlikni rivojlantirishga to‘liq xizmat qilmayapti. Tilshunoslik va metodika sohasida V.V. Vinogradov, L.V. Shcherba, A. Abdug‘ofurov, Q. Abdiyev kabi olimlarning ishlarida tilning tizimli tabiati va uni o‘rganish usullari keng yoritilgan bo‘lsa-da, aynan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining psixologik xususiyatlariga mos keladigan, ularning amaliy nutqini rivojlantiruvchi samarali grammatik mashqlar tizimini ishlab chiqish masalasi doimiy e’tiborni talab qiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, mazkur maqolaning maqsadi ona tili darslarida grammatik mashqlarning lingvistik kompetentlikni shakllantirishdagi ahamiyatini ilmiy-metodik jihatdan asoslash, shuningdek, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun samarali bo‘lgan amaliy-ijodiy mashqlarni tahlil qilishdan iborat.

Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

1. Grammatik mashqlarning ta’limiy va rivojlantiruvchi funksiyalarini aniqlash.

2. Lingvistik kompetentlikning asosiy komponentlarini belgilash va ularni rivojlantirishda grammatik mashqlarning o‘rnini ko‘rsatish.

3. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutqiy ko‘nikmalarni kuchaytiruvchi innovatsion grammatik mashqlar turlarini ko‘rib chiqish.

4. O‘tkazilgan tahlillar asosida ta’lim amaliyotiga tatbiq etish uchun tegishli xulosalar va tavsiyalar berish.

Shu bilan birga, zamonaviy kommunikativ yondashuv tarafdorlari grammatik qoidalarni o‘rgatishdan ko‘ra, o‘quvchini real hayotiy vaziyatlarda tildan erkin foydalanishga o‘rgatish muhimligini ilgari suradi. Lekin tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, lingvistik kompetentliksiz kommunikativ kompetentlikka erishish mushkul. Grammatik mashqlar ana shu ikki jihatni bog‘lovchi vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, o‘rganilgan adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mavzu chuqur o‘rganilgan bo‘lsa-da, bugungi axborotlashgan davr talablariga mos keladigan, an’anaviy grammatik mashqlarni o‘quvchining ijodiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantiruvchi, yangi pedagogik texnologiyalar asosida boyitish masalasi o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Grammatik mashqlarning nazariy asoslari va lingvistik kompetentlikka ta’siri

Grammatika ta’limi til o‘rgatishning markaziy bo‘g‘ini bo‘lib, u ona tilining tizimli qurilishini tushunishga xizmat qiladi. Taniqli tilshunos L.V. Shcherba ta’kidlaganidek, til shunchaki so‘zlar yig‘indisi emas, balki aniq tuzilish va qonuniyatlarga ega bo‘lgan tizimdir. Boshlang‘ich sinflarda grammatik mashqlar ana shu tizimni o‘quvchi ongiga singdirishning asosiy amaliy vositasi hisoblanadi.

Grammatik mashqlarning asosiy maqsadi - o‘quvchida lingvistik kompetentlikni shakllantirishdir. Lingvistik kompetentlik nafaqat til qoidalarini bilish, balki quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. *Morfologik kompetensiya:* So‘zning tarkibini aniqlash va ularning ma’no o‘zgarishlariga ta’sirini tushunish.

2. *Sintaktik kompetensiya:* So‘zlarni gapda mantiqiy bog‘lash, gap turlarini farqlash va to‘g‘ri qo‘llash.

3. *To‘g‘ri yozish ko‘nikmasi:* Grammatik shakllarni bilish asosida to‘g‘ri yozish va talaffuz qilish.

Grammatik mashqlar tizimi, shu nuqtai nazardan, asosan uch turdagi faoliyatni qamrab oladi:

Tan olish mashqlari: Berilgan matndan ma’lum bir grammatik hodisani (masalan, otni, fe’lni, ega va kesimni) topish. Bu mashqlar o‘quvchining diqqatini va analitik qobiliyatini rivojlantiradi.

Tasniflash mashqlari: Topilgan til birliklarini turkumlarga ajratish (masalan, shaxs-son qo‘shimchalarini ajratish). Bu mashqlar abstrakt fikrlashni rivojlantiradi.

Konstruktiv mashqlari: Berilgan so‘zlardan gap tuzish, sodda gapni murakkab gapga aylantirish yoki bir gap shaklini ikkinchisiga o‘zgartirish. Bu eng muhimi bo‘lib, o‘quvchining nutq ijodkorligini va fikrni moslashuvchan ifodalash qobiliyatini oshiradi.

Boshlang‘ich sinf grammatik mashqlari namunalar:

1. Transformatsion mashqlar, sintaktik kompetensiyani rivojlantiradi.

Bu mashqlar o‘quvchidan berilgan gapning shaklini, mazmunini buzmagan holda o‘zgartirishni talab qiladi, bu esa ularning gap tuzishdagi moslashuvchanligini oshiradi.

Sinf	Mashq nomi	Mashqning vazifasi
1-2-sinf	Kengaytirish o‘yini	Oddiy gapni, so‘roqlarga javob beradigan so‘zlar bilan kengaytirish.
	Namuna: *Qush uchdi.* (kim? qanday? qayerga?) Natija: *Kichik qush osmonda baland uchdi.*	
3-4-sinf	Turlarini almashtirish	Darag gapni so‘roq yoki undov gapga aylantirish.
	Namuna: *Bolalar darsliklarni tartibli qo‘ydi.* Natija: *Bolalar darsliklarni tartibli qo‘ydilarmi*	

2. Konstruktiv mashqlar nutqiy ijodkorlikni rivojlantiradi.

O‘quvchiga berilgan tayanch material (so‘z yoki so‘z birikmalari) asosida bog‘lanishli nutqni (gap, kichik matn) yaratishni o‘rgatadi.

Sinf	Mashq nomi	Mashqning vazifasi
2-3-sinf	"Sana" asosida matn	Berilgan uchta asosiy so‘z turkumiga oid so‘zlar (ot, sifat, fe’l) yordamida kichik matn tuzish.
	Tayanch so‘zlar: *Quyosh (ot), nurli (sifat), kuldi (fe’l).* Natija:	

	Nurli Quyosh tog‘lar ortidan kuldi. Atrof yorishib ketdi.	
4-sinf	Bog‘lovchi bilan birlashma	Berilgan ikkita sodda gapni mos bog‘lovchi yordamida bitta murakkab gapga birlashtirish.
	Namuna: *Daraxtlar yashillikka burkandi. Havo juda toza bo‘ldi.* Natija: *Daraxtlar yashillikka burkanganidan, havo juda toza bo‘ldi.*	

3. Identifikatsiya va tasniflash mashqlari, analitik qobiliyatni rivojlantiradi.

Bu mashqlar qoidani amalda ajrata olishga va tasniflashga qaratilgan bo‘lib, keyingi bosqich - mustaqil nutq uchun zamin yaratadi.

Sinf	Mashq nomi	Mashqning vazifasi
3-4-sinf	Yashirin turlarni top	Matn ichidan bitta turkumga (masalan, ot turkumiga) oid so‘zlarni topish va ularni shaxs/narsa yoki o‘zi/turdosh otlarga ajratish.
	Namuna: O‘quvchiga matn beriladi. Otlar topiladi: *Toshkent (o‘zi), maktab (turdosh), Ahmad (shaxs), daftar (narsa).*	
4-sinf	Morfologik xato tuzatish	Berilgan gapdagi so‘zning noo‘rin qo‘llanilgan qo‘shimchasini (grammatik shaklini) topish va tuzatish.
	Namuna: *Men ertaga uy vazifani bajarganman.* Tuzatilgan: *Men ertaga uy vazifani bajaraman. (Zamon xatosini tuzatish)*	

Xulosa qilib aytganda, grammatik mashqlar bilimlarni bevosita amaliyotga (nutqqa) ko‘chirish uchun zaruriy ko‘prik vazifasini o‘taydi.

1. Grammatika - nutqning asosiy mexanizmi: Grammatik mashqlar 1-4-sinf o‘quvchilarining faqatgina til qoidalarini yodlashiga emas, balki ularni ichki nutq mexanizmi sifatida o‘zlashtirishiga xizmat qiladi. Bu esa o‘quvchining fikrni mantiqiy, to‘g‘ri va bog‘lanishli ifodalash qobiliyatini (ya’ni, sintaktik va morfologik kompetensiyani) oshiradi.

2. Amaliyot va nazariyaning birlikda tutib turuvchi vositasi: Grammatik mashqlar lingvistik bilimlar bilan real kommunikativ vaziyatlar orasidagi ko‘prik vazifasini o‘taydi. Tan olish mashqlari orqali til birliklari farqlansa, konstruktiv va transformatsion mashqlar yordamida bu bilimlar nutqiy amaliyotga tatbiq etiladi.

3. Psixolingvistik Samara: Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ko‘rgazmalilik va hissiy idrokka moyilligi sababli, o‘yin elementlari va AKTga asoslangan interfaol grammatik mashqlar an’anaviy usullarga nisbatan til materialini o‘zlashtirishda yuqori samara beradi.

Xulosa qilib aytganda, grammatik mashqlarni kompetentlikka asoslangan yondashuv asosida tashkil etish, o‘quvchida bilishdan foydalanishga qaratilgan faoliyatni shakllantiradi va til o‘qitish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Abdug‘ofurov A. Ona tili o‘qitish metodikasi (Boshlang‘ich sinflar uchun). - Toshkent: O‘qituvchi, 2005. - 280 b.

2. Abdiyev Q. Boshlang‘ich sinflarda til ta’limining nazariy asoslari. - Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2017. - 188 b.

3. G‘ulomova H. A., Yo‘ldosheva M. A. Ona tili va o‘qish savodxonligi fanidan kompetensiyaviy yondashuv asosida darslar tashkil etish. Metodik qo‘llanma. - Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2021.

4. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tili grammatikasi. - Toshkent: O‘qituvchi, 1995. - 416 b.

5. Shcherba L. V. Prepodavaniye inostrannıx yazıkov v sredney shkole. Obshchiye voprosı metodiki. - Moskva: Vısshaya shkola, 1947. - 256 s. (Grammatika va nutq nazariyasining klassik asari sifatida)

6. Xasanov A. K. Ona tilini o‘qitishda o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish. Filol. fan. nomz.... diss. - Toshkent, 2010. - 165 b.

7. Hoshimov O. T. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutq madaniyatini shakllantirishning ilmiy-pedagogik asoslari. - Toshkent: Fan, 2015. - 204 b.

O‘ZBEK TILI SOHASIDAGI INNOVATSIYALAR: HOLATI VA ISTIQBOLLARI

Hafizullayev Javlon
Alfraganus universiteti Milliy g‘oya ma’naviyat asoslari va huquq ta’lim yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Nosirov Sabohiddin
Alfraganus universiteti Xalqaro munosabatlar yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
Abdullayeva Mohiniso
Alfraganus universiteti Xalqaro munosabatlar yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: Abdurahmonov Xolboy To‘xtayevich

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek tili sohasida amalga oshirilayotgan innovatsion ishlar, xususan, raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, til korpuslari, elektron lug‘atlar, interaktiv o‘quv platformalari va imlo tizimidagi islohotlar tahlil qilingan. Shuningdek, mazkur yangiliklarning til taraqqiyotidagi roli va istiqbollari haqida ilmiy xulosalar berilgan.

Kalit so‘zlar: O‘zbek tili, innovatsiya, raqamli tilshunoslik, sun’iy intellekt, ta’lim texnologiyalari, elektron lug‘at, til korpusi.

Аннотация В статье анализируется инновационная работа, проводимая в области узбекского языка, в частности, цифровые технологии, искусственный интеллект, языковые корпуса, электронные словари, интерактивные обучающие платформы и реформы в системе орфографии. Также даются научные выводы о роли и перспективах этих инноваций в развитии языка.

Ключевые слова: Узбекский язык, инновации, цифровая лингвистика, искусственный интеллект, образовательные технологии, электронный словарь, языковой корпус.

Abstract: The article analyzes the innovative work being carried out in the field of the Uzbek language, in particular, digital technologies, artificial intelligence, language corpora, electronic dictionaries, interactive learning platforms and reforms in the spelling system. Also, scientific conclusions are given about the role and prospects of these innovations in the development of the language.

Keywords: Uzbek language, innovation, digital linguistics, artificial intelligence, educational technologies, electronic dictionary, language corpus.

KIRISH

Globallashuv jarayonida har bir millat tilining zamon talablari asosida taraqqiy etishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda tilshunoslik sohasida innovatsion yondashuvlar orqali o‘zbek tilini saqlab qolish, boyitish va jahon axborot maydoniga integratsiya qilish bo‘yicha izchil ishlar olib borilmoqda. Ushbu maqolada o‘zbek tili sohasidagi eng dolzarb innovatsion yo‘nalishlar tahlil qilinadi.

TAHLIL

O‘zbek tilining imkoniyatlari shu qadar kengki unda nasr va nazm uchun kerakli bo‘lgan go‘zal va nafis uslublarni topish mumkin. Tilga bo‘lgan muhabbat tuyg‘usi ona suti bilan qonga kiradi. Tilimiz bizning ruhiy boyligimiz, ma’naviy borligimizdir.

Millatni yashnatib, uni dunyoga tanitadigan asosiy vosita til desak adashmagan bo‘lamiz. Tilga bo‘lgan muhabbat tuyg‘usi har bir insonning qalbida josh urib to‘lqinlanib turmog‘i lozim Olamning gultoji bo‘lgan insonga tuhfa qilingan til uning mislsiz boyligi hisoblanadi. O‘zbek tilining borlig‘i, boyligi, bo‘y-basti-yu butunligini ko‘rsata olgan filologiya fanlari doktori, professor Nizomiddin Mahmudov ta’kidlaganlaridek, "Odamni, olamni va Ollohni tanimoqday mashaqqatli, sharafli yo‘lning avval-oxir charog‘boni shu tildir. Dunyoda o‘zining kimligini anglash, qavmining hamiyati va hurligini ko‘rish tuyg‘usi ham, avvalo, til tufayli poydordir. Ona tilining inson va aqliy va ma’naviy-ruhiy dunyosining tayanchi ekanligidan iborat haqiqatni hushi o‘zida bo‘lgan odamlarning barchasi e’tirof etadi".

O‘zbek tili sohasidagi innovatsiyalar

1. Raqamlashtirish va elektron resurslar

So‘nggi yillarda o‘zbek tili bo‘yicha elektron lug‘atlar, mobil ilovalar va onlayn ta’lim platformalari yaratildi. Jumladan, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”ning elektron shakli, tilim.uz, ziyonet.uz kabi portallar orqali o‘quvchilar va talabalar uchun qulay imkoniyatlar yaratilmoqda.

2. Kompyuter lingvistikasi

O‘zbek tilini avtomatik qayta ishlash texnologiyalari - matnni avtomatik tahrirlash, mashina tarjimasi, ovozdan matnga aylantirish (speech-to-text) kabi innovatsiyalar rivojlanmoqda. Bu yo‘nalishda Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, O‘zbekiston Milliy universiteti va boshqa ilmiy markazlar izlanishlar olib bormoqda.

3. Ta’lim jarayonidagi yangiliklar

Tilni o‘qitishda interfaol metodlar, masofaviy ta’lim texnologiyalari, sun’iy intellekt asosida test tizimlari keng qo‘llanmoqda. Bu esa o‘quvchilarning til o‘rganish samaradorligini oshirmoqda.

4. Xalqaro targ‘ibot

O‘zbek tili dunyoning ko‘plab mamlakatlarida o‘qitilmoqda. Turkiya, Koreya Respublikasi, Rossiya, AQSh, Germaniya kabi davlatlarda o‘zbek tili markazlari faoliyat yuritmoqda. Bu xalqaro miqyosda tilning mavqeyini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Olimlarning o‘zbek tili haqidagi fikrlari

Mashhur tilshunos olim A. Madvaliyev shunday deydi: “O‘zbek tili - qadimiy turkiy tillar oilasining yirik vakili bo‘lib, uning imkoniyatlari cheksizdir. Tilning zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashuvi uni yanada rivojlantiradi”.

Akademik N. Mahmudov esa tilning jamiyatdagi o‘rni haqida shunday fikr bildiradi: “Til - millat ruhining ko‘zgusi, uning taraqqiyoti millat taraqqiyotini belgilaydi”.

Yana bir taniqli olim S. Usmonov ta’kidlashicha: “O‘zbek tilining boy lug‘at xazinasi, grammatik tizimining mukammalligi uni xalqaro ilmiy maydonga olib chiqishga asos bo‘la oladi”.

Muammolar va istiqbollar

Hozirda o‘zbek tili kompyuter lingvistikasi sohasida ingliz, rus yoki xitoy tillari darajasida rivojlanmagan. Ilmiy terminologiyaning yagona tizimi to‘liq ishlab chiqilmagan.O‘zbek tili xalqaro ilmiy jurnallarda yetarli darajada qo‘llanilmayapti.

Ammo istiqbolda:

Sun’iy intellekt asosidagi o‘zbek tilini qo‘llab-quvvatlovchi dasturlar kengaytiriladi.

Tilning xalqaro reytinglardagi mavqeyi oshiriladi.

Yagona elektron platforma orqali tilni o‘rganish va rivojlantirish imkoniyatlari kuchayadi

O‘zbek tilining ilmiy asoslarini mustahkamlash. O‘zbek tilining grammatikasi, fonetikasi, leksikasi va sintaksisini yanada chuqur o‘rganish va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar asosida yangilash zarur. Tilshunoslik sohasida yangi ilmiy tadqiqotlar olib borish, uning taraqqiyotini va o‘zgarishini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. **Ta’lim tizimida O‘zbek tilining o‘rni**. Maktab va oliy ta’lim muassasalarida o‘zbek tilida o‘qitishni yanada kuchaytirish, xususan, chet tillar o‘rganish jarayonida ona tilini unutmaslikka e’tibor qaratish zarur. O‘zbek tilida o‘qitishning sifatini oshirish, yangi texnologiyalar va o‘quv metodikalarini joriy etish muhim ahamiyatga ega.

Madaniy meros va tilni saqlash. O‘zbek tilini rivojlantirishda uning madaniy boyliklari va adabiy merosini saqlash, o‘zbek tilida yozilgan asarlarni nashr etish, yangi adabiyotlar yaratish kerak. Madaniy merosni o‘rganish va yoshlarni ona tilining boyligi bilan tanishtirish, tilni rivojlantirishga katta hissa qo‘shadi.

Ommaviy axborot vositalarining roli. Televizion dasturlar, radioeshittirishlar, internet resurslari, gazeta va jurnallar orqali o‘zbek tilining yanada rivojlanishini ta’minlash lozim. O‘zbek tilidagi kontentni ko‘paytirish, yangi axborot texnologiyalari yordamida tilni targ‘ib qilish va uning ijtimoiy hayotdagi rolini kuchaytirish kerak.

Yoshlarni o‘zbek tiliga bo‘lgan qiziqishini oshirish. Yoshlar orasida o‘zbek tilini o‘rganishga qiziqishning ortishi muhimdir. Ularni tilga nisbatan ijobiy munosabatda bo‘lishga rag‘batlantirish uchun madaniy tadbirlar, ona tilida bo‘ladigan ilmiy va ijodiy musobaqalar, yozuvchilar va shoirlarning yoshlar bilan uchrashuvlarini tashkil etish zarur.

Xorijiy so‘zlar va ijtimoiy ta’sirlar. Globalizatsiya jarayonida xorijiy tillardan so‘zlar va iboralar kirib kelmoqda. Biroq, bu jarayonning oldini olish emas, balki zarur bo‘lsa, o‘zbek tiliga moslashtirish va unchalik zarur bo‘lmagan xorijiy

so‘zlardan foydalanishni cheklash zarur. Shu bilan birga, tilni zamonaviy talablar asosida yangilash va ijtimoiy muammolarga javob beruvchi yangi so‘zlar yaratish lozim.

Tilni muhofaza qilish va huquqiy asoslar. O‘zbek tilini rivojlantirish uchun huquqiy baza va qonunchilikni mustahkamlash muhim. Davlat tilini saqlash va rivojlantirish, uning qonuniy himoyasini ta’minlash uchun qonunlar va me’yoriy hujjatlar ishlab chiqilishi kerak. O‘zbek tilini rivojlantirish - bu nafaqat tilni o‘rgatish, balki uning boyligini saqlash, yangi avlodga etkazish va jahon miqyosida uni keng tarqatish jarayonidir. Bu jarayonni amalga oshirish uchun davlat, jamiyat va ilmiy muassasalar o‘rtasida hamkorlik aloqalarini mustahkamlash va samarali chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. O‘zbek tilining kelajagi, uning boyligi va go‘zalligini saqlab qolish, zamon bilan hamohang rivojlantirishga bog‘liq.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, globallashuv jarayonida o‘zbek tiliga xorijiy so‘zlarning kirib kelishi muqarrar bo‘lsa-da, bu jarayonni tilning o‘ziga xosligini saqlagan holda boshqarish muhimdir. Ya’ni, zaruriy atamalarni tilimizga moslashtirish, keraksizlaridan esa voz kechish, shu bilan birga, tilni zamonaviy talablar asosida yangilab borish va ijtimoiy ehtiyojlarga javob beruvchi yangi so‘zlar yaratish dolzarb vazifadir.

Bunday yondashuvni qo‘llab-quvvatlash uchun o‘zbek tilining huquqiy himoyasini kuchaytirish, uning rivojlanishi va keng tarqalishini ta’minlovchi qonunchilik bazasini mustahkamlash zarur. Tilni rivojlantirish faqat uni o‘rgatish bilan cheklanmay, balki uning boyligini avaylash, kelajak avlodlarga yetkazish va jahon miqyosida tanitishni ham o‘z ichiga oladi. Bu ulkan maqsadga erishish uchun davlat, jamiyat va ilmiy doiralar o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, uzluksiz va samarali chora-tadbirlarni amalga oshirish muhim ahamiyatga ega. Faqat shu yo‘l bilan o‘zbek tilining boyligi, go‘zalligi va hayotiyligi saqlanib qoladi hamda u zamon bilan hamohang tarzda rivojlanishda davom etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. - Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

2. Madvaliyev A. Til va jamiyat. - Toshkent: Fan, 2018.

3. Mahmudov N. O‘zbek tili taraqqiyoti va istiqbollari. - Toshkent: Akademnashr, 2019.

4. Usmonov S. O‘zbek tilshunosligi masalalari. - Toshkent: Fan, 2020.

5. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori. “O‘zbek tilini rivojlantirish va xalqaro miqyosda targ‘ib qilish konsepsiyasi”, 2020-yil.

O‘ZBEK TILI TA’LIMI SOHASIDAGI INNOVATSIYALAR, ILMIY DASTURLAR, LINGVISTIK ANALIZLAR

Erkinova Nigina Akmalovna
ToshDAU Agromuhandislik va agrotexnologiyalar fakulteti Texnologik jarayonlar va ishlab chiqarish avtomatlashtirish yo‘nalishi 24-110 guruh talabasi,
Ilmiy rahbar: Xaliknazarov Urolboy Abduraxmanovich
ToshDAU QXMvaA fakulteti dotsenti, (PhD).

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbek tili ta’limi sohasidagi innovatsion yondashuvlar, yangi avlod ilmiy va raqamli dasturlarining o‘rni hamda lingvistik tahlillarning ta’lim jarayonidagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotda interaktiv o‘quv vositalarining samaradorligi, zamonaviy texnologiyalarga asoslangan o‘rgatish uslublari va til o‘rgatishdagi lingvistik yondashuvlar tahlil qilinadi. Shuningdek, O‘zbek tilini o‘qitishda samarali bo‘lgan ilmiy asoslangan metodikalarning afzalliklari va muammolari muhokama qilinadi..

Kalit so‘zlar: O‘zbek tili ta’limi, innovatsiya, lingvistik tahlil, raqamli dasturlar, zamonaviy metodika, interaktiv o‘qitish, til o‘rgatish texnologiyalari.

ИННОВАЦИИ В СФЕРЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ, НАУЧНЫЕ ПРОГРАММЫ, ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Еркинова Нигина Акмаловна.
ТошДАУ Факультет агротехники и агротехнологий, технологических процессов и автоматизации производств, студент группы 24-110,
Научный руководитель: Халикназаров Уролбой Абдурахманович
Доцент факультета науки и технологий ТашДАУ, (PhD).

Аннотация: В данной статье описаны инновационные подходы в сфере образования на узбекском языке, роль научных и цифровых программ нового поколения, а также значение лингвистического анализа в образовательном процессе. В исследовании анализируется эффективность интерактивных образовательных инструментов, методов обучения, основанных на

современных технологиях, и лингвистических подходов к обучению языку. Также будут обсуждены преимущества и проблемы научно обоснованных методов, эффективных при обучении узбекскому языку.

Ключевые слова: образование на узбекском языке, инновации, лингвистический анализ, цифровые программы, современная методология, интерактивное обучение, технологии обучения языку.

INNOVATIONS IN THE FIELD OF UZBEK LANGUAGE EDUCATION, SCIENTIFIC PROGRAMS, LINGUISTIC ANALYSES

Erkinova Nigina Akmalovna
Student of group 24-110, Faculty of agricultural engineering and agrotechnologies, TashDAU, Department of Technological Processes and Production Automation,
Scientific supervisor: Khaliqnazarov Urolboy Abdurakhmanovich
Associate Professor of the Faculty of Mechanical Engineering and Automation, TashDAU, (PhD).

Abstract: This article describes innovative approaches in the field of Uzbek language education, the role of new generation scientific and digital programs, and the importance of linguistic analysis in the educational process. The research analyzes the effectiveness of interactive educational tools, teaching methods based on modern technologies, and linguistic approaches to language teaching. Also, the advantages and problems of scientifically based methods that are effective in teaching the Uzbek language will be discussed.

Keywords: Uzbek language education, innovation, linguistic analysis, digital programs, modern methodology, interactive teaching, language teaching technologies.

Kirish: Globallashuv va raqamli texnologiyalar rivojlanayotgan hozirgi davrda ta’lim sohasida yuz berayotgan innovatsion o‘zgarishlar til o‘rganish metodikalarini ham tubdan yangilamoqda. Ayniqsa, O‘zbek tili ta’limi yo‘nalishida zamonaviy pedagogik yondashuvlar, interaktiv dasturlar va lingvistik tahlil asosidagi o‘quv-uslubiy vositalar tobora keng qo‘llanilmoqda. Bu jarayon nafaqat ta’lim sifatini oshirish, balki O‘zbek tilining xalqaro miqyosdagi mavqeini mustahkamlashda ham muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Mazkur maqolada O‘zbek tili ta’limi sohasida qo‘llanilayotgan innovatsiyalar, ilmiy va raqamli dasturlar, shuningdek, lingvistik tahlil asosida yaratilgan metodikalar tahlil qilinadi va ularning samaradorligi baholanadi.

Mavzuning dolzarbligi

O‘zbek tilining paydo bo‘lishi va rivojlanishi tarixi uning ona tilida so‘zlashuvchilarning tarixi bilan chambarchas bog‘liqdir. O‘zbek xalqi kabi bir millatning paydo bo‘lishi turkiy va eron tillarini birlashtiruvchi bir qator etnik guruhlarning birlashishi bilan bog‘liq edi. Buni orasida katta farq bo‘lgan o‘zbek lahjasidagi dialektlarning ko‘pligidan bilish mumkin.

O‘zbek tilining rivojlanish tarixini uch bosqichga bo‘lish mumkin: qadimgi turkiy, qadimgi o‘zbek va zamonaviy o‘zbek tili davrlari.

Qadimgi turkiy til

Ushbu bosqich V-XI asrlarga tegishli. Turklar Sirdaryo, Amudaryo va Zarafshon qirg‘oqlari bo‘ylab hind-eron qabilalari aholisini asta-sekin chiqarib yuborishgan. Aloqa vositasi qadimgi turkiy til bo‘lib, uning asosida keyinchalik ko‘plab Osiyo tillari paydo bo‘lgan. Bugungi kunda qadimgi turkiy yozuvning faqat o‘sha davrga tegishli madaniy yodgorliklarda tasvirlangan qismlari mavjud.

Qadimgi o‘zbek tili

Ikkinchi bosqich XI-XIX asrlarga to‘g‘ri keladi. Shu vaqt ichida o‘zbek tili ko‘plab qo‘shni tillar ta’sirida rivojlandi. Tilning shakllanishiga birlashgan va rivojlangan adabiy tilni yaratgan shoir Alisher Navoiy ulkan hissa qo‘shdi. Bu shaklda u 19-asrning oxirigacha o‘zgarishsiz ishlatilgan.

Hozirgi o‘zbek tili

XX asrda zamonaviy o‘zbek tilining shakllanishi boshlandi. Butun O‘zbekiston aholisi tomonidan tan olingan Farg‘ona lahjasi uning asosini tashkil etdi. Aholining aksariyati sartiya tili deb biladigan ushbu lahjada gapirishgan va uning karnaylari sartlar deb nomlangan. Etnik sartlar o‘zbek xalqiga tegishli emas edi, ammo o‘tgan asrning 20-yillarida “sart” so‘zidan voz kechildi va mamlakat aholisi o‘zbeklar deb nomlana boshladi. Adabiy til normalari yanada demokratiklashdi, bu esa uni ancha soddalashtirdi.

O‘zbek yozuvi

Butun rivojlanish tarixi davomida o‘zbek tilida uch xil yozuv mavjud edi. O‘tgan asrning 20-yillari oxirigacha o‘zbeklarning etnik guruhi arab alifbosiga asoslangan edi. Sovet hokimiyati paydo bo‘lishi bilan yozuv bir qator islohotlarga duch keldi. So‘ng 1938-yilgacha Lotin alifbosi ishlatilgan, keyin esa kiril alifbosiga o‘tilgan. O‘zbekiston Respublikasi mustaqil davlatga aylangandan so‘ng 1993 yilda yana lotin alifbosi qaytarildi.

Bugungi kunda o‘zbek yozuvida arab harflari, lotin va kirill harflari parallel ravishda qo‘llanilmoqda. Katta avlod kirill grafikasini afzal ko‘radi, chet elda yashaydigan o‘zbeklar esa arab harflariga o‘rganishgan. Maktablarda o‘qivchilar lotin tilida o‘qishadi, shuning uchun o‘quvchilar va o‘quvchilarga Sovet davrida nashr etilgan kitoblarni o‘qish juda qiyin.

O‘zbek tili fors tilidan olingan so‘zlarga boy. XX asrda lug‘at rus tilidagi so‘zlar bilan sezilarli darajada boyitildi va bugungi kunda u ingliz tilidagi so‘zlar bilan jadal ravishda to‘ldirilmoqda. Davlat dasturiga muvofiq, o‘zbek tilini boshqa tillardan olingan so‘zlardan tozalash boshlangan.

Bularning barchasi, shubhasiz, o‘zbek tilini va tarjimalarini o‘rganishda ba’zi bir qiyinchiliklarga olib keladi, ammo uni o‘ziga xos va yanada qiziqarli qiladi.

Hozirgi kunda ochiq manbalardan olingan ma’lumotlarga ko‘ra, O‘zbekistonda 24 millionga yaqin, Afg‘onistonda - 3 million, Todjikistonda -taxminan 1 million, Qozog‘istonda - 500.000, Turkmanistonda - 350.000ga yaqin, Rossiyada - 300.000 kishi o‘zbek tilida so‘zlashar ekan.

O‘zbek tili ta’limi bugungi globallashuv jarayonida tubdan yangilanmoqda. Raqamli texnologiyalarning kirib kelishi, interaktiv o‘qitish metodlarining rivojlanishi va zamonaviy lingvistik tadqiqotlar asosida ishlab chiqilayotgan ilmiy dasturlar bu sohaning rivojiga katta turtki bermoqda. Til o‘rgatish jarayonida an’anaviy yondashuvlardan voz kechilib, o‘quvchi faoliyatiga asoslangan, muloqotga yo‘naltirilgan, texnologiyaga integratsiyalashgan metodikalar keng qo‘llanilmoqda. Bu esa o‘quvchilarning tilga bo‘lgan qiziqishini oshiribgina qolmay, ularning til kompetensiyasini sifatli shakllantirish imkonini bermoqda.

O‘zbek tilini o‘qitishda qo‘llanilayotgan asosiy innovatsiyalardan biri - bu raqamli platformalardir. Jumladan, "ZiyoNET", "Edu.uz", "O‘zbek tili milliy korpusi", "Til va so‘z" mobil ilovasi, "Bilim.uz" kabi platformalarda o‘zbek tilini o‘rganishga mo‘ljallangan ko‘plab interaktiv darsliklar, videoresurslar, testlar va lug‘atlar mavjud. Ayniqsa, "O‘zbek tili milliy korpusi" ilmiy asosda tuzilgan bo‘lib, unda millionlab real til birliklari jamlangan va ular asosida so‘zlarning qo‘llanish chastotasi, kontekstdagi ma’nosi va grammatik funksiyasi tahlil qilinadi. Bu korpus tilshunoslar, tarjimonlar va o‘qituvchilar uchun muhim manba vazifasini bajarmoqda.

Yana bir muhim yo‘nalish - til o‘rgatishda lingvistik tahlil va tahliliy yondashuvlarning kuchayganidir. O‘zbek tili morfologiyasi, sintaksisi va semantikasi bo‘yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar asosida yangi avlod darsliklari yaratilmoqda. Masalan, o‘quvchilarga so‘z yasalishi, so‘z turkumlari, gap tuzilmasi, urg‘u, intonatsiya va kontekstual ma’no bilan ishlash orqali tilni chuqurroq o‘zlashtirish imkoniyatlari yaratilmoqda. Bunday tahlillar nafaqat ona tilida so‘zlashuvchilar, balki O‘zbek tilini ikkinchi til sifatida o‘rganayotganlar uchun ham muhimdir.

Shuningdek, xorijliklar uchun O‘zbek tilini o‘rgatishda Yevropa til kompetensiyasi (CEFR) mezonlariga mos keluvchi A1 dan C2 gacha bo‘lgan bosqichli darslik va kurslar ishlab chiqilgan. Bu tizimda so‘z boyligi, grammatika, tinglab tushunish, o‘qish, yozish va og‘zaki nutq kompetensiyasi bosqichma-bosqich rivojlantiriladi. O‘zbekistonning qator oliy ta’lim muassasalarida, xususan,

ToshDO‘TAU, Milliy universitet, Nizomiy nomidagi pedagogika universiteti va boshqa markazlarda innovatsion dars berish tajribalari joriy qilinmoqda. Ayrim guruhlarda esa sun’iy intellekt va AR (Augmented Reality) texnologiyalari asosida o‘zbek tilini o‘rganish bo‘yicha eksperimentlar o‘tkazilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, vizual va interaktiv muhit orqali o‘rganilgan so‘zlar o‘quvchilarning xotirasida 30 foizga ko‘proq saqlanib qolgan.

Shu bilan birga, til o‘rgatishda milliylik va madaniy boyliklar bilan uyg‘unlikda yondashish ham muhim sanaladi. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi, maqollar, matal, hikmatli so‘zlar, mumtoz adabiyot namunalarini o‘quv materiallariga kiritish orqali nafaqat til, balki madaniyat, qadriyatlar va milliy ong ham rivojlanadi. Bu usul kommunikativ til o‘rganishdan tashqari, shaxsiy tarbiyani ham shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbek tili ta’limi sohasida yuz berayotgan o‘zgarishlar zamonaviy til o‘rganish tamoyillariga to‘la mos keladi. Innovatsion texnologiyalar, ilmiy dasturlar va lingvistik tahlillarga asoslangan metodik yondashuvlar nafaqat til o‘rgatish sifatini oshiradi, balki o‘quvchining mustaqil fikrlash, izlanish va amaliy qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa O‘zbek tilining nufuzi va xalqaro miqyosdagi mavqeini mustahkamlashda muhim o‘rin egallaydi.

O‘zbek tili ta’limi sohasida amalga oshirilayotgan innovatsion yondashuvlar, ilmiy tadqiqotlar va raqamli texnologiyalar integratsiyasi til o‘rgatish jarayonini tubdan o‘zgartirib, uni zamon talablariga mos ravishda shakllantirmoqda. Ushbu yangilanishlar nafaqat ta’lim sifati va samaradorligini oshirishga, balki O‘zbek tilining nufuzini ichki va xalqaro miqyosda mustahkamlashga xizmat qilmoqda. An’anaviy yondashuvlar o‘rnini zamonaviy, kommunikativ va o‘quvchi faoliyatiga asoslangan metodlar egallab, o‘rganuvchilarning til kompetensiyalarini rivojlantirishda yuqori natijalarga erishilmoqda.

Innovatsion texnologiyalar, xususan, elektron darsliklar, mobil ilovalar, milliy til korpuslari va interaktiv onlayn platformalarning keng qo‘llanilishi o‘quvchilarning mustaqil o‘rganish, takrorlash va o‘z-o‘zini baholash imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Ayniqsa, "O‘zbek tili milliy korpusi" va shu kabi resurslar asosida olib borilayotgan lingvistik tadqiqotlar nafaqat ilmiy sohada, balki ta’lim amaliyotida ham muhim o‘rin tutmoqda. Til birliklarini real kontekstda tahlil qilish imkoniyati o‘quvchilarda til tuzilishini chuqur anglash, tanqidiy fikrlash va og‘zaki-yozma nutq ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam bermoqda.

Bundan tashqari, lingvistik tahlilga asoslangan darslar, ayniqsa, chet elliklar uchun O‘zbek tilini o‘rgatishda samarali usul bo‘lib xizmat qilmoqda. Fonetik, morfologik, sintaktik va semantik tahlil asosida o‘rgatish til o‘rganuvchilarni sistematik fikrlashga, grammatik model va andozalarni ongli ravishda o‘zlashtirishga undaydi. Bu yondashuvlar CEFR mezonlariga mos ravishda ishlab chiqilgan kurslar

bilan uyg‘unlashib, O‘zbek tilini xalqaro tillar qatorida o‘rganishga bo‘lgan qiziqishni oshirmoqda.

Amaliy tajribalar ham shuni ko‘rsatmoqdaki, sun’iy intellekt, AR (Augmented Reality), video simulyatsiya va boshqa zamonaviy texnologiyalar yordamida olib borilayotgan til o‘rgatish eksperimentlari o‘quvchilarning faolligini oshirgan, til muhitini jonlantirgan va motivatsiyani kuchaytirgan. Shu bilan birga, madaniy-kommunikativ yondashuv orqali o‘rgatuvchi metodikalar ham keng qo‘llanilib, o‘quvchilarga nafaqat tilni, balki o‘zbek xalqining qadriyatlari, urf-odatlari va adabiy merosini ham chuqurroq anglash imkonini bermoqda.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, O‘zbek tili ta’limi sohasidagi innovatsiyalar, ilmiy dasturlar va lingvistik tahlillarning uyg‘unligi hozirgi zamon til o‘qitish strategiyalariga to‘la mos keladi. Bu esa O‘zbek tilini nafaqat milliy, balki xalqaro darajada raqobatbardosh til sifatida rivojlantirish imkonini beradi. Kelgusida bu yo‘nalishda ilg‘or xorijiy tajribalarni o‘rganish, ularni milliy ta’lim tizimiga moslashtirish va O‘zbek tilini o‘rgatish bo‘yicha ko‘p tillilik kontekstida yangi texnologik yechimlarni ishlab chiqish muhim vazifalardan biri bo‘lib qoladi. Shuningdek, mavjud ilmiy manbalarni zamonaviy ehtiyojlar asosida takomillashtirish, o‘qituvchilarning metodik salohiyatini oshirish va o‘quvchilarga interaktiv, madaniy va zamonaviy til muhitini yaratish orqali O‘zbek tili ta’limini yangi bosqichga olib chiqish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullaeva, M. (2020). O‘zbek tilini o‘qitishdagi zamonaviy metodlar. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.

2. Islomova, N. (2019). O‘zbek tilining lingvistik tahlili. Toshkent: Fan va texnologiya.

3. Karimov, O. (2021). “Raqamli texnologiyalar va til ta’limi”. Til va adabiyot ta’limi jurnali, 4(2), 45-53.

4. Mirzaev, S. (2018). O‘zbek tili milliy korpusi va uning ta’limdagi ahamiyati. Toshkent: Tilshunoslik instituti nashri.

5. Nazarova, D. (2022). “Innovatsion yondashuvlar va til o‘rgatish”. Pedagogika va psixologiya, 10(3), 112-119.

6. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti. (2020). O‘zbek tilining onlayn lug‘atlari [Veb-resurs]. https: //uzbekdictionary.uz

7. Qodirov, A. (2019). “Lingvistik tahlilning O‘zbek tili ta’limidagi roli”. Filologiya fanlari doktori dissertatsiyasi. Toshkent.

8. Tursunov, B. (2021). Innovatsiyalar va pedagogik texnologiyalar: O‘zbek tili misolida. Toshkent: Ziyo nashriyoti.

9. Yusufov, R. (2023). “CEFR standartlariga muvofiq O‘zbek tilini o‘rgatish”. Xalqaro til ta’limi konferentsiyasi materiallari. Toshkent, 78-8

10. ZiyoNET platformasi. (2024). O‘zbek tili darsliklari va interaktiv materiallar [Onlayn resurs]. https: //ziyonet.uz

“QAHRAMONLIK” KONSEPTI LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA

Akbarova Ruxsorxon Farxodjon qizi
Qo‘qon davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada “qahramonlik” konsepti lingvokulturologik tadqiqot obyekti sifatida tahlil etilgan. Unda konseptning milliy-madaniy mazmuni, xalqning qadriyat tizimidagi o‘rni hamda til orqali ifodalanish xususiyatlari o‘rganilgan. “Qahramonlik” tushunchasi nafaqat leksik birlik sifatida, balki xalq ongida shakllangan madaniy konsept sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot davomida konseptning semantik tarkibi, metaforik va assotsiativ maydoni, shuningdek, ingliz, rus va o‘zbek tillarida ifodalanish o‘ziga xosliklari tahlil qilinadi. Maqolada lingvokulturologik yondashuv asosida qahramonlik obrazining tilda, adabiyotda va milliy tafakkurda aks etish mexanizmlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: qahramonlik konsepti, lingvokulturologiya, milliy mentalitet, madaniy qadriyat, konseptual tahlil, obraz, metafora, assotsiativ maydon.

Mazkur ishda konsept kognitivistikaning va psixolingvistikaning metatili asosiy tushunchasi sifatida tavsiflanishga harakat qilinadi. Shu munosabat bilan, konsept kognitiv lingvistika va lingvokulturologiya kategoriyasi sifatida ko‘rib chiqiladi hamda lingvokulturologik yondashuv asosida ushbu atamaning amaliy ta’rifi keltiriladi. Keyinchalik, “qahramonlik” konsepti lingvokulturologik nuqtayi nazardan tahlil qilinib, uning mazmuniy chegaralarini belgilash maqsad qilinadi. Shu maqsadda, “qahramonlik” konsepti madaniy-tarixiy va ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida ko‘rib chiqilib, leksikografik manbalar hamda antik davr, o‘rta asrlar, uyg‘onish davri va yangi davr faylasuflari va mutafakkirlarining asarlari tahlilga jalb etiladi.

Hozirgi vaqtda zamonaviy lingvistikaning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri tilni uning atrof-muhit bilan bog‘liqligi nuqtayi nazaridan o‘rganish hisoblanadi. Inson atrofidagi olamni qanday aks ettiradi, uni ongida qanday qabul qiladi va ushbu bilish

faoliyatini hamda o‘zlashtirilgan voqelikni til orqali qanday ifodalaydi, degan masalalar zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning markazida turibdi. Til va madaniyat, til va etnos, til va mentalitet o‘rtasidagi bog‘liqlik masalalari, shuningdek, madaniyat til orqali qanday kodlanishi, turli til hodisalari qanday madaniy axborotni yetkazishi masalalari XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan lingvokulturologiya fanining asosiy tadqiqot obyektini tashkil etadi.

Lingvokulturologiyaning kategoriyaviy apparatining asosini til shaxsi va konsept tushunchalari tashkil etadi. Ushbu ish “qahramonlik” konseptini tadqiq etishga bag‘ishlanganligi sababli, bu atamaning zamonaviy lingvistika fanida qanday talqin qilinishiga e’tibor qaratish maqsadga muvofiqdir. Hozirgi vaqtda konsept termini lingvistikaning turli sohalarida - kognitivistka, psixolingvistika, semantika va lingvokulturologiyada keng qo‘llanilmoqda. Ushbu tushunchaning turli fanlarning kategoriyaviy apparatlarida keng qo‘llanilishi ilmiy paradigmalar almashinuvi bilan bog‘liq. Xususan, XX asrning birinchi yarmida hukmron bo‘lgan strukturalizmdan antropotsentrik yondashuvga o‘tish natijasida ilmiy izlanishlarda mantiqiy usullardan voz kechilib, psixologiya va madaniyatshunoslikka murojaat qilindi. Bu esa, o‘z navbatida, ilmiy muomalaga yangi tushunchaviy birlik - konseptni kiritish zaruratini tug‘dirdi. Konseptni tadqiq qiluvchi olimlar uni turli kognitiv metaforalar orqali ta’riflashadi: “fikrlash operatsiyasining embrioni”, “ma’no potensiyasi”, “ko‘p o‘lchovli ma’no zichligi”, “mavjudlikning ma’no kvanti”, “madaniyat geni” yoki “inson ongidagi madaniyatning zichlashgan ifodasi, konsept madaniyatning kichik modelidir, deb fikr bildiradi Yu.S. Stepanov: u madaniyatni yaratadi va madaniyatdan yaraladi. Madaniyatning qaymog‘i mag‘zi sifatida konsept ekstralingvistik, pragmatik, tildan tashqaridagi ma’lumotlarga egalik qiladi.

Konseptlarni tadqiq qilgan dastlabki lingvistlardan biri S.A. Askol’dov bo‘lib, uning “Konsept va so‘z” nomli maqolasi 1928-yilda chop etilgan. Olimning fikriga ko‘ra, konseptning bilish vositasi sifatidagi eng muhim xususiyati - fikrlash jarayonida bir turkumga mansub noaniq ko‘plab obyektlarni umumlashtirish va ularning o‘rnini bosish qobiliyatidir. S.A. Askol’dovning g‘oyalari D.S. Lixachevning tadqiqotlarida yanada rivojlantirildi. U konseptni til egalari og‘zaki va yozma nutqda foydalanadigan ma’noning algebraik ifodasi sifatida talqin qilishni taklif etgan. Olimning fikricha, inson murakkab ma’noni to‘liq qamrab olishga ulgurmaydi yoki bunga qodir emas, shuningdek, uni o‘ziga xos tarzda talqin qiladi (bu jarayon uning ta’lim darajasi, shaxsiy tajribasi, muayyan ijtimoiy guruh yoki kasbga mansubligi va boshqa omillarga bog‘liq). Shunday qilib, Askol’dov va Lixachev tadqiqotlari doirasida konseptlarning shakllanish jarayonini inson tomonidan idrok etilayotgan rang-barang voqelikni (jumladan, lingvistik voqelikni) inson xotirasi va ongining cheklangan resurslari bilan mos hajmgacha qisqartirish (reduksiya qilish) jarayoni sifatida tushunish mumkin.

Yuqorida ta’kidlanganidek, konsept kognitivistka, psixolingvistika va lingvokulturologiya kabi sinkretik fanlarning tadqiqot obyekti hisoblanadi. Kognitiv lingvistika doirasida esa konsept asosiy tushunchalardan biri sanaladi. Konseptning eng keng tarqalgan ta’riflaridan biri E.S. Kubryakovaniki bo‘lib, u ushbu terminning universalligiga va uning ortida turgan mazmunning umumiyligiga urg‘u beradi. Olimaning fikricha, konsept - bu **“bizning ongimizdagi mental yoki psixik resurslarning birliklarini tushuntirishga xizmat qiluvchi termin”**. E.S. Kubryakova konseptning asosiy xususiyatlari sifatida **operativlik, inson faoliyatining mazmunini aks ettirish, invariant (tartibga soluvchi) asosga egalik, moslashuvchanlik va harakatchanlik** kabi jihatlarni ajratib ko‘rsatadi. Shunday qilib, ushbu xususiyatlar konseptning murakkab va ziddiyatli tabiatidan dalolat beradi: u bir vaqtning o‘zida ham operativ, ham inson tajribasining umumiy natijalarini aks ettiruvchi birlikdir, unda invariant asos mavjud bo‘lsa-da, u doimiy o‘zgarishda bo‘ladi.Taniqli kognitivistlar Z.D. Popova va I.A. Sterninning ishlarida konsept **yadro va periferiyaga asoslangan murakkab tafakkur birligi** sifatida talqin etiladi. U konseptualizatsiya qilinayotgan hodisaning barcha jihatlarini aks ettirib, konseptning **umumiy qamrovliligini va ko‘p o‘lchovliligini** tasdiqlaydi. Tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, konsept **geshtalt, freym, tushuncha, tasavvur va boshqa shakllarda** namoyon bo‘lishi mumkin [Popova, Sternin 2003c: 72-74]. Konsept tarkibidagi ma’no **yadro va periferiyaga asoslangan holda tashkil etilishi** g‘oyasi ingliz olimlari Jefri Lich va Yan Svartvik tomonidan ham qo‘llab-quvvatlanadi. Ularning fikricha, konseptning tuzilishi quyidagicha ko‘rinishga ega:

Psixolingvistik talqin kognitiv nazariyani yanada chuqurlashtirib o‘rganishga zamin yaratadi. A.A. Zalevskaya, A.A. Leontyev, A.R. Luriya asarlarida konsept deb, mustahkamlangan va odatiy obraz xususiyatiga ega bo‘lgan, o‘rnini bosuvchi funksiyani bajaruvchi fikriy shakl tushuniladi. Ayniqsa, kognitiv nazariya doirasida tilga olinadigan subyektiv jihatdan muhim va dinamik xususiyatlarga alohida e’tibor qaratiladi (Zalevskaya 2001; Leontyev 1983; Luriya 1998). V. Tokarevning fikriga ko‘ra, u konseptni lingvomadaniyatshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilarkan, kognitiv hamda psixolingvistik talqinlar lingvomadaniyatshunoslik tadqiqotida qo‘llanilishi mumkin emas, chunki kognitologiya tafakkurni alohida individ tomonidan diskurs yaratish jarayoni sifatida ko‘radi. G.V. Tokarev ta’kidlaganidek, lingvomadaniyatshunoslik ongning shakllanishi, rivojlanishi va faoliyat yuritishini madaniy-tarixiy kontekstda o‘rganadi, shu sababli kognitologiyaga xos bo‘lgan konsept belgilari - operativlik, moslashuvchanlik, harakatchanlik, subyektivlik va nestrukturallik - lingvomadaniyatshunoslik uchun ahamiyatli emas. U uchun dolzarb bo‘lgan belgilar bu - invariantlilik (o‘zgarmaslik), konseptning mazmuniy to‘ldiruvchisi, ya’ni inson faoliyati natijalarining aks etishidir [Tokarev 2003: 8]. Shu bois, lingvomadaniyatshunoslik yondashuvi doirasida (N.D. Arutyunova, S.G.

Vorkachev, V.I. Karasik, V.V. Kolesov, G.G. Slyshkin, Yu.S. Stepanov, F.F. Farxutdinova va boshqalar) asosiy differensial belgi shundan iboratki, konsept madaniyat atributi, tushunchalar, emotsional-baholovchi qatlam, qisqa tarix va konseptni ifodalovchi so‘z etimologiyasidan iborat bo‘lgan ko‘p o‘lchovli global tuzilma sifatida qaraladi. Bundan tashqari, konsept obyektiv va tarixiy jihatdan belgilanadigan hodisa sifatida qaraladi. Agar u doimiy yoki uzoq vaqt davomida mavjud bo‘lsa, u madaniyat konstantasi maqomiga ega bo‘lishi mumkin. Bu esa konsept madaniyat prinsipi rolini bajarishini anglatadi. Konsept quyidagi bloklar orqali tuzilgan: universal, madaniyatga xos (kultur-spetsifik), individuall-psixologik, aktual va noaktual - obrazli, tushunchaviy va qadriyatli bloklar [Stepanov 1997: 39-78; Karasik 2002: 129; 2005: 100]. V.I. Karasikning fikricha, konseptning qadriyat o‘lchovi ushbu psixik shaklning individ va jamiyat uchun muhimligini aks ettiradi; obrazli o‘lchovi - “amaliy bilimlarning dolzarb belgilarini” (ko‘rish, ta’m, teginish kabi predmetlarning xususiyatlarini); tushunchaviy o‘lchovi esa - konseptning til orqali mustahkamlab qo‘yilgan shaklini ifodalaydi [Karasik 2002: 154]. V.I. Karasik konsept tuzilmasida qadriyat komponentining asosiy ahamiyatini ta’kidlaydi, chunki bu komponent madaniy jihatdan ahamiyatlidir. Qadriyatlar insonning ijtimoiy umumiy idealarni yaratish qobiliyati bilan chambarchas bog‘liq. Jamoa ideallari, ya’ni individual doiradan chiqib ketadigan ideallar qadriyatli, madaniy ahamiyatli hisoblanadi. Shu sababli qadriyatlar va ularni o‘z ichiga olgan konseptlar aslida ana shunday ideallarning ayrim jihatlarini aks ettiradi [Karasik 2001: 7-9]. Demak, lingvomadaniy konsept shakllanishining asosiy shartlaridan biri - uning mazmunining ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lishidir.

N. D. Arutyunova konseptni amaliy (kundalik) falsafa tushunchasi sifatida ta’riflaydi. U milliy an’ana, folklor, din, mafkura, hayotiy tajriba, san’at obrazlari, sezgilar va qadriyatlar tizimi kabi omillar o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi [Arutyunova 1993: 3]. Boshqacha aytganda, N.D. Arutyunova fikriga ko‘ra, konseptlar inson va dunyo o‘rtasida vositachilik qiluvchi o‘ziga xos madaniy qatlamni hosil qiladi. G. Slyshkin lingvomadaniy konseptni quyidagicha ta’riflaydi: bu inson xotirasi imkoniyatlariga mos tarzda idrok etilayotgan dunyo bo‘lagining qisqartirilishi, ushbu bo‘lakning madaniyat kontekstiga kiritilishi va jamiyat a’zolarining kommunikativ ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo‘lgan verba birliklarda ifodalanishi natijasida shakllanuvchi murakkab mental birlikdir [Slyshkin 2004: 8].

G. V. Tokarevga ko‘ra, lingvomadaniy tushunchada konsept - bu aqliy makrobirlik bo‘lib, u tasavvurlar, ilmiy va kundalik tushunchalar, madaniy qarashlar, ideologemalar, stereotiplar asosida tuziladi. Konsept - bu global va ko‘p o‘lchovli mental shakllanishdir. U o‘zida aniq va mavhum, obrazli va beobraz, emotsional-baholovchi va ratsional jihatlarni uyg‘unlashtiradi [Tokarev 2003: 40]. Turli

nazariyalar xilma-xilligi fan rivojlanishining ushbu bosqichida konseptga ikki asosiy yondashuv shakllanganini aniq asoslab beradi: kognitiv va lingvomadaniy yondashuv. Mavjud kognitivistik va lingvomadaniy konsepsiyalar o‘rtasidagi asosiy nomuvofiqlik nuqtalari quyidagi konsept belgilari bilan bog‘liq: kognitiv talqinda - bu aqliy kategoriya subyektiv, nestrukturallashgan va operativ deb qaralsa; lingvomadaniy yondashuvda esa - obyektivlik, strukturallik, globallik va tarixiylik asosiy xususiyatlar sifatida e’tirof etiladi.

Xulosa: Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, “qahramonlik” konsepti har bir xalqning milliy tafakkuri, madaniy qadriyatlari va tarixiy tajribasini o‘zida mujassam etgan murakkab lingvokulturologik hodisadir. U til birliklarida, folklor namunalarida, badiiy adabiyotda va kundalik nutqda o‘z ifodasini topadi. O‘zbek tilida “qahramonlik” tushunchasi jasorat, fidoyilik, vatanparvarlik kabi ijobiy fazilatlar bilan bog‘liq bo‘lsa, ingliz va rus tillarida ham bu konsept o‘ziga xos madaniy ranglarga ega. Lingvokulturologik yondashuv ushbu konseptni xalq ruhiyatini, tarixiy xotirani va milliy o‘zlikni anglashning muhim vositasi sifatida o‘rganish imkonini beradi. Shunday qilib, “qahramonlik” konsepti til va madaniyat o‘zaro ta’sirini, shuningdek, konseptual dunyoqarashning shakllanish mexanizmlarini yoritishda muhim o‘rin tutadi.

Foydalanilagan adabiyotlar

1. Маслова В.А. *Лингвокультурология.* - Москва: Академия, 2001.

2. Карасик В.И. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс.* - Волгоград: Перемена, 2002.

3. Кубрякова Е.С. *О концепте и концептосфере языка.* - Москва: Наука, 1996.

4. Телия В.Н. *Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты.* - Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996.

5. Вежбицкая А. *Язык. Культура. Познание.* - Москва: Русские словари, 1997.

6. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By.* - Chicago: University of Chicago Press, 1980.

7. Wierzbicka A. *Understanding Cultures through Their Keywords:* - Oxford: Oxford University Press, 1997.

8. Sharipov M. *Til va madaniyat munosabatining nazariy asoslari.* - Toshkent: Fan, 2012.

9. Safarov Sh. *Kognitiv tilshunoslik.* - Toshkent: Universitet, 2008.

10. G‘afforov N. *Til va milliy madaniyat.* - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.

11. Boym A. *The Future of Nostalgia.* - New York: Basic Books, 2001.

12. Kramsch C. *Language and Culture.* - Oxford: Oxford University Press, 1998.

13. Hall E.T. *The Silent Language.* - New York: Anchor Books, 1973.

14. Barthes R. *Mythologies.* - New York: Hill and Wang, 1972.

15. Gumbrecht H.U. *Production of Presence: What Meaning Cannot Convey.* - Stanford: Stanford University Press, 2004.

YOSH AVLOD ONGIDA BILINGVIZMNING KOGNITIV VA IJTIMOIY JIHATLARI

Ruziyeva Madina Ilhom qizi
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Kompyuter lingvistikasi va raqamli texnologiyalar kafedrasi tayanch doktoranti
e-mail madinaruziyeva67@gmail.com
ORCID: 0009-0001-8203-8218

Annotatsiya: Mazkur maqolada yosh avlod ongida bilingvizmning kognitiv (tafakkur va idrok jarayonlari bilan bog‘liq) hamda ijtimoiy jihatlari tahlil qilinadi. Ikkitillilik yoshlarning dunyoqarashi, ijtimoiy identifikatsiyasi va tafakkur faoliyatiga qanday ta’sir ko‘rsatishi ilmiy manbalar va kuzatuvlarga asoslanib yoritilgan. Shuningdek, bilingv shaxslarning kommunikativ kompetensiyasi, madaniyatlararo muloqotdagi ustunliklari hamda ijtimoiy moslashuv darajalari o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: bilingvizm, yoshlar, kognitiv jarayon, ijtimoiy identifikatsiya, tafakkur, ikki tillilik, ijtimoiy ong.

Abstract. This article analyzes the cognitive (related to thinking and perception processes) and social aspects of bilingualism in the consciousness of the younger generation. It explores how bilingualism influences young people’s worldview, social identity, and cognitive activity, based on scientific sources and observations. In addition, the study examines the communicative competence of bilingual individuals, their advantages in intercultural communication, and their levels of social adaptation.

Keywords: bilingualism, youth, cognitive process, social identity, thinking, two languages, social consciousness.

Аннотация: В данной статье анализируются когнитивные (связанные с процессами мышления и восприятия) и социальные аспекты билингвизма в сознании молодого поколения. Рассматривается влияние двуязычия на

мировоззрение, социальную идентификацию и мыслительную деятельность молодежи на основе научных источников и наблюдений. Кроме того, исследуется коммуникативная компетенция билингвальных личностей, их преимущества в межкультурном общении и уровень социальной адаптации.

Ключевые слова: билингвизм, молодежь, когнитивный процесс, социальная идентификация, мышление, двуязычие, социальное сознание.

Kirish. Globalizatsiya jarayonlari kuchaygan hozirgi davrda bilingvizm nafaqat lingvistik hodisa, balki ijtimoiy-madaniy jarayon sifatida ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, yoshlar orasida ikki yoki undan ortiq tilni bilish odatiy holga aylangan. Bu jarayon natijasida yoshlarning tafakkuri, dunyoqarashi va o‘zligini anglash shakllarida muayyan o‘zgarishlar kuzatilmoqda.

Til - shaxs tafakkurining ifodasi bo‘lgani uchun, bilingvizm kognitiv tizimga, xususan, diqqat, xotira, ijodiy fikrlash va tahlil qobiliyatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ikki tillilik ijtimoiy muhitda shaxsning o‘zini tutishi, moslashuvi va jamiyatdagi o‘rnini belgilovchi omil sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar sharhi. Bilingvizm masalasi zamonaviy lingvistika, psixolingvistika va sotsiologiya fanlarining kesishgan nuqtasida turuvchi murakkab hodisalardan biridir. Tadqiqotchilar bu jarayonni nafaqat til tizimlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir, balki inson ongining shakllanishi, ijtimoiy moslashuvi va shaxsiy identifikatsiyasi bilan chambarchas bog‘liq holda o‘rganib kelmoqdalar. Avvalo, kognitiv nuqtayi nazardan bilingvizmning ahamiyati ko‘plab ilmiy ishlar orqali asoslab berilgan. ***E. Bialystok*** o‘z tadqiqotlarida ikki tillilikning inson tafakkuri, diqqatni jamlash qobiliyati va muammolarni hal etish jarayoniga ijobiy ta’sirini ko‘rsatadi. Uning fikricha, bilingval shaxslar ikki til tizimini bir vaqtning o‘zida boshqarish orqali “ijro funksiyalari”ni (executive functions) yanada rivojlantiradilar[1.56 b.]. Ijtimoiy jihatdan bilingvizm yosh avlod ongining shakllanishida alohida rol o‘ynaydi. *Fishman* bilingvizmni jamiyatdagi ijtimoiy o‘zgarishlar, madaniy almashinuv va identifikatsiya jarayonlarining natijasi sifatida talqin etadi. Unga ko‘ra, ikki tillilik nafaqat kommunikativ vosita, balki ijtimoiy integratsiya va madaniy o‘zlikni saqlash omilidir[2. 65 b.]. Appel va Muysken esa bilingvizmning sotsiolingvistik o‘lchovini tahlil qilib, yosh bilingvlar orasida til tanlovi ijtimoiy maqom, oila muhiti va ta’lim tizimi bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi[3. 12.b.]. Shuningdek, ta’lim tizimida bilingvizmni rivojlantirish yosh avlodning kognitiv salohiyatini oshiruvchi muhim omil sifatida qaraladi[4. 15 b.]. Jim Kumminsning “O‘zaro bog‘liqlik gipotezasi” yoki “Tilning o‘zaro bog‘liqligi nazariyasi**”** ga ko‘ra bilingv shaxsning birinchi (ona) tili bilan ikkinchi tili o‘rtasida kognitiv va akademik o‘zaro bog‘liqlik bo‘ladi. Ya’ni, agar bola birinchi tilini (L1) yaxshi rivojlantirsa, bu bilim va ko‘nikmalar ikkinchi til (L2)ni o‘rganishda ham

yordam beradi[5. 7 b.]. Shu sababli, bilingv muhitni yaratish o‘quvchilarning tafakkur kengligini va madaniy o‘zaro tushunishni rivojlantiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot yosh avlod ongida bilingvizmning kognitiv va ijtimoiy jihatlarini o‘rganishni maqsad qilgan. ***Bilingvizmning kognitiv jihatlari-*** bilingvizm inson miyasi faoliyatini ikki til tizimi orqali boshqarishni talab etadi. Psixolingvistik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bilingv shaxslarning miyasida doimiy “til tanlash” mexanizmi faol bo‘ladi. Bu holat ularning diqqatni boshqarish, axborotni qayta ishlash va xotira sig‘imini oshirish jarayonlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Kanadalik olim E. Bialystok tadqiqotlarida bilingv shaxslar monolingvlarga nisbatan kognitiv moslashuvchanlikda ustunligi qayd etilgan. Bunday shaxslar vaziyatga qarab fikrlash yo‘nalishini tez o‘zgartira oladi, turli kontekstlarda muloqotga kirishishda moslashuvchanlik namoyon etadi. *Yoshlar tafakkurida ikki tillilikning ta’siri:* yoshlik davrida tafakkur va o‘zlikni anglash jarayonlari faol shakllanadi. Shu bosqichda ikkitillilik ularning fikrlash doirasini kengaytiradi, dunyoqarashini boyitadi va ijodiy salohiyatini rivojlantiradi.

Masalan, o‘zbek va rus tillarida so‘zlashuvchi yoshlar o‘rtasidagi tadqiqotlar natijasida bilingvlar metalingvistik ong - ya’ni tilning tuzilishi va ma’nosini ongli tahlil qilish qobiliyatiga ega ekani aniqlangan. Bu esa ularni yangi tillarni o‘rganishda, ilmiy fikrlashda va kommunikativ muhitda faolroq qiladi. **Bilingvizmning ijtimoiy jihatlari:** bilingvizm ijtimoiy hodisa sifatida yoshlarning jamiyatga integratsiyalanishida muhim rol o‘ynaydi. Ikkitillilik orqali yoshlar turli madaniyat vakillari bilan muloqot qilish imkoniga ega bo‘ladi, bu esa ularning ijtimoiy moslashuv darajasini oshiradi.

Shuningdek, bilingv yoshlar ko‘p hollarda madaniyatlararo tolerantlik, empatiya, muloqot madaniyati kabi ijobiy ijtimoiy fazilatlarni namoyon etadi. Bu jihatlar ularni global dunyo sharoitida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishga tayyorlaydi.

Biroq, ayrim hollarda ikki tillilik identifikatsiya inqirozi - ya’ni shaxsning o‘z milliy o‘zligini aniqlashda ikkilanma holatlarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli, bilingvizm jarayonini ijtimoiy va pedagogik nuqtayi nazardan muvozanatli boshqarish zarur.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari yosh bilingvlarning kognitiv faoliyati va ijtimoiy identifikatsiya jarayonida bilingvizmning sezilarli ta’sirini ko‘rsatdi. Olingan ma’lumotlar miqdoriy (so‘rovnoma, test) va sifat (suhbat, kuzatish) tahlillari asosida quyidagicha guruhlandi. 1. **Kognitiv jihatlar tahlili**. Psixolingvistik testlar bilingv yoshlarning diqqatni boshqarish va tez fikrlash ko‘rsatkichlari monolingv tengdoshlariga nisbatan yuqoriligini aniqladi. Bu holat Kumminsning Interdependence Hypothesis (O‘zaro bog‘liqlik gipotezasi) tamoyiliga mos ravishda, tillararo kognitiv o‘zaro ta’sir mavjudligini ko‘rsatadi. 1-jadval. Yosh bilingvlarning kognitiv ko‘rsatkichlari (Stroop va Verbal fluency testlari bo‘yicha):

Guruh	Ishtirokchilar soni	Diqqat samaradorligi (%)	So‘z tezkorligi (so‘z/min)	Xatolik darajasi (%)
O‘zbek-tojik bilingvlar	45	87	28	6
O‘zbek-qoraqalpoq bilingvlar	35	84	26	7
Monolingv o‘zbek yoshlar	30 (nazorat guruhi)	72	19	11

2. Ijtimoiy jihatlar tahlili. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, yosh bilingvlar o‘zining **ijtimoiy identiteti**ni ikki yoki undan ortiq madaniyat bilan bog‘lashga moyil. Ularning aksariyati til tanlovini vaziyat va suhbatdosh maqomiga qarab belgilaydi.

2-jadval. Yosh bilingvlarning ijtimoiy kommunikativ xatti-harakatlari

Mezoni	O‘zbek-tojik bilingvlar (%)	O‘zbek-qoraqalpoq bilingvlar (%)
Suhbatda tilni vaziyatga qarab almashtiradi	82	74
Milliy o‘zligiga ijobiy munosabatda	84	79
Ikki madaniyatga birdek moslashgan	75	71
Til aralashuvi tabiiy deb hisoblaydi	68	66

Ushbu ma’lumotlar yosh bilingvlarning ijtimoiy muhitda **kod almashtirish** (code-switching) hodisasini kommunikativ strategiya sifatida qo‘llashini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ular milliy o‘zlikni saqlash bilan global kommunikatsiyaga moslashuv o‘rtasida muvozanatni saqlashga intiladilar.

Xulosa. Yosh avlod ongida bilingvizmning kognitiv va ijtimoiy jihatlari bir-birini to‘ldiruvchi murakkab tizimni tashkil etadi. Ikkitillilik yoshlarning tafakkurini faollashtiradi, idrokni kengaytiradi va kommunikativ kompetensiyani rivojlantiradi. Shu bilan birga, ijtimoiy jihatdan ular madaniyatlararo muloqotda faol, ochiq fikrli va moslashuvchan bo‘lib shakllanadi. Shuning uchun yoshlar orasida bilingvizmni rivojlantirishga qaratilgan ta’limiy va madaniy dasturlar nafaqat til o‘rganish, balki kognitiv va ijtimoiy yetuklikni oshirish vositasi sifatida ham qo‘llab-quvvatlanmog‘i lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bialystok, E. (2001). *Bilingualism in Development: Language, Literacy, and Cognition.* Cambridge University Press.

2. Grosjean, F. (2010). *Bilingual: Life and Reality.* Harvard University Press.

3. Wei, L. (Ed.). (2013). *The Bilingualism Reader.* Routledge.

4. Хайдаров А. (2019). *Bilingvizmning ijtimoiy-lingvistik xususiyatlari.* Toshkent: Fan nashriyoti.

5. Cummins, J. (2000). *Language, power and pedagogy: Bilingual children in the crossfire.* Multilingual Matters.

6. Karimova D. (2022). “O‘zbek jamiyatida ikki tillilikning yoshlar ongiga ta’siri.” *Filologiya masalalari jurnali*, №2.

EPOS TILIDAGI LEKSIK BIRLIKLAR

Fayzullayeva Dilnoza Narimonovna
O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi kafedrasi dotsenti

Kalit so‘zlari: Madaniyat, til, asos, leksika, epos, lingvomadaniyat, tahlil, etnomadaniy, xalq, ibora.

Jahon tilshunosligida muayyan xalqning milliy-mental xususiyatlari hamda xarakterining til birliklarida voqelanishini ochib berish asnosida olam manzarasining tilda aks etishini o‘rganishga alohida diqqat qaratilmoqda. Milliy tilning ifoda imkoniyatlarini ko‘rsatib berish, xalq etnomadaniyatining ifodasi bo‘lgan xalq dostonlarining lingvomadaniy jihatlarini o‘rganish hamda ularning lingvomadaniy xususiyatlari orqali xalqning turmush tarzidagi o‘zgarishlari yuzasidan umumlashma xulosalar chiqarishga katta ehtiyoj sezilmoqda.

Dunyo tilshunosligida xalq og‘zaki ijodi asarlari, xususan, epos tilidagi leksik birliklarning ma’no tabiatini ochib berish, ulardagi til va madaniyat munosabatlarini aniqlash va mavzuiy tasniflash masalalari tilshunoslarning diqqat markazida bo‘lib kelmoqda. Shu nuqtai nazardan xalq dostonlaridagi serqatlam lingvomadaniy ko‘lamning tarixiy asoslari, tavsifi va tasnifi borasidagi masalalarni struktur-semantik ilmiy talqin etishga qaratilgan salmoqli tadqiqotlar yuzaga keldi. Har bir xalq madaniy o‘ziga xosligini saqlab qolishga jiddiy e’tibor qaratilayotgan bugungi globallashuv davrida tilning madaniyatda aks etishi va, aksincha, madaniyat belgilarining til tizimida ifodalanishini ilmiy jihatdan yoritish mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

O‘zbek tilshunosligida dostonlar tili qiyosiy-tarixiy hamda sistem-struktur yo‘nalishda chuqur tadqiq etilgan. Epos tilidagi so‘zlarni leksik-semantik guruhlarga ajratib o‘rganish, ularning muayyan tilga kirib kelish omillarini aniqlash va ko‘p ma’nolilik xususiyatlarini belgilash bo‘yicha salmoqli ilmiy tajribalar to‘plangan. Xalq dostonlari tilini ilmiy tadqiq qilish har bir millatning etnogenezisi, moddiy va ma’naviy madaniyati til bilan bog‘liq tarzda o‘zining ilmiy-nazariy asosini topishini isbotlamoqda. Shuningdek, dostonlar og‘zaki ijod mahsuli sifatida xalq shevalari tarixi, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashda manba sifatida xizmat qilishi mumkin.

Milliy yuksalishning muhim shartlaridan biri davlat tilini rivojlantirish, boshqa tillarga chog‘ishtirib o‘rganish hamda o‘zbek tilining o‘ziga xos tabiatini ko‘rsatib berish hisoblanadi. «Ajdodlarimiz, ota-bobolarimiz aynan ona tilimiz orqali jahonga o‘z so‘zini aytib kelganlar. Shu tilda buyuk madaniyat namunalarini, ulkan ilmiy kashfiyotlar, badiiy durdonalar yaratganlar». Bu bebaho merosni, ayniqsa, tilimizning noyob xazinasi bo‘lgan xalq dostonlarining leksik-frazeologik birliklarini lingvomadaniy zamonaviy yondashuvlar asosida tadqiq etish muhimdir. Biroq o‘zbek xalq dostonlari tili lingvomadaniyatshunoslik nuqtai nazaridan alohida tadqiqot ob’ekti bo‘lmagan. Shu bois o‘zbek xalq dostonlaridagi leksik, frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlarini o‘rganish o‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

Jahon tilshunosligida xalq dostonlari tilining xususiyatlari, ularning lisoniy, tipologik va badiiy-estetik xususiyatlari keng ko‘lamda o‘rganilayotganligi ilmiy jamoatchilikka ma’lum. O‘zbek tilshunosligida xalq dostonlari tilidagi linvomadaniy birliklar borasida Sh.Shoabdurahmonov, S.Tursunov, Z.Xolmonova, J.Xolmurotova, A.Rahimov, X.Toshmatov, Sh.Mahmadiyev, A.Ishayev, N.Maxmudov, X.S.Ro‘zimboyev, S.M.Sariyev, S.N.Yuldosheva, U.Jumanazarov, G.Jumanazarovalar ilmiy tadqiqotlarida qiyosiy-tarixiy hamda sistem-struktur yo‘nalishda esa D.O‘rinboyeva, Q.M.Olloyorov, I.Umarov, N.Xadjimusayeva, A.Eshmuratov va boshqalarning dissertatsiyalarida tadqiq etilgan.

Tilshunoslikning alohida sohasi sifatida shakllangan lingvokulturologiya bo‘yicha ilk tadqiqotlar Moskva frazeologik maktabi tilshunoslari V.N.Teliya, Y.S.Stepanov, A.D.Arutyonova, V.V.Vorobyov, N.F.Alefirenko, V.M.Shaklein, V.A.Maslovalar tomonidan olib borilgan izlanishlar bilan bog‘liq ravishda paydo bo‘lgan. Lingvokulturologiya tilni madaniyat fenomeni sifatida o‘rganuvchi fan bo‘lib, o‘zaro aloqadorlikda bo‘lgan til va madaniyat uning predmetini tashkil qiladi. V.N.Teliya bu haqida shunday yozadi: «Lingvokulturologiya insoniy, aniqrog‘i, insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandir».

Lingvokulturologiya o‘zbek tilshunosligida yangi yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Shunga qaramasdan, o‘zbek tilshunoslari bu borada ham anchagina

tadqiqotlarni yuzaga keltirishdi. Jumladan, A.Nurmonov, Sh.Safarov, S.Karimov, N.Turniyozov, Z.Jumayeva va boshqalarning ishlari e'tiborga loyiq. Shuningdek, bu sohada T.M.Olimjonova, X.S.Rasulov, Sh.R.Usmonova, Sh.S.Xolmatov, M.T.Eshonqulova, A.A.Nosirov, Sh.Imyaminov, Sh.N.Ziyoyeva, B.A.Mustafoyeva, I.Umarovlar ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirishmoqda. Hozirgi kunda o‘zbek tilshunosligida shakllanib borayotgan lingvokulturologiya inson madaniyatini shakllantiruvchi va til bilan chambarchas bog‘liq muhim hodisa sifatida qaralmoqda. Chunki «tilning obyektiv xususiyatiga bog‘liq ravishda antropotsentrik paradigmada inson til egasi sifatida asosiy o‘ringa chiqariladi, til esa inson shaxsini tarkib toptiruvchi bosh unsur hisoblanadi».

Xalqimizning azaliy madaniy-estetik qarashlari, odob-axloq, turmush tarzi va ramzlar haqidagi tasavvurlarini inobatga olgan holda, til birliklari etnik, semantik va lingvokulturologik jihatdan tadqiq qilingani holda o‘zbek tilshunosligidagi xalq dostonlari tilining dialektal asoslari tadqiqidagi yondashuvlarni o‘rganish hamda frazeologik va paremiologik birliklarni lingvokulturologik mental tadqiq etishda ularning milliy-madaniy semantikasining til miqyosidagi mohiyatini belgilash; o‘zbek adabiy tili bilan xalq tili orasidagi munosabatni o‘rganishda xalq dostonlarining o‘rnini hamda dostonlar tiliga xoslangan madaniy birliklarning leksik-semantik xususiyatlarini aniqlash; dostonlardagi so‘zlarning shakl va mazmun munosabatiga ko‘ra turlarining lingvomadaniy xususiyatlarini mazkur asarlardan keltirilgan misollar qiyosi orqali ochib berish; frazeologizmlarning lingvokulturologik xususiyatlarini tadqiq etishda ularning xalq dostonlari tili milliyligi va jozibadorligini oshirishdagi o‘rniga ahamiyat qaratish; millatning lisoniy boyligi, tafakkuri, rang-barangligi, o‘ziga xosligi manzarasini ochib berishga xizmat qiladigan, shu bilan birga umuminsoniy va milliy qadriyatlarimizni o‘zida mujassamlashtirgan paremiologik birliklarning etnomadaniy xususiyatlarini ko‘rib chiqish va tilshunoslik an'analari asosida tavsiflash kabi maqsad va vazifalar amalga oshirilgan.

Epos tilidagi leksik birliklarning ma'no tabiatini ochib berish, ulardagi til va madaniyat munosabatlarinini ko‘rish, dostonlar tilida aniqlash va mavzuiy tasniflashdir. Dostonlarda *qulun, do‘nan, biya, arg‘umoq, jiyron, shapaq* kabi yilqichilikka oid, *jahaz, xatab, abjo‘sh, saba, ko‘nak, ovsar, lo‘k* kabi tuyachilikka oid, *dahmarda, qag‘anoq, to‘qsari* kabi molchilik va qo‘ychilikka oid madaniy birliklarning ko‘proq hamda asosan o‘z ma'nosida qo‘llanilganligi aniqlangan;, ma'naviyati bilan chambarchas bog‘liqligi isbotlangan.

“Rustamxon” dostonlari tilining o‘rganilishidagi etakchi tamoyillar, leksik-semantik, frazeologik, paremiologik birliklarning lingvomadaniy tahlili bilan bog‘liq ilmiy qarashlar birlamchi manbalarga asoslanib yoritilgan; tadqiqot natijalari asosida aniqlangan bir guruh so‘z va iboralarning izoh-tavsifi izohli lug‘at, ona tili ta'limida,

og‘zaki so‘zlash nutqida o‘quvchi-talabalarning filologik bilim va malakalarini oshirishdagi amaliy ahamiyati aniqlangan; tadqiqotning umumlashma xulosalari o‘zbek tili etnofrazemalarning frazeologik nazariyasini boyitishi va frazeologik birliklarni hududiy yoki umumiy etnofrazemik aspektda o‘rganuvchilar uchun muhim manba bo‘la olishi asoslangan; doston tiliga oid frazeologik birliklar misolida tadqiqot natijalari sohaga doir muhim ilmiy-nazariy ma’lumot berishi bilan birga til va madaniyat masalalarini o‘rganuvchi etnolingvistika, lingvokulturologiya, antropotsentrik tilshunoslik kabi sohalar bo‘yicha darslik va qo‘llanmalar yozishda foydalanish mumkinligi dalillangan.

Adabiyotlar

1. Abdiyev M. Soha leksikasining sistem tahlili muammolari: Monografiya. -Toshkent: Xalq merosi, 2004.

2. Abdurahmonov X. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi asarlarining sintaktik xususiyatlari bo‘yicha kuzatishlar. -Toshkent: Fan, 1971.

3. Abdurahmonov G‘. Atamaologiya muammolari O‘zbek tili atamaologiyasi va uning taraqqiyot perespektivalari. -Toshkent: Fan, 1984.

4. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. -Москва: Флинта.Наука, 2010.

QADIMGI TURKIY TILLARDA FE’LLARNING LUG‘AVIY MA’NOLARI (“DEVONU LUG‘ATIT TURK” ASARI MISOLIDA)

Mominova Yulduz Aminboyevna
Xorazm Ma’mun akademiyasi tayanch-doktoranti
E-mail: yulduzmominova87@gmail.com
93 773-67-78

Annotatsiya: Ushbu maqolada qadimgi turkiy yodnomalardan biri “Devonu lug‘otit-turk” asarida ifodalangan harakat fe’llarining leksik ma’nolari ochib berilgan.

Kalit so‘z: Turkiy, til, so ‘z, ma’no, harakat fe’llari, devon, yodnoma.

Qadimgi turkiy tilda fe’l o‘zining leksik-semantik xususiyatlariga ega bo‘lib hisoblanadi. Fe’llar zamon va makondagi ish-harakat, shuningdek, predmet va hodisa va jarayonini ifodalaydi. Qadimgi turkiy tildagi fe’llar ikki guruh mustaqil fe’llar va ko‘makchi fe’llarga bo‘lish mumkin.

Mustaqil fe’llar gapda biror so‘zni boshqarib keladi. Yordamchi fe’llarda bunday xususiyat bo‘lmaydi. Bu fe’llar mustaqil fe’llar bilan kelishi mustaqil fe’lning ma’nosiga qo‘shimcha ma’no berishga xizmat qiladi.

Qadimgi turkiy tilda *alqinti*(tugadi), *olti* (o ‘ldi), *bolti* (bo‘ldi), *berti* (berdl *kelti* (keldi) kabi eng faol qo ‘llangan mustaqil fe’llardir. Biroq mustaqil fe’llar ko‘makchi fe’llar vazifasida ham ishlatilgan. Ko‘makchi fe’llar sifatida *erti* (edi), *ermish* (emish), *arinch* (ekan), *ersa* (esa) kabilani ko‘rsatish mumkin: *qagan ermis* “xoqon ekan”, *aim qagan ermis* “bahodir xoqon ekan” [77]

Biz bilamizki, qadimgi turkiy tilning yodnomalari bugungi zamonaviy tilshunosligimizning kelib chiqishi va rivojlanishi uchun asos bo‘lgan deya ayta olamiz. Har bir tilda ifodalangan so‘zlarning ma’nolarini bilish uchun o‘sha davrning yozma yodgorliklarini bilish kerak bo‘ladi. Chunki shu asarlarda ifodalangan so‘zlar orqali qadimgi turkey tilga oid so‘zlarni bilishimiz va hozirda ishlatadigan so‘zlarning ma’nolari bilan solishtirishimiz mumkin. Ularda ifodalangan ma’nolarning bir-biri bilan bog‘liqligi va o‘xshash, farqli jihatlarini aniqlash mumkin.

Qadimgi turkiy til yodnomalaridan biri bo‘lgan, Mahmud Koshg‘ariy «Devonu lug‘ati-t-turk» asarida fe’lining ma’nolarini yaxshi ochib bergan deya ayta olamiz. Chunki bu asar orqali turkiy tillarda qo‘llangan harakat fe’llarining lug‘aviy ma’nolari misollar yordamida aniq tahlil qilish imkoniyati mavjud.

Mahmud Koshg‘ariyning tilshunoslik sohasidagi xizmati ham g‘oyat katta ahamiyat kasb etadi. Tilshunoslikka doir fikrlari ulug‘ siymoning har bir asarida, jumladan, “Devoni lug‘atit turk” asarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Tengi yo‘q so‘z ustasi Mahmud Koshg‘ariy o‘zining lug‘atchilik va tilshunoslik sohasidagi yarim asrlik tajribasini “Devoni lug‘atit turk” asarida umumlashtiradi. Shuningdek, uning turkiy tilda yaratgan ulkan badiiy merosi ham asrlar osha milliy tilimiz leksikasining asosi sifatida ahamiyatlidir.

“Devonu lug ‘atit-turk” asarida uchraydigan harakat fe’llari qadimgi turkiy tilning boy leksik xazinasini ochib beradi. Ular orqali nafaqat til, balki qadimgi turkiy xalqlarning madaniyati, yashash tarsi, tili va urf-odatlari ham aks etgan. Asarda ifodalangan harakat fe’llarining semantikasini yaxshi bilish, asosan, o‘zbek tilining kelib chiqish tarixini yanada chuqur anglash va ma’no taraqqiyotini bilishga yordam beradi. Bundan ham oldin yaratilgan qadimgi yodnomalarni o‘rganish ham tilimizning naqadar boy ekanligini ochib beradi. Turkiy yozma-adabiy tilning dastlabki namunalari sirasiga tegishli qadimgi run bitiklari, shubhasiz, turkiy xalqlar ajdodlariga xos yuqori darajada shakllangan lisoniy madaniyatidan darak beruvchi manba vazifasini o‘taydi. Qadimgi turkiy tilning fonetik-fonologik, morfem-

[77] Qadimgi turkiy til. Abdushukurov Baxtiyor Bo‘ronovich. “Navoiy universiteti” nashriyot-matbaa uyi Toshkent-2019. 64-bet.

morfologik, leksik-semantik va sintaktik xususiyatlari O‘rxun-Enasoy tosh bitiklari va epitafiyalarida o‘z ifodasini topgan.[78]

Qadimgi turkiy tilda fe’l o‘zining leksik-semantik xususiyatlariga ega. Fe’llar zamon va makondagi ish-harakat, shuningdek predmet va hodisalar jarayonini ifodalaydi. Qadimgi turkiy tildagi fe’llarni ikki guruhga mustaqil fe’llar va ko‘makchi fe’llarga bo ‘lish mumkin.[79]

“Devonu lug‘atit-turk” asarida fe’llar ifodalaydigan ma’no bir - biridan farq qilishi va semalarning ham farqlanishini ko ‘rish mumkin. Devonda keltirilgan:

Yarashdi- kelishdi. Olar ikki yarashdi- ular ikkovi bir ishda bir-biri bilan kelishdi (yarashur, yarashmaq). Quyidagi bayt kelishilgandan so‘ng vafosizlik qilgan kishi haqida aytilgan:

Ortoq bolib bilishdi,
Mening tavar satishdi.
Bista bilan yarashdi,
Kizlab tutar tayimi [111, 79].

[U men bilan tanishib o‘rtoq bo‘ldi. Tovarlarimni sotishga yordam berdi, so‘ng saroybon bilan kelishib, mendan toyimni yashirib qo‘ydi.]…[80]

Ketishdi - olar bir ikindidin ketishdi - ular ikki do‘st bir-biridan ayrilishdi (ketishur, keetishmak).

Yarag‘ bo‘lub yag‘ushdi,
Artuqluqun sokushdi,
Qulun qapub ketishdi,
Surdi mening qo‘yimi [11, 95].

[Vaqt topib dushmanlik qildi. O‘rtoq bo‘laturib so‘kishdi. Qulunlarni o‘g‘irlab, mendan ayrildi. Qo‘ylarimni haydab ketdi.]…[81]

Tilning eng muhim qatlamlaridan biri - fe’llar tizimidir. Fe’l inson faoliyati, holati va harakatini ifodalovchi markaziy so‘z turkumi sifatida qadimdan barcha turkiy tillarda keng ishlatilgan. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tili orqali fe’llarning lug‘aviy ma’nolarini o‘rganish nafaqat grammatik, balki tarixiy-semantik jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduraxmonov G., Rustamov A. Qadimgi turkiy til -**Til** O ‘qituvchi, 1982.

2. Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. - T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.

3. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. - Toshkent: Fan nashriyoti, 1960.

[78] O‘zbek Terminologiyasi: o‘quv qo‘llanma/Hamidulla Dadaboyev. - Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. – 36-bet)
[79] “Qadimgi turkiy til” Abdushukurov Baxtiyor. Toshkent:Navoiy universiteti nashriyot matbaa uyi, 2019. – 64-bet)
[80] O‘zbek mumtoz adabiyoti namunalari. O‘zbekiston fanlar akademiyasi “Fan” nashriyoti: Toshkent 2005-yil. 119-bet
[81] O‘zbek mumtoz adabiyoti namunalari. O‘zbekiston fanlar akademiyasi “Fan” nashriyoti: Toshkent 2005-yil. 117-bet

4.Sanaqulov U. O‘zbek yozma adabiy tili fonetik, morfologik me’yorlarning ilk shakllanishi va taraqqiyoti bosqichlari. - T.: Navro‘z, 2015. y

5. Sodikov K- Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi. -Toshkent, 2006.

DISLEKSIYASI BOR O‘QUVCHILARNING SO‘Z BOYLIGI VA SINTAKTIK TUZILMALARDAN FOYDALANISH XUSUSIYATLARI

Adamboyeva Nafisa Qodirberganovna
Farg‘ona davlat universiteti chet tillari
fakulteti ingliz tili amaliy kursi kafedrasi
katta o‘qituvchisi, filologiya fanlari
bo‘yicha fasafa doktori (PhD)
+998901875053
jasdilnurbek@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada disleksiyasi bor o‘quvchilarning so‘z boyligi va sintaktik tuzilmalardan foydalanish xususiyatlari lingvistik va psixolingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot 12-13 yoshli disleksiyasi bor o‘quvchilar hamda nazorat guruhi nutq namunalari asosida olib borilgan. Tahlil natijalariga ko‘ra, disleksik o‘quvchilarning leksik zaxirasi tor, leksik xilma-xilligi past va sintaktik konstruktsiyalardan foydalanish cheklanganligi aniqlangan. Ularning nutqida yuqori chastotali, semantik jihatdan neytral so‘zlardan foydalanish ustun bo‘lib, murakkab gaplarning ulushi juda kam. Grammatik moslashuvdagi xatolar, so‘z tartibi buzilishi va morfologik elementlarning yetarli avtomatlashtirilmagani disleksiya bilan bog‘liq lingvistik tizimdagi cheklanishlarni ko‘rsatadi. Tadqiqot disleksik o‘quvchilar bilan ishlashda so‘z boyligini oshirish, gap tuzish modellarini avtomatlashtirish va multisensor metodlarni qo‘llash zarurligini ta’kidlaydi. Maqola natijalari ta’lim jarayonida individual yondashuvni kuchaytirish va o‘qish-yozishdagi maxsus buzilishlarni lingvistik asosda aniqlash uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: disleksiya, disgrafiya, so‘z boyligi, leksik xilma-xillik, sintaktik tuzilma, grammatik kompetensiya, psixolingvistika, til tizimi, individual yondashuv, multisensor metod.

So‘nggi yillarda ta’lim psixologiyasi va lingvistika kesishmasida disleksiya muammosini chuqur o‘rganishga bo‘lgan qiziqish ortib bormoqda. Disleksiya

o‘qishdagi maxsus buzilish sifatida nafaqat fonologik dekodlash yoki grafemik aniqlashdagi qiyinchiliklarda, balki leksik va sintaktik darajadagi nutq buzilishlarida ham namoyon bo‘ladi [8. 242 p.]. O‘quvchilarning so‘z boyligi, gap tuzish qobiliyati va grammatik konstruktsiyalardan foydalanish darajasi ularning umumiy o‘qish kompetensiyasi bilan bevosita bog‘liqdir. Shu bois disleksiyasi bor bolalarda nutq va til tizimi rivojlanishining lingvistik jihatdan o‘ziga xos tomonlarini o‘rganish, ularning o‘qish-yozishdagi muammolarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolada disleksiyasi bor o‘quvchilarning so‘z boyligi hajmi, leksik birliklardan foydalanish sifati hamda sintaktik tuzilmalarni qurishdagi qiyinchiliklari lingvistik tahlil asosida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari ta’lim jarayonida individual yondashuvni shakllantirish, maxsus metodik qo‘llanmalar ishlab chiqish va lingvistik diagnostika mezonlarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotda psixolingvistik va deskriptiv-lingvistik yondashuvlardan foydalanildi. Ma’lumotlar 12-13 yoshli disleksiyasi bor o‘quvchilar *(n=20)* va nazorat guruhi *(n=20)* o‘rtasidagi yozma va og‘zaki nutq namunalari asosida tahlil qilindi. O‘quvchilardan quyidagi topshiriqlar bajarilishi so‘raldi:

100-150 so‘zli matn asosida erkin hikoya tuzish;

berilgan 10 ta so‘zdan gap tuzish;

5 ta rasm asosida voqeani izchil bayon qilish.

Topshiriqlarda o‘quvchilarning so‘z tanlash chastotasi, leksik xilma-xilligi, gap uzunligi (MLU - mean length of utterance) va murakkab sintaktik konstruktsiyalar soni tahlil qilindi. Ma’lumotlar A. Luria, M. Snowling, va T. Dorofeeva metodikalariga asoslangan holda baholandi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, disleksiyasi bor o‘quvchilarning so‘z boyligi nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada kamligi kuzatildi. Ularning nutqida yuqori chastotali, oddiy va takroriy so‘zlardan foydalanish ustunlik qiladi. Masalan, *“yaxshi”, “katta”, “bor”, “yemoq”* kabi semantik jihatdan neytral birliklar ko‘p qo‘llanadi, lekin sinonimik va antonimik variantlar deyarli ishlatilmaydi.

Leksik xilma-xillik ko‘rsatkichi **(Type-Token Ratio)** disleksik guruhda o‘rtacha 0.31, nazorat guruhida esa 0.48 ni tashkil etdi. Bu esa so‘z tanlashdagi tor doira va avtomatlashmagan leksik tizimni ko‘rsatadi.

Sintaktik darajada esa quyidagi holatlar aniqlangan:

Oddiy gaplar ustunlik qiladi (75%);

Murakkab bog‘lovchi gaplar kam (12%);

Murakkab qo‘shma gaplar deyarli uchramaydi (3-5%);

Gaplarda grammatik moslashuv xatolari (ega-kesim kelishuvi) tez-tez uchraydi;

Predikatning joylashuvi ba’zida normadan chetga chiqadi.

Misol:

“Men maktab bor” (normativ: Men maktabga boraman).

“Kitob yaxshi o‘qish” (normativ: Men kitobni yaxshi o‘qiyman).

Bu xatoliklar grammatik strukturalarni avtomatik tarzda qo‘llash mexanizmlarining sust rivojlanganligini ko‘rsatadi.

Olingan natijalar disleksiyasi bor o‘quvchilarning lingvistik tizimida fonologik, leksik va sintaktik darajalarning o‘zaro chambarchas bog‘liqligini tasdiqlaydi. Fonologik kodlashdagi nuqsonlar so‘zlarni tez tanish va yodda saqlash jarayonini sekinlashtiradi, bu esa so‘z boyligi shakllanishiga to‘sqinlik qiladi [9. 242 p]. Shuningdek, rus tilshunosi A. Luriya ta’kidlaganidek, so‘zning semantik tarkibini anglash uchun zarur bo‘lgan kortikal jarayonlar disleksiyada fragmentar holatda kechadi [5. 518.c].

Sintaktik nuqtai nazardan, disleksik o‘quvchilarda gap qurilishining ichki modeli [4. 304 b.] to‘liq avtomatlashtirilmagan bo‘ladi. Natijada gap tuzishda so‘z tartibi buziladi, morfologik moslashuv noto‘g‘ri qo‘llanadi. Disgrafiya bilan birgalikda uchragan holatlarda bu kamchiliklar yozma nutqda yanada yaqqol ko‘rinadi.

Rus olimasi T. Dorofeeva yozma nutq tahlilida disleksiyasi bor bolalarda “grammatik sintezning yetarli darajada avtomatlashtirilmagani”ni asosiy sabab sifatida ko‘rsatadi [3. 240 c.]. Shunga o‘xshash holatlar o‘zbek tilida ham qayd etiladi: fe’lning zamon shakllarini chalkashtirish, ergash gaplardan qochish, yoki ortiqcha bog‘lovchilardan foydalanish.

Bu holatlar o‘quvchining sintaktik kompetensiyasi (ya’ni, grammatik tuzilmalarni ongli va avtomatik ishlata olish darajasi) sust rivojlanganini bildiradi. Shuningdek, so‘z boyligining cheklanganligi o‘qish jarayonida semantik kontekstni to‘liq tushunishga to‘sqinlik qiladi.

Disleksiyasi bor o‘quvchilarda leksik va sintaktik tizimlar o‘zaro uzviy bog‘liq holda rivojlanadi, biroq bu rivojlanish fonologik va semantik ishlov berishdagi nuqsonlar sababli sekin kechadi. Ularning so‘z boyligi tor, leksik xilma-xilligi past va sintaktik konstruktsiyalardan foydalanish cheklangan.

Shu bois, disleksik o‘quvchilar bilan ishlashda quyidagilarga e’tibor qaratish lozim:

– so‘z boyligini oshirish uchun semantik guruhlashtirish mashqlari;

– gap tuzish modellarini avtomatlashtirishga qaratilgan grammatik treninglar;

– multisensor o‘qish metodlari orqali fonologik va sintaktik ko‘nikmalarni parallel rivojlantirish;

– individual o‘qitish strategiyalarini ishlab chiqish, jumladan, qisqa gaplardan murakkab gaplarga bosqichli o‘tish;

– leksik tahlilni kuchaytiruvchi raqamli vositalardan (masalan, Leximetr-Uz dasturi) foydalanish.

Tadqiqot natijalari o‘zbek tilida disleksiyani lingvistik tahlil qilishning zarurligini, o‘quvchilarning til kompetensiyasini rivojlantirishda individual yondashuvning muhimligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Akbarova Z. A. Neyropsixologik lingvistika: nazariya va amaliyot. - Toshkent: TDPU nashriyoti, 2022. - 220 b.

2. Berninger V. W., Wolf B. J. Teaching Students with Dyslexia and Dysgraphia: Lessons from Teaching and Science. - Baltimore: Brookes Publishing, 2009. - 280 p.

3. Dorofeeva T. A. Нарушения чтения и письма у младших школьников: лингвистический анализ. - Москва: Владос, 2010. - 240 с.

4. Leontyev A. N. Deiatelnost. Soznanie. Lichnost. - Moskva: Nauka, 1975. - 304 b.

5. Luriya A. R. Высшие корковые функции человека и их нарушения при локальных поражениях мозга. - Москва: Издательство Московского университета, 1962. - 512 с.

6. Lyon G. R., Shaywitz S. E., Shaywitz B. A. A Definition of Dyslexia // Annals of Dyslexia. - 2003. - T. 53, № 1. - B. 1-14.

7. Mustafayeva N. Psixolingvistika asoslari. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. - 180 b.

8. Shaywitz S. E. Overcoming Dyslexia: A New and Complete Science-Based Program for Reading Problems at Any Level. - New York: Knopf, 2003. - 416 p.

9. Snowling M. J. Dyslexia. - Oxford: Blackwell Publishers, 2000. - 242 p.

AMALIY TILSHUNOSLIKDA ONTOLOGIK MODELLAR ASOSIDA SEMANTIK TIZIMLARNING SHAKLLANISHI

Qodirova Zebo Gulboyevna
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Kompyuter lingvistikasi va amaliy tilshunoslik kafedrasi o‘qituvchisi
qodirova_ze@nuu.uz

Annotatsiya: Mazkur maqolada lug‘aviy birliklar o‘rtasidagi semantik munosabatlarni amaliy tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilish masalasi yoritilgan. Xususan, kompyuter lingvistikasi doirasida ontologik modellashtirish, tezaurus va WordNet tizimlari asosida semantik tahlil usullari ko‘rib chiqilgan. Til birliklarining formal va funksional strukturasini aniqlash, ularni konseptual modellar asosida ifodalashga doir ilmiy yondashuvlar tahlil etilgan. Maqolada xorijiy va mahalliy

olimlarning ontologiya, semantik tarmoq, sun’iy intellekt va semantik vebga oid yondashuvlari, ularning nazariy-metodologik asoslari keng yoritilgan. Shu bilan birga, o‘zbek va boshqa turkiy tillar uchun ontologik model yaratish bo‘yicha amalga oshirilgan amaliy tadqiqotlar misolida semantik munosabatlarni tizimli o‘rganish istiqbollari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: ontologik modellashtirish, semantik tahlil, tezaurus, WordNet, semantik veb, konseptual model, ontologik tizim, terminologik tizim

Dunyo tilshunosligida lug‘aviy birliklar o‘rtasidagi semantik munosabatlarni tahlil qilish borasida amaliy tilshunoslikning ilg‘or yutuqlaridan keng foydalanilmoqda. Semantik tahlillar kompyuter texnologiyalari va metodlari yordamida tadqiq etilmoqda. Bugungi kunda til birliklarining semantik xususiyatlarini foydalanuvchiga qulay, funksional va strukturalashgan shaklda ifodalash masalasi dolzarb hisoblanadi. Bu esa tadqiqotchilarni terminologik tizimlarni modellashtirishda yangi yondashuvlar ishlab chiqishga undamoqda. Tilshunoslikda kompyuter resurslaridan foydalanish natijasida tezaurus, WordNet va ontologik modellarga asoslangan lug‘at tizimlari shakllandi. Ushbu resurslar lug‘aviy birliklarni tizimli tahlil qilish, ularning semantik o‘zaro bog‘liqligini aniqlash hamda terminlarning lisoniy ongdagi kognitiv mohiyatini yoritishda samarali vosita sifatida xizmat qilmoqda.

Ontologik ma’lumotlar bazasini yaratish, ontologik modellashtirish qonuniyatlari, metodologiyalarini ishlab chiqish va amaliy qo‘llanmalarni yaratishga doir tadqiqotlar Rossiyada A.Y.Zinovieva [Заседателева М. Г., 2011: 19] ontologik bilimlarga asoslangan ko‘p tilli intellektual kontent tahlil modelini ishlab chiqqan va uni boshqa tillarda qo‘llash imkoniyatini asoslagan. A.V.Dobrov [Добров А. В., 2014: 5] rus tilidagi xabar matnlari sintaktik birliklari iyerarxiyasining yangi kompyuter modelini ishlab chiqdi. Ushbu model sintaktik bog‘liqliklarni, iyerarxik birliklar o‘rtasidagi munosabatlarni hamda sintaktik komponentlarning ma’nolar tizimiga oid ma’lumotlarni samarali va avtomatik tarzda ifodalash imkonini beruvchi universal algoritmni taqdim etadi. B.N.Nguyen [Нгуен Б.Н., 2012: 16] tomonidan ontologik modellar va semantik texnologiyalardan foydalanish asosida axborot resurslarini izlash modellari, usullari va algoritmlari ishlab chiqilgan. N.V.Lukashevich [Лукашевич Н. В., 2014: 34] ontologik turdagi bilimlarni ifodalashning bir qancha modellarini taklif etadi. L.G.Fedyuchenko [Федюченко Л.Г., 2021: 42] tadqiqoti lingvistik ontologiya va tezaurus tamoyillari integratsiyasiga asoslangan texnik bilimlarni uzatish modelini nazariy asoslashga qaratilgan. Bundan tashqari, K.I.Belousov N.Y.Kazakova, M.G.Zasedateleva, A.G.Shabalin, A.Aleksandrovich, R.A.Gatiatullin [Гатиатуллин А.Р., Прокопьев Н.А., Сулейманов Д.Ш., 2024: 366-378] kabi olimlar kompyuter lingvistikasi, amaliy tilshunoslikda semantik munosabatlar yuzasidan tadqiqot olib borganlar. Jumladan,

R.A.Gatiatullin konseptual model yaratish, turk tillarini kompyuterda qayta ishlash uchun morfemalarga asoslangan yagona lingvistik bilimlar grafigi modeli hamda agglyutinativ tillarning xususiyatlari va intellektual texnologiyalarda qo‘llanilish imkoniyatlariga doir izlanishlar olib borgan.

O‘zbek tilshunosligida A.Po‘latov, S.Muhamedova, N.Abduraxmonova [Abduraxmonova N.Z., 2021: 72], M.Abjalova [Abjalova M., 2022: 228], B.Mengliyev, L.Raupova, O.Abdullayeva, A.Eshmo‘minov, Sh.Gulyamova, A.Axmedova, N.Ataboyev, A.Abduvahobovlar tomonidan olib borilgan izchil ilmiy tadqiqotlar sohaning rivojlanishiga sezilarli amaliy hissa qo‘shgan.

Markaziy Osiyoda A. Sharipbay, B. Ergesh, G.Elibayeva qozoq va qirg‘iz tillaridagi otlarning ontologik modelini solishtirish masalalarini, N.Israilova, P.Bakasova, R.Niyazova, S.Kudubayeva, R.Turebayeva, A.Aktayeva, L.Davletkireevalar kompyuter lingvistikasiga oid ta’lim dasturlarining ontologik modelini yaratish, A.S.Mukanova, L.Zhetkinbaylar qozoq tilidagi sifat so‘z turkumini ontologik modellashtirish, N.Abduraxmonova, M.Aripovlar o‘zbek tilida sifat so‘z turkumining ontologik modelini yaratishga doir izlanishlar olib borgan.

Lingvistik resurslarni lug‘atlar, tezaurus, ontologiya ko‘rinishida ifodalash mumkin. Sun’iy intellekt sohasi tadqiqotchilari dastlab “ontologiya” terminini falsafa fanidan olishgan, keyinchalik esa ko‘plab ilmiy sohalarda qo‘llanila boshlangan. Birgina kompyuter lingvistikasida “Ontologiya” so‘zi kontekstga qarab turli xil ma’nolarni ifodalaydi:

axborot qidirish sohasidagi tezaurusga nisbatan ontologiya tushunchasi qo‘llanilishi;

bog‘langan-ma’lumotlarning OWLda ifodalangan modeliga nisbatan;

ma’lumotlar bazasi kontekstidagi XML sxemasiga nisbatan.

Ontologiya tushunchasining tarixiy shakllanishi falsafaning metafizika deb ataluvchi bo‘limi bilan bog‘liq bo‘lib, dastlab mavjudlikning mohiyati va borliqning umumiy qonuniyatlarini o‘rganuvchi metafizik qarashlar doirasida shakllangan, keyinchalik mustaqil nazariy yo‘nalishga aylangan. Biroq zamonaviy kompyuter tizimlari va dasturlash sohalarida “ontologiya” tushunchasi an’anaviy falsafiy mazmundan farqli, ko‘proq tushunchalar o‘rtasidagi semantik munosabatlarni ifodalovchi formal model sifatida qo‘llaniladi.

Olimlar ontologiyaga nisbatan berilgan eng maqbul ta’rif T.Gruberga tegishliligini ta’kidlashadi. Olimning ta’rifida mavjud tushunchalarning tarkibi, ularning o‘zaro bog‘liqligi hamda semantik munosabatlarni aniq shaklda belgilash lozimligi ta’kidlanadi. Mazkur yondashuv ontologik modellashtirish jarayonida konseptual birliklarni standartlashtirish va ularni qayta ishlatish imkonini beradigan asosiy metodologiyalardan biri sifatida e’tirof etiladi. V.N.Borst, J.M.Akkermanslar [Borst, P., Akkermans, J. M., 1997: 365-406] T.R.Gruber tomonidan berilgan ta’rifni

rivojlantirib “Umumiy tushunchalarning rasmiy ifodalanishi” tarzida ifoda etadi va rasmiylik va umumiylikka urg‘u beriladi. Shunday qilib, T.R.Gruber texnika va axborot texnologiyalari sohasida ontologiya atamasiga zamonaviy ma’no yuklagan va uni sun’iy intellekt tizimlari uchun muhim nazariy asos sifatida shakllantirgan tadqiqotchi sifatida tan olingan.

Keyinchalik ontologiyaning turli xil ta’riflari yuzaga keldi. Eng mashhurlaridan biri italiyalik dasturchi N.Guarino tomonidan quyidagicha: “Ontologiya - bu dunyoning mumkin bo‘lgan kontseptualizatsiyalarini cheklaydigan rasmiy nazariya” [Guarino N., 1998: 15] - deya qayd etiladi. Mazkur ta’rifda olim, bo‘lishi mumkin bo‘lgan konseptualizatsiyalarni cheklash kerakligini nazarda tutadi. Haqiqatdan ham, har qanday konseptualizatsiyani qabul qilish, ontologik modellashtirishda xatoliklarni keltirib chiqaradi. Shuningdek, N.Guarino ontologiyaning nazariy asoslarini tahlil qilgan va ontologiyani tasniflash hamda ular o‘rtasidagi farqlarni belgilashga katta hissa qo‘shgan.

Rus olimlaridan T.A.Gavrilova va D.I.Muromtsevlar tomonidan ontologiyaning eng to‘liq ta’rifi quyidagicha beriladi: “Ontologiya - bu ma’lum bir predmet sohasining rasmiy spetsifikatsiyasi bo‘lib, sohada qo‘llaniladigan tushunchalar to‘plami, bu tushunchalarning semantik mazmuni hamda ular o‘rtasidagi mavjud yoki mavjud bo‘lmagan munosabatlarni ifodalovchi mantiqiy ifodalar to‘plamidir” [Gavrilova T.A., 2007: 154-176]. Ya’ni ontologiya predmet sohasidagi asosiy konseptlarni, ularning xususiyatlarini va ular o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni tavsiflash uchun asos bo‘lib, bilimlarni almashish va tizimlashtirishni ta’minlaydi.

Ontolog olimlar M.Uschold, M.Gruninger tadqiqotlarida ontologiyaning asosiy tarkibiy qismlarini aniqlab beradi. Unga ko‘ra, ontologiya quyidagi elementlardan tashkil topgan bo‘lishi zarur:

atamalar lug‘ati (terminlar to‘plami) - soha doirasidagi asosiy tushunchalarni ifodalaydigan birliklar;

terminlarning aniq ma’no tavsifi - har bir termin uchun bir ma’noli va izchil ta’rif berilishi;

tushunchalar o‘rtasidagi bog‘lanishlardan iborat ekanligi qayd etiladi.

T.Berners-Lee, V.Hall, J.Hendler, N.Shadbolt, D.Veytznerlar esa ontologiya rasmiy va norasmiy shaklda bo‘lishi mumkinligini qayd etishgan. Formal ontologiyaning afzalligi sifatida mashinalar o‘qiy oladigan formatda bo‘lishi va bu esa semantik veb uchun samarali ishlov berish imkonini yaratishi ta’kidlanadi. T.Berners-Lee, J.Hendler, O.Lassila ontologiyani vebdagi ma’lumotlarni semantik jihatdan boyitish va ularni avtomatlashtirilgan tarzda qayta ishlash imkonini yaratishda muhim vosita ekanligini qayd etadi va ontologiyaga veb resurslar o‘rtasida bilim almashishni osonlashtiruvchi va mashinalar tomonidan tushuniladigan shaklga keltiruvchi asosiy element sifatida qaraydi[Berners-Lee T., Hendler J., Lassila O.,

2001: 34-43]. Ya’ni vebdagi ma’lumotlar insonlar uchun o‘qilishi mumkin bo‘lgan matnlardan iborat bo‘lib qolmasdan, ma’lumotlardan kompyuterlar ham tushuna oladigan formatga keltirilishi kerak. Bu esa semantik veb (ya’ni mazmunga yo‘naltirilgan veb) g‘oyasini yuzaga keltirgan. Ontologiyaning vebdagi ma’lumotlarni tartibga solish, kategoriyalash, tushunchalar o‘rtasidagi semantik munosabatlarni aniqlashdagi ahamiyati nazarda tutiladi.

P.Green M.Rosemanlar ontologiya turli tushunchani ifodalashini ta’kidlab, ko‘lami, darajasi, va maqsadiga ko‘ra turlarini farqlashgan.

L.Zemmouchi-Ghomari, A.Ghomarilar tadqiqotida esa ontologiya va terminologiyadagi farqlar tahlil qilingan. Mazkur tadqiqotda ontologiya konseptlar va ularning o‘zaro aloqalari haqida ma’lumot beradigan struktura sifatida ta’riflanib, konseptlar ikki qismga ajratiladi: [Zemmouchi-Ghomari L., Ghomari A., 2013: 315-331]

1. Superkonsept - bu ma’lum bir konseptni belgilovchi yuqori darajadagi konseptdir.

2. Subkonseptlar esa yuqori darajadagi konseptga bog‘liq bo‘lgan, lekin o‘zining maxsus xossalariga ega bo‘lgan konseptlar sifatida ta’riflanadi.

Ma’lumotlarning ko‘pligi tadqiqotchilar va dastur uchun uni boshqarish va qayta ishlashda birmuncha qiyinchilikni yuzaga keltiradi. Ma’lumotlarni iyerarxiyalarga ajratish va rasmiylashtirish, ma’lumotlar o‘rtasida munosabatlarni o‘rnatish mashinada samarali ishlov berishni qulayroq qiladi.

Ontologiyalar - bu ma’lumotlarni semantik jihatdan izchil talqin qilish imkonini beruvchi konseptual tuzilmalar bo‘lib, ular turli tizimlar va foydalanuvchilar o‘rtasida o‘zaro aloqa, umumiy tushunchani ta’minlash vositasi sifatida xizmat qiladi [Mihoubi H., Simonet A., Simonet M., 2000: 573-582]. So‘nggi yillarda ontologiyalar bilim muhandisligi, elektron tijorat, bilimlarni boshqarish, tabiiy tilni qayta ishlash kabi ko‘plab sohalarda dolzarb tadqiqot mavzusiga aylangan. Ular ma’lum bir predmet sohasida yagona va umumiy tushunchani shakllantirish imkonini beradi va bu tushuncha insonlar o‘rtasida hamda turli xil, semantik jihatdan moslashmagan axborot tizimlari o‘rtasida samarali uzatilishi mumkin. Asosan sun’iy intellekt sohasidagi tadqiqotlar doirasida ontologiyalar bilim almashinuvi va qayta foydalanishni ta’minlash uchun ishlab chiqilgan. Ontologiyaning asosiy maqsadi subyektlar (inson va tizim) o‘rtasida yagona va bo‘lishilgan bilim bazasini shakllantirish va uzatishdir. Shu boisdan, ontologiyalar nafaqat semantik vebda, balki tashkilotlararo integratsiya doirasida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ular predmet sohasi bo‘yicha bilimlarni rasmiy (formal) tarzda ifodalash, ularni aniq semantik mazmunda taqdim etish va semantik mutanosiblik uchun umumiy asos yaratishga qaratilgan. Turli veb-ilovalar yoki tashkilotlar o‘rtasidagi semantik muvofiqlikni ta’minlash uchun ko‘p hollarda har xil ontologiyalar orasida konseptual moslik

(mapping) o‘rnatish talab etiladi. Biroq bu jarayon, ya’ni semantik moslikni aniqlash, murakkab va resurs talab qiluvchi vazifa bo‘lib qolmoqda.

Semantik veb bo‘yicha olib borilayotgan tadqiqotlarning asosiy maqsadi - veb muhitida mavjud bo‘lgan keng ko‘lamli axborot va xizmatidan inson hamda avtomatlashtirilgan dasturiy vositalar tomonidan yanada samarali foydalanish imkonini yaratishdir. Bu jarayonni qo‘llab-quvvatlash maqsadida RDF (Resource Description Framework) va OWL (Web Ontology Language) kabi standartlashtirilgan ma’lumot almashinuvi tillari ishlab chiqilgan. Ushbu formatlar ma’lumot va bilimlarni ifodalash hamda integratsiya qilish imkonini beradi, ayniqsa bilimlar ontologiya shaklida ya’ni murakkab tushunchalar va ularning o‘zaro munosabatlari ko‘rinishida taqdim etiladi. RDF va OWL tillari hamda ularni qo‘llab-quvvatlovchi dasturiy vositalar ontologiya yaratish va tarqatishda standart tillarga aylangan. Bugungi kunda bu texnologiyalar nafaqat ilmiy tadqiqot laboratoriyalarida, balki yirik axborot tizimlari loyihalarida ham faol qo‘llanilmoqda. Shuni alohida ta’kidlash joizki, ushbu sohada hali ham hal etilishi lozim bo‘lgan bir qator ilmiy-texnik muammolar mavjud. Biroq, shunga qaramay, semantik veb texnologiyalari axborot texnologiyalari sohasida keng va barqaror ijobiy ta’sir ko‘rsatishni boshlagan, bu esa uning istiqbolliligi va amaliy samaradorligini ta’minlaydi.

Xulosa. Mazkur maqolada amaliy tilshunoslik doirasida lug‘aviy birliklar o‘rtasidagi semantik munosabatlarni ontologik modellar asosida tahlil qilish masalasi keng yoritildi. Kompyuter lingvistikasi doirasida ontologik modellashtirish, tezaurus va WordNet kabi semantik tizimlarning shakllanishi hamda ularning til birliklarini konseptual modellar orqali ifodalashdagi ahamiyati tahlil etildi. Xorijiy va mahalliy olimlarning ontologiya va semantik vebga oid nazariy va metodologik yondashuvlari tahlil qilindi, shuningdek, o‘zbek va boshqa turkiy tillarda ontologik modellar yaratish bo‘yicha amaliy tadqiqotlar misollarida semantik munosabatlarni tizimli o‘rganish istiqbollari ta’kidlandi. Ontologiyalar tilshunoslik va axborot texnologiyalari sohasida bilimlarni rasmiylashtirish, semantik muvofiqlikni ta’minlash hamda ma’lumotlarni samarali boshqarish vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega ekanligi qayd etildi. Shu bilan birga, semantik veb texnologiyalari va standartlashtirilgan formatlar (RDF, OWL) yordamida ma’lumotlarni avtomatlashtirilgan tarzda qayta ishlash va integratsiya qilish imkoniyatlari kengayib bormoqda. Kelgusida ontologik modellashtirish sohasidagi ilmiy-texnik muammolarni hal etish va amaliy qo‘llanmalarni rivojlantirish tilshunoslik va axborot texnologiyalari integratsiyasining yanada samarali rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abduraxmonova N.Z. Inglizcha matnlarni o‘zbek tiliga tarjima qilish dasturining lingvistik ta’minoti (sodda gaplar misolida): filol. fan. bo‘yicha falsafa doktori dissertatsiyasi, avtoreferat. - Toshkent, 2018. - 49 b. Abduraxmonova

N.O‘zbek tili elektron korpusining kompyuter modellari: filol. Fan. doktori diss. Avtoref. - Toshkent, 2021. - 72 b.

2. Abjalova M. O‘zbek tili ontologiyasini yaratish tamoyillari: filol. Fan. doktori diss. Avtoref. - Toshkent, 2022. - 80 b.; Abjalova M. O‘zbek tili ontologiyasini yaratish tamoyillari: Filol. fan. dokt. … diss. - Toshkent, 2022. - 228 b.

3. Berners-Lee T., Hall W., Hendler J., Shadbolt N., Weitzner D. Ontology: formal and informal // *Proceedings of the 10th International World Wide Web Conference*. - 2001.

4. Berners-Lee T., Hendler J., Lassila O. The semantic web // Scientific American. - 2001. - Vol. 284, №5. - P. 34-43.

5. Borst, P., Akkermans, J. M. Engineering Ontologies // *International Journal of Human-Computer Studies*. - 1997. - Vol. 46, no. 2-3. - P. 365-406. - DOI: 10.1006/ijhc.1996.0096.

6. Gatiatullin R., Khakimov B., Suleymanov D., Gilmullin R. (2017). Context-Based Rules for Grammatical Disambiguation in the Tatar Language. In: Nguyen, N., Papadopoulos, G., Jędrzejowicz, P., Trawiński, B., Vossen, G. (eds) Computational Collective Intelligence. ICCCI 2017. Lecture Notes in Computer Science(), vol 10449. Springer, Cham. https: //doi.org/10.1007/978-3-319-67077-5_51

7. Gavrilova T.A., Muromtsev D.I. Intelligent Technologies in Management: Tools and Systems. Saint-Petersburg: 2007. - P 154-176.

8. Guarino N. Formal ontology and information systems // Proceedings of the FOIS’98. - Trento, Italy, 1998. - P. 3-15.

9. Mihoubi H., Simonet A., Simonet M. "An Ontology Driven Approach to Ontology Translation", In Proceedings of DEXA, 2000, pp.573-582

10. Uschold M., Gruninger M. Ontologies: principles, methods and applications // *Knowledge Engineering Review*. - 1996. - Vol. 11, no. 2. - P. 93-136.

11. Zemmouchi-Ghomari L., Ghomari A. Terminologies versus Ontologies from the perspective of ontologists // International Journal of Web Science. - 2013. - Vol. 2, No. 4. - P. 315-331.

12. Александрович А. Математическое моделирование процесса анализа реляционных баз данных при интеграции информационных систем: Автореф. дисс.... канд. филол. наук. -2017

13. Гатиатуллин А.Р., Прокопьев Н.А., Сулейманов Д.Ш. Модель лингвистических графов знаний тюркских языков // Онтология проектирования. 2024. Т.14, №3(53). С.366-378. DOI: 10.18287/2223-9537-2024-14-3-366-378.

14. Добров А. В. Автоматическая рубрикация новостных сообщений средствами синтаксической семантики. автореферат дис.... кандидат филологических наук: 10.02.21 - Санкт-Петербург, 2014. - С. 5

15. Заседателева М. Г. Репрезентация концепта “компетенция” в методическом дискурсе: онтологический и тезаурусный аспекты: (на материале немецкого и русского языков). Автореф. дисс.... канд. филол.наук. - 2011

16. Зиновиева А.Ю. Модель многоязычного интеллектуального контент-анализа (на материале англо-, франко- и русскоязычных новостных сообщений о террористической деятельности) автореф. дис.... кандидат филологических наук: 10.02.21 - Челябинск, 2022. - С. 10

17. Лукашевич Н. В. Модели и методы автоматической обработки неструктурированной информации на основе базы знаний онтологического типа. автореферат дис.... кандидат наук: 05.25.05 - Москва, 2014. - С 34.

18. Нгуен Б.Н. Модели и методы поиска информационных ресурсов с использованием семантических технологий. автореферат дис.... кандидат технических наук: 05.13.11 - Томск, 2012. - С 16.

19. Сулейманов Д.Ш., Гильмуллин Р.А., Гатиатуллин А.Р., Прокопьев Н.А. Когнитивный потенциал естественных языков агглютинативного типа в интеллектуальных технологиях // Онтология проектирования. 2023. Т.13, №4(50). С.496-506. DOI: 10.18287/2223-9537-2023-13-4-496-506

20. Федюченко Л.Г. Терминологическая база данных как трансферная модель технического знания. автореферат дис.... доктор наук: 10.02.21 - Тюмень, 2021. - С 42.

ABDULLA QAHHOR HIKOYALARIDA SO‘Z BIRIKMASI, ANALITIK SHAKLLARNING SINONIMIK QO‘LLANISHI

Shahnoza Almamatova
O‘zbek tili o‘qitish metodikasi kafedrasi, f.f.n. dotsent

Annotatsiya: So‘z birikmasi va so‘zning analitik shakllari sinonimiyasi grammatik stilistika uchun boy material beradi. Grammatik stilistika morfologik va sintaktik stilistikaga ajratilib, u so‘zning analitik shakllari, so‘z birikmalari, aspektida ish ko‘radi. Ushbu maqolada so‘z birikmalarining sinonimik (sintaktik sinonimiya) qo‘llanishi haqida fikr yuritilgan hamda tahlilga tortilgan. So‘z birikmasi bilan so‘z birikmasining, so‘z birikmasi bilan lug‘aviy birliklarning sinonimik qo‘llanganligi tahlil ob’ekti bo‘ldi.

Kalit so‘zlar: so‘z birikmasi, so‘zning analitik shakllari, grammatik stilistika, sintaktik stilistika, grammatik sinonimlar, sintaktik sinonimlar, og‘zaki nutq, yozma nutq, hikoya, bir aspektli sinonimlar

So‘z birikmasi va so‘zning analitik shakllari sinonimiyasi grammatik stilistika uchun boy material beradi. Grammatik stilistika morfologik va sintaktik stilistikaga ajratilib, u so‘zning analitik shakllari, so‘z birikmalari, aspektida ish ko‘radi. Grammatik stilistika bazasida kuzatilishi lozim bo‘lgan dolzarb muammoli masalalardan biri sintaktik sinonimika hodisasi hisoblanadi.[1: 30-35]

Sintaktik sinonimika bo‘yicha ish olib borganda, avvalo, ularni aspektlararo va aspekt ichida yoki bir aspektli sinonimlar deb farqlash lozim. Chunki nutqda grammatik kategoriyalarning turli ko‘rinishlari bir-biri bilan parallel qo‘llanib, ular o‘zaro sinonimik munosabatga kirishishlari mumkin. Bunday holatni umumtilshunoslikda ba’zi olimlar grammatik sinonimlar, [2: 131-161] bir xillari esa aspektlararo sinonimlar[3: 22] deb qaramoqdalar. Albatta, bu o‘rinda aspektlararo sinonimiyaning katta amaliy ahamiyati borligini alohida uqtirish lozim. Ammo tilning grammatik qurilishini tadqiq etganda, bizningcha, aspektlararo kuzatish bir aspektli sinonimiyaga o‘z o‘rnini bo‘shatib bermog‘i zarur. Aks holda, birinchidan, grammatik kategoriyalarni bir-biridan ajratish qiyinlashadi, ikkinchi tomondan, sintaktik sinonimlar doirasi kengayib, uni chegaralash, ta’riflash masalasida ham xilma-xillik kelib chiqadi.

Sintaktik sinonimlarni kuzatganda shu narsa ayon bo‘ladiki, eng avvalo, ularga umumtil materiali hamda nutq materiali sifatida yondoshmoq lozim. Chunki ba’zi konstruksiyalar bir-biri bilan doimiy sinonimik munosabatda bo‘lgani holda, ayrimlari o‘sha nutq jarayonidagina sinonimik munosabatga kirishadi, xolos.[4: 81] Birinchi gruppaga kiruvchi sinonimlar kontekst yordamiga suyanmaydi, ikkinchi gruppadagilar kontekstning yordamiga suyanadi. Sintaktik sinonimlarni xoh og‘zaki, xoh yozma nutqda bo‘lsin, so‘z qo‘llashning boyligi nuqtai nazardan yondoshmoq lozim. Chunki sintaktik sinonimlar ham asosan leksik sinonimlar kabi nutqda turli ma’no nozikliklarini keltirib chiqaradi, stilistik bo‘yoqdorlikni, fikrning aniq, ta’sirli bo‘lishini ta’minlaydi, og‘zaki va yozma nutqni boyitadi. Shuning uchun yozuvchilar bir jumlaning o‘zida ularning turli ko‘rinishlaridan, turli shakllaridan foydalanishga harakat qiladilar. Qiyoslang: Haydar ota kampirining ***iroda kuchiga ishonmas***, shuning uchun hozir Asrorqulning unga ***ro‘para bo‘lishini istamas edi***, ***yo‘l qildi.*** (“Asror bobo”, 1-tom, 245-bet). Petka ***yana tupurdi***, og‘zini ikki ye***lkasiga artib***, javob berdi (“Oltin yulduz”, 1-tom, 201-bet). Turg‘unoy har qadamda bir ***dam olib***, ***yuz yo‘talib*** tushib keldi (“Maston”, 1-tom, 90-bet). Dehqonning ***uyi kuysa kuysin, xo‘kizi yo‘qolmasin*** (“O‘g‘ri”, 1-tom, 59-bet).

Shu narsa aniqki, sintaktik sinonimlardan foydalanish, ya’ni konstruksiyalar xilma-xilligi, stil rang-barangligi, stil talabidan kelib chiqqan. Boshqacha aytganda,

stildagi xilma-xillik til jozibadorligini, nutq jarangdorligini ta’minlovchi, yuzaga keltiruvchi faktorlardan biri sanaladi. Kezi kelganda shuni ham aytish kerakki, poeziya janrida bo‘lganidek, prozada ham ritm, mutanosiblik, hatto, ba’zan ichki qofiyalanish ham talab etiladi. Bu, shubhasiz, yozuvchining san’atkorligi bilan bog‘liq masaladir. Masalan, Abdulla Qahhorning “To‘yda aza” hikoyasidan olingan parchaga e’tibor bering: Uning o‘zigagina emas, butun mahallaga fayz kirgizib turgan soqolini oldirgani, buning ustiga yana choyxonani ***chetlab o‘tgani*** ba’zilarni tashvishga solib qo‘ydi. (“To‘yda aza”, 1-tom, 175-bet).

Yuqorida ta’kidlanganidek, sintaktik sinonimiya uchun Abdulla Qahhor asarlari (hikoyalari) juda ko‘plab material beradi. Ayrim o‘rinlarda sintaktik sinonimlar - so‘z birikmalari sinonimiyasi bir gapning o‘zida qatnashsa, boshqa o‘rinlarda faqatgina sinonimik variantlari qatnashgan holda gaplar tuzilgan. Albatta, birinchisiga qaraganda ikkinchi tip sinonimlar ko‘proqdir. Misollarga murojaat qilamiz. “Dahshat” hikoyasida: O‘zbek go‘ristoni ***o‘zi xunuk***, buning ustiga, go‘riston haqida ***aytilmagan xunuk gap***, to‘qilmagan ***vahimali mish-mish*** qolgan emas. (“Dahshat”, 1-tom, 42-bet).

Grammatik sinonimlarni tadqiq qilishda ularning leksik-grammatik ma’nosiga ham e’tibor qaratish kerak, ya’ni ana shu sinonimik birikmalarni qo‘llashdan maqsad nima, ular yozuvchi fikri, o‘yi, maqsadini yuzaga chiqarishda qanday xizmat qiladi va boshqalar. Yuqorida keltirilgan gapdagi ***o‘zi xunik, aytilgan xunuk gap, vahimali mish-mish*** birikmalari o‘zaro sinonim bo‘lib kelmoqda. Bu o‘rinda, o‘quvchini davr, zamonni qiyoslashga undaydi. Go‘riston qanchalik toza, ozoda bo‘lmasin kishining qalbida hech qachon ishq, hissiyot uyg‘otmaydi. Ikkinchi tomondan, hikoya voqealari kechgan davrda qabristonlar qarovsiz edi. Shuning uchun ham qabriston deyish o‘rniga unga nisbatan ancha dag‘al kalima go‘riston qo‘llangan. Bu hamma borishi kerak bo‘lgan joyning o‘ta xunukligini tasvirlash uchun sinonimiya qatorini bir gapning o‘zida keltirgan.

Abdulla Qahhor hikoyalarida sinonim so‘zlar, iboralar, so‘z birikmalari, so‘zning analitik shakllarining o‘zbek tilidagi ajoyib namunalarini qo‘llagan. Bu bilan o‘zbek badiiy prozasining badiiy-stilistik jihatlarini boyitgan, sintaktik sinonimiyani rivojlantirgan.

Faydalanilgan adabiyotlar

1. Тўйчибоев Б. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар синонимияси. ЎТА жур, 1987, 2-сон, 30-35-бетлар.

2. Пешковский А.А.Принципы и приёмы стилистического анализа и оценки художественной прозы. - В сб.: Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики. М-Л., 1930, стр.131-161. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1965г.

3. Шенделъс Е.П. Понятие грамматические синонимиы. Научные доклады высшей школы. Филологические науки. М., 1959, №1, стр.22.

4. Шенделъс Е.П. Понятие грамматические синонимиы. Научные доклады высшей школы. Филологические науки. М., 1959, №1.

REKLAMA MATNLARIDA XUSHMUOMALALIK STRATEGIYASINING ISHLATILISHI VA UNING ISTE'MOLCHIGA TA'SIRI

Rustamova Mohinabonu Sherzod qizi
Qo‘qon davlat universiteti 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Maqolada reklama matnlarida xushmuomalalik strategiyalarining qo‘llanilishi va ularning iste'molchiga ta'siri tahlil qilingan. Positive, negative va off-record strategiyalar reklama samaradorligini oshirishda qanday rol o‘ynashi misollar bilan yoritilgan. Shuningdek, gender stereotiplari va imperativ gaplarning psixolingvistik ta'siri ham ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: reklama tili, xushmuomalalik strategiyalari, ijobiy va salbiy xushmuomalalik, bilvosita uslub, imperativ gaplar, gender stereotiplari

Bugungi kunda reklama-tilning eng kuchli, ko‘lamli va ijtimoiy hayotimizda eng ko‘p uchraydigan shakllaridan biridir. Uning jozibali shu bilan birga bahsli tabiati tilshunoslik, sotsiologiya, media tadqiqotlar, semiotika va siyosatshunoslik kabi turli sohalarda izchil va chuqur ilmiy e'tiborni jalb qilgan. Buning sababi, reklamalar faqatgina mahsulotni tanitish yoki tavsiya qilish vositasi emas, balki u zamonaviy jamiyatning ideologik va madaniy qadriyatlarini ifodalovchi ijtimoiy diskursga aylanib ulgurgan.

Reklama tilining o‘ziga xosligi-uning ko‘p jihatliligi, kreativlik va san'at bilan tijorat maqsadlarining uyg‘unlashuviga bog‘likligidadir. Aynan shuning uchun reklama matnlari lingvopragmatika va diskursiv tahlil uchun boy tadqiqotlatga ega makondir. Reklama matni muloqot yaratish uchun zarur bo‘lgan har qanday shaklni olishga qodir, bu o‘ziga xos linguistik xususiyatlarni qamrab oladi va amalda qo‘llaydi, mijoz tushunadigan tilda gapirish muvaffaqiyatli sotuv tilining asosiy shartlaridan biridir. Shuni ham ta'kidlash kerakki, reklama matnlarining linguistik xususiyatlari marketing maqsadlariga tegishli fuksiyalarni bajarish uchun ko‘plab

linvistik xususiyatlar orasidan aynan ma’lum ijtimoiy jamoaga mos keladigan, qaysi biri amalda ishlatilishi mumkinligini tanlab olishni talab qiladi.

Reklamalar zamonaviy iste’mol jamiyatining ajralmas qismi bo‘lib, uning o‘ziga xos xususiyati raqobatbardosh qobiliyatga ega ekanligidadir, uning maqsadi diqqatni jalb qilish va eslab qolishga oson bo‘lish, odamlarga turtki berib ularni harakatga undashdan iborat, bunday usullardan foydalanish uchun bir necha yo‘llardan foydalanadilar: oddiy bayonotlarni qiziqarli tilda, shuningdek tushunarli usullardan foydalangan holda odamlar bilan muloqotga kirishish shular jumlasidan. Oddiy qilib aytganda, reklama so‘zi “ biror narsaga e’tiborni jalb qilish” yoki kimgadir yoki biror narsaga e’tiborni jalb qilish degan ma’nolarni bildiradi, biz har qanday holatda ham ortiqcha xarajatlarsiz, norasmiy va mahalla miqyosida ham og‘zaki reklama qilishimiz mumkin. Ammo, agar siz xabaringiz ko‘proq odamlarning e’tiborini tortishini istasangiz, so‘zlarning ma’nosini buzmagan holda, tushunarli bo‘lgan iboralardan foydalanish kerak. Reklamalar o‘ziga xos matn turi hisobalanadi va unda asosan perifirik o‘zgarishlarga emas, balki prototip xususiyatlarga diqqat qaratiladi, lekin shuni yodda tutish kerakki, reklama matnlarida o‘zgaruvchanlik xususiyati muhim rol o‘ynaydi. Reklama qilish jarayonida uning matni asosiy funksiyalaridan biridir, ya’ni u e’tiborni jalb qilish va odamlarni u taqdim etgan mahsulot yoki buyumni sotib olishga ishontirish, Kud ta’kidlaganidek, “Bu yagona funksiya emas, (Reklama) ham zavqlantirishi, xabardor qilishi, ma’lumot berishi, xavotirga solishi va ogohlantirishi mumkin.

Reklamalarning matnini xushmuomalalik strategiyalari asosida tahlil qiladigan bo‘lsak, u quyidagicha shakllanadi: bu yerda xabar yuboruvchi (S), auditoriyaning (H) ijobiy va salbiy (yuz)ni e’tiborga olib, ijtimoiy maqbul bo‘lgan til vositalarini qo‘llaydi. Reklama orqali ifodalangan bu xushmuomalalik strategiyalari- pozitiv, negative va bilvosita (off-record) strategiyalar-nafaqat mahsulot sotish, balki iste’molchida brendga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirishga qaratilgan. Ayniqsa, reklama matnlarida gender omili ham sezilarli darajada aks etadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, postmodern reklama gender tenglikka moslashgandek ko‘rinsa-da, ko‘plab matnlar hanuzgacha an’anaviy gender stereotiplarga tayangan holda, ayol va erkak obrazlarini ikki qutbda tahlil qiladi. Bu iste’molchining ongiga bevosita yoki bilvosita ta’sir ko‘rsatadi. Shunday qilib, reklama matnlaridagi strategiyalarning qo‘llanilishi faqat tilshunoslik nuqtai nazardan emas, balki ijtimoiy ong, Identit va iste’mol madaniyatini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Reklama matnlaridagi xushmuomalalik strategiyalari pozitiv, negativ va bilvosita (off-record) strategiyalari asosida tasniflangan:

1.Positive xushmuomalalik strategiyasi (Positive Politeness)

Auditoriyaning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish, o‘zini qadrlagandek his qilishiga yordam beradi. Misol uchun, ” Siz biz uchun doim birinchisiz! ”, ‘‘Ayrim

mijozlarimiz uchun maxsus chegirma!”, ‘‘Siz bunga loyiqsiz”, ” Do‘stlaringiz bilan baham ko‘ring - birga xarid qilish zavqliroq! ”. Bu ifodalar orqali reklama iste’molchiga samimiy, do‘stona va e’tiborli ohangda murojaat qiladi.

2.Negativ xushmuomalalik strategiyasi (Negative Politeness)

Bu xushmuomalalik turi ham auditoriyaning mustaqilligi va tanlov erkinligini hurmat qilishga yordam beradi. Misol uchun: ”Agar xohlasangiz, hoziroq buyurtma qilishingiz mumkin”, ”Tanlov sizniki-biz faqat taklif qilamiz”, “ Iltimos, o‘z fikringizni bildiring - biz uchun o‘ta muhim”. Bu strategiyada kompaniya o‘zini “ majbur qilmayotgandek “ tutadi, iste’molchiga tanlov imkoniyatini beradi.

3.Bilvosita (off-record) strategiya

Bu reklama qilish usuli kinoyaviy va bilvosita murojaatlar orqali tinglovchining e’tiborini o‘ziga jalb qiladi: “Siz hali ham eski telefoningizda yuribsizmi?...”, “Aytmasangiz ham bilamiz- sizga bu kerak!”, “Shunchaki ko‘z tashlab chiqing …balki siz kutayotgan narsa shu yerda bo‘lasa-chi…”. Bu usulning qolganlaridan yaqqol farq qiladigan jihati shundaki, reklama bevosita aytmaydi, lekin iste’molchining o‘z qaroriga ta’sir qiluvchi yashirirn ma’no, turtki, undashlar beradi.

4.Gender streotiplar bilan bog‘liq misollar:

Ayollarga mo‘ljallangan reklama (pozitiv strategiya):

“Chiroyli bo‘lish-bu o‘zini sevish demakdir, yangi bu parfyum bilan o‘zingizni seving va kuningizni sehrli his qiling”.

Erkaklarga mo‘ljallangan reklama

(Negative va off-record aralash):

“Yaxshi erkak tanlovni ko‘p o‘ylamaydi. Shunchaki haydasa kifoya-Toyota Hilux”

Shuningdek, reklama matnlarida ko‘proq musiqa, rasm va turli lingvistik birliklardan foydalanadilar. Reklama odatda o‘quvchilar, tomoshabinlar va umuman olganda iste’molchilar xotirasida saqlanib qolishi uchun qayta-qayta takrorlanadigan qisqa iboralar yoki shiorlar bilan birga keladi.

Muvaffaqiyatli reklamaning to‘rtta asosiy funksiyasi yaqqol ajralib turadi: 1.Reklamalar e’tiborni jalb qilishi va tomoshabinlarda qiziqish uyg‘otishi kerak, tilshunoslikda buning uchun notog‘ri imlo, neologizmlar, so‘z o‘yinlari, grammatik sotsiologizm, qofiyalar, semantik og‘ishlar, tildagi noodatiy kontekstlar orqali erishiladi.

2.Oson o‘qilishi

Reklamalar o‘quvchi yoki tinglovchining e’tiborini jalb qilib bo‘lgandan so‘ng, bu qiziqishning davomiyligini saqlab qolish lozim. Shuni tan olish kerakki, har doim o‘quvchi oddiy va tez ma’lumot izlaydi, shuning uchun ham reklama matnlari asosan so‘zlashuv tilida bo‘lib, oddiy va kundalik tildan foydalaniladi. Lich o‘z nazariyasida jamoat yoki ishbilarmonlik muloqotida shaxsiy kontekst bilan bog‘liq bo‘lgan rasmiy

tildan foydalanish amaliyotini “ommaviy so‘zlashuv” deb nomlagan. Norasmiy uslub o‘uvchi va yozuvchi o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishda muhim o‘rin tutadi va ular o‘quvchiga to‘g‘ridan to‘g‘ri murojaat qilish, asosan ikkinchi shaxs olmoshi bilan, tasodifiy so‘zlashuv iboralari va xushmuomalalik birliliaridan foydalanadilar.

3.Esda saqlab qolish

Barchamizga ma’lumki, reklama xabar qiluvchi tomonidan eslab qolinishi va tanib eslanishi kerak, takrorlash usuli esa reklama matnlarida esda saqlashning eng yaxshi usullaridan hisoblanadi. Tilshunoslik nuqtai nazardan, tinglovchining e’tiborini jalb qilish uchun turli lingvistik vositalar takrorlanadi, shuning uchun reklama tilida alliteratsiya (boshlang‘ich tovushlarning bir tekisda takrorlanishi), metrik ritm (bir xil ritmik naqshni takrorlash), qofiyalarni ya’ni misralarning yakunini bir xil qilish orqali namoyon bo‘ladi. Semantik takror ham juda keng qo‘llanib kelinmoqda, ya’ni bir xil so‘zlar sohasidan turli so‘zlar takroran ishlatiladi. Bundan tashqari, shiorlar, brendlar va mahsulot nomlarining doimiy qo‘llanilishi reklama nomlarining tez esda qolishiga teng hissa qo‘shadi.

4.Sotuv kuchi va imperativlarning psixopragmatik funksiyasi

Rekalmaning asosiy maqsadi -mahsulot yoki xizmatni iste’molchiga samarali tarzda sotish, ya’ni uni xarid qilishga undashdir. Buni amalga oshirish uchun reklama matnlarida tilning emotsional va buyruq (imperative) kuchi muhim vosita sifatida ishlatiladi. Ayniqsa, imperative gaplar reklama tilining eng tez-tez uchraydigan sintaktik shakllaridan biridir. Imperativlar orqali reklama ommani aniq harakatga chorlaydi: (Hoziroq buyurtma bering!), muqobil fikr yuritish imkonini cheklaydi va shu orqali qarorni avtomatlashtiradi, ya’ni ong osti orqali ta’sir qiladi.

Elliptik gaplar va subyektni tushirib qoldirish

Zamonaviy reklama matnlarida imperativlar ko‘pincha elliptic (qisqartirilgan) yoki nominal strukturalarda ifodalanadi. Masalan: ’’ Chegirmali narxda’’, “Tezroq. Arzonroq.Sifatliroq.” Bu shakllar qisqa, lekin juda kuchli semantik yuklamaga ega bo‘lib, ular orqali reklama ko‘proq ma’lumotni kamroq so‘z bilan yetkazishga harakat qiladilar. Shuningdek, subyekt, ish harakatning egasi tushirib qoldiriladi, xabarni umumiylashtirish va murojaat ohangini kuchaytirish orqali taqdim etiladi.

Reklamalarda ijobiy til vositalaridan keng foydalaniladi:

1.Kognitiv samaradorlik: Psixolingvistik tadqiqotlarga ko‘ra, salbiy gaplar (masalan, ” sotib olmang”, “bu siz uchun emas”) ijobiy gaplarga nisbatan ko‘proq mental kuch va ko‘proq qayta ishlash vaqtini talab qiladi.

2.Emotsional ta’sir va ijobiy til: Ijobiy til -insonlarda motivatsiya, quvonch va ishonch his-tuyg‘usini uyg‘otadi, brendlar ko‘pincha ijobiy bayonotlar orqali shaxsiy qadriyatlar bilan uyg‘unlik hosil qilmoqchi bo‘ladi: ” Siz bunga loyiqsiz”, “ Hayotingizni o‘zgartiring”.

Reklama tilida sotuv kuchi va xushmuomalalik strategiyalari o‘rtasidagi bog‘liqlik

Til vositasi / Strategiya	Strategiya turi	Namuna (Reklama matni)	Til vositasi / Strategiya
“Bugunoq buyurtma bering!”	Bevosita murojaat	Imperativ (buyruq) + Pozitiv xushmuomalalik	Tezlik va harakatga undaydi, qarorni tezlashtiradi
“Siz bunga loyiqsiz.”	Maqtov va qadrlash	Pozitiv xushmuomalalik	Brendga nisbatan iliqlik va o‘zini qadrlash hissini uyg‘otadi
“Iltimos, fikringizni bildiring.”	Hurmat bilan so‘rov	Negativ xushmuomalalik	Auditoriyani hurmat qilish orqali brendga ishonchni oshiradi
“Shunchaki sinab ko‘ring…”	Bilvosita taklif	Off-record strategiya	Qiziqish uyg‘otadi, bosim qilmasdan harakatga undaydi
“Kimdir bugun o‘zini siylamoqchi…”	Noaniq murojaat	Off-record + Genderga xos konnotatsiya	Ayol auditoriyasiga hissiy ta’sir qiladi, sotuvni rag‘batlantiradi
“Tez, oson, ishonchli.”	Elliptik struktura	Ellips + Pozitiv ta’sir	Minimal matn bilan kuchli ijobiy assotsiatsiya hosil qiladi
“Sizning hayotingizni o‘zgartiruvchi qadam shu yerda boshlanadi.”	Motivatsion ohang	Pozitiv xushmuomalalik + emotsional teskari aloqa	Kuchli hissiy reaksiya uyg‘otib, harakatga undaydi

Xulosa qilib aytganda, reklama matnlarida xushmuomalalik strategiyalarining qo‘llanilishi iste’molchining emotsional va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish orqali brendga bo‘lgan munosabatni shakllantiradi. Reklama - bu nafaqat mahsulotni targ‘ib qiluvchi vosita, balki til, madaniyat va ijtimoiy ong kesishgan diskursiy makondir. Reklama matnlarida qo‘llaniladigan xushmuomalalik strategiyalari iste’molchining

emotsional va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish orqali uni harakatga undaydi. Positive, negative va off-record strategiyalari reklama samaradorligini oshiradi, brendga nisbatan iliq munosabatni shakllantiradi. Shuningdek, reklamalarda gender stereotiplari ham haligacha muhim rol o‘ynab, iste’molchining ongiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Umuman olganda, reklama tili - bu kuchli lingvopragmatik vosita bo‘lib, u jamiyat qadriyatlarini shakllantirishda faol ishtirok etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yusupova, K. U. (2021). Giving Stable Compounds and Expressions in Translation. E-Conference Globe.

2. Мамирова, Д. (2018). Реклама матнларининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида айрим мулоҳазалар. Иностранная филология: язык, литература, образование, 3(68), 56-59.

3. O‘Sullivan, J. (2019). Corpus Linguistics and the Analysis of Sociolinguistic Change: Language Variety and Ideology in Advertising. Routledge.

4. Castañer, P. A. (1998). Reklama matnlariga yondashuv. Og‘zaki xushmuomalalikni tahlil qilishdan. Analecta Malacitana, 21(1), 139.

5. Ju-yuan, L. I. (2007). Implikatsiya va xulosalar: Reklama matnlarini o‘rganish. Hunan Fan va Texnologiya Universiteti jurnali, 1.

6. Lahoz, J. V. (2007). Reklama matnlarining lingvistik strategiyalari. (92-jild). UOC tahririyati.

7. Kamoljjonovich, S. J. (2022). JK ROULINGNING FANTASTIK

INGLIZ TILIDA RAVISH SO‘Z TURKUMIGA OID INKORNI IFODALOVCHI AYRIM LISONIY BIRLIKLAR HAQIDA

Sayidazimova Muhtaramxon Saidxoshimxon qizi
mustaqil izlanuvchi
Farg‘ona davlat universiteti
muhtaramxonsayidazimova@gmail.com
1-SHO‘BA. O‘zbek tili ta’limi sohasidagi innovatsiyalar, milliy dasturlar, lingvistik analiz

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi dolzarb masalardan biri bo‘lgan ravishning inkor ma’noni ifodalovchi ayrim lisoniy birliklari o‘rganib chiqildi va ularga badiiy asarlardan namunalar keltirildi. Xususan, ingliz tilida ravish so‘z turkumiga oid inkor ma’noni ifodalovchi leksik birliklar va so‘z birikmalari misollar orqali tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: ravish, zo‘rg‘a, kamdan kam, kamdan kam hollarda, bazo‘r, endi, hech qanday sharoitda, hech qanday holatda, shartsiz.

Abstract: This article examines some linguistic units expressing the negative meaning of the adverb, which is one of the current issues in the Uzbek and English languages, and provides examples from literary works. In particular, lexical units and word combinations expressing the negative meaning of the adverb word class in English were analyzed through examples.

Keywords: adverb, hardly, barely, scarcely, rarely, hardly ever, no longer, seldom, under no circumstances, on no way, on no condition.

Аннотация: В данной статье рассматриваются некоторые языковые единицы, выражающие отрицательное значение класса слов наречие, что является одной из актуальных проблем в узбекском и английском языках, и приводятся примеры из литературных произведений. В частности, на примерах анализируются лексические единицы и словосочетания, выражающие отрицательное значение класса слов наречие в английском языке.

Ключевые слова: наречие, едва, еле, едва, редко, почти никогда, больше не, редко, ни при каких обстоятельствах, ни за что, ни при каких условиях.

Ingliz tilida shunday so‘zlar borki, ular *not* yoki *no* inkor ma’noni ifodalovchi yordamchi so‘zlar kelmasada, inkor ma’noda qo‘llanadi. Masalan, ravish so‘z turkumiga kiruvchi leksemalar va ba’zi bir predloglar ham inkor ma’noni ifodalashga yordam beradi.[1; 417] “Deyarli yo‘q” ma’nosiga ega bo‘lgan *hardly, barely, scarcely* leksemalari *not* kabi yordamchi fe’ldan keyin asosiy fe’ldan oldin qo‘llanib, inkor ma’noni ifodalab keladi:

*He was a big, beefy man with **hardly** any neck, although he did have a very large mustache. (J.K.Rowling “Harry Potter”)*

*U juda katta mo‘ylovli bo‘lsa-da, bo‘yni **deyarli yo‘q**, katta, go‘shtli odam edi.*

*He spoke in **barely** more than a whisper, but they caught every word.*

U deyarli pichirlab gapirdi, ammo ular har bir so‘zni tushunishdi.

*I could **scarcely** believe it when he said he wanted to travel around the world with me.*

U men bilan dunyo bo‘ylab sayohat qilishni hoxlaganini aytganida arang ishondim.

Ushbu misollarda ajratib ko‘rsatilgan leksemalar “deyarli yo‘q” ma’nosida inkor ma’noni ifodalamoqda

Biror narsaning yoki hodisaning kamdan -kam uchraydigan holatini ifodalash uchun *no longer, rarely, barely ever, hardly ever, seldom, never* kabi ravishlar ishlatiladi:

*Harry had **never** believed he would meet a boy he hated more than Dudley.*

*They **hardly ever** leave the kitchen by day, do they? You have a habit of turning up in unexpected places, Potter, and you are very **rarely** there for no good reason… I am **no longer** your teacher, so I don't feel guilty about giving you back this as well. (J.K.Rowling "Harry Potter")*

*But these outcomes are **seldom** top-of mind at the decisive moment. (J.Clear "Atomic habits")*

Shuningdek, *hardly, barely, scarcely, no sooner* kabi ravishlardan ikki ish-harakatdan biri tugallanmay qolgan holatlarda foydalanamiz. Murakkab qo'shma gaplarda *hardly, barely, scarcely* ravishlari ***when*** bilan, *no sooner* ravishi esa ***than*** bilan birga gapda qo'llanadi. Odatda birinchi sodir bo'lgan hodisa the **past perfect**, ya'ni o'tgan tugallangan zamonda va ravishlar *had* yordamchi fe'lidan keyin, ikkinchi ish-harakat esa **the past simple**, ya'ni, o'tgan oddiy zamonda ishlatiladi. Misol uchun:

***No sooner** had they reached the door separating Fluffy from the rest of the school **than** Professor McGonagall turned up again and this time, she lost her temper. Fred and George had **hardly** disappeared **when** someone far less welcome turned up. Neville's robes had **barely** whipped round the corner **when** they heard Filch enter the trophy room. (J.K.Rowling "Harry Potter")*

*She had **scarcely** been home five minutes **when** they arrived to take her to the movie.*

To'liq inkor ma'noni ifodalovchi ravishlar ham mavjud bo'lib ular *under no circumstances (nima bo'lgan taqdirda ham, zinhor), in no way (not), on no condition (har qanday holatda ham)* birikmalaridir. Ular ham *not* inkor yuklamasi kabi yordamchi fe'ldan keyin asosiy fe'ldan oldin qo'llansada, ba'zida inversiya hodisasida gapning boshida foydalaniladi.

***Under no circumstances** should you lend me money.*

Nima bo'lgan taqdirda ham menga pul berishingiz kerak.

*We **in no way** play the computer game with our family =*

*(We **do not** play the computer game with our family).*

*You must **on no condition** tell them what happened.*

Har qanday holatda ham ularga nima bo'lganini aytmasligingiz kerak.

Ushbu misollardan bilamizki, ***under no circumstances, in no way, on no condition*** kabi birikmalar gapda inkor ma'noni ifodalab kelyapti.

Only leksemasi biror narsa sodir bo'ladimi yoki yo'qmi degan shartlarni qo'ymoqchi bo'lganimizda foydalanish mumkin. Bu eng yaqindan "eksklyuziv" degan ma'noni anglatadi va bir nechta kombinatsiyalarda ishlatilishi mumkin. *Only…after, only…if, only…when, only…until* birikmalari misolida bilib olishimiz mumkin:

*You have a good chance of winning, but **only if** you really try.*

*In chess, it is **only after** the basic movements of the pieces have become automatic that a player can focus on the next level of the game.*

*That means a craving can **only** occur **after** you have noticed an opportunity.*

*It is **only when** looking back two, five, or perhaps ten years later that the value of good habits and the cost of bad ones becomes strikingly apparent.*

*Improvements are **only** temporary **until** they become part of who you are. (J.Clear "Atomic habits").*

Sizda g'alaba qozonish uchun yaxshi imkoniyat bor, faqatgina siz haqiqatan ham harakat qilsangiz. (Harakat qilmasangiz g'alaba qilolmaysiz).

Shaxmatda donalarning asosiy harakatlari avtomatik holga kelgandan keyingina o'yinchi diqqatini o'yinning keyingi bosqichiga qaratishi mumkin. (avtomatik holga kelmaguncha).

Bu shuni anglatadiki, xohish faqat imkoniyatni sezganingizdan keyin paydo bo'lishi mumkin. (Imkoniyatni sezmasangiz xohish paydo bo'lmaydi).

Ikki, besh yoki ehtimol o'n yil o'tgandan keyingina ortga nazar tashlasangiz, yaxshi odatlarning qadr-qimmati va yomon odatlarning narxi sezilarli darajada ayon bo'ladi.(Ortga nazar tashlamasangiz ayon bo'lmaydi)

Rivojlanishlar sizning kimligingizning bir qismiga aylanmaguncha ular vaqtinchalikdir

Shuningdek, negativ ma'no hosil qiluvchi leksemalar odatda gapning o'rtasida qo'llanadi. Ammo biz negativ ma'noga alohida urg'u berib ifodalamoqchi bo'lsak va yoki rasmiy va adabiy uslubda fikrni ko'rsatmoqchi bo'lganimizda juda kam holatlarda gapning boshida ishlatiladi. Bu jarayonni inversiya hodisasi deyish mumkin. Misol uchun,

I have never seen such a beautiful girl. (inversiya yo'q).

Never have I seen such a beautiful girl. (inversiya mavjud).

Yuqorida berilgan barcha inkor ma'noni ifodalovchi ravishlar inversiya hodisasiga uchraydi. Bundan tashqari *without* predlogi gerund bilan birglikda inkor ma'noni ifodalashga xizmat qiladi: [2; 316]

*...we use it again and again **without** realizing everything that has been packed into the previous moment. (J.Clear "Atomic habits")*

Xulosa qilib aytganda, ingliz tilida inkor ma'noni ifodalash uchun gapda faqatgina bitta inkor ma'noni ifodalovchi leksemaning o'zi yetarli bo'ladi. Yuqorida ravish so'z turkumiga oid inkor ma'noni ifodalovchi ayrim lisoniy birliklarni o'rganib, badiiy asarlardan olingan namunalar orqali tahlil qilib chiqdik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Peter Herring. The Farlex Grammar Book: Complete English Grammar Rules. - Farlex international copyright, 2016. - 417 p.

2. G‘apporov M., Qosimova R. Ingliz tili grammatikasi. Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma O‘zR Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi markazi, O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limini rivojlantirish in-ti. - T.: «Turon-lqbol» nashriyoti, 2008 - 316 b.

3. James Clear. Atomic Habits. - Avery. An imprint of Penguin Random house, New York, 2018.

O‘ZBEKISTON VA GERMANIYA O‘RTASIDAGI MADANIY FARQLAR
CULTURAL DIFFERENCES BETWEEN UZBEKISTAN AND GERMANY
КУЛЬТУРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ УЗБЕКИСТАНОМ И ГЕРМАНИЕЙ

Shamsiddinova Sevara Ilhom qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Turizm fakulteti Xorijiy til va adabiyoti yo‘nalishi 3-kurs talabasi
Sevarashamsiddinova77@gmail.com
+998970140406
Ilmiy rahbar: Turonboyeva Xilola Erkiyor qizi
hilolaerkiyorovna@gmail.com
+998887751122

Annotatsiya *(o‘zbek)*Mazkur maqolada O‘zbekiston va Germaniya madaniyatlarini qiyoslash orqali turli jamiyatlarning hayot tarzi, qadriyatlari va urf-odatlarini chuqurroq tushunishga urinish qilingan. Maqola ikki xalq madaniy merosi o‘rtasidagi farqlarni ko‘rsatish bilan birga, ularning umumiy jihatlari ham yoritilgan. Ushbu izlanishning asosiy maqsadi - madaniyatlararo tafakkurni rivojlantirish va yoshlarni turli xalqlarning qadriyatlariga hurmat ruhida tarbiyalashdir. O‘zbekiston va Germaniya misolida olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, turli madaniyatlarni solishtirish insonning dunyoqarashini kengaytiradi hamda xalqlar o‘rtasida do‘stona munosabatlarni mustahkamlaydi.

Kalit so‘zlar *(o‘zbek)***:** O‘zbekiston, Germaniya, madaniyat, urf-odatlar, milliy taomlar, kundalik hayot, oilaviy qadriyatlar, ta’lim tizimi, madaniyatlararo muloqot, farqlar va o‘xshashliklar.

Abstract *(ingliz)*This article attempts to gain a deeper understanding of the lifestyles, values, and traditions of different societies by comparing the cultures of Uzbekistan and Germany. The article highlights not only the differences between the

cultural heritage of the two nations but also their common features. The main goal of this research is to foster intercultural thinking and to educate young people in the spirit of respect for the values of different nations. The analysis conducted on the example of Uzbekistan and Germany shows that comparing various cultures broadens human outlook and strengthens friendly relations among peoples.

Keywords (ingliz): Uzbekistan, Germany, culture, traditions, national dishes, daily life, family values, education system, intercultural communication, differences and similarities.

Аннотация *(rus)* В данной статье предпринята попытка более глубоко понять образ жизни, ценности и традиции различных обществ через сравнение культур Узбекистана и Германии. В статье показаны не только различия в культурном наследии двух народов, но и их общие черты. Основная цель данного исследования - развитие межкультурного мышления и воспитание молодежи в духе уважения к ценностям разных народов. Анализ, проведенный на примере Узбекистана и Германии, показывает, что сравнение различных культур расширяет мировоззрение человека и укрепляет дружественные отношения между народами.

Ключевые слова (rus): Узбекистан, Германия, культура, традиции, национальные блюда, повседневная жизнь, семейные ценности, система образования, межкультурное общение, различия и сходства.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Dunyo mamlakatlari madaniyati xilma-xil va rang-barangdir. Har bir xalq o‘zining tarixi, urf-odati, qadriyatlari hamda yashash tarzi bilan boshqalardan ajralib turadi. O‘zbekiston va Germaniya ham o‘ziga xos madaniy meros va turmush tarzi bilan mashhur bo‘lib, ularni solishtirish orqali ko‘plab qiziqarli farqlarni ko‘rish mumkin.

Birinchidan, urf-odatlar va an’analar haqida to‘xtaladigan bo‘lsak, o‘zbek xalqi qadimdan mehmondo‘stligi bilan tanilgan. Har bir uyga kelgan mehmon albatta dasturxonga chorlanadi va unga eng yaxshi taomlar tortiladi. Bayramlar, ayniqsa Navro‘z va mustaqillik bayrami, katta tantana bilan nishonlanadi. To‘ylar esa yuzlab odamlarni to‘plab, milliy raqslar, kuy-qo‘shiqlar bilan bezatiladi. Germaniyada esa bayramlar ko‘proq diniy va tarixiy mazmunga ega: Rojdestvo (Weihnachten) va Oktyabr bayrami (Oktoberfest) mashxurdir. Germaniya to‘ylari ko‘proq oilaviy doirada, yaqin qarindoshlar ishtirokida o‘tadi.

Ikkinchidan, milliy taomlar madaniyatida ham katta farqlar mavjud. O‘zbekistonning palovi, somsa, manti, lag‘mon kabi taomlari dunyoga mashhur bo‘lib, mehmonlarni doim hayratda qoldiradi. O‘zbek dasturxoni kenglik, bag‘rikenglik va mehrni ifodalaydi. Germaniya oshxonasi esa kolbasalar (Bratwurst), turli xil non mahsulotlari (Brezel) va pishloqlar bilan mashhur. Nemis taomlari

soddaligi va amaliyoti bilan ajralib turadi, biroq ular ham milliy madaniyatning muhim qismidir.

Uchinchidan, kundalik hayot va qadriyatlarda sezilarli farqlar mavjud. O‘zbekistonda oila qadriyatlari juda muhim o‘rin tutadi. Ko‘pincha bir necha avlod birga yashaydi, qarindosh-urug‘chilik rishtalari mustahkam bo‘ladi. Germaniyada esa yoshlar 18 yoshdan keyin mustaqil yashashni afzal ko‘rishadi. O‘zbekistonda vaqt tushunchasi ko‘proq insoniy munosabatlarga bog‘liq bo‘lsa, nemislar vaqtni juda qadrlashadi va aniq rejalarga amal qiladilar. Shu sababli, nemis jamiyati intizom va tartib bilan mashhur.

To‘rtinchidan, ta’lim va til ham madaniyatning muhim qismlaridan biridir. O‘zbekistonda ta’lim jarayonida ko‘pincha jamoaviylik va hamkorlikka urg‘u beriladi. Nemis ta’lim tizimi esa mustaqil fikrlash va erkin izlanishga asoslanadi. Shuningdek, tillarda ham farq bor: o‘zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lsa, nemis tili roman-german tillar guruhiga kiradi. Har ikkisi o‘zining boy lug‘atiga va murakkab grammatik tizimiga ega.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston va Germaniya madaniyatlari turli jihatlarda bir-biridan keskin farq qilsa-da, ikkalasi ham o‘ziga xos qadriyat va go‘zalliklarga ega. O‘zbekiston madaniyati mehmondo‘stlik, mehr va bag‘rikenglikni ifodalasa, Germaniya madaniyati intizom, tartib va an’analarni qadrlashni ko‘rsatadi. Ushbu farqlar xalqlarni bir-biridan uzoqlashtirmaydi, aksincha, ularni bir-biriga yaqinlashtiradi va o‘zaro hurmatni kuchaytiradi. Madaniy farqlarni bilish, o‘rganish va qadrlash har bir insonni yanada dunyoqarashi keng, ochiqko‘ngil va madaniyatli inson qilib tarbiyalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdurahmonova, M. (2020). O‘zbek xalqining milliy urf-odatlari va qadriyatlari. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.

2. Becker, H. (2018). German Culture and Traditions. Berlin: Springer Verlag.

3. Karimov, A. (2019). Madaniyatlararo muloqot asoslari. Toshkent: Fan nashriyoti.

4. Müller, F. (2021). Life in Modern Germany: Society and Education. Munich: C.H. Beck.

5. UNESCO. (2022). Cultural Diversity and Intercultural Dialogue. Paris: UNESCO Publishing.

O‘ZBEK SHEVASIGA XOS BO‘LGAN SO‘ZLARNING LEKSIK-SEMANTIK MA’NOLARI

Abduvaliyeva Ziyoda Norqo‘ziyevna
JDPU o‘zbek tilini o‘qitish metodikasi kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilining boy leksik qatlamlaridan biri bo‘lgan **shevalar leksikasi**ning o‘rni, tarixiy ildizlari, ma’nodosh va shakldosh so‘zlarning tildagi funksiyasi tahlil etilgan. Qipchoq, qarluq va o‘g‘uz lahjalariga mansub shevalarda qo‘llaniladigan so‘zlar misolida, ularning adabiy tilga qanday o‘zlashgani, yozuvchilarning badiiy asarlarida qanday aks etgani yoritilgan. Shevalardagi sinonimik qatlam, ularning nutqdagi badiiy va uslubiy boylikni oshirishdagi ahamiyati alohida ko‘rsatilgan. Shuningdek, shakldosh so‘zlarning ma’no turlari va leksik tizimdagi o‘rni ham tahlil etilgan. Maqola tilshunoslar, adabiyotshunoslar va shevashunos olimlar uchun ilmiy-amaliy ahamiyatga egadir.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, leksika, sheva, Lahja, shakldosh so‘zlar, adabiy til, shevashunoslik

O‘zbek tili leksikasi o‘zining qadimiy va boy tarixiy taraqqiyot bosqichiga ega. Shuning uchun ham o‘zbek tili bir qancha asrlar mobaynida rivojlanib kelgan. Vaqt o‘tishi bilan mavjud so‘zlardagi ma’no va ma’no noziklarida o‘zgarishlar ham yuz bergan.

So‘zlar bir qancha ma’nolarni anglatadi. Ularning qaysi ma’nosi qachon yuzaga kelganligini o‘rganish filolog olimlar uchun, ayniqsa, tilshunoslar uchun zarur bo‘lsa, bu so‘zlarning nechta xil ma’noda qo‘llanilishini o‘rganish ushbu tilda so‘zlashuvchilarning hammasi uchun zarurdir. Bu, ayniqsa, yozuvchi va shoirlar, san’at va madaniyat xodimlari va olimlar, ilmiy izlanuvchilar, magistrantlar uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Shoir va yozuvchilar adabiy til leksikasidan tashqari, sheva imkoniyatlaridan ham o‘rinli va unumli foydalanadilar. Natijada shevalardagi ayrim so‘zlar ommalashib, adabiy normalarga boradi. Shuni alohida ta’kidlash joizki, ularning asosiy qismi lahjalar va shevalarga xos bo‘lib, adabiy til doirasiga kirmaydi hamda ular shevalardagi shakl, ulardagi o‘ziga xos xususiyat bo‘lib qolaveradi. Adabiy til nuqtai nazaridan kam qo‘llanadigan so‘zlar ayrim hollarda faollashib qoladi.

Shevalar eng qadimiy bo‘lib, odamzod tilga kirgandan boshlab, iste’molga bo‘lib kelmoqda. Bunday o‘ziga xoslikni hozirgi paytda osonlik bilan farqlash mumkin. Masalan: binayi(tuzuk), pisip(yashirinib), talli(shirinlik), tag‘in(yana), qilaliq(yubqa), qichap(tez), hayda(yur), bavir(jigar) singarilar qipchoq lahjasi shevalariga doir bo‘lgan so‘zlardir; zap(juda, vaqtida), paqqos(butunlay),

unamog‘(ko‘nmoq), mahovat//vayma(mubolag‘a), diltang bo‘lmoq(hafa bo‘lmoq) kabi so‘z va so‘z birikmalari qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasidagi shevalarda qo‘llaniladi. Atiz (paykal), mo‘rcha (chumoli), dovdi(beparvo), andi(go‘l), palpis(iflos), arna(anhor), patik(ship), tayak(bolaxona) ma’na shu kabi so‘zlar esa o‘g‘iz guruhi shevalariga juda ko‘p uchragan.

Yuqorida keltirilgan shevalarga xos bo‘lgan turli-tumanlik, badiiy va ilmiy asarlarda o‘z aksini topadi. Bunday so‘zlar “Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘atit turk”, “Xamsa”, “Xazoyinul maoniy”, “Muhokamatul lug‘atayin”, “O‘tgan kunlar”, “Mehrobdan Chayon”, “Qullar”, “Navoiy”, “Qutlug‘ qon” kabi ko‘plab asarlar fikrimizning yorqin dalilidir.

Yuqorida ko‘rsatilgan yozuvchilar asarlaridagi ba’zi bir so‘zlar hozirgi vaqtda ham shevalarda turli xil ko‘rinishlarda qo‘llanilib kelinadi. Masalan: qipchoq shevasiga xos bo‘lgan kavanak //kabanak//kamalak(chaqmoq); o‘tiruk//o‘truk(yolg‘on), qalpaq//qalpoq(do‘ppi); urt//uvurt//ovurt(lunj); manglay(peshona); xoqon//qoon//qan(xon); vusma//osma(o‘sma) kabi so‘zlardan Alisher Navoiy asarlarida ham keng ko‘lamda foydalangan.

O‘zbek shevalari leksikasi o‘rganish masalalari hozirgi kunda keng miqyosga ega bo‘lib bormoqda. O‘zbek xalqi shevalari leksikasini, jumladan, shakldosh, ma’nodosh, ko‘p manoli, yangi so‘zlar xususiyatlarini o‘rganish shevashunos olimlar oldida turgan eng asosiy va muhim bo‘lgan vazifalardan biridir. Chunki ma’lum bir sheva yoki bo‘lmasa, bir qancha shevalar leksikasini o‘rganish o‘zbek adabiy tilini rivojlantirish uchun ahamiyatlidir. Shuning uchun ham o‘zbek lahjalari leksik qatlamlarini o‘rganish va uni doimiy ravishda tahlil qilib boorish o‘zbek adabiy tili leksikasi uchun eng foydali ishlardandir.

Masalan: Sharqiy guruh; G‘arbiy guruh; Adabiy tilda;

Chal babay chol

Kampir mamay kampir

Burchak kunjak burchak

Bala bachcha bola

O‘rik zardali o‘rik

Qo‘nishi hamsoya qo‘shni

Buzav go‘sala buzoq

Ma’nodosh so‘zlar o‘zaro birlashtiruvchi ma’noga va turli shakllardagi so‘zlarning o‘z nominativ ma’nolari bilan bir xil yoki bir- biriga o‘xshash talaffuz va yozuvda farqlanishi, qo‘shimcha ma’no nozikliklar ifodalashi hamda turlicha uslubiy qiymatga ega bo‘lishi mumkin. Nutqning rang-barang bo‘lishida ma’nodosh so‘zlarning ahamiyati juda kattadir.

O‘zbek tilida bo‘lgani singari, uning lahja va shevalarida ham ma’nodosh so‘zlarning juda ko‘p uchrashi kuzatiladi.lahja va shevalardagi ayrim so‘zlar esa

adabiy tilning leksik qatlamini to‘ldirish va uni boyitish uchun xizmat qiladi. Masalan: Hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi izlamoq, qidirmoq, axtarmoq, istamoq kabi sinonimik qatordagi so‘zlar turli sheva materiallaridan shevashunos olimlar tomonidan olingan.

Qipchoq shevalaridagi ma’nodosh so‘zlar o‘zining tuzilish jihatidan soda, juft va birikmali ma’nodosh so‘zlarga bo‘linadi.

1. Sodda sinonimlar o‘zbek shevasida ko‘pchilikni tashkil qiladi. Masalan: qichalan//qistalan//shoshilinch; jo‘liqdi//daridi; qichap//darrov; hava//javin; shona//taraq; oftob//quyosh kabilar shular jumlasidandir.

2. Ba’zan ma’nodosh so‘zlar juft holda qo‘llaniladi. Ular turli ma’nolarni o‘zida ifodalaydi: (jamlik, to‘dalik; bo‘rtirish, umumiylik) ma’nolarni ifodalash uchun hizmat qilib keladi. Jumladan: savir-toqat; urp-adat; kir-iplas; jaxshi- durus kabilar qipchoq shevasiga tegishlidir.

Tildagi shakldosh so‘zlar ham o‘ziga xos bo‘lgan, qiziqarli leksik qatlamlardandir. O‘zbek tilining lahja va shevalarida shakldosh so‘zlar o‘zaro ma’no farqlash, ma’nolarni vujudga kelishi va ma’nolari o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lganligi bilan ahamiyatlidir. Masalan: ich - qipchoq shevasida besh xil ma’no anglatishini bilamiz: ich(uch soni); ich- biror narsaning ichi; ich (ichmoq); ich (inson a’zosi). “Qirq” so‘zi (fe’l so‘z turkumi); qirq (marhumning o‘lganiga bag‘ishlangan maraka); qirq (urug‘ nomi); qirq (son so‘z turkumi).

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, o‘zbek shevalaridagi hamma leksik o‘ziga xosliklarni o‘rganish har bir tilshunos olim uchun, o‘rganuvchilar uchun lug‘at boyliklarini oshirish, til imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi. Shuning uchun ham adabiy tilga shevaga xos bo‘lgan so‘zlarni qabul qilib boorish, ulardan o‘rinli va unumli foydalanish maqsadga muofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2011.

2. To‘ychiboyev B., Hasanov B. O‘zbek dialektologiyas. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, Toshkent, 2004.

3. Rajabov N. O‘zbek shevashunosligi. Toshkent, O‘qituvchi, 1996.

4. Jo‘rayev X. O‘zbek tili turk-kaltatoy shevasining fonetik va leksik xususiyatlari. Toshkent, 1981.

SINGARMONIZM VA O‘ZBEK SHEVALARI

Usmonova Sofiyaxon Alimovna
Qo‘qon davlat universiteti dotsenti
e-mail: sofiya.usmonova.72@gmail.com
+99891 203 82 24
Sotiboldiyev Dilhayot Qobuljon o‘g‘li
Qo‘qon davlat universiteti talabasi
dilhayotsotiboldiyev5@gmail.com
+99893 615 18 10

Annotatsiya: Ushbu maqolada singarmonizm hodisasining o‘zbek shevalaridagi ta’siri haqida olimlarning fikrlari keltirilgan bo‘lib, shevalardagi singarmonizm hodisasi misollar orqali izohlangan.

Kalit so‘zlar: Singarmonizm, Q.Mahmudov, Elbek, Sh.Shoabdurahmonov, Soraxon, Otamirzayeva, Samixon Ashirboyev, fonetik hodisalar, unlilar, undoshlar, lingval singarmonizm, labial singarmonizm.

Q.Mahmudov o‘zining maqolalarida singarmonizmni tiklash zaruriyatini uch holat bilan izohlaydi: 1) mumtoz adabiyotimiz tilida singarmonizm bor edi; 2) o‘g‘iz (xorazm) shevasida, qipchoq shevalarining ba’zilarida, andijon shevasida tanglay singarmonizmi so‘z o‘zagi doirasida hozirgacha qisman saqlangan; 3) o‘zbek tilidan boshqa deyarli hamma turkiy tillarda so‘zni tashkil etuvchi va bir so‘zni boshqasidan ajratuvchi asosiy vosita singarmonizm —tovushlar uyg‘unligidir. [3. B. 253-254]

Elbek singarmonizm haqida ko‘plab ta’riflar va ma’lumotlar berib o‘tadi, hamda tilimizdagi qalinlik va ingichkalik ohangi bizning tilimizning joni ekanligini, yiqilmas qo‘rg‘on ekanligni ta’kidlab o‘tgan. Biroq bu yiqilmas qo‘rg‘onni yengishga qattiq harakat qilishdi va buning oqibatida parchalangan qo‘rg‘onning parchalari, hech bo‘lmasa, shevalarimizda saqlanib qoldi.

O‘zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi, filologiya fanlari doktori, professor Shonazar Shoabdurahmonovning asosiy ilmiy faoliyati badiiy asarlar, xalq dostonlari tili, o‘zbek dialektologiyasi masalalariga oid bo‘lib, [7. B. 177-178] olim turkiy tillardan biri bo‘lgan o‘zbek tilida ham singarmonizm hodisasi amal qilishini ta’kidlaydi va shunday yozadi: “O‘zbek tili uch komponentli til bo‘lib, uning paydo bo‘lishi va shakllanishida shu uch komponent (qarluq, o‘g‘uz va qipshoq lahjalari) barobar ishtirok etgan. O‘zbek tilining qarluq lahjasining o-lovchi shahar shevalarida va bu shevalar tayansh bo‘lgan o‘zbek adabiy tilida singarmonizm hodisasi chegaralangan; ammo o‘g‘uz va qipshoq lahjalarida, shuningdek, qarluq lahjasining a-lovchi shevalarida singarmonizm qonuniga amal qilinadi. [2. B. 56-57]

Soraxon Otamirzayeva singarmonizmning o‘zbek shevalariga ta’sirini shunday izohlaydi: “Singarmonizm - bu bir so‘z doirasida unli va undoshlarning uyg‘un, ya’ni

“yumshoq” yoki “qattiq” holda kelishidir. Masalan, singarmonistik shevalarda “o‘zbek, ko‘z”, so‘zlaridagi “z, k” undoshlari undoshlari “yumshoq” talaffuz qilinishi, aniqrog‘i ularning talaffuzida til oldinroqqa siljishi tufayli “u” unlisining rezonatori ham tilning old qismi ustida bo‘ladi. Aksincha, “qo‘noq, qul” kabi so‘zlarda “q” undoshi tilning eng orqa qismida paydo bo‘lishi tufayli unlilar rezonatori ham tilning orqa qismida paydo bo‘lishi tufayli unlilar rezonatori ham tilning orqa qismida bo‘ladi. Shuning uchun singarmonistik shevalarda u, o‘, i, a unlilarining har biri ikkitadan—old qator unlisi va orqa qator unlisi tarzida uchraydi. Demak, singarmonistik shevada to‘rtta unlining 2 turi 8 ta unlini tashkil qilsa, e va o unlilari bilan 10 ta unli bo‘ladi. Singarmonizm bo‘lmagan shevalarda, o‘zbek adabiy tilida ham ko‘z, qo‘l, o‘zbek, qo‘noq so‘zlaridagi o‘ tovushi sifat jihatdan bir xil — bir bo‘g‘inli so‘zda, urg‘uli bo‘lgani uchun sal cho‘ziqroq, ikki bo‘g‘inli so‘zning urg‘usiz bo‘g‘inida nisbatam qisqaroq talaffuz qilinadi, xolos. Binobarin, ularga har qanday qo‘shimcha (shu jumladan -lar) bir muqobilda qo‘shiladi.” [3. B. 253]

Singarmonizm hodisasini o‘zbek tilining Namangan, Uychi va Chortoq shevalarida uchraydigan aksariyat so‘zlar misolida ko‘radigan bo‘lsak: beliq-baliq, kelish-kalish, eri-ari, eriq-ariq, seriq-sariq, seviya-saviya, nesiya-nasiya. Namangan shevasida ayrim so‘zlarda bir bo‘g‘inli so‘zlarda va ba’zan ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarda ham keyingi bo‘g‘inda kelgan tor “u” unlisi ta’sirida undan oldingi bo‘g‘inda kelgan tor “o” unlisi torayadi va “e” tovushiga o‘tadi, masalan: qevun-qovun, sevun-sovun, sevuq-sovuq kabi so‘zlar. Aksariyat lingvistik tadqiqotlar va manbalar shuni ko‘rsatadiki, hozirgi zamonaviy o‘zbek adabiy tilida singarmonizm hodisasi va u bilan bog‘liq holatlar sezilmas darajaga kelib qolgan. Mazkur hodisa bilan bog‘liq fonetik o‘zgarishlar faqatgina ayrim so‘zlar tarkibidagina saqlanib qolgan. o‘zbek adabiy tilida singarmonizm hodisasi buzilishi asosan shu tilning ichki taraqqiyoti, o‘zgarishlari va eng asosiysi tashqi ta’sir asosida yuzaga keladi ya’ni singarmonizmning o‘z kuchini yo‘qotishida asosan turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lmagan rus va boshqa tillardan kirib kelgan yangi so‘zlar, ular yordamida morfologik shakllar tuzilishida singarmonizmga rioya qilinmasligi eng asosiy sabablardan biri sifatida ko‘rsatiladi. Yana bir muhim faktorni keltirib o‘tish joizki, o‘zbek adabiy tilida singarmonizm hodisasining kuchsizlanishida sug‘d, xorazmiy, saq va fors-tojik kabi sharqiy eroniy tillar hamda arab tilining ham ta’siri katta bo‘lganini bir qancha manbalar tasdiqlaydi. [4. B. 326]

O‘zbek tilining ayrim shevalarida, masalan, Namangan shevasida singarmonizmning boshqacha ko‘rinishi - affikslarning o‘zak fonetik xususiyatiga moslashishi emas, balki o‘zak unlilarning affiks unlilari xarakteriga moslashishi emas, balki o‘zak unlilarining affiks unlilari xarakteriga moslashishi, ya’ni oldiga emas, orqaga qarab moslashish kuzatiladi. Bunday moslik umlaut hisoblanadi. Umlaut uyg‘ur tili va hozirgi o‘zbek tilining Namangan va Paxtaobod shevasiga

xosdir. Umalutning uch koʻrinishi - palatal, labial, lingvial turlari mavjud. Birinchi turda birinchi boʻgʻinning orqa qator keng unlisi keyingi boʻgʻindagi tor lablanmagan unli ta'sirida old qator unliga aylanadi. Masalan, Namangan shevasida tosh "tosh", teshi "toshi". Ikkinchi turida birinchi boʻgʻinning keng lablanmagan unlisi keyingi boʻgʻinning lablangan unlilari ta'sirida lablashadi. Masalan, Paxtaobod shevasida toʻmur "temir", qoʻshiq "qoshiq" va boshqalar. Uchinchi turida ogʻizning ochilish darajasi oʻzgaradi. Keyingi boʻgʻinning tor i unlisi ta'sirida birinchi boʻgʻinning old qator keng unlisi oʻrta keng unliga aylanadi. Masalan, uygʻur tilida kesich (kasish); u, oʻtasirida o, o unlilari ham torayishi mumkin. Masalan, moshuk - mushuk, chonqur - chunqur - chuqur. Umlaut barcha turkiy tillarda ma'lum darajada uchraydi. Umlaut singarmonizmga teskari proportsional boʻlib, turkiy tillarda nisbatan keyingi hodisadir. Ayrim tilshunoslarning fikriga koʻra, umlaut assimilyatsiyaning keng rivojlanishi va oʻziga xos urgʻu zaminida vujudga kelgan. E.D.Polivanov fikricha, umlautning kelib chiqishi singarmonizmning kuchsizlanishi bilan bogʻliq. [6. B. 271-272]

Filologiya fanlari doktori, professor Samixon Ashirboyev oʻzining "oʻzbek dialektologiyasi" qoʻllanmasida quyidagi ma'lumotlarni berib oʻtadi: "Singarmonim lotincha unlilarning uygʻunlashuvi demakdir. Taniqli tilshunos I.A.Bogoroditskiy fikriga koʻra, singarmonizm unlilar uygʻunligi, lekin qisman undoshlarga ham taalluqlidir. Singarmonizm qonuni ikki sifat koʻrinishiga ega:

1. Lingval yoki palatal (tanglay) singarmonizmi. Bu qonunga koʻra, soʻzning dastlabki boʻgʻinida old qator unlilar qatnashgan boʻlsa, keyingi boʻgʻinlarda ham old qator unlilar ishtirok etadi, soʻzning dastlabki boʻgʻinida orqa qator unlilar ishtirok etsa, keyingi boʻgʻinlarda ham orqa qator unlilar qatnashadi. Bu qonun faqat shahar va shahar tipidagi shevalarda amal qilmaydi. Bu qonunga koʻra soʻzning dastlabki boʻgʻinida a/a, y/u, o/o, ы/ï: (ь/ї) unlilaridan biri qatnashsa, keyingi boʻgʻinlarda ham ana shu unlilardan biri keladi va soʻzda q, γ, x chuqur til orqa undoshlari ishtirok qilishi mumkin, aksincha, soʻzning dastlabki boʻgʻinida ə/ä, e/e, и/i: (ъ/i), ө/ö, ү/ü unlilaridan biri qatnashsa, keyingi boʻgʻinlarda ham xuddi shu inlilardan biri keladi, bunday oʻrinlarda k, g undoshlari ham qatnashishi mumkin. Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasida ham singarmonizmning ushbu turi boʻyicha yaxshigina ma'lumotlar oʻrin olgan: "Singarmonizmning tanglay garmoniyasi qonuniga asosan soʻzning boshida (oʻzakda) til oldi unlisi kelsa, soʻz oʻrtasidagi va oxiridagi unlilar ham til oldi boʻladi. Aksincha, soʻz boshida til orqa unlisi kelsa, keyingi boʻgʻinlarda ham til orqa unlisi keladi. Masalan, oʻzbek tilining Qoʻqon shevasida bala soʻzidagi unlilar old qator boʻlganidan unga faqat shunday unlisi boʻlgan qoʻshimcha qoʻshiladi: balalar, shuningdek, qozoq tilidagi kolder va qoldar soʻzlar tanglay garmoniyasi asosida talaffuz qilinadi va yoziladi. Singarmonizmning bu turi oʻzbek

tilining ayrim shevalari (deyarli barcha qipchoq shevalari, o‘g‘uz shevalari, shimoliy o‘zbek shevalari)da hozirgi kungacha saqlanib qolgan.” [7. B. 381]

2. Labial singarmonizm. Bu qonun aksariyat turkiy tillarda amal qiladi, ayniqsa, qirg‘iz tilining “temir qonuni” hisoblanadi. U o‘zbek tili va uning shevalarida qisman amal qiladi. Bu qonunga ko‘ra, so‘zning dastlabki bo‘g‘inida old qator lablangan unli ishtirok etsa, keyingi bo‘g‘inlarda ham old qator lablangan unli qatnashadi, aksincha, so‘zning dastlabki bo‘g‘inida lablangan orqa qator unli ishtirok etsa, keyingi bo‘g‘inlarda ham orqa qator lablangan qatnashadi. O‘zbek shevalarida lab garmoniyasi qonuni so‘zlarning dastlabki ikki bo‘g‘inida qayd qilinishi xarakterlidir, uchinchi va to‘rtinchi bo‘g‘inlarda siyrak uchraydi.” [1. B. 20-21]

Biz o‘z izlanishlarimiz natijasida Angren shahriga tutash qishloqlardan to‘plangan materiallar orqali, singarmonizm hodisasining shevada qanday aks etishini ko‘rib o‘tamiz. Singramonizm aniqroq namoyon bo‘lishi uchun, transkripsiyadan foydalanishni joiz deb topdik.

O‘lan (Ko‘kterak mahallasi)
Қолъңғдағъ қош узъ: к бърън берсаң
джоғэтмайън козъңга: корсатама: н.
тэлдъ деб бэ: р, тэлдъ деб бэ: р
джьлқъмъз тэлдъсэйдэ қэлдъ деб бэ: р,
қолъңғдагъ қош узьк қанъ деса: м
олан айткан арптэ: ш элдъ деб бэ: р
бъсмълладан оланнъ: нъма дейма: н
мусулмэннъң бэласъ калмагойма: н
бър йахшъман бър йамэ: н гез келганда
тегърмонд(н)ъң тэшъдай доңалайман.
эқ элма: , қъзъл элма тэвда бола: р,
тэтэлма бойъң йетмас зэвда бола: р
йахшъ қъзга мэл берса: ң сэвда болар
йэмэн қъзга мэл берсаң ғэвға болар
эқ элма: , қъзъл элма йемабмъдъң
тэтэлма: қайдан чъқдъ демабмъдъң
худэйа джонъң чъқъ: б джэн талашгур
мен сенъкъ болайъ: н демабмъдъ: ң.

(Shodiyeva Sanovbar. 1962- yil. Ko‘kterak mahallasi. Bu o‘lanni onasidan eshitib, yozib olgan.“Chotqol navolari” folklor ansambli a’zosi)

Mazkur shevada singarmonizm qonuniyati mavjud bo‘lib, kontrast juft unlilar, palatal singarmonizm, so‘z boshidagi й/j - дж/ž undoshiga o‘tishi, lab-lab w undoshining mavjud ekanligi, diftonglashish hodisasi (ormon -^{w}орман) kuzatildi. [5. B. 15-16]

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, adabiy tildan chetlatilgan singarmonizm hodisasi, shevalarimizda uchraydi va shevalarimizning o‘ziga xosligini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ashirboyev Samixon. o‘zbek dialektologiyasi. Darslik. “Navro‘z” nashriyoti. Toshkent - 2016. B: 20-21.

2. Jo‘ra Xudoyberdiyev. o‘zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi. Monografiya. “Bookmany print” Toshkent - 2024. B: 56-57.

3. Otamirzayeva Soraxon. “A” yumshoqmi yo qattiq..?” (Umumturkiy bir masala xususida). Jo‘ra Xudoyberdiyev. o‘zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi. Monografiya. “Bookmany print” Toshkent - 2024. B: 253-254.

4. Sobitov.A. Turkiy tillarda singarmonizm hodisasi, uning tildagi o‘rni va ahamiyati. Международный научно-образовательный электронный журнал “Образование и наука в XXI веке.” 27.05.2024. B: 326.

5. Sotiboldiyev Dilhayot. Qipchoq lahjasining o‘ziga xos xususiyatlari. (Angren hududi qishloq shevalari misolida). o‘quv qo‘llanma. Toshkent, 2024. B: 15-16.

6. Нурмонов Абдулҳамид. Танланган асарлар. Жилд I. Тошкент “Akademnashr”. 2012. Б: 271-272.

7. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Ш ҳарфи. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. Тошкент. Б: 177-178, 381.

SO‘Z BIRIKMALARINI O‘QITISHDA LINGVOMADANIY YONDASHUV

Jumayev Anvar
Zafarobod tumani 8-maktab o’qituvchisi
E-mail: jumayevanvar965@gmail.com
Ilmiy rahbar: F. Jumayeva

Annotatsiya: So‘z birikmalarining ma’nosi, grammatik xususiyatlari va turlari haqida batafsil tushuntirish berilgan. So‘z birikmalarining bog‘lanish usullari (tobe va teng bog‘lanish), hokim va tobe so‘zlarning vazifalari, shuningdek, so‘z birikmalarining otli va fe’lli turlari yoritilgan. Matnda turli misollar orqali nazariy bilimlar amaliy jihatdan tushuntirilgan, bunda milliy madaniyat va tarbiyaviy ahamiyatga ham alohida e’tibor qaratilgan. O‘quvchilar uchun ona tilini chuqurroq o‘rganish va milliy qadriyatlarni anglashda foydali material bo‘lib xizmat qiladi. Ona

tili o‘qituvchilari va o‘quvchilar uchun nazariy hamda amaliy jihatdan muhim manba hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: so‘z birikmasi, tobe bog‘lanish, teng bog‘lanish, hokim so‘z, tobe so‘z, otli so‘z birikmasi, fe’lli so‘z birikmasi, aniqlovchi so‘z birikmasi, to‘ldiruvchi so‘z birikmasi, hol so‘z birikmasi, milliy madaniyat, tarbiyaviy ahamiyat, bitishuvli so‘z birikmasi, sintaktik tahlil.

Аннотация: Дается подробное объяснение значения, грамматических особенностей и видов словосочетаний. Освещены способы связи словосочетаний (тоби и равная связь), функции главного и зависимого слов, а также виды словосочетаний с существительным и глаголом в главной роли. Теоретические знания объяснены на практике через различные примеры, при этом уделено особое внимание национальной культуре и воспитательному значению. Материал служит полезным ресурсом для углубленного изучения родного языка и понимания национальных ценностей учащимися. Является важным теоретическим и практическим источником для преподавателей родного языка и учеников.

Ключевые слова: словосочетание, тоби связь, равная связь, главное слово, зависимое слово, словосочетание с существительным, словосочетание с глаголом, определительное словосочетание, дополнение, обстоятельственное словосочетание, национальная культура, воспитательное значение, слитное словосочетание, синтаксический анализ.

Abstract: A detailed explanation is provided on the meaning, grammatical features, and types of word combinations. The methods of connection in word combinations (dependent and coordinate connections), the roles of the main and dependent words, as well as noun-based and verb-based word combinations are covered. Theoretical knowledge is explained practically through various examples, with special attention paid to national culture and educational significance. The material serves as a useful resource for students to deepen their understanding of the native language and grasp national values. It is an important theoretical and practical source for native language teachers and students.

Keywords: word combination, dependent connection, coordinate connection, main word, dependent word, noun word combination, verb word combination, attributive word combination, complement, adverbial word combination, national culture, educational significance, inseparable word combination, syntactic analysis.

So’z birikmalari ma’no xususiyatiga ko’ra, bog‘lovchi vositalarning turiga ko’ra bir-biridan farq qilishi hammamizga ma’lum. Ona tili darslarida so‘z birikmalarining ma’nosi haqida tushuncha hosil qilinadi, so‘ngra ularning lingvistik xususiyatlari tahlil etiladi. Masalan, “foydali ish” birikmasini, avvalo, o’quvchilarga mazmuniy

jihati tushuntirilib o’tiladi. O’q’uvchilar o’zlarining bo’sh vaqtlarini turli xil bekorchi yumushlar bilan o’tkazmasdan o’zlariga kerakli bo’lgan, o’zlarining kelajaklari uchun muhim bo’lgan fanlarni o’rganishi, o’zlari qiziqqan kasb bo’yicha turli xil tog‘araklarga borishi, uy-ro’zg‘or ishlarida, bog‘dorchilikda ota-onalari, bobo-buvilariga qo’ldan kelguncha yordam berishliklari haqida o’quvchilarga umumiy tusuhunchalar beriladi. Birikma tarkibidagi so’zlar bir-biriga ma’no jihatidan muvofiq tarzda bog‘langan. So’zlarning bir-biriga bog‘lanishi tilshunoslikda ikki xil bo’ladi. Bular, teng va tobe bog‘lanish. Tobe bog‘lanish natijasida so’z birikmasi hosil bo’lsa, teng bog‘lanish natijasida esa so’z qo’shilmalari hosil bo’ladi. Bu so’z birikmasi bitishuvli bog‘lanishga misol bo’ladi. Chunki bu bog‘lanishda ikki so’z bir-biriga hech qanday grammatik qo’shimchalarsiz faqatgina ohang va tartib yordamida birikadi. *Foydali ish* birikmasida tobe so’z - *foydali*, hokim so’z esa - *ish*. Tobe so’z hokim so’zning manosini izohlab, to’ldirib, aniqlab keladi. So’z birikmalari hokim so’zning qaysi so’z turkumiga mansub ekanligiga ko’ra 2 turga bo’linadi. Birinchisi otli so’z birikmasi bo’lsa, keyingisi fe’lli so’z birikmasidir. Hokim so’z fe’l turkumidagi so‘zlardan iborat bo‘lsa, fe’lli so’z birikmasi, fe’ldan tashqari barcha so’zlar hokim qism vazifasida kelishi otli so’z birikmasini hosil qiladi. *Foydali ish* birikmasining hokim qismi *ish* so’zi bo‘lib, bu so‘z ot so’z turkumiga mansub bo’lgani uchun otli so’z birikmasi hosil bo‘lgan. So’z birikmalari tobe so’zning qaysi gap bo’lagi vazifasida kelishiga ko’ra uch turga bo’linadi. Bular aniqlovchili, to’ldiruvchili va holli so’z birikmalari. Berilgan so’z birikmasidagi tobe so’z *foydali* so’zi narsaning belgisini bildirib kelganligi uchun tobe so’zni aniqlovchi deb olsak, bu so’z birikmasi aniqlovchili so’z birikmasiga misol bo’ladi. Bu misol orqali biz o’quvchiga ham so’z birikmalari orqali tilshunoslik fanini to’liq va chuqur o’rgatishimiz va milliy g‘urur, milliy o’y-fikrlarimizni ham bir mavzuda tushuntirib ketish imkoniyatiga ega bo’lamiz.

Chuqur o’ylamoq birikmasida ham bir qancha milliyligimizga xos bo’lgan fikrlar mavjud. So’z birikmasida har qanday ishni qilishdan avval yaxshilab o’ylab, fikrlab, har tomonini hisobga olib so’ngra biror qarorga kelish ma’nosi yotadi. So’z birikmasining tobe so’zi ko’chma ma’noda kelishi buni asoslab beradi. So’z birikmasi bitishuvli so’z birikmasiga misol bo’ladi. Tobe- hokim qismlari bir-biriga ohang va tartib orqali bog‘langan. Tartib tushunchasi so’z birikmalarida birinchi bo’lib belgi bildiruvchi so’z keyin esa o’sha belgiga ega bo’lgan so’zning ketma-ket kelishi bilan izohlanadi. Agar mana shunday bitishuvli so’z birikmalarida belgi bildiruvchi va belgiga ega bo’lgan so’zlarning o’rni almashtirilsa, ayni birikmalarda gap hosil bo’lishi holatlarini uchratishimiz mumkin. Bu misolni keyingi so’z birikmasida ko’rib o’tamiz. Ushbu birikma hokim qismining qaysi so’z turkumiga mansub ekanligiga ko’ra fe’lli so’z birikmasiga misol bo’ladi. Tobe so’zning qaysi gap bo’lagi vazifasida kelishiga ko’ra esa birikmalar holli so’z birikmasi sifatida

o’rgatiladi. Tobe so’z qanday so’rog‘iga javob bo’lib, ko’pincha narsa va o’rin-joyning belgisini aniqlab kelganligi bois ko’p o’quvchilar aniqlovchili so’z birikmalariga kiritadi. Ammo belgi bildiruvchi so’zlar nimaning belgisini bildirib kelishiga ko’ra ham ikki turli bo’ladi. Narsa, shaxs va o’rin-joyning belgisini bildirib keluvchi bo’lak aniqlovchi bo’lsa, harakatning belgisini bildirib kelgan gap bo’lagi hol hisoblanadi. Ushbu so’z birikmasidagi *chuqur* so’zi *o’ylamoq* fe’lining ma’nosini aniqlab kelayotganligi uchun bu so’z gapda hol vazifasida keladi. Bunday ma’lumotlarni o’quvchlarga juda sodda ravishda tushuntirib o’tish yaxshi natijalarga olib keladi.

Navbatdagi misol: *“tozakor qiz”* birikmasi. Bitishuvli so’z birikmasida so‘zlarning o’rnini almashtirib qo‘llash natijasida ko‘pincha gap hosil bo’ladi. Agar *Qiz tozakor*(dir) deb tobe-hokim qismlarning o’rini almashtirilsa, gap hosil bo‘ladi, nisbiy tugallangan fikr hosil bo‘ladi. Fikr tugalligi esa gapning eng asosiy belgilaridan biri ekanligi ma’lum. So’z birikmasining ma’nosidan milliy-madaniy urf-odatlarimizga xos tushunchalar anglashiladi. Ayni mana shunday tarbiyaviy jihatlar o’quvchilarga keng darajada tushuntirilgach, o’quvchilarning fikrlari jamlanib bor e’tiborlarini o’qituvchining nutqiga qaratgan vaqtda o’qituvchi sintaktik qoidalarni sodda qilib tushuntiradi. *“Tozakor qiz”* birikmasi bitishuvli so’z birikmasi bo’lib, tobe va hokim qismlari morfologik belgilarga ko‘ra farq qiladi. Hokim qismiga ko‘ra otli so’z birikmasiga, tobe qismi ko‘ra esa aniqlovchili so’z birikmasiga misol bo’ladi.

Hozirgi ona tili darsliklarida bitishuvli, moslashuvli va boshqaruvli so’z birikmalariga doir mavzular berilmagan. O‘qituvchi o’zining ustida ko’proq ishlab, kitobdan tashqari manbalarni o’qib, o’quvchilarga bu bilimlarni yetkazishi muhimdir. Chunki bu so’z birikmalariga oid bo’lgan testlar DTM savollarida bir necha bora tushishi sir emas. Ayni milliy-madaniy semalarga ega shunday misollar o’quvchining fikrini rivojlantirib, ularning dunyoqarashini kengaytirishga hissa qo‘shadi. Bunday misollar ustida mustaqil tarzda ishlash, uning ma’nosini, lingvistik xususiyatlarini chuqurroq o’rganishiga xizmat qiladi.

Zavq bilan o’qimoq birikmasi tahlili orqali ham bolani kitob mutolaa qilishga, uni ma’nosini, mazmuni anglab o’qishga undash maqsad qilinadi. O’qituvchining mahorati bilan bolalarni yoshlikdan kitobga oshno qilib tarbiyalash uchun shunday misollardan foydalaniladi. Har bir bola kitob o’qish ortidan ancha yuksak cho’qqilarga erishishi mumkinligi tushunarli tarzda misollar bilan yetkazib berilishi lozim. Asl boylik bu ma’naviy boylik ekanligi, kitob o’qish orqali ham o’zining ongini saviyasini boyitib olish bilan birgalikda, moddiy jihatdan ham boylikka erishishi haqida suhbat olib boriladi. O‘qituvchi keying bosqichda *zavq bilan o’qimoq* birikmasining lingvistik tomonlarini tushuntirib o’tadi. Ko’makchi vositasida bog‘lanish hosil bo‘lgani tushuntiriladi. Tobe qismi *zavq bilan*, hokim qismi esa

o’qimoq. Bitishuvli so’z birikmasi hisoblangan ushbu misolda shaklan ko’makchi bizni noto’g‘ri tahlilga olib borishi mumkin. Lekin o’quvchilar 7- sinf ona tili darsligini yaxshi o’qib-tushunishgan bo’lsa, *bilan* ko’makchisi bir necha ma’nolarda kelishi haqida ma’lumotga ega bo’lishgan bo‘ladi. Birikmasida *bilan* ko’makchisi holat ma’nosini bildirgan. Agar *bilan* ko’makchisi so’z birikmalarida “holat” ma’nosini bildirsa, bitishuvli so’z birikmasi hosil bo‘ladi. *Zavq bilan o’qimoq* birikmasiga *Qay holatda o’qimoq?* so’rog‘i beriladi. Shuning uchun bu so’z birikmasi bitishuvli so’z birikmasi deb tahlil etiladi. Bu birikma tobe qismining qaysi gap bo’lagi vazifasida kelishiga ko’ra esa holli so’z birikmasiga misol bo’lsa, hokim qismining qaysi so’z turkumiga mansub ekanligiga ko’ra fe’lli so’z birikmasiga misol bo‘ladi.

So’z birikmalari o’quvchilarni mantiqiy o’ylashga va kuchli tahlilga chorlaydi, aynan mana shunday holatdan foydalanib, milliy- madaniy tushunchalar singdirilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi. Dars o’tayotgan o’qituvchi ham so’z birikmalariga misol tanlayotganda o’zbekona, milliy-madaniyatimizga xos bo’lgan birikmalarni tanlashi juda o’rinli bo’ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Nurmonov A., Sobirov A., Mahmudov N., Qosimova N., Yusupova Sh. (2014). Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 1, 2, 3-kitoblar. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarining I, II, III bosqich talabalari uchun darslik. Ilm ziyo. Toshkent.

2. Qodirov M., Ne’matov H., Abduraimova M., Sayfullayeva R. (2010). Ona tili: 8-sinf uchun darslik. Cho‘lpon. Toshkent.

3. Qodirov M., Ne’matov H., Abduraimova M., Sayfullayeva R., Mengliyev B. (2019) Ona tili: Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. To‘rtinchi nashr. Cho‘lpon. Toshkent.

“QADIMGI TURKIY LUG‘AT” (ДРЕВНЕТЮРКСКИЕ СЛОВАРЬ) VA UNING TURKOLOGIYADA TUTGAN O‘RNI

To‘ychiyeva Nozima Farhod qizi
JDPU O‘zbek filologiyasi
fakulteti magistratura talabasi
Ilmiy rahbar: F.f.f.d. (PHD), dots. D.A.Abduvaliyeva

Annotatsiya: “Qadimgi turkiy lug‘at” (Древнетюркские словарь) butun dunyo bo‘ylab tillar tarixini o‘rganish va tahlil qilish uchun eng ishonchli va mukammal manbalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada ushbu lug‘atning yaratilish tarixi, tuzilishi va ilmiy tadqiqotlardagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, lug‘atning turkologiya sohasidagi roli, zamonaviy izlanishlar uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Qadimgi turkiy til, turkologiya, O‘rxun-Enasoy va Talas yodgorliklari, uyg‘ur yozuvi.

Abstract: The Old Turkic Dictionary (Древнетюркские словарь) is one of the most reliable and complete sources for studying and analyzing the history of Turkic languages around the world. This article discusses the history of the creation of this dictionary, its structure and its importance in scientific research. Also, the role of the dictionary in the field of Turkology, serving as a theoretical basis for modern research, is analyzed.

Keywords: Ancient Turkic language, tukology, monuments of Orhun-Enasoy and Talas, Uyghur script.

Qadimgi turkiy yozuvlar va ularni o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar turkiy tillar tarixini o‘rganishda muhim o‘rin tutadi. Xususan, “Qadimgi turkiy lug‘at” (Древнетюркские словарь) deb ataluvchi asar bugungi kunda turkologiyaning eng muhim manbalaridan biri sifatida tan olingan. U qadimgi turkiy til yodgorliklarini izohlash, ularning grammatik, semantik va fonetik xususiyatlarini tahlil qilishda beqiyos qo‘llanma bo‘lib xizmat qiladi.

1969-yilda SSSR Fanlar Akademiyasi Tilshunoslik instituti tomonidan nashr qilingan “Древнетюркские словарь” VII-XIII asrlarga oid qadimgi turkiy yozma yodgorliklarga asoslangan bo‘lib, uning asosiy mualliflari orasida D.N.Nasilov, E, R. Tenishev, A.M.Shcherbak, V.M.Nadelyaev, kabi mashhur turkologlar bor edi [1-3]. Qadimgi turkcha lug‘atni yozishda Malov tomonidan minglab eski turkcha so‘zlarni o‘z ichiga olgan varaqlardan tuzilgan katalogdan foydalanilgan. Ushbu kataloglardan lug‘at tadqiqotlari kutilmoqda [2-87].

Qadimgi turkiy lug‘atda biz turkiy so‘zlarning izohi bilan tanishamiz. Asarda deyarli har bir so‘zning nafaqat izohi balki, ushbu so‘zning qo‘llanilgan manbalari haqida ham ma’lumot berilgan va bu uning asosiy yetakchi xususiyatidir. Shu sabab ko‘plab tadqiqotchilar o‘z ilmiy maqolalari va asarlarida ushbu lug‘atga murojaat qilishganini ta’kidlashgan. Shu asnoda, ayta olamizki, bu lug‘at turkiy tilshunoslikning rivojlanishi uchun kuchli turtki bo‘lgan va hozir ham muhim manba sifatida e’tirof etiladi.

Lug‘at asosan O‘rxun-Enasoy bitiklari, Talas yodgorliklari, Uyg‘ur yozuvi bilan yozilgan matnlar asosida tuzilgan [1-5]. Lug‘atda 20 000 ga yaqin so‘z va so‘z birikmalari, jumladan, o‘ziga xos geografik va etnik nomlar mavjud [1-6].

Lug‘atdagi ko‘plab so‘zlar orqali qadimgi turkiy xalqlarning ijtimoiy hayoti, e’tiqodi, davlat tuzumi va urf-odatlari haqida tasavvurga ega bo‘lishimiz mumkin. Masalan, “qan” (xan), “tenri” (xudo), “beg” (bek, rahbar), “ordu” (qo‘shin) kabi so‘zlar qadimgi ijtimoiy tuzilma haqida tasavvur berishi, shuningdek, “ot”, “yoq”, “su” kabi leksik birliklar esa harbiy terminologiya va chorvachilikda foydalanilgan terminlar bo‘lishi mumkin.

Mazkur lug‘at nafaqat rus turkologiyasida balki xalqaro miqyosda ham eng muhim manba sifatida tan olingan. Ingliz turkolog olimi G.Clauson o‘zining “An Etymological Dictonary of Pre-Thirteenth Turkish” asarida ushbu lug‘atga ko‘p bora murojaat qilgan. [2]. Mashhur rus turkolog olimi S.G. Klyashtornyy o‘z ilmiy izlanishlarida “Qadimgi turkiy lug‘at” asaridan foydalanib, unda keltirilgan leksik birliklar asosida qadimiy turkiy yodgorliklardagi so‘zlarning tarixiy, ijtimoiy, va madaniy mazmunini sharhlagan. Shu bois Klyashtornyyning tadqiqotlari mazkur lug‘atga tayangan holda qadimiy turkiy yozma yodgorliklarning semantic qatlamini tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi [4]. Bundan tashqari, turkiyalik olim T.Tekin esa O‘rxun yozuvlarini fonetik va grammatik jihatdan tahlil etishda “Drevnetyurkskiy slovar”ni asosiy qo‘llanma sifatida ishlatgan [5-89].

Zamonaviy tadqiqotlar, xususan M.Qodirova tomonidan yozilgan maqolada qayd etilishicha, qadimgi turkiy leksikani semantik, morfologik va pragmatik jihatdan tahlil qilishda “Древнетюркские словарь” asosiy nazariy manba bo‘lib qolmoqda. Unga ko‘ra, qadimgi turkiy so‘zlarning bugungi o‘zbek tilidagi ekvivalentlarini aniqlash va ularning semantik rivojlanishini tadqiq etish uchun mazkur lug‘at juda muhim hisoblanadi [6].

Qadimgi turkiy lug‘at bu shunchaki so‘zlar ro‘yxati emas, balki qadimgi turkiy tildagi tafakkur, madaniyat, e’tiqod, ijtimoiy tuzilma va dunyoqarashni o‘zida mujassam etgan betakror ilmiy manbadir. Zamonaviy turkologik izlanishlar uchun u tayanch va ishonchli asos bo‘lib qolmoqda. Turkiy tillar tarixini o‘rganishda ushbu lug‘atdan foydalangan holda, yanada chuqur va tizimli ilmiy natijalarga erishish mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Древнетюркский словарь В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак. Ленинград. 1969. 3-5-6-s.

2. Yusuf Gunduz Древнетюрский словар-Drevnetyurkskiy slovar- Eski turkcenin sozlugu. DOI: 10.5281/zenodo. 12594595. 2024. 87-s.

3. Clauson G. An Etymological Dictonary of Pre-Thirteenth Turkish. Oxford. 1972. 989 b.

4. Klyashtornyy S. G. Drevnetyurkskaya svilizatsiya. Peterburgskoye Vostokovedeniya. 1980. 590 b.

5. Tekin T. A. Grammar of Orkhon Turkic. Indiana University. 1994. 419 b.

6. Qodirova M. Qadimgi turkiy tilga oid so‘zlarning semantik tadqiqi. 2022. 97-104 s.

TIBBIY TA’LIM YO‘NALISHLARI TALABALARINING XORIJIY TIL KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

ORCID: 0009-0000-8354-2988
Tuychibayeva Maftuna Baxodirovna
Farg‘ona jamoat salomatligi
tibbiyot instituti tayanch-doktoranti
maftunatuychibaeva@gmail.com,

Annotatsiya: Mazkur maqolada tibbiy ta’lim yo‘nalishlari talabalarining xorijiy til kompetentsiyasini shakllantirish masalasi pedagogik nuqtayi nazardan tahlil etiladi. Globalizatsiya sharoitida tibbiyot sohasi mutaxassislaridan nafaqat klinik bilim va ko‘nikmalar, balki xorijiy tilni, xususan, ingliz tilini mukammal egallash talab qilinadi. Maqolada xorijiy til kompetentsiyasining nazariy asoslari, uni shakllantirishda qo‘llaniladigan kommunikativ, kognitiv va refleksiv metodlar hamda CLIL yondashuvi yoritib berilgan. Shuningdek, talabalar bilimini oshirishda interaktiv mashg‘ulotlar, mustaqil ta’lim va innovatsion texnologiyalarning ahamiyati ko‘rsatib o‘tiladi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, xorijiy til kompetentsiyasiga ega bo‘lgan talaba o‘z kasbiy faoliyatida samarali muloqot qila olishi, ilmiy izlanishlar olib borishi va xalqaro tajribalarni o‘zlashtirishi mumkin.

Kalit so‘zlar. Tibbiy ta’lim, xorijiy til kompetentsiyasi, pedagogika, kommunikativ metod, CLIL, innovatsion texnologiyalar, tibbiy terminologiya.

ФОРМИРОВАНИЕ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема формирования иноязычной компетенции у студентов медицинского образования с педагогической точки зрения. В условиях глобализации от специалистов в области медицины требуется не только наличие клинических знаний и навыков, но и владение иностранным языком, в частности английским, на высоком

уровне. В статье раскрываются теоретические основы иноязычной компетенции, а также методы её формирования: коммуникативные, когнитивные и рефлексивные, включая подход CLIL. Кроме того, подчеркивается важность интерактивных занятий, самостоятельного обучения и инновационных технологий в повышении уровня знаний студентов. Согласно результатам исследования, студент, обладающий иноязычной компетенцией, способен эффективно общаться в профессиональной деятельности, заниматься научными исследованиями и осваивать международный опыт.

Ключевые слова. Медицинское образование, иноязычная компетенция, педагогика, коммуникативный метод, CLIL, инновационные технологии, медицинская терминология.

FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE COMPETENCE AMONG MEDICAL STUDENTS

Abstract: This article examines the issue of developing foreign language competence among medical students from a pedagogical perspective. In the context of globalization, medical professionals are required not only to possess clinical knowledge and skills but also to have a strong command of a foreign language, particularly English. The article discusses the theoretical foundations of foreign language competence and the methods applied for its development, including communicative, cognitive, and reflective approaches, as well as the CLIL methodology. Furthermore, it highlights the importance of interactive lessons, independent learning, and innovative technologies in enhancing students' knowledge. The findings show that a student with developed foreign language competence is able to communicate effectively in professional activities, conduct scientific research, and assimilate international experience.

Keywords: Medical education, foreign language competence, pedagogy, communicative method, CLIL, innovative technologies, medical terminology.

Kirish. Bugungi globallashuv davrida tibbiyot sohasi vakillari uchun xorijiy tillarni, xususan ingliz tilini bilish nafaqat ta'lim jarayonida, balki kelgusidagi kasbiy faoliyatda ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tibbiy terminologiya, xalqaro tajribalar almashinuvi, xorijiy ilmiy manbalarni o'qish va ulardan foydalanish tibbiyot mutaxassislaridan yuqori darajadagi xorijiy til kompetensiyasini talab qiladi. Shu bois tibbiy ta'lim yo'nalishlari talabalarida xorijiy til kompetensiyasini shakllantirish pedagogikaning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Maqolani tayyorlashda ta'lim jarayonini takomillashtirishga oid pedagogik, metodik va lingvistik manbalar tahlil qilindi. Xorijiy til kompetensiyasini shakllantirish jarayonida qo'llaniladigan metodlar sifatida kommunikativ yondashuv, kognitiv-uslubiy mashqlar, integratsiyalashgan darslar va zamonaviy axborot

texnologiyalaridan foydalanish tahlil qilindi. Shuningdek, xorijiy tajriba bilan taqqoslash asosida samarali pedagogik shart-sharoitlar belgilandi.

Tahlillar natijasida quyidagi pedagogik natijalarga erishildi:

- Kommunikativ kompetensiya: talabalar real kasbiy vaziyatlarda xorijiy tilni qo‘llash ko‘nikmasiga ega bo‘lishi zarur.
- Kasbiy terminologiyani o‘zlashtirish: dars jarayonida tibbiy atamalarni ingliz, lotin va rus tillarida taqqoslash samarali natija beradi.
- Integrativ yondashuv: xorijiy til darslarini klinik va farmatsevtik fanlar bilan integratsiya qilish talabalar bilimini mustahkamlaydi.
- Amaliy mashg‘ulotlar: rol o‘ynash, taqdimotlar, tibbiy hujjatlarni tarjima qilish kabi mashqlar til kompetensiyasini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi.
- Axborot texnologiyalari: onlayn kurslar, mobil ilovalar va xalqaro ta’lim platformalaridan foydalanish talabalarning mustaqil ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, tibbiy ta’lim yo‘nalishlarida xorijiy tilni o‘qitishda an’anaviy usullar bilan cheklanib qolmasdan, kommunikativ va innovatsion metodlarni qo‘llash talab etiladi. Xorijiy til darslarini tibbiy terminologiya bilan boyitish, mustaqil ta’limni rag‘batlantirish va zamonaviy axborot texnologiyalarini qo‘llash talabalar til kompetensiyasini shakllantirishda asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi.

Shuningdek, xorijiy tillarni bilish tibbiyot talabalarining ilmiy-tadqiqot faoliyatiga jalb qilinishida, xalqaro konferensiyalarda ishtirok etishida va kelajakdagi kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatli bo‘lishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, tibbiy ta’lim yo‘nalishlari talabalarining xorijiy til kompetensiyasini shakllantirish ularning kasbiy tayyorgarligining ajralmas qismi hisoblanadi. Buning uchun kommunikativ va kognitiv yondashuvlarga asoslangan zamonaviy pedagogik metodlardan foydalanish, fanlararo integratsiyani ta’minlash va axborot texnologiyalarini keng joriy etish zarur. Ushbu yondashuvlar talabalarning nafaqat nazariy bilimlarini, balki amaliy ko‘nikmalarini ham rivojlantirib, ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatida samarali ishlashiga mustahkam zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Konsheva A.V. Chet tillarini o’qitishni individuallashtirishda xotira turini hisobga olish zarurati // Zamonaviy dunyoda individuallik: III xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari. - Smolensk, 1999. b. 142-147

2. I. H. Iminakhunova “ Management and development of students’ self education in the process of learning English“.

3. Kadirova Munira Rasulovna, Iminaxunova Iroda Xuseynovna “Theoretical

4. analysis of self-education in learning English”.

5. Parpieva O.R, Hojikarimova G.T, Nazirova A.M №6(85) 2021. 157-161-bet. (Formation of student pedagogical skills based on the requirements of innovative educational environment// Международном научнопрактическом журнал “Экономика и социум).

6. Arras U. Kompetenzorientierung im Fremdsprachenunterricht - was heißt das eigentlich? [Elektronnыy resurs] // Pandaemonium germanicum. - 2009. - 14 (2). - S. 206-217. - URL: http: //www.testdaf.de/institution/_Pandemonium_2009_Kompetenyorientierung.pdf (data obraщeniya: 15.02.2016)

7. A.Zimnyaya. - Maktabda chet tillarni o’qitish psixologiyasi. - M- Просвещение 1991. 219 b.

8. Bim I. L. ba’zi dolzarb muammolar/maktabda chet tillarini o’qitishning zamonaviy chet tillari, 2001 yil, 4-son. 5-7 betlar

9. Chabner, D. E. The Language of Medicine - New York: W. B. Saunders Company 1998, 1036 p.

10. Druganova B. English Medical terminology - different ways of forming

11. medical terms // JAHR. -2013. Vol. 4., № 7. - P. 55-69.

12. Ende K., Grotjan R., Kleppin K. Mohr Imke Curriculare Vorgaben und Unterrichtsplanung. - Berlin, München: Langenscheidt, 2013. - 152 s

13. Karabutova E. A., Prokopenko Yu. A., Akinshina I. B. Formirovanie yazykovoi kompetentsii studentov vuza v svete kommunikativnogo podkhoda dlya realizatsii sotsial’nogo i professional’nogo mezhkul’turnogo vzaimodeistviya [Forming university students language competence in the light of communicative approach to make them successful in social and professional cross-cultural communication]. Kontsept = Concept, 2021, no. 1, pp. 45–55.

14. Kompetenzorientierung, Bildungsstandards und fremdsprachliches Lernen - Herausforderungen an die Fremdsprachenforschung. Positionspapier von Vorstand und Beirat der DGFF [Elektronnыy resurs] / D. Caspari, A. Grünewald, A. Hu, L. Küster, G. Nold, H.J. Vollmer, W. Zydatiß // Zeitschrift für Fremdsprachenschulung. - Oktober 2008. - 19(2). - S. 163-186. - URL: http: //www.dgff.de/fileadmin/user_upload/dokumente/ Sonstiges/Kompetenzpapier_DGFF.pdf (data obrasheniya: 15.02.2016)

15. Konsheva A.V. Chet tillarini o’qitishni individuallashtirishda xotira turini hisobga olish zarurati // Zamonaviy dunyoda individuallik: III xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari. - Smolensk, 1999. b. 142-147

16. Leontev A.A. Metodika. - M.: Русский язык, 1998. - 176 b

17. Passov, Ye. I., Kuzovleva, N. Ye. Chet tili darsi. - M.: Feniks, Glossa-Press, 2010. - 640 b

18. Rozov N. X., Rozov N. S. Gumanitar ta’limning qadriyatlari / / Rossiyada Oliy ta’lim. 1996. 85-89 b

19. Sharipova F. I. tibbiyot oliy o‘quv yurtlari talabalari o’rtasida til kompetensiyasini shakllantirishda zamonaviy yondashuvlar / / zamonaviy ta’lim (O’zbekiston). Toshkent. 2019. 12 (85). 18-23 betlar

20. Terminologiya Anatomica. International Anatomical Terminology (1998).

21. Stuttgart - New York.

22. Xomskiy N. Yazyk i myshlenie [Language and thinking.]. M., Publ. house of Moscow University, 1992, 112 r. (In Russ).

THE INTERPLAY OF LANGUAGE AND CULTURE IN THE FORMATION OF GAME NAMES

Xusanova Gulasal Shuhratjon qizi
Fergana State University PhD student
gulasal.husanova.98@mail.ru
ORCID ID: 0009-0002-7696-8168

Abstract: This article examines the names of children’s games as an important part of national and spiritual values. It highlights the significance of children’s game names from linguistic and linguocultural perspectives, their analysis as linguoculturemes, and their role in preserving cultural heritage. The article emphasizes that game names not only express the content of the game but also reflect the people’s way of life, traditions, and historical experiences. Using examples of games like “Double Dutch” and “Arg‘amchi” the influence of sociolinguistic and linguocultural factors on the formation of names is demonstrated.

Keywords: children’s games, linguocultureme, linguoculturology, folklore, national values, cultural heritage, onomastics.

The names of children’s games are considered an integral and traditional part of safeguarding national and spiritual values, representing intangible cultural heritage. Games played by children of various nations reflect aspects unique to their spiritual and national identity, embodying the spirit of the people and its historical genetic foundations. The names of traditional children’s games, in both English and Uzbek, possess distinct linguistic features, making their study crucial from the perspectives

of linguistics and linguocultural studies. Game names form part of children's speech, through which not only the game content but also cultural values and concepts are expressed [2, 94-98 p]. Language is not merely a means of communication; it is a unique key to understanding human nature and a tool for preserving a nation's values. The life experiences, historical events, lessons learned, and knowledge acquired over a nation's long historical development are passed down to future generations through language.

Language serves as a vehicle for transmitting cultural and historical experience. This process is further manifested in ethno-cultural units (phrases, proverbs and words, folk songs, games, symbols, comparisons, and others) that reveal the nation's historical and cultural characteristics. In this context, the term "linguocultureme" is a linguistic phenomenon that showcases a people's distinct culture through its linguistic units. They are a means of expressing national values in language, reflecting both linguistic and cultural markers. Linguoculturology is the specialized field of study within linguistics dedicated to linguoculturemes. The term "linguocultureme, " a cross-disciplinary, complex unit, was first used in linguistics by V.Vorobyev, who interpreted it as: "A linguocultureme is a complex unit that forms a dialectical unity of linguistic and extralinguistic content. This unit carries a 'deeper' meaning compared to a word. It adds the extralinguistic content of the cultureme, i.e., the cultural concept component, to the ordinary sign or meaning" [6, 47-48 p]. They are noteworthy as a medium that conveys national, ancient, invaluable, and unique culture from generation to generation. O.Fayzullayev emphasizes that children's game folklore is also a valuable source rich in important national and cultural values: "The culture, unique values of a particular nation are primarily reflected in its artistic creations, especially in samples of folklore" [1, 24 p]. From this viewpoint, children's game names are considered an inseparable part of folk culture and a spiritual heritage that reflects the people's spirituality and national values.

Culture and customs are units that express the unique characteristics of every nation. During the Tsarist Russian conquest, Mikhail Skobelev, the Governor-General of Fergana, reportedly said: "To destroy a nation, you don't have to butcher it; just destroy its culture, art, and language, and soon it will perish on its own…" Language, culture, ethos are closely interconnected concepts, and today, research based on the anthropocentric paradigm is leading in contemporary linguistics. Consequently, at the modern stage of linguistic research, it is appropriate to study language not merely as a means of communication, but as an inseparable component of the people's culture. Therefore, analyzing the interplay of language and culture in the formation of children's game names contributes significantly to the field of game onomastics.

Uzbek children's game folklore is diverse, but only a few samples, such as "Kurash" (wrestling), "Uloq" (goat-pulling), "Oq terakmi, ko'k terak" (White Poplar or Green Poplar), and "Kim oladi-yo, shuginani-yo" (Who Will Take It), are still played by children today. Profoundly studying, reviving, and promoting traditional folk games which are a part of our cultural heritage and have granted health and vigor to our ancestors for centuries means preserving our national identity. "We must not forget that folk games are a vast historical and cultural treasure accumulated by our ancestors over many years. We must not forget that it is a sacred duty to cherish, honor, and wisely utilize them. If we can do so, as the people say, the soul and body of both ourselves and our future generations "will be safe" [3, 206-207 p].

The names of children's games are shaped by sociolinguistic and linguocultural factors. For instance, the game name "Double Dutch" reflects the historical and social relations between the English and the Dutch. In the 17th-18th centuries, strong commercial competition existed between England and the Netherlands. This rivalry also influenced language, with the English often using the term "Dutch" derisively to mean "strange" or "confused." From this perspective, the phrase "Double Dutch" expresses not only the form of the game but also social stereotypes and cultural perceptions. Furthermore, the name features elements of melodiousness, namely alliteration (d) and assonance (u), ensuring its memorability for children.

On the other hand, the name of the game "Arg'amchi" (skipping rope), found in Uzbek folk oral tradition, is formed on a linguocultural basis. Linguistically, the name originated from the primary tool of the game the rope or cord (arqon or ip) which occurred through the phenomenon of metonymy (tool = game name). Concurrently, the game name is closely linked to the cultural heritage of the Uzbek people, particularly to the tools used in animal husbandry and daily life. This demonstrates that the lifestyle, labor activities, and cultural values of the people are reflected in the names of children's games.

The cultural and linguistic analysis of children's game names helps us deeply understand how broader societal processes are reflected through the game. This analysis reveals the interconnectedness of culture, socialization, and development, and shows the importance of play in children's understanding of their world. Such analysis serves a deeper understanding of childhood experiences and contributes to the preservation of cultural heritage by documenting traditional games.

In conclusion, the linguocultural analysis of children's game names not only aids in understanding the interconnectedness between language and culture but also plays a vital role in transmitting this invaluable heritage to future generations. Through children's games, including their names, cultural values, the spirit of the people, and unique identities are passed down across generations. Therefore, their profound study, preservation, and promotion are an essential prerequisite for

safeguarding national identity. Folk games simultaneously serve the physical and spiritual development of the child and lay the groundwork for them to view their own culture with respect.

References:

1. Fayzullayev O. O‘zbek folkloridagi lingvokulturemalarning inglizcha tarjimada berilishi (bolalar folklor janrlari va ertaklar misolida): Filol. fan. b. fals. dok. (PhD) diss. - Toshkent, 2019. - 154 b.

2. García-Monge A. New Images for Old Symbols: Meanings That Children Give to a Traditional Game // Front Psychology, 2021. - Vol 12. - P. 94-98.

3. Qoraboyev U. O‘zbek xalqi bayramlari. - Toshkent: Sharq, 2002. - 397 b.

4. Qoraboyev U. O‘zbek xalq o‘yinlari. - Toshkent: San’at, 2001. - 257 b.

5. Safarov O. O‘zbek xalq bolalar o‘yinlari. - Toshkent: Sharq, 2013. - 176 b.

6. Воробьев В. Лингвокультурология (теория и методы): монография. - М., 1997. - С. 47-48.

7. Кошғарий М. Девону-луғати-т-турк (Туркий сўзлар девони) / Нашрга тайёрловчи Қ.Содиқов. - Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. - 482 б.

TIL MODELLARI VA ULARNING NLP DAGI O‘RNI

Sobirova Zarnigor G‘anijon qizi
zarnigorsobirova@gmail.com
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek
tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP - Natural Language Processing) sohasi so‘nggi yillarda sun’iy intellekt, ayniqsa chuqur o‘rganish (Deep Learning) va mashinani o‘rganish (Machine Learning) yo‘nalishlaridagi yutuqlar tufayli jadal rivojlanmoqda. Ushbu sohada **til modellari** (language models) markaziy rol o‘ynaydi va NLP vazifalarining aksariyati ularning samaradorligiga bog‘liq. Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP - Natural Language Processing) sun’iy intellekt sohasining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, unda til modellari asosiy komponent sifatida faoliyat yuritadi. Til modellari kompyuter tizimlariga inson tilini tushunish, analiz qilish va yangi matn yaratish imkonini beradi. Ushbu maqolada til modellari tushunchasi, ularning asosiy turlari va NLPdagi qo‘llanilishi ilmiy asosda yoritilgan.

Kalit so‘zlar: NLP, til modeli**,** N-gram, Statistik til model, Neyron tarmoqlarga asoslangan til modellari, BERT, GPT, LST

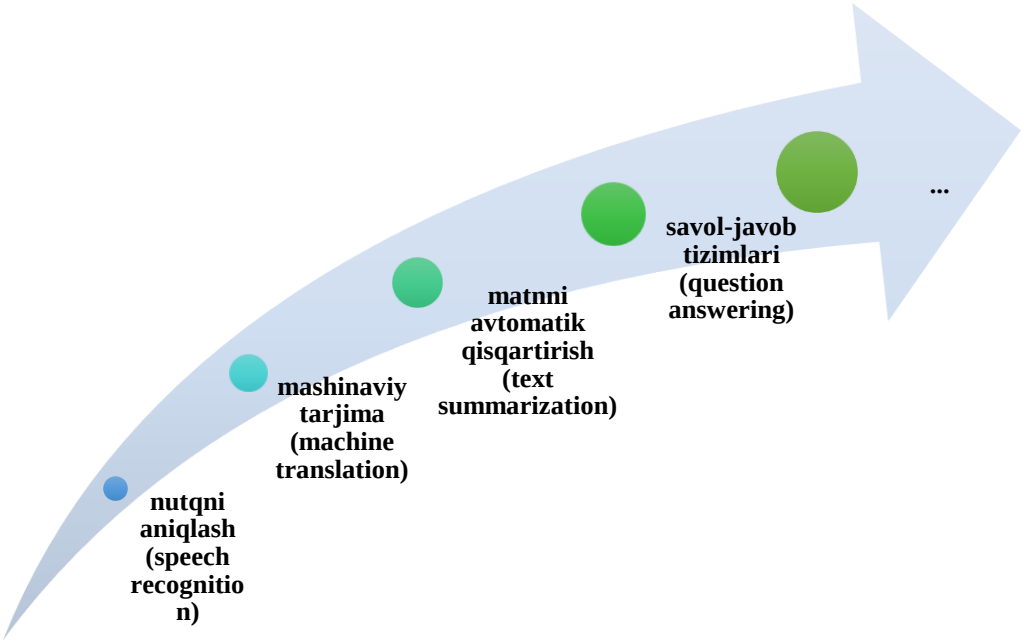
KIRISH

Til modellari - bu kompyuterga inson tilini tushunish, ishlab chiqish va bashorat qilish imkonini beruvchi algoritmik tizimlardir. Ular matnlardagi so‘zlar ketma-ketligining ehtimolini aniqlab, keyingi so‘zni bashorat qilish yoki butun jumlani tushunish vazifasini bajaradi. Shu orqali ular ko‘plab NLP vazifalarida asosiy mexanizm sifatida ishlatiladi.

Til modellari ikki asosiy toifaga bo‘linadi:

1. **Statistik til modellari** - ular ehtimollar nazariyasiga asoslanib, n-gramlar kabi usullar orqali so‘zlar ketma-ketligining yuz berish ehtimolini hisoblaydi.

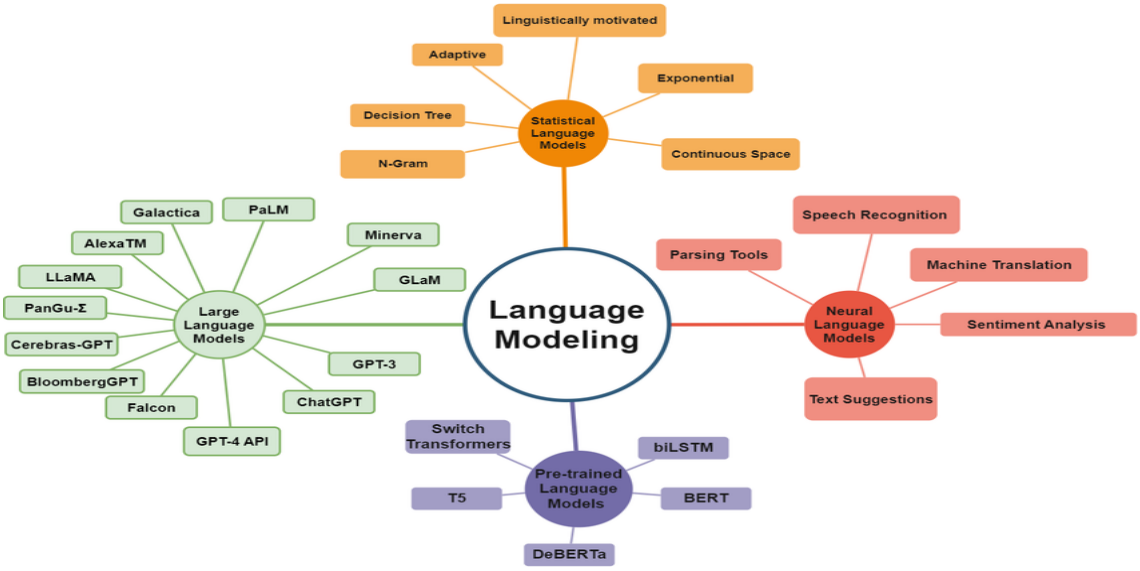
2. **Neyron tarmoqlarga asoslangan til modellari (neural language models)** - bu modellar so‘zlarni semantik vektorlar (embedding) shaklida ifodalab, ularning mazmuniy bog‘liqligini chuqur o‘rganish imkonini beradi. Ayniqsa RNN, LSTM va Transformer arxitekturalari tilni chuqur tushunish imkonini beradi.

Til modellari rivojlanishi

Boshlanishida til modellashtirishda an’anaviy statistik usullar qo‘llangan. Bunga misol sifatida **n-gram modellari** va **yashirin Markov modellari (hidden Markov models)** keltiriladi. O‘sha paytlarda bu modellar katta yangilik bo‘lgan, ammo ular so‘zlar orasidagi uzoq masofali bog‘liqliklarni yaxshi ifodalashda qiyinchiliklarga duch kelgan. 2000-yillarning boshlarida esa **Neural Probabilistic Language Model (NPLM)** nomli birinchi neyron tarmoqlarga asoslangan til modeli paydo bo‘lib, e’tirofga sazovor bo‘la boshladi. Eng mashhur til modellardan biri - **Recurrent Neural Network Language Model (RNNLM)** hisoblanadi. Ushbu modellar yangi arxitektura orqali uzoq masofali bog‘liqliklarni yaxshi ushlab qolishga qodir.

Hozirgi vaqtda sohada **BERT**dan tortib **GPT-2**gacha bo‘lgan ko‘plab ilg‘or modellar ishlab chiqilmoqda va ular juda katta hajmdagi matnlar ustida oldindan o‘qitilgan (pre-trained) modellar hisoblanadi.

Statistik til modellari. Andrey Markov ehtimol til modellari ustida ishlagan birinchi olim bo‘lib, garchi o‘sha paytda "til modeli" atamasi mavjud bo‘lmagan [1]. **Ehtimollar nazariyasiga** asoslangan statistik til modellari so‘zlar ketma-ketligining ehtimolini statistik usullar yordamida hisoblaydi. Har bir so‘zdan oldingi so‘zlarga asoslanib, navbatdagi so‘zning paydo bo‘lish ehtimolini aniqlash uchun, bu modellar odatda lug‘atdagi har bir so‘zni alohida raqam (indeks) bilan ifodalaydi. **N-gram modeli** - eng ko‘p qo‘llaniladigan statistik til modellaridan biri hisoblanadi. Markov 1906-yilda Markov zanjirini o‘rganishni boshlagan. U dastlab faqat ikkita holat va ularning o‘rtasidagi o‘tish ehtimollariga ega juda sodda modelni ko‘rib chiqqan. Markov isbotlashicha, agar ikki holat orasida o‘tish ehtimollariga muvofiq sakrasa, holatlarga tashrif buyurish chastotalari kutilgan qiymatlarga yaqinlashadi. Bu Markov zanjirining Ergodik teoremasi hisoblanadi. Keyingi yillarda u modelni kengaytirib, yuqoridagi xulosa umumiy holatlar uchun ham to‘g‘ri ekanligini isbotlagan. Aniq misol keltirish uchun, Markov 1913-yilda Aleksandr Pushkinning she’rli romanini, "Yevgeniy Onegin"ni o‘rgangan. U bo‘sh joylar va tinish belgilarini olib tashlab, romaning dastlabki 20, 000 rus harfini unli va undosh harflarga ajratgan. Natijada, roman ichidagi unli va undosh harflar ketma-ketligi hosil bo‘lgan. Qog‘oz va ruchka yordamida Markov unli va undoshlar orasidagi o‘tish ehtimollarini hisoblagan. Ushbu ma’lumotlardan foydalanib, u eng sodda Markov zanjiri xususiyatlarini tekshirgan. Qiziqarli tomoni shundaki, Markov zanjirining dastlabki qo‘llanilish sohasi - til bo‘lgan. Markov o‘rgangan misol eng sodda til modeli hisoblanadi. 1948-yilda Klod Shannon o‘zining maqolasi (The Mathematical Theory of Communication) ni e’lon qildi, bu axborot nazariyasi sohasining asoslarini yaratdi. Ushbu maqolada Shannon *entropiya* va *kross-entropiya* tushunchalarini kiritdi hamda

n-gram modelining xususiyatlarini o‘rgandi [2]. Parallel ravishda, Noam Chomsky 1956-yilda til sintaksisini ifodalash uchun Chomsky grammatikalari ierarxiyasini taklif qilgan. U finite-state grammatikalar (ya’ni, n-gram modellar) tabiiy tillarni tasvirlashda cheklovlarga ega ekanligini ta’kidlagan [3]. Chomsky nazariyasiga ko‘ra, til - bu cheklangan yoki cheksiz sonli gaplar to‘plami bo‘lib, har bir gap cheklangan uzunlikdagi so‘zlar ketma-ketligidan iborat, so‘zlar esa cheklangan lug‘atdan olinadi.

2001-yilda Yoshua Bengio va uning hamkorlari neyron til modellaridan birini taklif qilishdi, [4] bu esa til modellashda yangi davrni boshlab berdi. (Bengio, Geoffrey Hinton va Yann LeCun 2018-yilda chuqur neyron tarmoqlarni hisoblashning muhim qismiga aylantirgan nazariy va muhandislik yutuqlari uchun ACM A.M. Turing mukofotiga sazovor bo‘lishgan.) N-gram modeli o‘rganish qobiliyati jihatidan *cheklangan*. An’anaviy yondashuvda korpusdan modeldagi shartli ehtimollarni *yumshatish* (smoothing) usuli bilan baholash amalga oshiriladi. **Bengio va boshqalar ishidan so‘ng** ko‘plab so‘z embeddinglari va neyron til modellarini yaratish bo‘yicha usullar ishlab chiqildi va turli nuqtai nazarlardan yaxshilanishlar yuzaga keldi.So‘z embeddinglari uchun yana usullardan biri - **Word2Vec**.[5, 6] Neyron til modellarining vakillari sifatida esa **rekurrent neyron tarmoqli (RNN) til modellari**, jumladan **uzoq muddatli eslash xotirasi (LSTM)** til modellari keltiriladi [7, 8].

Xulosa qilib aytganda, dastlabki yillarda statistik modellar, jumladan, n-gramlar va yashirin Markov modellari tilni modellashtirishda muhim rol o‘ynagan bo‘lsa-da, ular uzoq kontekstni tushunishda cheklovlarga ega edi. Til modellari yaratishda eng katta muammolardan biri - sifatli va katta hajmdagi o‘quv ma’lumotlarining zarurligi. Bu modellar o‘n minglab yoki millionlab ma’lumot manbalarini talab qiladi. Til modellashtirishda oldindan o‘qitilgan (pre-trained) yondashuvlar modellarning qayta ishlatilishini osonlashtirib, ularni turli amaliyotlarda tez va samarali qo‘llash imkonini yaratdi. Shunday qilib, til modellari NLP texnologiyalarining yuragi bo‘lib, ularning ilmiy va amaliy rivoji inson bilan mashina o‘rtasidagi tabiiy til orqali muloqotni yangi bosqichga olib chiqmoqda. Kelgusida bu sohadagi yutuqlar yanada kengroq imkoniyatlar eshigini ochadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hayes, B. First links in the Markov chain. *American Scientist 101*, 2 (2013), 92.

2. Shannon, C. A mathematical theory of communication. *The Bell System Technical J.* 27 (July 1948), 379-423.

3. Chomsky, N. Three models for the description of language. *IEEE Transactions on Information Theory 2*, 3 (1956), 113-124.

4. Bengio, Y., Ducharme, R., and Vincent, P. A neural probabilistic language model. In *Advances in Neural Information Processing Systems* (2001), 932-938.

5. Mikolov, T., Sutskever, I., Chen, K., Corrado, G.S., and Dean, J. Distributed representations of words and phrases and their compositionality. *Advances in Neural Information Processing Systems* (2013), 3111-3119.

6. 19. Mikolov, T., Chen, K., Corrado, G., and Dean, J. Efficient estimation of word representations in vector space. arXiv: 1301.3781 (2013).

7. Elman, J.L. Finding structure in time. *Cognitive Science 14*, 2 (1990), 179-211.

8. Hochreiter, S. and Schmidhuber, J. Long short-term memory. *Neural Computation 9*, 8 (1997), 1735-1780.

TIL SATHLARI VA LOKALLIK MAYDONI

M.Ergashova
Associate Professor Candidate of Philological Sciences, (Kokand SPI)
muhayyoergashova@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilini o‘zaro uzviy bog‘liq, bir-birini taqozo etuvchi elementlar munosabatidan tashkil topgan butunlik, makon kontsepti, til sathlari haqida fikrlar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: lingvistik maydon, formal-semantik, til sathlari, “makon” kontsepti.

Abstract: In this article stressed about the concept of integrity and space of the Uzbek language, which consists of interrelated, interdependent elements.

Keywords: linguistic field, formal-semantic, formal-functional, symmetry, asymmetry, the concept of “place”.

Borliqdagi narsa va hodisalar o‘zaro uzviy munosabatda bo‘lib, muayyan sistemani tashkil qiladi. Sistema tarkibidagi har bir a’zoning faollashishi makon va zamon bilan chambarchas bog‘liqdir.

Makon va zamon barcha moddalarning yashash shaklidir. Makondan tashqarida turuvchi obyekt ham va harakat qiluvchi materialdan tashqarida o‘z-o‘zicha bo‘ladigan makon va zamon ham bo‘lmaydi.

Borliqning asosiy shakllari sifatida fazo va vaqtning belgilanishi barchamizga ayon. Falsafiy manbalarda fazo narsalarning ko‘lamini, hajmini, o‘zaro joylashish tartibini, uzlukli yoki uzluksizligini ifodalashi, vaqt esa hodisalarning ketma-ketligini, jarayonlarning davomiyligini aks ettirishi qayd qilinadi.

“Ma’lumki, har qanday moddiy jism joyga, ko‘lamga, hajmga ega. Fazo - vaqtning muayyan lahzasida olamni tashkil etgan nuqtalarning o‘zaro joylashish tartibini aks ettirsa, vaqt esa fazoning muayyan nuqtasida ro‘y beruvchi hodisalar ketma-ketligi tartibini ifodalaydi.”[82]

Fazo va vaqtni tushunish bo‘yicha substantsial va relyatsion yondashishlar mavjud. Substantsial kontseptsiya tarafdorlari fazoni narsalar joylashadigan idish, bo‘shliq deb bilishadi. Ularning fikricha, hamma narsa fazo ichiga joylashtirilgan. Fazo o‘ziga narsalarni sig‘diruvchi substantsiya. Hech narsasi yo‘q, ya’ni narsalar solinmagan fazo ham bo‘lishi mumkin, deyiladi. Relyatsion kontseptsiya tarafdorlari esa narsalar fazoviy o‘lchamga ega, deyishadi.

“Hech narsasiz fazoning bo‘lishi mumkin emas. Bu farqni relyativistik fizika asoschisi A.Eynshteyn shunday tushuntirgan edi. Faraz qilib, bir kazarma soldatlarni ko‘z oldingizga keltiring. Nьyuton fizikasiga ko‘ra, soldatlar chiqib ketishi bilan kazarma bo‘sh qoladi, ana shu substantsial kontseptsiyadagi fazodir. Yangi fizikaga ko‘ra, soldatlar chiqib ketishi bilan kazarma ham yo‘qoladi. Bu relyatsion kontseptsiyadagi fazodir.”[83]

Har bir narsa va hodisa, harakat va holat, belgi va xususiyat inson ongida aks etadi hamda til orqali o‘z ifodasini topadi. Fazo va vaqt tushunchalari ham undan istisno emas.

Fazoning lingvistik vositalar orqali ifodalanishi lokallik maydonini tashkil qiladi. Lingvistikada lokallik fazo bilan bog‘liq xilma-xil vositalarni o‘zida birlashtiradi.

Keyingi yillarda fazo va vaqtning ifoda asoslariga ko‘ra metrik va tipologik xususiyatlarga ega ekanligi e’tirof etilmoqda. Fazo va vaqtning metrik xususiyatlari borliqning miqdoriy munosabatlarini aks ettirib, o‘lchanadigan, ko‘zga tashlanadigan va nisbiy tabiatli xususiyatlaridir. Ularga ko‘lam, bir jinslilik, izotroplik kabi xususiyatlar kiradi.[84]

Lokallik maydoni tarkibiga kirgan lingvistik tushunchalar getoregenlik xususiyatiga ega, chunki lokallik tilning turli sathida ifodalanadi.

[82] Фалсафа асослари. (тузувчи ва муҳаррир Қ.Назаров) Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёт матбаа ижодий уйи, 2005. – 137-бет
[83] Фалсафа асослари. (тузувчи ва муҳаррир Қ.Назаров) Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёт матбаа ижодий уйи, 2005. – 137-бет
[84] Фалсафа асослари. (тузувчи ва муҳаррир Қ.Назаров) Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёт матбаа ижодий уйи, 2005. – 138-бет

Geterogenlik so‘zi yunon tilidan olingan bo‘lib, **heteros** - boshqa, o‘zga ma’nolarini anglatadi.[85] ***Geterogen*** atamasi O.S.Axmanovaning “Lingvistik terminlar lug‘ati”da turli jinsga (rodga) mansublik[86] sifatida izohlanadi.

Keyingi yillarda geterogenlik tushunchasi o‘zbek tilshunosligiga ham kirib kela boshladi. Mavjud adabiyotlarda geterogenlikning universal hodisa ekanligi, unga gomogenlik tushunchasi zidlanib, gomogenlikning bir qator - sathga xos xodisa ekanligi e’tirof etilmoqda.

Xususan, D.Nabieva invariant-variantlilik xususida bahs yuritar ekan, yuqoridagi tushunchalarni shunday ko‘rsatib o‘tadi: “... sezgi a’zolarimizga ta’sir etuvchi har qanday real talaffuz qilinuvchi birliklar variant, bu birliklar ostida yashiringan imkoniyat tarzidagi umumlashma esa invariant sanaladi. Bundan invariant va variant o‘zaro bir qatordagi **gomogen** hodisalar emas, balki turli qatordagi **geterogen** (ta’kid bizniki.-B.Q.) hodisalar ekanligi ma’lum bo‘ladi”.[87]

1. Eng avvalo, nutqiy jarayon nutq a’zolarining faoliyat mahsuli sanaladi. SHunday ekan, nutq oqimini tashkil etgan har bir tovush muayyan nutq a’zosining harakati natijasida yuzaga chiqadi. Ana shu nutq a’zolarining harakati belgisi fonetik birliklarda lokallik belgisini hosil qiladi. Xususan, undosh tovushlar o‘pkadan chiqayotgan havo oqimining og‘iz bo‘shlig‘ining ma’lum bir joyida to‘siqqa uchrashi natijasida hosil bo‘ladi. Ana shu to‘siq bo‘lgan joy shu tovushning lokal belgisi sanaladi.

Demak, undosh tovushlar uchun lokal belgi, falsafadagi materiyaning birlamchi va ikkilamchi belgilari tushunchasi nuqtai nazaridan yondashadigan bo‘lsak, birlamchi belgi sanaladi.

2. Bundan tashqari, inson ongida aks etgan bizni qurshab turgan olam unsurlari va ularning turli-tuman belgilari uning tilida maxsus lingvistik vositalar yordamida, xususan, leksemalar yordamida o‘z ifodasini topadi. Ya’ni har bir tilning leksik sistemasidan o‘rin olgan muayyan leksemalar borki, ularning mazmuniy tuzilishida lokallik semasi markaziy o‘rinni egallaydi, bunday holda lokallik markaziy sema sanaladi. Bunday leksemalar lokallikni ifodalash uchun xoslangan leksemalar hisoblanadi. SHu tufayli bu leksemalar xuddi zamon ma’nosini ifodalash uchun xoslangan va shu birlashtiruvchi semasi bilan alohida leksik-semantik guruh (LSG)ni tashkil etuvchi temporal leksika kabi, lokal leksikani hosil qiladi.

Hozirgi o‘zbek tilida lokal ma’no ifodalovchi ***o‘rin, joy, makon, qishloq, shahar, ovul, o‘lka*** singari bir qator leksemalar borki, ularda lokallik semasi markaziy sema hisoblanadi va ana shu sema lokallik maydoniga birlashtiruvchi umumiy sema sanaladi.

---

[85] Лингвистический энциклопедический словарь. М.: СЭ, 1990.- С.103.
[86] Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: СЭ, 1966.- С.97.
[87] Набиева Д. Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши.Тошкент: Шарқ, 2005.-52-бет.

Xarakterli tomoni shundaki, bunday so‘zlar gap tarkibida qanday kelishik qo‘shimchasini olishidan va qaysi gap bo‘lagi vazifasida kelishidan qat’i nazar, lokallik semasini saqlab qoladi va ana shu semasi bilan bog‘liq ***qaer?*** so‘rog‘ini saqlab qoladi. Masalan, ***SHahrimiz tobora obod bo‘lmoqda*** gapida lokallik maydoniga kiruvchi ***shahar*** leksemasi gapda bosh kelishik shakli vositasida kesim bilan bog‘lanib, ega vazifasida kelyapti, lekin lokal semani aniqlashga qaratilgan ***qaer?*** so‘rog‘ini saqlab qolmoqda.

Yoki ***SHaharning ko‘rkiga ko‘rk qo‘shilmoqda*** gapida xuddi shu leksema qaratqich kelishigi yordamida qaralmishga bog‘lanib aniqlovchi sintaktik vazifasida kelsa ham, so‘rog‘ida lokallik semasi o‘z ifodasini topadi, chunki bu bo‘lak ***qaerning?*** so‘rog‘iga javob bo‘ladi.

Xullas, lokal leksikaga mansub bo‘lgan har bir leksema gap tarkibida turli gap bo‘laklari vazifasida kelishi mumkin, lekin uning lokal semasi saqlanib qoladi va so‘rog‘i shu semaga qarab beriladi. Ko‘rinadiki, gap bo‘laklari ichida faqat o‘rin hollarigina emas, balki barcha gap bo‘laklari lokallik semasiga ega bo‘lgan so‘zlardan ifodalanib, o‘rin ma’nosiga ega bo‘lishi mumkin.

3. Lokallik belgisi har bir tilning lug‘aviy birliklari fonetik arxitektonikasi bilan ham bog‘liqdir. Fonetikada lokallikni ifodalash uchun **anlaut, inlaut** va **auslaut** atamalari qo‘llaniladi.

Har qaysi til so‘zlarning fonetik tuzilishi bo‘yicha boshqa oiladagi tildan farq qiladi. Leksemalarning fonetik tuzilishi va so‘zning bosh qismi, o‘rta qismi va oxirgi qismi o‘ziga xos xususiyatga egadir. Bu unli va undosh fonemalarning kuchli va kuchsiz pozitsiyalarini ajratishda, qo‘llanish o‘rinlarining erkinligi va chegaraliligini belgilashda katta ahamiyatga egadir. Masalan, leksemaning oxirgi o‘rni, ya’ni auslaut undosh fonemalarning jarangli va jarangsizlik belgilarini ifodalash uchun kuchsiz o‘rin sanaladi. SHuning uchun xuddi shu o‘rinda jarangli va jarangsiz undoshlar farqlovchilik belgisini yo‘qotadi. Yoki inlautda ochiq bo‘g‘inlik o‘rni tor unlilar uchun kuchsiz pozitsiya hisoblanadi, shuning uchun ular xuddi shu pozitsiyada reduktsiyaga uchraydi va hokazo.

4. Polisillabik leksemalar bo‘g‘inlarining urg‘uli bo‘g‘inga nisbatan tutgan pozitsiyasi ham lokallik bilan uzviy aloqadordir. Urg‘uli bo‘g‘in unlilar talaffuzi uchun kuchli pozitsiya, urg‘usiz bo‘g‘in esa kuchsiz pozitsiya hisoblanadi.

5. Lokallik derivatsiya yo‘li bilan hosil qilingan ikkilamchi nomlarda ham ifodalanadi. Bunday lokal leksemalar maxsus yasovchi vositalar yordamida ma’lum bir tilning so‘z yasalish modeli asosida hosil bo‘ladi.

O‘zbek tilida bunday leksemalar ***-zor, -iston, -goh, -lik*** kabi qo‘shimchalar yordamida hosil bo‘ladi.

6. Muayyan relyatsion shakllarni olgan leksema boshqa xuddi shunday shakldagi leksemalar bilan sintagmatik munosabatga kirishadi. So‘zshakllarning

sintagmatik munosabatini ta’minlash uchun xizmat qiluvchi relyatsion morfemalarning bir qismi ham lokallik grammatik semasiga ega bo‘ladi.

Xususan, kelishik shakllari tobe so‘zni hokim so‘zga tobe munosabatini ifodalash bilan birga, hokim bo‘lakning leksik ma’nosidan ifodalangan harakat-holatning chiqish, yo‘nalish, yuzaga chiqish-chiqmaslik o‘rnini ham ifodalaydi. Bunday kelishiklar bosh va qaratqich kelishiklari bilan **lokallik** belgisi asosida zidlanadi. CHiqish, o‘rin, jo‘nalish kelishiklari belgiga egaligi, qolgan ikkitasi esa belgiga ega emasligi bilan xarakterlanadi. SHuning uchun birinchi guruh kelishiklari lokal kelishiklar deb ham yuritiladi. Bu jihatdan tushum kelishigi oraliq o‘rinni egallaydi. CHunki bu kelishik shakli o‘timli fe’llarga bog‘lanib, hokim bo‘lakdan anglashilgan harakatning tushish o‘rnini, tushish nuqtasini ifodalaydi. Faqat tushum kelishigi bilan lokal kelishiklarning o‘rin ma’nosini ifodalashdagi farqi shundaki, lokal kelishiklarning o‘rin semasi barqaror, doimiy, markaziy sema sanalsa, tushum kelishigining o‘rin semasi chegara sema hisoblanadi.

7. Lokal leksemalarning sintaktik vazifalari o‘rin hollari uchun xoslangan. Demak, sintaktik tuzilish birliklarida ham lokallikni ifodalash uchun xoslangan vositalar mavjud. Bunday sintaktik birliklar sintaktik lokallikni ifodalashda markaziy vosita sanaladi. Bundan tashqari, sintaktik sathda gap bo‘laklarining kesimga nisbatan o‘rni (pozitsiyasi) tushunchasi ham borki, bu ham lokallik ma’nosi bilan uzviy bog‘liqdir. Gapning shakliy tuzilish birliklarining gapning yoki bo‘lakning bo‘lagi ekanligini, ya’ni gap tuzilishi uchun funktsional va nofunktsional bo‘lak ekanligini gapning kommunikativ tuzilishida tema-rematik vazifasini belgilashda sintaktik pozitsiya belgisi katta ahamiyatga ega. Lekin gap bo‘laklari va va gapning lokallik ma’nosini ifodalashda keyingi holat chegara belgi sanaladi.

SHunday qilib, lokallik til tuzilishining fonetik sathidan tortib eng yuqori sathigacha xos bo‘lgan mazmuniy kategoriyadir.

Har qaysi sathda bu mazmuniy kategoriyani ifodalovchi, shu sema uchun xoslangan markaziy birliklar bo‘lishi bilan birga, bu semani ifodalashda yordamchi vosita vazifasini bajaruvchi chegara birliklar ham mavjuddir.

Lokallik semasini ifodalashga daxldor barcha lingvistik birliklarni bir semantik maydonga - lokallik maydoniga birlashtirish mumkin.

TIL SATHLARIDA LOKAL IFODALANISH

M.Ergashova

f.f.n., dotsent M. Ergashova (Qo‘qon DPI)
Associate Professor Candidate of Philological Sciences, (Kokand SPI)
muhayyoergashova@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilini o‘zaro uzviy bog‘liq, bir-birini taqozo etuvchi elementlar munosabatidan tashkil topgan butunlik, makon kontsepti, ko‘makchilar haqida fikrlar yoritilgan.

Tayanch tushinchalar: lingvistik maydon, formal-semantik, ko‘makch, “makon” kontsepti.

Abstract: In this article stressed about the concept of integrity and space of the Uzbek language, which consists of interrelated, interdependent elements.

Keywords: linguistic field, formal-semantic, formal-functional, symmetry, asymmetry, the concept of “place”.

Borliqdagi narsa va hodisalar o‘zaro uzviy munosabatda bo‘lib, muayyan sistemani tashkil qiladi. Sistema tarkibidagi har bir a’zoning faollashishi makon va zamon bilan chambarchas bog‘liqdir.

Makon va zamon barcha moddalarning yashash shaklidir. Makondan tashqarida turuvchi obyekt ham va harakat qiluvchi materialdan tashqarida o‘z-o‘zicha bo‘ladigan makon va zamon ham bo‘lmaydi.[88]

Borliqning asosiy shakllari sifatida **fazo** va **vaqt**ning belgilanishi barchamizga ayon. Falsafiy manbalarda fazo narsalarning ko‘lamini, hajmini, o‘zaro joylashish tartibini, uzlukli yoki uzluksizligini ifodalashi, vaqt esa hodisalarning ketma-ketligini, jarayonlarning davomiyligini aks ettirishi qayd qilinadi.

“Ma’lumki, har qanday moddiy jism joyga, ko‘lamga, hajmga ega. Fazo - vaqtning muayyan lahzasida olamni tashkil etgan nuqtalarning o‘zaro joylashish tartibini aks ettirsa, vaqt esa fazoning muayyan nuqtasida ro‘y beruvchi hodisalar ketma-ketligi tartibini ifodalaydi.”[89]

Fazo va vaqtni tushunish bo‘yicha substantsial va relyatsion yondashishlar mavjud. Substantsial kontseptsiya tarafdorlari fazoni narsalar joylashadigan idish, bo‘shliq deb bilishadi. Ularning fikricha, hamma narsa fazo ichiga joylashtirilgan. Fazo o‘ziga narsalarni sig‘diruvchi substantsiya. Hech narsasi yo‘q, ya’ni narsalar solinmagan fazo ham bo‘lishi mumkin, deyiladi. Relyatsion kontseptsiya tarafdorlari esa narsalar fazoviy o‘lchamga ega, deyishadi.

“Hech narsasiz fazoning bo‘lishi mumkin emas. Bu farqni relyativistik fizika asoschisi A.Eynshteyn shunday tushuntirgan edi. Faraz qilib, bir kazarma soldatlarni

[88] Философский словарь М., 1986, с.75.
[89] Фалсафа асослари. (тузувчи ва муҳаррир Қ.Назаров) Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёт матбаа ижодий уйи, 2005. – 137-бет

ko‘z oldingizga keltiring. Nьyuton fizikasiga ko‘ra, soldatlar chiqib ketishi bilan kazarma bo‘sh qoladi, ana shu substantsial kontseptsiyadagi fazodir. Yangi fizikaga ko‘ra, soldatlar chiqib ketishi bilan kazarma ham yo‘qoladi. Bu relyatsion kontseptsiyadagi fazodir.”[90]

Har bir narsa va hodisa, harakat va holat, belgi va xususiyat inson ongida aks etadi hamda til orqali o‘z ifodasini topadi. Fazo va vaqt tushunchalari ham undan istisno emas.

Fazoning lingvistik vositalar orqali ifodalanishi lokallik maydonini tashkil qiladi. Lingvistikada lokallik fazo bilan bog‘liq xilma-xil vositalarni o‘zida birlashtiradi.

Keyingi yillarda fazo va vaqtning ifoda asoslariga ko‘ra metrik va tipologik xususiyatlarga ega ekanligi e’tirof etilmoqda. Fazo va vaqtning metrik xususiyatlari borliqning miqdoriy munosabatlarini aks ettirib, o‘lchanadigan, ko‘zga tashlanadigan va nisbiy tabiatli xususiyatlaridir. Ularga ko‘lam, bir jinslilik, izotroplik kabi xususiyatlar kiradi.[91]

Lokallik maydoni tarkibiga kirgan lingvistik tushunchalar getoregenlik xususiyatiga ega, chunki lokallik tilning turli sathida ifodalanadi.

Geterogenlik so‘zi yunon tilidan olingan bo‘lib, **heteros** - boshqa, o‘zga ma’nolarini anglatadi.[92] ***Geterogen*** atamasi O.S.Axmanovaning “Lingvistik terminlar lug‘ati”da turli jinsga (rodga) mansublik[93] sifatida izohlanadi.

Keyingi yillarda geterogenlik tushunchasi o‘zbek tilshunosligiga ham kirib kela boshladi. Mavjud adabiyotlarda geterogenlikning universal hodisa ekanligi, unga gomogenlik tushunchasi zidlanib, gomogenlikning bir qator - sathga xos xodisa ekanligi e’tirof etilmoqda.

Xususan, D.Nabieva invariant-variantlilik xususida bahs yuritar ekan, yuqoridagi tushunchalarni shunday ko‘rsatib o‘tadi: “... sezgi a’zolarimizga ta’sir etuvchi har qanday real talaffuz qilinuvchi birliklar variant, bu birliklar ostida yashiringan imkoniyat tarzidagi umumlashma esa invariant sanaladi. Bundan invariant va variant o‘zaro bir qatordagi **gomogen** hodisalar emas, balki turli qatordagi **geterogen** (ta’kid bizniki.-B.Q.) hodisalar ekanligi ma’lum bo‘ladi”.[94]

1. Eng avvalo, nutqiy jarayon nutq a’zolarining faoliyat mahsuli sanaladi. SHunday ekan, nutq oqimini tashkil etgan har bir tovush muayyan nutq a’zosining harakati natijasida yuzaga chiqadi. Ana shu nutq a’zolarining harakati belgisi fonetik

[90] Фалсафа асослари. (тузувчи ва муҳаррир Қ.Назаров) Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёт матбаа ижодий уйи, 2005. – 137-бет
[91] Фалсафа асослари. (тузувчи ва муҳаррир Қ.Назаров) Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёт матбаа ижодий уйи, 2005. – 138-бет
[92] Лингвистический энциклопедический словарь. М.: СЭ, 1990.- С.103.
[93] Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: СЭ, 1966.- С.97.
[94] Набиева Д. Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши.Тошкент: Шарқ, 2005.-52-бет.

birliklarda lokallik belgisini hosil qiladi. Xususan, undosh tovushlar o‘pkadan chiqayotgan havo oqimining og‘iz bo‘shlig‘ining ma’lum bir joyida to‘siqqa uchrashi natijasida hosil bo‘ladi. Ana shu to‘siq bo‘lgan joy shu tovushning lokal belgisi sanaladi.

Demak, undosh tovushlar uchun lokal belgi, falsafadagi materiyaning birlamchi va ikkilamchi belgilari tushunchasi nuqtai nazaridan yondashadigan bo‘lsak, birlamchi belgi sanaladi.

2. Bundan tashqari, inson ongida aks etgan bizni qurshab turgan olam unsurlari va ularning turli-tuman belgilari uning tilida maxsus lingvistik vositalar yordamida, xususan, leksemalar yordamida o‘z ifodasini topadi. Ya’ni har bir tilning leksik sistemasidan o‘rin olgan muayyan leksemalar borki, ularning mazmuniy tuzilishida lokallik semasi markaziy o‘rinni egallaydi, bunday holda lokallik markaziy sema sanaladi. Bunday leksemalar lokallikni ifodalash uchun xoslangan leksemalar hisoblanadi. SHu tufayli bu leksemalar xuddi zamon ma’nosini ifodalash uchun xoslangan va shu birlashtiruvchi semasi bilan alohida leksik-semantik guruh (LSG)ni tashkil etuvchi temporal leksika kabi, lokal leksikani hosil qiladi.

Hozirgi o‘zbek tilida lokal ma’no ifodalovchi ***o‘rin, joy, makon, qishloq, shahar, ovul, o‘lka*** singari bir qator leksemalar borki, ularda lokallik semasi markaziy sema hisoblanadi va ana shu sema lokallik maydoniga birlashtiruvchi umumiy sema sanaladi.

Xarakterli tomoni shundaki, bunday so‘zlar gap tarkibida qanday kelishik qo‘shimchasini olishidan va qaysi gap bo‘lagi vazifasida kelishidan qat’i nazar, lokallik semasini saqlab qoladi va ana shu semasi bilan bog‘liq ***qaer?*** so‘rog‘ini saqlab qoladi. Masalan, ***SHahrimiz tobora obod bo‘lmoqda*** gapida lokallik maydoniga kiruvchi ***shahar*** leksemasi gapda bosh kelishik shakli vositasida kesim bilan bog‘lanib, ega vazifasida kelyapti, lekin lokal semani aniqlashga qaratilgan ***qaer?*** so‘rog‘ini saqlab qolmoqda.

Yoki ***SHaharning ko‘rkiga ko‘rk qo‘shilmoqda*** gapida xuddi shu leksema qaratqich kelishigi yordamida qaralmishga bog‘lanib aniqlovchi sintaktik vazifasida kelsa ham, so‘rog‘ida lokallik semasi o‘z ifodasini topadi, chunki bu bo‘lak ***qaerning?*** so‘rog‘iga javob bo‘ladi.

Xullas, lokal leksikaga mansub bo‘lgan har bir leksema gap tarkibida turli gap bo‘laklari vazifasida kelishi mumkin, lekin uning lokal semasi saqlanib qoladi va so‘rog‘i shu semaga qarab beriladi. Ko‘rinadiki, gap bo‘laklari ichida faqat o‘rin hollarigina emas, balki barcha gap bo‘laklari lokallik semasiga ega bo‘lgan so‘zlardan ifodalanib, o‘rin ma’nosiga ega bo‘lishi mumkin.

3. Lokallik belgisi har bir tilning lug‘aviy birliklari fonetik arxitektonikasi bilan ham bog‘liqdir. Fonetikada lokallikni ifodalash uchun **anlaut, inlaut** va **auslaut** atamalari qo‘llaniladi.

Har qaysi til so‘zlarning fonetik tuzilishi bo‘yicha boshqa oiladagi tildan farq qiladi. Leksemalarning fonetik tuzilishi va so‘zning bosh qismi, o‘rta qismi va oxirgi qismi o‘ziga xos xususiyatga egadir. Bu unli va undosh fonemalarning kuchli va kuchsiz pozitsiyalarini ajratishda, qo‘llanish o‘rinlarining erkinligi va chegaraliligini belgilashda katta ahamiyatga egadir. Masalan, leksemaning oxirgi o‘rni, ya’ni auslaut undosh fonemalarning jarangli va jarangsizlik belgilarini ifodalash uchun kuchsiz o‘rin sanaladi. SHuning uchun xuddi shu o‘rinda jarangli va jarangsiz undoshlar farqlovchilik belgisini yo‘qotadi. Yoki inlautda ochiq bo‘g‘inlik o‘rni tor unlilar uchun kuchsiz pozitsiya hisoblanadi, shuning uchun ular xuddi shu pozitsiyada reduktsiyaga uchraydi va hokazo.

4. Polisillabik leksemalar bo‘g‘inlarining urg‘uli bo‘g‘inga nisbatan tutgan pozitsiyasi ham lokallik bilan uzviy aloqadordir. Urg‘uli bo‘g‘in unlilar talaffuzi uchun kuchli pozitsiya, urg‘usiz bo‘g‘in esa kuchsiz pozitsiya hisoblanadi.

5. Lokallik derivatsiya yo‘li bilan hosil qilingan ikkilamchi nomlarda ham ifodalanadi. Bunday lokal leksemalar maxsus yasovchi vositalar yordamida ma’lum bir tilning so‘z yasalish modeli asosida hosil bo‘ladi.

O‘zbek tilida bunday leksemalar ***-zor, -iston, -goh, -lik*** kabi qo‘shimchalar yordamida hosil bo‘ladi.

6. Muayyan relyatsion shakllarni olgan leksema boshqa xuddi shunday shakldagi leksemalar bilan sintagmatik munosabatga kirishadi. So‘zshakllarning sintagmatik munosabatini ta’minlash uchun xizmat qiluvchi relyatsion morfemalarning bir qismi ham lokallik grammatik semasiga ega bo‘ladi.

Xususan, kelishik shakllari tobe so‘zni hokim so‘zga tobe munosabatini ifodalash bilan birga, hokim bo‘lakning leksik ma’nosidan ifodalangan harakat-holatning chiqish, yo‘nalish, yuzaga chiqish-chiqmaslik o‘rnini ham ifodalaydi. Bunday kelishiklar bosh va qaratqich kelishiklari bilan **lokallik** belgisi asosida zidlanadi. CHiqish, o‘rin, jo‘nalish kelishiklari belgiga egaligi, qolgan ikkitasi esa belgiga ega emasligi bilan xarakterlanadi. SHuning uchun birinchi guruh kelishiklari lokal kelishiklar deb ham yuritiladi. Bu jihatdan tushum kelishigi oraliq o‘rinni egallaydi. CHunki bu kelishik shakli o‘timli fe’llarga bog‘lanib, hokim bo‘lakdan anglashilgan harakatning tushish o‘rnini, tushish nuqtasini ifodalaydi. Faqat tushum kelishigi bilan lokal kelishiklarning o‘rin ma’nosini ifodalashdagi farqi shundaki, lokal kelishiklarning o‘rin semasi barqaror, doimiy, markaziy sema sanalsa, tushum kelishigining o‘rin semasi chegara sema hisoblanadi.

7. Lokal leksemalarning sintaktik vazifalari o‘rin hollari uchun xoslangan. Demak, sintaktik tuzilish birliklarida ham lokallikni ifodalash uchun xoslangan vositalar mavjud. Bunday sintaktik birliklar sintaktik lokallikni ifodalashda markaziy vosita sanaladi. Bundan tashqari, sintaktik sathda gap bo‘laklarining kesimga nisbatan o‘rni (pozitsiyasi) tushunchasi ham borki, bu ham lokallik ma’nosi bilan

uzviy bog‘liqdir. Gapning shakliy tuzilish birliklarining gapning yoki bo‘lakning bo‘lagi ekanligini, ya’ni gap tuzilishi uchun funktsional va nofunktsional bo‘lak ekanligini gapning kommunikativ tuzilishida tema-rematik vazifasini belgilashda sintaktik pozitsiya belgisi katta ahamiyatga ega. Lekin gap bo‘laklari va va gapning lokallik ma’nosini ifodalashda keyingi holat chegara belgi sanaladi.

SHunday qilib, lokallik til tuzilishining fonetik sathidan tortib eng yuqori sathigacha xos bo‘lgan mazmuniy kategoriyadir.

Har qaysi sathda bu mazmuniy kategoriyani ifodalovchi, shu sema uchun xoslangan markaziy birliklar bo‘lishi bilan birga, bu semani ifodalashda yordamchi vosita vazifasini bajaruvchi chegara birliklar ham mavjuddir.

Lokallik semasini ifodalashga daxldor barcha lingvistik birliklarni bir semantik maydonga - lokallik maydoniga birlashtirish mumkin.

Lokallik maydoniga birlashgan barcha lingvistik birliklar lokallik paradigmasiga birlashuvchi lingvistik birliklardan **geterogenlik** belgisi bilan farq qiladi. Ana shu geterogenlik belgisiga qarab lokallik maydoniga kiruvchi lingvistik birliklarni quyidagi ma’no guruhlariga tasnif etish mumkin:

1. **Generativ lokallik**. Bunday lokallik tovushlarning paydo bo‘lish (tug‘ilish) o‘rni bilan bog‘liq ravishda yuzaga chiqadi.

2. **Pozitsion lokallik**. Bunday lokallik lingvistik birliklarning o‘zidan kattaroq lingvistik birlik tarkibida o‘ziga o‘xshash boshqa lingvistik birliklar bilan sintagmatik munosabati natijasida sodir bo‘ladi. So‘z qismlarining butunning turli o‘rinlarida bir-biriga nisbatan joylashuv o‘rni, lingvistik birlikning so‘zning fonetik cho‘qqisi sanalgan urg‘uga nisbatan, gapning mazmuniy va grammatik cho‘qqisi sanalgan kesimga nisbatan o‘rinlashishi belgisini pozitsion lokallik deb belgilash mumkin bo‘ladi. Demak, pozitsion lokallik sintagmatika bilan uzviy bog‘liqdir, shuning uchun u faqat sintagmatika orqali voqelanadi.

SHuni ta’kidlash kerakki, yuqoridagi har ikki lokallik lingvistik birlikning ichki tuzilishidan tashqarida bo‘lib, nisbiylik belgisiga egadir.

3. **Nominativ lokallik**. Bunday lokallik lokallik maydonining markazi (yadrosi) sanaladi va u obyektiv borliqdagi lokal belgilarni ifodalashga xoslangan nominativ birliklarni o‘z ichiga oladi. Lokallik bunday birliklarning denotativ ma’nosi, lokal birliklar esa shunday ma’nolarning nominali hisoblanadi.

4. **Derivatsion lokallik**. Bunday lokallik nominatsion lokallik bilan uzviy aloqador, uning tarkibiy bir qismi. Nominativ lokallik bilan derivatsion lokallik o‘rtasidagi farq nomlanish darajasidadir. Tub leksemalar o‘rin semasiga ega bo‘lsa, ular orqali ifodalangan lokallik nominativ lokallik sanaladi. Narsa va hodisalarni ifodalovchi asos qismga o‘rin-joy yasovchi qo‘shimchalar qo‘shish orqali hosil qilingan hosila leksemalar ikkilamchi nomlar sanaladi va ular orqali ifodalangan lokallik derivatsion lokallik hisoblanadi.

5. **Relyatsion lokallik.** Sintaktik munosabatlar ifodalovchi shakllar orqali ifodalangan lokallik relyatsion lokallik sanaladi.

Xullas, lokal leksikaga mansub bo‘lgan har bir leksema gap tarkibida turli gap bo‘laklari vazifasida kelishi mumkin, lekin uning lokal semasi saqlanib qoladi va so‘rog‘i shu semaga qarab beriladi. Ko‘rinadiki, gap bo‘laklari ichida faqat o‘rin hollarigina emas, balki barcha gap bo‘laklari lokallik semasiga ega bo‘lgan so‘zlardan ifodalanib, o‘rin ma’nosiga ega bo‘lishi mumkin.

GLOBALIZATSIYA JARAYONIDA MADANIY O‘ZGARISHLAR VA UNING TILDA AKS ETISHI

Ergashova Muhayyo Valijonovna
(Qo‘qon DPI dotsenti)
muhayyoergashova@gmail.com

Annotatsiya: mazkur maqolada assotsiativ tilshunoslikning rivojlanishini tadqiq etish, verbal assotsiatsiyalarning matn hosil qilishdagi o‘rni, matnning assotsiativ maydoni kabi masalalar yoritilgan.

Tayanch tushunchalar: assotsiativ tilshunoslik, verbal assotsiatsiya, matn, stimul so‘z, matnning assotsiativ maydoni, voqelik, ong, til.

Til ham ong kabi qadimiydir, til amaliy, haqiqiy ongdir, boshqalar uchun ham mavjud bo‘lgan va xuddi shu tufayli biz uchun ham mavjud bo‘lgan ongdir, binobarin, til ong kabi boshqa kishilar bilan muomala qilish ehtiyoji zarurligi tufayli paydo bo‘lgan.

Shunday qilib, til ijtimoiy xarakterga ega, chunki u jamiyat taraqqiyoti, mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladi. Til faqat jamiyatda, odamlar orasida mavjud bo‘ladigan ijtimoiy quroldir. Tilning taqdiri uning yashashi, rivojlanishi faqat shu tilda gaplashuvchi jamiyatga bog‘liq. Til jamiyat bilan paydo bo‘lganidek, jamiyat bilan bnrga o‘ladi. Malumki, lotin, sanskrit tillari o‘lik tillar deb aytilgandi, chunki bu tillarda gaplashadigan, uni o‘z ona tili deb hisoblaydigan xalq yo‘q, hozirgi kunda bu tillarning lug‘at tarkibi, tovushlar majmui, grammatikasi bor, ular to‘g‘risida fikr yuritish, boshqa tillar bilan qiyoslash mumkin. Ammo bu tillarda rivojlanish yo‘q, qadimdan qanday bo‘lsa, hozir ham shunday va shundayligicha qolaveradi.

Tilning paydo bo‘lishi masalasi - til qachon va qaerda paydo bo‘lgan, dastlab nechta til bo‘lgan, u yoki bu tillar qanday bo‘lgan va shu kabi savollarga hali ilmiy asoslangan mukammal javob topilgani yo‘q. Bu xususda ilmiy taxminlar mavjud xolos. Ba’zi olimlarning fikricha, til taxminan besh yuz ming yillar ilgari paydo bo‘lgan.

Ma’lumki, til boshqa narsa va hodisalar singari o‘zgaruvchandir. Shunday ekan, besh yuz ming yil ichida tillarda qanday o‘zgarishlar sodir bo‘lganini tasavvur qilish, uni ilmiy, ham amaliy, ham nazariy nuqtai nazardan o‘rganish mumkin emas. Til taraqqiyotining yozuv paydo bo‘lishidan avvalgi holati biz uchun qorong‘idir. Biz faqat yozuv paydo bo‘lgandan keyingi davrda ro‘y bergan til taraqqiyoti to‘g‘risida yozma yodgorliklardan foydalanib, fikr yuritishimiz mumknn. Lekin yozuv paydo bo‘lgandan keyingi tilni o‘rganish tilning paydo bo‘lishi to‘g‘risidagi muammoni yoritishga imkon bermaydi. Shunday bo‘lsa ham, ba’zi olimlar bu masalaga o‘z munosabatlarini, fikrlarini aytib o‘tishgan.

Qadimgi Yunonistonda faylasuflar tilni qay tarzda kelib chiqqanligi ustida uzoq davr qizg‘in bahs yuritganlar. Tilshunoslik tarixidan ma’lumki, bu masalada grek faylasuflari bir-biriga zid ikki xil farazni o‘rtaga tashlagan. Demokrit va boshqalar (asrimizgacha bo‘lgan 460-370 yillar) tilda narsa nomi bilan narsa orasida hech qanday bog‘lanish yo‘q, bu nomlar mazkur tilda gaplashuvchi odamlar tomonidan yaratilgan, demak, til inson tomonidan yaratilgan, degan fikrni ilgari surishgan. Bu guruh olimlar anomalistlar deb nom olgan. Platon boshliq boshqa bir guruh olimlar (asrimizgacha bo‘lgan 427-347 yillar) narsa bilan uning nomi orasida muayyan bog‘lanish bor. Bu bog‘lanish narsalarning xususnyatlaridan, tabiatidan kelib chiqqan va bu bog‘lanish ilohiy kuch tsmonidan o‘rnatilgan, degan fikrni ilgari surishgan. Tarixda bu oqim anologistlar deb nom olgan.

Hozirgi tilshunoslik nuqtai nazaridan qaralsa, narsalar bilan ularnnng nomi orasida, umuman olganda hech qanday bog‘lanish yo‘q. Bu ko‘pchilik olimlar tomonidan qayd etilgan. Chunki narsa bilan uning nomini yuzaga keltirdi. Bular esa o‘z navbatida mehnat va tilni yanada rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. Mehnat, til va ong orasidagi bunday munosabat kelajakda ham davom etdi, hozir ham davom etmoqda.

Shundan qilib, odamni ham, tilni ham kollektiv ijtimoiy mehnat yaratdi. Ibtidoiy jamiyat boshlarida paydo bo‘lgan boshlang‘ich til vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib, taraqqiy etdi.

Kishilar ibtidoiy jamiyatning dastlabki davrlarida to‘da-to‘da, ya’ni urug‘ bo‘lib yashaganlar. Urug‘ kishilar jamiyatining eng kichik, oddiy hamda qadimiy uyushmasidir.

Bir nechta qardosh urug‘lar qabilani tashkil qilgan. Bunday uyushmalarning har birining o‘z tili, o‘z aloqa vositasi bo‘lgan. F. Engels bu haqda shunday degan edi:

«Qabilaning ayrim o‘ziga xos dialekti (shevasi) bor. Haqiqatda qabila demak-aslida dialekt demakdir».

Ma’lumki, jonli mavjudot ko‘payish xususiyatiga ega. Vaqt o‘tishi bilan qabila a’zolari ko‘payib, kengroq hududga tarqala boshlaydi. Boshqa joylarga ko‘chib ketgan qarindosh qabilalar ma’lum ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda bir tilning turli shevalarida so‘zlashuvchi qabilalarning uyushmasiga - qabila ittifoqlariga birlashadi. Qabila ittifoqlarining umumiy tili bo‘lib, ayrim qabila tillari qabila ittifoqi tiliga nisbatan sheva holatini egallaydi.

Qardosh qabilalar ittifoqi vaqti kelib xalqni tashkil qiladi. Kishilik jamiyatini bu uyushmasining asosiy belgilari: umumiy til, umumiy hudud, madaniyat va ma’naviy taxlitning umumiyligidir.

O‘zbek adabiy tilining tarixi VII asrga oid, boshqa turkiy tillarga ham taalluqli bo‘lgan o‘rxun yodnomalaridan boshlanadi va qadimgi davr X asrgacha davom etadi hamda uyg‘ur yozuvida va yana o‘zga yozuvlarda yozilgan yodnomalarni o‘z ichiga oladi[95]. Bu davr yodnomalarida xitoy, sanskrit va so‘g‘d[96] so‘zlari uchraydi. Xitoy va so‘g‘d so‘zlarining tematik doirasi keng bo‘lib, bu qadimgi ota-bobolarimizning xitoy va so‘g‘d xalqlari bilan bevosita aloqada bo‘lganligidan darak beradi. Sanskrit o‘zlashmalari esa buddizmga aloqador so‘zlar bo‘lib, ular tarjima asarlarida uchraydi. Masalan, Leningradda nashr etilgan qadimgi turk lugatida[97] sanskrit o‘zlashmalari qayd etilgan. Mana shulardan namunalar[98]:

Luchan - nuroniy; *luchanta* - yaltiroq - *chig‘* - *burxan-nuronin* porloq budda; *Lukatadu,* - xudolar maskani; *magishvari* - xudolarning bir toifasi; *mandal*- tilsim; *matarnanti* - devlarning bir toifasi; *maxabut* - to‘rt unsur (tuproq, suv, havo, o‘t); *maxayan* - bud-dizmning ikki yirik yo‘nalishidan biri; *maxakali*- o‘zoq davr, *mahamayur* - sutra nomi; *maxaraj* - xokim; *maxaruk* - mifik mavjudotning bir turi; *maxash raviq* - *upu?* taqvodor; *nayriti* - janubi-g‘arb; *nayut* - juda ko‘p miqdor; *nayvazaki* - ezgu ruh; *namo* - ibodat; *nirvon* - mutlaq ro.chat, *podak* - she’r; *panchalakari* - dev boshliqlaridan biri; *panchamabumi* - budda darajasiga erishadigan beshinchi maqom; *paramantal* - kamolatga erishishning spiral yo‘li; *paramit* - Budda darajasiga erishish yo‘lida qilinadigan ezgulik; *pardan* - olam ruhi; *parinirvan* - to‘siq nirvon (mutlaq rohat); *parivar* - hasham, a’yonlar; *parivarachaki*-sayyoh, rohib; *prat* - dev; *pryan* - hujra; *ptr* - va-raq; *pudani* - *bir* toifo devlar boshlig‘i; *punarvasu*- oyning yigirma sakkiz manzilidan biri; *purani* - afsona; *puraxiti*-din ta’limotchisi; *apramanashub* - osmon mavjudotining nomi; *apiramani* - cheksiz (kamolat sifatlaridan biri).

---

[95] Abdurahmonov F., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. Toshkent, 1982, 3—6-betlar.
[96] Livshits V. A., Xromov A. L. Sogdiyskiy yazik. Osnovi' iranskogo yazыkoznaniya. Sredneiranskie yaziki. M., 1981, s. 347—539.
[97] Древнетюркский словарь. Л., 1969.
[98] So‘zlarning transkripsiyasini zamonaviylashtirib, izohini tarjima qilib beramiz.— K. R.

Qadimgi turk manbalarinyng asosan meditsinaga oidlarida sanskritcha dorivor o‘simliklar va kasalliklarning nomi ham uchraydi; *ansmar* - tutqanoq; *li-vang* - qalampirmunchoq; *lodur* - o‘simlik nomi; *tanda**rik*** - o‘simlik nomi; *matulung* -limon; *nakapushi* - o‘simlik nomi va boshqalar.

Qadimgi turkiy yodnomalarda uchraydngan xitoy so‘zlari orasida ham buddizmga oidlari bor, ammo ular orasida hayotning boshqa sohalariga oid so‘zlar ham mavjud. Mana quyidagi so‘zlarga e’tibor bering. Bular adliya, savdo, hisob ishiga, qishloq xo‘jaligi, imorat va ro‘zg‘or asboblariga, ta’lim-tarbiya, kalendar va yil fasllari, oziq-ovqat, qimmatbaho toshlar, xayr-ehsonga oid so‘zlardir; on -sud ishi; ban - o‘n ming, ***ban*** - yozuv taxtasi; *bandang* - skameyka; *bau* - pul; ***tsang*** - xazina; *tsuy* - gunoh; tg -gradus; *buk* - *yas*vor; *bu* - o‘n yillik davrnnng beshinchi yili; *bugung*- tilxit; *buda* - *o‘zum; bulang* - ayvon; *burxon* - budda; ***buish*** - ehson; ***gam*** - tortishuv, da’vogarlik; *chan*- piyola; *chanchu* - o‘qlov; *chang* - cholg‘u; *chau* - pul turi; *cheng*-o‘lchov birligi; *chi* - kalendar belgisi; *xua*- gul; *chuan* - bahor; *tsin* - ko‘z; *chug‘* - loyqa; *chung* - qo‘ng‘iroq; *chusum* - tut; *futsi* - olim, pir; *yang* - qolip, yo‘sin; *yan* - barg; *yinchu* - inju, marvarid; *mir*- asal; *taychu* - budda avrashi; *tayshi* - bosh muallim; *tauchang* - muqaddas yer; *tetsa* - o‘quvchi; *tintsuy* - ijara puli; *tu* - atala; *to‘yin* - budda rohibi; *to‘y* - o‘simlik nomi.

Qadimgi turk yodnomalaridagi xitoy so‘zlarining tematik doirasi kengligiga turkiy qabilalarning Xitoyga chegaradosh bo‘lib, ular orasida bevosita munosabat mavjud bo‘lganligi sabab bo‘lgan. Ham xitoylar, ham turklar orasida bilingvizm hukm surgan. Mahmud Qoshg‘ariy «Devonu lug‘otit turk» asarnning «Turk tilining xususiyatlari haqida» bobida «mochinliklava chinliklarning (xitoylarning-K. R.) alohida tillari bor bo‘lsa ham, shaharliklar turkchani yaxshi biladilar[99], deb yozadi.

Bundan ma’lum bo‘ladiki, turkiy tillarining ham xitoy tiliga ta’siri bo‘lgan va bu masala alohida tadqiqotlarni talab qiladi. Chunki hozir, agar bir so‘z ham turkiy, ham xitoy manbalarida uchrasa, uni shubhasiz xitoycha deyish odat tusiga kirgan. Xitoy so‘zlari ro‘yxatiga kiritilgan[100] *yolg‘on* so‘zining antonimi bo‘lmish *chin* so‘zini olaylik. Bu so‘zning turkiy tillardagi mavqeida va uning strukturasida hech qanday g‘ayri turkinlik yo‘q. Uning faqat xitoy tilida ham borligini nazarga olib xitoycha deyish ilmiy jihatdan uncha to‘g‘ri emas. Buni qiyosiy-tarixiy metod asosida aniqlash to‘g‘ri bo‘ladi.

Yana xitoycha deb beriladigan *baqshi*[101] so‘zini olaylik, bu so‘z hozir ko‘pgina turkiy tillarda «baxshi» tarzida kasal boqadigan duoxon ma’nosida ham qo‘llanadi. Shunga binoan *boqmoq.* fe’lidan *-chi* ma’nosida *-shi* qo‘shimchasi yordamida yasalgan so‘z deb bilish ham mumkin. Undan ham ma’qulrog‘i shuki, hozirgi

[99] Mahmud Qoshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. 1-tom. Toshkent, 1960,65-bet.
[100] Древнетюрский словарь. Л., 1969, с. 148.
[101] Mazkur lug‘at, 82-bet.

*bog‘la*ning qadimgi o‘zagi *ba*- shaklida bo‘lgan og‘riq, kasallikni band qilish, qoldirish ma’nosida ham qo‘llangan. Masalan: mazkur lug‘atda «og‘rig‘in basun» degan ran «kasalini bog‘lasin, ya’ni band qilib ta’sirsizlantirsin» deb tarjima qilingan[102]. *Ba* - alohida asos bo‘lib o‘qilganda, *baq* so‘zi «bog‘lov» degan ma’noda bo‘ladi. *Baqshi* esa bog‘lovchi, ya’ni «jinlarni yoki kasalni band etuvchi» degan ma’noni kasb etadi.

Qadimgi turklarning til munosabati so‘g‘dlar bilan yana ham kengroq bo‘lgan, chunki Mahmud Qoshg‘ariy bular orasida mavjud bo‘lgan bilingvizm doirasini ancha keng tasvirlagan[103] va bu holni yangi tadqiqotlar ham tasdiqlaydi[104].

Olimlarning qadimgi yunon, eron, xitoy, turk va arab manbalari asosida aytilgan fikrlariga ko‘ra, so‘g‘dlar Aleksandr Makedonskiy ularning mamlakatini talab, vayron qilganda ular mazkur vodiydan chetga chiqib, Farg‘ona vodiysi va Markaziy Osiyoga ham o‘rnashganlar va xitoy hamda turkiy xalqlar bilan bevosita aloqada bo‘lganlar[105]. O‘rxun bitiglarida «So‘g‘d xalqi ko‘plab keldi», «so‘g‘dlar va tabg‘achlarga salanga daryosida Baybaliq shahrini qurib berdim» degan jumlalar bor[106]. So‘g‘dlarning original adabiy asarlari saqlanmagan. So‘g‘d tilida yozilgan asarlarning ma’lumlari tarjima asarlari bo‘lib, shular orasida qadimgi turkiy tildan qilinganlari ham bor, deb taxmin qilinadi[107]. Mana shular natijasida qadimgi turkiy til bilan so‘g‘d tili orasida bevosita munosabat vujudga kelib, ham turk, ham so‘g‘d xalqlari orasida turkcha-so‘g‘dcha ikki tillilik paydo bo‘lgan, biridan ikkinchisiga so‘zlar o‘tgan. Mazkur qadimgi turk lug‘atida turkiy manbalarda uchraydigan so‘g‘dcha so‘zlar ham qayd etilgan. Mana ulardan namunalar: *Aram* - oy nomi; *anxrvzi*-burj; *ajun* - dunyo; *bacha* - ro‘za tutmoq; *babir* - idish; *budda* - rohibning tilanchilik qiladigan kachkuli; *bag‘* - bog‘; *boimsh* - ashula; *dintar* - saylangan, moniy jamoasi a’zosi; *farishta* - farishta; *mag‘*-oy; *naxid* - venera; *nom* - diniy qonun; *psak* - gulchambar; *vaxishk* - baxt; *vaxshitsa*--daho, ezgu ruh; *xushti* - muallim; *xrushta* - xudolik nomi; *ruch* - [kun]; *rushan* - yorug‘lik xudosi; *sangig* - rohiblar ja-moasiga tegishli; *sarvag‘* - saroy; *satir* - og‘irlik o‘lchovi va pul birligi; *shao* - harbiy unvon; *shamnu* - shaytan; *kand* - shahar; *kivan* - Saturn.

Qadimgi turkiy yodnomalarda arabizmlar yo‘q, chunki u davrda turkiy tillar arab tili bilan bevosita munosabatda bo‘lgan emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Begmatov E, Boboeva A, Asomiddinova M, Umurqulov B. O‘zbek nutqi madaniyati ocherklari. T., “O‘qituvchi” 1998.

[102] Mazkur lug‘at, 76-bet.
[103] Maxmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. 1-tom. 60—66-betlar м
[104] Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки, т., 1981, с. 347—350.
[105] Usha asar, 347—348-betlar.
[106] Древнетюрский словарь. Л., 1969, с. 507.
[107] O’sha asar, 353—354-betlar.

2. Begmatov E., Jiyanova N. Nutq madaniyati asoslari. - Toshkent, O‘zDJTU, 2006.

3. Баскаков Н.А., Содиқов А.С. Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. - Т.: Ўқитувчи, 1979.-191б.

4. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Умурқулов Б. Ўзбек нутқи маданияти очерклари. -Т.: Фан, 1988.-190б.

5. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. -Т.: Ўзбекистон, 2002. -557 б.

6. Бобоев Т., Бобоева З. Бадиий санъатлар. -Т.: 2001.

7. Введение в литературоведение/ Под ред. Г.Н. Послелова.- М.: Высщая школа, 1976. -422 с.

8. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура.- М.: Руский язык, 1983. -269 с.

ЛИНГВИСТИК МАЙДОНДА “МАКОН” КОНЦЕПТИ

М.Эргашова
ф.ф.н., доцент (Қўқон ДПИ)
pochta: muhayyoergashova @ gmail. com

Аннотация: Мазкур мақолада ўзбек тилини ўзаро узвий боғлиқ, бир-бирини тақозо этувчи элементлар муносабатидан ташкил топган бутунликв ва макон концепти ҳақида фикрлар ёритилган.

Таянч тушинчалар: лингвистик майдон, формал-семантик, формал-функинонал, симметрия, ассимметрия, “макон” концепти.

Аждодларимиз қолдирган бой маданий меросга меҳр-муҳаббат билан ёндашиш, уларни жаҳон тамаддунига қўшган ҳиссаларини холисона баҳолаш, дунё маданияти ривожланишида аждодларимиз ҳиссаси катта эканидан фахр-ифтихор ҳисси бизни доимо илм эгаллашга чорлайди.

Ўзбек тили синтаксисини системавий ўрганишга жиддий эътибор берилди. Ўзбск тили синтаксисининг системавий тадқиқи икки йўналишда олиб борилди: формал-семантик ва формал-функинонал. Ҳар икки йўналиш ҳам ўзбек тилининг ички тузилишини объектив ўрганишда катта мувафаққиятларга эришмоқда.

Шакл ва мазмун муносабатини тадқиқ этиш жараёнида шакл ва мазмун бирликлари ўртасидаги мутаносиблик (симметрия) ва номутаносиблик (асимметрия), тагбилим ва тагмаъно, мазмуний синкретизм, синтактик трансформация, синтактик омонимия ва синонимия, коммуникатив бўлиниш ва улар ўртасидаги муносабатлар атрофлича ёритиб берилди.

Шаклий-вазифавий томонни тадқиқ этиш натижасида гапларнинг минимал ва максимал қолипларини белгилаш имкони туғилди. Максимал қолипларни ташкил этган минимал бирликлар ўртасидаги муносабат ва минимал бирликларнинг кесимлик шакли асосида қўшма гапларнинг янгича таснифи вужудга келди. Кесимнинг атов (лексик) ва грамматик (кесимлик шакллари) қисмларга ажратилиши ва бу қисмларнинг валентлиги асосида минимал қолипларнинг кенгайишини ўрганиш гапни ташкил этган синтактик узвларни бир неча даражаларга ажратиш имконини берди. Натижада синтактик бўлакларни рус тилшунослиги андазалари асосида фақат бош ва иккинчи даражали бўлакларга ажратиш анъанасидан ташқарига чиқишга имконият яратилди.

Лингвистик бирликларнинг шакл ва мазмуний томонига системавийлик тамойилларининг қўлланилиши лингвистик семантиканинг шаклланиши ва ривожланишига замин яратди.

Лингвистик семантиканинг муҳим ўрганиш объектларидан бири лингвистик майдон ҳисобланади.

“Маъно (мазмун) умумийлиги билан бирлашган ва белгиланаётган ҳодисаларнинг тушунчавий, предметлик ёки вазифавий (функционал) ўхшашлигини акс эттирувчи тил бирликлари (асосан, лексик бирликлар) йиғиндиси кўпчилик лингвистик адабиётларда майдон сифатида белгиланди.”

Лингвистик майдон билан боғлиқ фикрлар дастлаб тилшуносликка мазмуний майдон сифатида кириб келди. Унинг йузага келиши буйук тилшунос Вильгельм фон Гумбольдтнинг “тилнинг ички шакли” хусусидаги таълимоти билан боғланади. Тилшунос олима А.А.Уфимцева бу тўғрида фикр йуритиб, бу даврда (XIX асрда - Б.Қ.) узоқ вақт “тилнинг ички шакли” тўғрисидаги илмий мунозаралар давом этгани, айни шу баҳслар лингвистик тадқиқотлар учун маълум маънода асос бўлиб қолгани, бунинг натижасида мазмуний майдон назарияси йузага келганини таъкидлаб ўтади.

В. Гумбольдтнинг ушбу таълимоти эса турли олимлар томонидан турлича белгилаб берилди. Булар:

- сўзларнинг мазмуний гуруҳи (Г.Ипсен, В.Порциг);
- тушунчалар гуруҳи (Ф.Дорнзайф, В.Вартбург);
- тушунчалар доираси (Й.Трир, Л.Вайсгербер);
- семантик бирлашиш (А.Йоллес) ва бошқалар.

“Ички шакл” ҳақидаги таълимотнинг асоси ва афзаллиги шундаки, у автономликка барҳам беради, унда тилни ҳар томонлама ўрганиш билан бирга, тил бирликлари ўртасидаги турлича муносабатлар ҳисобга олинади.

Юқоридаги илмий манбаларда кўрсатилишича, дастлаб Г.Ипсен томонидан *мазмуний майдон* термини шарқ тилларидаги металл номларига нисбатан ишлатилган. У ҳинд-европа тиллари лексикасини қиёсий-тарихий жиҳатдан ўрганиш билан боғлиқ фаолияти жараёнида ушбу муаммога тўхталиб ўтган эди.

Й.Трир тил системаси, унинг бирликлари ўртасидаги алоқаларни “объектив реаллик устида турувчи ва унга қарама-қарши қўйилувчи танловлар системаси тарзида кўрсатади.”

Систем тилшуносликнинг отаси деб улуғланувчи Ф.де Соссюр эса тилга ишоралар системаси сифатида қарайди. У тил бирликлари бир-бирини тақозо этувчи белгилар системасидан иборат эканлигини таъкидлаб, муносабат тушунчасини тилшуносликка олиб киради.

Маълумки, В.Гумбольдт товушнинг фикр ифодаси билан боғлиқлигига тўхталиб ўтади. Тилга ишоралар системаси сифатида қараган Ф.Соссюр янгигумбольдтчилик йўналишининг назарий асосларини чуқур таҳлил қилади. Бу қарашлар унинг вафотидан сўнг эълон қилинган ва жаҳоннинг ўнлаб тилларига таржима қилинган, энг муҳими, систем-структур тилшуносликнинг шаклланиши учун муҳим туртки бўлган “Умумий лингвистика курси” асарида атрофлича баён қилинади. В.Гумбольдт қарашлари, ғояларини давом эттирган тадқиқотчилар учун Ф.Соссйурнинг тилга ёпиқ система сифатида ёндашуви ҳақидаги қарашлари йўналиш вазифасини ўтади.

Тил бирликларига майдон сифатида қаралганда ҳам, муайян умумийлик остидаги бирлашув маълум мезонлар орқали боғланган бирликларнинг ўзаро муносабатини намоён қилади.

Ўзбек тилини ўзаро узвий боғлиқ, бир-бирини тақозо этувчи элементлар муносабатидан ташкил топган бутунлик сифатида эътироф этиш, уни ташкил этган элементларнинг ўзаро горизонтал, бутун билан бўлакнинг эса вертикал муносабатларини илмий асосда ёритиш, ана шу йўл билан тилнинг кўп босқичли мураккаб поғонавий ички тузилишга эга эканлигини очиш бугунги ўзбек тилшунослигининг энг долзарб вазифаларидандир. Лисоний бирликлар субстанцияси тилшунос учун қанчалик муҳим бўлса, улар ўртасидаги муносабат ҳам шунчалик муҳимдир. Шунинг учун системавий тилшунослик асосчилари Ф. де Соссйур ва Л.Ельмслев асарларида лисоний бирликлар ўртасидаги муносабатларни ўрганишга асосий эътибор қаратилади. Муносабатлар эса хилма-хилдир.

Шу боис ҳам лисоний бирликлар ўртасидаги муносабатларни яхлит тасаввур қилиш учун муносабатлар тизимидаги алоҳида-алоҳида муносабат турларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Ана шундай лисоний муносабатлардан бири макон (локализация) муносабатидир.

Ўзбек тилшунослигида лексик сатҳда локалликнинг ифодаланишига бағишланган монографик тадқиқот мавжуд. Лекин бу тадқиқотда асосий эътибор лексемалар семемасидаги локал семалар ва бу семаларнинг тил лексик системасидаги система ҳосил қилиш (интегратив) вазифасини очишга қаратилган.

Муайян лисоний белги таркибида ‘макон’ семаси бўлиши билан бирга, шу семалар асосида юзага чиқадиган икки ва ундан ортиқ лисоний бирликлар ўртасидаги макон муносабати ҳам мавжудки, бундай муносабат лисоний бирликлар ўртасидаги парадигматик муносабат орқали эмас, балки синтагматик муносабат орқали юзага чиқади. Демак, лисоний бирликлар мазмуний мундарижасида мавжуд бўлган ‘макон’ семасини парадигматик аспектда ўрганиш ва унинг интегратив вазифасини очиш қанчалик муҳим бўлса, лисоний бирликлар ўртасидаги макон муносабатини синтагматик аспектда ўрганиш ҳам шунчалик аҳамиятлидир. Тилшуносликда “макон” концепти таҳлилига оид фикрлар мавжуд.

Ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб жаҳон тилшунослигида семантикага эътибор кучайди. Структур тилшуносликнинг илк даврида Л.Блумфилд издошлари гарчи тилни формаллаштиришга уриниб антименталистик ғояни илгари сурган бўлсалар ҳам, кейинчалик Ф.Соссюрнинг ҳар қандай лингвистик белги ифодаловчи ва ифодаланмиш бирлигидан иборат деган ғояси кенг тармоқ отди ва лингвистик бирликлар тадқиқида менталистик ёндашув устуворлик қила бошлади, натижада лингвистик семантика йўналиши дунёга келди. Лингвистик семантиканинг структур семантика, концептуал семантика сингари йўналишлари пайдо бўлиши билан лингвистик бирликларнинг мазмуний тузилишини парадигматик жиҳатдан ҳамда майдон асосида ўрганиш учун қулай имконият яратилди.

Хуллас, структур семантиканинг асосий методларидан бири сифатида лингвистик бирликларни мазмуний майдонларга бўлиб ўрганиш усулини кўрсатиш мумкин. Концептуал семантиканинг структур семантика таркибидан ажралиб чиқиши майдон назарияси учун туртки бўлди. Мазмуний майдон лингвистик бирликлар ифода этган тушунчаларнинг умумийлиги орқали вужудга келади. Бир умумий тушунча остида бирлашган лингвистик бирликлар турли сатҳларга мансублиги билан намоён бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Искандарова Ш.М Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол.фанл.докт.... дисс.автореф. Тошкент, 1999.- 48-бет.

2. Тожиев О. Лисоний муносабатлар ва уларнинг ўрганилиш даражаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2004.- № 1. 78-бет.

3. Звегинцев В.А. Семасиология. М. МГУ, 1957. -с.266.

4. Мирзақулов Т. Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси масалалари: Филол. фанл. докт....дисс. автореф. Тошкент, 1994.

5. Ҳожиева Ҳ. Я. Ўзбек тилида ҳурмат майдони ва унинг лисоний-нутқий хусусиятлари: Филол. фанл. номз....дисс. автореф. Самарқанд, 2001.

6. Сафаров Ф.С. Ўзбек тилида сон-миқдор микромайдони ва унинг лисоний-нутқий хусусияти: Филол. фанл. номз....дисс. автореф. Самарқанд, 2004.

TIL - MILLAT NIGOHIDA

Sabirdjonova Maysuraxon Tashxodjaevna
Abu Ali ibn Sino nomidagi ixtisoslashtirilgan maktab ona tili va adabiyot o‘qituvchisi

Kalit so‘z: til, millat, jamiyat, taraqqiyot, ma’naviyat, xalq, til tarixi, jarayon, tizim

Keywords: language, nation, society, development, spirituality, people, language history, process, system

Ключевые слова: язык, нация, общество, развитие, духовность, люди, история языка, процесс, система.

O‘zbek tili tarixiga nazar tashlar ekanmiz, tilimizning taraqqiyot jarayonida ko‘plab bosqichlarni bosib o‘tganligiga guvoh bo‘lamiz. Dastlab, arab bosiqnchilari, keyinchalik esa rus istilosi natijasida ko‘plab o‘zgarishlarga yuz tutdi. Sobiq sovet tuzumi davrida olim-u fuzalolar tomonidan yaratilgan bebaho asarlarimiz ham yo‘q qilindi.

Biroq mustaqillik tufayli xalqimiz o‘zligini anglab yetdi, insoniy qadr-qimmat, bobolarimizdan meros qolgan urf-odatlar, azaliy an’analar qayta tiklandi, muqaddas

islom dinimizni, allomalarimizning durdona asarlarini o‘rganishga katta imkoniyatlar eshigi ochildi.

“Lekin ona tilimizni bilish yo‘lidagi intilishlarimizni, xarakatlarimizni rus tiliga qarama-qarshi kuyish, rusiyzabon birodarlarimiz bilan aloqani buzish mutlaqo noto‘gri bulur edi. Bir-birimiz bilan axil va do‘st bo‘lib yashayotan bir paytda xalqlarni bir-biriga qarama-qarshi quyib, ular orasiga nifoq solishga urinishlar yaxshilikka olib kelmaydi"? deganlarida prezidentimiz qanchalar ham haq bo‘lgan.

Mustaqil davlatimizning Birinchi rahbari til masalasining benixoya nozik va xassos bir muammo ekanligini teran anglagan holda davlat tili va mamlakatimizdagi boshqa tillarga munosabat qanday bo‘lishi kerakligini aniq ko‘rsatib bergan.

Davlat tili masalasi mustaqillik tushunchasining uzoq masalalaridan biridir. Shuning uchun ham Asosiy Qonunimizdagi "O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir" degan 4-modda "Davlat suvereniteti" nomli 1-bob tarkibida berilgan. Bu bilan davlat tilining davlat suverenitetiga daxldor masala ekanli til, davlat tilining davlat suvereniteti atributlaridan biri xisoblanishi ta’kidlangan.

Malumki, O‘zbekiston ko‘p millatli mamlakat, bu yurtda 130 dan ortiq millat va elat vakillari azaldan axillikda istiqomat qilmoqda, ular Vatan ravnaqi uchun mehnat qilmoqda. Bu xolat ham Asosiy Qonunimizda tabiiy ravishda hisobga olingan. Mazkur moddaning ikkinchi xatboshisida shunday deb yozilgan: "O‘zbekiston Respublikasi o‘z xududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlari va ananalari hurmat kilinishini taminlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi.

Biroq mustaqillik tufayli xalqimiz o‘zligini anglab yetdi, insoniy qadr-qimmat, bobolarimizdan meros qolgan urf-odatlar, azaliy an’analar qayta tiklandi, muqaddas islom dinimizni, allomalarimizning durdona asarlarini o‘rganishga katta imkoniyatlar eshigi ochildi. Erkinlik havosidan nafas olib yashayotgan xalqimiz bugungi kungacha ko‘plab marralarni bosib o‘tdi. Ozodlik in’om etgan ne’matlar ichida eng buyugi bu - O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishidir. Bu voqea xalqimizning qalbiga quvonch olib kirdi, har bir darsliklar, qo‘llanma va badiiy adabiyotlar, gazeta va jurnallar asta-sekinlik bilan lotin alifbosida nashr etila boshlandi. Lekin yillar davomida kirill yozuvi asosida ilm olgan katta yoshdagi kishilar uchun lotin alifbosini o‘zlashtirish qiyinchilik tug‘dirmoqda. Hatto ayrim rasmiy hujjatlar, shiorlar va adabiyotlar ham kirill alifbosida yozilmoqda. Jamiyatimizda mavjud bo‘lgan bu kabi muammolarni hal qilish uchun keskin chora-tadbirlar ko‘rish darkor. Shunga ko‘ra o‘z takliflarimni bildirib o‘tmoqchiman:

1.O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligiga qabul qilishda davlat tilini bilishi shart etib belgilanishi kerak.

2. Ona tili umummillat mulkidir. Demak, til oldidagi mas’ulyat ham umummilliy. Shundan kelib chiqib, har yili barcha O‘zbekiston fuqarolaridan diktant olinishi kerak.

3. O‘zbekiston aholisining ziyoli qatlamidan o‘zbek nutqi madaniyati va o‘zbek adabiy tili me’yorlarini bilish yuzasidan test o‘tkazilishi lozim.

4. Men o‘zbekman, degan har bir inson o‘zbek tili uchun qayg‘urmog‘i kerak. Unitilgan so‘zlarni tiklash, adabiy tilda yo‘q shevada mavjud nomlarni topish, bunday so‘zlarni topganlarni dastlab rag‘batlantirish kerak. Oktyabr oyida ma’lum bir sayt ochib, o‘sha yerga joylash kerak. Saytda natijalar berib borilishi lozim.

5. Oktyabr oyi mas’ulyatli oy hisoblanishi kerak.

6.Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ona tili fanlarini o‘qitishda ko‘proq nazariy ma’lumotlar beriladi. Bu ma’lumotlar shu sohani egallaganlargagina kerak. Hozirda amaliy filologiyaga e’tibor berilsa, unda imlo qoidalari o‘rgatilsa, o‘quvchilar savodxonligi oshadi.

7. Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini qabul qilganimizga 36 yil bo‘ldi. Demak, davlat muassasalarining nomlari faqat lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosida yozilishi shart. Albatta, xatosiz yozilishi kerak. Bu xatolar mutaxassislar tomonidan tekshirilib to‘g‘rilanishi kerak. Tekshiruvdan to‘gri xulosa chiqarmagan korxona, muassasalarga eng kam ish haqining 10 barobari hajmida jarima solinsin.

8. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi 339- qaroriga ko‘ra o‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari haqidagi qonunning amaldagi ijrosini nazorat yuzasidan mutaxassislar jalb qilinib tekshirilmoqda.Tekshiruv natijasida past natija olgan tashkilot xodimlari, mutaxassislar tomonidan o‘qitilishi kerak.

9. Bizning xalqimiz maqtovni sevadigan, qadrlaydigan xalq. Shuning uchun har bir qilingan ishlar qadrlanishi kerak. Masalan, diktant, test natijalari ko‘rilib, “eng savodxon fuqaro”, ”ona tilining mutlaq sohibi” kabi nominatsiyalar berilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.O‘zbekiston Respublikasiving Konstitutsiyasi. Toshkent: O‘zbekiston, 2003. B.4.Karimov I.

2. O‘zbekiston mustakillik ostonasida. -T.: O[zbekiston, 2011. 6.69 - 70

3.N.Mahmudov “ Til tilsimi tadqiqi ”-2017

4.Ne’matov X.Bozorov O “Til va nutq “ -1993

5. S.Ashirboyev. “O‘zbek dialektologiyasi”-2019

7. Ziyonet sayti

БАДИИЙ АСАР ТАЪСИРЧАНЛИГИ ОШИРИШДА ЗИД МАЪНОЛИ СЎЗЛАРНИНГ ЎРНИ

Шоирахон Тошхужаева
Қўқон ДУ доценти

Бадиий асарнинг таъсирчанлиги ва ифодалилигини кўрсатишда зид маъноли сўзлар муҳим вазифа бажаради. Шарқ адабиётида жуда қадим замонлардан буён тилдаги бу ифода имкониятидан кенг фойдаланиб келинган. [3;43]Тилшунос А. Рустамов бу ҳақда шундай ёзади: “Шоир учун жуда зарур бўлган санъатлардан бири тазоддир. Тазод санъатида бадиъшуносларнинг айтишича, зид маъноли сўзлардан фойдаланилади”. [6;64] Бу санъат Европа филологик анъанасида “антитеза” деб юритилиши тилшуносликка доир адабиётларда алоҳида таъкидланади. [2;49] Антитеза - (грек. antithesis - қарама-қарши қўйиш) қиёсланувчи фикр, тушунча образларни қарама-қарши қўйишдан иборат стилистик фигура. [9;17] С. Каримов бу усулни шундай таърифлайди: “Бадиий адабиёт тилидаги антитеза усули (мумтоз адабиётда бу усул тазод деб юритилган[10;30-31]) бир-бирига нисбатан қарама-қарши маъноларни берадиган сўзларни, ибораларни баёнда ёнма-ён қўллаш орқали образлиликни келтириб чиқаришга асослангандир”. [4;219-220]

Эркин Аъзам антоним (зид маъноли) сўзлардан унумли фойдаланган. Кузатишларимизда зид маънолилик ҳодисаси адиб ижодида нафақат лексик кўринишда, балки тилнинг бошқа сатҳларида ҳам учраши аниқланди. Булар:

1. Морфологик антонимия. Ёзувчи лисоний бутунликлар сирасида қўшимчалар ўртасидаги ўзаро қарама-қарши маънолилик хусусиятидан кўп ўринларда фойдаланган. Масалан қуйидаги мисолда *самар* асосли сўзга *-бе* ва *-ба а*нтоним қўшимчаларини қўшиш орқали янги сўз ***бесамар*** ва ***басамар*** сўзлари ясалган ва у асарда қарама-қарши маъноларни ифодалаб келган: *Ташқарида гуркираган ҳаёт, ичкарида ёш-ёш, тепакал, бир юз нечанчи модданими, бир минг нечанчи юлдузними, худо берган бедаъво дардга шифоми топиш илинжида умрини гоҳ* ***бесамар****, гоҳ* ***басамар*** *ўтказаётган аксар фидойилар, аксари унвонпарасту чаламуллалар давраси...*(«Отойининг туғилган йили») “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (ЎТИЛ)да *самар с*ўзи *айн.* ***самара*** ***натижа****, ҳосила, фойда* маъноларини ифодалаши кўрсатилган. [8;434] Демак,

бесамар сўзида “натижасиз, оқибатсиз”, *басамар* сўзи орқали “натижали, оқибатли” каби семалар англашилади. Ҳар икки сўзнинг айирув юкламаси билан ёнма-ён қўлланиши натижасида инсон умри моҳияти, ҳаёт фалсафаси акс этади. Қуйидаги мисолда ҳам қўшимчалар зид маънолилигини кўришимиз мумкин: *Табиатнинг энг* ***адолатли*** *ва энг* ***адолатсиз*** *қонуни ҳам шу.* («Жавоб») Ушбу гапда эса *адолат* асосли сўзга ўзаро зид маъноли - *ли* ва - *сиз* қўшимчалари қўшилиб келиб, конрастликни ҳосил қилган. Ушбу зид маъноли қўшимчалар боғланиб келган сўзларни қўллаш натижасида ёзувчи бир-бирига қарама-қарши бўлган икки тушунчани зидлаш орқали тасвирнинг аниқ, равшан чиқишига ва ифода экспрессивлигига эришган.

2. Лексик антонимия. Маълумки, зид маънолилик, асосан, сифат сўз туркуми доирасида юзага келади. Эркин Аъзам асарларида лексик сатҳдаги зид маънолилик кўпроқ сифат, равиш, феъл туркумларига хосдир.

а) сифат сўз туркуми доирасида: *Тўғри, Элчиев* ***яхши*** *одам ўша Нуриддин ҳам* ***ёмон*** *йигит эмас эди.* («Жавоб») Ушбу мисолда ёзувчи қаҳрамонлар характерини очиб беришда, яъни Элчиев ва Нуриддинлар характерига хос хусусиятларни солиштириш-қиёслаш усулидан фойдаланган ҳолда ҳар бирининг ўзига хослигини ифодалаш, биридаги характерни иккинчисидан устун ёки ортиқ эканлигини эътироф этиш мақсадида *“яхши”* ва *“ёмон”* сўзларидан фойдаланган. *Тўғри, одам, одамзоднинг феъл-атвори ўзгариши мумкин, ҳаётга, тевараклагиларга муносабати бошқача тус олиши ҳам раво, бироқ, моҳияти қолади, ўзгармайди:* ***яхши-яхшилигича, ёмон-ёмонлигича.*** Ушбу мисолдан кўринадики, Эркин Аъзам лексик антонимликнинг отлашиш ҳодисасидан ҳам моҳирона фойдаланган. Сифат сўз туркумига мансуб *яхши-яхшилигича, ёмон-ёмонлигича* каби зид маъноли сўзлар матнда ҳам такрор ҳолда, ҳам равиш туркумига оид *-лигича* қўшимчасини қўшиш натижасида, ҳам гап охирида ёнма-ён қўллаш орқали адиб асарга кучли контрастликни олиб кирган.

б) равиш сўз туркуми доирасида: ***Кундузи*** *уйда ўзи ёлғиз, рўзғорнинг кам-кўстини кўрган, бозор-ўчарни ўринлатган,* ***кечқурунлари*** *ҳатто дастурхонга қўлидан келганича бир аскарий ёвғон ҳозирлаб қўйган* («Жавоб»). Равиш сўз туркумига мансуб *кундузи* ва *кечқурун* сўзлари “пайт” маъносидаги зидликни ифодалайди. Аммо контекстда қаҳрамонинг кечаю кундуз турмуш юмушларини ўринлатгани, яъни рўзғор, оила доимий эътиборида эканлигини ёрқин ифодалайди. Яъни антоним сўзлар контекстда умумлашма маъно ифодасига хизмат қилган.

в) феъл сўз туркуми доирасида: ***Келди, кетди*** *- бурчи, вазифасини бажарди, бўлди* («Жавоб»). Ушбу мисолда феъл сўз туркумига мансуб *келди* ва *кетди* лексемаси матндан ташқари ҳолатда зид маъно ифодаласа-да, контекстда

умумлашма маъно ифодаланган. Унда мезбон сифатида вазифасини бажаришга муносабат акс этган. ***Келди, кетди*** кенг маънода ташриф буюриш жараёни маъносини ифодалайди.

“Айтиш лозимки, лисоний зид маънолилик бадиий нутқда муайян таъсирчанлик, ифодалиликнинг юзага келишига кўмаклашади, аммо бундай жуфтликлар, барибир, тилда аввалдан бор бўлганлиги учун китобхон наздида кутилмаган эмас, кутилган воситалардир. Демак, ёзувчи ўз бадиий ниятига уйғун ҳолда асар матнида лисоний зид маънолилик яратади, лисоний зид маънолилик контекстуал зид маъноликка қараганда оҳорли бўлмайди, таъсирчанлиги, экспрессивлиги ҳам шунга яраша бўлади”. [3;45] Айрим ҳолларда бир жумланинг ўзида иккита зид маънолилик қаторлари ифодаси тасвирни кучайтириш имконини берган: *Бироқ дарвеш: “**Ёлғон** билан **жон сақлаб юргандан, рост** айтиб, ҳур **ўлган** яхши, деб жавоб қайтарибди”*(«Жавоб»). *Бу жиҳати мендан ўтганмикан деса, Элчиев унақа эмас, табиатан дали-ғули, **суюнса - етти маҳаллага жар солгудек, куйинса** ҳам бир кун **ичига ютади**...* («Жавоб») Келтирилган жумлалардаги *ёлғон-рост, суюнса-куйинса, гуноҳ-савоб, жазо-сийлов* тарзидаги лексик зид маънолилик, *жон сақлаб юрмоқ - ўлмоқ, етти маҳаллага жар солмоқ - ичига ютмоқ* тарзидаги лексик-фразеологик зид маънолилик қаторлари тасвирни аниқ, қиёсий ифодалаш учун хизмат қилган.

3. Контекстуал антонимия. Маълумки, баъзан қарама-қарши маънога эга бўлмаган сўзлар ижодкор ниятига мос равишда муайян контекстда бир-бирига қарама-қарши қўйилади. “Асли антонимик муносабатда бўлмаган бундай сўзларнинг қарама-қарши қўйилишида контекст алоҳида роль ўйнайди, шунинг учун уларни шартли равишда контекстуал антонимлар деб юритилади.” [1;15] Бадиий асарларнинг экспрессивлиги, ифодалиги ҳамда бўёқдорлигини таъминлашда контекстуал антонимларнинг ўрни катта. “Тилимиздаги кўпгина сўзлар тўғри маъноси билан ҳам, кўчма маъноси билан ҳам антоним бўла олмаганлари ҳолда, улар нутқда бир-бирлари билан мазмунан зид тушунчаларни англатиб келиши, қарама - қарши маъноларда қўлланиши мумкин. Бунда ёзувчи ва шоирларимиз антитеза усулидан фойдаланиб, нутқнинг ифодали, ихчам ва ўткирлигига эришадилар”. [7;54-55] Эркин Аъзам асарларида ҳаракат ва ҳолатлар ҳамда ақлий ва руҳий жараёнлар билан боғлиқ контрастлик бўрттириб тасвирланади. Тилимиздаги *севинмоқ* ва *куймоқ* феъллари бевосита зид маъноли эмас, аммо улар орасида умуман олганда, руҳий ҳолат зидлиги бор. Аниқроқ қилиб айтганда *севинмоқ* феълига *куймоқ* феълининг ўз маъноси эмас, кўчма маъноси, яъни *алам қилмоқ, алам қилиб бўғилмоқ, қаттиқ хафа бўлмоқ, ғам-алам чекмоқ*[8;423] каби маънолари ўртасида зид маънолилик мавжуд. Аммо улар ўзаро лисоний зид маъноли эмас.

Масалан, *Тулки, яъни пастроқ баҳо эканини эшитса, хиринглаб кулади - ошкора* ***севинади,*** *бўри, яъни юқорироқ баҳони эшитганида эса, башараси бирданига буришади - ошкор* ***куяди.***

Адиб асарларида кўплаб ўринларда қаҳрамонларнинг характери, руҳий ҳолатлари ва ички кечинмалари билан боғлиқ зидликлар бўрттириб ифодаланади. Қуйидаги жумлада ёзувчининг "Жавоб" қиссаси бош қаҳрамони Элчиевнинг характери билан боғлиқ тушунчалар қаторидаги бир неча сўз бошқа бир контекст қаторидаги бир неча сўзга бирданига зидлантирилади. Қуйидаги мисолда буни кўришимиз мумкин: *Гапирган одам "мана шундай тўкин, анқонинг уруғидан бўлак барча ноз-неъмат муҳайё шоҳона дастурхон тайёрлаган уй эгалари" шаънига сахийлик билан мақтов-маталлар ёғдириб, "ана шундай ғаройиб базмнинг сабабчиси бўлмиш* ***ажойиб инсон, ажойиб ота, ажойиб дўст, ажойиб иқтисодчи*** *Нуриддин Элчиев"ни ҳамду саноларга кўмиб юбормоқда. Ажойиб, ажойиб!.. Нима, Нуриддин Элчиев олдин, шу зиёфатдан олдин ёмон одаммиди?* ***Нобоп ота, нобоп дўст, нобоп ходиммиди?*** («Жавоб») Биринчи гапда қўлланган Нуриддин Элчиев характерига хос *ажойиб инсон, ажойиб ота, ажойиб дўст, ажойиб иқтисодчи* каби *ажойиб* сўзи такрори асосида ҳосил қилинган битишувли сўз бирикмалари иккинчи гапда келтирилган *нобоп ота, нобоп дўст, нобоп ходим* каби *нобоп* сўзи такрори асосида ҳосил қилинган битишувли сўз бирикмаларига зид қўлланган.

Унинг фарзанди йўқ эди. ***Хотини бор, ҳовли-жойи бор, каттакон олмазор боғи бор - фарзанди йўқ эди.*** («Анойининг жайдари олмаси») Бор ва йўқ сўзлари лексик антонимлардир. Контекстда улар инсон эҳтиёжлари билан боғлиқ тушунчани ифодалаган сўзлар билан боғланиб маъно кучайтиришга хизмат қилган. Бефарзанд Шоди гарангнинг ички олами ва ташқи қиёфасини ёрқин акс эттиришда, унинг тақдирига баённинг муносабатини ҳам ифодалашда мазкур ифода йўсини муҳим поэтик вазифа бажарган. Поэтик такрор таъкид ва оҳангдорликни юзага келтирган.

Бадиий матнда ёзувчи ўзининг бадиий концепциясини илгари суради. Бу жараёнда контекстуал антонимлар ҳаёт зиддиятларини, унинг моҳиятини ифодалашда самарали усул ҳисобланади.

- Амаки, вергул зўрми нуқтами? - деб сўрайди бўлажак адиб ёзувчидан бош кўтариб. Қанчалик китоб битиб, умр бўйи муҳаррирлик қилган одам боланинг шугина саволидан лол, ўйланиб қолади.

- Нуқта зўр бўлса керак-да. Вергулинг бир гапда бир нечта бўлиши мумкин, нуқта эса- битта!

- Лекин вергулнинг думи узун-ку?!

- Вергул гап ҳали давом этади дегани. Нуқта қўйилдими, демак - бас, тамом!

- *Дарров тамом бўлгандан кўра, давом этгани яхши эмасми?* («Ёзувчи»).

Эркин Аъзам бола тилидан берилган оддий савол орқали муҳим ҳаёт фалсафасини илгари суради. Раис сингари айтган сўзини бажарадиган мураккаб табиатли амалдорлар, раҳбарлар - нуқта, уларнинг олдида оғзидан чиққанини бажариб, думини ликкиллатган кучукдек ялтоқланган югурдаклар эса - вергул. Матн ости маъносидан шундай маънолар англашилади: нуқта тоифасидан бўлганлар бир сўзли, кучли шахслар. Уларнинг кучлилиги ўз айби, гуноҳини англаши, тан олишида ҳам кўринади. Бундайлар кўп эмас. Вергул сингари инсонлар эса "бир нечта бўлиши мумкин", "вергулнинг думи узун" - характерига хос, вергул давомли дегани, ундайлар "нуқта"дан кўп. Бадиий матнда ана шу зидлаш орқали ёзувчининг бадиий-концепти акс этади. Бу тасвир усули китобхонга бадиий асарнинг дидактик моҳиятини ойдинлаштиради, муаллиф муносабатини акс эттиради. Шунингдек, асарга ўзига хос дидактик хулоса ясайди.

4. Фразеологик антонимия. Зид маъноли сўзларнинг ушбу турида фразеологик бирликлар, яъни иборалар ўзаро бир-бирига зидланади. Бунда ёзувчининг бадиий-эстетик нияти айнан поэтик таъкид олган фразеологик антонимларга қаратилади: *Ўжарликка келганда... бу қалтис хислат. Баъзан шу феъли туфайли биров* ***осмонга чиқиб кетади,*** *баъзан шунинг касридан осмон баробар ерга келиб урилиб чанги чиқади,* ***хор бўлади*** («Жавоб»). Парчада танланган ибора - *осмонга чиқиб кетмоқ, кўкка кўтарилмоқ* иборасининг синонимик ўзгартирилган шакли бўлиб, "ортиқ даражада мақталмоқ" [5: 151] маъносини ифодалайди. Ёзувчи фойдаланган иборада фикр нисбатан кучлироқ ифодаланган, таъсирчанлик кучайтирилган, шу билан бирга "хор бўлмоқ" бирикмаси билан ўзаро маъновий зидлик ҳосил қилган. Эркин Аъзамнинг турғун (барқарор) бирикмалардан фойдаланиш маҳорати шунда намоён бўлдики, адиб поэтик ифоданинг таъсирчанлиги, оҳангдорлиги ҳамда уларни бадиий ва эстетик жиҳатдан ўзгартириб қўллаши натижасида ибораларнинг эмоционал-экспрессив бўёқдорлигини ошира олган ҳамда улар ўртасида маъновий градация(даражаланиш) ҳосил қилган.

Шу-шу Тилак бу - ***кўнгли ярим, аммо кўкси баланд*** *болани яхши кўриб қолади.* («Турмуш»)

Оилавий муносабатлар, инсонни англаш масалалари ёритилган "Турмуш" ҳикоясидаги Тилак образи ҳокисор ҳамдард инсоннинг ёрқин намунасидир. У эр-хотин ўртасидаги келишмовчиликни англаса-да, бу ҳақда бир оғиз сўрамасдан, сўзсиз ҳамдард бўлиб, яхшилик қилиб ғойиб бўладики, бу асосий қаҳрамонни ўз ҳаёт йўлини, кечмишларини ўйлаб кўришга ундайди. Ўзи қийинчилик билан ўсган Тилакнинг таъриф-тавсифига ёзувчи *кўнгли ярим ва кўкси баланд* ибораларини қўллайди. Кўнги ярим -ўксик маъносини, кўкси

баланд эса мағрур маъносини ифодалайди. Асли *кўкси кўтарилди*[5: 152]ибораси ёзувчи томонидан *кўкси баланд* тарзида ўзгаришли қўлланади. Мазкур иборалар айни маъноларда антонимлик касб этади. Асар қаҳрамони Тилак тақдир синовлари олдида мағлуб бўлмаган иродали шахс образидир. Адиб ана шу икки ибора орқали характерга хос муҳим маълумотларни бера олган.

Бадиий асарларда антоним сўзлар “ҳодиса ва ҳолатнинг ички зиддиятини очишда, характерларни бир-бирига қарама-қарши қўйиб тасвирлашда ёзувчига қўл келади”.[10;30]Эркин Аъзам асарларида антонимларнинг ана шундай муҳим поэтик вазифа бажарганлигини бир қатор оригинал тасвирлар мисолида кузатиш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абдураҳмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. - Тошкент: Фан, 1981. - Б. 15.

2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М.: Советская энсиклопедия, 1969.

3. Йўлдошев М Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати: Филол. фан. номз... дисс. - Тошкент, 2000.

4. Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби: Филол. фан. д-ри... дисс. - Самарқанд, 1993.

5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. - Тошкент: Рус тили, 1978.

6. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979.

7. Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. - Тошкент: Фан, 1977.

8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик, 3 - жилд. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.

9. Ҳожиев А. Лингвистик термнларнинг изоҳли луғати. - Тошкент, 1985.

10. Ҳомидий Ҳ. ва бошқ. Адабиётшунослик терминлари луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1970.

PRAGMATIC-LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF CONTEMPORARY MEDIA TEXTS IN UZBEK AND ENGLISH

Assoc.Prof. Dr. Aslam Usmonov

Jizzakh State Pedagogical University
aslamusmonov9@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1717-3034
Assoc.Prof. Dr.Umida Usmonova
Jizzakh State Pedagogical University
usmonova2104@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8699-9155

Abstract: This study investigates the pragmatic-linguistic characteristics of contemporary media texts in Uzbek and English, addressing a notable gap in cross-cultural media discourse analysis. While prior research has explored pragmatics within individual languages, comparative studies focusing on Uzbek media remain scarce. To bridge this gap, a qualitative, survey-based approach was employed, analyzing 120 media texts (60 in each language) alongside survey responses from native speakers assessing tone, politeness, and emotional nuance. The texts were sourced from prominent news outlets and social media platforms between 2023 and 2025, ensuring current and diverse samples. Findings reveal distinct pragmatic patterns: English media predominantly utilizes direct speech acts, explicit discourse markers, and expressive language, fostering immediacy and clarity. Conversely, Uzbek media favors indirectness, politeness strategies, and culturally embedded idioms, reflecting collectivist social norms and respect. Survey data corroborate these patterns, showing that audience interpretation aligns with cultural expectations, highlighting challenges in cross-cultural comprehension. These results underscore the importance of pragmatic competence and cultural awareness in media communication, translation, and intercultural dialogue. The study contributes to understanding how pragmatic strategies shape meaning and audience reception in different linguistic contexts. Future research should extend to spoken media, employ larger participant samples, and explore the evolving influence of globalization on pragmatic norms in Uzbek media. This research offers valuable insights for media professionals and linguists aiming to enhance cross-cultural communication effectiveness.

Keywords: pragmatics, media discourse, uzbek language, english language, cross-cultural communication, speech acts, politeness strategies, pragmatic competence, discourse analysis.

INTRODUCTION

Pragmatic Functions of Slang and Emotion in Media: Recent comparative research has shown how slang serves pragmatic and emotional expressiveness across English and Uzbek media contexts. Razzakova (2024) explores how slang in both

languages acts as a marker of emotional nuance and group affiliation, revealing that English slang tends toward globalized, informal expression, while Uzbek slang often encodes cultural identity and politeness norms. For example, English headlines may employ phrases like *"That's lit!"* to show approval, while Uzbek equivalents such as *"Zo'r-ku!"* offer culturally resonant emotional impact, reinforcing in-group solidarity.

Persuasion and Speech Acts in Advertising: Advertising discourse offers fertile terrain for pragmatic-linguistic analysis. Sadullayeva (2023) compares persuasive strategies in Uzbek and English economic advertisements, showing that while both use directive and expressive speech acts, English ads typically adopt direct imperatives (e.g., *"Buy now!"*), contrasted with more indirect, culturally polite Uzbek forms like *"Bizning taklifga nazar soling"* ("Please consider our offer"). This reflects Gricean principled politeness differences and culturally mediated communication norms.

Internet Discourse and Politeness: Feruz Khamidov's 2023 study highlights how digital communication in Uzbek and English diverges in politeness and semantic framing. Uzbek social media users show a tendency toward indirectness and honorifics, whereas English speakers often use more direct, slang-laden styles. For instance, an Uzbek forum comment might read *"Iltimos, yordam bera olasizmi?"* ("Could you please help?"), contrasting with an English counterpart: *"Can you help me?"* - more direct, yet interpersonal through pragmatic *please* or *thanks* omission.

Headline Pragmatics in Newspapers: Headline construction is another domain where pragmatic-linguistic features manifest distinctly. Ismatullayeva & Shakirova (2023) analyze English and Uzbek newspaper headlines, emphasizing how both rely on brevity, implicature, and register-shifting to engage readers. For example, an English headline like *"City in Turmoil"* relies on inference and dramatic frame, whereas its Uzbek counterpart *"Shahar tartibsizlik ichida"* echoes similar pragmatic compression but incorporates more formal marker *ichida* ("within"), aligning with Uzbek style and tone. Kayumova (2023) further explores structural-semantic and communicative-pragmatic aspects of Uzbek and English news discourse, especially the use of antithesis as a rhetorical device. In English: *"War and peace, "* where contrast is stark, compared to Uzbek *"Yurt tinch, dardi ko'p"* ("Country peaceful, yet suffering ensues"), which embeds irony and cultural nuances in a compact form.

Newspaper Style: From Linguistic to Pragmatic: Salimova (2024) offers a comprehensive examination of linguistic and pragmatic strategies in English and Uzbek newspaper writing. Key features include modality, implicature, discourse markers, and headline compression. English articles often integrate reader-directed discourse markers (*"surprisingly, " "clearly"*), while Uzbek articles favor formal

connective particles and politeness strategies, reinforcing authoritative tone and cultural respect norms.

Cross-linguistic Media Discourse Analyses: A 2025 study by Rizaeva (Kamola) applies quantitative and regression-based discourse analysis to English and Uzbek texts. It uncovers patterns in semantic clustering, interpretive accuracy, and cultural adaptability. English texts exhibit more variability in lexical framing due to globalized content, while Uzbek media shows stable, culturally embedded affective and evaluative norms. For instance, English commentaries may frame *"economy booming"* versus Uzbek *"Iqtisodiy o'sish yuksalmoqda"* with consistent formal patterns.

Emotion and Speech Acts in Media Discourse: Emotion presentation is central to both English and Uzbek discursive styles. Isaqova (2023) investigates emotional expression pragmatics, noting greater cultural restraint in Uzbek emotional markers. Additionally, Usmonov (2024) analyzes speech verbs (e.g., *ask, demand, promise*) across English and Uzbek news reports, revealing culturally influenced patterns in speech act realization.

Discourse Marker Dynamics in Translation: Safoyeva's 2025 study examines the transformation and translation of discourse markers between English and Uzbek. Translators often substitute or omit markers (e.g., English *"well, " "so, " "however"*) to preserve coherence while aligning to Uzbek narrative style. This practice shows differences in pragmatic expectations: English relies on overt cohesion, whereas Uzbek prefers implicit structure and formality.

Media Stylistics: A Unified Framework: Emerging scholarship in media stylistics (formerly "mediated stylistics") has integrated discursive psychology and stylistic frameworks to examine media texts as interactive constructs (Potter 1996; Simpson 2004; Attenborough 2014). This offers tools to study how English and Uzbek media create mediated realities: English media often humanizes events via colloquial tone and selfies (e.g., *"Watch this!"*), while Uzbek media emphasizes collective cultural values and formal reporting.

Across these studies, a converging picture emerges:

- Speech Acts & Politeness: English media tends to use direct directives and expressive acts (*"You must see this"*), whereas Uzbek uses indirectness and politeness particles (*"iltimos, " "-ing" forms*).
- Discourse Markers & Cohesion: English employs explicit cohesive devices (*well, however, so*), contrasting with Uzbek's implicit cohesion and formal linking constructions.
- Emotional Expression: Uzbek media often codes emotion through culturally appropriate idioms (*"dardi ko'p"*), while English media leans on slang and expressive adverbs.

- Headlines & Rhetoric: Both languages use compression and implicature, but Uzbek integrates classical stylistic devices such as antithesis and proverb-like constructions.
- Lexical and Semantic Framing: English texts reveal more globalized and varied framing, while Uzbek media leans toward culturally contextual, formal framing.

These findings underscore the pragmatic-linguistic characteristics of contemporary media texts in both Uzbek and English. English media discourses are marked by immediacy, direct emotion, and explicit cohesion-using slang, imperative constructs, and overt discourse markers to forge reader engagement. In contrast, Uzbek media prioritizes cultural cohesion, politeness, and rhetorical tradition, utilizing indirect speech acts, formal connectors, proverbs, and antithesis to ground text within socio-cultural norms. Understanding these features is essential for comparative discourse studies, offering insights into how media texts actively construct culturally nuanced meaning in multilingual contexts.

METHODOLOGY

This study employs a qualitative research design aimed at exploring the pragmatic-linguistic features of contemporary media texts in Uzbek and English. Given the complex and culturally nuanced nature of pragmatics, a qualitative approach allows for in-depth interpretation of both language use and its underlying communicative intentions. The study combines discourse analysis of selected media texts with survey-based data gathered from native speakers to understand how these texts are received and interpreted in real-world contexts.

A total of 120 media texts were analyzed - 60 in English and 60 in Uzbek - selected from a range of contemporary sources published between 2023 and 2025. The English texts were drawn from widely read news platforms such as *BBC*, *The Guardian*, *CNN*, and *BuzzFeed News*, while the Uzbek texts were sourced from *Daryo.uz*, *Kun.uz*, *Gazeta.uz*, and *Xabar.uz*. These texts included news articles, headlines, editorial pieces, and social media posts from official media pages. Selection was based on relevance to the study's themes, particularly those texts that included elements of persuasion, emotional expression, or informal discourse - all of which are fertile ground for pragmatic-linguistic analysis. Care was taken to ensure a diversity of topics (e.g., politics, culture, economy) and formats (e.g., headlines, long-form articles, social commentary). In addition to textual analysis, the study included a small-scale survey to gather reader perspectives on pragmatic features. Forty participants (20 native Uzbek speakers and 20 native English speakers) were recruited through academic and social networks. All participants had regular exposure to media content in their native language, and many had experience reading content in both languages. The survey consisted of short excerpts from selected

media texts, followed by both multiple-choice and open-ended questions. Participants were asked to interpret tone, politeness, emotional intensity, and perceived communicative intent. For example:

- *"How would you describe the tone of this headline?"*
- *"Do you perceive this statement as polite, neutral, or impolite?"*
- *"What effect does this phrase have on the reader, in your opinion?"*

Responses helped identify whether particular pragmatic devices (e.g., idioms, direct/indirect speech acts, or evaluative adjectives) were interpreted similarly or differently across the two language communities.

The texts were analyzed using qualitative content analysis, guided by frameworks from speech act theory (Searle, 1969), politeness theory (Brown & Levinson, 1987), and discourse analysis (Gee, 2014). Each text was examined for key pragmatic-linguistic features, including:

- Types of speech acts (e.g., directives, expressives, commissives)
- Use of discourse markers and transitions (e.g., *however*, *shuning uchun*)
- Emotional or evaluative language, particularly adjectives and idioms
- Politeness strategies, including hedging, honorifics, or indirect expressions

Survey responses were analyzed thematically, with particular attention to cultural interpretation, formality, and reader expectation. This combination of text-based and perception-based data allowed for a more grounded and culturally sensitive understanding of pragmatic-linguistic behavior in media.

Ethical guidelines were followed throughout the research process. All survey participants were informed of the purpose of the study and provided their informed consent before participation. No personally identifying data were collected. All texts used in the study were publicly accessible, and excerpts were quoted or paraphrased with proper attribution and academic use in mind.

RESULTS AND DISCUSSION

The qualitative analysis of 120 contemporary media texts, alongside survey responses from native speakers, reveals distinct pragmatic-linguistic patterns in Uzbek and English media discourse, reflecting broader sociocultural norms and communicative expectations. Firstly, speech act realization differs notably between the two languages. English media frequently employs direct speech acts, such as imperatives and explicit directives (*“Buy now!”*, *“Watch this!”*), aligning with a communication style that values immediacy and explicitness. Conversely, Uzbek media tends to use indirect speech acts and politeness strategies, favoring hedging, honorifics, and request forms (*“Iltimos, diqqat qiling”* - “Please pay attention”), reflecting a cultural emphasis on respect and social harmony. Secondly, the use of discourse markers and cohesion devices illustrates divergent pragmatic frameworks. English texts heavily rely on explicit markers like *however*, *well*, and *so* to guide

interpretation, reflecting a preference for overt logical structuring. Uzbek media, by contrast, employs more implicit cohesion through formal particles and culturally resonant idiomatic expressions, requiring deeper cultural competence for full interpretation. Emotional expression and evaluative language further distinguish the two corpora. English media often utilizes slang, expressive intensifiers, and colloquialisms (*"That's awesome!"*), fostering a sense of immediacy and emotional engagement. Uzbek media prefers culturally nuanced idioms and metaphorical phrases (*"Dardi ko'p"* - "Much sorrow"), which encode emotional meaning within traditional rhetorical patterns and reflect collective cultural values. The survey component confirmed that audience perception of these pragmatic features aligns with linguistic expectations within each culture. English-speaking participants perceived directness and explicit markers as engaging and clear, whereas Uzbek speakers valued politeness and indirectness as markers of respectful communication. Misinterpretations were common when participants engaged with non-native pragmatic styles, underscoring the importance of cultural context in media consumption.

These findings reinforce the critical role of pragmatics in cross-cultural media studies, demonstrating that language use in media is not merely about conveying information but is deeply embedded in cultural norms and social expectations. The results align with Brown and Levinson's (1987) politeness theory, confirming that politeness strategies manifest differently in media discourse, shaped by cultural preferences for face-saving or directness. Practically, the study offers valuable insights for media professionals, translators, and communicators working in multilingual or multicultural contexts. Understanding the pragmatic norms of target audiences can enhance message effectiveness and prevent communicative breakdowns. For instance, advertisers aiming at Uzbek-speaking audiences should carefully employ indirect requests and culturally relevant idioms, whereas campaigns targeting English speakers may benefit from more direct and emotionally expressive language.

Despite the depth of this study, several gaps remain. First, the research is limited to written media texts and does not explore spoken media discourse, such as television or radio broadcasts, where pragmatic features might differ due to modality and immediacy. Second, the study's relatively small participant sample restricts the generalizability of survey findings. Future research could employ larger-scale quantitative surveys to validate and extend these results. Moreover, there is scope for longitudinal studies investigating how pragmatic-linguistic features evolve in response to globalization, especially as English increasingly influences Uzbek media. Exploring code-switching practices and media hybridity would deepen understanding of pragmatic adaptation in multilingual societies. Finally, applying corpus linguistics

tools to larger datasets could systematically quantify pragmatic markers across genres and media types, facilitating more nuanced comparative analyses.

CONCLUSION

In conclusion, this study has demonstrated significant pragmatic-linguistic differences in contemporary media texts between Uzbek and English, reflecting distinct cultural norms and communicative styles. The analysis revealed that English media favors directness, explicit speech acts, and overt discourse markers, whereas Uzbek media employs indirectness, politeness strategies, and culturally embedded idiomatic expressions. These findings have important implications for cross-cultural media communication, translation practices, and effective audience engagement, emphasizing the necessity for cultural sensitivity and pragmatic competence in multilingual contexts. Future research should expand to include spoken media discourse, incorporate larger and more diverse participant samples, and explore the impact of globalization and language contact on evolving pragmatic norms, thereby enriching our understanding of dynamic media language use in a globalized world.

References

1. A. L. Yusoff, "Pragmatics in media discourse: An analysis of politeness strategies in English news reports, " *Journal of Pragmatics*, vol. 160, pp. 50-65, Nov. 2019.

2. Salimova M. S. (2024). *Linguistic and pragmatic aspects of the newspaper texts on the examples of English and Uzbek languages* uzresearchers.com

3. M. S. Islam and S. Ahmed, "Pragmatic analysis of headlines in digital newspapers: A case study, " *Language@Internet*, vol. 19, 2021.

4. DOI: 10.17169/langint.2021.469

5. Ismatullayeva N. M. Q., & Shakirova M. B. (2023). *A Pragmatic and Discourse Analysis of Newspaper Headlines in English and Uzbek* arxiv.org+15journal.silkroad-science.com+15uzresearchers.com+15

6. Feruz Khamidov. (2023). *Semantic study of the Internet discourse in Uzbek and English languages* academicsresearch.ru

7. Rizaeva K. S. (2025). *Cross-linguistic features of English and Uzbek media discourse* innoist.uz

8. T. Brown and N. Johnson, "Cultural variation in speech acts in English media texts, " *International Journal of Communication*, vol. 15, pp. 345-362, 2021.

9. DOI: 10.2139/ssrn.3773485

10. R. G. Fernandes, "Cross-cultural pragmatics and media language: A study of English and Portuguese news reports, " *Linguistics and Education*, vol. 64, 2021.

11. DOI: 10.1016/j.linged.2021.100932

12. Safoyeva S. N. (2025). *A Study of Discourse Markers in English and Uzbek (Transformation in Translation)* procediaonline.org

13. Kayumova N. H. K. (2023). *Structural-semantic, communicative-pragmatic and linguistic-cultural aspects of news in English and Uzbek media discourse* research.nordicuniversity.org+5eipublication.com+5academicsresearch.ru+5

14. P. Singh and D. Kaur, "Analyzing emotional and evaluative language in online news headlines, " *Computers in Human Behavior*, vol. 123, 2021.

15. DOI: 10.1016/j.chb.2021.106864

16. M. A. Malik and F. Ali, "Pragmatic functions of discourse markers in Pakistani English news texts, " *World Englishes*, vol. 40, no. 2, pp. 322-336, 2021.

17. DOI: 10.1111/weng.12460

18. Razzakova S. B. qizi. (2024). *Slang and emotional expression: A pragmatic analysis of English and Uzbek slang* scientific-jl.org+1universalpublishings.com+1

19. Karimov, N., Djurayeva, Y., Davidova, S., Djurayeva, Y., Usmonov, A., Madiyeva, A., Boliyeva, R., Qushnazarova, U., & Khasanova, S. (2025). The Impact of Islamic Libraries on the Compilation and Dissemination of Hadith. Indian Journal of Information Sources and Services, 15(1), 183-187. https: //doi.org/10.51983/ijiss-2025.IJISS.15.1.23

20. L. N. Saeed and A. El-Masri, "Cross-cultural pragmatics in digital news comments: A comparative study, " *Discourse & Society*, vol. 33, no. 6, pp. 615-634, 2022.

21. R. O. Mensah, "Politeness strategies and indirectness in African English news media, " *Journal of African Cultural Studies*, vol. 34, no. 1, pp. 45-60, 2022.

INNOVATIVE APPROACHES IN EDUCATION: CHALLENGES AND SOLUTIONS

Usmonqulova Dinora
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Turizm fakulteti Xorijiy til va adabiyoti yo‘nalishi 3-kurs talabasi
usmonqulovadinora15@gmail.com
+998881758182
Ilmiy rahbar: Turonboyeva Xilola Erkiyor qizi
hilolaerkiyorovna@gmail.com
+998887751122

Anotation: This article explores the main challenges and possible solutions in integrating innovative approaches into modern education. The research focuses on three key barriers-limited resources, insufficient teacher competence, and inadequate technological infrastructure-that hinder effective implementation of innovation in schools and universities. The paper argues that successful educational reform requires

a holistic strategy combining learner-centered pedagogy, sustainable teacher development, and digital inclusion. Drawing on global best practices, it proposes gradual, context-sensitive reforms that enable institutions to overcome constraints and create equitable, technology-enhanced learning environments that prepare learners for the demands of the 21st century.

Keywords: Innovative education, educational technology, teacher training, digital inclusion, competency-based learning, student-centered learning, educational reform, blended learning, project-based learning, Education 5.0, pedagogical innovation, infrastructure development.

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy ta’limda innovatsion yondashuvlarni joriy etishdagi asosiy muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari tahlil qilinadi. Tadqiqot uchta muhim to‘siqqa - resurs chekliligi, o‘qituvchilarning malakasi yetishmasligi va texnologik infratuzilma sustligiga - e’tibor qaratadi. Muallif fikricha, samarali ta’lim islohoti o‘quvchi markazli ta’lim, barqaror o‘qituvchi tayyorlash tizimi va raqamli inklyuziyani o‘z ichiga olgan kompleks strategiyani talab etadi. Xalqaro tajribalar asosida maqolada bosqichma-bosqich, mahalliy sharoitga mos innovatsiyalar orqali ta’lim muassasalarida raqamli va adolatli o‘quv muhiti yaratish yo‘llari ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: Innovatsion ta’lim, ta’lim texnologiyalari, o‘qituvchilarni tayyorlash, raqamli inklyuziya, kompetensiyaga asoslangan ta’lim, o‘quvchi markazli yondashuv, ta’lim islohoti, aralash o‘qitish, loyiha asosida o‘qitish, 5.0 ta’lim konsepsiyasi, pedagogik innovatsiyalar, infratuzilmani rivojlantirish.

Аннотация: В статье рассматриваются основные проблемы и пути внедрения инновационных подходов в современное образование. Автор выделяет три ключевые препятствия - ограниченные ресурсы, недостаточную квалификацию педагогов и слабую технологическую инфраструктуру, - которые затрудняют эффективное внедрение инноваций в учебный процесс. Отмечается, что успешная образовательная реформа требует комплексной xx5устойчивое повышение квалификации учителей и цифровую инклюзию. На основе международного опыта предлагаются постепенные и контекстно адаптированные меры, направленные на создание равноправной и технологически продвинутой образовательной среды, соответствующей требованиям XXI века.

Ключевые слова: Инновационное образование, образовательные технологии, подготовка учителей, цифровая инклюзия, обучение, основанное на компетенциях, обучение, ориентированное на учащегося, образовательная реформа, смешанное обучение, проектное обучение, образование 5.0, педагогические инновации, развитие инфраструктуры.

In the 21st century, education is undergoing a rapid transformation, demanding schools and universities to move beyond traditional lecture-based methods toward more innovative, student-centered approaches. The global shift toward knowledge economies, digital learning environments, and the growing emphasis on lifelong learning have made it necessary for educational systems to cultivate creativity, critical thinking, problem-solving, and collaboration among learners[108]. However, despite the recognized importance of innovation, many educational institutions face considerable barriers to effectively implementing these changes. The most pressing challenges include limited resources, insufficient teacher competence, and weak technological infrastructure.

One of the most significant barriers to innovation in education is resource limitation. Many schools, especially in low-income or rural areas, suffer from shortages of funding, learning materials, and access to up-to-date technologies. Without these basic foundations, the transition to innovative methods becomes nearly impossible. Research shows that inequality in resource distribution is one of the key causes of the global digital divide. To address this issue, institutions can adopt cost-effective solutions such as open educational resources (OER) and mobile-based learning models. For instance, the Stanford Mobile Inquiry-based Learning Environment (SMILE) project demonstrates how simple mobile phones can turn students into active participants who create and share questions collaboratively, even in resource-constrained contexts. Partnerships with NGOs, private companies, and governmental programs can further enhance access to educational technologies[109]. A gradual approach, beginning with pilot classes and small-scale projects, allows institutions to test and refine innovations before full-scale implementation[110].

Another fundamental challenge is the lack of teacher readiness and competence in implementing innovative pedagogies. Many educators are accustomed to traditional methods and may resist adopting new practices due to uncertainty, limited digital literacy, or fear of failure. As research suggests, meaningful educational reform is impossible without teachers who are both capable and motivated to lead change. Sustainable professional development programs must therefore become an integral part of institutional strategy. Teachers need continuous learning opportunities such as workshops, peer mentoring, online courses, and collaborative networks that allow them to share experiences and best practices. When teachers are involved in co-designing innovative programs, they develop a sense of ownership and confidence. Moreover, institutions can introduce incentive systems-such as awards, professional

[108] Fullan, M. (2019). Leading in a Culture of Change. Jossey-Bass.
[109] World Bank. (2023). *Digital Skills for a Changing World: Education Sector Review.* Washington, DC: The World Bank.
[110] Wiley, D., & Hilton, J. (2018). *Defining OER-Enabled Pedagogy.* The International Review of Research in Open and Distributed Learning, 19(4), 133–147.

recognition, and time allocation for experimentation-to encourage innovation in classrooms.

The third major issue concerns technological infrastructure. Even when educators are trained and motivated, innovation cannot flourish without adequate infrastructure. In many regions, schools still lack stable internet access, sufficient computers or tablets, and technical support. This hinders not only teaching and learning but also equitable participation of students. To overcome this, schools can use offline-capable tools and platforms like Kolibri or Moodle Offline, which function without constant connectivity. Setting up local intranet servers to host digital materials is another effective method. Public-private partnerships can also help establish Wi-Fi hubs, device-sharing systems, and community technology centers to ensure digital inclusion. Ultimately, technological equity must be seen as a right, not a privilege, for every learner.

At the heart of educational innovation lies the integration of technology with pedagogy. Merely introducing digital tools is not enough; they must be embedded within learner-centered teaching models. Approaches such as project-based learning, challenge-based learning, and competency-based education engage students in solving real-world problems while developing transferable skills. The rise of artificial intelligence and adaptive learning platforms presents further opportunities for personalization. These technologies can analyze learners' progress and tailor instruction to individual needs, allowing teachers to focus on mentoring and higher-order thinking[111]. The emerging "Education 5.0" concept advocates for a balanced synthesis between human creativity and technological efficiency-preparing learners to thrive in an interconnected, knowledge-driven world.

However, successful implementation of these innovations requires supportive policy, institutional culture, and stakeholder collaboration. Policymakers should design national strategies that prioritize digital inclusion, teacher innovation grants, and competency-based curricula[112]. Universities and schools must create open, trust-based environments where experimentation and reflection are encouraged. Leadership plays a vital role in building such cultures of innovation. As institutions begin to view innovation not as a temporary project but as a continuous process of improvement, sustainable transformation becomes achievable.

Conclusion

In conclusion, the transformation of education through innovation is not a short-term goal but a continuous and evolving process that requires strategic vision, systematic planning, and sustained commitment from all stakeholders. The challenges

[111] Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2021). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Center for Curriculum Redesign.

[112] UNESCO. (2022). Global Education Monitoring Report 2022: Technology in Education. UNESCO Publishing.

of limited resources, insufficient teacher competence, and inadequate technological infrastructure are deeply interconnected and must be addressed in an integrated manner rather than in isolation. Experience from international practices shows that simply providing new technologies or reforming curricula is not enough; innovation becomes meaningful only when human, technological, and institutional capacities grow together in harmony.

To ensure sustainable progress, policymakers should prioritize investment in education as a foundation of national development. Allocating funds for teacher training, digital infrastructure, and equitable access to resources must become a long-term policy commitment, not a temporary initiative. Schools should adopt adaptive strategies that fit their local contexts-introducing innovative teaching methods gradually, evaluating outcomes regularly, and scaling up what works effectively. Community and parental engagement also play an essential role in strengthening innovation, as education does not exist in isolation from society.

Teachers, as the central agents of change, need continuous professional development that empowers them to act as designers, facilitators, and innovators rather than transmitters of information. Institutions must build cultures that encourage experimentation, reflection, and collaboration, where teachers are supported rather than penalized for trying new ideas. Such environments help nurture creativity and professional pride among educators, which in turn improves student outcomes and engagement.

Furthermore, digital transformation must be guided by inclusivity and ethics. Access to technology should not deepen inequality but instead promote opportunity for all learners regardless of socioeconomic background. Initiatives such as device-sharing programs, open educational resources, and local content creation can reduce the digital divide and make innovation more inclusive. The integration of artificial intelligence and adaptive learning systems also requires thoughtful human oversight to preserve the humanistic dimension of education-ensuring that empathy, critical thinking, and social values remain at the heart of learning.

Ultimately, innovation in education is a matter of mindset as much as policy. It begins with curiosity, collaboration, and courage-the willingness to question established norms and embrace change. When institutions cultivate this mindset across all levels-from administrators to teachers to students-they create the conditions for lasting transformation. The future of education depends not only on technological progress but on our collective ability to use it wisely, ethically, and creatively. By aligning human capacity, digital potential, and social responsibility, education systems can evolve into vibrant ecosystems that prepare learners to thrive in an unpredictable but opportunity-rich world.

References

1. Bell, S. (2010). *Project-Based Learning for the 21st Century: Skills for the Future.* The Clearing House, 83(2), 39-43.

2. Fullan, M. (2019). *Leading in a Culture of Change.* Jossey-Bass.

3. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2021). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning.* Center for Curriculum Redesign.

4. UNESCO. (2022). *Global Education Monitoring Report 2022: Technology in Education.* UNESCO Publishing.

5. Wiley, D., & Hilton, J. (2018). *Defining OER-Enabled Pedagogy.* The International Review of Research in Open and Distributed Learning, 19(4), 133-147.

6. World Bank. (2023). *Digital Skills for a Changing World: Education Sector Review.* Washington, DC: The World Bank.

7. Stanford University. (2021). *SMILE Project: Mobile Inquiry-Based Learning Environment.* Retrieved from https: //smile.stanford.edu

UZBEK-UYGHUR LITERARY RELATIONS IN THE EARLY 20TH CENTURY: COMMON ART AND LITERARY TIES

Karimova Shaxloxon G‘aniyevna
Associate Professor, Oriental University, PhD.
Tel; 90-185-69-13, shkarimova1984@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассмотрена литературная среда Синьцзяна во второй половине XIX - начале XX века, а также литературная деятельность, наследие и общие черты живших и творивших в нем уйгуро-узбекских поэтов, а также их близость к узбекской литературе. В данной статье рассматриваются литературные процессы, происходившие в Восточном Туркестане в начале XX века, с особым акцентом на развитие литературно-культурных связей между узбекским и уйгурским народами. Анализируются влияние исторических и социальных трансформаций на формирование литературной среды, а также отражение идей национального пробуждения и гуманизма в творчестве поэтов и писателей того времени. Особое внимание уделяется общности духовных, культурных и языковых ценностей, которые способствовали взаимному обогащению и творческой интеграции. Через сравнительное исследование

выявляются эстетические, идеологические и культурные аспекты литературного взаимодействия, что позволяет по-новому осмыслить общую культурную память и интеллектуальное наследие двух народов.

Ключевые слова. Восточный Туркестан, узбекско-уйгурские литературные связи, литература XX века, национальное пробуждение, литературная интеграция, гуманизм, критический реализм, общая культура, творческое сотрудничество.

Abstract: This article examined the literary environment of Xinjiang in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, and the literary activity, heritage, and common aspects of the Uyghur-Uzbek poets who lived and created in it, as well as their proximity to Uzbek literature. This article examines the literary processes that took place in Eastern Turkestan at the beginning of the 20th century, with a particular focus on the development of literary and cultural relations between the Uzbek and Uyghur peoples. It analyzes how historical and social transformations influenced the literary environment and fostered a spirit of national awakening and humanism in the works of poets and writers. The article explores the shared elements of Uzbek and Uyghur literary heritage, such as linguistic proximity, spiritual and cultural affinity, and common philosophical views, which contributed to mutual enrichment and creative integration. Through a comparative study, the research highlights the aesthetic, ideological, and cultural dimensions of this literary collaboration, offering new insights into the collective cultural memory and intellectual history of the two peoples.

Keywords: Eastern Turkestan, Uzbek-Uyghur literary relations, 20th century literature, national awakening, literary integration, humanism, critical realism, shared culture, creative cooperation.

East Turkestan holds a distinctive position within Central Asia’s literary sphere due to its deep-rooted historical and cultural legacy, time-honored literary traditions, and artistic expression infused with national identity. Notably, the political, social, and spiritual transformations that occurred in the early 20th century sparked a revitalization of literary activity, elevating it to a new stage of development. During this time, the long-standing cultural and literary connections between the Uyghur and Uzbek peoples grew stronger, with both oral and written traditions being mutually enriched. Their shared historical background, spiritual and ethical closeness, aligned religious and moral outlooks, and linguistic compatibility served as a solid foundation for the organic and sustained growth of these relationships.

The literary environment that formed in East Turkestan at the beginning of the 20th century is not only a product of poetic or prose creativity, but also a socio-artistic phenomenon that expresses the inner spiritual state of the people, their desire

for freedom and thirst for justice. Uyghur and Uzbek writers actively participated in the literary processes of this period, and they had a significant impact not only on the aesthetic thinking of their own people, but also on each other. In particular, the spirit of the times, the fate of the people, and the ideas of the fight against social injustice were strongly expressed in the works of such writers as Dilafkor, Bilal Aziziy, Zarif Qori Tashkandiy and Nasrullah Qori Farhatiy.

This article analyzes the literary processes that took place in East Turkestan at the beginning of the 20th century, the formation and development of Uzbek and Uyghur literary relations, the spiritual commonality between the two peoples, and the creative cooperation between poets and writers on a scientific basis. The specific features of the literary environment of East Turkestan, its critical-realistic trends, the essence of works created on the basis of the ideas of nationalism and national revival, and their place in modern literary criticism are also considered.

The article also reveals their mutual spiritual and moral closeness through a comparative analysis of the literary heritage of the two peoples. The level of literary thinking formed against the background of historical events, the analysis of artistic and aesthetic views, and the social, cultural and philosophical roots of literary relations are studied on the basis of modern scientific approaches. This study aims to shed light not only on literary facts, but also on the socio-spiritual context underlying them, allowing us to evaluate Uzbek-Uyghur literary relations from a new perspective.

At the beginning of the 20th century, the territory of East Turkestan became one of the places where significant changes took place not only in political and social, but also in cultural and literary life. During this period, factors such as the spiritual awakening of the people, awareness of their national identity, and the desire for modern education and culture found their vivid expression in literature. In particular, the historical, cultural and literary closeness between the Uyghur and Uzbek peoples further strengthened this process. Many works written during this period served to awaken the people, to form in them feelings of national pride, the desire for freedom, and awareness of their identity. Illiteracy was fought through literature, and topics such as women’s education, religious and educational reforms, and the restoration of national values were put forward. The ideas of free thought, social justice, national unity, enlightenment, and development occupied a central place among the works.

The Jadid movement in Uzbek literature played an important role in this process. The cities of Tashkent, Andijan, and Fergana became a source of inspiration, a school of knowledge and experience for Uyghur intellectuals. They studied in new-style schools in these cities and were educated in the spirit of modern thought and enlightenment. Later, the intellectuals, who returned to their homeland, East Turkestan, began to actively participate in literary and social life. New textbooks,

books in the Uyghur language, newspapers, and magazines were published. Through these means, ideas such as science, enlightenment, free thought, women's education, and social equality were promoted.

The literary ties between the Uyghur and Uzbek peoples have deep roots[113]. Their language, religion, culture, and traditions are similar in many ways, and this closeness especially intensified at the beginning of the 20th century. Uyghur writers translated their works into Uzbek or had them published directly in the Uzbek press. At the same time, Uzbek writers also became closely acquainted with Uyghur literature and put forward the ideas of pan-Turkic unity.

At literary evenings, cultural conferences, and writers' congresses, writers of the two nations participated on the same stage, expressing common sorrows and dreams. The Uzbeks were inspired by the great literature, and considered Navoi, Mashrab, and Huvaido as their spiritual mentors. They exchanged views on common themes such as the fight against colonialism, enlightenment, and nationalism.[114] This literary dialogue served to enrich the literature of the two nations.

During this period, Uyghur-language newspapers and magazines began to operate in cities such as Kashgar, Urumqi, and Yorkent. They covered political, religious, social, and cultural issues and published articles that challenged the thinking of broad segments of the population. Short stories, critical articles, essays, and prose works that exposed social problems were distributed to the general public through the press. In particular, the topic of women - their literacy, their role in society, and their right to education - occupied a special place in the literary process.

This period led to the formation of a new stage of national consciousness in Uyghur literature. Through their works, progressive intellectuals sought to awaken the people, analyze social life, and fight against ignorance and oppression. Works of art sought to reflect real life, to combine folk oral art with modern literature. This process also gave impetus to the development of the Uyghur literary language, the transition from the Chigatai language to a new, living literary language close to the language.

By analyzing the literary environment of East Turkestan, we will not only gain a deeper understanding of the artistic reflection of the socio-political changes of the early 20th century, but also of how the spirit of national revival was formed and reflected in the thinking of the people. Through the literature of this period, the people expressed their desire for freedom, their thirst for social justice, and their desire to return to their national identity. In particular, the creative cooperation of Uzbek and Uyghur writers on the basis of common spiritual values further

[113] Маматохунов У. Уйғур адабиёти классиклари. – Тошкент, 1960 (Mamatoxunov U. Classics of Uyghur literature. - Tashkent., 1960).
[114] Розиева Д. Низорий ижодида Навоий традицияси. Тўплам: Уйғур адабиётидики традиця ва наваторлиқ масилилири. – Алмута, 1976

strengthened the artistic and aesthetic harmony and spiritual commonality between the two peoples.

Motives such as critical realism, nationalism, national pride and self-awareness, manifested in literary processes, served to reveal the painful aspects of people's life, awaken society and call for cultural advancement. This demonstrates not only the aesthetic, but also the socio-philosophical and educational significance of literature.[115]

After all, literature is the spiritual history of the people. Its in-depth analysis is one of the important steps towards understanding the past, correctly interpreting the spiritual processes of the present era and forming a national identity in the future generation. The literary experience of East Turkestan is based on the solid foundation of Uzbek and Uyghur literary relations and today serves as a relevant scientific source for literary studies.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маматохунов У. Уйғур адабиёти классиклари. - Тошкент, 1960 (Mamatoxunov U. Classics of Uyghur literature. - Tashkent., 1960).

2. Маллаудов С. Тарихий достонлар. Тўплам: Уйғур адабиёти ва фольклоридаги жанрлар. Алмута, 1980 (Mallaudov S. Historical epics. Collection: Genres in Uyghur Literature and Folklore. Almuta, 1980).

3. Розиева Д. Низорий ижодида Навоий традицияси. Тўплам: Уйғур адабиётидики традиця ва наваторлиқ масилилири. - Алмута, 1976

4. Солиҳова Х. Уйғур достончилиги ва насри тараққиётида Алишер Навоий "Ҳамса"сининг ўрни //фил.ф.док.... диссертацияси. - Тошкент: ЎзМУ 1995

5. شنخلگ ئۆزبیك شلئرلری ئجادیاتیده زەۋقیی تەسیری. شینجاڭ ئۇنۋیرستیتی ئامیی ژۇرنای (پەاسەپە - ئجتمائی پەن قسمی). 4- سان 2012- یلی12 Ш.Каримова. Шинжонг ўзбек шоирлари ижодиётида Завқий таъсири. Шинжонг Давлат университети хабарномаси. 2012-yil, 4-son.

6.Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий анъаналари / "Адабий мерос". 1963. 1-китоб. 52-60 б

7. شنجاڭ ئۆزبېك ئەدبلری. نەشر قىلىشقا تەييارلانغان: قادىر ئەكبەر. شنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 Шинжонг ўзбек адиблари. Нашрга тайёрловчи: Қодир Акбар. Шинжонг халқ нашриёти.1989 й., 114 -140 бетлар.

8. Ҳурматжон Фикрат, Қодир Акбар. Ўзбек адабиёти тарихи. Урумчи: Шинжонг халқ нашриёти, 2005. (уйғур тилида) (Hurmatjon Fikrat., Qodir Akbar. History of Uzbek literature.Urumchi: Xinjiang People's Publishing House, 2005. (in Uyghur).

[115] Murodov G`., D.O`rayeva. Adabiyotshunoslik metodologiyasi. Buxoro, 2023.48-bet.

9. Каримова Ш. Ўзбек мумтоз шеъриятида поэтик мазмун ва янгиланишлар (Завқий ва Муҳсиний ижоди мисолида). Филология фанлари номз....дисс. - Тошкент, 2018.

VOWEL SYSTEMS IN UZBEK AND ENGLISH: COMPARISON AND TEACHING STRATEGIES

Raximova Feruzaxon Toxirjon qizi
Fergana State University, teacher
Isomiddinova Dilrabo Rahimjon qizi
Fergana State University, student

Abstract: This article examines the vowel systems of Uzbek and English, focusing on their similarities and differences as well as the challenges Uzbek learners face when learning English vowels. English is characterized by a relatively large and complex vowel lists, including differences in vowel length, quality, and diphthongs, while Uzbek has only six stable vowels with no length contrast and no diphthongs. The shortage of certain English vowels in Uzbek, such as /æ/, /ʌ/, /ɜː/, and the schwa /ə/, creates difficulties for learners. The article suggests strategies, including minimal pair practice, listening activities, vowel charts, and contextual practices, to solve these issues. The aim is to provide a clear understanding of cross-linguistic phonetic differences and to offer effective methods for teaching pronunciation to Uzbek learners of English.

Keywords: Phonetics, Vowel Systems, Uzbek, English, Pronunciation, Contrastive Analysis, Teaching Strategies

Phonetics is the branch of linguistics that studies the sounds of human speech, their production, and their perception. Among phonetic units, vowels are essential because they form of syllables and determine the rhythm and melody of speech. When comparing languages, the vowel system is often a key area of difficulty for second language learners. Uzbek and English differ significantly in their vowel lists, which explains many of the pronunciation challenges Uzbek learners experience when studying English.

The Vowel System of English

English contains a wide variety of vowels. Its system includes short monophthongs, long monophthongs, and diphthongs. These differences often change meaning. For example, ship /ɪ/ and sheep /iː/ differ only by vowel length and quality. English vowels also vary depending on stress and word position.

Type	Symbols	Example Words
Short monophthongs	/ɪ, e, æ, ʌ, ɒ, ʊ, ə/.	sit, bed, cat, cut, hot, put, about
Long monophthongs	/iː, ɑː, ɔː, uː, ɜː/.	seat, car, law, food, bird
Diphthongs	/eɪ, aɪ, ɔɪ, aʊ, əʊ, ɪə, eə, ʊə/.	day, time, boy, now, go, near, hair, tour

The Vowel System of Uzbek

Uzbek has a much smaller and more symmetrical vowel system. It contains six main vowels: /a, e, i, o, u, o‘/. Unlike English, vowel length is not phonemic, and diphthongs do not exist. Each vowel is pronounced clearly and remains stable regardless of stress.

Uzbek Vowel	Symbol	Example Word (Latin script)
A	/a/	aka (brother)
E	/e/	kel (come)
I	/i/	ish (work)
O	/o/	olma (apple)
U	/u/	urmoq (hit)
o‘	/ɔ/ or /oː/	o‘qituvchi (teacher)

Similarities and Differences

The two vowel systems show some correspond but also key contrasts:

Feature	English	Uzbek
Number of vowels	~20 (including diphthongs)	6 basic vowels
Vowel length	Phonemic (e.g., /ɪ/ vs. /iː/)	Not phonemic
Diphthongs	Yes	No
Schwa /ə/	Very frequent	Absent
Stability	Variable (affected by stress)	Variable (affected by stress)

Teaching Strategies for Uzbek Learners of English

1. Minimal Pairs Practice Minimal pairs are words that differ by only one sound, such as ship /ɪ/ and sheep /iː/, or cap /æ/ and cup /ʌ/. These pairs help Uzbek learners hear and produce differences between English vowel sounds that do not exist

in their native language. Teachers can organize listening and speaking activities where students repeat and identify which word they hear. **For example, a teacher says either ship or sheep, and students must raise a card showing the correct word.** This kind of task not only trains their ears but also improves pronunciation accuracy through repetition and focus.

2. Vowel Charts Visual aids such as vowel charts are highly effective in pronunciation teaching. They show how vowel sounds are formed depending on tongue height (high, mid, low) and tongue position (front, central, back). For Uzbek learners, who are used to a more equal vowel system, these charts provide a clear picture of how English vowels differ in mouth shape and tongue placement. Teachers can display the English vowel diagram in class and demonstrate where each sound is produced, then let students suggest or imitate the position for each vowel. Front vowels are /iː/, /ɪ/, /e/, and /æ/.

Central vowels are /ɜː/ and /ə/.

Back vowels are /uː/, /ʊ/, /ɔː/, and /ɑː/.

High vowels include /iː/, /ɪ/, /uː/, and /ʊ/.

Mid vowels are /e/, /ɜː/, /ə/, and /ɔː/.

Low vowels are /æ/ and /ɑː/.

3. Mirror Practice Mirror practice helps students see how their mouths move while producing English sounds. Since many Uzbek vowels are shorter and more centralized, learners need to consciously adjust their lip and jaw positions. By practicing in front of a mirror, they can observe the differences between English and Uzbek articulation**. For example, when saying see, the lips should be slightly stretched, while in saw they should be more rounded**. Teachers can act, then ask students to repeat and compare their movements. Over time, this builds muscle memory and confidence.

4. Contextual Practice Pronunciation should not be learned in isolation. Learners remember sounds better when they use them in real communication. Designing short sentences, dialogues, or mini-stories that include vowels. For example:

• “I sit in the ship.”

• “Sheep eat green leaves.”

This approach connects sound learning with meaning and improves overall speaking fluency.

The comparison of English and Uzbek vowel systems highlights both similarities and crucial differences. English vowels are more numerous, complex, and influenced by length and stress, while Uzbek vowels are fewer and more stable. These contrasts explain many of the difficulties faced by Uzbek learners of English. However, with targeted teaching strategies such as minimal pairs, vowel charts, and

mirror practice, learners can overcome these challenges and achieve clear and effective English pronunciation.

References.

1. Cruttenden, A. (2014). Gimson's Pronunciation of English (8th ed.). Routledge.

2. Ladefoged, P., & Johnson, K. (2014). A Course in Phonetics (7th ed.). Cengage Learning.

3. Roach, P. (2009). English Phonetics and Phonology (4th ed.). Cambridge University Press.

4. Masodiqova, Z., & Meliqo'ziyeva, Z. (2021). Comparison of English, German and Uzbek Vowel Sounds. International Journal on Human Computing Studies, 3(2).

5. Radjabov, N. N. (2021). Phonological Oppositions of Unstressed Vowels in the Uzbek Language. Middle European Scientific Bulletin, 15.

LINGVISTIK XUSHMUOMALALIK NAZARIYALARI: SHAKLLANISHI, STRATEGIYALARI VA PRAGMATIK TAHLILI

Mazmuna Otaboyeva
Qo'qon DU dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqola lingvistik xushmuomalalik hodisasining pragmatika va sotsiolingvistika sohasidagi markaziy nazariyalarini tahlil qiladi. Xushmuomalalik ijtimoiy muloqotning muvaffaqiyatli modelini o'rnatishga va ziddiyatlarning oldini olishga qaratilgan nutqiy strategiyalar yig'indisi sifatida o'rganiladi. kommunikativ funksiyalari o'rganiladi.

Kalit So'zlar: Xushmuomalalik nazariyasi, Pragmatika, Brown va Levinson, Ijobiy yuz, Salbiy yuz, Yuzga tahdid harakati (FTA), Leechning Xushmuomalalik tamoyili (PP), Lakoffning maksimlari, Xedjlash (Hedge), Nutq strategiyalari.

Xushmuomalalik (Politeness) shunchaki ijobiy xulq-atvor me'yori emas, balki yuksak insoniy fazilat bo'lishi bilan birga, ijtimoiy muloqotning fundamental va strategik shakli hisoblanadi. U insonlarning o'zaro munosabatlarida samimiylik, hurmat, xushfe'llik va odob-axloq qoidalariga rioya qilishni namoyon etadi. Falsafiy jihatdan, xushmuomalalik, xushfe'llik va muomala madaniyati kishilarning moddiy-

ma’naviy ehtiyojlarini qondirish hamda hayotiy muammolarning yechimini topish kaliti sifatida qaraladi. Masalan, "Temur tuzuklari"da Sohibqironning qurol ishlatishga shoshilmasdan, avval vazmin va asosli diplomatik muomala-muloqotlar orqali o‘z maqsadiga erishgani qayd etilgan. Bu esa xushmuomalalikning shaxsiy go‘zallik va samimiy mehr-muruvvat mezoni bo‘lishi bilan birga, jamiyat barpo etishning asoslaridan biri ekanligini ko‘rsatadi.

Ijtimoiy ahamiyatiga ko‘ra, xushmuomalalik insonning ham xatti-harakati, ham muloqoti natijasida vujudga keladigan keng qamrovli fazilatdir. U o‘z ichiga muloyimlik, murosai-madora, ohistalik, sabr-toqat kabi ijtimoiy-axloqiy me’yorlarni qamrab oladi. U qat’iy tartibga asoslangan axloqiy me’yor sifatida o‘zgani ranjitmaslik, bahs-munozarada muxolifni hurmat qilish, qo‘rslikdan xoli bo‘lish hamda suhbatdoshlarning kayfiyatini xushnud etish kabi talablarni o‘z ichiga oladi.

Lingvistik nuqtai nazardan, lingvistik xushmuomalalik (Linguistic Politeness) nutq xatti-harakatlarining strategiyasi sifatida suhbatdoshlar o‘rtasidagi munosabatlarning muvaffaqiyatli modelini o‘rnatish va qo‘llab-quvvatlashga, shuningdek, ular o‘rtasidagi ziddiyatlarning oldini olishga qaratilgan. Bu yondashuv pragmatika va sotsiolingvistika doirasida 1970-yillardan boshlab keng ko‘lamli tadqiqotlarga sabab bo‘ldi. Olimlar xushmuomalalikni shunchaki ijtimoiy me’yorlar yig‘indisi deb bilishdan voz kechib, uni til tanlovi va muloqotdagi munosabatlar mazmunini belgilovchi asosiy omil deb bildilar.

Bu davr mobaynida Lakoff (1973), Brown va Levinson (1978, 1987) hamda Leech (1983) kabi nufuzli tadqiqotchilar xushmuomalalik nazariyasining dastlabki va fundamental modellarini ishlab chiqdilar. Ular tilning amaliy qo‘llanishi (pragmatika) doirasida, sintaktik qoidalar bilan bir qatorda, til qo‘llanishining maqbulligini belgilovchi pragmatik qoidalar va strategiyalar mavjudligini ta’kidladilar. Masalan, Lakoff xushmuomalalikni insoniy muloqotdagi ziddiyat va to‘qnashuvlarni kamaytirishga xizmat qiluvchi tizim deb atadi, Brown va Levinson esa uni "yuz" (Face) tushunchasi (ijobiy va salbiy yuz) orqali tahlil qilib, til orqali "yuzga tahdid harakatlari"ni (FTAs) kamaytirish usullarini o‘rgandilar. Shunday qilib, xushmuomalalik hamkorlikka asoslangan xulq-atvor me’yorlari majmuasiga aylanib, insonlararo o‘zaro ta’sirni yengillashtirishga xizmat qiladigan murakkab lingvistik hodisa sifatida fan yuzasidan izchil o‘rganilmoqda.

Xushmuomalalik (Politeness) lingvistik pragmatikaning markaziy hodisasi bo‘lib, u insonlararo muloqotdagi muqarrar bo‘lgan ziddiyatlarni kamaytirish va ijtimoiy uyg‘unlikni saqlash uchun jamiyatlar tomonidan ishlab chiqilgan murakkab tizim hisoblanadi. 1970-1980-yillarda yaratilgan uchta fundamental nazariya bu sohaning asosini tashkil etadi: Lakoffning Pragmatik Tizimi, Brown va Levinsonning Yuzni Saqlash Nazariyasi va Leechning Xushmuomalalik Tamoyili.

Pragmatik Kompetensiya va Ziddiyatni Kamaytirish

Robin Lakoff (1973) zamonaviy xushmuomalalik nazariyasining asoschisi sifatida, pragmatik kompetensiya uchun ikkita ziddiyatli qoidani taklif qildi: aniqlik (Grice'ning Hamkorlik Tamoyilini (PC) qo'llab-quvvatlaydi) va Xushmuomalalik Tamoyili (PP). Lakoff xushmuomalalikni insoniy muloqotdagi ziddiyatni minimallashtirishga xizmat qiluvchi tizim deb ta'rifladi (Lakoff, 1977). Uning PP si uchta maksimdan iborat: Yuklama (boshqalarga g'amxo'rlik qilish/yuk tushirmaslik), Variantlarni berish (tinglovchiga tanlov erkinligini qoldirish) va Boshqa odamni yaxshi his qilish (do'stona munosabatda bo'lish). Lakoffning asosiy xulosasi shundan iboratki, aniqlikka erishishdan ko'ra haqoratdan qochish muhimroqdir, shuning uchun aksariyat kommunikativ vaziyatlarda PP ning PC dan ustun qo'yilishini ta'kidlaydi.

Penelope Brown va Stephen Levinson (1978/1987) xushmuomalalikning eng nufuzli modelini yaratdilar. Ularning nazariyasi "yuz" (Face) tushunchasiga asoslanadi, bu shaxsning jamiyatda o'ziga egalik qilishni xohlagan ijtimoiy qiyofasidir. Yuz ikki tarkibiy qismga ega: Ijobiy yuz (ma'qullanish, hurmat, qadrlanishga intilish, ya'ni birdamlik) va Salbiy yuz (harakatlarda to'siqqa uchramasdan, o'z ixtiyoriga ko'ra harakat qilish istagi, ya'ni mustaqillik). Muloqotdagi iltimos, tanqid, uzr so'rash kabi har qanday xatti-harakat "Yuzga tahdid harakati" (Face Threatening Acts - FTAs) deb qaraladi, chunki ular suhbatdoshning (yoki so'zlovchining) yuzini tahdid ostiga qo'yadi. Bunday tahdidni kamaytirish va til orqali muloyimlikni ta'minlash uchun suhbatdoshlar strategiyalardan foydalanadilar:

1. Ijobiy Xushmuomalalik Strategiyalari: Tinglovchining ijobiy yuzini saqlab qolishga qaratilgan bo'lib, do'stlik, guruh ichidagi identifikatsiya belgilaridan foydalanish va ma'qullashni ifodalaydi.

2. Salbiy Xushmuomalalik Strategiyalari: Tinglovchining salbiy yuzini hurmat qilishga qaratilgan bo'lib, bilvositalik, uzr so'rash, shubha bildirish va xedjlash (hedge) (masalan, "menimcha", "ehtimol") kabi vositalar orqali harakat erkinligini ta'minlaydi. Bilvosita nutqiy harakatlar salbiy xushmuomalalikning asosiy ifodasi hisoblanadi.

Brown va Levinson, shuningdek, ochiq bayonotlar strategiyasini faqatgina Grice tamoyillariga muvofiq maksimal samaradorlikka erishish maqsad qilingan shoshilinch vaziyatlardagina qo'llash mumkinligini aytadilar; aksariyat ijtimoiy muloqotda esa xushmuomalalik (yuzni saqlash) samaradorlikdan ustun qo'yiladi.

Leechning Xushmuomalalik Tamoyili va Maksimlari

Geoffrey Leech (1983) Brown va Levinsonning yondashuvini qo'llab-quvvatlaydi, biroq Grice'ning Hamkorlik Tamoyiliga (PC) parallel, mustaqil tamoyil - Xushmuomalalik Tamoyili (Politeness Principle - PP) sifatida nazariyasini kengaytiradi. Leech PP ni ziddiyatni kamaytirish va suhbatdoshlar o'rtasida

uyg‘unlik (rapport) yaratishga qaratilgan bir nechta maksimlar (me’yorlar) yig‘indisi sifatida belgilaydi. Uning eng muhim maksimlari quyidagilardir: Takt Maksimi (boshqalarga yetkazilgan zararni minimallashtirish va foydani maksimallashtirish), Saxovat Maksimi (o‘zga uchun qilingan foydani maksimallashtirish) va Ma’qullash Maksimi (boshqalarni qoralashni minimallashtirish va ma’qullashni maksimallashtirish). Leech, shuningdek, xushmuomalalikni strategik mojarodan qochish deb ta’riflab, muloqotdagi ko‘pgina noaniqliklar va ayniqsa ironiya kabi ma’no qatlamlari PP orqali izohlanishini ta’kidlaydi.

Ushbu uch nazariya xushmuomalalikni ijtimoiy-madaniy zaruriyat, individual psixologik ehtiyoj ("yuz") va lingvistik me’yorlar ("maksimlar") o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir natijasi sifatida tushunish uchun asosiy nazariy baza bo‘lib xizmat qiladi.

2000-yillardan boshlab xushmuomalalikni shaxsiy munosabatlar doirasida o‘rganishga e’tibor kuchaydi. Helen Spencer-Oatey (2000-yillar) Munosabatlarni Boshqarish Nazariyasini ilgari surdi. Bu nazariya Brown va Levinsonning yondashuvini Sharq madaniyatlarida shaxslararo munosabatlarning muhimligini ta’kidlagan holda kengaytiradi. Spencer-Oateyga ko‘ra, muloqot uch o‘zaro bog‘liq elementni boshqarishni o‘z ichiga oladi: (1) Munosabatlarni boshqarish (uyg‘unlik va totuvlik), (2) Ijtimoiy huquq va majburiyatlarni boshqarish, (3) O‘zaro ta’sir maqsadlarini boshqarish. Ushbu nazariya xushmuomalalikning universal emas, balki madaniy va kontekstga bog‘liq ekanligini ta’kidlaydi.

Xulosa qilib aytganda, xushmuomalalik kategoriyasi insonlararo muloqot jarayonining muhim qismi bo‘lib, uning strategik vositalari o‘zaro hurmat, samimiylik va hamkorlikni ta’minlaydi. Xushmuomalilikning kommunikativ funksiyalari (murosa, iltimos, minnatdorlik) orqali konfliktlarning oldi olinadi va ishtirokchilar o‘rtasidagi ishonch mustahkamlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some universals in language usage. Cambridge University Press.

2. Leech, G. N. (1983). Principles of Pragmatics. Longman.

3. Lakoff, R. (1973). The logic of politeness; or, minding your P’s and Q’s. Chicago Linguistic Society.

4. Spencer-Oatey, H. (2000). Culturally Speaking: Managing rapport through talk across cultures. Continuum.

5. Fraser, B. (1990). Perspectives on Politeness. Journal of Pragmatics.

6. Watts, R. J. (2003). Politeness. Cambridge University Press.

7. Карпова Е.В. (2002). Стратегии вежливости в современном английском языке. Автореф. дис.… канд. филол. наук. Санкт-Петербург.

TIL VA TAFAKKUR O‘RTASIDAGI MUNOSABATNING NAZARIY TAHLILI

Xo‘jaqulova Sevinch Iskandar qizi
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Filologiya fakulteti O‘zbek tili va adabiyoti
yo‘nalishi talabasi
sevinchxojaqulova099@gmail.com
+998(77)025 51 56
https: //orcid.org/0009-0001-4694-9655

Annotatsiya: Mazkur maqolada til va tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tilning tafakkur shakllanishidagi o‘rni, tafakkurning tilda namoyon bo‘lish xususiyatlari, shuningdek, tilning ijtimoiy-tarixiy jarayonlarda tafakkur bilan o‘zaro ta’siri yoritiladi.

Аннотация: В статье теоретически анализируется неразрывная связь языка и мышления. Рассматриваются роль языка в формировании мышления, особенности проявления мышления в языке, взаимодействие языка и мышления в общественно-исторических процессах.

Abstract: This article theoretically analyzes the inextricable link between language and thought. It examines the role of language in the formation of thought, the features of the manifestation of thought in language, and the interaction of language with thought in socio-historical processes.

Kalit so‘zlar: Til, tafakkur, ong, nutq, mantiq, psixolingvistika, semantika, milliy tafakkur.

Ключевые слова: язык, мышление, сознание, речь, логика, психолингвистика, семантика, национальное мышление.

Keywords: language, thought, consciousness, speech, logic, psycholinguistics, semantics, national thought.

Til va tafakkur bir-biridan ajratib bo‘lmaydigan tushunchalar hisoblanadi. Biz tilni tafakkursiz his qilolmaymiz. Avvalo, tafakkur tushunchasiga to‘xtalib o‘tsak, tafakkur - inson aqliy faoliyatining yuksak shakli; obyektiv voqelikning ongda aks etish jarayoni. Tafakkur atrof-muhitni, ijtimoiy hodisalarni, voqelikni bilish quroli,

shuningdek, inson faoliyatini amalga oshirishning asosiy sharti sanaladi. U sezgi, idrok, tasavvurlarga qaraganda voqelikni to‘la va aniq aks ettiruvchi yuksak bilish jarayonidir. Tafakkur deb, voqelikdagi narsa va hodisalarni ular o‘rtasidagi bog‘lanishlarni fikran, umumlashtirib, vositali yo‘l bilan aks ettirishga aytiladi. Voqelik tafakkurda, idrok va tasavvurgina nisbatan chuqurroq va to‘laroq aks etadi. Biz sezgi, idrok vositasi bilan bilib olishimiz mumkin bo‘lmagan narsa yoki hodisalarni, narsa yoki hodisalarning xususiyatlarini, ularning bog‘lanish va munosabatlarini tafakkur vositasi bilan bilib olamiz. Tafakkur til va nutq bilan chambarchas bog‘liq ravishda namoyon bo‘ladi. Fikrlash faoliyati nutq shaklida namoyon bo‘ladi. Nutq aloqasi jarayonida insonning hissiy mushohada doirasi kengayib qolmay, orttirilgan tajriba boshqa kishilarga ham beriladi. Inson o‘zining tafakkuri, nutqi hamda ongli xatti-harakati bilan boshqa mavjudotlardan ajralib turadi. U fikr yuritish faoliyatida o‘zida aks ettirgan, idrok qilgan, tasavvur etgan narsa va hodisalarning haqiqiyligini aniqlaydi, hosil qilingan hukmlar, tushunchalar, xulosalar chin yoki chin emasligini belgilab oladi. Inson tafakkuri orqali voqelikni umumlashtirib, bevosita (bilvosita) aks ettiradi, narsa va hodisalar o‘rtasidagi eng muhim bog‘lanishlar, munosabatlar, xususiyatlarni anglab yetadi. Binobarin, inson muayyan qonun, qonuniyat va qoidalarga asoslangan holda ijtimoiy voqea va hodisalarning vujudga kelishi, rivojlanishi hamda oqibatini oldindan ko‘rish imkoniyatiga ega.

Insoniyat bilan birga paydo bo’lgan til uning hayotida eng muhim rol o’ynab kelgan va bundan keyin ham o’z ahamiyatini yo‘qotmaydi. Til, eng avvalo, inson va uning tafakkuri shakllanishidagi zaruriy shartlardan biridir. Aniq nutqning paydo bo’lishi insonning bilish, idrok qilish jarayonlarini tamoman o’zgartirib yubordi. Til tufayli inson tafakkuri boyidi, moddiy dunyodagi narsa va predmetlarni ong orqali idrok qilish, ular ustidan mulohaza yuritish, obyektiv borliqqa oid fikrlarini so’z bilan ifodalash imkoniga ega bo’ldi. Til ilk davrlardan boshlab hech bir narsa bilan tenglashtirib bo’lmaydigan vazifani, ya’ni inson tafakkurini shakllantirish va rivojlantirish funksiyasini bajarib keladi. Psixologiyada ham insonning tafakkur faoliyati haqida so‘z yuritil- ganda, hissiy bilish bilan bir qatorda, til va nutqning o’zaro bog‘liqligi alohida qayd etiladi. Kishi o’zining fikr-mulohazalarini boshqalar uchun ovoz chiqarib aytar ekan, shu mulohazalarni o’zi uchun ham ifodalaydi. Fikrni ana shu tarzda so’zlar orqali ifodalash, mustahkamlash, so’zlarda qayd qilish uning bo’linishini anglatadi, diqqatni mazkur fikrning turli o’rinlarida va qismlarida tutib turishga yordam beradi hamda fikrni qismlarga bo‘lish orqali yanada chuqurroq tushunishga imkon yaratadi.

Alisher Navoiy ham o‘z asarlarida til va tafakkurni bir- biridan ajralmas tushuncha ekanligini ta’kidlab o‘tgan. “Kishining ko‘ngli (fikri) daryodir, so‘z esa dur, so‘zlovchi esa g‘avvosdir". Ushbu jumla buning yaqqol namunasidir.

Navoiyning qarashlari uning nazariyalari ham til va tafakkur bir-biriga bog‘liq tushunchalar ekanligini isbotlab bergan. Shleyxer ham o‘z asarida “Til - bu fikrning tovushlar orqali ifodalanishi" deb til va tafakkurning naqadar bir-biriga yaqin ekanligini aytib o‘tgan. Nazariy lingvistika asoschisi Vilgelm fon Gumboldt (Wilhelm von Humboldt) til va milliy ruhning yaxlitligini, milliy tafakkurning determinantligini e’tirof etadi. Gumboldt tomonidan ilgari surilgan lingvistik konsepsiyada til o‘z-o‘zini rivojlantiruvchi organizm sifatida ta’riflanadi. Til va tafakkur antinomiyasi. Til tafakkursiz, tafak-kur esa tilsiz mavjud emas. Biri ikkinchisini taqozo qiladi, talab qiladi. Inson hayotida, insonning lisoniy va aqliy faoliyatida til va tafakkur alohida, yakka holda mavjud emas, ular birgalikda, o‘zaro bog‘liqlikda yashaydi», insonga xizmat qiladi. Ayni vaqtda ularning har biri o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Demak, bundan til va tafakkurning dialektik munosabati o‘zaro ajralmasligi, bog‘liqligi va shu bilan birga ichki zidligi, qarama-qarshiligi g‘oyasi kelib chiqadi. Tilning (tovushning) moddiyligi, tafakkurning esa psixik hodisaligi ma gi ma’lum bo‘ladi. Til va tafakkurning dialektik birligi, ajralmasligi birining ikkinchisisiz mavjud emasligida, biri, tabiiy ravishda, ikkinchisini talab qilishida, biri ikkinchisi orqali namoyon bo‘lishida; ularning dialektik zidligi, ichki qarama-qarshiligi esa tilning moddiy, tashqi hodisaligida, tafak-kurning esa ruhiy, ichki hodisaligida ko‘rinadi. Ya’ni til ham, tafakkur ham muayyan bir butunlikning o‘zaro ajralmas va ayni vaqtda vaqt o‘zaro zid, qarama-qarshi ikki tomonidir [1.56].

Tilshunoslik mantiq fani bilan ham uzviy aloqadordir. Ularning aloqadorlik tamoni shundaki, har ikkisi ham tafakkur bilan bog‘lanadi. Chunki tilshunoslikning o‘rganish obyekti bo‘lgan til tafakkur bilan munosabatdadir. Til kishilarning olam haqidagi bilimlarini, fikrlarini boshqalarga yetkazuvchi va shakllantiruvchi vositadir. Til va tafakkur o‘zaro dialektik munosabatda ekan, ularni o‘rganuvchi tilshunoslik bilan mantiq o‘rtasida ham ana shunday aloqalar mavjud. Insoniyat bilan birga paydo bo’lgan til uning hayotida eng muhim rol o’ynab kelgan va bundan keyin ham o’z ahamiyatini yo‘qotmaydi. Til, eng avvalo, inson va uning tafakkuri shakllanishidagi zaruriy shartlardan biridir. Aniq nutqning paydo bo’lishi insonning bilish, idrok qilish jarayonlarini tamoman o’zgartirib yubordi. Til tufayli inson tafakkuri boyidi, moddiy dunyodagi narsa va predmetlarni ong orqali idrok qilish, ular ustidan mulohaza yuritish, obyektiv borliqqa oid fikrlarini so’z bilan ifodalash imkoniga ega bo’ldi. Til ilk davrlardan boshlab hech bir narsa bilan tenglashtirib bo’lmaydigan vazifani, ya’ni inson tafakkurini shakllantirish va rivojlantirish funksiyasini bajarib keladi. Psixologiyada ham insonning tafakkur faoliyati haqida so‘z yuritilganda, hissiy bilish bilan bir qatorda, til va nutqning o’zaro bog‘liqligi alohida qayd etiladi. Bunda inson psixikasining o’ziga xosligi namoyon bo’ladi. Jonzotlarning o’ta oddiy, juda sodda instinktlari hamma vaqt faqat hayvoniy harakatligicha qoladi; ular mavhum, bavosita

bilish darajasiga yetmaydi. Hayvonlar ko’z o’ngida turgan narsalarni bevosita idrok qiladi va bu harakat doirasidan chetga chiqmaydi. Inson nutqi shakllangandan so‘nggina obyektdan ma’lum bir xususiyatni ajratib olib, uni maxsus so’z yordamida tasavvurda yoki tushunchada jonlantirish, mustahkamlash, qayd etish imkoniyati tug‘ildi. Tafakkur so’zda o’zining moddiy qobig‘iga ega bo’ladi, tafakkur faqat so’z orqali boshqalar uchun reallikka aylanadi. Inson tafakkurini, u qanday shaklda bo‘lmasin, tilsiz amalga oshirib bo’lmaydi. Har qanday fikr nutq bilan chambarchas bog‘liq ravishda paydo bo’ladi va rivojlanadi. U yoki bu fikr qanchalik chuqur va asosli suratda o’ylangan bo’lsa, u so’zlarda, og‘zaki va yozma nutqda shu darajada aniq, yaqqol ifodalangan bo’ladi. Fikrning so’z orqali ifodalanish darajasi uning takomillashgani, aniqligidan dalolat beradi.

Xulasa qilib shuni ayta olamanlk, til va tafakkur bir-biridan ajralmas, ikki tushuncha. Ularni bir-birisiz umuman tasavvur etib bo‘lmaydi. Inson tafakkuri shakllanar ekan, uni tili ham shakllanib boradi. Biz bu ikki tushunchani doim birgalikda o‘rganamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gumboldt V. fon. Izbrannye trudy po yazykoznaniyu. - M.: Progress, 1984.
2. Vigotskiy L. S. Mysleniye i rech. - M.: Labirint, 1999.
3. Sapir E., Whorf B. Language, Thought and Reality. - Cambridge, 1956.
4. Abdurahmonov G‘. Tilshunoslikka kirish. - Toshkent: O‘zbekiston, 2008.
5. Habibullayev A. Tilshunoslik nazariyasi masalalari. - Toshkent, 2012.
6. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. T., 200
7. N.A.Baskakov, A.S.Sodiqov, A.A.Abduazizov. Umumiy tilshunoslik. T., 1979.
8. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T., 1972.
9. Yo‘ldoshev B. Umumly tilshunoslik asoslari. S., 2005..

SIFAT VA UNING MA’NO GURUHLARI. RANG-TUS BILDIRUVCHI SIFATLARNING UNDAGI O‘RNI
ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ И ЕГО ЗНАЧИТЕЛЬНЫЕ ГРУППЫ. МЕСТО В НЕМ ЦВЕТОПЕРЕДАЮЩИХ КАЧЕСТВ
ADJECTIVE AND ITS MEANING GROUPS. THE PLACE OF COLOR-DEFINING QUALITIES IN IT

Xrojiddinova Muattarxon Mansurovna

Qo‘qon DPI o‘qituvchisi, f.f.b.f.d (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada sifat va uning ma’no guruhlari hamda rang-tus bildiruvchi sifatlarning undagi o‘rni hususida ayrim fikr-mulohazalar bayon etilgan. Shuningdek, maqolada o‘zbek tilidagi rang-tus bildiruvchi sifatlarning o‘ziga hos hususiyatlari misollar bilan bayon etilgan.

Kalit so‘zlar. Sifat so‘z turkumi, fe’llar, otlar va bog‘lovchilar, rang-tus bildiruvchi sifatlar, derivatsiyalik xususiyat.

Абстрактный. В данной статье высказаны некоторые мнения о качестве и его группах значений, а также о роли в нем цветообозначающих прилагательных. Также в статье на примерах описаны специфические особенности прилагательных, обозначающих цвет, в узбекском языке.

Ключевые слова. Группа прилагательных, глаголы, существительные и союзы, цветовые прилагательные, словообразовательный признак.

Abstract: In this article, some opinions are expressed about quality and its groups of meanings and the role of color-denoting adjectives in it. Also, in the article, the specific features of adjectives denoting color in the Uzbek language are described with examples.

Keywords: Adjective word group, verbs, nouns and conjunctions, color adjectives, derivational feature.

KIRISH. Jahon tilshunosligida sifat leksemalarning lisoniy belgilarini turli xil aspektlarda atroflicha tadqiq va tahlil etishga alohida yo‘nalishlardan biri sifatida qaralayotgani bejiz emas. To‘g‘ri, oldingi yillarda turli monografiya, risola hamda maqolalarda u yoki bu munosabat bilan sifat so‘z turkumining leksik, grammatik va sintaktik xususiyatlari tadqiq etilgan. Biroq ularning konnotativ va pragmatik belgilariga boshqa aspektlarda yonashilganligi mazkur masalaga yana bir karra qo‘l urishga sabab bo‘ldi.

Aslida ham, lug‘aviy birliklarning maqomini belgilashda ularni leksik-semantik guruhlarga ajratish, bu birliklarning funktsional-tarixiy taraqqiyotini yoritish, ularning nutqiy-sintagmatik va assotsiativ-psixologik jihatlarini tadqiq etish bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Sifat so‘z turkumi boshqa mustaqil so‘z turkumlari singari maxsus leksik-grammatik belgilarga ega. Abulqosim Mahmud Zamahshariyning “Muqaddimat ul-adab” asarida morfologiyaning tarkibiy qismi sifatida fe’llar, otlar va bog‘lovchilar ko‘rsatilgan edi. Keyinchalik grammatikaning ushbu bo‘limi tarkibiga boshqa so‘z turkumlari kiritildi. Shular qatoriga mustaqil so‘z guruhiga mansub hisoblangan sifat ham qo‘shildi. Sifatning mustaqil so‘z turkumi ekanligini dalillovchi qator grammatik xususiyatlari

uning ravish singari belgi bildiruvchilik lug‘aviy ma’nosi, alohida derivatsiyalik xususiyatiga ega ekanligi va uning turli xil grammatik shaklllar hosil qila olishi, muayyan bir gap bo‘lagi va so‘z-gap bo‘lib keladigan sintaktik belgisi hisobga olindi. Ayni ko‘rsatilgan yo‘nalishlarda dissertatsiyalar yoqlandi, monografiyalar yozildi, risola va maqolalar chop etildi.[1.B.3] Biroq bu degani sifat so‘z turkumi o‘zbek tili ilmida tamoman tadqiq etib bo‘lindi, uning barcha xususiyatlari ochiqlandi, degani emas. Birgina uning semantik ma’nolari orasidagi o‘ziga xoslik, bu ma’nolarning denotatsiyasi, konnotatsiyasi va pragmatikasi, bu ma’nolar orasidagi sinonimiya va antonimiya, gradunomiya hamda boshqa jihatlarning namoyon bo‘lishi, turkumning tarixiy taraqqiyoti, ularni ilmiy jihatdan chuqur o‘rganish masalasi xali kun tartibidan tamoman tushmaganini bildiradi. Bulardan tashqari, sifat so‘z turkumining otga xos, ravishga xos jihatlari yuzasidan aniq bir to‘xtam hanuzgacha aytilgan emas. Shunday ekan, ushbu ishning avvalida sifatning leksik va grammatik xususiyatlari yuzasidan muxtasar to‘xtab o‘tish zaruriyati yuzaga keladi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Ancha yillar burun sifat so‘z turkumi bo‘yicha ilmiy tadqiqot olib borgan M.Sodiqova “Hozirgi o‘zbek tilida sifat” monografiyasida mazkur turkumning umumiy tavsifi, uning semantik turlari, darajalarini ilmiy asosda tadqiq qilgan. Chunonchi, uning ko‘rsatishicha, “Sifat o‘zbek tilida o‘zining leksik-grammatik xususiyatlariga ko‘ra mustaqil so‘z turkumi sifatida ajratilgan. Sifat turkumining ko‘p sohalari ustida dissertatsiyalar yoqlandi, ilmiy maqolalar yozildi”.[1.B.3] Darhaqiqat, sifat kategoriyasining leksik-semantik va grammatik xususiyatlari yuzasidan qator ishlar amalga oshirilganligini ishimizning kirish qismida ham aytib o‘tdik. Takror bo‘lsa-da, yanada aniqroq qilib aytganda, M.Sodiqovaning bundan salkam ellik yil avval yuzaga kelib, mazkur bo‘lgan kitobida sifatning xos belgilari, ularning ma’no guruhlari, leksik morfologik hamda sintaktik belgilari yuzasidan ilmiy to‘xtamlar chiqarilgan. Bundan keyin ham nashr etilgan darsliklar, monografiyalar, risolalar, maqolalarda sifat so‘z turkumining qator jihatlariga munosabit bildirilgan.[2.B.391]

Shuni e’tiborda tutish lozimki, bizningcha, hozirga qadar sifatning morfologiyaning mustaqil kategoriyasi tarzida ajratishda darslik va qo‘llanmalarda uchrab turadigan ayrim bir ixtiloflarni bartaraf etish masalasi hanuzgacha o‘z echimini topmaganga o‘xshaydi. Bu - sifatning otga yoki ayrim hollarda ravishga o‘xshab ketadigan jihatidir. Masalan, rang-tus bildiruvchi “oq” sifati “ko‘zning oqi”, “terining oqi” (kasallik) singari birikmalarda otga xos leksik-grammatik xususiyatlarni namoyon qiladi. Shunga ko‘ra “oq” sifati omonimik ko‘rinish tarzida talqin qilinadi. M.Sodiqovaning yozishicha, [1.B.4] otga xos sifatlar guruhini shartli ravishda “sifat-ot” istilohi bilan atash yoki A.P.Yakubinskiy mulohazalaridan kelib chiqqan holda, sifatning ot turkumidan kelib chiqqanligiga tayanib, birini predmet nomini anglatadi, ikkinchisini belgi nomini anglatadi, deyish to‘g‘riga o‘xshaydi.

II.K.Dmitriyev shunday yozadp: *“Qart* (qari) tipidagi so‘zni dastlab sifat deb hisoblash mumkin, chunki u predmet belgisini bildiradi; sintaktik planda esa xuddi shu so‘z: a) sifat tarzida ham, b) ot tarzida ham qo‘llana oladi. Shunday qilib, *qart* tipidagi so‘zlarni semantik xarakteristika xususiyatlariga ko‘ra, shartli ravishda sifat-ot termini bilan atasa bo‘ladi.

Shunga o‘xshash fikrni A.P. Yakubinskiy ham aytgan: “Ot bilan sifat o‘rtasida grammatik jihatdan dastlab hech qanday farq sezilmaydi. Har ikkala grammatik kategoriya ham ot turkumidan kelib chiqadi, ya’ni biri predmet nomini anglatsa, ikkinchisi shu predmetga tegishli belgi nomini anglatadi.

Yoqut tilshunosi L. N. Xaritonov esa zikr etilgan atamalar haqida quyidagilarni bayon qiladi: “Ot va sifat terminlarini “predmetlik nomi” (“imya predmetnoe”) va “sifatlik nomi” (“imya kachestvennoe”) terminlari bilan almashtirilsa, maqsadga muvofiq bo‘lur edi.

Tilshunoslikda leksema va uning lisoniy tizimda tutgan o‘rni masalasidagi murakkab va chigal muammodan biri leksemaning til struktur birligi bo‘la olish-olmasligi sanaladi. Ko‘plab tilshunoslar tilning struktur birliklarini sanar ekan, fonema, morfema va konstruktsiya bilan cheklanib, leksemani tilning alohida qurilish birligi emas, balki unga morfemaning bir ko‘rinishi sifatida qaraydilar. O‘zbek tilshunosligida leksikani tizim sifatida tadqiq etish natijalarini umumlashtiruvchi o‘quv qo‘llanmasida (H.Ne’matov, R.Rasulov. O‘zbek tilining sistem leksikologiyasi asoslari) ham leksema “jamiyat a’zolari uchun tayyor, umumiy, majburiy bo‘lgan, shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topgan voqelikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantiruvchi, nutq va lug‘atda grammatik morfemani o‘ziga biriktira oladigan morfema turi” tarzida morfemaning bir ko‘rinishi o‘laroq ta’riflanadi. Leksemani morfema orqali ta’riflash, o‘z-o‘zidan, lisoniy qurilishda uning alohida, mustaqil o‘rni yo‘qligiga ishora qiladi. Holbuki, leksema ko‘p hollarda, jumladan, V.V.Vinogradov ta’kidlanganidek, leksika va grammatikaning asosiy birligi sifatida qaraladi. Agar leksemaga shunday yondashilsa, tilning asosiy yarusi - leksik sath ham o‘z mustaqilligidan mahrum bo‘lib, morfemik sathning tarkibiy qismi mavqeida bo‘la oladi, xolos. Bu kabi holatlar tilshunoslar oldiga leksemaning til tizimida tutgan o‘rnini belgilash va asoslash vazifasini qo‘ymoqda.

Yevropa tilshunosligida leksemaga morfema orqali ta’rif berilib, u “kornevaya morfema” (asos morfema, o‘zak morfema) sifatida qaraladi. O‘zbek tilshunosligida ham leksema morfemaning bir ko‘rinishi sifatida e’tirof etiladi. Biroq turli qurilishli tillarda leksema va morfema munosabatida farqli holatlar mavjud. Masalan, agglyutinativ va flektiv tillardagi o‘zak(asos)ning keskin farqlanishi o‘zakni morfemalarning bir turi sifatida qarash va shu asosda faqat o‘zakdan iborat, tarixiy yasamaligini yo‘qotgan o‘zak leksemalarni mustaqil qo‘llanishga ega bo‘lmagan morfemaning bir ko‘rinishi sifatida baholash xos va shu xususiyat bilan flektiv til

agglyutinativ tildan farqlanib turadi. Shunga ko‘ra, o‘zbek tilida rang-tus bildiruvchi sifatlarga ham bevosita ana shu jihatdan qarash lozim bo‘ladi.

Dastlabki tekshirish olib borgan ko‘p turkologlar turkiy tillar sistemasida sifatlarning alohida so‘z turkumi ekanligiga shubha bilan qaraganlar. Masalan, M.Sodiqovaning qayd etishicha, O.Botling sifat va ot kategoriyalarini tashqi formalariga asoslanib, bir o‘ringa qo‘yib tekshirgan. [3] Shuningdek, N.F.Katanov ham ot va sifatni bir-biridan ajratmagan.[4.B.130-131] Ammo qozoq-qirg‘iz, turk-tatar tillari ustida ishlagan P.M.Melioranskiy va M.A.Kazembek kabi tilshunos olimlar sifat kategoriyasini alohida so‘z turkumi tarzida ajratib beradi va sifatning o‘ziga xos “-rak”, “-rek” kabi xarakterli chog‘ishtirma daraja belgisi borligini ta’kidlab o‘tishgan.[5.B.61] Haqiqatan ham, ot kategoriyasidagi so‘zlar ham sifat (belgi ma’nosidagi aniqlovchi) vazifasida qo‘llanadi va *qanday* degan so‘roqqa javob bo‘ladi. Masalan, *yog‘och ot, sim to‘siq, shoyi ko‘ylak, chit ko‘rpa* kabi. Lekin bu so‘zlarni og kategoriyasidan sifat kategoriyasiga o‘tdi, deb hisoblamaslik lozim. Yana shunday faktlar borki, ikki ot yonma-yon kelib uchinchi otni aniqlaydi. Masalan, *xum kalla (kala, xum) bola, anor yuz qiz* va sh. k. Bunday hodisalarda endi ikki ot qo‘shilishidan bir ma’no anglatuvchi qo‘shma sifat yasaladi. O‘zbek tilida ikki xil formada qo‘llanib kelayotgan og aniqlovchilar uchraydi. Masalan, *devor soat, devoriy gazeta; g‘isht imorat, g‘ishtin imorat; arslon bilak yigit*, *arslon bilakli yigit* kabilar.

XULOSA. Shunday qilib, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da rang-tus bildiruvchi sifatlarning ana shunday muxtasar izohlari havola qilingan. Bu izohlar anchayin ishonarli, to‘laqonli ko‘rinadi. Lekin o‘zbek tilidagi rang-tus bildiruvchi sifatlarning barchasi kiritilgan va o‘z izohlarini to‘kis olgan deyishga xali erta. Masalan, “sandaliy”, “oliy” (ol) singari rang-tus sifatlari, ularning sinonimlari, eski tarixiy shakllari ham o‘rin olganida, durust bo‘lardi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Содиқова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. - Т.: Фан, 1974.

2. Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Боқиева Г.Ҳ., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. - Т.: 2006. - Б. 391.

3. Botling O. Uber die Sprfashe dtr Jakuten/ Peterburg, 1851, cnh/ 119/

4. Катанов Н.Ф Опыт исследования урянхайского язмка, Казань, 1903, стр. 130-131.

5. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка, ч. I, СПб, 1894, стр. 37-38; Казембек М.А., Грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1839, гл. V, стр. 61.

ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA CHET TILINI O‘RGANISH SAMARADORLIGI

Xusanova Aziza Abduqayum qizi
E-mail: azizakhusanova111@gmail.com
+998887031310
Bachelor of Foreign Language and Literature(English)
at the Faculty of Tourism third course
Chirchik State Pedagogical University
Scientific supervisor: Turonboyeva Xilola Erkiyor qizi
E-mail: hilolaerkiyorovna@gmail.com
+998887751122

KIRISH

Globalizatsiya va raqamli inqilob sharoitida chet tillarini o‘rganish insonning shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy rivojlanishida muhim o‘rin tutmoqda. Bugungi kunda til bilish nafaqat o‘zaro muloqot vositasi, balki bilim olish, malaka oshirish va xalqaro maydonga chiqishning ham asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, texnologik taraqqiyotning jadal sur’atlarda rivojlanishi natijasida ta’lim sohasida, xususan, chet tillarini o‘rgatish va o‘rganishda tub o‘zgarishlar yuz bermoqda. Zamonaviy texnologiyalar - bu mobil ilovalar, onlayn platformalar, sun’iy intellekt asosidagi dasturlar, interaktiv vositalar va multimediya resurslaridir. Mazkur texnologiyalar til o‘rganish jarayonini yanada qulay, tezkor va interaktiv holga keltirib, an’anaviy o‘quv uslublariga samarali muqobil bo‘la olyapti. O‘quvchilar hozirda istalgan joyda va istalgan vaqtda mustaqil ravishda til o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘lib, individual o‘rganish sur’atlarini belgilash, o‘z bilim darajasini real vaqt rejimida nazorat qilish, shuningdek, tinglab tushunish, yozma va og‘zaki ko‘nikmalarni mustahkamlash imkoniyatiga egadirlar. Ushbu maqolada zamonaviy texnologiyalarning chet tilini o‘rganishdagi o‘rni, ularning samaradorlik darajasi, afzallik va cheklovlari tahlil qilinadi. Shuningdek, texnologiyalardan foydalangan holda til o‘rganishning ilg‘or usullari va amaliy tavsiyalar haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: chet tili, zamonaviy texnologiyalar, raqamli ta’lim, sun’iy intellekt, onlayn ta’lim, mobil ilovalar, til o‘rganish samaradorligi.

Asosiy qism. Zamonaviy texnologiyalar chet tilini o‘rganish jarayonini tubdan o‘zgartirib yubordi. Ular nafaqat o‘quvchi va o‘qituvchilar o‘rtasidagi an’anaviy muloqotni kengaytirdi, balki o‘z-o‘zini o‘qitish imkoniyatini ham yaratdi. Hozirgi kunda mavjud bo‘lgan texnologik vositalar o‘z ichiga mobil ilovalar, onlayn ta’lim platformalari, sun’iy intellekt asosidagi dasturlar, multimedia resurslari, hatto virtual haqiqat texnologiyalarini ham oladi. Ularning har biri til o‘rganishning muayyan jihatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi, masalan, so‘z boyligini oshirish, grammatikani mustahkamlash, eshitish, o‘qish va so‘zlashuv ko‘nikmalarini shakllantirish.Eng ommalashgan texnologik vositalardan biri bu mobil ilovalardir. Masalan, Duolingo - foydalanuvchilarga ingliz, ispan, fransuz, nemis kabi ko‘plab tillarni o‘yinlashtirilgan darslar orqali o‘rganish imkonini beradi. Har kuni yangi mashqlar beriladi, foydalanuvchi yutuqlari baholanadi va rag‘batlantiriladi. Memrise esa ko‘proq vizual tasvirlar va eslab qolish usullari orqali yangi so‘z va iboralarni tezda yodlashga yordam beradi. Babbel platformasi foydalanuvchini real hayotdagi suhbatlar asosida til o‘rganishga yo‘naltiradi. Busuu esa til o‘rganuvchilarga butun dunyo bo‘ylab boshqa foydalanuvchilar bilan yozma yoki og‘zaki muloqot qilish imkonini taqdim etadi.Onlayn ta’lim platformalari esa chuqurroq va tizimli bilim olishga yordam beradi. Masalan, Coursera va edX kabi platformalarda dunyoning yetakchi universitetlari tomonidan ishlab chiqilgan ingliz tili yoki boshqa xorijiy tillar kurslari mavjud. Bu kurslar odatda video darslar, testlar, yozma topshiriqlar va yakuniy sertifikatlash tizimini o‘z ichiga oladi. Udemy platformasida esa tajribali ustozlar tomonidan ishlab chiqilgan maxsus kurslar orqali har kim o‘ziga mos til o‘rganish uslubini tanlashi mumkin.Sun’iy intellekt asosida ishlovchi texnologiyalar ham til o‘rganishda katta yordamchi vositaga aylangan. Masalan, ChatGPT kabi AI-assistentlar yordamida foydalanuvchilar yozma matnlar tuzish, tarjima qilish, grammatik xatolarni aniqlash va hatto ingliz tilida muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega. Grammarly - ingliz tilida yozilgan matnlarni grammatik, uslubiy va imlo jihatdan tahlil qilib, takliflar beradi**.** Google Translate va DeepL esa matnlarni turli tillarga tezda tarjima qilib beruvchi vositalar bo‘lib, ayniqsa yangi so‘z va iboralarni o‘rganishda foydalidir. Bu texnologiyalar real vaqt rejimida ishlaydi va foydalanuvchining darajasiga mos tahlil berishga qodir. Multimedia vositalar ham til o‘rganishning ajralmas qismiga aylanmoqda. YouTube kabi platformalarda mavjud bo‘lgan BBC Learning English**,** EnglishClass101**,** Learn English with Emma kabi kanallar orqali ingliz tilini oson va tushunarli tarzda o‘rganish mumkin. Podkastlar orqali esa eshitish va tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirish mumkin, buning uchun The English We Speak**,** Espresso English**,** The Daily English Show kabi audio dasturlar tavsiya etiladi. Audiokitoblar esa, ayniqsa talaffuz, intonatsiya va eshitish orqali o‘rganishda samarali vositadir. Masalan, Audible yoki LibriVox platformalarida mavjud bo‘lgan asarlar tinglab o‘rganish

uchun qulaydir. So‘nggi yillarda rivojlanayotgan texnologiyalardan biri bu virtual haqiqat (VR) va aralash haqiqat (AR) texnologiyalaridir. Bu vositalar yordamida o‘rganuvchi o‘zini chet tilida so‘zlashiladigan real vaziyatga tushgandek his qiladi. Masalan, Mondly VR ilovasi foydalanuvchini virtual restoran, aeroport yoki do‘konga olib kiradi va u yerda sun’iy xaridorlar bilan muloqotda bo‘lish orqali tilni mashq qiladi. ImmerseMe kabi platformalar esa foydalanuvchiga turli ssenariylar asosida til o‘rganish imkoniyatini beradi. Bu texnologiyalar, ayniqsa so‘zlashuvda ishonchsizlik sezadiganlar uchun foydali bo‘lib, jonli suhbat muhiti orqali tilni faol qo‘llashga undaydi.

Umuman olganda, zamonaviy texnologiyalar chet tilini o‘rganish jarayonini nafaqat qulaylashtirdi, balki uni yanada tezkor, interaktiv va shaxsiylashtirilgan shaklga keltirdi. Har bir texnologiyaning o‘ziga xos afzalliklari bor - kimdir mobil ilovalar orqali so‘z boyligini oshirsa, boshqalar sun’iy intellekt yordamida yozma ishlarini tahlil qiladi, yoki podcast tinglab eshitish ko‘nikmasini rivojlantiradi. Muhimi, o‘rganuvchi o‘z ehtiyojlari, maqsadlari va mavjud resurslariga qarab texnologiyani to‘g‘ri tanlab, uni an’anaviy o‘quv metodlari bilan uyg‘unlashtira olishi kerak.

Zamonaviy texnologiyalar yordamida chet tilini o‘rganish jarayoni ko‘plab qulayliklar yaratgan bo‘lsa-da, bu jarayon biryoqlama emas - u o‘zida nafaqat afzalliklarni, balki ma’lum kamchilik va cheklovlarni ham mujassamlashtiradi. Shuning uchun texnologiyalardan foydalanishda ularning kuchli va zaif tomonlarini chuqur tahlil qilish, shuningdek, ularni qanday qilib samarali qo‘llash mumkinligini aniqlash muhimdir.Avvalo, texnologiyalarning afzalliklariga to‘xtaladigan bo‘lsak, birinchi navbatda ularning moslashuvchanlik va erkinlik yaratishini qayd etish kerak. Mobil ilovalar va onlayn platformalar yordamida o‘quvchi istalgan joyda va istalgan vaqtda til o‘rganishi mumkin. An’anaviy darslar vaqt va makon bilan cheklangan bo‘lsa, texnologik vositalar bu cheklovni bartaraf qiladi. Masalan, bir foydalanuvchi ertalab avtobusda ketayotib Duolingo ilovasi orqali yangi so‘zlarni yodlashi, boshqasi esa kechqurun uyda YouTube orqali ingliz tilidagi darslikni tomosha qilishi mumkin. Bu esa til o‘rganishni kundalik hayotga integratsiyalash imkonini beradi.Shuningdek, texnologiyalar individual yondashuv imkonini ham yaratadi. Har bir o‘rganuvchi o‘z bilim darajasiga mos kurs yoki ilovani tanlab, shaxsiy o‘rganish tezligi va shakliga mos tarzda harakat qilishi mumkin. Sun’iy intellekt asosida ishlovchi dasturlar foydalanuvchining xatolarini aniqlab, darhol to‘g‘rilaydi va unga mos maslahatlar beradi. Masalan, Grammarly ilovasi foydalanuvchining yozgan matnidagi grammatik va uslubiy xatolarni ko‘rsatib, takomillashtirish yo‘llarini tavsiya qiladi.Bundan tashqari, texnologiyalar ta’limni qiziqarli va interaktiv holga keltiradi. O‘yin shaklidagi mashqlar, testlar, viktorinalar va vizual materiallar yordamida o‘rganish jarayoni zerikarli bo‘lib qolmaydi, aksincha, foydalanuvchini o‘ziga jalb etadi.

Ayniqsa, yosh o‘rganuvchilar yoki motivatsiyasi past bo‘lganlar uchun bu uslublar juda samarali hisoblanadi. Shu bilan birga, multimedia vositalari orqali tinglab tushunish, talaffuzni to‘g‘rilash va eshitish malakalarini kuchaytirish mumkin.Biroq, zamonaviy texnologiyalar bilan bog‘liq ayrim kamchiliklar va cheklovlar ham mavjud. Ulardan biri - jonli muloqot yetishmasligi**.** Har qancha ilg‘or bo‘lmasin, sun’iy intellekt yoki dasturiy yordamchi haqiqiy inson bilan bo‘ladigan muloqot o‘rnini bosa olmaydi. Til o‘rganishda suhbatdosh bilan bevosita muloqot qilish, fikr almashish, ijtimoiy kontekstda so‘zlashish juda muhim. Texnologiyalar bu jihatdan cheklangan imkoniyatga ega.Yana bir muhim muammo - doimiy nazorat va tashqi turtkining yo‘qligi**.** Texnologiyalar yordamida o‘qish mustaqillikni talab qiladi. Ko‘pchilik foydalanuvchilar bir necha kun faol bo‘lib, keyinchalik qiziqishini yo‘qotadi yoki mashg‘ulotlarni to‘xtatib qo‘yadi. Bunda motivatsiyaning pasayishi, texnologiyalar bilan ishlashda maqsadsizlik, yoki o‘quv rejasi yo‘qligi asosiy sabab bo‘lishi mumkin.Bundan tashqari, texnologiyalar internetga va texnik jihozlarga to‘liq bog‘liq**.** Kuchli internet aloqasi bo‘lmagan hududlarda onlayn darslar yoki ilovalar to‘liq ishlamasligi mumkin. Yana bir muammo - ba’zi texnologik vositalarning sifati va ishonchliligi past bo‘lishi. Masalan, avtomatik tarjima vositalari (Google Translate yoki DeepL) ba’zida grammatik yoki semantik xatolar qilishi mumkin. Foydalanuvchi bunday xatolarga tayanib, noto‘g‘ri bilimlarni o‘zlashtirib olishi ehtimoli bor.Shunday bo‘lsa-da, texnologiyalardan samarali foydalanish yo‘llari mavjud. Eng avvalo, o‘rganishni maqsadli va rejalashtirilgan shaklda olib borish kerak. Har kuni ma’lum vaqt ajratish, bosqichma-bosqich yondashish va o‘z taraqqiyotini kuzatib borish foydalanuvchining barqarorlikka erishishida muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, texnologiyalarni an’anaviy usullar bilan uyg‘unlashtirish ham juda muhim. Masalan, mobil ilovalar yordamida so‘z yodlang, YouTube orqali eshitish ko‘nikmalarini rivojlantiring, lekin shu bilan birga daftar tuting, grammatikani kitob orqali mustahkamlang, yozma ishlarga e’tibor bering va imkon bo‘lsa, jonli suhbatlarda ishtirok eting. Yana bir foydali yondashuv - texnologiyalarni kombinatsiyalab ishlatish. Ya’ni, bir vaqtning o‘zida bir nechta vositadan maqsadli tarzda foydalanish. Masalan, Duolingo ilovasida so‘zlarni o‘rganish, ChatGPT yordamida yangi iboralardan gap tuzish, Grammarly orqali yozgan matnlaringizni tahrir qilish va YouTube’da real suhbatlarni tinglash orqali to‘liq til muhiti yaratish mumkin. Bu esa tilni biryoqlama emas, balki kompleks tarzda o‘rganish imkonini beradi.

Xulosa

Zamonaviy texnologiyalar chet tilini o‘rganishda kuchli vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. Ular ta’limni erkin, interaktiv, moslashuvchan va shaxsiylashtirilgan

shaklga olib chiqdi. Biroq, texnologiyalarni samarasiz qo‘llash yoki ularga haddan tashqari tayanish o‘rganish jarayonining susayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, texnologiyalardan oqilona, muvozanatli va maqsadli tarzda foydalanish, ularni an’anaviy metodlar bilan uyg‘unlashtirish til o‘rganishda eng to‘g‘ri yondashuv sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1.Oxford, R. (2017). Teaching and Researching Language Learning Strategies**.** Routledge.

“Bu kitob chet tilini o‘rganishda strategiyalar va metodik yondashuvlar haqida fundamental nazariy asos beradi.”

2. Godwin-Jones, R. (2018). “Mobile-Assisted Language Learning” in Language Learning & Technology**,** 22(3), 104-120.

“ Mobil texnologiyalar orqali til o‘rganish samaradorligi va ularning afzalliklari bo‘yicha ilmiy maqola.”

3**.** Warschauer, M., & Kern, R. (2000). Network-Based Language Teaching: Concepts and Practice. Cambridge University Press.

“ Onlayn va tarmoq texnologiyalaridan foydalanib til o‘rgatish bo‘yicha chuqur tahlil qilingan manba.”

4. Grammarly.com, Duolingo.com, Coursera.org, ChatGPT YouTube Learning Channels (BBC Learning English va boshqalar)

“Real foydalanishdagi texnologik platformalarning imkoniyatlari va yondashuvlari amaliy manba sifatida ishlatilgan.”

YANGI AVLOD DARSLIKLARINING BOSHLANG‘ICH SINF ONA TILI DARSLARIDA QO‘LLANISH TAJRIBASI

Yashinova Shahzoda
Nizomiy nomidagi O‘zMPU
Boshlang‘ich ta’lim fakulteti 4-kurs talabasi
yashinovashahzoda602@gmail.com

Annotatsiya: Yangi avlod darsliklari ta’lim jarayonida o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, ularning nutqiy kompetensiyasini shakllantirish hamda ijodiy yondashuvlarini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan. Boshlang‘ich sinf ona tili darslarida ushbu darsliklarning qo‘llanishi o‘quvchilarda matnni tahlil qilish,

og‘zaki va yozma nutqni boyitish, grammatik bilimlarni amaliyotda qo‘llash imkoniyatlarini kengaytiradi. Tajribalar shuni ko‘rsatadiki, yangi darsliklar didaktik materiallar va interfaol topshiriqlarning ko‘pligi bilan ajralib turib, o‘quvchilarda o‘qishga qiziqish uyg‘otadi hamda o‘qituvchiga zamonaviy pedagogik yondashuvlarni samarali qo‘llash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: yangi avlod darsliklari, boshlang‘ich ta’lim, ona tili, tajriba, interfaol topshiriqlar

Аннотация: Учебники нового поколения направлены на развитие самостоятельного мышления учащихся, формирование их речевой компетенции и поддержку творческого подхода. Применение этих учебников на уроках родного языка в начальных классах способствует расширению возможностей анализа текста, обогащению устной и письменной речи, а также практическому применению грамматических знаний. Опыт показывает, что новые учебники отличаются большим количеством дидактических материалов и интерактивных заданий, что повышает интерес учеников к обучению и дает учителю возможность эффективно использовать современные педагогические подходы.

Ключевые слова: учебники нового поколения, начальное образование, родной язык, опыт, интерактивные задания

Abstract: The new generation of textbooks is aimed at developing students’ independent thinking, enhancing their language competence, and supporting their creative approach. The use of these textbooks in primary school mother tongue lessons expands opportunities for text analysis, enriches oral and written speech, and improves the practical application of grammar knowledge. Experience shows that the new textbooks are distinguished by a wide variety of didactic materials and interactive tasks, which increase students’ interest in learning and enable teachers to apply modern pedagogical approaches more effectively**.**

Keywords: new generation textbooks, primary education, mother tongue, experience, interactive tasks.

Yangi avlod darsliklarining boshlang‘ich sinf ona tili darslarida qo‘llanishi bugungi kunda ta’lim tizimida muhim masalalardan biri hisoblanadi. Chunki darslik nafaqat o‘quvchining bilim olish manbai, balki ularning dunyoqarashi, mustaqil fikrlashi, muloqot madaniyatini shakllantiruvchi vosita hamdir. Yangi darsliklar o‘z mazmuni, tuzilishi va metodik yondashuvlari bilan avvalgi darsliklardan farq qilib, zamonaviy ta’lim talablariga moslashtirilgan. Ular o‘quvchida faqatgina bilimlarni yodlash emas, balki o‘ylash, xulosa chiqarish, nutqiy faoliyatni rivojlantirish va hayotiy tajribaga tatbiq etish imkoniyatlarini beradi.

Ona tili darslari boshlang‘ich ta’lim tizimining asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida o‘quvchilarni nutqiy jihatdan rivojlantirish, ularga til hodisalarini tushuntirish

va amaliyotga qo‘llashni o‘rgatadi. Yangi avlod darsliklarida ona tili mavzulari o‘quvchi yoshiga mos, qiziqarli, interfaol topshiriqlar asosida berilgani bilan ahamiyatlidir. Masalan, matn ustida ishlash, suhbat tashkil etish, o‘yinli topshiriqlarni bajarish, grammatik qoidalarni mustaqil kashf qilish kabi faoliyatlar darsliklarda ko‘proq o‘rin olgan. Bu esa o‘quvchilarda nafaqat ona tilidan nazariy bilimlarni shakllantiradi, balki ularning amaliy ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi.

Yangi avlod darsliklarida darslar mazmuni bolalarni faollikka chorlaydigan, izlanishga undaydigan tarzda tashkil qilingan. Ularda o‘quvchilarning yosh psixologiyasi hisobga olingan bo‘lib, mashqlar sodda va tushunarli, bir vaqtning o‘zida qiziqarli va ijodiy bo‘lishiga e’tibor qaratilgan. O‘quvchilar matnni o‘qibgina qolmay, uning asosiy mazmunini anglaydi, o‘z fikrini ifoda etishga o‘rganadi, turli hayotiy vaziyatlarda o‘z nuqtayi nazarini bayon qilishga tayyorlanadi. Ayniqsa, interfaol topshiriqlar ularning muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

O‘qituvchilar tajribasiga ko‘ra, yangi avlod darsliklari an’anaviy darsliklardan ko‘ra qulayroq va o‘quvchilarni darsga faol jalb etadi. Chunki ular nafaqat ma’lumot beruvchi manba, balki ta’lim-tarbiyaviy jarayonni qiziqarli, jonli va samarali tashkil etuvchi vosita sifatida xizmat qiladi. O‘quvchilar berilgan topshiriqlarni bajarish orqali mustaqil fikrlashni, mantiqiy xulosa chiqarishni, o‘z nutqini ravon bayon qilishni o‘rganadilar. Bu esa ularning umumiy kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi va keyingi bosqichdagi ta’limga tayyorlaydi.

Yangi avlod darsliklari o‘qituvchi uchun ham katta imkoniyatlar yaratadi. Chunki ular zamonaviy pedagogik texnologiyalarni, ta’limiy o‘yinlarni, turli interfaol metodlarni qo‘llashga moslashtirilgan. Darslikdagi mashqlarni ijodiy yondashuv asosida qo‘llash orqali o‘qituvchi o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlashi, ularda nutqiy qobiliyatlarni shakllantirishi va mustahkamlashi mumkin. Shu bilan birga, yangi avlod darsliklarida milliy qadriyatlarga e’tibor qaratilgani, o‘quvchilarning vatanparvarlik ruhida tarbiyalanishiga ham xizmat qilishi alohida ahamiyatga ega.

Umuman olganda, yangi avlod darsliklarining boshlang‘ich sinf ona tili darslarida qo‘llanish tajribasi ta’lim jarayonini yangicha tashkil etishga, o‘quvchini markazga qo‘ygan holda samarali ta’lim berishga, o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodiy izlanish va kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirishga katta ta’sir ko‘rsatmoqda.

Yangi avlod darsliklarining boshlang‘ich sinf ona tili darslarida qo‘llanish tajribasini yanada tushunarli qilish uchun amaliy misollar keltirish mumkin. Bu misollar darsliklarning o‘quvchi va o‘qituvchi faoliyatiga ta’sirini ko‘rsatadi.

Masalan, yangi avlod ona tili darsligida “So‘z va uning ma’nosi” mavzusida o‘quvchilar uchun quyidagi topshiriq beriladi: “So‘zlarni rasm asosida toping va gap tuzing”. Bunda rasm orqali bolalar so‘zlarni tanlaydi, o‘sha so‘zlardan gap tuzadi va

uni og‘zaki hamda yozma shaklda ifodalaydi. Bu mashq o‘quvchilarda tasavvur qilish, mantiqiy fikrlash va nutqiy faoliyatni rivojlantiradi.Yana bir misol sifatida, “Gap tuzish” mavzusida o‘quvchilarga turli so‘zlar beriladi va ular shu so‘zlardan gap tuzib, uni ma’noli jumla shaklida aytib berishlari so‘raladi. Masalan, so‘zlar: “bolalar”, “o‘ynadi”, “bog‘da”. O‘quvchilar bu so‘zlarni qo‘shib, “Bolalar bog‘da o‘ynadi” jumlasini tuzadilar. Bu oddiy topshiriq orqali o‘quvchilar gap tuzish qoidalarini o‘zlashtiradi va nutqni boyitadi.

Yangi avlod darsliklarida “Matn bilan ishlash” bo‘yicha ham interfaol mashqlar ko‘p. Masalan, kichik matn beriladi: “Bahor keldi. Daraxtlar yashillandi. Qushlar sayray boshladi.” O‘quvchilarga savol beriladi: “Matn necha gapdan iborat? Matnning asosiy g‘oyasi nima? Sen bahorda nimalarni ko‘rgan eding?” Bunday mashqlar orqali o‘quvchi faqat o‘qibgina qolmay, matnni tahlil qilishni, o‘z hayotiy tajribasini bog‘lab gapirishni o‘rganadi.

Tajribada yana shunday topshiriqlar uchraydiki, ular ijodiy yondashuvni talab qiladi. Masalan, “She’rni yod oling va davom ettirib yozishga harakat qiling” yoki “O‘zingizning do‘stingiz haqida kichik matn tuzing” kabi topshiriqlar o‘quvchilarning ijodkorlik salohiyatini oshiradi.

O‘qituvchilarning amaliy kuzatuvlariga ko‘ra, yangi avlod darsliklarida berilgan o‘yinli topshiriqlar o‘quvchilarning darsga qiziqishini yanada kuchaytiradi. Masalan, “Topishmoqni yeching”, “So‘zlardan rebus tuzing”, “Gaplarni to‘g‘ri tartibda joylashtiring” kabi mashqlar o‘quvchilarni faol ishtirokchi qiladi.Shu tarzda, yangi avlod darsliklari nafaqat o‘quvchilarni bilimga yo‘naltiradi, balki ularni faol fikrlash, izlanish, nutqiy faoliyatni rivojlantirish va hayotiy vaziyatlarda o‘z fikrini erkin bayon etishga tayyorlaydi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, yangi avlod darsliklarining boshlang‘ich sinf ona tili darslarida qo‘llanishi ta’lim jarayonida sezilarli natijalar bermoqda. Ushbu darsliklar o‘zining zamonaviy yondashuvi, didaktik materiallarining rang-barangligi, interfaol topshiriqlari va qiziqarli mashqlari bilan o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, nutqiy kompetensiyani shakllantirish, mantiqiy va ijodiy faoliyatni rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Tajriba ko‘rsatadiki, yangi avlod darsliklari an’anaviy yodlashga asoslangan ta’limdan farqli ravishda o‘quvchini faol ishtirokchi sifatida jarayonga jalb qiladi, o‘qituvchiga esa zamonaviy metod va texnologiyalarni samarali qo‘llash imkonini beradi. Ona tili darslarida bunday darsliklardan foydalanish orqali o‘quvchilarning bilim darajasi, og‘zaki va yozma nutqi, kommunikativ ko‘nikmalari shakllanadi, ularning kitobxonlik madaniyati, hayotiy kuzatuvlari va mustaqil izlanishlari kuchayadi. Shuningdek, yangi darsliklarda milliy qadriyatlar va tarbiyaviy jihatlarga e’tibor berilgani sababli o‘quvchilar ma’naviy barkamollik va vatanparvarlik ruhida tarbiyalanmoqda. Demak, yangi avlod darsliklarining joriy

etilishi boshlang‘ich ta’lim samaradorligini oshirishda muhim omil bo‘lib, kelajak avlodning barkamol shaxs sifatida shakllanishiga keng imkoniyat yaratmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlari va farmonlari. - Toshkent, 2020-2023.

2.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari va Xalq ta’limi vazirligi buyruqlari. - Toshkent, 2019-2023.

3.Yangi avlod darsliklari: Ona tili (1-4-sinflar uchun). - Toshkent: “Sharq” nashriyoti, 2021-2023.

4.Xudoyberdiyeva R. Boshlang‘ich ta’lim metodikasi. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.

5.Yo‘ldosheva D., & O‘rinova, M. Ona tili o‘qitish metodikasi. - Toshkent: O‘qituvchi, 2018.

6.Zunnunov A. Boshlang‘ich ta’lim nazariyasi va metodikasi. - Toshkent: Istiqlol, 2019.

7.Jalolova N. Boshlang‘ich sinflarda ona tili ta’limining didaktik asoslari. - Toshkent: Noshir, 2021.

PEDAGOGICAL ADVANTAGES AND POTENTIAL RISKS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTEGRATION IN PHILOLOGICAL EDUCATION

Yangibayeva Qurvonbika Navruz qizi
CHDPU Turizm fakulteti
Xorijiy til va Adabiyoti 2-bosqich talabasi
+998949560401
Ilmiy rahbar: Usmonova Gulsevar Abdulazizovna
CHDPU Turizm fakulteti
Xorijiy til va Adabiyoti yo‘nalishi o‘qituvchisi
+998933701030

Annotatsiya: Ushbu maqola filologiyani o‘qitishda sun’iy intellekt (SI)dan foydalanishning afzalliklari va xatarlarini tahlil qiladi. 2023-2025 yillardagi eng so‘nggi ilmiy tadqiqotlar bo‘yicha sifatli adabiyot sharhiga ko‘ra, tadqiqot SI

qo‘llashning uchta asosiy afzalligini ko‘rsatadi: ta’limni individuallashtirish, ijodkorlikka yangi yondashuv, va baholash samaradorligi. Shu bilan birga, maqola muhim xatarlarni ham ochib beradi: ma’lumotlar maxfiyligi va algoritmik xolislik kabi axloqiy muammolar, SI tomonidan yaratilgan kontent tufayli akademik halollikka tahdid, shuningdek, texnologiyaga ortiqcha tayanish xavfi, bu esa talabalarning tanqidiy fikrlashi va til ko‘nikmalarini rivojlantirishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Muhokama jarayonida aniq ko‘rsatmalar ishlab chiqish, texnologik innovatsiyalarga axloqiy yondashuvni va sog‘lom fikrlashni targ‘ib qilish zarurligi ta’kidlanadi. Xulosa qilib aytganda, SI filologik ta’limni sezilarli darajada o‘zgartirishi mumkin, biroq uning samarali va mas’uliyatli qo‘llanishi ehtiyotkorlik bilan tartibga solinishi va yanada chuqur tadqiq qilinishi lozim.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, filologik ta’lim, ta’limni individuallashtirish, ijodkorlik, baholash samaradorligi, axloqiy muammolar, akademik halollik, texnologiyaga qaramlik.

Аннотация: В данной статье рассматривается применение искусственного интеллекта (ИИ) в преподавании филологии с точки зрения его преимуществ и рисков. Согласно качественному обзору последних научных исследований (2023-2025 гг.), выявлены три основных преимущества внедрения ИИ: индивидуализация обучения, новые перспективы для развития креативности и повышение эффективности оценки. Одновременно обозначены и серьезные риски: этические проблемы, включая конфиденциальность данных и алгоритмическую предвзятость, угроза академической честности из-за использования контента, созданного ИИ, а также опасность чрезмерной зависимости от технологий, что может препятствовать развитию критического мышления и языковых навыков студентов. В обсуждении подчеркивается необходимость выработки четких рекомендаций, поощрения этических норм и здравого смысла при сочетании технологических инноваций с классическими педагогическими принципами. В заключении отмечается, что, хотя ИИ способен значительно изменить филологическое образование, его эффективное и ответственное применение должно быть тщательно урегулировано и дополнительно изучено.

Ключевые слова: искусственный интеллект, филологическое образование, персонализация обучения, креативность, эффективность оценки, этические проблемы, академическая честность, зависимость от технологий.

Abstract: This paper examines the application of Artificial Intelligence (AI) in the teaching of philology, both in terms of its advantages and risks. According to the qualitative literature review of the latest academic studies (20232025), the research demonstrates three principal benefits of applying AI: individualization of learning, perspective on creativity, and evaluating efficiency. Simultaneously, it outlines

important risks, such as ethical issues, such as data privacy and algorithmic bias, the threat to academic integrity because of AI-generated content, and the risk of overdependence on technology, which can impede critical thinking and the development of language skills among students. The discussion highlights the necessity of setting specific guidelines, encouraging ethics, and common sense in terms of technology innovation and classic pedagogical principles. The conclusions denote that although AI can change philological education greatly, its efficient and responsible application must be regulated carefully and researched further.

Keywords: Artificial Intelligence, philological education, personalized learning, creativity, assessment efficiency, ethical issues, academic integrity, overreliance on AI.

INTRODUCTION

Artificial Intelligence (AI) technologies have been increasingly integrated into educational settings, transforming traditional teaching and learning processes. In philological education, which focuses on language, literature, and linguistics, AI tools offer new opportunities for personalized instruction, creativity enhancement, and assessment efficiency. However, these advantages come alongside significant risks, including ethical dilemmas, academic integrity concerns, and potential negative impacts on student learning habits [2]. This study investigates both the pedagogical advantages and potential risks associated with AI integration in philological education. Artificial Intelligence (AI) has emerged as one of the most powerful innovations of the 21st century, and its influence is rapidly expanding across multiple fields, including education.In particular, philological education, which is dedicated to the study of languages, literature, and linguistics, is undergoing significant transformation as a result of AI integration.Unlike traditional pedagogical methods that depend heavily on textbooks, lectures, and human instructors, AI introduces new possibilities for dynamic, adaptive, and student-centered learning.AI-driven platforms, such as intelligent tutoring systems, automated translation tools, and virtual language assistants, allow students to engage in interactive and flexible modes of study.

These technologies can provide instant feedback, personalized study recommendations, and adaptive learning materials that adjust to the pace and ability of each learner.Such personalization enables students to focus on their weaknesses, strengthen their skills, and learn at their own individual rhythm, which is difficult to achieve in a traditional classroom setting.Furthermore, AI has opened new horizons for creativity in philological studies, supporting students in writing, translation, text analysis, and even literary research.For example, AI-powered tools can generate writing prompts, simulate dialogues in foreign languages, or offer stylistic analysis of

literary texts, which motivates students to explore language in innovative ways.Another critical advantage lies in the efficiency of assessment, as AI can automate grading, analyze errors, and provide objective feedback much faster than human teachers.This function not only reduces the workload of educators but also creates more opportunities for them to focus on mentoring and guiding students in higher-order thinking.However, the integration of AI into philological education also raises a number of serious challenges that must not be ignored.Ethical concerns such as data privacy, algorithmic bias, and lack of transparency in AI decision-making create potential risks for fairness and equity in the learning process.Moreover, the increasing availability of AI-generated texts poses a real threat to academic integrity, as distinguishing original student work from machine-produced content becomes more complex.Equally important is the danger of overreliance on AI, which could reduce students' ability to think critically, solve problems independently, and develop genuine linguistic competence.For these reasons, it is essential to carefully examine both the advantages and the risks of AI in philological education, ensuring that its implementation supports learning while preserving the humanistic values of language and literature studies.

METHODS

A qualitative literature review was conducted using five scholarly articles published between 2023 and 2025. These sources were selected based on their relevance to AI's pedagogical impact in language and philological education. The articles were analyzed thematically to identify recurring benefits and risks related to AI use in this domain [2].

RESULTS

Pedagogical Advantages

1. Personalized Learning: AI systems can adapt teaching materials and activities to individual student needs, thereby supporting differentiated instruction in language acquisition [3].

2. Creativity Enhancement: AI tools facilitate innovative language teaching methods, such as generating creative writing prompts or interactive dialogue practice, encouraging student engagement [3].

3. Efficiency in Assessment.Automated grading and feedback provided by AI reduce teachers' workload and offer timely, objective assessments, helping improve learning outcomes [1].

Potential Risks

1. Ethical Issues: Concerns include data privacy, bias in AI algorithms, and transparency in decision-making processes, which can affect fairness and trust in educational environments [2].

2. Academic Integrity: The use of AI-generated content poses risks of plagiarism and challenges authentic evaluation of student work (McCann & Sweeney, 2025).

3. Overreliance on AI: Excessive dependence on AI tools might undermine the development of critical thinking and language skills crucial to philological education [4].

DISCUSSION

The integration of AI in philological education offers substantial pedagogical benefits, particularly through personalized learning experiences and enhanced creativity. Nevertheless, educators and institutions must address the accompanying ethical challenges and academic integrity concerns to harness AI's potential effectively. Establishing clear guidelines and fostering awareness among students and faculty are essential for responsible AI use. Further research is necessary to develop best practices that balance technological innovation with traditional pedagogical values in philology.

CONCLUSION

In conclusion, the integration of Artificial Intelligence into philological education has the potential to bring about a fundamental shift in teaching and learning practices.AI offers significant benefits, particularly in the areas of personalized instruction, creativity development, and efficiency in assessment, all of which contribute to more engaging and effective education.Students are able to learn at their own pace, receive targeted feedback, and engage in innovative activities that enhance language and literary skills.Educators, in turn, gain access to tools that reduce repetitive workload and allow them to devote more time to mentoring, discussion, and higher-level critical engagement.However, these advantages cannot be viewed in isolation, as serious risks accompany the widespread use of AI in philological studies.Concerns about ethical issues such as privacy, algorithmic fairness, and academic honesty must be addressed before AI can be fully trusted as a learning companion.The misuse of AI-generated content may weaken students' ability to produce original work, while overdependence on technology can hinder the development of independent thinking and genuine creativity.Therefore, a careful balance must be maintained between adopting new technologies and preserving the classical values of philological education. Educational institutions should develop clear guidelines and policies to regulate AI use, ensuring that it enhances rather than replaces human instruction.Teachers and students alike must be trained in the ethical and responsible use of AI, fostering a culture of integrity and critical awareness.Future research should continue to investigate practical methods of harmonizing AI with traditional pedagogy, so that the technology can serve as a supportive tool rather than a substitute for human effort.Ultimately, the true success

of AI in philological education will depend not only on technological progress but also on how responsibly and thoughtfully it is integrated into the learning process.

REFERENCES

1. Buelvas Parra, J. A., Santamaría Escobar, Á. E., & Pertuz Martínez, A. P. (2024). Artificial Intelligence in Education: Benefits, Challenges, and Ethical Considerations According to Scientific Evidence. Journal of International Crisis and Risk Communication Research.

2. Egamberdiyeva, Z. (2025). Ethical and pedagogical implications of artificial intelligence in education. Science and Education, 6(8), 44-51.

McCann, L., & Sweeney, S. (2025). How AI is undermining learning and teaching in universities. The Guardian.

3. Saidkodirova, D. S. (2025). Artificial Intelligence and Creativity: A Threat or A New Tool for Foreign Language Teachers. Current Research Journal of Philological Sciences, 6(4), 4-8.

4. Yan, L., Sha, L., Zhao, L., et al. (2023). Practical and Ethical Challenges of Large Language Models in Education: A Systematic Scoping Review.

ONA TILINI O‘QITISHDA KOMPETENTSIYAVIY YONDASHUVNING AHAMIYATI

Yangiboyeva Jumagul Sharofitdinovna
Erkin Vohidov nomidagi ijod maktabi
ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi
+99891-6795714 (yangiboyevajumagul3@gmail.com

Annotatsiya: Kompetentsiyaviy yondashuv asosida o‘quvchilarda nazariy bilimlarni hosil qilish bilan birgalikda ularda kreativlik, ijodkorlik kabi qobiliyatlarni, shuningdek muammolarni hal eta olish, olingan bilimlarni amalda qo‘llay olish kabi ko‘nikmalarni ham shakllantirish mumkin. Lingvistik, sotsiolingvistik, pragmatik kompetentsiyalar o‘quvchida hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirishga, kommunikativ va grammatik kompetentsiyalar esa shu jarayonda til unsurlaridan foydalana olish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: lingvistik, sotsiolingvistik, pragmatik, kommunikativ, grammatik, kompetentsiya.

Kompetenttsiyaviy yondashuv deganda nimani tushunamiz? Competence” so‘zi “to compete” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “musobaqalashmoq”, “raqobatlashmoq”, “bellashmoq” degan ma’noni bildiradi. So‘zma-so‘z tarjima qilinsa “musobaqalashishga layoqatlilik” ma’nosida keladi. Ilmiy. pedagogik, psixologik manbalarda berilishicha, kompetentsiya, kompetentlilik o‘ta murakkab, ko‘p qismli, ko‘pgina fanlar uchun mushtarak bo‘lgan tushunchalardir. Shu boisdan uning talqinlari ham hajman, ham tarkibiga ko‘ra, ham ma’no, mantiq mundarijasi jihatidan turli-tumandir. Atamaning mohiyati shuningdek, “samaradorlik”, “moslashuvchanlik”, “yutuqlilik”, “muvaffaqiyatlilik”, “tushunuvchanlik”, “natijalilik”, “uquvlilik”, “xossa”, “xususiyat”, “sifat”, “miqdor” kabi tushunchalar asosida ham tavsiflanmokda. “Kompetentlilik”, “kompetentsiya” tushunchalari tavsiflarida quyidagi holatlarga alohida e’tibor qaratiladi:

- ✓ bilimlar majmuining amalda qo‘llanilishi;
- ✓ shaxsning uquvi, xislatlari, fazilatlari;
- ✓ amaliy faoliyatga tayyorgarlik o‘lchovi;
- ✓ muammolarni hal etish, amalda zarur natijalarni qo‘lga kiritish layoqati;
- ✓ shaxsning professional faoliyatini ta’minlovchi bilim, ko‘nikma, malakalar yaxlitligi;
- ✓ faollashgan (amaliyotga tatbiq etilgan) o‘quv, bilim, tajribalar majmui;
- ✓ shaxsning maqsadli yo‘naltirilgan emotsional iroda kuchi.

Kompetentsiyalar quyidagi guruhlarga ajratiladi:

Lingvistik kompetentsiya - til materiali (fonetika, leksika, grammatika) haqida bilimlar va nutq faoliyati turlari(tinglash, gapirish, o‘qish va yozish) bo‘yicha ko‘nikmalarni egallashni nazarda tutadi.

Sotsiolingvistik kompetentsiya - so‘zlovchining biror bir nutqiy vaziyat, kommunikativ maqsad va xohish-istagidan kelib chiqqan holda kerakli lingvistik shakl, ifoda usulini tanlash imkonini yaratadi. Sotsiolingvistik kompetentsiya ijtimoiy-madaniy kompetentsiyani o‘z ichiga olib, autentik nutqning milliy xususiyatlarini: o‘zi yashayotgan mamlakatning urf-odatlari, qadriyatlari, marosimlari va boshqa milliy-madaniyxususiyatlarni bilish hamda tili o‘rganilayotgan mamlakat bilan taqqoslagan holda taqdim eta olish qobiliyatini ko‘zda tutadi.

Pragmatik kompetentsiya - o‘rganilayotgan chet tilida kommunikativ vaziyatda tushunmovchiliklar paydo bo‘lganda takroran so‘rash, uzr so‘rash va hokazolar orqali murakkab vaziyatdan chiqib keta olish qobiliyatini nazarda tutadi. Mazkur standartda diskurs kompetentsiyasi pragmatik kompetentsiya tarkibiga kiritildi. Mazkur kompetentsiya og‘zaki yoki yozma nutqda fikrlarni tegishli til vositalari orqali ifodalashni nazarda tutadi. Ta’limning barcha bosqichlarida ona tilini o‘qitishning asosiy **maqsadi** o‘rganuvchilarning kundalik, ilmiy va kasbga oid

sohalarda faoliyat olib borishi uchun kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirishdan iboratdir.

Ona tili kommunikativ kompetentsiyasi - ona tili bo‘yicha egallagan bilim, ko‘nikma va malakalarni muloqot jarayonida qo‘llash qobiliyati.

Kompetentsiyalarni ona tili fanida quyidagicha guruhlarga ajratiladi:

1) ona tilidan muloqot malakasini egallash (kommunikativ kompetentsiya);

2) til materiali va vositalarini nutqda qo‘llay bilish uchun yetarli bilimlarni o‘zlashtirish (grammatik kompetentsiya).

Kommunikativ kompetentsiya. Ona tili fanidan Davlat ta’lim standarti shu til bo‘yicha egallanadigan nutqiy faoliyatning asosiy uch turi: o‘qish, gapirish va yozish amallari bo‘yicha har bir sinfda taqozo etiladigan bilim va ko‘nikmalar me’yorini belgilab beradi. Bunda o‘quvchining notanish matnni ifodali o‘qiy olishi, o‘zgalar fikrini va matn mazmunini anglash hamda uni og‘zaki qayta bayon qila olish darajasi, fikrni mantiqiy izchillikda ifodalay olishi, tilning ifoda vositalaridan o‘rinli va unumli foydalana bilishi, imloviy savodxonligi kabi kompetentsiyalarni egallab borish dinamikasi nazarda tutiladi.

Grammatik kompetentsiya. Nutqiy faoliyatning har bir turi yuzasidan til materiali, til vositalari va grammatik bilimlar, hosil qilinadigan zaruriy ko‘nikma va malakalar belgilanadi. Bunda o‘rganilayotgan o‘zbek tilining fonetikasi, leksikasi va grammatikasi bo‘yicha nutqning og‘zaki va yozma shakllaridan keng va to‘g‘ri foydalanish uchun zarur bo‘lgan ilmiy-amaliy ma’lumotlar berish, o‘zbek tilida to‘g‘ri talaffuz, imlo va punktuatsiyaning asosiy qoidalarini o‘zlashtirish, muayyan bir xabarni yoki ma’lumotni turli shakllarda bera olish, kundalik hayot uchun zarur bo‘lgan ish qog‘ozlarni yuritish, badiiy, ilmiy, siyosiy asarlarni o‘rganib, ular haqidagi fikr-mulohazasini, shaxsiy munosabatini og‘zaki va yozma shakllarda to‘g‘ri bayon eta olish imkoniyatlaridan o‘rinli foydalanishni talab etiladi. Ona tili ta’limi mazmuni yuqoridagi ikki tarkibiy qismni o‘z ichiga oladi va 1-4-sinflar, 5-9-sinflar hamda akademik litseylar DTSlarining har birida o‘zining ifodasini topadi. Ona tili uzluksiz ta’lim tizimida boshlang‘ich ta’lim maktabgacha ta’limdan keyingi bosqich sanaladi. Uzluksiz ta’limning boshlang‘ich va umumiy o‘rta, o‘rta maxsus ta’lim bosqichlarida til ta’limining lisoni lingvopsixologik, sotsiopsixologik va paralingvistik xususiyatlari, muhimi, umumdidaktik hamda o‘ziga xos metodik xususiyatlardan kelib chiqqan holda hosil qilinadigan kommunikativ, grammatik va umumtarbiyaviy vazifalar belgilanadi. Xususan, maktabni bitirib chiqqan yoshlar ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotning barcha jabhalarida, muloqot va munosabatning hamma turlarida ona tilidan erkin, samarali va to‘g‘ri foydalana olish, uning cheksiz imkoniyatlaridan to‘laqonli bahramand bo‘lish, zaruriy ko‘nikma va imkoniyatlariga ega bo‘lishlari zarur. Ya’ni, bitiruvchi o‘quvchilar

a) fundamental bilimlarni o‘zlashtira olish, o‘zlashtirilgan nazariy bilimlarni amaliyotga, boshlang‘ich kasbiy ko‘nikmalarni kundalik hayotga, mehnat faoliyatiga tatbiq eta olish;

b) tayyorlov yo‘nalishlari va ixtisosliklari bo‘yicha chuqurlashtirilgan, yo‘naltirilgan, maxsus fanlar asoslarini egallashlari uchun zarur bo‘ladigan asosiy bilimlarga ega bo‘lish;

d) egallanganegallangan bilimlarni muntazam oshirib, yangilab borishga intilish, o‘quv va mehnat faoliyatiga ijodiy, mustaqil yondashish sifatlariga ega bo‘lish;

e) kompyuterlar va boshqa telekommunikatsiya vositalaridan foydalana olish malakasini takomillashtirish;

f) oliy ta’lim muassasalarida (bakalavriat) ta’lim olishni davom ettirish uchun zarur bilimlar majmuiga ega bo‘lishlari kerak.

Kompetentsiyaviy yondashuvga asoslangan ta’lim o‘quvchilarda mustaqillik, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo‘lish, tashabbuskorlik, media resurslar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan o‘z faoliyatida oqilona foydalana olish, ongli ravishda kasb-hunar tanlash, sog‘lom raqobat hamda umummadaniy ko‘nikmalarni shakllantiradi. Inson o‘z hayotida shaxsiy, ijtimoiy, iqtisodiy va kasbiy munosabatlarga kirishishi, jamiyatda o‘z o‘rnini egallashi, duch keladigan muammolarning yechimini hal etishi, eng muhimi o‘z sohasi, kasbi bo‘yicha raqobatbardosh bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan **tayanch kompetentsiyalarga** ega bo‘lishi lozim. Bundan tashqari, ta’limda har bir o‘quv fanini o‘zlashtirish jarayonida o‘quvchilarda, shu fanning o‘ziga xosligi, mazmunidan kelib chiqqan holda, sohaga tegishli **xususiy kompetentsiyalar** ham shakllantiriladi.

O‘zbekiston Respublikasida ta’limning uzluksizligi, barkamol shaxsni tarbiyalashga yo‘naltirilganligidan kelib chiqqan holda, umumiy o‘rta, o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limida o‘qitiladigan umuta’lim fanlari mazmunining izchilligini ta’minlash maqsadida tayanch kompetentsiyalar hamda har bir o‘quv fani mazmunidan kelib chiqqan holda xususiy kompetentsiyalar belgilandi.

Bunday ko‘nikmalarni shakllantiradigan masalalarga “xatoni toping”, “xatoni o‘ylab toping” kabi olingan natijani turlicha usullar bilan tekshiradigan topshiriqlar; qat’iy qoidalar asosida o‘tkaziladigan o‘yinlardan: “domino”, “loto”, “labirint”, “ shifrlangan so‘z” kabilarni kiritish mumkin.

Yuqoridagi ma’lumotlarga asoslanib, biz o‘quvchilarimizni hayotga, jamiyat qurilishida qatnashishga tayyorlaymiz. Shuning uchun ta’lim amaliy hayot bilan bog‘lanishi kerak.

O‘quvchilarning bilish faoliyati ularning darsdagi hissiy idroki va amaliy ishlari, o‘qituvchining gaplari orqali amalga oshadi.O‘quvchilarning bilish faoliyatida o‘qituvchining og‘zaki axboroti va o‘quv adabiyotlarini mustaqil o‘qish juda muhim rol o‘ynaydi.Ta’limning onglilik prinsipi o‘quvchilar yangi materialni idrok etishda

faqat ta’riflarni aytib berishni emas, balki ularning muayyan hodisalarga, jarayonlarga bog‘liq mazmunini tushunishni ham o‘rganishlarini talab qiladi. Aks holda bilimlarda rasmiyatchilik vujudga keladi va o‘quvchilar materialni quruq yodlaydigan va qayta so‘zlab rivojlantirish bilan chambarchas bog‘liqdir. Bunda o‘quvchilarning faqat adabiyotlar bilan ishlashi yoki turli ta’limiy topshiriqlarni bajarish emas, balki ularning mustaqil fikrlashni o‘rganishi, doimiy ijodiy izlanishga intilishi, o‘zini uzluksiz nazorat qilishi, bitirgan ishlarning natijalarini mustaqil holda to‘g‘ri baholashi ham nazarda tutiladi.Onglilik va faollik prinsipini amalga oshirish o‘quvchilarga o‘rganiladigan predmet yoki bo‘limning maqsadi va vazifalarini tushuntirishdan hamda amaliy ahamiyatini yoritib berishdan boshlanadi.O‘quvchilarning bilish faoliyati ularning darsdagi hissiy idroki va amaliy ishlari, o‘qituvchining gaplari orqali amalga oshadi. O‘quvchilarning bilish faoliyatida o‘qituvchining og‘zaki axboroti va o‘quv adabiyotlarini mustaqil o‘qish juda muhim rol o‘ynaydi.Ta’limning onglilik prinsipi o‘quvchilar yangi materialni idrok etishda faqat ta’riflarni aytib berishni emas, balki ularning muayyan hodisalarga, jarayonlarga bog‘liq mazmunini tushunishni ham o‘rganishlarini talab qiladi. Aks holda bilimlarda rasmiyatchilik vujudga keladi va o‘quvchilar materialni quruq yodlaydigan va qayta qo‘llay olishini aniqlash katta rol o‘ynaydi.

Bilimlarni ongli ravishda o‘zlashtirish o‘quvchilarda ana shu bilimlarga ma’lum munosabatni, hissiy kechinmalarni tarkib toptirishni ham o‘z ichiga oladi. O‘quvchilarning bilimlarni egallashga faol munosabati ularning bilish faoliyatini yanada kuchaytiradi. Fanni mukammal o‘zlashtirishda lingvistik, sotsiolingvistik, pragmatik, kommunikativ va grammatik kompetentsiyalarni ahamiyati katta hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Forobiy A.N. Fozil odamlar shahri, -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.

2. Husanboyeva Q. Adabiy ta’lim jarayonida o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatishning ilmiy-metodik asoslari.Pfd.diss.-T., 2006.

3. Husanboyeva Q. Adabiyot- ma’naviyat va mustaqil fikr shakllantirish omili, -T., Alisher Navoiy nomidagi o‘zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.

4. Jumaniyozova M.Malaka oshirish jarayonida o‘qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlashning pedagogik asoslari.Pfn.diss., 2007.

5. Mustaqillik: izohli ilmiy-ommabop lug‘at, -T., Sharq nashriyoti, 2005.

6. Navoiy A. Sittai zaruriya, -T., Fan nashriyoti, 2005.

7. Yo‘ldoshev Q. Adabiyot o‘qitishning ilmiy-nazariy asoslari, -T., “O‘qituvchi”, 1996.

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA MEDIAMATNNING TUTGAN O‘RNI

Farangiz Yusupova Dilshodbek qizi
farangizy02@gmail.com
TURON universiteti Andijon filiali magistranti

Annotatsiya: Ushbu tezisda mediamatn tushunchasi, uning zamonaviy tilshunoslikdagi o‘rni va tadqiq etilish yo‘nalishlari, mediamatn zamonaviy kommunikatsiya vositasi sifatida multimodal shaklda namoyon bo‘lib, lingvistik, semiotik va pragmatik jihatlari bilan alohida kasb etilishi, mediamatnning zamonaviy tilshunoslik yo‘nalishlari bilan aloqasi va amaliy ahamiyati haqida fikr yuritiladi

Kalit so‘zlar: Mediamatn, zamonaviy tilshunoslik, diskurs tahlili, pragmatika, medialingvistika, multimodal kommunikatsiya.

РОЛЬ МЕДИАТЕКСТА В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотатсия: В данной тезисе рассматриваются понятие медиатекста, его место в современной лингвистике и направления исследования. Медиатекст как современное средство коммуникации проявляется в мультимодальной форме и обладает особым значением благодаря своим лингвистическим, семиотическим и прагматическим аспектам. В тезисе также анализируется связь медиатекста с направлениями современной лингвистики и его практическая значимость.

Ключевые слова: медиатекст, современное языкознание, дискурс-анализ, прагматика, медиалингвистика, мультимодальная коммуникация.

THE ROLE OF MEDIA TEXT IN MODERN LINGUISTICS

Abstract: This thesis discusses the concept of media text, its role in modern linguistics, and the main research directions. As a contemporary means of communication, the media text appears in a multimodal form and is of particular importance due to its linguistic, semiotic, and pragmatic aspects. The thesis also examines the relationship of media text with modern linguistic trends and its practical significance.

Keywords: mediatext, modern linguistics, discourse analysis, pragmatics, medialinguistics, multimodal communication.

Kirish. Bugungi globallashuv davrida axborot oqimining asosiy qismi mediamatnlar orqali yetkazilmoqda. Internet, televideniye, radio va ijtimoiy

tarmoqlar mediamatnni jamiyat ongini shakllantiruvchi vosita sifatida muhim o‘ringa qo‘ymoqda. Shu bois zamonaviy tilshunoslikda mediamatnni lingvistik va pragmatik jihatdan o‘rganish dolzarb masalalardan biridir.[2, 213]

Asosiy qism. Mediamatn tushunchasi - ommaviy axborot vositalarida yaratiladigan, matn, tasvir, tovush va video kabi multimodal birliklardan tashkil topgan kommunikativ mahsulotdir.[1, 45]

Mediamatnning lingvistik xususiyatlari: unda qisqa, aniq, esda qolarli va ijtimoiy ta’sirchan birliklar ustuvor bo‘ladi. Bugungi kunda odamlar kundalik hayotida eng ko‘p iste’mol qiladigan mahsulotlardan biri bu - mediamatndir. Internet, televideniye va ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqaladigan matnlar jamiyat ongini shakllantirmoqda.

Mediamatn va zamonaviy tilshunoslik yo‘nalishlari:

Diskurs tahlili - mediamatnni ijtimoiy-madaniy vaziyatda o‘rganadi.

Pragmatika - mediamatndagi nutqiy maqsad va ta’sirchanlikni tahlil qiladi.

Semiotika - mediamatnni ramzlar va belgilar tizimi sifatida o‘rganadi.

Medialingvistika - OAV va ijtimoiy tarmoqlarda tilning qo‘llanish qonuniyatlarini tahlil qiladi.

Kognitiv lingvistika - mediamatn orqali shakllanadigan konseptual maydonlarni ochib beradi.[3, 78]

Amaliy ahamiyati. Mediamatn tilni o‘rgatishda, reklama va PR sohasida, siyosiy nutqni shakllantirishda, hamda jamiyat ongiga ta’sir ko‘rsatishda keng qo‘llaniladi.

Xulosa. Mediamatn zamonaviy tilshunoslikning turli yo‘nalishlari uchun muhim tadqiq obyektidir. U nafaqat tilning ijtimoiy vazifalarini yoritadi, balki til va tafakkur, madaniyat, kommunikatsiya o‘rtasidagi uzviy aloqalarni ham ko‘rsatadi. Mediamatnni lingvistik va pragmatik jihatdan chuqur o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning rivojlanishida muhim qadam bo‘lib xizmat qiladi. Mediamatnlar natijasida tilning yangi shakllari, qisqartmalar, internet jargonlari, emoji va multimodal ifodalar keng qo‘llanmoqda. Bu tilshunoslik uchun yangi tadqiqot obyektini yaratadi.[4, 53]

Mediamatn siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotga faol ta’sir ko‘rsatadi. Ommaviy ong va jamoatchilik fikrini shakllantirishda uning roli beqiyos. Bugungi kunda mediamatn nafaqat matn, balki tasvir, audio va video elementlarini ham o‘z ichiga oladi. Shu bois uni faqat lingvistik emas, balki multimodal yondashuv orqali o‘rganish dolzarbdir. Globalizatsiya davrida mediamatn milliy til va madaniyatni targ‘ib qilish, yosh avlodni tarbiyalashda ham muhim vosita hisoblanadi.

Mediamatnni avtomatik tahlil qilish, mashina tarjimasi, matnni tasniflash va algoritmlar ishlab chiqishda katta ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

Shu sababli, mediamatn zamonaviy tilshunoslikda nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy hayotda ham dolzarb tadqiqot obyekti bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. "Media ma’rifat asoslari" I. Qodirov, Toshkent 2019, 45-bet.
2. "Axborot texnologiyalari va jamiyat" R. Jo‘raqulov, Toshkent 2005, 213-bet.
3. "Media va kommunikatsiya" S. Tursunov, Toshkent 2009, 78-bet
4. "Raqamli madaniyat va axborot xavfsizligi" G. Karimova, Toshkent 1998, 53-bet.
5. Internet sayti: https// daryo.uz

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MUAMMOLARI

Xomidjonova Marjona Alisher qizi
Andijon davlat pedagogika instituti
4-kurs talabasi
marjona0621@icloud.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalari, ya’ni globallashuv jarayonida tillarning rivojlanishi, til siyosati, milliy va jahon tillarining o‘zaro ta’siri, shuningdek, raqamli muhitda tilning yangi qiyofasi tahlil qilinadi. Muammolarga nazariy va amaliy nuqtai nazardan yondashish orqali tilshunoslikning kelgusi rivojlanish yo‘nalishlari yoritiladi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются актуальные проблемы современной лингвистики, а именно развитие языков в условиях глобализации, языковая политика, взаимное влияние национальных и мировых языков, а также новая роль языка в цифровой среде. Подход к проблемам с теоретической и практической точек зрения позволяет определить дальнейшие направления развития лингвистики.

Abstract: This article examines the pressing issues of modern linguistics, namely the development of languages in the context of globalization, language policy, the interaction between national and world languages, as well as the new role of language in the digital environment. Approaching these problems from both theoretical and practical perspectives highlights the future directions of linguistic development.

Kalit so‘zlar: tilshunoslik, globallashuv, til siyosati, raqamli muhit, lingvistika muammolari.

Ключевые слова: лингвистика, глобализация, языковая политика, цифровая среда, проблемы лингвистики.

Keywords: linguistics, globalization, language policy, digital environment, linguistic problems.

Kirish

Zamonaviy tilshunoslik - an’anaviy tilshunoslikdan farqli ravishda tilning faqat ichki tuzilishini emas, balki uni o‘z sohibi bo‘lgan inson bilan uzviy bog‘liq holatda o‘rganadi. Shuningdek, tilning jamiyatdagi o‘rni, kommunikativ vazifalari va kognitiv xususiyatlarini ham qamrab oladi. XXI asrda tilshunoslik oldida yangi vazifalar paydo bo‘ldi: globallashuv, migratsiya jarayonlari axborot texnologiyalari va ijtimoiy tarmoqlar ta’sirida tilning qiyofasi keskin o‘zgarmoqda. Shu bois tilshunoslar fanning buguni kundagi dolzarb muammolariga munosabat bildirishi, nazariy va amaliy yechimlar taklif qilishi zarur.

Asosiy qism

Zamonaviy tilshunoslikda dolzarb masalalardan biri - globallashuv jarayonida tillarning maqomi va o‘zaro raqobatidir. Hozirgi davrda ingliz tili xalqaro miqyosda asosiy kommunikativ vosita sifatida keng qo‘llanilmoqda, natijada ko‘plab milliy tillar o‘z mavqeini yo‘qotish xavfi ostida qolmoqda. “Bu holat til siyosatini yanada takomillashtirish, milliy tillarni asrab-avaylash va rivojlantirish bo‘yicha davlat hamda jamiyat oldiga yangi vazifalarni qo‘yadi”[116].

Milliy tillarning saqlanishi va rivojlanshi uchun davlat va jamiyat birgalikda harakat qilishi lozim. Shu jihatdan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Davlat tilini rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida gi qarori (2020-y.) katta ahamiyat kasb etadi. Hujjat davlat tilining jamiyatdagi ahamiyatini oshirishga qaratilgan. U tilni xalqaro maydonda targ‘ib qilish va ilm, ta’lim hamda texnologiyalarda qo‘llash borasida aniq vazifalar beradi masalan qarorda davlat tilida elektron resurslar yaratish va yoshlar uchun amaliy kurslar tashkil etish ko‘zda tutilgan. Shu o‘rinda qaror doirasida davlat tilida elektron resurslar bazasini yaratish, ilmiy adabiyotlarni kengaytirish va yoshlar orasida ona tilidan samarali foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirish bo‘yicha amaliy chora-tadbirlar ko‘zda tutilgani dolzarb axamiyatga ega ”[117].

[116] Karimova G. Raqamli muhitda tilning o‘zgarishi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2022.

[117] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Davlat tilini rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori. – Toshkent, 2020.

Ikkinchi yirik muammo - raqamli muhitda tilning qiyofasi. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va mobil texnologiyalar ta’sirida yangi leksik birliklar kirib kelmoqda, til normalarining qo‘pol tarzda buzilish holatlari tez-tez uchramoqda. UNESCO ma’lumotiga ko‘ra, hozirgi kunda dunyoda 7000 dan ortiq til mavjud bo‘lsa, ularning 40 foizi yo‘qolib ketish xavfi ostida. Bu jarayon asosan globallashuv va ingliz tilining universal aloqa vositasiga aylanishi bilan bog‘liq.

O‘zbek tilining raqamli maydondagi ulushiga nazar tashlasak, 2024-yilgi ma’lumotlarga ko‘ra, internetdagi kontentning 60 foizdan ortig‘i ingliz tilida, 7 foizi rus tilida, ammo o‘zbek tilidagi kontentning ulushi 0, 1 foizdan ham kam. Bu esa tilni raqamli muhitda faol targ‘ib qilish zaruratini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, mamlakat aholisi 36 milliondan ortiq bo‘lsa-da, onlayn platformalarda o‘zbek tilidagi sifatli kontent yetarli darajada emas.

Mazkur masalaga Ye.I. Goroshko ham o‘zining “Язык в цифровую эпоху: трансформация и вызовы”[118]. (2021) asarida alohida to‘xtalib, raqamli muloqot sharoitida yozma va og‘zaki nutq chegaralari tobora yo‘qolib borayotganini, tezkor va qisqa shakllar ustunlik qilayotganini, shuningdek ingliz tilining global tildagi ustuvorligi boshqa milliy tillarga ham ta’sir ko‘rsatayotganini qayd etadi. Olimning fikricha, bu jarayonlar lingvistika oldiga nafaqat grammatik o‘zgarishlarni, balki muloqot madaniyati va axborot uzatish uslublarini ham o‘rganish vazifasini qo‘ymoqda.

Uchinchi masala - til va madaniyatning o’zaro munosabati. Zamonaviy tilshunoslik antropotsentrik yo’nalishga e’tibor qaratmoqda, ya’ni til inson ongi, tafakuri va madaniy qadryatlari bilan bog‘liq holda organiladi. Milliy identifikatsiya va global kommunikatsiya o’rtasidagi muvozanatni topish - bugungi tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri. Internet tilni yangicha shakllantirmoqda. Oddiy misol uchun ijtimoiy tarmoqlarda keng qo‘llaniladigan “aka”, “brat”, “ok”, “da”, “xaxaxa” “no” kabi ifodalar milliy tilga aralashib ketmoqda.

Shu o‘rinda aytishim mumkinki emotikonlar va stickerlar asosida muloqot qilish tobora kengaymoqda. Bu esa tilning qisqarishi, yozma nutqning soddalashuvi kabi hodisalarga olib keladi. Shu o‘rinda tarjima nazariyasi va amaliyoti ham zamonaviy tilshunoslikda muhim o’rin tutadi. Bir tomondan, avtomatlashtirilgan tarjima dasturlari paydo bo’lmoqda, ikkinchi tomondan esa, ularning sifat jihatidan inson tarjimoni o’rnini bosishi qiyin. Bu sohadagi izlanishlar nafaqat lingvistika, balki kompyuter fanlari bilan ham uzviy bog‘lanib bormoqda.

Jadval: Globallashuvning o‘zbek tiliga ta’siri

	Yaxshi tomonlari	Yomon tomolari

[118] Горошко Е.И. Язык в цифровую эпоху: трансформация и вызовы. – Санкт-Петербург: СПбГУ, 2021.

Raqamli muhit	O‘zbek tilida onlayn kontent yaratilishi, yangi texnologiyalarga moslashuv	Ingliz va rus tillarining ustunligi
Ta’lim	Davlat tilida darsliklar, ilmiy tadqiqotlarning ko‘payishi	Ilmiy maqolalarning asosan ingliz tilida yozilishi
Madaniyat	Milliy identitetni mustahkamlash	Sleng va aralash tilli nutqning kuchayishi
Tarjima texnologiyalari	Mashina tarjimasi imkoniyatlari	Semantik boylikning yo‘qolishi xavfi

Xulosa

Zamonaviy tilshunoslik fani oldida turli muammolar turibdi: global tillar ta’siri, milliy tillarni asrab qolish, raqamli muhitda tilning o‘zgarishi va madaniy identifikatsiya masalalari. Bu muamolarni hal qilish uchun tilshunoslar, pedagoglar, siyosatchilar va axborot texnologiyalari mutaxassislari hamkorligi zarur. Tilshunoslikning kelgusi taraqqiyoti ana shu muammolarga yechim topish, shu bilan birga tilning insoniyat ma’naviy merosidagi beqiyos ahamiyatini asrab qolishga qaratilgan bo‘lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev A. Tilshunoslik nazariyasi asoslari. - Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2020.

2. Jo‘rayev M. Globallashuv va til siyosati: nazariy va amaliy masalalar. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

3. Karimova G. Raqamli muhitda tilning o‘zgarishi. - Samarqand: SamDU nashriyoti, 2022.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Davlat tilini rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori. - Toshkent, 2020.

5. Горошко Е.И. Язык в цифровую эпоху: трансформация и вызовы. - Санкт-Петербург: СПбГУ, 2021.

MOSLASHUV ALOQASI VA UNING O‘QITILIISH

Shohida Nabieva Sobirjon qizi
Muhammad al-Xorazimiy nomidagi ixtisoslashtirilgan maktabning ona tili va adabiyoti fani oqituvchisi

O‘quvchilar oldingi sinflarda moslashuv aloqasi haqida ma’lumot olgan edilar. Shuning uchun moslashuv aloqasi haqidagi bilimlarini eslaganda, uning tobe aloqa turlaridan biri ekanligini yodlariga tushiradilar. Bu galgi mashg‘ulotlar jarayonida ular moslashuvning asosiy belgilari, turlari, ifoda vositalari haqida «yangi” bilim olishlari ko‘zda tutiladi.

O‘rganilayotgan xodisaning mohiyatini to‘g‘ri tushunish uchun o‘quvchilar «moslashuv” deb nomlanuvchi atamaning mazmuni, mohiyati haqida ham tushunchaga ega bo‘lishi foydadan xoli emas. Moslashuvga, iloji boricha, hayotiy misollar keltirilib, uning lisoniy atamalik xususiyati bilan bog‘lab tushuntirilsa, yomon bo‘lmaydi. Hasan va Husan, Fotima va Zuhra ismlari bilan nomlanuvchi egizaklar, ularning boshdan-oyoq kiyimlarining bir xilligi, bunda aka-uka (Hasan va Husan), opa-singil (Fotima va Zuhra)larning tashqi ko‘rinishidagi o‘xshashlik moslashish hodisasiga misol qilib olinishi mumkin. Ana shunday moslik va o‘xshashlikning tobe aloqa yordamida hosil bo‘lgan sintaktik butunlik qismlarida ham mavjudligi, lekin bu moslikning tilga xosligi, ya’ni lisoniy xarakterda ekanligi o‘quvchilarga tushuntiriladi.

Moslashuvning erkin so‘z birikmalarigagina xosligidan o‘quvchilar xabardor qilinishi kerak. Chunki tilda gap qolipida (ega va kesim andozasida) shakllanib, turg‘un birikma xarakterini kasb etuvchi hodisalar ko‘plab uchraydi. Sirtdan qaraganda, ko‘chma ma’nodagi turg‘un iboralarning qismlari munosabati ham tobe aloqaga asoslanganday ko‘rinadi. Bunday iboralar va ularning xususiyatlari bilan o‘quvchilar 5 - sinfda tanishgan. Bunda o‘qituvchi «Ibora nima? U qaysi sinfda o‘tilgan?” kabi savollar bilan o‘quvchilarga murojaat qiladi. Ularning o‘ziga xos lisoniy xususiyatlari (ko‘chma ma’noda ishlatilishi, ma’nosi ayrim so‘zlar ma’nosiga teng kelishi) eslatiladi.

Boshi aylandi, ensasi qotdi, tili tutildi, qorni ochdi, ko‘ngli aynidi singari misollarni keltirib, ularning sintaksisga aloqasi bo‘lmagan butunliklar ekanligi tushuntiriladi. So‘ngra bunday iboralarga misol keltirish, ularning miqdorini boshqa misollar hisobiga kengaytirish o‘quvchilardan talab qilinadi. O‘quvchilar faolligida bunday misollar yuzi burishdi, qoni qochdi, (ko‘zini) qorongulik bosdi, ko‘zi tindi, yuragi hapriqdi, yuragi yorildi, ishi yurishdi, ishi yurishmadi, ko‘zi tegdi, boshi qotdi, boshi egildi, beli sindi, labi uchdi, dimog‘i ochildi, peshonasi tirishdi, o‘pkasi uzildi va hokazolar evaziga kengaytiriladi. Ular anglatgan ma’nolar so‘raladi. Masalan, «Boshi egildi” iborasi qanday ma’no bildiradi ? kabi.

Keltirilgan iboralarning ba’zilari moslashuv yordamida shakllangan sintaktik butunliklar bilan qiyoslanadi. Bunday sintaktik butunliklarning erkin sintaktik birliklar ekanligi, ularning ikki bosh bo‘lakli sodda gaplarning bosh bo‘laklariga teng kelishi tushuntiriladi. Ko‘chma ma’noli iboralar bilan moslashuv aloqasi yordamida

hosil bo‘lgan ikki bosh bo‘lakli gaplarning grammatik asosini qiyoslash bir necha misollar orqali davom ettiriladi. Ularning grammatik va mazmuniy asosi bilan qiyoslanadi, O‘zaro o‘xshash bu ikki har xil hodisalar orasidagi farqni ko‘rsatish orqali gap andozasidagi turg‘un ibora (frazeologiya)larning o‘ziga xos tomonlari tushuntiriladi. Masalan, bu maqsadni amalga oshirishda tili tutildi va parda tutildi tipidagi qiyosiy misollar tanlanishi mumkin. Uning birinchisi - ibora, ko‘chma ma’noda, «gapirolmay qoldi” so‘zining ma’nosini ifoda etadi. Matn tahlilida tili va tutildi so‘zlariga alohida-alohida sintaktik vazifalar yuklab bo‘lmaydi. Shuning uchun qanchalik o‘xshash bo‘lmasin, «tili” qismini ega «tutildi” qismini kesim sifatida ajratilmaydi. Tili tutildi shu yaxlitlikda gapda bir vazifani - kesim vazifasini bajaradi. «O‘qituvchi Rustamga savol bera boshladi. Rustam bir - ikki so‘zlagach, tili tutildi” jumlasida bu ibora yaxlit holda ana shu vazifani, ya’ni kesim vazifasini bajaradi. Bu xususiyat, «Parda tutildi” uchun xos emas. Parda va tutildi so‘zlari o‘zaro moslashuv aloqasi yordamida birikkan. Ularning har biri o‘ziga xos sintaktik qiymatga ega: parda gapning egasi, tutildi esa kesimi vazifasini bajaradi. Ibora hamda gapning grammatik va mazmun asosini tashkil etuvchi ega va kesim butunligi haidagi bilim va malakalarni mustahkamlash maqsadidagi qiyoslashlar o‘quvchilar tomonidan ham amalga oshiriladi. Bunda yuragi yorildi va o‘tin yorildi, dimog‘i ochildi va eshik ochildi, ko‘z tegdi va o‘q tegdi, ko‘z tindi va suv tindi qiyosiy juftliklaridan foydalanish mumkin. Yuqorida ko‘rsatilganidek, o‘quvchilar iboraning ma’nosini, gapdagi vazifasini, gap tarkibida ishtirok etgan so‘zlar, ularning ma’no va vazifalari bilan qiyoslaydilar; o‘ziga xos farqli tomonlarini ko‘rsatishga harakat qiladilar. Shu tariqa moslashuv yordamida hosil bo‘lgan erkin butunlik bilan ularga shaklan o‘xshash iboralar farqini tushunishga muvaffaq bo‘ladilar.

O‘quvchilar moslashuv haqida aniq tasavvurga ega bo‘lgach, uning ega va kesim moslashuvi, qaratqich va qaralmish moslashuvi kabi ikki turi haqida ma’lumot oladilar. Ega va kesim moslashuvi haqidagi ma’lumot, garchand hali o‘tilmagan bo‘lsa-da, boshlang‘ich sinflarda ega va kesim yuzasidan olgan bilimlarini yodga tushiradilar, ularning gapning bosh bo‘laklari ekanligini eslaydilar. Bunda o‘qituvchi sinfga «Qani, ayting-chi: gap bo‘laklari nima? Ular haqida qaysi sinfda ma’lumot berilgan? Bosh bo‘laklar gapning qanday bo‘laklari? Ularga nimalar kiradi? Ega va kesim nega gapning bosh bo‘laklari deyiladi? Gapning bosh bo‘laklaridan tashqari, yana qanday bo‘laklar bor? Nega ular ikkinchi darajali bo‘laklar deyiladi? Qaysi bo‘laklar gapning ikkinchi darajali bo‘laklari hisoblanadi? » kabi savollar tashlaydi. To‘g‘ri va qoniqtirarli javoblar olingach, yana moslashuvga, uning ega va kesim moslashuvi turiga qaytiladi. So‘ngra ega va kesimning shaxs va son jihatdan shakliy mosligi, shaxs va son tushunchalari haqida ma’lumotga o‘tiladi. Bunda ham «Shaxs - son qanday lisoniy tushuncha? U qaysi sinfda, qaysi mavzuda o‘tilgan?” kabi savollar beriladi. O‘quvchilarning javoblari tinglanib, o‘qituvchi tomonidan to‘ldiriladi. Shaxs

deganda ish-harakatning qaysi shaxs (so‘zlovchimi, tinglovchimi, o‘zgami) tomonidan bajarilishi, son deganda bajaruvchi shaxsning bir yoki ko‘pligi anglashilishi tushuntiriladi. Shaxsni, sonni (birlik yoki ko‘plik) ifodalovchi grammatik vositalar aytiladi. Masalan, o‘qimoq fe’lining birinchi shaxs birlikdagi shakli «o‘qidim” bo‘ladi. Shu so‘z o‘qi, -di, -m kabi tarkibiy qismlardan tuzilgan. O‘qi o‘qimoq so‘zining lug‘aviy ma’noga ega bo‘lgan va shu ma’noni tashuvchi qismi hisoblanadi, uni o‘zak deb ham ataladi. - di, o‘qimoq so‘zining o‘tgan zamon shaklini hosil qiluvchi qo‘shimchadir. -m esa o‘qimoq fe’lining birinchi shaxs, birlikdagi shaklini hosil qilgan, u ham qo‘shimcha. O‘qidim fe’li shu fe’l ifoda etgan ish-harakatning so‘zlovchi(men) tomonidan bajarilganligini bildiradi. So‘zlovchi birinchi shaxsdir, birinchi shaxs bitta, shuning uchun, «o‘qidim” fe’li ish-harakatning birlikdagi birinchi shaxs tomonidan bajarilganligini anglatadi. «O‘qimoq” fe’li «Men” so‘zi bilan moslashuv aloqasiga kirishadi. Men - birinchi shaxs, birlikdagi olmoshdir (kishilik olmoshi - so‘zlovchini bildirapti). O‘qidim -esa fe’l, birinchi shaxs(men) tomonidan amalga oshirilayotgan ish-harakat ma’nosini bildirayapti. «Men o‘qidim” qurilmasida men - ega, o‘qidim - kesim vazifasini bajaradi. Ish=harakat ma’nosidagi so‘z (fe’l) birinchi shaxs, birlik. Uni bajaruvchi shaxs ma’nosidagi so‘z (kishilik olmoshi) ham birinchi shaxs, birlik shaklida bo‘lganligi uchun, bu ikki so‘zning sintaktik aloqasini tobe aloqaning moslashuv turi deyiladi. «Men o‘qidim” qurilmasini sen o‘qidim, u o‘qidim yoki men o‘qiding, u o‘qiding kabi ko‘rinishlarda o‘zgartirish mumkin emas, mantiqiy g‘alizlikka yo‘l qo‘yiladi, shuningdek, qismlararo moslashuv aloqasi barham topadi - sintaktik qurilmaning mazmun va shakl (semantik va grammatik muvofiqligi) mutanosibligi inkor etiladi. Ana shu tarzdagi (eslatmalar) orqali o‘quvchi ega va kesim moslashuvi haqida dastlabki bilimga ega bo‘ladi.

Ega va kesim moslashuvi haqida atroflicha ma’lumot, bosh bo‘laklar - ega va kesim mavzulari bilan tanishgandan so‘ng, beriladi. Bu vaqtda o‘quvchilar gap bo‘laklari, ularning bosh va ikkinchi darajali turlaridan xabardor bo‘ladilar. Ayniqsa, ega va uning ifodalanishi, kesim va uning ifodalanishi masalalari bilan yaqindan tanishadilar. Ega va kesim moslashuvi haqida izchil ma’lumot o‘quvchilardan so‘z turkumlarini so‘rash, ularning turlarini yodga tushirish, grammatik shakllarni eslash kabilar bilan qo‘shilgach, puxta va maqsadli bo‘ladi. Shu bois ega haqida so‘z ketganda, ot, olmosh va ot, olmosh bo‘lmagan boshqa turkum so‘zlarning otlashish jarayonini eslash foydadan xoli bo‘lmaydi. Otlarning kelishik, egalik va ko‘plik (son) qo‘shimchalari bilan shakl o‘zgarishi masalalari e’tibor markazida bo‘ladi. Negaki kesim bilan moslashayotgan eganing bosh kelishigida, ma’lum ma’nodagi egalik, birlik yoxud ko‘plik shakllarida bo‘lishi, albatta, shart. Bularsiz eganing kesim bilan moslashishini tasavvur etish qiyin.

Adabiyotlar;

1. G‘ulomov A.K., Ne’matov H.G‘. Ona tilidan ta’lim mazmunini yangilashning asosiy yo‘nalishlari. Toshkent; O‘qituvchi, 1993.

2. Abdullayev R.M. O‘rta maktab darsliklarida sintaktik aloqalar mavzusining berilishi masalasiga doir //O‘zbek tilshunosligi masalalari. Ilmiy maqolalar to‘plami, 9 - kitob, Xujand, 1997.

3.Berdialiyev A. Dastur loyihalarida sintaksisga doir ayrim tushunchalarining berilishi va ularning talqini // Til va adabiyot ta’limi. Toshkent, 1991 y., 9 - son.

4. Berdialiyev A. O‘zbek tili ergash gapli qo‘shma gaplarida sintaktik aloqa va sintaktik munosabatlar. Toshkent: Universitet, 1993.

5. Berdialiyeva D.A. Tenglanish aloqasi, takror va sinonimiya // Materialы mejdunarodnoy konferensii «Aktualnыe problemы podgotovki kadrov XX1 veka”. Bishkek, 1999 g.

КОММУНИКАТИВНЫЙ ПРИНЦИП ОБУЧЕНИЯ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Алимсаидова Сайёра Амидьеевна
Профессор кафедры русского языка и
литературы Кокандского госуниверситета,
доктор педагогически наук (DSc)

Аннотация: В данной статье раскрываются вопросы формирования социолингвистической компетенции учащихся средней школы при использовании коммуникативного принципа обучения.

Ключевые слова: Принципы, социолингвистическая компетенция, современные методические принципы, коммуникативный подход, неродной язык.

Формирование социолингвистической компетенции в средней общеобразовательной школе, предполагает рассмотрение исходных теоретических положений - принципов и методов обучения, в своей совокупности определяющих требования к учебному процессу, средствам и организационным формам обучения.

«Принцип - в переводе с латинского - это основа, первоначало; руководящая идея, основное правило» [3, с. 257]. «Принцип - это часто закон, выполняющий функцию принципа. Именно принципы определяют то, как проходит обучение. Это понятие связано с понятием «закон, закономерность» [2, с. 105]. Как видим, принципы обучения образуют концепцию дидактического процесса, и одновременно они являются компонентами единой системы.

Принципы формирования социолингвистической компетенции в общеобразовательной школе реализуют общеметодические принципы обучения неродному языку и наполнены особым социолингвистическим содержанием. При определении принципов формирования социолингвистической компетенции в общеобразовательной школе мы опираемся на современные методические принципы коммуникативного подхода к обучению неродному языку

Принцип коммуникативности как категория методики (В. Г. Костомаров, А. А. Леонтьев, Ю. С. Степанов, Е. И. Пассов) предполагает:

- личностно-деятельностный подход к изучению неродного языка;
- формирование потребности говорить на данном языке как первопричины этой деятельности, обусловливающей речемыслительную активность учащихся;
- развитие у обучаемых конкретных коммуникативных навыков и умений, необходимых для адекватного восприятия и создания на русском языке текстов разных жанров, типов, объёмов, стилистической тональности, в которых учащиеся заинтересованы;
- индивидуализацию и дифференциацию в обучении как одно из главных средств создания мотивации;
- функциональность как основу отбора и организации речевых средств, овладения грамматической стороной речи и лексическими единицами;
- ситуативность: признание ситуации как единицы организации процесса обучения иноязычному общению;
- обеспечение постоянной новизны содержания материала, условий, приёмов, форм организации учебного процесса как основу поддержания интереса к учению;
- формирование навыков самостоятельного добывания знаний, овладение опытом творческой деятельности;
- значительное повышение удельного веса коллективных форм работы в учебном процессе, способствующих перестройке мотивационных ориентаций и созданию оптимальной структуры ориентации.

Согласно ***принципу коммуникативной (речевой) направленности*** (И. Л.

Бим, И. Н. Верещагина, Е. И. Пассов, Г. В. Рогова, А. Н. Щукин, В. И. Андриянова и др.), процесс формирования социолингвистической компетенции учащихся средней общеобразовательной школы моделируется как процесс общения, что предполагает проведение уроков на неродном языке, речевую направленность процесса обучения, создание учебно-речевых и речевых ситуаций, речевое и учебное партнерство.

В. И. Андриянова подчеркивает, что коммуникативный принцип является основой обучения русскому языку как неродному [1, с. 257]. В связи с этим учёный считает необходимым «создание такой системы обучения, которая бы обеспечивала овладение языком в основных его функциях - как средством общения, сообщения, познания, планирования и организации деятельности (особенно коллективной), эмоционально-эстетического и нравственного воздействия и воспитания - при приоритетности коммуникативной функции» [1, с. 3].

Принцип коммуникативной направленности предполагает проявление индивидуальных способностей и скрытых возможностей учащихся, они включаются в систему общественных отношений, у них пробуждается интерес к учебной деятельности и в итоге они получают удовольствие от самого процесса общения.

Применительно к формированию социолингвистической компетенции у учащихся средней общеобразовательной школы, реализация принципа коммуникативной направленности обеспечивает также естественную необходимость многократного повторения языкового и речевого материала, создает психологическую готовность учащихся к речевому общению, тренирует учащихся в выборе нужного речевого варианта в учебно-речевых ситуациях общения; воспитывает самостоятельность и сотрудничество, коммуникативность и общительность; развивает мотивацию к учебной деятельности, воображение и творческие способности.

Список использованной литературы

1. Андриянова, В. И. Теория и практика обучения узбекских школьников устноречевому общению на русском языке: Дис. на. д-ра пед.наук. - Т., 1997. - 350 с.

2. Пассов, Е. И. Основы методики обучения иностранным языкам. - М.: Русский язык, 1987. - 214 с.

3. Подласый, И. П. Педагогика. Новый курс. - В двух книгах. Книга 1. Общие основы процессов обучения. - М.: Владос, 2003. - 574 с.

4. Теоретические основы методики обучения иностранным языкам в средней школе / Под ред. А. Д. Климентенко., А. А. Миролюбова. - М.: Педагогика, 1981. - 456 с.

5. Alimsaidova Sayyora Amidyevna Sociolinguistic competence as a purpose of teaching a nongene (russian) language in a secondary school. The American Journal of Social Science and Education Innovations (ISSN - 2689-100x) Published: October 30, 2020 | Pages: 321-327 IMPACT FACTOR 2020: 5. 525.. Doi: https: //doi.org/10.37547/tajssei/Volume02Issue10-53 P. 321-327

6. Sayyora, Alimsaidova. "IMPROVEMENT OF SOCIOLINGUISTIC COMPETENCE IN TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE." *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429* 11.09 (2022): 313-316.

7. Amidevna, Alimsaidova Sayyora. "FORMS OF SPEECH IN TEACHING DIALOGUE." *Gospodarka i Innowacje.* 35 (2023): 392-395.

PISA DASTURIGA YONDASHISH - METODIK MUAMMO SIFATIDA

Baymenova Kamshat Saparbayevna
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi assistenti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada PISA dasturiga yondashishning metodik muammolari borasida so‘z yuritiladi. Xususan,* metodik jihatdan PISA topshiriqlari natijalarini tahlil qilish va undan kelib chiqadigan xulosalar asosida davlat siyosatini shakllantirish muhim vazifa *ekanligi haqida atroflicha tatbiq qilingan*.

Kalit so‘zlar: *PISA dasturi, baholash, xalqaro tadqiqot, bilim, ko‘nikma, OECD, o‘qish savodxonligi, matn*

Zamonaviy dunyoda ta’lim sifati nafaqat ichki baholash tizimlari, balki xalqaro miqyosdagi yondashuvlar orqali ham sinovdan o‘tkazilishi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shular sirasida eng e’tiborli va nufuzli tadbirlardan biri sifatida PISA (Programme for International Student Assessment) dasturi alohida o‘rin tutadi. Bu dastur Yevropa Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti (OECD) tomonidan har uch yilda bir marta o‘tkaziladi va o‘quvchilarning o‘quv yutuqlarini amaliy hayotga tadbiq qilish salohiyatini, ya’ni funksional savodxonlik darajasini baholashga qaratilgan. Biroq PISA dasturi nafaqat o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlash, balki ta’lim tizimidagi metodik yondashuvlarning qanchalik samarali ekanini aniqlashda ham muhim metodik ko‘rsatkich sifatida qaralmoqda. PISA dasturining asosiy metodik murakkabligi shundaki, u an’anaviy ta’lim tizimlarida shakllanib qolgan bilimni yodlash, takrorlash va test asosidagi o‘lchovlardan farqli o‘laroq, o‘quvchilarning amaliy fikrlash, muammo yechish, mantiqiy tahlil qilish kabi yuqori darajadagi kompetensiyalarini aniqlashga yo‘naltirilgan. Aynan shu jihat ko‘plab

mamlakatlarda, xususan, O‘zbekiston ta’lim tizimida metodik qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda. Bu esa, PISA dasturini milliy ta’lim strategiyalariga integratsiya qilishda yangicha pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqishni, o‘qituvchilarning kompetensiyasini oshirishni va zamonaviy ta’lim texnologiyalarini joriy etishni taqozo etadi.

Metodik muammo sifatida PISA dasturiga yondashish bir necha qatlamli masalalarni yuzaga chiqaradi. Birinchi navbatda, bu - o‘quvchilarda yuqorida tilga olingan funksional savodxonlikni shakllantirishning milliy o‘quv dasturlari bilan moslashmasligi. Ya’ni, aksariyat darsliklar va metodik qo‘llanmalarda PISA mezonlariga mos savollar, topshiriqlar va vazifalar mavjud emas. Ikkinchi metodik muammo - o‘qituvchilarni yangi yondashuvlar asosida tayyorlashdagi bo‘shliqlardir. Ko‘plab pedagoglar, ayniqsa, chekka hududlarda faoliyat yuritayotganlar, PISA mezonlari, topshiriqlari va baholash mexanizmlari bilan tanish emas. Bu esa ularning o‘quvchilarda zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirishga doir uslublarni qo‘llash imkoniyatlarini cheklaydi. PISA dasturining metodik jihatdan to‘laqonli joriy etilishi uchun eng avvalo, milliy o‘quv dasturlarini qayta ko‘rib chiqish lozim. 2022-yilda O‘zbekiston Xalq ta’limi vazirligi tomonidan PISAga tayyorgarlik bo‘yicha maxsus chora-tadbirlar rejasi ishlab chiqilgan edi [1]. Bu rejaga ko‘ra, 15 yoshli o‘quvchilarning funksional savodxonligini aniqlash bo‘yicha metodik qo‘llanmalar, maxsus seminar-treninglar va diagnostik testlar o‘tkazilishi belgilangan. 2023-yilning oxiriga kelib, respublikaning bir nechta hududlarida sinov tariqasida PISA formatidagi topshiriqlardan foydalangan mini-testlar o‘tkazilib, uning natijasi bo‘yicha ta’lim sifati va metodik yondashuvlar holati tahlil qilindi. Ushbu testlar ko‘rsatdiki, aksariyat o‘quvchilar real hayotiy vaziyatni tahlil qilishga oid savollarda qiynalmoqda. Bu esa faqatgina bilim emas, balki bilimni tatbiq etish muammosining dolzarbligini anglatadi.

PISA dasturi doirasida ishlatiladigan metodik vositalar interaktiv, kross-fanli (ya’ni turli fanlar integratsiyasini talab qiluvchi) va tanqidiy fikrlash asosiga qurilgan. Masalan, o‘quvchidan biror grafik jadval asosida ekologik muammoni tahlil qilish, statistik ma’lumotlardan foydalangan holda xulosa chiqarish yoki matematik formulani real hayotiy vaziyatda qo‘llab, hisob-kitob qilish talab etiladi. Ushbu yondashuv metodik jihatdan o‘quv dasturlari va dars jarayonlarini yangilashni, o‘qituvchi va o‘quvchi orasida muloqotga asoslangan muhitni shakllantirishni talab etadi. Metodik jihatdan qiyin bo‘lsa-da, bu yondashuv zamonaviy jamiyat talablariga mos keluvchi, faol va ijtimoiy javobgar shaxsni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi holatda PISA doirasidagi ishlarning amalga oshirilishi bosqichma-bosqich tarzda olib borilmoqda. Misol uchun, 2022-yilda “Yoshlar Press-klubi”da o‘tkazilgan ochiq muloqotda Xalq ta’limi vazirligi mutasaddilari 2025-yilgi PISA baholashida O‘zbekistonning yuqori natijalarni qo‘lga kiritishini ta’minlash uchun

500 dan ortiq metodik qo‘llanma, dars ishlanmasi va namunaviy testlar ishlab chiqilayotgani haqida ma’lumot bergan edi [2]. Shuningdek, “PISAga tayyorgarlik markazlari” nomi ostida ayrim yetakchi ta’lim muassasalarida innovatsion laboratoriyalar faoliyati yo‘lga qo‘yilgan. Bular - metodik infratuzilmaning yaratilishida muhim qadamlar bo‘lib xizmat qilmoqda.

Yana bir muhim omil - o‘quvchilar va ota-onalarda PISA baholashining mazmun-mohiyatini tushuntirishga doir metodik ishlarning sust olib borilayotganidir. Chunki PISA natijalari nafaqat ta’lim tizimi, balki ijtimoiy ong darajasi va aholi orasida bilimga bo‘lgan munosabatni ham aks ettiradi. Shu bois, PISA dasturiga doir ishlarni faqat pedagoglar doirasida emas, balki butun jamiyat darajasida targ‘ib qilish zarur. Bu borada “Daryo.uz”, “Gazeta.uz”, “Xalq so‘zi”, “Ma’rifat” kabi ommaviy axborot vositalarida tahliliy maqolalar, intervyular va infografik tahlillar berib borilmoqda. Masalan, “PISA - zamonaviy O‘zbekiston ta’limidagi oyna” sarlavhali maqolada PISA testlarining asosiy tamoyillari, yutuq va kamchiliklari, yondashuvlar farqlari tahlil qilingan [3]. Bu singari materiallar ta’lim sohasi xodimlari uchun metodik jihatdan ham, nazariy jihatdan ham foydali bo‘lib xizmat qiladi. Umuman olganda, PISA dasturiga tayyorgarlik va uning metodik talablari O‘zbekiston ta’lim tizimida tub o‘zgarishlarni boshlab berdi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Ammo bu jarayonda o‘qituvchilarni yangi metodik yondashuvlarga o‘rgatish, maktab dasturlarini PISA formatiga moslashtirish, zamonaviy darsliklar yaratish, dars jarayonida real hayotga yaqin topshiriqlardan foydalanish, o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish kabi yo‘nalishlarda chuqur, tizimli va kompleks yondashuv talab qilinadi. Aks holda, PISA dasturi faqat kampaniya doirasidagi harakatlar bilan chegaralanib qoladi.

Shuningdek, metodik jihatdan PISA topshiriqlari natijalarini tahlil qilish va undan kelib chiqadigan xulosalar asosida davlat siyosatini shakllantirish muhim vazifa bo‘lib qolmoqda. Buning uchun esa pedagogik tahlil, psixometrik o‘lchovlar, fanlararo lar va strategik monitoring tizimlarini rivojlantirish zarur. Bugungi kunda O‘zbekiston Milliy Statistika qo‘mitasi, Ta’lim inspeksiyasi va Ta’lim sifatini nazorat qilish agentligi bu boradagi faoliyatni boshlab yuborgan [1]. Endilikda bu ishlar tizimli ravishda, xalqaro ekspertlar ishtirokida amalga oshirilsa, PISA dasturidan real natijalar olish imkoniyati ortadi. PISA dasturi metodik muammo sifatida O‘zbekiston ta’lim tizimida muhim o‘rin tutadi va bu muammoni hal etish uchun kompleks yondashuv, milliy ta’lim mazmunining chuqur isloh qilinishi va zamonaviy metodikalarning joriy etilishi zarurdir. Faqat shundagina, o‘quvchilarimiz global bilim maydonida munosib raqobatga kirisha oladi. Zamonaviy ta’lim jarayoni nafaqat mahalliy darajadagi ehtiyojlarga javob berishi, balki global mezonlar asosida baholanishi lozim. Bu borada xalqaro baholash tizimlarining ahamiyati juda katta. Ayniqsa, o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini, mantiqiy tafakkurini, hayotiy

vaziyatlarda bilimdan foydalanish qobiliyatini aniqlashga qaratilgan PISA (Programme for International Student Assessment) dasturi dunyo ta’lim tizimlarida metodik muammo sifatida keng muhokama qilinmoqda. Chunki bu dastur orqali faqat bilim darajasi emas, balki ta’lim sifatining real hayotdagi ifodasi, ijtimoiy foydasi aniqlanadi. PISA bugungi kunda dunyoning 80 dan ortiq davlatida qo‘llanilmoqda va 15 yoshli o‘quvchilarning asosiy savodxonligi: o‘qish, matematika hamda tabiiy fanlar bo‘yicha funksional bilim va ko‘nikmalarini baholashni ko‘zda tutadi.

PISA dasturining metodik muammo sifatida qaralishiga sabab bo‘ladigan asosiy omillardan biri - u milliy o‘quv dasturlariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri mos kelmasligi bilan bog‘liq. Har bir davlat o‘zining tarixiy, madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlaridan kelib chiqqan holda ta’lim strategiyasini shakllantirgan. Biroq PISA global standartlar asosida tuzilgan va u mahalliy ta’lim dasturidan chetda bo‘lgan jihatlarni o‘lchashga urinish bilan o‘ziga xos murakkablik tug‘diradi. Masalan, O‘zbekiston o‘quv dasturlarida asosiy urg‘u nazariy bilimlarga qaratilgan bo‘lsa, PISA esa amaliy vaziyatlarda bu bilimdan qanday foydalanilishini aniqlashga harakat qiladi. Bu esa metodik yondashuvlar o‘rtasida tafovutni yuzaga keltiradi va shu orqali PISA natijalariga tayangan holda ta’lim tizimini baholashda muayyan noaniqliklarga olib keladi. So‘nggi yillarda PISA dasturida qatnashish orqali O‘zbekiston Respublikasi ham global ta’lim maydoniga integratsiyalashmoqda. 2018 yilda ilk bor sinov tariqasida qatnashilgan bo‘lsa, 2022 yilda to‘laqonli ishtirok amalga oshirildi. Shu ishtirok natijasida ta’lim tizimidagi bir qator muammolar - o‘qish savodxonligi, analitik fikrlash va matematik ko‘nikmalarning sustligi aniqlandi. Masalan, PISA 2022 natijalariga ko‘ra, O‘zbekiston o‘quvchilari 81 ishtirokchi davlat ichida o‘rta darajadagi natija qayd etdi. Bu esa davlatimizda ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan metodik va tarkibiy o‘zgarishlar zaruratini yana bir bor tasdiqladi.

O‘zbekiston Milliy matbuoti ham PISA dasturi bo‘yicha keng yorituv ishlarini olib bormoqda. Xususan, 2023 yil avgust oyida “Ma’rifat” gazetasida chop etilgan “PISA: bilimdan ko‘ra fikrlash muhimmi?” nomli maqolada PISA testlarining o‘ziga xos jihatlari, ularning mahalliy o‘qituvchilar uchun qanday metodik muammolarni yuzaga keltirayotgani, o‘quvchi-yoshlarning tushunish va tatbiq etish darajasini baholash mezonlari haqida tahliliy fikrlar bildirilgan [4]. Mazkur maqolada shuningdek, PISAga tayyorlov jarayonida ta’lim muassasalarida o‘quvchilarning funksional savodxonligini oshirishga qaratilgan maxsus mashg‘ulotlar, treninglar va nazorat tizimlari joriy etilayotgani haqida ham ma’lumotlar berilgan. PISA baholash dasturining yana bir metodik jihati shundaki, u o‘qituvchilarning yondashuv uslublarini tubdan qayta ko‘rib chiqishni talab etadi. An’anaviy yodlashga asoslangan ta’limdan farqli ravishda, PISA topshiriqlari real hayotiy vaziyatlar asosida tuzilgan bo‘lib, ularda ko‘p bosqichli tahlil, taqqoslash, argumentatsiya, echim topish va qaror

qabul qilish ko‘nikmalarini baholaydi. Bunday murakkab kompetensiyalarni shakllantirish uchun esa metodik yondashuvlar yangilanmog‘i lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi (2021). *PISA xalqaro dasturiga tayyorgarlik metodik qo‘llanma*. Toshkent.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining *Xalqaro baholash dasturlarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida* qarori (2018). Toshkent

3. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi (2021). *Ta’lim xarajatlari va samaradorligi tahlili*. Toshkent

4. Abdullayeva, G. (2020). *PISA topshiriqlarining lingvodidaktik asoslari*. Toshkent: Ma’naviyat

O‘ZBEK TILINI DAVLAT TILI SIFATIDA O‘RGATISH METODIKASIDA DOLZARB MUAMMOLAR

H.T.Ahmedova Qo‘qonDPI dotsenti,
Toirova Zaynabegim talaba

Fikrimizcha, o‘zbek tilining davlat tili sifatida amalda qo‘llanilishi tarixiy zaruriyat bo‘lib, uning davlat tili sifatidagi faolligining quyidagi ilmiy manbalari mavjud:

1. O‘zbek xalqining qadimiy davlatchiligi, milliy va ma’naviy qadriyatlar.

2. O‘zbek tilining qadimiy ildizlari va taraqqiyot bosqichlari.

3. «Davlat tili haqida»gi Qonun va O‘zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishuvi.

4. O‘zbek tilini rivojlantirish va mustaqil O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining davlat tilida ish yuritishining zaruriyligi.

Temuriylar imperiyasi, Bobur shoh imperiyasi kabi 16 ta imperiyani qurgan va jahon tarixining ming-ming yillik sahifalarini yaratgan, jamiyat fan-madaniyati taraqqiyotining tamal toshlarini qo‘yganlar bizlarning ajdodlarimizdir.

Xalqimiz siyosiy mustaqillik va ozodlikni qo‘lga kiritgach, o‘z taqdirining, o‘z ona tilisining chinakam egasi, o‘z taqdirining ijodkori, o‘ziga xos milliy madaniyatning sohibiga aylandi.

O‘zbek tilining qadimiy ildizlaridan biri qadimiy bitiklar yoki O‘rxun-Enasoy bitiklari bo‘lib, turk hoqonligi davriga tegashli yodgorliklardir. Bu bitiklariing yaratilishi VI-VIII asrlarga to‘g‘ri kelib, bir qismi o‘zbek tilida bosilib chiqilgan.

Mahmud Qoshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk» (XI asr) kitobidagi qo‘shiqlar va she’rlarni hozirgi o‘zbek, uyg‘ur, qirg‘iz, qozoq va turkiy tillarda so‘zlashuvchi boshqa xalqlarning ota-bobolari yaratgan.

Turon renessansining Amir Temur va temuriylar faoliyati bilan bog‘liq davri ijtimoiy-siyosiy jihatdan mo‘g‘ul bosqinchiligining tugatilishi va yangi ulkan turkiy davlat barpo etilishi bilan xarakterlanadi. Temuriylar davri o‘zbek mumtoz adabiyoti eski o‘zbek adabiy tili uchun muhim va alohida bir taraqqiyot bosqichi vazifasini o‘tadi. XV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrning boshlarida o‘zbek tili adabiy til sifatida shakllandi, sayqallandi, jahon tillari qatoridan mustahkam o‘rin egalladi.

Chorizmning istilosidan so‘ng Turkiston o‘lkasida rus tili asosiy ish yuritiladigan tilga aylangan edi. Qullik-qaramlik davrida ona tilimiz ko‘p aziyat chekdi. Mustamlakachi ma’murlar har qanday yo‘l bilan bo‘lsa ham milliy taraqqiyotni bo‘g‘ishga, xalqimizni qullik kishanlariga abadiy muhrlab qo‘yishga intildilar. «Biz 50 yil tub joy aholisini taraqqiyotdan jilovladik, maktablar va rus hayotidan chetda tutdik», deb bejiz kerilmagan edi Turkiston general-gubernatori A.N.Kuropatkin. «O‘lkani ruslashtirish rejasini amalga oshirishda rus tili va maktablar katta ahamiyat kasb etishi lozim», -degan edi general Rozenberg.

Turkiston o‘lkasida boshlangan milliy ozodlik harakati, bu kurashda xalqning barcha qatlamining yakdil bo‘lib maydonga chiqqani chorizmni yangicha siyosat yuritishga majbur qildi. Rus millatga mansub barcha ko‘chirib keltirgan mutaxassislarga tub millat tilini o‘rganish majburiyati yuklandi. «Turkiston o‘lkasida yashovchi rus jamoasining bolalari mahalliy tilni va yozuvni bilishlari shart. Rus-tuzem maktablarida o‘qiyotgan rus bolalarining o‘qituvchilar rahbarligida mahalliy bolalar bilan birga o‘qitilishi ularning tili va yozuvini o‘rganishlarini yengillashtiradi va bu iihoyatda foydalidir». Turkistoi general-gubernatoriniig buyrug‘ida barcha chinovniklar va xizmatchilar o‘zbek tili va yozuvini o‘rganishning bir yillik kursini tugallashlari majburiydir, deb ta’kidlab o‘tiladi.

O‘zbek tili boy tildir. Abdurauf Fitratning 1919-yilda bosilgan «Tilimiz» nomli maqolasida "Dunyoning eng boy tili turkchadir, eng baxtsiz til yana turkchadir", -deydi. O‘zbek tilining boyligi so‘zlarning ko‘pligi, fikrni bayon qilish imkoniyatining kengligi, so‘zlarning serqirra, serma’no va serjiloliga bilan ifodalanadi.

Tilimiz o‘z-o‘zidan ayanchli holga tushib qolgani yo‘q. Bu sobiq ma’muriy-buyruqbozlik tizimida tuturuqsiz va soxta nazariyalarning yaratilishi hamda amaliyotga tatbiqi natijasidir. «....Kelib chiqqan va avj olib ketgan soxta nazariyaning, ya’ni bora-bora millatlar tugab, milliy tillar yo‘qolib ketadi, yagona

xalq, birgina til qoladi degan asossiz ta’limotning ona tilimiz rivojiga keltirgan zarari» benihoyadir.

Ona tilimiz nafaqat davlat ishlarida, ish yuritishda, balki o‘zaro muloqotda ham kam qo‘llana boshladi. 80-yillardan boshlab ommaviy nashrlarda ushbu muammoga takror-takror murojaat qilindi, uning yechimini topish yo‘llari axtarildi. Nafaqat ilmiy muassasalar, boshqaruv apparatlarida, texnikaviy, qurilish, sudlov va ma’muriy sohalarda, hatto ishlab chiqarish sohalarida ham rus tili ish yuritish va muloqot tiliga aylangan edi. O‘zbek xalqining madaniy merosini his qilishdan, xalqimizning qadimiyligi va buyukligini his etishdan ham yiroqdirlar, o‘zbek tilining go‘zalligi, betakrorligini anglashdan benasib deb ta’kidlagan edi.

O‘z ona tilining bilimdoni bo‘lgan barkamol yosh avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish, o‘z sohasining bilimdoni bo‘lgan yetuk mutaxassislarni yetishtirish - taraqqiy etgan har bir davlatning maqsadidir. 1989-yil 21 - oktabrda O‘zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi Qonuni qabul qilindi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 4-moddasida «O‘zbek tili O‘zbekiston Respublikasining davlat tilidir» (Bu mazmun O‘zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi Qonunining 1-moddasida ham aynan shu ko‘rinishda keltirilgan) deb bayon etilgan. Zero, ona tilimizga davlat tili maqomi berilgach, unda ish yuritishni bilish va hujjatlarni rasmiylashtirish zarur vazifaga aylandi. Bu haqda O‘zbekiston Respublikasi «Davlat tili haqida»gi Qonunning 7-moddasida «O‘zbekiston Respublikasida muassasalar, korxonalar, tashkilotlar va birlashmalarda ish respublika davlat tilida yuritiladi» deb qayd etilgan. O‘zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi Qonunining 4-moddasida: «O‘zbekiston Respublikasi davlat hokimiyati va boshqaruv organlari rahbarlari o‘z xizmat vazifalarini bajarish uchun respublika davlat tilini yetarli darajada bilishlari shart. O‘z faoliyatiga ko‘ra aholiga xizmat ko‘rsatish bilan bog‘liq shaxslar xizmat vazifasini bajarish uchun davlat tilini zarur bo‘lgan darajada bilishlari lozim. O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarga davlat tilini bepul o‘rgatish va o‘qitishni ta’minlaydi», deb ta’kidlangan.

Barkamol shaxsni tarbiyalab yetishtirishda davlat tilini o‘rgatish muhim o‘rin tutadi. Chunki, til ma’naviy komillik omilidir. Ta’lim tizimining rivojlanishida, jamiyat ma’naviyatini mustahkamlashda, komil insonlarni ruhan tetik, jismonan bardam, ma’nan yetuk va e’tiqodli qilib tarbiyalashda, mutaxassislikni chuqur va puxta egallashda til ta’limining xizmati nihoyatda ulug‘dir.

Mamlakatimizda mustaqillikka erishilgach, o‘zbek tilini davlat tili sifatida o‘rgatishga katta ahamiyat berila boshlandi va ta’lim jarayoni ikki yo‘nalishda olib borildi:

1. Boshqa millat vakillari bo‘lgan mamlakatimiz fuqarolarini davlat tilida so‘zlash va yozishga o‘rgatish.

2. Xorijiy mamlakat fuqarolarini o‘zbek tilida ish yuritishga o‘rgatish.

Davlat tilini o‘rgatishni izchil, mukammal yo‘lga solish, o‘rgatish metodikasini yaratish juda ham muhim va dolzarbligiga qaramay, bu muammo hozircha o‘z yechimini topgan emas.

O‘zbek tilini boshqa millat vakillariga davlat tili sifatida o‘rgatish o‘qituvchining oldiga qat’iy lisoniy talablarni qo‘yadi: «O‘rganilayotgan material nazariy jihatdan o‘rganib chiqilgan va shunday tizimlashtirilgan bo‘lishi kerakki, til o‘rganuvchilarning maqsadga yetishiga qisqa, tejamli va unumli yo‘lni belgilab bersin. Ta’lim amaliyoti va nazariyasining vazifalari turlicha bo‘lgani holda obyekt, material va manfaatlar umumiydir». Biz takror ta’kidlaymizki, davlat tili sifatida o‘zbek tilini o‘rgatish ta’limining asosiy maqsadi o‘zbek tilini, ya’ni o‘zbek tilida so‘zlash, yozish va ish yuritishni o‘rgatishdir.

Bizning umumpedagogik, ilmiy-pedagogik va maxsus kuzatishlarimiz, amaliyot umumta’lim maktablari va litseylarda, hatto universitetlar va pedagogika oliy o‘quv yurtlarida ham o‘zbek tilini o‘rgatish darajasining yetarli emasligini ko‘rsatdi. Bizningcha, o‘zbek tilini davlat tili sifatida o‘rgatish hozirga paytdagadek emas, uzluksiz va tizimli bo‘lishi shart. Shu sababli o‘zbek tili ta’limi bosqichli, ta’lim bosqichlariga mutanosib ravishda va yaxlit dastur asosida olib borilishi hamda bir-birining davomi sifatida uzviy bog‘liqlikda shakllantirilishi zarur.

Xorijiy mamlakatlarda sinovdan o‘tgan til o‘rgatish metodi dastavval yangi so‘zlarni o‘rgatish, shuningdek, lug‘at asosida tuzilgan matn orqali til o‘rganuvchining so‘z boyligini mustahkamlash, so‘ngra yangi so‘zlar ishtirokidagi suhbatlar asosida ularni muloqotda qo‘llay olish malakasini hosil qilish va yangi so‘zlarni savodli yozishni egallashga yo‘naltirilgan mashqlarni bajarishni talab etadi. Grammatikani o‘rgatish o‘quvchilarning og‘zaki nutqi bilan doimo bog‘liqlikda olib borilmog‘i lozim. Chunki grammatikaning o‘zi hech qachon u yoki bu tilda yozish va so‘zlashni o‘rgatmaydi.

Oliy ta’lim tizimida yanga o‘quv dasturi asosida o‘zbek tilini davlat tili sifatida o‘rgatish jarayonlari boshlandi. Til o‘qitish emas, balki til o‘rgatish metodikasi dadillik bilan amaliyotga olib kirildi va uning batafsil bayoni berildi. Bizningcha, o‘zbek tili ta’limi doimiy takomillashtirishga muhtojdir. Bu muhtojlik ta’lim jarayoniga yangicha yondoshuvga olib keladi. Yetuk olimlar, izlanuvchilarning bu yo‘nalishdagi tadqiqotlarining natijalari, erishilgan yutuqlari ta’lim jarayonida inobatga olinib, umumlashtirilib borilishi kerak.

Fikrimizcha, o‘zbek tilini o‘rgatishdaa quyidagi ilmiy, tarbiyaviy, ta’limiy maqsadlar hamda vazifalar o‘z ifodasini topishi zarur:

- til o‘rganuvchilarning 10 000 dan ortiq so‘zdan iborat so‘z boyligini shakllantirish;

- til o‘rganuvchilarning o‘zbek tili tovushlari, so‘zlari va iboralarini to‘gri talaffuz qilishni egallashlariga erishish;

- til o‘rganuvchilarning o‘zbek tilida ish yuritish qog‘ozlarini tuza olish malakasini hosil qilish;

- til o‘rganuvchilarning suhbat mavzularida, og‘zaki muloqotda o‘z fikrini o‘zbek tilida bayon qila bilishiga, erkin so‘zlasha olishiga erishish;

- til o‘rganuvchilargi o‘zbek xalqining o‘ziga xosligi, urf-odatlari va bayramlari haqida ma’lumot berish;

- til o‘rganuvchilarning badiiy matnlar va she’rlarni ifodali o‘qiy olishiga erishish;

- til o‘rganuvchilarning o‘z kasbi hamda mutaxassisligi haqida ma’lumot olishini, ixtisoslik tilini egallashini ta’minlash;

- til o‘rganuvchilarning o‘zbekcha matnlarni rus tiliga va ruscha matnlarni o‘zbek tiliga tarjima qila olish malakasini hosil qilish;

- til o‘rganuvchilarning til metodlarini egallashiga, o‘zbek tilida taqrizlar, ma’ruzalar va maqolalar yozishni o‘rganishiga erishish;

- til o‘rganuvchilarning savodli, ya’ni imloviy va uslubiy xatolarsiz yoza olishiga erishish.

Shuningdek, til o‘rgatishni induktiv-deduktiv metod asosda tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Bu jarayon nazariy ma’lumot berish va qator amaliy ishlarni amalga oshirishni ko‘zda tutadi. Bu maqsadga o‘rgatishning ta’lim-tarbiya ishlari bilan uyg‘unligi asosidagina erishiladi.

O‘zbek tilini davlat tili sifatida o‘rgatish metodikasining asosiy vazifasi tilni qanday o‘rgatish va nimalarni o‘rgatish, til o‘rgatish jarayonini qanday tartibda olib borish masalasini hal etishdan iboratdir. O‘zbek tilini davlat tili sifatida o‘rgatish metodikasi til o‘rgatish jarayonini ijtimoiy hodisa sifatida o‘ziga xosligini, til materiallarini saralash, uni joriy etishdagi izchillik, o‘rganish metodikasi, tamoyillari va usullarini belgalab beradi.

O‘zbek tilini davlat tili sifatida o‘rgatish metodikasini shakllantirishda dolzarb muammolardan biri til o‘rgatishga xizmat qiladigan o‘quv materiallarini ta’lim maqsadiga moslash, minimumlashtirish masalasidir. Zero, til o‘rgatish metodikasi oldida nafaqat o‘rganuvchining lug‘at boyligini shakllantirish, suhbat, fikrini og‘zaki ravon ifodalay olishi, savodli yozishiga erishish, balki til o‘rgatishda yordamchi vosita bo‘lgan leksik, frazeologik, grammatik minimumlarni yaratish muammolari ham turadi. Bu muammolarning hal etilishi o‘zbek tilini o‘rgatish metodikasini shakllantirish, til o‘rganuvchilar uchun sifatli darsliklar va o‘quv qo‘llanmalarni yaratish, o‘rganuvchilarning til o‘rganish layoqati va ko‘nikmalarini baholash kabi vazifalarning yechimini topish imkonini beradi.

O‘zbek tilini davlat tili sifatida o‘rgatish metodikasida dolzarb muammolardan biri til o‘rgatish jarayonini milliy va ma’naviy qadriyatlar haqida ma’lumot berish bilan uzviy bog‘liqlikda olib borishdir.

Til o‘rgatishda ko‘rgazmalilik tamoyili bilimlarni qabul qilish va o‘zlashtirish jarayonida barcha sezgi a’zolarining faoliyatini to‘g‘ri uyushtirishni ta’minlashda katta ahamiyatga ega. Til o‘rganishda sezgi a’zolari qanchalik ko‘p ishtirok qilsa, bilish shunchalik osonlashadi. Bu qonuniyat Y.A.Kamenskiy kabi buyuk nedagoglar tomonidan asoslab berilgan edi.

Agar til o‘rganuvchiga 5 ta no‘malum so‘zni o‘rgatsangiz, u bu so‘zlarni bilib olguncha uzoq vaqt ketadi va behuda bosh qotiradi. Lekin suratlar vositasida o‘rgatilgan 20 ta so‘zni til o‘rganuvchi hash-pash deguncha bilib oladi.

Yanga so‘zlarning mohiyatini anglash, uni ongli va puxta o‘zlashtirish ko‘rgazmalilikni taqozo etadi. Til o‘rganuvchi ko‘rish orqali narsa hamda uning tildaga ifodasi haqida aniq tushunchaga ega bo‘ladi. Ko‘rgazmalilik tamoyili ta’lim jarayonida kuzatishdan aniq tasavvur hosil qilishga, undan grammatik tushunchalarni atroflicha o‘zlashtirishga qarab boradi. Til o‘rgatish jarayonida buyumlar, jadval, rasm va boshqa tasviriy vositalardan, diafilm, kinofilm va teleeshittirishlardan foydalaniladi.

Til o‘rganuvchilarni imlo qoidalariga rioya qilish va ishorat belgilarini xatosiz yozishga o‘rgatishda yozma ishlar juda katta ahamiyatga ega. Til o‘rgatish jarayonida yozma ishlarning barcha turlaridan unumli foydalanish maqsadga muvofiqtsir. Lug‘aviy diktait, nazorat diktanti va bayon hamda inshodan imkoniyat darajasida foydalanish til o‘rgatishning samarali bo‘lishiga o‘z ta’sirini o‘tkazadi.

Til o‘rgatishda nazariyaning o‘rni, muhimliga shundan iboratki, nazariyani o‘rganmay turib, so‘zlarning o‘zaro munosabatlarga kirishuvi, so‘zlarning va gapning yasalishi haqida muayyan tushuncha hosil qilib bo‘lmaydi. Til o‘rgatishda nazariya alohida holda emas, balki suhbat va hikoya matnlarini sharhlash orqali talabalarga yetkazilishi zarur.

O‘zbek tilini davlat tili sifatida o‘rgatishda tarjimaning ham o‘ziga xos o‘rni mavjud. Rus tilidan o‘zbek tiliga va o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilish, lug‘at bilan bevosita ishlash talabalarning olgan bilimlarini mukammallashtirish vositalaridir. Tarjima qilish uchun taqdim etiladigan matnlar va mashqlar talabaning tanlagan ixtisosliga bilan bevosita bog‘lanishi lozim.

A.G‘ulomov to‘g‘ri deb hisoblagan o‘qituvchi faoliyatiga bog‘liq: bilimlarni tayyor holda(1), suhbat vositasida(2), muammoli yo‘l bilan(3) bayon qilish metodlari o‘qituvchi faoliyatini o‘zida to‘la qamrab ololmaydi, balki uning yangi mavzuni o‘quvchilarga yetkazish jarayoninigina aks ettiradi, xolos. Ayni paytda suhbat vositasida yoki muammoli yo‘l bilan bayon qilish metodlari tayyor bilim yetkazishga yo‘naltirilganligi sababli bilimlarni tayyor holda bayon qilish metodini (1) yo‘qqa chiqaradi.

Xuulosa qilib aytganda, biz ona tilini o‘rgatish metodini tasniflashda erishilgan yutuqlardan foydalangan holda o‘zbek tilini davlat tili sifatida o‘rgatish metodlarining quyidagi tasnifini tavsiya qilamiz:

1. O‘zbek tili so‘z boyligini egallash metodi.
2. Tovushlar va so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilishga o‘rgatish metodi.
3. Suhbat metodi.
4. O‘zbek tilida imlo va ishorat qoidalarini to‘g‘ri qo‘llash, gap va so‘z birikmalarini tuzish ko‘nikmasini hosil qilish metodi.
5. Matnni o‘zbek tilidan til o‘rganuvchining ona tiliga va aksincha tarjima qilish malakasini hosil qilish metodi.
6. Til o‘rgatishda ko‘rgazmalilik, yangi texnologiyalar (axborot uzatish)dan foydalanish metodi.
7. Til o‘rgatishda talabalarning faolligani oshirish(mustaqil ish) va nazorat ishlarini olib borish metodi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Jo‘rayev M., Z.Hamidov. Nofilologik oliy o‘quv yurtlarining milliy guruhlari talabalariga «o‘zbek tili va adabiyoti» fanini o‘qitishning metodik jihatlari. T.: 1995.-30 b.
2. Jo‘rayev M., Bozorov E. Rus tilida ta’lim oladigan guruhlarda milliy va ma’naviy qadriyatlarni o‘rganish. T.: 1994.-128 b.
3. Jo‘rayev M. o‘zbek tilini chet tili sifatida o‘rgatishda kompyuterdan va boshqa texnik vositalardan foydalanishning ba’zi bir jihatlari // Tillarni parallel o‘rgatish jarayonida studentlarning kasb- hunar mutaxassisligani tarkib toptirishning aktual muammolariga doir: Xalqaro konf. ma’ruz. tezis. -Toshkent, 1993.
4. Rasulov R., Jo‘rayev M. o‘zbek tilini davlat tili sifatida o‘rgatish yoshlarni barkamol shaxs qilib tarbiyalash omilidir. // J. Pedagogik ta’lim. -2004.-№2.-B.73-76.

IDIOMS THAT COME FROM BOOKS OR PLAYS

Chirchik state pedagogical university
Amangeldiyeva Shaxnoza Baxadir qizi
Scientific Supervisor: Xamitov Eldorbek Erkinovich

Annatation: Language is more than a tool for communication-it is a living archive of culture, history, and imagination. Among the most expressive components of language are idioms: fixed expressions whose meanings go beyond the literal interpretation of the words. Many idioms in the English language find their origins not in everyday speech, but in the enduring works of literature and theatre. From the genius of Shakespeare to the dystopian visions of Orwell, books and plays have contributed richly to the idiomatic expressions we use today. These idioms often encapsulate powerful ideas or complex human experiences, making literature an influential force in shaping how we speak and think.

Keywords: Idioms, Literature, Plays, Shakespeare, Orwell, Language, Expression, Culture, English Idioms, Figurative Language.

Shakespeare: The Master of Idioms

This section highlights William Shakespeare's immense contribution to English idioms. It explains how many common expressions like "Break the ice" (to start social interaction), "In a pickle" (to be in a difficult situation), and "Wild-goose chase" (a pointless pursuit) originated from his plays. Shakespeare's inventive use of language has deeply influenced everyday English, making his idioms timeless and widely used in both spoken and written communication. William Shakespeare is perhaps the single greatest contributor to idioms in the English language. His creative and poetic use of language introduced numerous phrases that are still commonly used today.

"Break the ice" - From The Taming of the Shrew, this idiom refers to initiating social interaction, especially when people are meeting for the first time.

"In a pickle" - From The Tempest, used to describe someone in a difficult or confusing situation. "Wild-goose chase" - First used in " Romeo and Juliet" meaning a futile or hopeless pursuit. These idioms have transcended the pages of his plays to become everyday expressions, illustrating how deeply literature can influence spoken language.

Classic Novels and Modern Idioms

This section discusses idioms that originated from well-known novels of the 19th and 20th centuries. It covers phrases like "Catch-22" from Joseph Heller's novel, describing a no-win situation caused by contradictory rules; "Big Brother is watching you" from George Orwell's 1984, symbolizing invasive government surveillance; and "Frankenstein's monster" from Mary Shelley's Frankenstein, referring to a creation that turns against its creator. These idioms not only enrich the English language but also carry important cultural and moral messages from their original literary contexts. Beyond Shakespeare, many novels from the 19th and 20th

centuries have introduced idioms that reflect societal conditions, political issues, or philosophical ideas.

“Catch-22” - Coined by Joseph Heller in his novel Catch-22, it refers to a paradoxical situation where one cannot escape because of contradictory rules.

“Big Brother is watching you” - From George Orwell’s 1984, this phrase has become synonymous with intrusive surveillance or government overreach.

“Frankenstein’s monster” - Derived from Mary Shelley’s novel Frankenstein, the idiom refers to a creation that turns against its creator. These idioms are not just linguistic expressions; they also serve as cultural warnings or moral reflections, keeping the messages of these literary works alive.

Plays and Theatrical Phrases

This section explores idioms derived from theatrical plays and stage language. It highlights famous expressions like “The world’s a stage” from Shakespeare’s As You Like It, which metaphorically compares life to a play where everyone performs roles. The phrase “Exit stage left” originates from stage directions, now meaning to leave quietly or without fuss. Additionally, “Steal someone’s thunder”-coined by playwright John Dennis-refers to taking credit away from another. These idioms demonstrate how theatrical traditions enrich everyday language with vivid, relatable imagery drawn from human emotions and social interactions. Many idioms originate from theatrical traditions, where dramatic storytelling created vivid expressions still used today.

“The world’s a stage” - From Shakespeare’s As You Like It, suggesting that life is like a play, and people are merely actors playing their roles.

“Exit stage left” - A stage direction that has evolved into an idiom meaning to leave the scene or situation quietly or without fuss.

“Steal someone’s thunder” - Originally used in the 18th century by playwright John Dennis, who accused others of using his sound effects. Today, it means to take attention away from someone else’s achievement.

These idioms, born in the world of performance, highlight how drama and storytelling reflect real-life behaviors and emotions.

Conclusion: Idioms that originate from books and plays demonstrate the **lasting impact of literature on language**. These expressions condense complex narratives and emotions into memorable phrases that continue to be relevant today. From Shakespearean drama to modern dystopian fiction, authors and playwrights have shaped the way we speak and understand the world. By using idioms from literary sources, we not only enrich our conversations but also preserve the cultural and historical significance of the written word.

References

1. Crystal, David. The Stories of English. Penguin Books, 2005.

2. Heller, Joseph. Catch-22. Simon & Schuster, 1961.
3. Orwell, George. 1984. Secker & Warburg, 1949.
4. Shakespeare, William. The Complete Works of William Shakespeare. Oxford University Press, various editions.
5. Ammer, Christine. The American Heritage Dictionary of Idioms. Houghton Mifflin Harcourt, 2013.
6. Partridge, Eric. A Dictionary of Catch Phrases. Routledge, 1985.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ НОЛИСОНИЙ ОМИЛЛАР АСОСИДА БОЙИШИ

Саодат Мухаммедова
филология фанлари доктори, профессор
А.Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

Ўзбек тилшунослиги ўзбек миллий тилининг лисоний табиати, бойиш ва ривожланиш хусусиятларини тадқиқ қилиш бўйича улкан ютуқларга эришди. Ўзбек тилининг деярли барча сатҳлари маълум даражада тадқиқ қилинган. Бу тилнинг икки муҳим сатҳи: луғавий бойлиги ва сўз ясалиши соҳасида олиб борилган тадқиқотларда ҳам ўз ифодасини топган.

Тил лексикаси ва сўз ясалиши ўзаро зич боғлиқ бўлган сатҳлардир. Чунки тилдаги мавжуд лексемалар янги сўз ясаш учун манба (асос) бўлиб хизмат қилса, ўз навбатида, янги ҳосил қилинган сўзлар тил луғавий тизимини янги лексемалар ҳисобига бойитади. Шу сабабли сўз ясалиши, номинация масалалари ҳақида гап борганда, албатта, тилнинг луғавий имкониятлари ҳам кўзда тутилади. Қуйида ўзбек тили лексикаси ва сўз ясалишига оид асосий ишларни қисқача таҳлил қилишни лозим топамиз.

Маълумки, ўзбек тили лексикаси ўтмиш даврларда ҳам тадқиқ қилинган, аммо уларнинг аксарияти лексикографик характерда, яъни бир тилли изоҳли луғатлар, икки тилли луғатларни тузиш характерида эди. Ўзбек тили лексикасини мана шу йўналишда тадқиқ қилишда Маҳмуд Кошғарий, буюк адиб Алишер Навоий, шунингдек, Яъқуб Чингизнинг хизматлари таҳсинга лойиқдир. Булар қаторига муаллифи номаълум бўлган “Аттуҳфатуз закияту филлуғати туркия”ни ҳам қўшиш мумкин. Булардан ташқари, бир қатор луғатлар ҳам тузилган. Булар юзасидан А.К.Боровков, Э.Умаровлар

тадқиқотлар олиб борган ёки айрим манбалар бўйича луғатлар тузган. Ушбу луғатлар ўзбек тили тарихий лексикасининг муҳим ва ишончли манбаларидир. Шунга қарамасдан, ўзбек адабий тили лексикасини илмий асосларда ўрганиш, асосан, XX асрнинг 20-30-йилларидан бошланди. Бу йиллар янги ўзбек адабий тилининг шакллана бошлаган даври бўлиб, янги тилнинг кўпгина ноаниқ томонларини илмий тадқиқ қилиш ва аниқлаш талаб қилинар эди. Буларнинг энг муҳимлари янги адабий тилнинг эски ўзбек тилига муносабатини белгилаш, адабий тилнинг диалектал базасини - таняч лаҳжасини белгилаш, адабий тил илмий терминологиясининг луғавий манбаларини аниқлаш, терминологияни шунга мос равишда муайян меъёрларга келтириш, ўзбек тили алифбоси ва имлосининг асосий томонларини тадқиқ қилиш, эски ўзбек тили, айниқса, ўзбек мумтоз адабиётида анъана бўлиб келган ўзлашма сўзларга муносабат билдириш каби масалалар эди.

Ушбу масалалар ҳам назарий, ҳам амалий муаммо сифатида кўндаланг бўлиб турарди. Бу даврда янги ўзбек тилининг лексик меъёрларини белгилаш масаласида хилма-хил нуқтаи назар, пуристик, космополитизм ва миллатчилик руҳи билан суғорилган қарашлар олдинга сурилар эди. Бу ҳол эса адабий тил лексикасининг луғавий таркиби ва ундаги ривожланиш анъаналарини аниқлашни талаб қилар эди. Ушбу масалага дастлаб қўл урган тилшунос В.В.Решетов бўлди. У “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1934 йил 4-сони саҳифаларида учрайдиган сўзларни генетик жиҳатдан қайси тилга мансублигини ҳисоблаб чиқди ва ундаги сўзларнинг 59, 3 фоизини ўзбекча сўзлар, 21, 3 фоизини араб тилидан ўзлашган сўзлар, 4, 9 фоизини тожикча ўзлашмалар, 12 фоизини эса русча ва рус тили орқали кирган сўзлар ташкил этишини белгилади. Мана шундай ҳисоб-китоблар қилиш кейинчалик одат тусига кирди. Ушбу усул А.К.Боровковнинг изланишларида қўлланилди. Мана шу каби статистик тадқиқлар ўзбек тилшунослигида Ф.Абдуллаев, И.Расулов, М.Мирзаев, Г.Муҳаммаджонова, Н.Ғуломова, А.Маҳмудовлар томонидан ҳам олиб борилган. Аслини олганда, ушбу усул шўроларнинг тил сиёсати манфаатини кўзлар эди ва, асосан, байналмилал деб юритилувчи ўзлашма қатламнинг ўзбек тилидаги функционал мавқеини белгилаш, ўз қатлам сўзлари, айниқса, арабча, форсча ўзлашмаларнинг фаоллашиб кетишининг олдини олишни кўзлар эди. Бундай ҳисоб-китоблар асосан матбуот тили материаллари асосида олиб борилган бўлиб, ўрганилаётган матннинг услубий, жанрий хусусияти, матннинг мавзуи ҳисобга олинмасди. Ушбу усулнинг методикаси, илмий тамойиллари етарли даражада аниқ бўлмаган. Шу сабабли Э.Бегматов мазкур ҳисоблашларни ишончли ва изчил усул эмас деб баҳолаганда ҳақли деб ўйлаймиз.

Адабиётлар рўйхати:

1. Умаров Э., Ҳамидов Т. Луғатшунослик тарихи ва қўлёзма луғатлар (XV-XVII аср қўлёзма луғатлари таснифи). - Тошкент: Адолат, 2004. - Б. 34.

2. Кошғарий Маҳмуд. Девону луғатит турк. I, II, III жилдлар. - Тошкент: ЎзФА, 1960-1963.

3. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. - Тошкент: Фан, 2000. - 336 б.

4. Мухаммад Якуб Чинги. Келур-наме. - Тошкент: Фан, 1982. - Б. 3-77;

5. Аттуҳфатуз закияту филлуғати туркия. - Тошкент: Фан, 1968. - 278 б.

6. Бегматов Э. Матн луғавий таркибини ўрганишнинг бир усули ҳақида // Ўзбек журналистикаси ва филологияси масалалари. - Самарқанд: Сўғдиёна, 1998. - Б. 44-45.

7. Ҳозирги замон ўзбек тили. - Тошкент: ЎзФА, 1957. - Б. 89-105.

8. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I. - Тошкент: Фан, 1966. - Б. 159-178.

9. Фахри Камол. Ўзбек тили лексикаси. - Ташкент: Фан, 1953. - Б. 5-16.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ XXI ВЕКА

Набиева Камиля Азимовна
Преподаватель русского языка кафедры языков и методики их преподавания
Ангренский университет
Самостоятельный соискатель Чирчикского государственного педагогического университета
(kamilya0205@mail.ru) Tel: 93-166-99-59

XXI век характеризуется стремительным развитием цифровых технологий, которые радикально меняют сферу образования. Одной из ключевых инноваций является искусственный интеллект (ИИ), внедрение которого позволяет по-новому организовать учебный процесс, расширить дидактические возможности, повысить доступность образования и его персонализацию. В отличие от традиционных инструментов цифровизации, ИИ не только автоматизирует определённые задачи, но и выполняет функции анализа данных, прогнозирования и адаптации к индивидуальным особенностям учащихся.

Современная педагогика сталкивается с необходимостью интеграции ИИ в образовательную практику, что требует осмысления его преимуществ, ограничений и перспектив. Настоящая статья посвящена рассмотрению роли ИИ в образовании XXI века, анализу его дидактических функций, а также проблем и вызовов, связанных с его применением.

Понятие «искусственный интеллект» определяется как способность компьютерных систем выполнять задачи, требующие когнитивных функций человека: понимания естественного языка, обучения, рассуждения, прогнозирования (Russell, Norvig, 2021). В педагогике ИИ рассматривается как средство повышения эффективности обучения за счёт адаптации учебных материалов к потребностям и уровню знаний студентов (Holmes, Tuomi, 2022).

Системы ИИ в образовании можно классифицировать следующим образом:

- Интеллектуальные обучающие системы - платформы, которые подстраиваются под уровень подготовки обучающегося и формируют индивидуальную образовательную траекторию.
- Автоматизированные системы оценки знаний - инструменты для проверки и анализа результатов выполнения заданий, способные выявлять пробелы в знаниях и предлагать рекомендации.
- Виртуальные ассистенты и чат-боты - средства коммуникации, предоставляющие студентам круглосуточный доступ к информации и консультациям.
- Аналитические платформы (Learning Analytics) - технологии обработки больших данных об учебной деятельности для прогнозирования успеваемости и выработки педагогических стратегий.
- Искусственный интеллект открывает возможности для гибкой адаптации образовательных программ под каждого обучающегося. Студент получает задания и рекомендации, соответствующие его уровню знаний, скорости усвоения материала, интересам и мотивации. Такой подход особенно актуален в массовом образовании и при прохождении онлайн-курсов (OECD, 2023).

Автоматизация и повышение эффективности

ИИ позволяет снизить нагрузку на преподавателя, освобождая его от рутинных обязанностей, таких как проверка тестов, составление расписаний или подготовка отчетов. Это даёт возможность педагогам сосредоточиться на методической и творческой составляющей своей деятельности. Благодаря применению ИИ обучающиеся получают моментальную обратную связь, что помогает своевременно корректировать ошибки и повышать качество усвоения знаний. Интеллектуальные системы оценки предоставляют студентам возможность самостоятельно отслеживать динамику своего прогресса и

выявлять зоны для улучшения. Использование ИИ способствует развитию инклюзивного образования. Технологии распознавания речи, синтеза голоса, автоматического перевода и адаптивных интерфейсов обеспечивают доступ к учебным материалам для студентов с ограниченными возможностями, а также для иностранных обучающихся.

Практические примеры внедрения ИИ в образовательную практику

Использование технологий искусственного интеллекта в образовании постепенно становится глобальным трендом. Уже сегодня можно выделить ряд успешных примеров:

- **Coursera, Udemy и Khan Academy** применяют алгоритмы машинного обучения для персонализации рекомендаций по выбору курсов, предлагая пользователям наиболее подходящие варианты на основе их интересов и предыдущего опыта.
- **Duolingo** использует модели ИИ для адаптации заданий по изучению иностранных языков, что позволяет учитывать уровень подготовки и темп освоения материала каждого пользователя.
- В университетах **России, Узбекистана и ряда европейских стран** активно внедряются системы анализа академических данных, позволяющие прогнозировать образовательные траектории студентов и выявлять факторы, влияющие на успеваемость.
- В **Китае** реализуются масштабные государственные инициативы по применению ИИ в школьном образовании, включая автоматизированную оценку уровня знаний и формирование индивидуальных учебных программ.

Таким образом, практическое использование искусственного интеллекта в образовательной сфере приобретает международный масштаб и становится важным элементом модернизации систем обучения в разных странах. Искусственный интеллект становится одним из центральных факторов трансформации современной системы образования. Его внедрение способствует персонализации учебного процесса, повышает эффективность и делает обучение более доступным. Вместе с тем успешная интеграция технологий требует учёта этических аспектов, преодоления цифрового неравенства и подготовки педагогов к работе в новых условиях.

Образование XXI века всё более ориентируется на гибкость, интерактивность и индивидуальные потребности обучающихся. В этом контексте искусственный интеллект выступает не только как вспомогательный инструмент, но и как стратегический ресурс, способный формировать новую образовательную парадигму.

Список использованной литературы

1. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. 4th ed. - Pearson, 2021. - 1136 p.

2. Holmes W., Tuomi I. AI in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. - Paris: UNESCO, 2022. - 148 p.

3. OECD. Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities. - Paris: OECD Publishing, 2023. - 92 p.

4. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L. B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. - Pearson, 2016. - 108 p.

5. Selwyn N. Education and Technology: Key Issues and Debates. - London: Bloomsbury Publishing, 2021. - 288 p.

6. UNESCO. AI and Education: Guidance for Policy-makers. - Paris: UNESCO, 2019. - 60 p.

7. Anderson T., Dron J. Learning in a Digital World. - Athabasca: Athabasca University Press, 2022. - 310 p.

8. Семакин И. Г., Хеннер Е. К. Искусственный интеллект в образовании: тенденции и перспективы // Информатика и образование. - 2020. - № 7. - С. 3-12.

9. Патаракин Е. Д. Цифровая трансформация образования и возможности искусственного интеллекта // Педагогика. - 2021. - № 6. - С. 15-22.

10. Зиятдинова Ю. В. Искусственный интеллект в образовательном процессе: риски и возможности // Высшее образование сегодня. - 2022. - № 11. - С. 45-51.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ПРЕПОДАВАНИЕ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ И ВЫЗОВЫ

Набиева Камиля Азимовна
Преподаватель русского языка кафедры языков и методики их преподавания Ангренский университет
Самостоятельный соискатель Чирчикского государственного педагогического университета
(kamilya0205@mail.ru) Tel: 93-166-99-59

Аннотация: В статье исследуются современные подходы к использованию технологий искусственного интеллекта (ИИ) в преподавании иностранных языков. Рассматриваются основные направления применения ИИ, включая персонализацию обучения, автоматизацию контроля знаний, использование адаптивных систем и чат-ботов. Особое внимание уделяется вызовам, связанным с этическими, культурными и методическими аспектами. Приводится анализ зарубежных и отечественных исследований в области цифровизации образования. Делается вывод о том, что успешная интеграция ИИ возможна только при сохранении ведущей роли преподавателя и комплексном осмыслении рисков.

Ключевые слова: искусственный интеллект, иностранные языки, цифровизация образования, адаптивные системы, персонализация обучения, этика.

Abstract: The article examines modern approaches to the use of artificial intelligence (AI) technologies in foreign language teaching. The main areas of AI implementation are discussed, including personalized learning, automated assessment, adaptive systems, and chatbots. Special attention is paid to challenges related to ethical, cultural, and methodological aspects. A review of both international and Russian research in the field of educational digitalization is presented. The conclusion emphasizes that successful AI integration is possible only if the teacher retains the leading role and potential risks are critically evaluated.

Keywords: artificial intelligence, foreign languages, digital education, adaptive systems, personalization, ethics.

Современная образовательная среда стремительно трансформируется под влиянием цифровых технологий. Одним из наиболее значимых факторов этой трансформации является внедрение искусственного интеллекта (ИИ), который уже сегодня используется в диагностике знаний, автоматизации административных процессов, персонализации обучения и разработке виртуальных образовательных помощников.

В сфере преподавания иностранных языков интерес к ИИ обусловлен его способностью создавать интерактивные условия для овладения лексикой и грамматикой, развивать навыки аудирования и говорения, а также формировать устойчивую мотивацию к обучению. При этом роль учителя трансформируется: он становится не только источником знаний, но и модератором, наставником, разработчиком образовательных стратегий.

Цель статьи - комплексно рассмотреть новые возможности и вызовы внедрения ИИ в преподавание иностранных языков, проанализировать опыт

зарубежных и отечественных исследований, а также наметить перспективы развития данной области.

1. Роль ИИ в современном образовании

ИИ активно применяется в системе образования по всему миру. Согласно исследованию O. Zawacki-Richter и соавт. (2019), наиболее распространенными сферами применения являются интеллектуальные тьюторские системы, автоматическая оценка письменных и устных работ, прогнозирование академической успешности студентов и поддержка дистанционного обучения.

В России также отмечается рост интереса к внедрению ИИ в образовательные практики. По данным А. И. Чучалина (2022), в ряде вузов уже применяются системы для автоматической проверки письменных заданий по английскому языку, а также чат-боты для отработки диалогической речи.

Таким образом, ИИ постепенно становится неотъемлемым компонентом образовательной экосистемы, а его использование в преподавании иностранных языков открывает дополнительные возможности для повышения качества обучения.

2. Новые возможности ИИ в обучении иностранным языкам

Индивидуализация обучения. ИИ способен строить персонализированные траектории изучения языка, адаптируя материал под уровень студента. Так, системы адаптивного обучения анализируют результаты тестов и корректируют сложность заданий в реальном времени.

Автоматизация контроля знаний. С помощью алгоритмов машинного обучения создаются системы, оценивающие не только грамматическую правильность речи, но и ее коммуникативную адекватность. Такие технологии применяются в международных тестах (TOEFL, IELTS), где компьютерные системы частично заменяют экспертов.

Интерактивные технологии. Чат-боты и голосовые ассистенты позволяют практиковать иностранный язык в условиях, приближенных к реальному общению. Использование VR/AR технологий открывает новые возможности для создания иммерсивной языковой среды, в которой студент погружается в виртуальные ситуации общения.

Мотивация и вовлечение. ИИ способен создавать игровые сценарии (gamification), поддерживающие интерес учащихся к изучению языка.

3. Вызовы и ограничения применения ИИ

Несмотря на очевидные преимущества, использование ИИ в преподавании иностранных языков сопряжено с рядом трудностей.

- Этические вопросы. Обработка персональных данных студентов вызывает необходимость строгого соблюдения законодательства в области информационной безопасности.

- Методическая адаптация. Преподавателям необходимо разрабатывать новые методики интеграции ИИ в образовательный процесс, что требует дополнительной подготовки и повышения квалификации.
- Опасность технологической зависимости. Чрезмерная автоматизация может привести к снижению значимости «живого общения» и утрате межличностного взаимодействия.
- Культурные и языковые особенности. ИИ-системы, разработанные в англоязычной среде, не всегда учитывают специфику других языков и культур, что снижает эффективность их применения.

4. Этические и правовые аспекты

Особое значение приобретает вопрос об ответственности за ошибки ИИ в образовательном процессе. Если система неправильно оценила результат или предложила некорректный контент, кто несет ответственность: разработчик, преподаватель или учебное заведение? Кроме того, необходимо учитывать риск предвзятости алгоритмов, которые обучаются на ограниченных корпусах данных.

Еще одна важная проблема - баланс между использованием ИИ и сохранением роли человека в обучении. Важно подчеркнуть, что ИИ должен выполнять вспомогательные функции, но не подменять собой преподавателя, обеспечивающего эмоциональную поддержку и культурный контекст.

5. Перспективы развития

Будущее преподавания иностранных языков с применением ИИ связано с созданием комплексных образовательных платформ, которые будут объединять функции адаптивного обучения, диагностики, виртуального общения и культурного погружения.

В перспективе возможно появление «умных ассистентов», способных не только подбирать упражнения, но и анализировать динамику развития учащегося, прогнозировать его академическую успешность, формировать рекомендации для преподавателя.

Развитие ИИ открывает перспективы для международной академической мобильности: студенты смогут использовать автоматические переводчики нового поколения, что снизит языковые барьеры в научном и профессиональном взаимодействии.

Использование ИИ в преподавании иностранных языков является мощным инструментом модернизации образования. Он позволяет персонализировать обучение, автоматизировать контроль знаний, развивать коммуникативные навыки и повышать мотивацию студентов. Однако технологии не могут полностью заменить педагога: именно учитель обеспечивает необходимый

культурный и межличностный контекст, который остается центральным в изучении языка.

Таким образом, внедрение ИИ должно рассматриваться не как альтернатива традиционному обучению, а как средство его совершенствования. Для успешной интеграции требуется методическая подготовка педагогов, разработка этических норм и правовых регламентов, а также учет культурных особенностей преподавания.

Список использованной литературы

1. Кузнецова Т. Ю. Цифровизация образования: перспективы и риски // Вестник педагогических наук. - 2020. - № 4. - С. 15-22.

2. Смирнова Е. В. Искусственный интеллект в обучении иностранным языкам: возможности и ограничения // Иностранные языки в школе. - 2021. - № 6. - С. 45-51.

3. Чучалин А. И. Искусственный интеллект в образовательных практиках: опыт и перспективы // Педагогика и психология образования. - 2022. - № 1. - С. 7-14.

4. Zawacki-Richter O., Marín V. I., Bond M., Gouverneur F. Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education - where are the educators? // International Journal of Educational Technology in Higher Education. - 2019. - Vol. 16. - P. 39.

5. Oxford R. L. Teaching and Researching Language Learning Strategies. - London: Routledge, 2017. - 350 p.

6. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L. B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. - London: Pearson, 2016. - 55 p.

7. Шевченко И. В. Возможности искусственного интеллекта в дистанционном обучении иностранным языкам // Вестник Московского университета. Серия 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация. - 2022. - № 2. - С. 89-96.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛИНГВИСТИКИ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ В ШКОЛЬНОЙ ПРАКТИКЕ

Норкулова Динара Умидовна
Термезский государственный педагогический институт
Факультет языков
Студентка 4 курса

Annotatsiya: Ushbu maqolada lingvistikaning nazariy asoslari va ularning maktab amaliyotidagi qo‘llanishi yoritilgan. Tilshunoslik bo‘limlari - fonetika,

leksikologiya, morfologiya, sintaksis va stilistikaning o‘quvchilarda savodxonlik, nutq madaniyati hamda mantiqiy fikrlashni shakllantirishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, lingvistik bilimlarning dars jarayonidagi samaradorligi va amaliy misollar keltiriladi.

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические основы лингвистики и их применение в школьной практике. Анализируются роль фонетики, лексикологии, морфологии, синтаксиса и стилистики в формировании грамотности, речевой культуры и логического мышления учащихся. Приводятся примеры использования лингвистических знаний на уроках.

Abstract: This article discusses the theoretical foundations of linguistics and their application in school practice. It highlights the importance of phonetics, lexicology, morphology, syntax, and stylistics in developing students’ literacy, speech culture, and logical thinking. Practical examples of implementing linguistic knowledge in the classroom are provided.

Kalit so‘zlar: lingvistika, fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis, stilistika, maktab amaliyoti, nutq madaniyati.

Ключевые слова: лингвистика, фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, стилистика, школьная практика, речевая культура.

Keywords: linguistics, phonetics, lexicology, morphology, syntax, stylistics, school practice, speech culture.

Язык является не только средством общения, но и важнейшим инструментом познания мира, формирования мышления и культуры личности. Современная школа стоит перед задачей не просто обучить детей чтению и письму, но и сформировать у них глубокое понимание языка как системы, показать его роль в развитии общества и индивидуального сознания.«Образование в Республике Узбекистан является приоритетной сферой социального развития и основой формирования интеллектуального и духовного потенциала общества».[1]

В этой связи особое значение приобретают теоретические основы лингвистики. Лингвистика изучает язык на разных уровнях - звуковом, лексическом, грамматическом и стилистическом, что позволяет комплексно подходить к процессу преподавания. Эти знания дают учителю возможность грамотно объяснять языковые явления, развивать у школьников навыки анализа и синтеза, воспитывать уважение к языку и культуре речи.Применение лингвистических теорий в школьной практике делает обучение более осознанным, способствует развитию у учеников коммуникативной компетенции, критического мышления и творческого подхода к использованию языка. Таким образом, обращение к лингвистике в школьной педагогике

является необходимым условием качественного образования.«Развитие систем распознавания узбекской речи является важным условием цифровой трансформации и обеспечения доступности информации на родном языке».[3] Лингвистика как наука охватывает широкий спектр исследований, связанных с языком. Она формирует целостное представление о том, как язык функционирует и развивается.

К основным теоретическим направлениям относятся:

Фонетика и фонология. Изучают звуковой строй языка, его артикуляцию и акустические особенности. Для школьной практики это важно при постановке правильного произношения, ударений и развития орфоэпических навыков.

Лексикология. Рассматривает словарный состав, происхождение и значение слов. В школе это используется для объяснения синонимов, антонимов, омонимов, что способствует обогащению речи учащихся.

Морфология. Анализирует грамматическую систему слов (части речи, их формы и функции). Школьники учатся правильно изменять слова, употреблять их в соответствии с нормами языка.

Синтаксис. Изучает правила построения словосочетаний и предложений. На уроках синтаксический разбор помогает развивать логическое мышление и навыки письменной речи.

Стилистика. Исследует функциональные стили языка и способы их применения. В школе стилистические упражнения учат школьников выбирать адекватные языковые средства в разных ситуациях общения.

Семантика и прагматика. Формируют представление о смысле и коммуникативной функции речи. Эти разделы помогают понять, как язык используется для выражения мыслей и эмоций.«Современная лингвистика стремится интегрировать когнитивный, культурный и коммуникативный подходы в изучении языка».[5] Таким образом, теория лингвистики является фундаментом, без которого невозможно построение методики преподавания языка.

Применение лингвистических знаний в школе проявляется в нескольких направлениях:

1. Формирование орфографической и пунктуационной грамотности
2. Развитие речевой компетенции.
3. Формирование аналитических способностей.
4. Интеграция с другими дисциплинами.

Изучение теоретических основ лингвистики и их целенаправленное применение в школьной практике является важнейшим условием качественного языкового образования. Лингвистика как наука дает учителю инструменты для системного анализа языка и выстраивания методики

преподавания на основе научных принципов. Благодаря этому школьники получают не только знания о языке, но и навыки, необходимые для полноценного общения, развития мышления и культурного самосознания.

Во-первых, обращение к фонетике, морфологии, синтаксису и лексикологии позволяет школьникам осознать закономерности языка и применять их при чтении, письме и устной речи. Это снижает количество ошибок и формирует устойчивые навыки грамотности.

Во-вторых, лингвистика способствует развитию коммуникативной компетенции. Теоретические знания помогают детям понимать смысл речевых единиц, уместно подбирать языковые средства в разных ситуациях и выражать мысли ясно и логично. Таким образом, язык начинает рассматриваться не только как предмет изучения, но и как универсальное средство общения и познания.

В-третьих, применение лингвистической теории способствует воспитанию культуры речи и развитию творческого потенциала учащихся. Через работу со стилистикой, текстологией и анализом речевых жанров школьники учатся выражать себя, создавать тексты разных типов, понимать художественные и публицистические произведения.«Лингвокультурные исследования в узбекской лингвистике сосредоточены на взаимосвязи языка и культурной идентичности».[6] Наконец, практическая значимость лингвистики заключается в том, что она интегрирует знания из разных областей. Учащиеся начинают лучше понимать иностранные языки, сравнивая их с родным, а также применять языковые знания в других учебных дисциплинах.

Подводя итог, можно утверждать, что опора на теоретические основы лингвистики делает процесс обучения языку более глубоким, осмысленным и современным. Она формирует у школьников целостное представление о языке, повышает их интеллектуальный уровень и способствует подготовке к дальнейшей образовательной и профессиональной деятельности. Таким образом, лингвистика выступает не только как наука о языке, но и как практическая основа формирования личности в условиях школьного образования.

Список литературы

1. Закон Республики Узбекистан «Об образовании» от 23 сентября 2020 года № ЗРУ-637.

2. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по повышению качества образования и развитию научных исследований в области филологии» от 2021 г.

3. Мухамадиев А. и др. 2023. Разработка языковых моделей для системы непрерывного распознавания узбекской речи.

4. Алмаматова Ш. 2024. Глаголы в узбекской лингвистике: всесторонний анализ.

5. Хужанова М., Сайфитдинова М. 2024. Актуальные проблемы современных лингвистических исследований.

6. Турдиева Н., Рахматуллаева Г. 2024. Лингвокультурологические школы и исследования в узбекской лингвистике.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ТОПОНИМОВ ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ И СОСЕДНИХ РЕГИОНОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Oxunova Munojat Akbarovna. Qo‘qon davlat universiteti
“Rus tili va adabiyoti” kafedrasi o‘qituvchisi.
Email: oxunovshoxjamol20@gmail.com

Аннотация: Топонимы, или географические названия мест, представляют собой важный аспект не только лексикона языка, но и культурной идентичности народов. Они являются зеркалом исторических реалий, социального взаимодействия и этнокультурной самобытности обществ. Ферганская область, расположенная в самом сердце Центральной Азии, не исключение: её топонимика хранит в себе следы культурных изменений, исторических событий и природных характеристик, которые являются уникальными для этого региона. Соседние страны, такие как Кыргызстан, Таджикистан и Узбекистан, также демонстрируют яркие примеры топонимики, в которой сочетаются элементы, отражающие флору, фауну и культурные традиции.

Ключевые слова: топонимы, Ферганская область, Центральная Азия, структурно-семантический анализ, сравнительное исследование, ономастика, лингвистика

Abstract: Toponyms, or geographical names of places, represent an important aspect not only of the lexicon of a language, but also of the cultural identity of peoples. They are a mirror of historical realities, social interaction, and the ethno-cultural identity of societies. The Ferghana region, located in the heart of Central Asia, is no exception: its toponymy preserves traces of cultural changes, historical events and natural characteristics that are unique to this region. Neighboring

countries such as Kyrgyzstan, Tajikistan, and Uzbekistan also provide striking examples of place names that combine elements reflecting flora, fauna, and cultural traditions.

Keywords: toponyms, Ferghana region, Central Asia, structural and semantic analysis, comparative research, onomastics, linguistics

Введение

Ферганская область славится своим разнообразием ландшафтов: от обширных долин до высоких гор. Это разнообразие отразилось в многообразии топонимов, которые можно классифицировать по нескольким критериям. Природные топонимы составляют значительную часть лексикона Ферганской области. Эта статья направлена на глубокое исследование структурно-семантических особенностей топонимов Ферганской области в сравнении с соседними регионами, что не только даст представление о местной культуре, но и поможет понять более широкие контексты Центральной Азии.

Основная часть

Географические особенности, такие как реки, горы и ущелья, стали основой для множества названий. Например:

Сырдарья - река, играющая важную роль как в экономике, так и в культурной жизни региона, её название может быть переведено как "река, полная жизни" и говорит о её значении для местного населения.

Памирские горы - это название указывает на влияние горной цепи, которая на протяжении веков служила естественной преградой и границей между различными племенами и культурами.

Поэтому топонимы, связанные с природными элементами, не только информируют о географии, но и передают информацию о жизнедеятельности местного населения. Исторические топонимы создаются на основе событий или личностей, оставивших след в истории региона. В Ферганской области можно выделить:

Ош - не только город, но и большая часть истории Ферганской долины. Ош был важным торговым узлом на Великом шелковом пути и до сих пор является символом культурного обмена.

Каган - это название связано с правлением местных династий и отражает богатое историческое наследие. Каган является также термином, указывающим на высокий статус правителей и своей разновидности атрибутами власти.

Топонимы, связанные с историческими событиями, подчеркивают взаимосвязь между историческим контекстом и современным восприятием культуры. Культурные корни топонимов выражают специфику языка и

традиций местного населения. Многие названия совсем не являются просто указателями на местность, они оповещают о традициях и культуре. Например:

Хива - древний город, который служит не только центром культуры, но и символом узбекских народных традиций. Его название живет в многообразии народных легенд.

Культурные топонимы подчеркивают важность языка как инструмента для сохранения истории и самобытности народа. В Кыргызстане топонимы также имеют свои уникальные особенности, связанные с природой и культурой. Например:

Тянь-Шань - название, означающее "небесные горы", подчеркивает величие и красоту местных пейзажей.

Чолпон-Ата - название, связанное с культовыми местами и историческими памятниками, указывает на сакральную природу и значимость этих мест для местных жителей.

Ключевым аспектом в топонимике Кыргызстана является акцент на значении гор и природы для жизни местного народа, что делает их символами идентичности и связи с природой.

Таджикистам также имеет свои особенности в топонимике, во многом отражающие персидские корни и влияния различных культур. Например:

Душанбе - столица Таджикистана, чье название переводится как "понедельник". Это отражает особенности мира-формации и урбанистической культуры этой страны.

Худжанд - исторический город, чье название имеет глубокие корни и указывает на культурные и торговые связи.

Топонимы Таджикистана часто несут в себе элементы персидской культуры, подчеркивая их исторические связи с другими народами региона. Анализ фонетической структуры показывает, что топонимы Ферганской области часто имеют более сложные и многосложные названия по сравнению с соседними регионами. Например, название "Давлатабад" можно разбить на несколько семантических элементов, что может показать его связь с историей и литературой.

В Таджикистане и Кыргызстане наблюдаются более простые фонемные сочетания, которые могут отражать акцент на природных явлениях и культурных аспектах, но при этом зачастую включают слова арабского или персидского происхождения, указывая на влияние исламской культуры. Топонимы Ферганской области отличаются своей семантической насыщенностью. Например, название "Гузар", что переводится как "ворота", может дать понимание о важности месте для древних путей и связей.

В соседних регионах более распространены топонимы, отражающие природные элементы, которые могут нести большое символическое значение. Названия, такие как "Каракуль" (черная вода), подчеркивают важность дары природы, в то время как множество топонимов Ферганской области имеют более гибкую семантику, способствуя большей маневренности в историческом контексте. Культуры и этнические корни, отразившиеся в топонимах, подчеркивают, как местное население воспринимает пространство вокруг себя. Например, налицо влияние исторических событий, например, миграция народов и культурные контакты, которые формировали идентичность каждого региона.

Топонимы служат важными исследовательскими объектами при изучении изменений в жизни общества. Они фиксируют изменения в культуре и языке, отражая богатый культурный контекст. Исследование топонимии, особенно в контексте Ферганской области и соседних регионов, имеет важное значение для понимания культурной и исторической динамики. Топонимы служат важными артефактами, которые не только помогают извлечь важные сведения о прошлом, но и могут служить основой для образовательных и общественных инициатив.

Необходимо стремиться к пониманию глубины значений названий мест, чтобы создать полную картину культурной идентичности народов и их исторического пути. Современные изменения и урбанизация также требуют исследования, позволяя аналитически обрабатывать и сохранять культурное наследие.

Заключение

Исследование структурно-семантических особенностей топонимов Ферганской области в сравнении с соседними регионами Центральной Азии подчеркивает важность топонимии в понимании культурной идентичности и исторической динамики. Топонимы не только отражают географические и природные особенности, но и хранят культурные, исторические и социальные коды, связывающие поколения. Углубленное изучение этих названий существенно обогащает знания о взаимодействии культур и помогает сохранить наследие, которое они представляют.

Продолжение исследований в области топонимики на уровне регионов может способствовать культурному диалогу между соседними народами, углубляя взаимопонимание, а также способствуя формированию более комплексного образа Центральной Азии как многонационального региона с богатым культурным наследием.

Список литературы

Аскаров, А. (2010). *Топонимия Центральной Азии: исследования и открытия*. Душанбе: Издательство "Эрзамон".

Гуляев, М. (2015). *История и топонимия Ферганской долины*. Бишкек: Издательство Кыргызского национального университета.

Султанов, Р. (2018). *Топонимика Узбекистана: семантические и культурные аспекты*. Ташкент: Издательство "Национальное наследие".

Муллаев, Ю. (2020). *Топонимы Кыргызстана: сущность и значение*. Бишкек: Издательство "Кыргызстан".

Норбеков, Т. (2021). *Культурное значение топонимов Центральной Азии*. Душанбе: Издательство "Худжанд".

Тихомиров, Ю. (2017). *Топонимика и культурное наследие Центральной Азии: Challenges and Perspectives*. Алматы: Издательство "Мир".

Рызаков, И. (2019). *Культурные коды и топонимия: Наследие и идентичность Средней Азии*. Душанбе: Издательство "Национальная библиотека Таджикистана".

ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

Алимсаидова Сайёра Амидьеевна
Профессор кафедры русского языка и
литературы Кокандского госуниверситета,
доктор педагогически наук (DSc)

Аннотация: В данной статье раскрываются вопросы связи языка и культуры, лежащие в основе лингвострановедения. Проанализированы характерные особенности в преподавании неродного языка, где должны быть выявлены соответствующие культурно-языковые различия по сравнению с родным языком.

Ключевые слова и словосочетания: лингвострановедение, лингвистическое описание, компетенция, творческие упражнения.

Abstract: This article reveals the issues of the connection between language and culture that underlie linguistic and regional studies. The characteristic features in teaching a non-native language are analyzed, where the corresponding cultural and linguistic differences should be identified in comparison with the native language.

Keywords and phrases: linguistic and regional studies, linguistic description, competence, creative exercises.

Преподавание русского языка в узбекской аудитории требует лингвистического описания, в наибольшей степени соответствующего целям коммуникативно ориентированного обучения. В качестве концептуальной основы преподавания иностранного языка определен коммуникативно-деятельностный подход, получивший достаточное теоретическое обоснование в методике преподавания русского языка как неродного.

Развитие международных связей в политике, экономике, культуре и других областях требует от современной методики обучения неродному языку ориентироваться на реальные условия коммуникации. Коммуникативная компетенция как конечный результат обучения предполагает не только владение соответствующей иноязычной техникой, но и усвоение огромной внеязыковой информации, необходимой для адекватного обучения и взаимопонимания.

Вопросы связи языка и культуры, лежащая в основе лингвострановедения, с давних времен находится в центре внимания лингвистов, лингводидактов и методистов (Ф.И.Буслаев, А.А.Шахматов, Н.В.Крушевский; Я.А.Коменский, К.Д.Ушинский, В.Б.Виноградов, ВЛ.Жирмунский, Л.В.Щерба, Е.Д.Поливанов, Р.А.Будагов и др.). Развились особые отрасли языкознания - социальная лингвистика, а также психолингвистика, этнопсихолингвистика, этнолингвистика, занимающиеся вопросами связи языка и культуры.

В преподавании неродного языка должны быть выявлены соответствующие культурно-языковые различия по сравнению с родным языком. Слово русского языка при его предъявлении в иноязычной аудитории, не должно отрываться от той культурно-языковой ситуации, которая складывается при его естественном функционировании в русской языковой среде. При его семантизации должны быть раскрыты все отношения предмета, им обозначаемого, к другим предметам, ему сопутствующим, с ним связанным, и конструктивно-субъективное отношение носителей языка к этим предметам, а также сама культурно-языковая ситуация, в которой они действуют. Анализ слова в таком аспекте должен опираться на конкретные факты из истории и культуры общества и истории языка.

Такой анализ слов с национально-культурной спецификой не исключает лексикологического подхода, а как бы дополняет его; происходит интеграция лексикологического (семантического, синтагматического, парадигматического, сопоставительного, этимологического и др.), и лингвострановедческого аспектов рассмотрения слова.

Особая роль в лингвострановедении отводится лексике, в которой кумулятивная функция языка проявляется наиболее ярко, вследствие непосредственной обращенности слов к явлениям объективной действительности, тесной связи лексики с историей и культурой народа.

Слова двух языков - изучаемого и родного - понятийно эквивалентные, могут иметь совершенно разные ассоциации у учащегося и носителя изучаемого языка. Функция понятия заключается в причислении какого-либо конкретного предмета, обозначенного словом, к определенной совокупности однородных предметов. Но есть и дополнительные элементы значения слова, не относящиеся к его понятийной основе. Лексический фон слова имеет четко выраженную языковую природу, следовательно, принадлежит к сфере ведения лингвистики.

Именно лексический фон обеспечивает, актуализируясь в коммуникации, передачу как индивидуального, так и общественного знания.

Если рассматривать семантические доли лексического фона с точки зрения их интернационального или национально специфического содержания, то социальные семантические доли, одинаково осознающиеся всеми членами общества, которые формируются в рамках определенной национально-языковой и этнокультурной общности, можно причислить к разряду национально-культурных. Именно они отражают своеобразие, самобытность того или иного фрагмента национальной культуры, запечатленного в слове.

Системность возникает лишь тогда, когда эти предметы и явления включаются в деятельность. Смысловой уровень сознания формируется, прежде всего, в ходе овладения индивидом разными структурами деятельностей. В отличие от невербального, смыслового уровня сознания, языковое сознание формируется значением слов национального языка. Языковое сознание вообще и значение слова как его фрагмент, по А.Н. Леонтьеву, есть форма структурации и фиксации общественного опыта людей, знаний о мире. Значение принадлежит не лексемам, а сознанию, поскольку, как и всякое идеальное, они не могут существовать вне той высшей формы материи, вне того субстрата, продуктом которого они являются, т.е. вне мозга говорящего и слушающего.

Формирование языкового сознания, свойственного носителям иной лингвокультурной общности может вести, и чаще всего ведет, к расширению когнитивного сознания. Этот аспект проблемы в лингвострановедении и теории перевода обсуждается в связи с понятием реалии.

Но реалии связываются со словами или словосочетаниями. Это обогащает, но и ограничивает сферу когнитивного сознания рамками языкового сознания. При такой постановке обучения языку и изучения языка - от языкового

сознания (значений языковых единиц) к когнитивному - мы рискуем не увидеть сведений, не входящих в состав языкового сознания.

В лингводидактике, в частности в методике преподавания русского языка как иностранного его решение было предложено в разработанной Е.М.Верещагиным и В.Г.Костомаровым лингвострановедческой теории слова, центральным для которой явилось новое для семасиологии и лингводидактики понятие лексического фона слова.

В классической лингвистике на эти вопросы полно и доказательно ответил академик В.В.Виноградов: «В той мере, в какой слово содержит в себе указание на предмет, необходимо для понимания языка знать обозначаемые словами предметы, необходимо знать весь круг соответствующей материальной культуры. Одни и те же названия в разные эпохи обозначают разные предметы и разные понятия. С другой стороны, каждая социальная среда характеризуется своеобразиями своих обозначений. Одни и те же предметы по-разному осмысляются людьми разного образования, разного мировоззрения, разных профессиональных навыков. Поэтому одно и то же русское слово как указание на предмет включает в себя разное содержание в речи разных социальных или культурных групп».

Основываясь на точке зрения академика В.В.Виноградова и на том, что значение слов, лежащих на стыке внутренней и внешней лингвистики, может быть ограничено значимостью, что относится к внутренней лингвистике, или расширено до понятия, образа, культурно-исторического факта, что реализуется в речевой деятельности и относится, к внешней лингвистике, считаем эффективным в курсе официального языка комплексный подход к анализу лексики, включающий в себя «внутрилингвистическую» характеристику, т.е. традиционный лексикологический системный подход и «внешнелингвистическую» характеристику, т.е. культурно-исторический аспект рассмотрения содержания слова.

При такой интегрированной презентации лексики решится необходимость рассмотрения вопросов внутренней и внешней лингвистики сопряженно, высказанная В.В.Виноградовым: «Не следует думать, что законы развития языка, вытекающие из его общественных функций, и законы, вытекавшие из структуры языка, - это разные, взаимно не связанные закономерности как бы разных планов функционирования языка. На самом деле они взаимообусловлены и неразрывны».

Внутрилингвистические и внешнелингвистические характеристики слова, связанные с его местом в системе языка и с его функционированием, зачастую переплетаются при его исследовании и описании, и противопоставляются они только в определенных исследовательских целях.

Лингвострановедение занимается экстралингвистическим планом языка с точки зрения учебного процесса, т.е. с прикладными целями. И оно наиболее приемлемо для преподавания русского языка нерусским.

Таким образом, проблематика связи языка и культуры, национально-культурной специфики языка, лексики в ее практической интерпретации достаточно успешно составляет как предмет исследования, так и предмет преподавания в рамках лингвострановедения, что и служит основанием возможности использовать его основные положения, методы, средства, приёмы в практике преподавания русского языка в иноязычной аудитории.

Прежде всего, меняется содержание и ценностная направленность понятия лингвострановедения: предметом соизучения становится, как и в курсах русского языка для иностранцев, русская культура, которая, однако, не является для учащихся культурой совсем чужой страны.

Будучи для них культурой иноязычной и инонациональной, она в то же время является (в условиях становления единой по духу, по содержанию и по языку межнационального общения культуры) отчасти знакомой и в какой-то степени «своей». Это один из разделов той сферы знаний, который касается в данном случае культуры народа, имеющего с народом, к которому принадлежат учащиеся, общую историю, традиции.

Таким образом, лингвострановедческий аспект основывается на следующих теоретических предпосылках, лингводидактических принципах и методических приёмах:

- необходимость в преподавании русского языка как неродного соизучения языка и культуры с целью адекватного восприятия учащимися изучаемого языка в его различных проявлениях и формах;
- отбор, классификация этого массива лингвострановедчески ценной лексики в зависимости от конкретного адресата и целей ее презентации;
- отбор текстов, где эта лексика представлена наиболее полно и в которых содержится наиболее ценная культурно-историческая информация;
- использование единых методов и приемов презентации культурно-исторической информации, заключенной, в широком плане, в содержании текстов и, в узком плане, в семантической структуре слова.

Использованная литература

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Дом бытия языка. В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция логоэпистемы / Е.М.Верещагин, В.Г. Костомаров. - М.: ИРЯП, Изд. «ИКАР», 2000. - 124 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В.В. Виноградов. - М.: Высш. шк., 1972. - 616 с.
3. Воробьев В.В. Лингвокультурологические принципы презентации

учебного материала: (Проблемы концентризма) / В.В. Воробьев. - М.: Институт русского языка им. А.С. Пушкина, 1993. - 106 с.

4. Alimsaidova Sayyora Amidyevna Sociolinguistic competence as a purpose of teaching a nongene (russian) language in a secondary school. The American Journal of Social Science and Education Innovations (ISSN - 2689-100x) Published: October 30, 2020 | Pages: 321-327 IMPACT FACTOR 2020: 5. 525.. Doi: https: //doi.org/10.37547/tajssei/Volume02Issue10-53 P. 321-327

5. Sayyora, Alimsaidova. "IMPROVEMENT OF SOCIOLINGUISTIC COMPETENCE IN TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE." *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429* 11.09 (2022): 313-316.

6. Amidevna, Alimsaidova Sayyora. "FORMS OF SPEECH IN TEACHING DIALOGUE." *Gospodarka i Innowacje.* 35 (2023): 392-395.

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РУССКИХ И УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦ: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Мухайё Салимовна Валиева
преподаватель КокандскогоГУ
https: //orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0000-9015-6284

Аннотация: В статье проводится сопоставительный анализ русских и узбекских пословиц с позиций лингвокультурологии и этнолингвистики. Целью исследования является выявление универсальных и этнокультурно специфических компонентов в паремийном фонде двух языков. Полученные результаты позволяют глубже понять специфику народной ментальности, ценностных ориентаций и языковой картины мира русской и узбекской культур.

Ключевые слова: пословица, лингвокультурология, сопоставительный анализ, языковая картина мира, русская культура, узбекская культура, этнокультурная специфика.

Annotatsiya: Ushbu maqolada rus va o‘zbek maqollari tilshunoslik va etnolingvistika nuqtai nazaridan qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqot maqsadi ikki tilning maqollar to‘plamidagi umuminsoniy va etnikmadaniy o‘ziga xos komponentlarni aniqlashdan iborat. Olingan natijalar rus va o‘zbek madaniyatining xalq mentaliteti,

qadriyat yo‘nalishlari, lingvistik dunyoqarashining o‘ziga xos xususiyatlarini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: maqol, tilshunoslik, qiyosiy tahlil, dunyoning lingvistik tasviri, rus madaniyati, o‘zbek madaniyati, etnikmadaniy o‘ziga xoslik.

Пословицы как жанр паремийного фонда представляют собой устойчивые выражения, обладающие высокой степенью культурной и когнитивной насыщенности. Они являются носителями архетипических представлений, стереотипов мышления и ценностных ориентиров, формируя ядро национальной языковой картины мира. Сопоставительный анализ пословиц разных народов позволяет выявить как универсалии народной мудрости, так и культурно специфические черты менталитета, отражённые в языковом материале.

Русский и узбекский языки принадлежат к разным языковым семьям - индоевропейской и тюркской соответственно, что предполагает наличие как структурных, так и концептуальных различий. Однако многовековое сосуществование народов, общие историко-культурные взаимодействия, а также универсальные условия человеческого бытия способствуют возникновению смысловых параллелей в пословичном наследии.

Материалом исследования послужили свыше 150 русских и узбекских пословиц, отобранных из авторитетных паремических сборников, а также из фольклорных источников. Анализ проводился по следующим критериям:

1. тематико-семантическая классификация (труд, семья, мораль, социальные отношения и др.),
2. выявление концептов, лежащих в основе пословиц,
3. сопоставление структурных моделей,
4. анализ этнокультурной маркированности.

Применялись методы лингвокультурологического анализа, сопоставительной типологии, а также элементы когнитивного анализа и концептуального моделирования.

1. Тематические универсалии

Среди наиболее частотных тематических полей, общих для обеих культур, выделяются:

Труд и усердие:

Русская: Без труда не выловишь и рыбку из пруда.

Узбекская: Mehnat qilgan-ro‘z qilar. (Кто трудится - тот сыт.)

Уважение к старшим:

Русская: Старших почитай - сам стар будешь.

Узбекская: Kattani hurmat qilgan-ulug‘ bo‘ladi. (Уважающий старших получит уважение.)

Ценность дружбы и единства:

Русская: Друг познаётся в беде.

Узбекская: Do‘stingni kulganda emas, yig‘laganda ko‘r. (Друга узнаешь не в радости, а в горе.)

Данные примеры демонстрируют наличие универсальных ценностных ориентаций, зафиксированных в пословичном фонде двух культур.

2. Этнокультурная специфика

Несмотря на тематическую общность, образный строй и культурные аллюзии нередко оказываются специфическими. Так, в русских пословицах часто встречаются реалии, связанные с лесом, зимой, северным бытом:

Не зная броду - не суйся в воду. Где тонко - там и рвётся.

В узбекских пословицах доминируют образы, характерные для аграрной, аридной культуры: Qoramoling bo‘lsa - rizqing bor. (Есть скот - есть достаток.) Yomg‘ir yog‘sa, dehqon shod. (Если дождь пошёл - земледелец радуется.)

Таким образом, через язык фиксируется специфика природных условий, образа жизни и хозяйственной деятельности народов.

3. Структурно-грамматические особенности

Русские пословицы характеризуются склонностью к параллелизму, рифме, бинарной структуре:

Что посеешь - то и пожнёшь. Не имей сто рублей, а имей сто друзей.

Узбекские пословицы, напротив, часто имеют афористичный, имплицитный характер, нередко реализуются в виде метафоры или параболы:

Yelga chiqma, yelga qo‘shil. (Не иди против ветра, иди с ветром.)

Qush o‘z urug‘ini topadi. (Птица своего рода найдёт.)

Это отражает особенности восточной риторики, высокую степень контекстуальной насыщенности и образности узбекской паремии.

Заключение

Проведённый сопоставительный анализ русских и узбекских пословиц позволяет утверждать, что, несмотря на принадлежность к различным языковым семьям и культурам, обе системы демонстрируют значительное количество универсальных ценностных ориентиров, зафиксированных в народной паремии. В то же время пословицы отражают и этнокультурную специфику, обусловленную образом жизни, природно-географической средой и менталитетом.

Пословицы выступают не только как средство коммуникативного воздействия, но и как мощный маркер национальной идентичности, формируя культурную память и межпоколенческую преемственность. В современных

условиях глобализации изучение и сохранение паремийного наследия приобретает особую актуальность как форма культурной саморефлексии и диалога культур.

Список литературы

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. - М.: КомКнига, 2004.

2. Каримов Б. Ўзбек халқ мақоллари. - Тошкент: Ўқитувчи, 1990.

3. Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Русская паремия: Учебное пособие. - СПб.: СПбГУ, 2003.

4. Будагов Р. А. Сравнительная типология языков. - М.: Наука, 1970.

5. Исламов А. Узбекская народная мудрость: пословицы и поговорки. - Ташкент: Шарқ, 2008.

6. Хайрутдинов Р. Языковая картина мира в тюркских пословицах. - Казань: Казанский университет, 2015.

TANTANALI NUTQLAR EPIDEIKTIK RITORIKA JANRI SIFATIDA

Karimova Vasila Vaxobovna
Qo‘qon davlat universiteti, f.f.f.d., dotsent
+998911459900, bonuxonim@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada epideiktik ritorika janrining muhim ko‘rinishi bo‘lgan tantanali nutqlar tahlil qilinadi. Inauguratsiya, maqtov, xotira, qabul va bayram nutqlari misolida ularning ijtimoiy ahamiyati, lingvistik xususiyatlari hamda madaniy qadriyatlarni mustahkamlashdagi o‘rni ko‘rsatib beriladi. Tantanali nutqlar ijobiy ohang, ezgu tilaklar, samimiyat va ruhlantirish kuchi bilan ajralib turadi. Ularning asosiy vazifasi - shaxsiy yutuqlarni ulug‘lash, milliy birlik va tarixiy xotirani mustahkamlash, jamiyat a’zolarida ma’naviy uyg‘oqlik uyg‘otishdan iboratdir.

Kalit so‘zlar: epideiktik ritorika, tantanali nutqlar, inauguratsiya nutqlari, bayram nutqlari, xotira nutqlari, qabul nutqlari, maqtov, ijobiy ohang.

Ritorika qadimiy nutq san’atining muhim bo‘limi bo‘lib, uning asosiy janrlari orasida **epideiktik ritorika** alohida o‘rin tutadi. Epideiktik nutqlar asosan shaxslarni, voqealarni yoki yutuqlarni sharaflash, madh etish va nishonlashga qaratilgan bo‘lib, ular ijtimoiy hayotning turli marosimlarida qo‘llaniladi. Qadimgi yunon notiqlik

san’atida epideiktik nutqlar jamiyat a’zolari ongida birlik, hamjihatlik, tarixiy xotira va milliy g‘ururni shakllantirish vazifasini bajargan.

Bugungi kunda ham epideiktik ritorikaning turli ko‘rinishlari - inauguratsiya nutqlari, bayram tabriklari, xotira nutqlari, qabul nutqlari va maqtovlar jamiyat hayotining muhim qismini tashkil etadi. Ushbu maqolada epideiktik nutqlarning tantanali janrlari, ularning maqsad va vazifalari hamda til xususiyatlari tahlil qilinadi.

Tantanali nutqlar epideiktik ritorikaning muhim janridir. Ushbu nutqlar shaxslarni, voqealarni yoki yutuqlarni sharaflash va nishonlashga qaratilgan. Masalan, yubileylardagi, bitiruv kechasidagi, taqdirlash marosimlaridagi, to‘ylardagi tabrik so‘zlar.

Tantanali nutqlarda ohang odatda ijobiy bo‘lib, tabrik obyektining fazilatlari va yutuqlariga qaratiladi. Notiq til va jonli tasvirlar orqali bayramona nutqlar tinglovchilarni ko‘nglini ko‘tarib, ruhlantirishga xizmat qiladi. Tantanali nutqlarni quyidagi turlarga bo‘lish mumkin:

1. Inauguratsiya nutqlari.
2. Bayram nutqlari.
3. Maqtovlar.
4. Xotira nutqlari.
5. Qabul nutqlari.

1. Inauguratsiya nutqlari

Inauguratsiya nutqlari epideiktik ritorikaning eng muhim janrlaridan biri hisoblanib, davlat rahbarlari yoki siyosiy yetakchilar qasamyod marosimlarida aytadilar. Bu nutqlar nafaqat rahbarlik muddatiga ohang berish, balki xalqni ilhomlantirish, birlikka chaqirish va kelajak maqsadlarni belgilashga qaratiladi. Masalan, Pokiston Islom Respublikasi Prezidentining qasamyod matni diniy, huquqiy va ma’naviy qadriyatlar bilan uyg‘unlashib, epideiktik nutqlarning an’anaviy ko‘rinishini aks ettiradi.

2. Maqtovlar va xotira nutqlari

Maqtov nutqlari dafn marosimlari yoki xotira tadbirlarida qo‘llanilib, marhumning hayoti, fazilatlari va merosini eslash imkonini beradi. Bunday nutqlarda samimiylik, shaxsiy xotiralar va tasalli berish unsurlari ustunlik qiladi.

Xotira nutqlari esa tarixiy shaxslar yoki milliy sanalarni yodga olishda aytiladi. Masalan, Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 542 yilligiga bag‘ishlangan nutqda nafaqat shaxsning hayoti, balki uning milliy merosi va adabiy ijodi ham ulug‘lanadi.

3. Qabul nutqlari

Qabul nutqlari mukofotlar yoki maqtovlarni qabul qilish jarayonida aytilib, odatda minnatdorchilik, samimiyat va kamtarlik bilan ajralib turadi. Bunday nutqlarda notiq o‘z yutuqlarini qo‘llab-quvvatlagan insonlarga ehtirom bildiradi.

4. Bayram nutqlari

Bayram nutqlari epideiktik ritorikaning xalqchil ko‘rinishi bo‘lib, shaxsiy yutuqlarni, oilaviy voqealarni yoki umumxalq bayramlarini nishonlashda aytiladi. Bayram nutqlarida ijobiy ohang, ruhlantiruvchi jumlalar, ezgu tilaklar muhim o‘rin tutadi.

“Bayram” leksemasi qadimiy turkiy manbalarda *baδram, bajram* shakllarida qayd etilib, Mahmud Qoshg‘ariy “Devonu lug‘otit turk” asarida “bazram” shakli bilan tilga olingan. Bu esa bayram nutqlarining qadimiy ildizlarga ega ekanini ko‘rsatadi.

Bayramlarni uch turga bo‘lish mumkin:

1. **Davlat bayramlari.**

Davlat bayramlariga davlat tomonidan belgilangan, ma’lum qarorlar bilan tasdiqlangan umumxalq bayramlari kiradi. Masalan, Mustaqillik bayrami, Yangi yil bayrami. Masalan,

1) *Sizni Mustaqilligimizning 35 yillik bayrami bilan tabriklayman! Bu aziz ayyom ko‘ngillarimizni erk shukuhi bilan shod etaversin! Ozodlik bergan bugungi hayotimiz ulkan imkoniyatlari bilan umrimiz mazmuniga mazmun ko‘shaversin! Ilohim yaratgan egamiz taqdir etgan bu ulug‘ in’omini qadrlab, ko‘z qorachig‘imizday asrab yuraveraylik! Dovrug‘li va sharafli millatimizning baxtli kelajagi yo‘lidagi ezgu faoliyatimiz bilan bebaho billur Vatanimizga, azizu mukarram xalqimizga munosib farzand bo‘lib yashashda davom etaveraylik!*

Mustaqillik bayramingiz muborak bo‘lsin!

2) Assalomu alaykum hurmatli hamkasblar, aziz ustozlarim!

Men sizlarni va siz orqali barcha oila a’zolaringizni kirib kelayotgan yangi 2025 yil bilan tabriklayman!

Tarixga aylanib borayotgan 2024 yil umrimiz sahifalarida qanchalar chiroyli iz qoldirgan bo‘lsa, yangi yil undanda fayzli, shukuhli, barakali bo‘lishini Ollohdan so‘rab qolaman!

Yangi yilda har birimizning xonadonimizga tinchlik-xotirjamlik, qut-barak, o‘zimizgm esa keng fe’l, iymon lazzatini, halol va barakotli rizqni ato aylasin! Umra va Haj ziyoratlariga borish nasib qilsin!

Yaqinlaringiz mehrida, farzandlar va shogirdlaringiz ardog‘ida rohatda yashash bardavom bo‘laversin. Mustahkam salomatlik, ko‘ngil xotirjamligi hammamizni tark etmasin! Yangi yilning har bir kunida, har bir onida dilimiz va tilimizda aytilgan va aytilmagan barcha ezgu duolar ijobat bo‘lsin.

Yangi yil hammamizga xayrli va barokatli kelsin!

3) O‘tayotgan yillar ortga qaytarib bo‘lmas oqar suvdir. Goh loyqa, goh tiniq. Tilaymanki, kelayotgan 2025-yil barchamizga zilol yil bo‘lsin! Yaxshi-yaxshi kunlarni taqdim etsin! Ezgu ishlarimizga yanada rivoj bersin! Oilamiz va bola-

chaqalarimiz bilan sog‘lik-omonlikda yashayveraylik! Yurtimiz tinchligi barqaror bo‘lib, Vatanimiz taraqqiyoti va millatimiz yuksalishiga o‘z hissamizni qo‘shib yurishlik baxti barchamizga yana uzoq yillar nasib etsin!

2. **Diniy bayramlar.**

Tantanali nutqlardan **inauguratsiya nutqlari** epideyktik nutqning muhim janri bo‘lib, odatda prezidentlar yoki davlat rahbarlari kabi siyosiy yetakchilarning qasamyod qilish paytida aytiladi. Bu nutqlar rahbarning muddati uchun ohangni belgilaydi, ularning qarashlari, qadriyatlari va intilishlarini belgilaydi. Inauguratsiya nutqlari ko‘pincha epideiktik va munozarali ritorika elementlarini aralashtirib yuboradi, fuqarolarni ilhomlantiradi va oldinda turgan muammolarni hal qiladi. Masalan, Pokiston Islom Respublikasi Prezidenti qasamyodi:

“Men (ism), musulmon ekanligimga, Alloh taoloning borligi va birligiga, Allohning kitoblariga, Qur’oni Karim ularning oxirgisi va Undan keyin payg‘ambar bo‘lmasligi, qiyomat kuni, Qur’oni Karim va sunnatning barcha talab va ta’limotlariga tantanali qasamyod qilaman. Men Pokistonga chin e’tiqod bilan sodiq bo‘laman. Pokiston Prezidenti sifatida men Pokiston Islom Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunchiligiga muvofiq va har doim davlat manfaatlarini ko‘zlab, o‘z vazifamni halol, imkonim boricha sodiqlik bilan bajaraman. Pokistonning suvereniteti, yaxlitligi, birdamligi, farovonligi uchun; mening shaxsiy manfaatlarim mening rasmiy xatti-harakatlarimga ta’sir qilishga yo‘l qo‘ymasligim uchun harakat qilaman. Alloh taolo menga yordam bersin va hidoyat qilsin (Amin)”

Ushbu matn maqtov matniga oid bo‘lib, unda marhumga va musibat axliga qayg‘u ifodalanayapti.

Quyidagi misolda marhumning hayotini xotirlash va eslash, shaxsiy fikrlarni ifodalash jamlangan:

Assalomu alaykum. Universitetimiz "Iqtisod" kafedrasi mudiri Umidaxon Maraimovaning doktorlik dissertatsiyasi e’loni munosabati bilan Umidaxonning otasi rahmatli ustozimiz mashhur shoir va adabiyotshunos olim, filologiya fanlari doktori, o‘nlab she’riy va ilmiy kitoblar hamda dostonlar muallifi Ismoiljon To‘lakov (Ismoil To‘lak)ni eslash hayrli ishdir. Mening Ismoil To‘lak bilan qadrdon bo‘lganimni ko‘pchilik yaxshi biladi. Ulkan iste’dod sohibi bo‘lgan shoir o‘ta nozik qalb egasi ham edi. Yolg‘iz qizi bo‘lgan Umidaxonni yeru ko‘kka ishonmasdi. Qizini kelajakda katta olim bo‘lishini va o‘zining o‘g‘il farzandi ham bo‘lishini orzu qilardi. Umidaxon otasining har ikki orzusini amalga oshira olgan "pahlavon" farzand bo‘ldi. U Ismoiljon akam orzusidagi 4ta azamat o‘g‘illarni dunyoga keltirib, jamiyatga qo‘shish bilan birga Vatanimiz taraqqiyotiga hissa qo‘shadigan katta olim ham bo‘lib yetishdi! Ustoz orzularining amalga oshishida Umidaxonning onasi Zulayxo hoji ayaning fidoyilarcha g‘amxo‘rligi beqiyos ekanligi shubhasiz.

Umidaxon! Doktorlik dissertatsiyasining himoyasida omad va muvaffaqiyatlar tilayman.

Barchamizni ajdodlarimizning ruhi qo‘llasin! Omin! Halim Karim

Xotira nutqlari tarixiy voqealar yoki yubileylarni nishonlaydigan holatlarda aytiladi. Bularga yodgorliklarni, yodgorliklarni yoki milliy bayramlarni nishonlash kiradi. Maqsad - tadbirning ahamiyati haqida fikr yuritish, ishtirokchilarni hurmat qilish va jamoaviy xotira tuyg‘usini shakllantirish. Ritorikadan foydalanish orqali esdalik nutqlari tomoshabinlarni umumiy tarix va voqea bilan bog‘liq qadriyatlar bilan bog‘laydi. Masalan, *Amir Temurning beshinchi avlodi, Farg‘ona hukmdori Umarshayxning farzandi Zahiriddin Muhammad Bobur Andijonda 1483-yil 14-fevralda tug‘ilgan.*

Bu yil shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 542 yilligi nishonlanadi. O‘zbek adabiyotining yirik namoyondalaridan biri, shoir, adib, olim, sarkarda, yirik davlat arbobi, “Buyuk Boburiylar sulolasi” asoschisi ilk bor 12 yoshida taxtga o‘tirgan.

Bobur o‘zbek tarixida tom ma’noda yirik shaxs. Uning tarixchi olim, zukko adib va shoir sifatida qoldirgan adabiy merosi bebahodir. Bobur hukmdorlik majburiyatlaridan ortib yirik asarlar yozishga muvaffaq bo‘lgan. Uning she’riyatini asosan ishqiy mavzudagi asarlar tashkil etadi.

3. **Milliy bayramlar**.

Mukofotlar yoki maqtovlarni qabul qilishda odamlar ko‘pincha qabul nutqlarini aytadilar. Ushbu nutqlar bayram nutqlari bilan o‘xshash bo‘lsa-da, ularda kamtarlik va minnatdorchilik elementi ham mavjud. Qabul nutqlari qabul qiluvchilarga minnatdorchilik bildirish, qo‘llab-quvvatlovchilarni tan olish va e’tirofning shaxsiy ahamiyatini etkazish imkoniyatini beradi. Masalan,

Hammaga e’tibor uchun rahmat. Yaxshi niyatlar o‘zlaringga ham hamroh bo‘lsin. Ikki dunyo saotadiga erishish nasib qilsin…

Tantanali nutqlardan biz faqat bayram nutqlariga to‘xtalamiz. Tabrik nutqlari biror shaxsning yutuqlarni nishonlashga yoki butun jamoaga qaratilgan bo‘ladi. Masalan, maktabda bitiruv kechasidagi nutqlar, biror mukofot bilan taqdirlash marosimlaridagi nutqlar, to‘ylardagi tabriklar. Ushbu nutqlarda ohang odatda ijobiy bo‘lib, nutqda insonning yoki biror jamoaning fazilatlari va yutuqlari e’tirof etiladi. Bayram nutqlarida jonli tasvirlar, go‘zal jumlalar ishlatiladi va bunday nutqlar tinglovchilarni ko‘nglini ko‘tarib, ruhlantirishga xizmat qiladi.

Inson hayoti davomida ko‘p bayramlarni nishonlaydi va bayram tabriklarini oladi. Bu tabriklar yaqin qarindoshlardan, do‘stlardan, hamkasblardan, shogirdlardan, yaqin insonlar tomonidan yoziladi.

Bayram leksemasi izohli lug‘atda quyidagicha izohlanadi:

1) muhim tarixiy voqea, hodisa sharafiga shodlik, rasmiy tantana o‘tkazish uchun belgilangan muborak kun;

2) biror munosabat bilan quvonch, shodlik, tantana va o‘yin-kulgi bilan kutib olish, nishonlash odat bo‘lib qolgan kun (Yangi yil bayrami);

3) muhim, quvonchli hodisa yuz bergan, katta muvaffaqiyat qo‘lga kiritilgan va shu sababli shodlik bilan o‘tkaziladigan kun (Oilaviy bayram)[119].

Masalan,

Navro‘z bayramidan keyin Isfandiyorxon qazuvga chiqishga farmon berdi (J.Sharipov. Xorazm)

Qishloq tarixida birinchi qurilgan ko‘rkam maktabning katta bayramga aylangan tantanasi ishda g‘ayrat ko‘rsatganlarga mukofotlar ulashish bilan tugadi. (P.Tursun. O‘qituvchi)

“Древнетюрский словар”da ikki shaklda berilgan. Birinchisi, *baδram*[120], ikkinchisi *bajram* shaklida kelib, праздник, ya’ni bayram ma’nosini izohlashi aytilgan. Masalan, *boδram qïlïp avnalim* (bayram qilib quvnaymiz)[121].

Mahmud Qoshg‘ariy bu so‘zning asli *bazram* tarzida talaffuz qilinishini, og‘uzlar z undoshini y undoshiga almashtirib, *bayram* deb talaffuz qilinishi “Devon”da ta’kidlangan[122]. Ko‘rinadiki, bayramlar azaldan mavjud bo‘lgan.

Keltirilgan Mustaqillik bayrami va Yangi yil tabriklari matnlari bayram nutqlarining ijtimoiy ruhlantiruvchi kuchini yaqqol namoyon etadi.

Epideiktik ritorika jamiyat hayotida muhim ijtimoiy-kommunikativ vazifani bajaradi. Tantana va marosimlarda aytiladigan nutqlar xalqning tarixiy xotirasi, madaniy qadriyatlari va ijtimoiy birligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Inauguratsiya, maqtov, xotira, qabul va bayram nutqlari insonning ma’naviy olamiga ijobiy ta’sir etib, ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarni keng ommaga yetkazishda samarali vosita hisoblanadi.

Demak, tantanali nutqlar epideiktik ritorikaning eng faol janrlaridan biri sifatida nafaqat shaxsiy hayotdagi, balki butun millat hayotidagi muhim voqealarni abadiylashtirish va ulug‘lashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aristotel. **Ritorika**. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008.

2. Mahmud Qoshg‘ariy. **Devonu lug‘otit turk**. - Toshkent: Fan, 1960.

3. Karomatov X. **Nutq madaniyati va ritorika asoslari**. - Toshkent: Universitet, 2015.

4. Shorahmedov Sh. **O‘zbek notiqlik san’ati tarixi**. - Toshkent: O‘qituvchi, 1982.

[119] Ўзбек тилининг изоҳли луғати.- Москва: “Рус тили” нашриёти, 1981. -Б. 73
[120] Древнетюркский словарь. – Москва: Наука, 1969. -С.77
[121] Древнетюркский словарь. – Москва: Наук, 1969. -С. 79 (676 bet)
[122] Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. – Тошкент: Ўзбекистон ССР ФА нашриёти, 1960. – Б.447 (499 бет)

5. Nurmonov A., Jo‘rayev M. **Ritorika va nutq madaniyati**. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.

6. Sharipov J. **Xorazm**. - Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1978.

7. Tursun P. **O‘qituvchi**. - Toshkent: Yozuvchi, 1980.

ГРАДОНОМИЯ В РЕЧЕВОЙ КОММУНИКАЦИИ И ЯЗЫКАХ С РАЗНОЙ СИСТЕМОЙ

Мазмуна Рахимовна Отабоевой phd,
Факультет иностранной филологии,
Кокандский государственный университет
Усмоналиева Зулхумор
студентка Кокандского государственного университета
Факультет иностранных языков

Аннотатция: В этой статье рассматривается понятие градуономии как системы выражения степени признаков в языковой коммуникации. Особое внимание уделено сравнению способов реализации степеней сравнения разных языков особенно английский и русский Показаны сходства и различия в построении градационных рядов, подчёркнута роль культурных и грамматических факторов в формировании выразительных средств языка. Работа демонстрирует значение градуономии для развития красивой, точной и логичной речи, а также её влияние на эффективность общения.

Ключевые слова: Градуономия, степени сравнения, лексическая градация, русский язык, английский язык, выражение признака, сравнительная степень, превосходная степень, межкультурная коммуникация, усилители, языковые системы

В обществе умение говорить красиво и чётко во многом определяет наше положение и восприятие окружающими. Владеть выразительной речью не так сложно, если изучать язык правильным и системным путём. Одним из важных языковых инструментов, помогающих ясно и точно выражать мысли, является градономия. Это правило и явление, которое позволяет выстраивать речь

логично, последовательно и эмоционально насыщенно, придавая словам нужную степень силы, оценки или выразительности.

Градономия (от лат. gradus - степень, ступень) - это раздел лингвистики, который изучает слова и выражения, выстроенные в последовательные ряды по степени выраженности какого-либо признака.

Градуонимия - это один из разделов лингвистики, который помогает человеку чётко, последовательно и логично выражать свои мысли. Благодаря градуонимическим рядам можно выстраивать речь с разной степенью усиления или ослабления признаков, что делает наше общение более точным, красивым и эмоционально насыщенным.Одним из её основных инструментов являются степени сравнения, которые существуют как в русском, так и в английском языках.

В обеих системах выделяют три уровня: Положительная степень - обозначает сам признак (красивый, beautiful)

Сравнительная степень - показывает сравнение (красивее, more beautiful)

Превосходная степень - выражает максимальное проявление признака (самый красивый, the most beautiful)

Для усиления используются дополнительные слова:

В русском: очень красивый, невероятно красивый

В английском: very beautiful, absolutely beautiful

Явление градуонимии заметил в свое время и Алишер Навои, который объяснял его как один из показателей богатства тюркского (узбекского) языка. В своем произведении «Мухокаматул-лугатаин» он объясняет группу слов со значением «плакать» в этом же аспекте градации: как йигламсинмок-ингрямок-синграмок-укурмок-хой-хой йигламок. Поэтому можно сказать, что Алишер Навои был первым исследователем этого явления В Градуонимия слова обозначающий степени придет последовательно например: тепло-жарко-очень жарко, умный-умнее-очень умный(гениальный) на английском языке точно также: small- smaller -very small or tyne

Но одинаково ли использовании градуономии во всех я зыках?Система слов в других языках оличается например: В аналитических языках (английский, китайский) смысл выражается отдельными словами, а не изменением формы слова.В синтетических языках (русский, французский) - с помощью изменения формы слова (суффиксы, приставки).В агглютинативных языках (узбекский, турецкий) - слова "собираются" из корня и нескольких аффиксов (қошимчалар).

Культурные и исторические особенности влияют на выбор слов Каждое общество по-своему воспринимает, что считать "максимальной степенью" какого-либо признака.Примеры: В узбекской культуре очень уважают

уважительные, вежливые оценки, поэтому часто используются слова nihoyatda yaxshi, beqiyos chiroyli (беспримерно красивый), что подчеркивает уважение и скромность.В русской культуре распространены эмоциональные и художественные прилагательные: потрясающий, великолепный, неземной.В английской культуре часто преобладает умеренность, но в рекламе или неформальном общении используют awesome, absolutely amazing, incredible.Культурный контекст определяет, какие слова считаются нормой, а какие - излишне преувеличенными. Некоторые языки более эмоциональны по природе, другие - сдержанны: В узбекском и русском языках принято активно усиливать положительные или отрицательные оценки:

U juda chiroyli qiz - Она очень красивая девушка

Он просто великолепный специалист

В английском языке также есть средства усиления, но иногда преобладает нейтральность, особенно в формальной среде:

He is good - Он хороший

He is absolutely amazing - Он потрясающий (чаще в неформальном контексте)

В японском или скандинавских языках сдержанность и умеренность - часть культуры: Даже при восхищении могут сказать просто kirei desu - красиво, без излишнего усиления. Один из способов анализа градуируемости - постулировать, что лексическая семантика этих прилагательных имеет степени в качестве аргумента. Другими словами, высокий не просто означает «x высокий» (где x - переменная для подлежащего), это означает что-то вроде «x высокий в степени d». Более того, необходимо указать, что эта степень лежит на шкале. Подумайте о шкале как об абстрактной измерительной линейке. Рост измеряется по шкале длины, а тепло - по шкале температуры. Когда вы говорите 6 футов в высоту, вы указываете, что степень роста по шкале составляет 6 футов. Когда вы говорите очень высокий, вы говорите, что эта степень считается высокой в этом контексте. Когда вы используете сравнительную степень, например A is taller than B, вы говорите, что A и B лежат на одной шкале (в данном случае рост), и что степень B по этой шкале выше, чем степень A по этой шкале..

Что отличает градуируемые прилагательные от других предикативных выражений, так это то, что некоторые свойства, которые допускают зерна первых, частично упорядочены по отношению, такому как стоимость, температура, высота или яркость. С этой точки зрения наблюдение, что объекты могут быть упорядочены в соответствии с количеством, в котором они обладают некоторым свойством, интерпретируется как базовое обсуждение), и значение градуируемого прилагательного (см. Sapir 1941 для релевантного,

построенного поверх него. В частности, градуируемое прилагательное анализируется как функция, которая вызывает разбиение на частично упорядоченном множестве на объекты, упорядоченные выше некоторой точки, и объекты ниже этой точки: для объектов, упорядоченных по направлению к верхнему концу множества, x is o является истинным, а для объектов, упорядоченных по направлению к нижнему

В обществе умение говорить красиво и чётко во многом определяет наше положение и восприятие окружающими. Владеть выразительной речью не так сложно, если изучать язык правильным и системным путём. Одним из важных языковых инструментов, помогающих ясно и точно выражать мысли, является градуономия. Это правило и явление, которое позволяет выстраивать речь логично, последовательно и эмоционально насыщенно, придавая словам нужную степень силы, оценки или выразительности.

Градуонимия - это один из разделов лингвистики, который помогает человеку чётко, последовательно и логично выражать свои мысли. Благодаря градуонимическим рядам можно выстраивать речь с разной степенью усиления или ослабления признаков, что делает наше общение более точным, красивым и эмоционально насыщенным.

Одним из её основных инструментов являются степени сравнения, которые существуют как в русском, так и в английском языках. В обеих системах выделяют три уровня:

Положительная степень - обозначает сам признак (красивый, beautiful);

Сравнительная степень - показывает сравнение (красивее, more beautiful);

Превосходная степень - выражает максимальное проявление признака (самый красивый, the most beautiful).

Для усиления используются дополнительные слова:

В русском: очень красивый, невероятно красивый;

В английском: very beautiful, absolutely beautiful.

Явление градуонимии заметил в своё время и Алишер Навои, который объяснял его как один из показателей богатства тюркского (узбекского) языка. В своём произведении «Мухокамат ул-лугатайн» он объясняет группу слов со значением «плакать» в этом же аспекте градации: йигламоқ, инграмоқ, синграмоқ, ўкурмок, хой-хой йигламоқ. Поэтому можно сказать, что Алишер Навои был одним из первых исследователей этого явления.

В градуонимии слова, обозначающие степень, идут последовательно, например:

тепло - жарко - очень жарко,

умный - умнее - очень умный (гениальный).

На английском языке точно так же:

small - smaller - very small или tiny.

Но одинаково ли используется градуономия во всех языках? Система слов в разных языках отличается, например:

В аналитических языках (английский, китайский) смысл выражается отдельными словами, а не изменением формы слова. В синтетических языках (русский, французский) - с помощью изменения формы слова (суффиксы, приставки). В агглютинативных языках (узбекский, турецкий) - слова "собираются" из корня и нескольких аффиксов (қўшимчалар).

Культурные и исторические особенности влияют на выбор слов. Каждое общество по-своему воспринимает, что считать "максимальной степенью" какого-либо признака.

Примеры:

В узбекской культуре очень уважают уважительные, вежливые оценки, поэтому часто используются слова nihoyatda yaxshi, beqiyos chiroyli (беспримерно красивый), что подчёркивает уважение и скромность.

В русской культуре распространены эмоциональные и художественные прилагательные: потрясающий, великолепный, неземной.

В английской культуре часто преобладает умеренность, но в рекламе или неформальном общении используют awesome, absolutely amazing, incredible.

Культурный контекст определяет, какие слова считаются нормой, а какие - излишне преувеличенными.

Некоторые языки более эмоциональны по природе, другие - сдержанны. В узбекском и русском языках принято активно усиливать положительные или отрицательные оценки:

U juda chiroyli qiz - Она очень красивая девушка;

Он просто великолепный специалист.

В английском языке также есть средства усиления, но иногда преобладает нейтральность, особенно в формальной среде:

He is good - Он хороший;

He is absolutely amazing - Он потрясающий (чаще в неформальном контексте).

В японском или скандинавских языках сдержанность и умеренность - часть культуры. Даже при восхищении могут сказать просто kirei desu - красиво, без излишнего усиления.

Теоретическое объяснение градуируемости:

Один из способов анализа градуируемости - постулировать, что лексическая семантика этих прилагательных имеет степень в качестве аргумента. Другими словами, высокий не просто означает «x высокий» (где x -

переменная для подлежащего), это означает что-то вроде «x высокий в степени d». Более того, необходимо указать, что эта степень лежит на шкале.

Представьте шкалу как абстрактную измерительную линейку: рост измеряется по шкале длины, тепло - по шкале температуры. Когда вы говорите 6 футов в высоту, вы указываете, что степень роста по шкале составляет 6 футов. Когда вы говорите очень высокий, вы сообщаете, что эта степень считается высокой в этом контексте.

Когда вы используете сравнительную степень, например: A is taller than B - вы сообщаете, что A и B лежат на одной шкале (в данном случае рост), и что степень роста у A выше, чем у B.

Что отличает градуируемые прилагательные от других предикативных выражений, так это то, что свойства, к которым они относятся, допускают упорядочение - по стоимости, температуре, высоте, яркости и другим показателям. Это позволяет выстраивать объекты по степени проявления признака.

Смысл градуируемого прилагательного строится на этом упорядочении. В частности, градуируемое прилагательное рассматривается как функция, которая разделяет множество объектов на те, у которых признак выражен выше некоторого порога, и те, у которых он ниже. Например, выражение x is tall истинно для объектов, обладающих ростом выше определённой точки шкалы

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Навоий, А. (1991). Мухокамат ул-лугатайн. Ташкент: Фан.

2. Кеннеди, К. (2007). Vagueness and Grammar: The Semantics of Relative and Absolute Gradable Adjectives. Linguistics and Philosophy, 30(1), 1-45.

3. Sapir, E. (1941). Language and Environment. In D. Mandelbaum (Ed.), Selected Writings of Edward Sapir. University of California Press.

4. Leffel, T., Xiang, M., & Kennedy, C. (2019). Interpreting Gradable Adjectives in Context: Scalar Structure and Comparison. Semantics and Pragmatics, 12(3), 1-47.

5. Крюгер, А. (2010). Современная лингвистика. Теории и методы. Москва: Академический проект.

6. Плунгян, В. А. (2012). Общая морфология: Введение в проблемы. Москва: Едиториал УРСС.

7. Bolinger, D. (1972). Degree Words. The Hague: Mouton.

8. Comrie, B. (1981). Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology. Oxford: Basil Blackwell.

9. Рахматуллаев, Ш. (2005). Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

10. Crystal, D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press.

ФОНЕТИК БИРЛИКЛАРНИНГ ИФОДА МАЗМУНИ ФОНОПРАГМАТИК САТҲ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

Абдусаломова Севарахон
Қўқон Давлат Университети магистранти
Илмий раҳбар: Ш.Тошхужаева

Аннотация: Ушбу мақола бугунги тилшуносликнинг янги, ўз навбатида тил системасида семасиология фани билан узвий боғлик ҳолда тараққий топаётган прагматиканинг турли сатҳларидаги, жумладан, фонетик бирликлар ифода мазмунидаги ўзига хос ўрни ва кўринишлари хусусида баъзи мулоҳазалар берилди.

Калит сўзлар: денотат, фонетик бирликлар, прагматика, коммуникатив ният, предикативлик, пресуппозитция, коннотатив маъно, яширин пропозитция, имплицит, коммуникатив майдон.

Реал борликдаги ҳар қандай нарса (денотат) ўзига хос шакл ва мазмун бирлигига эга. Ифодаловчи (имтерпретатор)томонидан айтилаётган ҳар бир ифоданинг шаклий кўриниши унинг турли категориялардан иборат тузилишидир. Ифодаланаётган тушунчанинг маъно томони эса жуда кенг қамровли масала.Тилда ифодаланаётган тушунча объектив борликдаги тўғридан тўғри ифода маъноси билан эмас, инсон тасаввурлари орқали аниқроқ айтганда, ўша тушунча ҳақида пайдо бўлган турли эмоционал фикрлардан юзага чиқади.

Кейинги йилларда кўплаб тилшуносларнинг турли тадқиқлари ва ҳатто у ҳақидаги фикрларнинг баҳслашувига сабаб бўлаётган сўзловчининг матндаги коммуникатив ниятини намоён этувчи янги тилшунослик соҳаси-прагматика (Изоҳ: прагматика тилшуносликнинг алоҳида соҳаси бўлиб, унинг тадқиқот доирасига мулоқот жараёнида лисоний бирликларни танлаб олиш, уларни қўллаш ҳамда ушбу қўлланишдаги бирликларнинг мулоқот иштирокчиларига таъсири масалалари ўрганилади.[1;28]) фани ҳам кенг қамровда ўрганилиши зарур бўлган масалалардан биридир.

Предикативликнинг мазмун плани бўлган модаллик бевосита сўзловчи мақсади ва нутқ вазияти шароитига боғлиқ. Бу ҳодиса эса тилнинг турли бирликлари орқали ифодаланиши мумкин. Шунингдек, имплицит пресуппозиция каби нутқ ҳодисалари прагматика фани муаммоси сифатида

мантиқий-фалсафий категория тушунчаси билан узвий боғлиқдир. Дастлаб тил бирликлари асосан денотатив маъно ифодалаган бўлса, нутқий вазият меъёрий ҳолатдан чиққач, улар энди коннотатив маъно ифодалайди. Аввал грамматик вазифаси устун бўлган бўлса, кейин услубий вазифаси фаоллашади. Албатта, бунда сўзловчи ва тингловчининг, руҳий ҳолати, тафаккур системаси, дунёқараши ўз таъсирини ўтказади. Демак, нутқда тил бирликларининг танланиши, асосан, тил системасига бошқа системаларнинг таъсири асосида юзага келади. Бу таъсирлашув коммуникатив майдонда юз беради.

Умуман олганда, лингвистик прагматика тилшуносликнинг янги соҳаси сифатида нутқ субъектининг ички мақсади билан боғлиқ яширин пропозицияларни ўрганади.У белгининг коммуникация жараёнидаги реал муносабатига оид муаммоларни ўрганиши билан тилшуносликнинг бошқа соҳаларидан фарқ қилади.

Юқорида таъкидланганидек, коммуникатив ниятни тилнинг турли бирликлари орқали ифодаланишини кузатиш мумкин, яъни тилнинг ҳар қандай сатҳида прагматик белги амал қилади. Баъзан товушлар ҳам коммуникатив майдонда сўзловчининг турли мақсадини ифодалашга хизмат қилади. Субъект руҳий ҳолатини ифодалашда фонема ҳам бошқа тил бирликларидан кам вазифа бажармайди. Яъни товушлар талаффузи, бир жиҳатдан, юзага келаётган сўз маъноларининг тўғри ифодаланиши ва англанишида муҳим ўрин тутади. Иккинчи жиҳатдан эса товушларнинг маълум акцент билан талаффуз қилиниши нутқда прагматик тўсиқ (шум) тушунчасини юзага келтиради. Бундай талаффуз услуби, кўпинча, нутқ субъектига хос баъзи маълумотларни ифода этади. Субъект руҳий ҳолатининг ўзгариши биринчи галда товушлар талаффузида кўзга ташланади ва бу ҳол интонацияда кўринади. Фонема нутқий актда фанат фарқловчи белгиси билан намоён бўлмайди, балки у маълум бир системани ташкил этувчиси сифатидаги мақомга эга бўлади.

Нутқ товуши ҳамда оҳангларнинг маълум яширин (иллокутив) мақсад билан кўлланиши натижасида муаллиф муносабатининг ифодаланиши фонопрагматик таҳлил объекти ҳисобланади. Фонетик бирликларнинг матндаги прагматик вазифасига кўра лингвистик прагматиканинг фонопрагматик аспектини ажратиш зарур бўлади.[2;32] Фонопрагматика фонетик ҳодисалар ёрдамида юзага чиқувчи прагматик маъноларни ўрганади. [3;45] Бу кўпинча уларни бирдан ортиқ ифодасида ва шу орқали ўзига хос эмоцияларни юзага чиқишида кузатилади. Ҳавола этилаётган қуйидаги мисолларда фонетик бирликнинг ифода мазмунида сўзловчининг нутқ вазиятига боғлиқ равишдаги коммуникатив мақсадини намоён этишига гувоҳ бўламиз. Зеро, ўрганилаётган лингвистик прагматиканинг фонетик бирликлар доирасидаги ифодасига

эътибор қаратиш субъект ва ҳаракат ўртасидаги комунникатив муносабатни аниқлаш жараёнини осонлаштиради.

1. Унлининг чўзилиши илтимос, ялиниш семасини ифодаламоқда.

- *Ойи обкашниям айтинг.*

-*Бўлди ухла...*

-*Айта қоли-и-и-инг.*(Ў.Ҳошимов.”Дунёнинг ишлари”)

2. Мазкур гапда эса сўзловчининг ёш хусусиятлари эътиборга олинган.

- *Жониворларга озор бериб бўлмайди болам.*

- *Хўп... Катта бўлсам ка-а-а-тта шаҳарларга бораманми?* (Ў.Ҳошимов.”Дунёнинг ишлари”)

3. Сўзловчининг қўрқиш, хавотирланиш муносабати юзага чиқмоқда.

Вой пошша-а-а-а. Нима қилиб қўйдингиз? (Ў.Ҳошимов.”Дунёнинг ишлари”)

4. Сўзловчининг ўзини катта тутиши, манманлик семаси:

Хў-ўш, - деди Далавой маънодор қилиб. (Ў.Ҳошимов.”Дунёнинг ишлари”)

5. Ғазаб, нафрат каби коммуникатив ниятлар юзага чиқмоқда: *Бир зум лаблари титраб тикилиб турди-ю кўзларига ёш қалқиб чиқди:*

Н-нега? Н-нега кетади?-деди инграб. (Ў.Ҳошимов.”Дунёнинг ишлари”)

6. Сўзловчининг хурсандчилик ҳолати ифодаланмоқда *Ойи-и-и!-деди илтижо билан шу онда боядан бери индамай турган Хўжа онасига талпиниб*. (Ў.Ҳошимов.”Дунёнинг ишлари”)

7. Унлининг бирдан ортиқ ифодаланиши қўрқинч семасини юзага чиқармоқда. *Овозим борича чинқириб юбордим:*

-*Хўжа-а-а-а!!!* (”Дунёнинг ишлари”)

8. Ҳайратланиш семаси: *Вуй-й-й-й!*

Асл тилламикан? (”Дунёнинг ишлари”)

9. Эътироз, кесатиқ семалари етакчилик қилмоқда. *Ҳо-о-о -аммам ўрнидан туриб кетди - Бели оғримаганнинг нон ейишини томоша қилинглар.*(“Дунёнинг ишлари”)

10. Нутқ вазиятига кўра гумонсираш семаси юзага чиқмоқда. *Йў-ў-ўқ!Бу ерда бир гап бор.Атайлаб бизга ўхшаган туристларга кўз-кўз қилиш учун очиб қўйган бу дўконни*. (”Сўққабош бевагина”)

11. Киноя, кесатиқ семаси нутқ актида намоён бўлмоқда. *Бир йўла пенсия оладиганига уйланасан.Кампирнинг нафақасини е-е-е-б ётасиз*.(”Сўққабош бевагина”)

12. Нутқий шароитга кўра мақтов семаси намоён бўлмоқда. *Дастурхон хў-ў-ўп тўкин бўпти-да укам, раҳмат.Айниқса памилдорини айтгин.*(”Сўққабош бевагина”)

13. Масхаралаш, дўқ-зарда маънолари ифодаланмоқда *Ҳа-а-а-а Алам қилдими?-Равшан баттар завқланиб кулди.* (”Сўққабош бевагина”)

14. Тингловчига нисбатан таҳдид қилиш маъноси етакчилик қилмоқда.*Ур-р-руғингни ўйнатиб юбораман.*(”Дунёнинг ишлари”)

15. Киноя, кесатиқ семаси унлининг чўзилиши сабабли нутқ жараёнида ўз аксини топмоқда. *Бе-е-е!!!.Нима деяпсиз домла?!.Булар тонг отмасдан ноғора товушини эшитмаса хумори тутадиган бўп қолган.*(”Сўққабош бевагина”)

Юқорида кузатганимиз фонетик бирликлар (унли ва ундош товушларнинг нутқ системасидаги ўзига хослиги)орқали сўзловчи коммуникатив ниятининг нутқ шароитига асосланган ҳолда ифода этилиши ”прагматик белги” тушунчаси тилнинг фонологик соҳасида ҳам амал қилади, деган фикрни қўллаб-қувватлайди. Шу каби тилнинг турли сатҳларида прагматик белгиларнинг намоён бўлиши ва уларнинг ўрганилиши бугунги тилшунослик фанининг долзарб муаммоларидан бири сифатида ўзининг мукаммал тадқиқотларини кутиши, шубҳасиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Сафаров Ш. Прагматика. Монография.Тошкент. 2008.

2. Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. - Тошкент: Академнашр, -176 б.

3. Ҳожалиев И. Нутқ системасининг психолингвистик талқинига доир; Фарғона. 2002

4. Ўткир Ҳошимов, Дунёнинг ишлари Қисса.Тошкент. 2013

5. Ўткир Ҳошимов, ”Сўққабош бевагина” Сайланма. Қисса ва ҳикоялар.

ANTROPOSENTRIK PARADIGMA-ILMIY YO‘NALISHLAR ASOSI

Munojatxon Najmiddinovna Mamadjanova
Qo‘qonDU katta o‘qituvchisi

Ma’lumki, tilshunoslik tadqiqotlarining markazida uchta asosiy tushuncha turadi: dunyo-til-inson. Mashhur faylasuf A. G. Masleyev o‘zining «Olamning insonga xos o‘lchovi: kosmizm va antroposentrizm» nomli ishida shunday yozadi: «Inson vositasida idrok etiladigan olam turli xilda namoyon bo‘ladi, ammo u, avvalo, insonning o‘ziga tegishli olamdir. U bilan inson minglab ko‘rinadigan va ko‘rinmas bog‘lanishlar, yashirin ma’nolar va faqat insonning o‘ziga tushunarli sirli mazmunlar

orqali bog‘langan. Butun olam o‘z ma’nosini faqat inson borligida va inson orqali topadi. Faqat insongina o‘z mavjudligiga oid abadiy savollarni qo‘ya oladi» [1, 3].

Inson atrofidagi real voqelikni til orqali anglaydi. 1804-yilda nemis mutafakkiri V. fon Gumboldt o‘z do‘sti F. Volfga yozgan maktubida shunday deydi: «Men shunday natijaga keldim va bu fikrni borgan sari to‘liqroq qabul qilmoqdaman: til orqali dunyoning eng yuksak va chuqur qatlamlarini ham qamrab olish mumkin». Shu jihatdan, til hayotning ichida va real voqelikni ifoda etishda o‘rganiladi. Asta-sekin tilshunoslar orasida tilni inson va uning dunyosi nuqtayi nazaridan tushunishgina uning tabiatini ochib berishi mumkin, degan fikr qaror topa boshladi, chunki: «Til — insonning haqiqiy ma’nodagi yaratig‘i bo‘lib, unda yaratuvchining shaxsiyati aks etadi».

Shu tariqa, til va dunyoda insonning markaziy rolini anglash tilshunoslikda antropotsentrizm yo‘nalishiga o‘tishga turtki berdi. Rossiyalik tilshunos Y. A. Popova buni shunday ta’riflaydi: «Inson — bu zamonaviy tilshunoslikning predmeti, vazifalari, metodlari va qadriyatlarini belgilab beruvchi markaziy nuqta hisoblanadi» [Popova, 2002: 69]. Antropotsentrizm tilshunoslikdagi yangi paradigma sifatida gavdalanadi. S.G. Vorkachev ta’kidlaganidek: «Antropotsentrizm paradigmasi insonga «har bir narsaning o‘lchovi» maqomini qaytardi va uni borliqning markaziga tikladi». Bu g‘oyaning tilshunoslikda ilmiy asoslanishiga 1962-yili T. Kunning mashhur «Ilmiy inqiloblar tuzilishi» nomli kitobining chop etilishi turtki bo‘ldi. Unda Kun ilmiy bilim rivojini ilmiy paradigmalarning almashuvi sifatida tasvirlaydi: «Paradigma — bu muayyan vaqt mobaynida ilmiy jamoa uchun muammolarni qo‘yish va yechishda namuna bo‘lib xizmat qiluvchi umumiy tan olingan yutuqlar tizimidir» [2, 17].

Antropotsentrizm paradigmasi — faoliyat va funksiya tamoyili asosida insonning til orqali dunyo bilan munosabatini o‘rganadi. Hozirgi kunda tilshunoslikda antropotsentrizm asosiy hukmron paradigma sifatida e’tirof etilmoqda. Bu holat quyidagi yirik ilmiy manbalarda aniq aks etgan:

B. A. Serebrennikov, Y. S. Kubryakova, V. I. Postovalova va boshqalarning «Tilda inson omilining roli» (1988) nomli kollektiv monografiyasi; RANning Tilshunoslik institutidagi nazariy tilshunoslik laboratoriyasi tomonidan nashr etilgan «Tilda inson omili» (1991, 1992) seriyali nashrlar; Y. D. Apresyan (1995), G. V. Kolshanskiy (1975), Y. N. Karaulov (1976), N. D. Arutyunova «Til va inson dunyosi» (1999) kabi mashhur olimlarning ilmiy asarlari. Shuningdek, mazkur masala yuzasidan Y.G. Xomyakovaning «Nutqiy-fikrlash faoliyatining egotsentrizmi» (2002) mavzusidagi tadqiqot ishi e’tiborga loyiq. U antropotsentrizmni yangi paradigma sifatida emas, balki tilshunoslik fikri rivojining tabiiy tendensiyasi sifatida qarashni taklif qiladi. U shunday yozadi: «Antropotsentrizm- bu tilni inson nuqtayi nazaridan o‘rganishga yo‘naltirilgan tabiiy

va muqarrar jarayon. Bu tendensiya tilni o‘rganish tarixi davomida kuzatiladi va XX-XXI asrlar chegarasida yuqori nuqtaga yetadi» [3 , 17- 26].

Antropotsentrizmning to‘liq tan olinishi 1990-yillarda ro‘y berdi.

Ayni shu davrda ushbu mavzuga bag‘ishlangan jiddiy ilmiy ishlar nashr etildi: B.A. Serebrennikovning «Inson omilining tildagi roli. Til va tafakkur» (Moskva, 1988) nomli monografiyasi,«Tildagi inson omili...» (Moskva, 1991, 1992) kabi jamoaviy monografiyalar hamda N.D. Arutyunovaning «Til va inson olami» (1999) asari.

Ushbu masalalarni o‘rganish natijasida qator yangi filologik fanlar vujudga keldi: etnolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik, kognitiv lingvistika, pragmatika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, gender lingvistikasi, matn lingvistikasi va boshqalar.

O‘tmishni tanqidiy qayta ko‘rib chiqar ekan va hozirgi zamonni tahlil qilar ekan, V.I. Abayev (1965) quyidagi xulosaga kelgan, bu xulosa mavzuimiz doirasida juda muhimdir: «Sfinks Edipga bergan topishmoq inson haqida edi. Va ushbu topishmoqqa har qanday ijtimoiy fan, o‘z imkoniyatidan kelib chiqib, javob berishga harakat qiladi. Adabiyot va san’at ham xuddi shu muammoni, faqat boshqa usulda hal etadi. Qaysi ijtimoiy fan bo‘lmasin, u oxir-oqibatda insonni o‘rganadi. Qaysi san’at turi bo‘lmasin, u oxir-oqibatda insonni tasvirlaydi. Agar inson gumanitar sohadan chiqib ketsa, o‘sha soha ham gumanitar fanlar qatorida bo‘lishdan to‘xtaydi. Bekorga “gumanitar” so‘zi lotincha humanus - “insonga oid” so‘zidan kelib chiqmagan. Bu aytilganlar tilshunoslikka ham to‘laqonli taalluqli. Inson omilini tildan siqib chiqarish emas, balki uning tildagi rolini to‘liq ochib berish - tilshunoslikning ijtimoiy fan sifatidagi eng oliy vazifasidir» [Abayev 1965: 38].

«Tilning antropotsentrik xususiyati» tushunchasi bilan yaqin bog‘liq bo‘lgan tushuncha - bu «egotsentrizm». Bu borada bir qancha ilmiy ishlar mavjud. A.V. Kravchenko: «Вопросы теории указательности» (1992), E.G. Xomyakova: «Эгоцентризм речемыслительной деятельности» (2002), V.A. Gureyev: «Языковой эгоцентризм» (2004) va boshqalar.

Egotsentrizm nazariyasi E. Benvenist, K. Byuler, J. Lakoff, Y.S. Stepanov kabi olimlar tomonidan shakllantirilgan. Falsafada «men» - shaxsiy tafakkur markazi, idrok va iroda manbayi, insonning o‘ziga xosligi, mas’uliyati va erki bilan bog‘liq. Psixologiyada esa, «ego» - realistik funksiyalarga ega bo‘lgan shaxsiylik komponenti sifatida qaraladi.

Tildagi egotsentrizmni mutlaqlashtirishga misol sifatida Y.S. Stepanov tomonidan ishlab chiqilgan «deyktik» nazariyasini keltirish mumkin.

A.V. Kravchenko mazkur nazariyani tahlil qilib, shunday yozadi: “deyktika” semantika yoki sintaktikadan farqli ravishda til elementlarini ma’lum bosh nuqtaga nisbatan o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganadi va bu bosh nuqta har doim gapiruvchining

“men”idir. Shu sababli, Y.S. Stepanov buni “egotsentrik so‘zlar falsafasi” deb ataydi [5, 10-11].

Dunyoda tan olingan kognitivistlar - J. Lakoff va M. Jonson ushbu kontseptni tahlil qilish natijasida «subyekt - men» metaforasi mavjudligini aniqladilar. Unga ko‘ra, subyekt - “aql, iroda va ong manbayi” bo‘lib, faqat hozirgi vaqtda mavjud bo‘lsa, “men”-insonning tanasi, ijtimoiy rollari, o‘tmishdagi holatlari va harakatlarini o‘z ichiga olgan kengroq tuzilmadir.

Antropotsentrik paradigma zamonaviy tilshunoslikda insonni markazga qo‘ygan holda turli ilmiy yo‘nalishlarning rivojiga zamin yaratdi. Bu yo‘nalishlar insonning idroki, tajribasi, madaniyati va hissiy kechinmalarining tildagi ifodasiga e’tibor qaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Маслеев А.Г. Человеческое измерение Вселенной: космизм и антропоцентризм. -Екатеринбург: Изд-во Уральской гос.юр.акад., 1996.

2.Кун Т.С. Структура научных революций. -М.: Прогресс, 1975.

3.Хомякова Е.Г.Эгоцентризм речемыслительной деятельности: На материале английского языка. Дисс.док.фил.наук. -Санкт-Петербург, 2002.

4.Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. -М., 1965.

5.Кравченко А.В. Эгоцентричность. Дейктичность. Индексальность. -Иркутск, 1992.

MODAL SO‘ZLAR PRESUPPOZITSIYASI

Hasanova Dilfuzaxon Odilovna
QDU O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti
Muhammadqodirova Feruzabonu Otabek qizi
O‘zbek tili va adabiyoti 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada modal so‘zlarning ma’no jihatdan gap tarkibida qo‘llanilib, presuppozitsiya hodisasiga ishora qilishi va yashirin ma’no ifodalashi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, ular ifodalagan yashirin ma’no (presuppozitsiya) gapni mazmunan murakkablashtirishi va ayni vaqtda nutqiy tejamlilikni yuzaga keltirishini misollar orqali ochib berilgan.

Abstract: In this article, the meaning of modal words is in the structure of the sentence is used, it is throught that it refers to thephenomenon of presupposition and express a hidden meaning. It is also revealed through examples that the hidden meaning (presupposition) expressed by modal words complicates the sentence and at the same time creates speech economy.

Kalit so‘zlar: presuppozitsiya, pragmatika, modal so‘zlar presuppozitsiyasi, yashirin ma’no, pragmatik aspekt, kontekst, til ekonomiyasi, sema, polisemantik so‘z, nutq vaziyati, nutqiy tejamlilik.

Keywords: presupposition, pragmatics, modal words presupposition, hidden meaning, pragmatic aspect, context, economy of language, sema, polysemantic word, speech situation, speech economy.

Til birliklarining aynan kontekst, kommunikativ muhit, til egalarining lisoniy qobiliyati, til bilimi va ko‘nikmalari, nutq obyekti haqidagi umumiy bilimlari kabi muloqot tamoyillari bilan bog‘liq holda tadqiq etish maqsadi pragmalingvistikaning mustaqil yo‘nalish sifatida ajralib chiqishiga turtki berdi. O‘zbek tilida bir so‘z orqali murakkab mazmunni ifodalovchi presuppozitsion signallar xilma-xildir. Shu signallar orqali bir so‘zning o‘zi ifodalagan ma’nosidan tashqari qo‘shimcha ravishda yashirin ma’nolarni ham his etish lozim. Bu yashirin ma’nolarni tadqiq etish bilan bevosita presuppozitsiya hodisasi shug‘ullanadi.

Presuppozitsiya - (lot. prae - oldinda, oldinga va supposition - joylashtirish, qo‘yish) til birligining nutqiy vaziyat, matn, til egalarining nutq obyekti haqidagi umumiy bilimlari bilan bog‘liq xususiyatlarini yashirin yo‘l bilan namoyish etuvchi lingvistik hodisa bo‘lib, sifatlarda muayyan tashqi va ichki omillar ta’sirida yuzaga chiqadi va gapda nutqiy tejamlilikni yuzaga keltiradi, presuppozitsiya keng qamrovli hodisa bo‘lib, uzoq yillar davomida falsafiy, mantiqiy, lingvistik aspektlarda tadqiq etib kelinmoqda. Lekin ko‘proq tilshunoslikda pragmatik hodisa bo‘lib, til belgisining nutq bilan bog‘liq jihatlarini namoyish qiladi.

Presuppozitsiya hodisaga, asosan, til hodisasi sifatida qaralib, unga quyidagi belgilarni asos qilib olishimiz mumkin: bevosita ifodalanmaslik va gap qurilishidan anglashilish. Bundan kelib chiqadiki, leksik sathdagi so‘z va boshqa birliklardan ifodalanmoqchi bo‘lgan ma’nolar ham yaqqol ko‘rinmaydi. Balki bu ma’no so‘zni sinchkovlik bilan qaralgandagina yuzaga chiqadi. Bu yashirin ma’noni aniqlash presuppozitsiya hodisasining asosiy vazifasidir. Nazariy adabiyotlarda ta’kidlanishicha, presuppozitsiya matnni “semantik jihatdan murakkablashtiradi. Bunday vaqtda ayrim so‘z yoki grammatik shakl orqali ifodalangan propozitsiya o‘zining eng ixcham shakliga ega bo‘ladi. So‘zlovchi va tinglovchi uchun uning tushunarli bo‘lishida presuppozitsiya yordamga keladi [1:113].

Presuppozitsiya ma’lum matn ifodalayotgan propozitsiyani to‘g‘ri tushunilishiga imkon beradigan so‘zlovchilar o‘rtasidagi “bilishning umumiy fondi”, “oldindan bilishning jami - bilishlarning‘’sifatida belgilanadi [2:28]. Presuppozitsiyaning asosiy belgisi matn orqali bayon qilingan propozitsiyaga - hukmga zid tarzda mazmuniy munosabatning anglashinishidir. Til ekonomiyasi hisobiga gapda bevosita aks etmagan axborotga ishora qilish vazifasi shu gap tarkibidagi biror bo‘lak zimmasiga yuklatiladi va shu orqali presuppozitsiya hodisasini yuzaga kelishiga asos bo‘ladi. Masalan, *“Anvar o‘z istiqbolini yolg‘iz muhabbat* ***orqali*** *ko‘rar edi”. (A. Qodiriy “Mehrobdan chayon”)*

Ushbu gapda ajratib ko‘rsatilgan til birligi presuppozitsiya hodisasining yuzaga kelishi uchun signal vazifasini bajarmoqda. Shu birlikning signali tufayli gapning mazmunidan yana bir yashirin axborot (birgalik)ni anglab olamiz. Agar shu birlik tushirib qoldirilsa bu yashirin axborotlar ham yo‘qoladi. Natijada gap mazmuni semantik (mazmuniy) jihatdan murakkablashadi, ya’ni bu signal (orqali) orqali *“Anvar o‘z istiqbolini yolg‘iz muhabbatbilangina ko‘rar edi* degan presuppozitsiya (yashirin axborot) ni ko‘rishimiz mumkin.

Tilshunosligimizda mavjud bo‘lgan alohida (oraliqdagi) so‘z turkumlari ham o‘zining ma‘no qirralari, gapdagi o‘rni, vazifasi va o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi va presuppozitsiya hodisasiga ishora qiladi. Alohida (oraliqdagi) so‘z tukumlari sirasiga kiruvchi modal so‘zlar ham kontekst tarkibida ma’lum bir yashirin ma’no ifodalaydi, sodda gaplarning semantik tuzilishini murakkablashtiradi, pragmatik mo‘ljallarga ishora qiladi.

Modal so‘zlar - *(lotincha: modalis — „o‘lchov“, „usul“)* so‘zlovchining o‘z fikriga turlicha munosabatini anglatadigan va fikrning aniqligi, rostligi, gumonli, yoki shartliligini ifodalash uchun xizmat qiladigan so‘zlar. Ular shaklan o‘zgarmasligi bilan tavsiflanadi, gap bo‘lagi vazifasida kelmaydi, gapning boshqa bo‘laklari bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi, butun fikrga, yoki uning biror qismiga taalluqli bo‘lib, odatda, kirish so‘z bo‘lib keladi. Modal so‘zlar quyidagi ma’no turlariga bo‘linadi:

- ishonch;
- quvonch;
- achinish;
- gumon;
- tasdiq;
- fikrni dalillash;
- fikrni xulosalash;
- fikrning tartibi;
- istak.

Modal so‘zlar ham gapda ma’lum bir presuppozitsiyaga ishora qiladi va gapning murakkablashuvini yuzaga keltiradi. Modal so‘zlarning ma’no va munosabatiga ko‘ra turlaridan yuzaga chiqadigan presuppozitsiyani misollar orqali ko‘rib o‘tamiz:

❖ ***Quvonch*** *(xayriyat, yaxshiyam)* ma’nosini bildiruvchi modal so‘zlar so‘zlovchining o‘z fikriga munosabat ifodalash bilan birga qo‘shimcha ma’no ham yuklab keladi, ya’ni gapning mazmunidan yana bir qo‘shimcha ma’no anglashiladi. Bu esa presuppozitsiya hodisasining yuzaga kelishiga imkon yaratadi. Masalan, *mening baxtimga, **yaxshiyam**, sen bor* (S. Anorboyev. “Mehr”). Ushbu gapda ajratib ko‘rsatilgan so‘z quvonish, hursand bo‘lish, hayratlanish ma’nolarini ifodalab kelgan va u borligidan mamnun, hursand ekanligini ***yaxshiyam*** modal so‘zi orqali namoyon qilgan. Vaholanki, ushbu gapdan *“mening baxtimga sen borligingdan quvonaman”* degan presuppozitsiya yuzaga chiqmoqda.

❖ ***Achinish***: *(attang, afsus, essiz, taassuf, vodarig')* ma’nosini bildiruvchi modal so‘zlar so‘zlovchining o‘z fikriga munosabat ifodalash bilan birga qo‘shimcha ma’no ham yuklab keladi, ya’ni gapning mazmunidan yana bir qo‘shimcha ma’no anglashiladi. Bu esa presuppozitsiya hodisasining yuzaga kelishiga imkon yaratadi. Masalan, ***essiz,*** bu gal o‘ylagan ishlarini amalga oshira olmadi (X. To‘xtaboyev. “Sariq devni minib”). Ushbu gapda ajratib ko‘rsatilgan so‘z achinish, afsuslanish ma’nolarini ifodalab kelgan va *“bu gal o‘ylagan ishlarini amalga oshira olmaganligidan achinaman”* degan presuppozitsiya yuzaga chiqmoqda.

❖ ***Ishonch:*** (*albatta, shaksiz, so'zsiz, tabiiyki, begumon)* ma’nosini bildiruvchi modal so‘zlar so‘zlovchining o‘z fikriga munosabat ifodalash bilan birga qo‘shimcha ma’no ham yuklab keladi, ya’ni gapning mazmunidan yana bir qo‘shimcha ma’no anglashiladi. Bu esa presuppozitsiya hodisasining yuzaga kelishiga imkon yaratadi. Masalan, *qavmi uning gaplariga, **so‘zsiz**, itoat etadi* (P.Qodirov. Yulduzli tunlar). Ushbu gapda ajratib ko‘rsatilgan so‘z ishonch ma’nosini ifodalab kelgan va *“qavmi uning gaplariga ishonadi”* degan presuppozitsiya yuzaga chiqmoqda.

❖ ***Gumon***: *(ehtimol, balki, chamasi, aftidan, shekilli, hoynahoy*) ma’nosini bildiruvchi modal so‘zlar so‘zlovchining o‘z fikriga munosabat ifodalash bilan birga qo‘shimcha ma’no ham yuklab keladi, ya’ni gapning mazmunidan yana bir qo‘shimcha ma’no anglashiladi. Bu esa presuppozitsiya hodisasining yuzaga kelishiga imkon yaratadi. Masalan, ***aftidan**, siz meni tanimadingiz* (O. Yoqubov. “Ulug‘bek xazinasi”). Ushbu gapda ajratib ko‘rsatilgan so‘z gumon ma’nosini ifodalab kelgan va “Meni tanimaganingizga gumonim bor” degan presuppozitsiyani yuzaga chiqargan.

❖ ***Tasdi*q**: *(darhaqiqat, haqiqatan, to‘g‘ri, darvoq*e) ma’nosini bildiruvchi modal so‘zlar so‘zlovchining o‘z fikriga munosabat ifodalash bilan birga qo‘shimcha ma’no ham yuklab keladi, ya’ni gapning mazmunidan yana bir qo‘shimcha ma’no anglashiladi. Bu esa presuppozitsiya hodisasining yuzaga kelishiga imkon yaratadi.

Masalan, ***to‘g‘ri***, men ham ushbu fikrga qo‘shilaman (I. Rahim. “Chin muhabbat”). Ushbu gapda ajratib ko‘rsatilgan so‘z tasdiqlash ma’nosini ifodalab kelgan va “fikrga qo‘shilishini tasdiqlayapti” degan presuppozitsiyani yuzaga chiqargan.

❖ **F*ikrni dalillash:*** *(masalan, misol uchun, chunonchi, jumladan, binobarin)* ma’nosini bildiruvchi modal so‘zlar so‘zlovchining o‘z fikriga munosabat ifodalash bilan birga qo‘shimcha ma’no ham yuklab keladi, ya’ni gapning mazmunidan yana bir qo‘shimcha ma’no anglashiladi. Bu esa presuppozitsiya hodisasining yuzaga kelishiga imkon yaratadi. Masalan, ***binobarin***, *Toshkentda ham bunday inshootlar ko‘p* (O‘. Xoshimov. “Ikki eshik orasi”). Ushbu gapda ajratib ko‘rsatilgan so‘z dalillash ma’nosini ifodalab kelgan va “*Toshkentda ham bunday inshootlar ko‘pligini tasdiqlayapti*” degan presuppozitsiyani yuzaga chiqargan.

❖ ***Fikrni xulosalash:*** *(demak, umuman, alqissa, xullas)* ma’nosini bildiruvchi modal so‘zlar so‘zlovchining o‘z fikriga munosabat ifodalash bilan birga qo‘shimcha ma’no ham yuklab keladi, ya’ni gapning mazmunidan yana bir qo‘shimcha ma’no anglashiladi. Bu esa presuppozitsiya hodisasining yuzaga kelishiga imkon yaratadi. Masalan, ***xullas****, gap shu, boshqa gapim yo‘q sizga* (O‘. Xoshimov. “Sevgi qissalari”) gapida ***xullas*** modal so‘zi fikrni xulosab kelmoqda va *“xulosa qilib aytganda, sizga boshqa gapim yo‘q”* degan presuppozitsiyaga ishora qilmoqda.

❖ **F*ikrning tartibi*:** (avvalo, *qolaversa, birinchidan, nihoyat)* ma’nosini bildiruvchi modal so‘zlar so‘zlovchining o‘z fikriga munosabat ifodalash bilan birga qo‘shimcha ma’no ham yuklab keladi, ya’ni gapning mazmunidan yana bir qo‘shimcha ma’no anglashiladi. Bu esa presuppozitsiya hodisasining yuzaga kelishiga imkon yaratadi. Masalan, *har bir ishda*, ***avvalo***, *puxta reja bo‘lishi kerak* (O‘. Xoshimov. “Sevgi qissalari”) gapida ***avvalo*** modal so‘zi fikrni tartiblab kelmoqda va *“ishning tartibi, rejasi bo‘lishi kerak”* degan presuppozitsiyaga ishora qilmoqda.

❖ **I*stak*:** (k*oshki, shoyad, zora, qani edi*) ma’nosini bildiruvchi modal so‘zlar so‘zlovchining o‘z fikriga munosabat ifodalash bilan birga qo‘shimcha ma’no ham yuklab keladi, ya’ni gapning mazmunidan yana bir qo‘shimcha ma’no anglashiladi. Bu esa presuppozitsiya hodisasining yuzaga kelishiga imkon yaratadi. Masalan, ***koshki***, *vaqtni orqaga qaytara olsam* (O‘. Xoshimov. “Sevgi qissalari”) gapida ***koshki*** modal so‘zi istak ma’nosini ifodalab kelmoqda va *“vaqtni orqaga qaysatishni istayman”* degan presuppozitsiyaga ishora qilmoqda.

Ma’lum bo‘ladiki, modal so‘zlar presuppozitsiyasi gapda nutqiy vaziyat bilan bog‘liq holda yashirin tarzda reallashuvchi hodisadir. Uning to‘g‘ri tushunilishia nolisoniy omillar - nutqiy vaziyat, kontekst, so‘zlovchi va tinglovchiga oldindan ma’lum bo‘lgan umumiy bilimlar hamda nutq egalarining til ko‘nikmalari yordamga keladi. Presuppozitsiya hodisasi tilning pragmatik aspektini namoyon etuvchi hodisa sifatida kontekst, nutq vaziyati, til egalarining nutq obyekti haqidagi bilimlari

tushunchalari bilan zich bog‘lanadi va gapning semantik tuzilishi bilan bog‘liq hodisa sifatida mahsus tadqiqotlarni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A. Nurmonov, N. Mahmudov, O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. -T, 1992. B-113.

2. N. Mahmudov, Presuppozitsiya va gap. -T, 1986. B-28.

3. A. Madvaliyev. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. -Toshkent, 2006-2008, B-48.

4. R. SayfulIayeva, B. Mengliyev, G. Boqiyeva, M. Qurbonova va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. O‘quv qo‘lIanma. - T., «Fan va texnologiya”. 2009- 277 b.

5. M. Mirtojiyev. O‘zbek tili semasiologiyasi. - Toshkent, 2010, B-226.

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA PRESUPPOZITSIYANING IFODALANISHI

Hasanova Dilfuzaxon Odilovna
QDU O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti
Muhammadqodirova Feruzabonu Otabek qizi
O‘zbek tili va adabiyoti 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada maqollarning ma’no jihatdan gap tarkibida qo‘llanilib, presuppozitsiya hodisasiga ishora qilishi va yashirin ma’no ifodalashi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, maqollar ifodalagan yashirin ma’no (presuppozitsiya) gapni mazmunan murakkablashtirishi va ayni vaqtda nutqiy tejamlilikni yuzaga keltirishini misollar orqali ochib berilgan.

Abstract: In this article, the meaning of proverbs is in the structure of the sentence is used, it is throught that it refers to thep henomenon of presupposition and express a hidden meaning. It is also revealed through examples that the hidden meaning (presupposition) expressed by proverbs complicates the sentence and at the same time creates speech economy.

Kalit so‘zlar: presuppozitsiya, pragmatika, xalq og‘zaki ijodi, yashirin ma’no, pragmatik aspekt, kontekst, til ekonomiyasi, sema, polisemantik so‘z, nutq vaziyati, nutqiy tejamlilik.

Keywords: presupposition, pragmatics,oral folklore, hidden meaning, pragmatic aspect, context, economy of language, sema, polysemantic word, speech situation, speech economy.

Til birliklarining aynan kontekst, kommunikativ muhit, til egalarining lisoniy qobiliyati, til bilimi va ko‘nikmalari, nutq obyekti haqidagi umumiy bilimlari kabi

muloqot tamoyillari bilan bog‘liq holda tadqiq etish maqsadi pragmalingvistikaning mustaqil yo‘nalish sifatida ajralib chiqishiga turtki berdi. O‘zbek tilida bir so‘z orqali murakkab mazmunni ifodalovchi presuppozitsion signallar xilma-xildir. Shu signallar orqali bir so‘zning o‘zi ifodalagan ma’nosidan tashqari qo‘shimcha ravishda yashirin ma’nolarni ham his etish lozim. Bu yashirin ma’nolarni tadqiq etish bilan bevosita presuppozitsiya hodisasi shug‘ullanadi.

Presuppozitsiya - (lot. prae - oldinda, oldinga va supposition - joylashtirish, qo‘yish) til birligining nutqiy vaziyat, matn, til egalarining nutq obyekti haqidagi umumiy bilimlari bilan bog‘liq xususiyatlarini yashirin yo‘l bilan namoyish etuvchi lingvistik hodisa bo‘lib, muayyan tashqi va ichki omillar ta’sirida yuzaga chiqadi va gapda nutqiy tejamlilikni yuzaga keltiradi. Presuppozitsiya hodisaga, asosan, til hodisasi sifatida qaralib, unga quyidagi belgilarni asos qilib olishimiz mumkin: bevosita ifodalanmaslik va gap qurilishidan anglashilish. Bundan kelib chiqadiki, leksik sathdagi so‘z va boshqa birliklardan ifodalanmoqchi bo‘lgan ma’nolar ham yaqqol ko‘rinmaydi. Balki bu ma’no so‘zni sinchkovlik bilan qaralgandagina yuzaga chiqadi. Bu yashirin ma’noni aniqlash presuppozitsiya hodisasining asosiy vazifasidir. Nazariy adabiyotlarda ta’kidlanishicha, presuppozitsiya matnni “semantik jihatdan murakkablashtiradi. Bunday vaqtda ayrim so‘z yoki grammatik shakl orqali ifodalangan propozitsiya o‘zining eng ixcham shakliga ega bo‘ladi. So‘zlovchi va tinglovchi uchun uning tushunarli bo‘lishida presuppozitsiya yordamga keladi [1:113].

Presuppozitsiya ma’lum matn ifodalayotgan propozitsiyani to‘g‘ri tushunilishiga imkon beradigan so‘zlovchilar o‘rtasidagi “bilishning umumiy fondi”, “oldindan bilishning jami - bilishlar’’sifatida belgilanadi [2:28]. Presuppozitsiyaning asosiy belgisi matn orqali bayon qilingan propozitsiyaga - hukmga zid tarzda mazmuniy munosabatning anglashinishidir. Til ekonomiyasi hisobiga gapda bevosita aks etmagan axborotga ishora qilish vazifasi shu gap tarkibidagi biror bo‘lak zimmasiga yuklatiladi va shu orqali presuppozitsiya hodisasini yuzaga kelishiga asos bo‘ladi. Masalan, *“Anvar o‘z istiqbolini yolg‘iz muhabbat* ***orqali*** *ko‘rar edi”. (A. Qodiriy “Mehrobdan chayon”)*

Ushbu gapda ajratib ko‘rsatilgan til birligi presuppozitsiya hodisasining yuzaga kelishi uchun signal vazifasini bajarmoqda. Shu birlikning signali tufayli gapning mazmunidan yana bir yashirin axborot (birgalik)ni anglab olamiz. Agar shu birlik tushirib qoldirilsa bu yashirin axborotlar ham yo‘qoladi. Natijada gap mazmuni semantik (mazmuniy) jihatdan murakkablashadi, ya’ni bu signal (orqali) orqali *“Anvar o‘z istiqbolini yolg‘iz muhabbatbilangina ko‘rar edi* degan presuppozitsiya (yashirin axborot) ni ko‘rishimiz mumkin.

Tilshunosligimizda mavjud bo‘lgan o‘zbek xalq maqollari ham o‘zining ma‘no qirralari, gapdagi o‘rni, vazifasi va o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi va

presuppozitsiya hodisasiga ishora qiladi. Xalq og‘zaki ijodi sirasiga kiruvchi maqollar ham kontekst tarkibida ma’lum bir yashirin ma’no ifodalaydi, sodda gplarning semantik tuzilishini murakkablashtiradi, pragmatik mo‘ljallarga ishora qiladi.

Maqol - (arabcha: ***qavlun*** - *gapirmq, aytmoq*) so‘zidan olingan bo‘lib, xalq og‘zaki ijodining eng faol janri, qisqa va lo‘nda, obrazli va obrazsiz, grammatik va mantiqiy tugallangan ma’noli va chuqur mazmunga ega hikmatli ibora. Maqollarda avlod - ajdodlarning hayotiy tajribalari, jamiyatga munosabati, tarixi, ruhiy holati, etik va estetik tuyg‘ulari ijobiy fazilatlari mujassamlashgan. Maqol o‘zbek tilida **maqol**, tojik tilida **zarbulmasal**, rus tilida **poslovitsa,** arab tili (jonli so‘zlashuv) da **naql**, turk tilida esa **ata** so‘zi atamasi bilan yuritiladi. U asrlar mobaynida xalq orasida sayqallanib, ixcham va soda poetik shaklga kelgan. Xalq maqollarining mazmun ko‘lami inson hayotining turli sohalarini qamraydi. Inson hayotidagi voqea-hodisalarning cheki yo‘q ekan, maqollar mazmuni chegarasini ham o‘lchab bo‘lmaydi. Maqollar mavzu jihatdan boy va xilma-xil. Vatan, mehnat, ilm-hunar, do‘stlik, ahillik, donolik, hushyorlik, til va nutq madaniyati, sevgi va muhabbat kabi mavzularda, shuningdek, salbiy hislatlar mavzusida rangbarang maqollar yaratilgan. Maqol uchun mazmun va shaklning dialektik birligi, ko‘p hollarda qiyofadoshlik, ba’zan ko‘pma’nolilik, majoziy ma’nolarga boylik kabi xususiyatlar xarakterlidir. Maqollar xalq tajribasidan o‘tgan, voqea-hodisalarning so‘zdagi o‘zgarmas ifodasidir [3:14].

Maqolga adabiy nuqtayi nazardan qiziqish, asr badiiyligini oshirish va badiiy til ravonligini ta’minlash uchun undan foydalanish hamma zamon so‘z san’atkorlarining diqqat markazida bo‘lgan. Bu esa, o‘z navbatida, maqollarda so‘zlarning ma’no imkoniyatlari va qirralari naqadar keng ekanligini ko‘rsatadi. Maqollarni tasnif qilishning har bir turida mazmun yetakchi hisoblanadi. Maishiy hayotdagi kichik bir e’tiborga arzimaydigandek ko‘rinuvchi lavhadan tortib chuqur falsafiy mushohada ifodasigacha maqollar mazmunida o‘z aksini topgan. Xo‘sh, biz maqollarda ifodalangan yashirin ma’no va mazmunni qayerdan bilib olishimiz mumkin? Bunday vaziyatda biz til birligining nutqiy vaziyat, matn, til egalarining nutq obyekti haqidagi umumiy bilimlari bilan bog‘liq xususiyatlarini yashirin yo‘l bilan namoyish etuvchi lingvistik hodisa hisoblangan presuppozitsiyaga murojaat qilamiz. Keling endi o‘zbek xalq maqollarida presuppozitsiyaning ifodalanishini misollar orqali ko‘rib chiqamiz:

Masalan, “***Uyga palos yarashur, xotinga libos”*** maqolini o‘qib tahlil qilar ekanmiz, eng avvalo, maishiy hayotga taalluqli ekanini va go‘zallik bilan bog‘liq ekanini anglashimiz mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, presuppozitsiya hodisasining yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi va “*Uy palosi bilan chiroyli, xotin esa, libosi bilan chiroyli”* degan yashirin ma’no yuzaga chiqadi.

“***Yozda miyang qaynasa, qishda qozoning qaynar”*** maqolida ham huddi shunday hodisani ro‘yobga chiqayotganini ko‘rishimiz mumkin. Ushbu maqolda “*Vaqtni bekor o‘tkazmaslik, aql bilan ish ko‘rish insonga hayot imkonini yaratadi”* degan presuppozitsiya (yashirin ma’no) anglashiladi.

“Vaqting ketdi - baxting ketdi” maqolida esa falsafiy mazmun ifodalangan bo‘lib, “*Inson taqdirida vaqtning ahamiyati va qimmatli ekanligi muhim”* degan presuppozitsiyaga ishora qilmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, maqolning mazmuniy murakkablashuviga sabab bo‘lmoqda.

“***Otning yag‘iri toyga qolar***”. Ushbu maqolda “**ot**” so‘zi ko‘chma manoda qo‘llangan va presuppozitsiyaga ishora qilgan. “*Qarindosh - urug‘chilikdagi katta avlod vakili*” degan yashirin ma’no anglashilgan.

“***Toshga yomg‘ir kor qilmaydir***”. Aslida tomchi toshni teshadi, tomchiga tosh chidamas shaklida bo‘lib Abdulla Qodiriy asarlaridan birida bu maqolni teskari qo‘llagan va mazmunni kuchaytirgan. Muallif ushbu maqolni qo‘llash orqali “G‘*am-qayg‘uning katta-kichigi bo‘lmaydi, Oz-ozdan bo‘lsa ham, kishini asabini buzib, ich-etini kemirib, umrini “egovlab”, axiri, adoyi - tamom qiladi*” degan presuppozitsiya (yashirin ma’no) anglashilmoqda.

O‘zbek xalq maqollarida presuppozitsiyaning ifodalanishi orqali kontekst tarkibida nutqiy vaziyat bilan bog‘liq holda yashirin tarzda reallashuvini ko‘rishimiz mumkin. Uning to‘g‘ri tushunilishida nolisoniy omillar - nutqiy vaziyat, kontekst, so‘zlovchi va tinglovchiga oldindan ma’lum bo‘lgan umumiy bilimlar hamda nutq egalarining til ko‘nikmalari yordamga keladi. Shunday ekan, o‘zbek xalq maqollarining presuppozitsiyaga ishora qilishi va fikrning ixchamligini yuzaga keltirishi mazmunning ma’no murakkablashuviga sabab bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A. Nurmonov, N. Mahmudov. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. - Toshkent, 1992, B-113.

2. N. Mahmudov. Presuppozitsiya va gap. -Toshkent, 1986, B-28.

3. X. Suvonqulova. O‘zbek xalq maqollari. - T, Adabiyot uchqunlari, 2014, B-14.

4. R. SayfulIayeva, B. Mengliyev, G. Boqiyeva, M. Qurbonova, Yunusova, Abuzalova. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'lIanma. - T, Fan va texnologiya. 2009, B-280.

OT SO‘Z TURKUMIDA DARAJALANISH

Hasanova Dilfuza Odilovna Qo‘qon DU
DOTSENTI, FILOLOGIYA FANLARI DOKTORI (DSc)
Nurolimova Feruzaxon Kamoliddin qizi
Qo'qon Davlat Universiteti magistranti
feruzaxalimova8@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilida ot so‘z turkumining darajalanish hodisasi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Darajalanishning lisoniy mohiyati, uni yuzaga keltiruvchi semantik va grammatik vositalar, shuningdek, otlarda darajalanishning asosiy modellari izohlanadi. O‘zbek tilidagi misollar asosida darajalanishning miqdoriy, ijtimoiy va baholovchi turlari ko‘rsatilib, bu hodisaning til tizimidagi o‘rniyoritiladi.

Kalit so‘zlar: ot, darajalanish, semantika, grammatik kategoriya, nisbat, intensifikatsiya, ierarxiya, leksik tizim.

Abstract: This article analyzes the phenomenon of gradation of the noun phrase in the Uzbek language from a theoretical and practical perspective. The linguistic essence of gradation, the semantic and grammatical means that create it, as well as the main models of gradation in nouns are explained. Based on examples from the Uzbek language, quantitative, social and evaluative types of gradation are shown, and the place of this phenomenon in the language system is highlighted.

Keywords: noun, gradation, semantics, grammatical category, ratio, intensification, hierarchy, lexical system.

Kirish

Til tizimi o‘zaro bog‘liq birliklardan tashkil topgan murakkab tuzilmadir. Har bir so‘z turkumi til tizimida o‘z funksiyasi va semantik o‘rniga ega. O‘zbek tili grammatik tizimida darajalanish hodisasi asosan sifat va ravishlarda o‘rganilgan bo‘lsa-da, otlar ham ma’no va ijtimoiy jihatdan darajalanish xususiyatiga ega[1].[1.112..b]

Darajalanish (lot. gradatio) tilshunoslikda birliklarning nisbiy kuchayish yoki kamayish holatini bildiruvchi semantik hodisa sifatida qaraladi[2].[2.98.b] U so‘zlarning belgi, holat, miqdor yoki mavqe jihatidan bir-biriga nisbatan joylashuvini ifodalaydi. Shu bois, ot so‘z turkumida darajalanish hodisasi faqat grammatik emas, balki leksik-semantik va ijtimoiy-madaniy omillar bilan ham bog‘liq holda shakllanadi. Bu jarayon tilning ijtimoiy tabiatini, inson tafakkuridagi tartib va pog‘onalilikni aks ettiradi.[3] [3.67.b]

Darajalanish hodisasining nazariy asoslari

Tilshunoslikda “darajalanish” tushunchasi turli tillarda o‘rganilgan. G‘arb tilshunosligida bu hodisa “gradation”, “scalar semantics”, “hierarchical relations” kabi atamalar bilan ifodalanadi. Masalan, Ch. Fillmor, J. Lakoff, A. Vezhbitskaya kabi olimlar darajalanishni semantik maydonlar ichidagi pog‘onaviylik deb talqin qilganlar[4]. [4.45.b] Rus tilshunosligida L. I. Vvedenskaya va V. Vinogradovlar darajalanishni leksik-semantik munosabat sifatida tahlil qilib, so‘zlarning “ko‘p-kam”, “yuqori-past”, “kichik-katta” nisbatlari orqali ifodalanishini ta’kidlaganlar[5]. [5.52.b] O‘zbek tilshunosligida esa bu hodisa ko‘proq sifat va ravish doirasida o‘rganilgan (A. Hojiyev, G‘. Abdurahmonov, A. G‘ulomov va boshqalar)[6].[6.115.b] Ammo ot so‘z turkumida darajalanish masalasi hali to‘liq tadqiq etilmagan yo‘nalishlardan biridir. Bu esa mavzuning dolzarbligini belgilaydi.Otlarda darajalanishning mohiyati ularning ifoda qilayotgan narsa, tushuncha yoki ijtimoiy maqomning nisbiy pog‘onasi orqali namoyon bo‘ladi. Bu jihatdan, darajalanish ontologik asosga ega bo‘lib, dunyodagi predmet va hodisalar tartibini tilda aks ettiradi.

Otlarda darajalanishning semantik va grammatik xususiyatlari

Miqdoriy darajalanish -- narsa yoki hodisaning kattalik, hajm yoki son jihatidan farqlanishini bildiradi:

uy - hovli - saroy - qasr;

ko‘lmak - ko‘l - dengiz - okean;

daraxtcha - daraxt - o‘rmon - tog‘ o‘rmoni. Bu zanjirlar semantik jihatdan vertikal pog‘ona tashkil etadi. Ma’no jihatidan “kichikdan kattaga”, “oddiydan murakkabga” yo‘nalish mavjud[7].[7. 54.b]

Ijtimoiy darajalanish --otlarning jamiyatdagi maqom, lavozim yoki mavqe jihatidan farqlanishi ijtimoiy darajalanish hisoblanadi:

talaba - magistrant - aspirant - doktorant - professor;

soldat - serjant - kapitan - polkovnik - general;

ishchi - ustasi - brigadir - direktor. Bunday tizimlarda darajalanish sotsiokulturologik mazmunga ega bo‘lib, til jamiyat ierarxiyasini ifoda etish vositasiga aylanadi[8].[8.129.b]

Baholovchi (emotsional) darajalanish -- buturdagi darajalanish so‘zlovchining subyektiv munosabatiga asoslanadi:

mehmon - aziz mehmon - eng hurmatli mehmon;

do‘st - yaqin do‘st - jon do‘st;

bolam - aziz bolam - jon bolam.Bunda darajalanish ekspressiv-intensifikatsiya orqali yuzaga keladi va ko‘pincha sifatlovchi vositalar (eng, juda, nihoyatda) yoki so‘z birikmalari yordamida ifodalanadi[9].[9.62.b.]

Morfologik va sintaktik darajalanish vositalari

Otlarda darajalanish so‘z yasovchi affikslar va so‘z birikmalari orqali ham amalga oshadi: Affiksal vositalar: tog‘cha, hovlichalar, saroycha - kichraytirish orqali nisbiy darajani bildiradi.So‘z birikmasi orqali: katta olim, eng mashhur shoir, kichik shaharcha, buyuk inson kabi birliklar darajalanishni kuchaytiradi. Sintaktik darajalanish ko‘pincha taqqoslov yoki ketma-ket sanash orqali ifodalanadi:> “Qishloq, tuman, viloyat, nihoyat poytaxt — hammasi bir zanjirga ulanadi.” Bu kabi konstruktsiyalar tildagi pog‘onaviylik tamoyilini ko‘rsatadi[10].[10.75.b]

Otlar o‘rtasidagi darajaviy bog‘liqlikni quyidagi modellarga ajratish mumkin:

- **Vertikal model: yuqori-past munosabat (rahbar - direktor - bosh direktor)**
- **Gorizontal model: bir turdagi narsa yoki tushunchaning teng pog‘onadagi turlari (kitob - darslik - lug‘at).**
- **Gradativ model: ketma-ketlik asosidagi pog‘onaviy tizim (bola - o‘smir - yigit - erkak - kishi).**

Bu modellar orqali til birliklarida dunyoqarashdagi tartib, mavqe, vaqt, hajm kabi kategoriyalar aks etadi[11]. [11.58.b].

Xulosa

Ot so‘z turkumida darajalanish hodisasi tildagi narsa va tushunchalar orasidagi ierarxik munosabatni ifodalovchi muhim semantik jarayondir. U orqali til inson tafakkuridagi tartib, o‘lchov va baholash mezonlarini aks ettiradi.Darajalanish nafaqat leksik-semantik, balki ijtimoiy, madaniy va uslubiy qatlamlarda ham namoyon bo‘ladi. Shu sabab, otlarda darajalanish masalasi o‘zbek tilining semantik tizimini chuqur o‘rganishda alohida yo‘nalish sifatida e’tirof etilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.G‘ulomov A., Shukurov Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. - Toshkent: O‘qituvchi, 2003, 112-bet.

2.Hojiyev A. Tilshunoslikka kirish. - Toshkent: Universitet, 2005, 98-bet.

3.Abdurahmonov G‘. O‘zbek tilining grammatik qurilishi. - Toshkent: Fan, 1992, 67-bet.

4. Fillmore C. The Case for Case. - Cambridge: CUP, 1968, p. 45.

5. Vinogradov V. V. Russkiy yazyk. Grammaticheskoe uchenie o slove. - Moskva: Nauka, 1947, 52-bet.

6. Hojiyev A., Tilshunoslikka kirish, 2005, 115-bet.

7.Mamatov Sh. Semantik tahlil asoslari. - Samarqand, 2017, 54-bet.

8. G‘ulomov A., o‘sha asar, 129-bet.

9. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things. - 1987, p. 62.

10. Abdurahmonov G‘., o‘sha asar, 75-bet.

11. Fillmore C., o‘sha asar, p. 58.

MOSLASHUV ALOQASI VA UNING O‘QITILIISH

Shohida Nabieva Sobirjon qizi
Muhammad al-Xorazimiy nomidagi ixtisoslashtirilgan maktabning ona tili va adabiyoti fani oqituvchisi

O‘quvchilar oldingi sinflarda moslashuv aloqasi haqida ma’lumot olgan edilar. Shuning uchun moslashuv aloqasi haqidagi bilimlarini eslaganda, uning tobe aloqa turlaridan biri ekanligini yodlariga tushiradilar. Bu galgi mashg‘ulotlar jarayonida ular moslashuvning asosiy belgilari, turlari, ifoda vositalari haqida «yangi” bilim olishlari ko‘zda tutiladi.

O‘rganilayotgan xodisaning mohiyatini to‘g‘ri tushunish uchun o‘quvchilar «moslashuv” deb nomlanuvchi atamaning mazmuni, mohiyati haqida ham tushunchaga ega bo‘lishi foydadan xoli emas. Moslashuvga, iloji boricha, hayotiy misollar keltirilib, uning lisoniy atamalik xususiyati bilan bog‘lab tushuntirilsa, yomon bo‘lmaydi. Hasan va Husan, Fotima va Zuhra ismlari bilan nomlanuvchi egizaklar, ularning boshdan-oyoq kiyimlarining bir xilligi, bunda aka-uka (Hasan va Husan), opa-singil (Fotima va Zuhra)larning tashqi ko‘rinishidagi o‘xshashlik moslashish hodisasiga misol qilib olinishi mumkin. Ana shunday moslik va o‘xshashlikning tobe aloqa yordamida hosil bo‘lgan sintaktik butunlik qismlarida ham mavjudligi, lekin bu moslikning tilga xosligi, ya’ni lisoniy xarakterda ekanligi o‘quvchilarga tushuntiriladi.

Moslashuvning erkin so‘z birikmalarigagina xosligidan o‘quvchilar xabardor qilinishi kerak. Chunki tilda gap qolipida (ega va kesim andozasida) shakllanib, turg‘un birikma xarakterini kasb etuvchi hodisalar ko‘plab uchraydi. Sirtdan qaraganda, ko‘chma ma’nodagi turg‘un iboralarning qismlari munosabati ham tobe aloqaga asoslanganday ko‘rinadi. Bunday iboralar va ularning xususiyatlari bilan o‘quvchilar 5 - sinfda tanishgan. Bunda o‘qituvchi «Ibora nima? U qaysi sinfda o‘tilgan?” kabi savollar bilan o‘quvchilarga murojaat qiladi. Ularning o‘ziga xos lisoniy xususiyatlari (ko‘chma ma’noda ishlatilishi, ma’nosi ayrim so‘zlar ma’nosiga teng kelishi) eslatiladi.

Boshi aylandi, ensasi qotdi, tili tutildi, qorni ochdi, ko‘ngli aynidi singari misollarni keltirib, ularning sintaksisga aloqasi bo‘lmagan butunliklar ekanligi tushuntiriladi. So‘ngra bunday iboralarga misol keltirish, ularning miqdorini boshqa

misollar hisobiga kengaytirish o‘quvchilardan talab qilinadi. O‘quvchilar faolligida bunday misollar yuzi burishdi, qoni qochdi, (ko‘zini) qorongulik bosdi, ko‘zi tindi, yuragi hapriqdi, yuragi yorildi, ishi yurishdi, ishi yurishmadi, ko‘zi tegdi, boshi qotdi, boshi egildi, beli sindi, labi uchdi, dimog‘i ochildi, peshonasi tirishdi, o‘pkasi uzildi va hokazolar evaziga kengaytiriladi. Ular anglatgan ma’nolar so‘raladi. Masalan, «Boshi egildi” iborasi qanday ma’no bildiradi ? kabi.

Keltirilgan iboralarning ba’zilari moslashuv yordamida shakllangan sintaktik butunliklar bilan qiyoslanadi. Bunday sintaktik butunliklarning erkin sintaktik birliklar ekanligi, ularning ikki bosh bo‘lakli sodda gaplarning bosh bo‘laklariga teng kelishi tushuntiriladi. Ko‘chma ma’noli iboralar bilan moslashuv aloqasi yordamida hosil bo‘lgan ikki bosh bo‘lakli gaplarning grammatik asosini qiyoslash bir necha misollar orqali davom ettiriladi. Ularning grammatik va mazmuniy asosi bilan qiyoslanadi, O‘zaro o‘xshash bu ikki har xil hodisalar orasidagi farqni ko‘rsatish orqali gap andozasidagi turg‘un ibora (frazeologiya)larning o‘ziga xos tomonlari tushuntiriladi. Masalan, bu maqsadni amalga oshirishda tili tutildi va parda tutildi tipidagi qiyosiy misollar tanlanishi mumkin. Uning birinchisi - ibora, ko‘chma ma’noda, «gapirolmay qoldi” so‘zining ma’nosini ifoda etadi. Matn tahlilida tili va tutildi so‘zlariga alohida-alohida sintaktik vazifalar yuklab bo‘lmaydi. Shuning uchun qanchalik o‘xshash bo‘lmasin, «tili” qismini ega «tutildi” qismini kesim sifatida ajratilmaydi. Tili tutildi shu yaxlitlikda gapda bir vazifani - kesim vazifasini bajaradi. «O‘qituvchi Rustamga savol bera boshladi. Rustam bir - ikki so‘zlagach, tili tutildi” jumlasida bu ibora yaxlit holda ana shu vazifani, ya’ni kesim vazifasini bajaradi. Bu xususiyat, «Parda tutildi” uchun xos emas. Parda va tutildi so‘zlari o‘zaro moslashuv aloqasi yordamida birikkan. Ularning har biri o‘ziga xos sintaktik qiymatga ega: parda gapning egasi, tutildi esa kesimi vazifasini bajaradi. Ibora hamda gapning grammatik va mazmun asosini tashkil etuvchi ega va kesim butunligi haidagi bilim va malakalarni mustahkamlash maqsadidagi qiyoslashlar o‘quvchilar tomonidan ham amalga oshiriladi. Bunda yuragi yorildi va o‘tin yorildi, dimog‘i ochildi va eshik ochildi, ko‘z tegdi va o‘q tegdi, ko‘z tindi va suv tindi qiyosiy juftliklaridan foydalanish mumkin. Yuqorida ko‘rsatilganidek, o‘quvchilar iboraning ma’nosini, gapdagi vazifasini, gap tarkibida ishtirok etgan so‘zlar, ularning ma’no va vazifalari bilan qiyoslaydilar; o‘ziga xos farqli tomonlarini ko‘rsatishga harakat qiladilar. Shu tariqa moslashuv yordamida hosil bo‘lgan erkin butunlik bilan ularga shaklan o‘xshash iboralar farqini tushunishga muvaffaq bo‘ladilar.

O‘quvchilar moslashuv haqida aniq tasavvurga ega bo‘lgach, uning ega va kesim moslashuvi, qaratqich va qaralmish moslashuvi kabi ikki turi haqida ma’lumot oladilar. Ega va kesim moslashuvi haqidagi ma’lumot, garchand hali o‘tilmagan bo‘lsa-da, boshlang‘ich sinflarda ega va kesim yuzasidan olgan bilimlarini yodga tushiradilar, ularning gapning bosh bo‘laklari ekanligini eslaydilar. Bunda o‘qituvchi

sinfga «Qani, ayting-chi: gap bo‘laklari nima? Ular haqida qaysi sinfda ma’lumot berilgan? Bosh bo‘laklar gapning qanday bo‘laklari? Ularga nimalar kiradi? Ega va kesim nega gapning bosh bo‘laklari deyiladi? Gapning bosh bo‘laklaridan tashqari, yana qanday bo‘laklar bor? Nega ular ikkinchi darajali bo‘laklar deyiladi? Qaysi bo‘laklar gapning ikkinchi darajali bo‘laklari hisoblanadi? » kabi savollar tashlaydi. To‘g‘ri va qoniqtirarli javoblar olingach, yana moslashuvga, uning ega va kesim moslashuvi turiga qaytiladi. So‘ngra ega va kesimning shaxs va son jihatdan shakliy mosligi, shaxs va son tushunchalari haqida ma’lumotga o‘tiladi. Bunda ham «Shaxs - son qanday lisoniy tushuncha? U qaysi sinfda, qaysi mavzuda o‘tilgan?” kabi savollar beriladi. O‘quvchilarning javoblari tinglanib, o‘qituvchi tomonidan to‘ldiriladi. Shaxs deganda ish-harakatning qaysi shaxs (so‘zlovchimi, tinglovchimi, o‘zgami) tomonidan bajarilishi, son deganda bajaruvchi shaxsning bir yoki ko‘pligi anglashilishi tushuntiriladi. Shaxsni, sonni (birlik yoki ko‘plik) ifodalovchi grammatik vositalar aytiladi. Masalan, o‘qimoq fe’lining birinchi shaxs birlikdagi shakli «o‘qidim” bo‘ladi. Shu so‘z o‘qi, -di, -m kabi tarkibiy qismlardan tuzilgan. O‘qi o‘qimoq so‘zining lug‘aviy ma’noga ega bo‘lgan va shu ma’noni tashuvchi qismi hisoblanadi, uni o‘zak deb ham ataladi. - di, o‘qimoq so‘zining o‘tgan zamon shaklini hosil qiluvchi qo‘shimchadir. -m esa o‘qimoq fe’lining birinchi shaxs, birlikdagi shaklini hosil qilgan, u ham qo‘shimcha. O‘qidim fe’li shu fe’l ifoda etgan ish-harakatning so‘zlovchi(men) tomonidan bajarilganligini bildiradi. So‘zlovchi birinchi shaxsdir, birinchi shaxs bitta, shuning uchun, «o‘qidim” fe’li ish-harakatning birlikdagi birinchi shaxs tomonidan bajarilganligini anglatadi. «O‘qimoq” fe’li «Men” so‘zi bilan moslashuv aloqasiga kirishadi. Men - birinchi shaxs, birlikdagi olmoshdir (kishilik olmoshi - so‘zlovchini bildirapti). O‘qidim -esa fe’l, birinchi shaxs(men) tomonidan amalga oshirilayotgan ish-harakat ma’nosini bildirayapti. «Men o‘qidim” qurilmasida men - ega, o‘qidim - kesim vazifasini bajaradi. Ish=harakat ma’nosidagi so‘z (fe’l) birinchi shaxs, birlik. Uni bajaruvchi shaxs ma’nosidagi so‘z (kishilik olmoshi) ham birinchi shaxs, birlik shaklida bo‘lganligi uchun, bu ikki so‘zning sintaktik aloqasini tobe aloqaning moslashuv turi deyiladi. «Men o‘qidim” qurilmasini sen o‘qidim, u o‘qidim yoki men o‘qiding, u o‘qiding kabi ko‘rinishlarda o‘zgartirish mumkin emas, mantiqiy g‘alizlikka yo‘l qo‘yiladi, shuningdek, qismlararo moslashuv aloqasi barham topadi - sintaktik qurilmaning mazmun va shakl (semantik va grammatik muvofiqligi) mutanosibligi inkor etiladi. Ana shu tarzdagi (eslatmalar) orqali o‘quvchi ega va kesim moslashuvi haqida dastlabki bilimga ega bo‘ladi.

Ega va kesim moslashuvi haqida atroflicha ma’lumot, bosh bo‘laklar - ega va kesim mavzulari bilan tanishgandan so‘ng, beriladi. Bu vaqtda o‘quvchilar gap bo‘laklari, ularning bosh va ikkinchi darajali turlaridan xabardor bo‘ladilar. Ayniqsa, ega va uning ifodalanishi, kesim va uning ifodalanishi masalalari bilan yaqindan

tanishadilar. Ega va kesim moslashuvi haqida izchil ma’lumot o‘quvchilardan so‘z turkumlarini so‘rash, ularning turlarini yodga tushirish, grammatik shakllarni eslash kabilar bilan qo‘shilgach, puxta va maqsadli bo‘ladi. Shu bois ega haqida so‘z ketganda, ot, olmosh va ot, olmosh bo‘lmagan boshqa turkum so‘zlarning otlashish jarayonini eslash foydadan xoli bo‘lmaydi. Otlarning kelishik, egalik va ko‘plik (son) qo‘shimchalari bilan shakl o‘zgarishi masalalari e’tibor markazida bo‘ladi. Negaki kesim bilan moslashayotgan eganing bosh kelishigida, ma’lum ma’nodagi egalik, birlik yoxud ko‘plik shakllarida bo‘lishi, albatta, shart. Bularsiz eganing kesim bilan moslashishini tasavvur etish qiyin.

Adabiyotlar

1. G‘ulomov A.K., Ne’matov H.G‘. Ona tilidan ta’lim mazmunini yangilashning asosiy yo‘nalishlari. Toshkent; O‘qituvchi, 1993.

2. Abdullayev R.M. O‘rta maktab darsliklarida sintaktik aloqalar mavzusining berilishi masalasiga doir //O‘zbek tilshunosligi masalalari. Ilmiy maqolalar to‘plami, 9 - kitob, Xujand, 1997.

3.Berdialiyev A. Dastur loyihalarida sintaksisga doir ayrim tushunchalarining berilishi va ularning talqini // Til va adabiyot ta’limi. Toshkent, 1991 y., 9 - son.

4. Berdialiyev A. O‘zbek tili ergash gapli qo‘shma gaplarida sintaktik aloqa va sintaktik munosabatlar. Toshkent: Universitet, 1993.

5. Berdialiyeva D.A. Tenglanish aloqasi, takror va sinonimiya // Materialы mejdunarodnoy konferensii «Aktualnые problemы podgotovki kadrov XX1 veka”. Bishkek, 1999 g.

ALISHER NAVOIY O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTINING JONKUYAR ASOSCHISI SIFATIDA

Jamoliddinov Mirhojiddin G‘iyosiddinovich
Qo‘qon davlat universiteti dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi

Annotatsiya: Ushbu maqolada buyuk mutafakkir, shoir va davlat arbobi **Alisher Navoiy**ning o‘zbek tili va adabiyoti rivojiga qo‘shgan beqiyos hissasi yoritilgan. Navoiy o‘z davrida turkiy tilning boy imkoniyatlarini namoyon etib, uni adabiy til darajasiga ko‘targan, “Xamsa” kabi nodir asarlar orqali milliy adabiyotning yuksak namunalarini yaratgan. Maqolada shoirning til, adabiyot va ma’naviyat sohalaridagi islohotlari, shuningdek, uning o‘zbek milliy o‘zligini shakllantirishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda Navoiy merosining bugungi adabiy jarayon va til siyosatiga ta’siri ham ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, o‘zbek tili, o‘zbek adabiyoti, adabiy meros, “Xamsa”, milliy o‘zlik, til siyosati, adabiy an’ana, mutafakkir, ma’naviyat.

Annotation: This article highlights the unparalleled contribution of the great thinker, poet, and statesman Alisher Navoi to the development of the Uzbek language and literature. Navoi demonstrated the rich potential of the Turkic language in his time, elevating it to the level of a literary language and creating high examples of national literature through rare works such as "Khamsa." The article analyzes the poet's reforms in the fields of language, literature, and spirituality, as well as his role in shaping Uzbek national identity. The study also shows the impact of Navoi's legacy on today's literary processes and language policy.

Keywords: Alisher Navoi, Uzbek language, Uzbek literature, literary heritage, "Khamsa," national identity, language policy, literary tradition, thinker, spirituality.

Аннотация: В данной статье освещается бесценный вклад великого мыслителя, поэта и государственного деятеля Алишера Навои в развитие узбекского языка и литературы. Навои в своё время продемонстрировал богатые возможности тюркского языка, подняв его до уровня литературного языка, создав высокие образцы национальной литературы через такие уникальные произведения, как «Хамса». В статье анализируются реформы поэта в области языка, литературы и духовности, а также его роль в формировании узбекской национальной идентичности. В исследовании также показано влияние наследия Навои на современные литературные процессы и языковую политику.

Ключевые слова: Алишер Навои, узбекский язык, узбекская литература, литературное наследие, «Хамса», национальная идентичность, языковая политика, литературная традиция, мыслитель, духовность.

O‘zbek tili va adabiyoti haqida so‘z yuritganda, turkiy tilni shakllantirish va rivojlantirish, mazkur tilni go‘zalligini o‘zining ijodi bilan boyitgan So‘z mulkining sultoni, g‘azal mulkining sultoni Alisher Navoiy haqida gapirmaslik, so‘zlamaslik ilmiy anjumanning maqsad mohiyatini to‘la yoritib bera olmaydi.

Navoiy hijriy 905 yil, Jumodil avval oyining chorshanba kuni, milodiy 1499-yil 4-dekabrda “Muhokamat ul-lug‘atayn” (Ikki til muhokamasi) asarini yozdi. Mazkur asarda turkey, forsiy va hindiy boshlanishi tillarning kelib chiqishi haqida so‘z yuritiladi. Jumladan, Nuh payg‘ambar va uning 3 o‘g‘li Yofas, Som va Hom haqida so‘z yuritadi. Nuh payg‘ambar katta to‘fon falokatidan qutulgandan keyin yer yuzida inson nomi qolmaydi. Nuh Yofasni tarixilar Abut-turk deb nomlanadi. Xito mulkiga yuboradi, Somni Eron va Turon mamlakatlarini o‘rtasiga, Qomni Hindiston ’’shaharlariga uzatdi’’ -jo‘natadi. Yofas- Abut Turk

Boshqa qardoshlaridan imtiyozli bo‘ladi. Yer yuzida uch ming turkiy, forsiy va xindiy bo‘ladi. Bu tillar barcha fuqarolar orasida tarqaladi.

Ham otasi Nuh alayhissalom beadablik qilgani uchun uning muborak tiliga qarg‘ish o‘tdi. Xatto turqi rangi qora bo‘ldi, tilida siniqlik paydo bo‘ldi. Tushunarli, ochiq ravshan, ma’noli gapira olmay qoldi. Bu uning avlodlariga ham ta’sir qildi. Ularning bitiklarini kul qaro rangli aholidan o‘zga birov o‘qimas, tushunmas loqas ma’noli bo‘lgani sabab.

Arabiy til xindiy so‘zlar orasidan chiqdi.

Turkiy so‘zi maqsadli tugal, forsiy ma’noli iboralari bilan mashhur bo‘ldi.

Turk-fors-softdan fahmiy, bir narsaga aqli tezroq yetadigan, tushunchasi idroki baland sof, pok mahluq- yaratiq.

Soft turkdan ko‘ra aql yuritadigoni, ilmda nozikroq tushunish, yetuklik fikrlari ilm-u fan, hikmat paydo bo‘lgan.

Masnaviyda xub, go‘zal ta’rifi mundoq deyilur:

Mengizlari gul-gul, og‘izlari tor,

Husn ta’rifida kattiroq holgakim, turklar Men got qo‘yibdurlar, sortlar ot qo‘ymabdur.

Aningki, ol engingda meng yaratti,

Bulbi bila sochini teng yaratti.

(Go‘zalnikim qizil yuzida ulug‘ hol yaratti

Bor bo‘ybi birla sochini teppa-teng yaratti)

Ot so‘z 1 ma’nosi alam, bir ma’nosi ulov, bir ma’nosi amr buyruq toshini yo o‘qni ot deydi.

Turk kiyikni erkagini ’’xuna’’ , urg‘ochisini ’’qirchang‘i’’gi to‘ng‘iz ertagi turklar ’’qobon’’ va tilisi ’’megajin’’ , bolasini ’’ gurpa’’ derlar.

Xullas, Navoiy asarda ’’ Turk ulusi ko‘zi og‘iqlariga ’’, ’’ til qoidalari asosida farosat egalariga’’ ulug‘ haqiqatni xujjatlar bilan isbot qilganligini ta’kidlaydi. Ijodkorlarni turk tilida asarlar yozishga murojaat qiladi. O‘zining

1. “Bolalaik qiziqliklari” - “G‘arobbus sig‘ar” devoni
2. “Yigitlikning topilmasliklari” - “Navodir ush-shabob”
3. “O‘rta yosh badialari” - “Bados ul-vasat”
4. “Qarilik foydalari” - “Favoid ul-kibar”

Bu 4 devonni ovozasin butun yer yuziga yetkizganini, “Xamsa” beshligiga qo‘l urganligini va unga forsiyda “Xamsa” yaratgan ustozlarini bilga oladi.

Turk nazmida chu tartib alam

Ayladim, ul mamlakatni yakkalam

Emas oson bu maydon ichra turmoq

Nizomiy panjasiga panja urmoq

Alisher Navoiyni kichik zamindan Zayniddin Vosihiy Navoiyni “Xamsa”sini yozib tugatgandan so‘ng “Xamsa”ni Husayn Boyqaroga taqdim etgan voqea haqida lavha keltiradi. Shoh Xamsa asarida tutib “pir kimu, murid kim?” deb savol beradi.

Shunda Alisher Navoiy “pirning tilagi, murshidning tilagi” deb javob qaytaradi. Husayn bayqaro o‘zining oq otini Alisher minishini iltimos qiladi va o‘zi otning jilovidan piyoda ushlab boradi.

Bu nomaki, yozdi qalamin tortib til,
Ta’rixin aning jumodiyul avval bil,
Kunning raqamini chorshanba qilg‘il,
To‘qqiz yuz yildin utub erdi belisbil.

Xulosa shuki, barha o‘zbek kitoxonlari Navoiyni “muxn” asarini o‘qishi kerak. Ayniqsa, O‘zbek tili va adabiyotini professor-o‘qituvchilari, talabalariga mazkur asar dastur vazifasini o‘tashi lozim.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn” Toshkent 2021-yil
2. O‘zbek adabiyoti tarixi II tomlik. Toshkent 1978-yil

TARIXIY SO‘ZLAR VA ULARNING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

Jizzax davlat pedagogika universiteti

O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi kafedra dotsenti Fayzullayeva Dilnoza

Annotatsiya. *Ushbu maqolada qo‘llanilgan tarixiy so‘zlarning leksik-semantik qatlamlari va tarixiy so‘zlarning hozirgi kun leksik qatlamiga munosabati yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *xalq, lingvist, ravshan, doston, millat, o‘tmish.*

Har bir xalqning ma’naviyati, tarixi, tili shu xalqning o‘tmishi bilan bog‘liq. Chunki ma’lum bir xalqning bosib o‘tgan yo‘li shu millatning ma’naviyati va tilining shakllanishiga muhim hissa qo‘shdi. Bunda yozma adabiyot bilan birga eng qadimgi manbalarimizdan biri hisoblangan xalq og‘zaki ijodi asarlarining o‘rni beqiyosdir. Biz bu ishimizda o‘zbek xalq dostonlari tilida qo‘llanilgan tarixiy so‘z va atamalar hamda ularning hozirgi kun tilimizga bo‘lgan munosabati yuzasidan so‘z

yuritmoqchimiz.O‘zbek xalq dostonlari tili o‘z tarkibida xalq tilining barcha davrlari xususiyatlarini saqlab kelayotganligi bilan, tilining boyligi bilan boshqa og‘zaki ijod namunalaridan katta farq qiladi. Chunki xalq dostonlarining yaratilishi xalqimizning o‘tmish tarixi va hayoti bilan chambarchas bog‘liqdir. Sababi ular tildan tilga, davrdan davrga o‘tish jarayonida xalq tilida bo‘lib kelgan barcha o‘zgarishlarni o‘zida aks ettirib kelgan. Uzoq o‘tmish hayoti tasvirlanar ekan, xalq dostonlari tilida o‘zbek elatlari tilidagi ko‘plab o‘zgarishlar, o‘sish va inqirozlar o‘z aksini topib kelgan. Albatta, hozirgi kunda xalq dostonlari tilida qo‘llangan ayrim so‘zlar, grammatik formalar qo‘llanilish nuqtayi nazarida eskirgan va o‘tmish voqeligini aks ettirishga qaratilgandir. Xalq dostonlari ota-bobolarimiz tomonidan juda qadimlarda yaratilgan, og‘izdan og‘izga otib kelayotgan bebaho ijod namunasi sifatida o‘z tarkibida xalq tilining noyob ko‘rinishlarini o‘zida saqlab kelmoqda. Ularni to‘plash va lingvistik jihatdan o‘rganish hozirgi kun tilshunosligining ayrim tomonlariga aniqlik kiritishga yordam berishi mumkin. Shularni inobatga olgan holda biz ushbu ishimizda “Ravshan” dostoni tilida qo‘llanilgan tarixiy so‘zlarning leksik-semantik xususiyatlarini tahlil qilishni maqsad qildik.

“Ravshan” dostoni tilida qo‘llanilgan eskirgan so‘zlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, eskilik bo‘yog‘i mavjud so‘zlarning o‘zi ma’lum xususiyatlariga ko‘ra tarixiy so‘zlar (istorizmlar), arxaik so‘zlar arxaizmlar guruhlarini tashkil qilgan.

Ma’lumki, tilshunoslikda xalqning ma’lum bir tarixiy voqealarini tasvirlashda o‘sha davrga xos narsa, hodisa nomlari asarda qo‘llanilishi tabiiydir. Bularsiz o‘sha davr koloritini yaratish mumkin emas. Demak, tarixga oid narsa-hodisalarni bildiruvchi so‘zlar yig‘indisi istorizmlar deb yuritiladi. Qadimda ishlatilib, til taraqqiyotining ma’lum davrlarida iste’moldan chiqib ketgan so‘zlar arxaiklashadi, o‘tmish hodisasiga aylanadi.

Biz o‘rganish obyekti qilib olgan doston tili ham o‘tmish voqealarini aks ettirishga qaratilgan. Shunday ekan, ushbu doston tilida tarixiy va arxaik so‘zlarining qo‘llanilishi tabiiy. Masalan, Muhammad Solihning “Shayboniynoma” asaridan bir parcha keltirsak:

Anda <u>xon</u> bor edi <u>Qo‘ng‘irot-Qiyot</u>,

Mang‘it-u Do‘rmon, Ushun-u Uyrot.

Keldi xondin kishi kim sultonlar,

Qarochi beklar ila o‘g‘lonlar (187-bet).

Tagiga chizilgan so‘zlar o‘sha davr kishilari uchun faol, kundalik muomaladagi so‘zlar bo‘lsa, hozirda ular ma’noviy jihatdan eskirib, tarixiy so‘zlarga aylangan.

Yaratilganligi uzoq davrlarga borib taqaladigan, xalqimiz hayotining ma’lum bir davrini o‘zida aks ettirib kelgan “Ravshan” dostoni tili ham ota-bobolarimiz merosi sifatida ko‘plab tarixiy so‘z va atamalarni bizgacha yetkazib kelgan. Bu so‘z, birikmalar o‘sha davr voqeligini aks ettirish, doston tilini boyitishga hissa qo‘shgan deb hisoblaymiz. Doston tilida qo‘llanilgan tarixiy so‘zlar semantik xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Doston tilidagi qo‘llanilgan tarixiy so‘zlarni taxminiy quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. Kasb-hunar ifodalovchi tarixiy so‘zlar: baqqol, darvozabon, jallob, magar va boshqalar: *Asli **jallob** sotar dedik bu otti* (119-bet).
2. Joy nomlari: o‘rdaxona, saroy, viloyat, ko‘shk.
3. Kiyim-kechakka oid atamalar: jelak, qalpoq, paranji, lachak, dastor: ***Paranji, jelak, qalpoq** bozori qaydadir* (103-bet). Lachak: *Xotinimning **lachagi** bo‘lsin boshima* (71-bet).
4. Lavozim yoki ijtimoiy tabaqa ifodalovchi tarixiy so‘zlar: to‘ra, vazir, enaga, podsho, kaniz, qul, xizmatkor, o‘dag‘a.
5. Vaqtni ifodalovchi so‘zlar: chilla, zimiston.
6. Yor va mahbub so‘zlari atamasi: yor, mahbub, sarvinoz, pari-paykar kabi.
7. Chorvachilik va yilqichilikka oid atamalar: Tobla: *Ravshanbek bir kuni **tobla**dan bir otni minib, qidirib boyagi erdan o‘tab ketdi* (88-bet).

Yuqoridagilardan ham ko‘rinib turibdiki, doston tilida qo‘llanilgan so‘z va atamalar turli qatlam leksikasiga taalluqliligi bilan ham, turli xil semantik ko‘rinishlarga bo‘lishi bilan ham o‘ziga xos xususiyatlarga egadir. Ularni tarixiy-etimologik va leksik-semantik tomonlardan tahlil qilish tilshunoslikning ayrim tomonlariga oydinlik kiritishi, ayrimlari esa hozirgi kun talabidan kelib chiqqan holda yangi qatlam tarkibiga kiritilishi mumkin.

Shu talablar nuqtayi nazaridan qaraganda tarixiy so‘zlarning aksariyat qismi hozirgi kunda yangi ma’no kasb etib, hozirgi faol qatlam sifatida tilimizda qo‘llanilmoqda. Jumladan, qadimda qo‘llanilib kelingan ***vazir*** so‘zi shohning o‘ng qo‘li vazifasini ifodalagan bo‘lsa, hozirda uning qo‘llanish ko‘lami kengayib, ma’lum bir soha tarmog‘i uchun mas’ul shaxslarni ifodalashga xizmat qilib, faol so‘zlar qatoridan o‘rin olgan. Ularni qo‘llash sohasida chegara yo‘q, taqiq yo‘q. Shuningdek, ***darvozabon, saroy, viloyat, chilla*** so‘zlari ham hozirda yangi ma’no kasb etgan so‘zlardir. Demak, tarixiy so‘zlar ma’lum davrlarda iste’moldan chiqib ketishi yoki yangi ma’no kasb etib, hozirgi kunning faol leksemasiga aylanishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi // “Ravshan” dostonida badiiy fonetika elementlari. – Toshkent: 1987, 24 b.
2. Ravshan. Ergash Jumanbulbul o‘g‘li. –Toshkent: 1971.
3. Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. –Toshkent: Fan, 1969.
4. Fayzullayev B. “Alpomish” dostonining ayrim til xususiyatlari // O‘zbek tilining grammatik qurilishi va funksional aspekti masalalari. –Toshkent: 1984.

So‘z yasalish darslarini o‘tishda axborot texnologiyalardan foydalanish

Katta o‘qituvchi A.Ibragimov (JDPU)

Umumiy o‘rta ta’lim tizimida Davlat ta’lim standartlarining qabul qilinishi ona tili va adabiyoti fani oldiga ulkan vazifalar qo‘ydi. Zam0onaviy ta’lim vositalaridan biri hisoblangan kompyuter texnologiyasi va undan samarali foydalanish har bir til mashg‘ulotining tarkibiy qismiga aylanishi shu kun talabidir.

Bizningcha mazkur masalani ijobiy hal qilishning fursati yetdi. DTS talablarida o‘quvchining kommunikativ savodxonligini oshirish bosh maqsad qilib belgilangan ekan, uni kompyuter texnologiyasisiz tasavvur etib bo‘lmaydi.

Kompyuterdan foydalanishning ijobiy tomonlari:

1. O‘quvchilarda jadal fikrlash, zamonaviy texnika bilan muloqot ko‘nikmalari shakllanadi, rivojlanadi:

2. Kompyuter bilan doimiy muloqot, ilmiy-ijodiy tafakkurni rivojlantiruvchi elektron o‘quv dasturlari o‘quvchida ijobiy o‘quv motivlarining shakllanishiga sharoit va imkoniyat yaratib beradi.

3. Dasturlashtirilgan EO‘Qlar lingvistik slaydlar, muammoli topshiriqlar tizimidan matn yaratish jarayonida unumli foydalanish, faol va mantiqiy mushohada yuritish, so‘z tanlash, uni yozma nutqda o‘rinli ishlatish ko‘nikmasini hosil qiladi.

4. Kompyuter bilan muloqot o‘quvchini o‘z-o‘zidan ta’lim jarayonining subyektiga aylantiradi-kompyuter dasturi uni faol ishlashga, tez fikrlashga, fikrni aniq va qisqa ifodalashga majbur qiladi:

5. Ona tili ta’limida sathlararo, fanlararo aloqani tiklash osonlashadi;

6. Multimedia-elektron o‘yin-topshiriqlar dasturi orqali turli xildagi muammoli vaziyatlarga kirish, ularning ixcham yechimlarini topish va javob matnlari yaratish imkoniyatlari tug‘iladi;

7. Telekommunikasiya vositalaridan foydalanish, matn yaratish jarayonini masofadagi audio-video manbalar bilan boyitish imkoniyatlari kengayadi.

8. Kompyuter dasturi bilan muloqot asosan o‘yin tarzida kechishi, o‘quvchida ijodiy fikrlash, mustaqil va erkin faoliyat yuritish ko‘nikmalarini hosil qiladi;

9. O‘quvchida tez bilib olishga, ixcham va jadal fikrlashga o‘z bilim va malakasini darhol namoyish etishga ishtiyoq, o‘z bilimiga ishonch ortadi.

Ona tili ta’limida komyuterdan foydalanishning ijobiy tomonlari bilan bir qatorda ba’zi salbiy jihatlari ham mavjudki, ulardan ko‘z yumishning hyech iloji yo‘q. Muntazam ravishda kompyuterda ishlash:

1. O‘quvchi nutqining DTS talablari asosida, me’yoriy rivojlanib borishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

2. Milliy (sharqona) muomala-muloqot, nutqiy madaniyat ko‘nikmalarining rivojlanishi, shakllanishiga monelik qiladi.

3. Kompyuter dasturchilari maktab ona tili ta’limining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘quv topshiriqlarida to‘liq aks ettira olmaydilar;

4. So‘z yasalishini o‘tishda o‘quvchi yo‘l qo‘yishi mumkin bo‘lgan grammatik xatolardan tashqari texnik xatolar va ularning salbiy natijalari yuzaga keladi (faylning o‘chib ketishi);

5. Bilimlarni nazorat qilish usulining cheklanganligi (asosan test va anketa savollaridan foydalaniladi) v.h.

6. O‘quvchida ko‘pchilikni xushlamaslik, o‘ta kamgaplik, o‘rtoqlaridan uzoqlashish xususiyatlarini kuchaytiradi.

G‘arb davlatlar ta’lim tizimida pedagogik texnologiya markazlari ko‘pdan buyon ilmiy-amaliy faoliyat ko‘rsatib kelmoqda. Ular ta’lim tizimida axborot texnologiyasi va boshqa didaktik vositalardan samarali foydalanishning ilg‘or usul va vositalarni ishlab chiqmoqdalar. Ta’limda “portlash effekti” beradigan, o‘quvchini mustaqil va ijodiy faoliyatga yo‘naltiriladigan zamonaviy “dars-munozara”, “dars-sud”, “dars-nuqtai nazar”, “dars-muloqot”, “dars-munozara”, “dars-axborot”, “aqliy hujum”, “debat-dars”, “tanqidiy fikrlash”, “trening”, “auksion”, “lingvistik kashfiyot” darslari kabi ilg‘or texnologik metodlarni to‘plash va ommalashtirishga, mazkur pedagogik texnologiyalarni o‘qituvchilarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimi orqali bevosita dars jarayoniga olib kirilishiga, o‘quvchi va o‘qituvchi faoliyatini interfaol metodlar (tezkor, teskari aloqa) asosida boshqarishga astoydil harakat qilinmoqda.

Respublikamizda so‘z yasalish darajasini o‘stirishga mo‘ljallangan ta’lim modeli, kadrlar tayyorlash Milliy dasturi ishlab chiqilgach, shaxs (o‘quvchi)ning mustaqil fikrlash, fikrni ifodalash va himoyalash huquqlari tan olindi, o‘quvchi tanqidiy fikrlash ko‘nikmasini egallashga, nutqiy mahoratni shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirishga yo‘naltirildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Almamatov T, Yadgarov Q. Almamatova Sh. O‘zbek tilini o‘qitishda innavatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish. Toshkent, 2013 y.

2. Azimova X. O‘zbek tili o‘qitishning zamonaviy texnologiyalari. Toshkent, 2012-yil.

3. To‘xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. “O‘zbek tili o‘qitish metodikasi”. Toshkent, 2010 yil.
4. Shoabdurahmonov Sh. va boshqalar “Hozirgi o‘zbek adabiy tili’. Toshkent, 1988 yil.

SINTAKTIK ORTIQCHALIKNING POETIK VA PRAGMATIK IMKONIYATLARI

Sindarov Kaxramon Tolliboyevich,
A.Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti O‘zbek adabiyoti o‘qitish metodikasi kafedrasi o‘qituvchisi.

Annotatsiya. Maqolada ortiqchalik badiiy nutqda nafaqat grammatik, balki lingvopragmatik hodisa sifatida tahlil qilinadi. Tushunishdagi bo‘shliq ortiqchalikning kommunikativ va psixologik jihatlarini lingvopragmatik nuqtayi nazardan o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlarning yetishmasligida ko‘rinadi. Tadqiqotda deskriptiv-analitik va lingvopragmatik tahlil usullari qo‘llanildi.

Kalit so‘zlar: Sintaktik ortiqchalik, lingvopragmatika, she’riy matn, emotsional ta’sir, parallelizm, psixolingvistika, komunikativ ta’sir, pragmatik tahlil.

Tilshunoslikda sintaktik ortiqchalik masalasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab lingvopoetika va psixolingvistika bilan uzviy bog‘lanishda o‘rganila boshladi. Badiiy matnlarda ortiqcha tuzilmalarning mavjudligi ko‘pincha tasviriylik, ekspressivlik va emotsional ta’sirni kuchaytirish bilan izohlanadi. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlar sintaktik ortiqchalikni nafaqat grammatik, balki lingvopragmatik hodisa sifatida ham tahlil etadi, ya’ni bu hodisa matnning maqsadli ta’sirini kuchaytiruvchi kommunikativ strategiya sifatida ko‘riladi. Lingvopragmatika nuqtayi nazaridan, ortiqchalik hodisasi til birliklarining kommunikativ kuchi bilan bog‘liq. Muhabbat Madaminova badiiy matnning lingvopragmatik tahlilida ortiqcha takror, parallel sintaktik konstruktsiyalar, sinonimik zanjirlar, va ritmik takrorlar kontekstual dominantani shakllantiruvchi elementlar ekanini ko‘rsatgan. Unga ko‘ra,

sintaktik ortiqchalik so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi emotsional, estetik va axborot almashinuvi jarayonida “signal funksiyasi”ni bajaradi. O‘zbek adabiyoti tarixida sintaktik ortiqchalik ko‘plab shoirlarning individual uslubining asosiy belgisi bo‘lgan. Cho‘lpon, Erkin Vohidov, Muhammad Yusuf, Usmon Azim kabi shoirlar ijodida takror**,** tavtologiya**,** sintaktik parallelizm va so‘z o‘yinlari ortiqchalik orqali estetik ifodaning muhim mexanizmiga aylangan. D.Shodiyeva Muhammad Yusuf she’riyatida lisoniy ortiqchalikning “ichki musiqiylik”ni yaratishdagi rolini ko‘rsatgan bo‘lsa, S.Umirova Usmon Azim she’rlarida parallelizm va takrorlarning poetik individuallikka xizmat qilishini tahlil qilgan. Bu yondashuvlar sintaktik ortiqchalikni pragmatik maqsadli hodisa sifatida o‘rganishga imkon beradi. Ya’ni, she’riy matnda ortiqchalik nutqni “ortiqcha” emas, balki “ortiqcha ta’sirli” qiladi — u o‘quvchining emotsional rezonansini kuchaytiradi, ritmik uyg‘unlikni ta’minlaydi, va matnning semiotik qatlamiga qo‘shimcha ma’no yuklaydi. Bugungi o‘zbek tilshunosligida sintaktik ortiqchalik masalasi lingvopoetik, psixolingvistik va lingvopragmatik yo‘nalishlarning kesishgan nuqtasida tahlil etilmoqda. Badiiy nutqda ortiqchalik — bu ifoda vositalarining ko‘payishi emas, balki mazmuniy ta’sirchanlikning ko‘payishidir. U ijodkorning estetik niyatini ro‘yobga chiqaruvchi, o‘quvchining psixologik idrokini faollashtiruvchi va kommunikativ ta’sirni kuchaytiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi.

Bunday ortiqchalik lirik subyektning hissiy holatini kuchaytirish, o‘quvchi e’tiborini muayyan obraz yoki fikr dominantasiga jamlash va kommunikativ rezonansni kuchaytirish vositasi sifatida xizmat qiladi. O‘zbek she’riyati materiallari asosida olib borilgan tahlillar (Erkin Vohidov, Muhammad Yusuf, Usmon Azim, Alisher Navoiy va boshqalar ijodi) ortiqchalikning poetik tizimdagi funksiyasini ochib berdi: takror, parallelizm, kiritma va inversiya kabi sintaktik shakllar o‘quvchi idrokining ritmik, hissiy va kognitiv jarayonlarini faollashtiradi. Ritorik so‘roqlarning sintaktik ortiqchalik bilan uyg‘unligi esa muloqot illuziyasini yaratib, shoir va o‘quvchi o‘rtasidagi fatik aloqani mustahkamlaydi. Lingvopragmatik tahlil natijalariga ko‘ra, ortiqchalik strukturasi uch asosiy funksiyani bajaradi: **emotiv kuchaytirish** (hissiy intensivlikni oshirish), **diqqat dominantasini shakllantirish**

(mazmuniy markazni belgilash) va **perlokutiv ta’sirni kuchaytirish** (o‘quvchini hissiy yoki ma’naviy javobga undash). Bu esa sintaktik ortiqchalikni she’riy nutqning ta’sirchanligini ta’minlovchi lingvopragmatik mexanizm sifatida e’tirof etishga imkon beradi. Mazkur tadqiqot natijalari o‘zbek tilshunosligi uchun muhim nazariy va amaliy xulosa beradi: sintaktik ortiqchalikni lingvopragmatik tahlil doirasida o‘rganish badiiy nutqni chuqurroq idrok etish, shoirlik uslubini lingvistik modellashtirish hamda poetik kommunikatsiyaning psixologik asoslarini yoritishda samarali metodologik yondashuv ekanligini tasdiqlaydi. Kelgusida bu yo‘nalishda sintaktik ortiqchalikning turli janrlardagi (nasriy, dramatik) nutqdagi o‘ziga xosligi, shuningdek, multimodal (audio–vizual) poetik idrokdagi roli ustida qo‘shimcha tadqiqotlar olib borish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yusupova, O.S., & Bekmuradova, I.Z., "O‘zbek tilshunosligida badiiy matn lingvopoetikasini o‘rganish masalalari," *Ilmiy Axborotnoma*, vol. 6, no. 130, pp. 4–8, 2021.
2. Shamsiyeva, M., "Psixolingvistik analiz sotsializatsii rebenka," *Til va madaniyat, Lingvistika*, vol. 1, no. 1, pp. 75–86, 2023.
3. Yusubova, R., "Tejamlilik va ortiqchalikning lingvopoetik xususiyatlari," PhD dissertation, Toshkent, 2020.
4. Ibragimova, F., "Badiiy matnda ellipsis va antiellipsis," PhD dissertation, Toshkent, 2011.
5. Umirova, S., "O‘zbek she’riyatida lingvistik vositalar va poetik individuallik (Usmon Azim she’riyati misolida)," PhD dissertation, Samarqand, 2019.

IJTIMOIY VA BAHO DEYKSISINING ELEKTRON KOMMUNIKATSIYADA IFODALANISHI

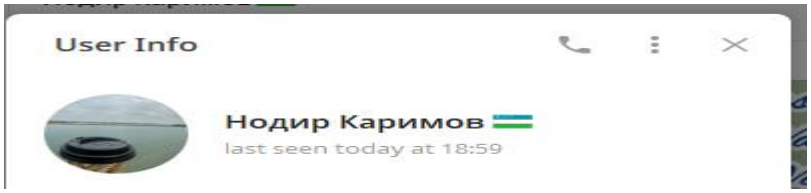
Xoldorova Shohista Azamjon qizi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti
xoldorovshohista5@gmail.com
+99894 174 25 30

Annotatsiya: Mazkur maqolada elektron muloqot matnlarida ijtimoiy va baho deyksisining ifodalanish xususiyatlari tahlil qilingan. Ijtimoiy deyksisning asosiy vazifasi sifatida nutq ishtirokchilari o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning lisoniy

koʻrinishda ifodalanishi koʻrsatib oʻtiladi. **Kalit soʼzlar:** deyksis, ijtimoiy deyksis, baho deyksisi, elektron muloqot, foydalanuvchi nomi, emoji, stiker, GIF, ijtimoiy maqom, hurmat, munosabat.Ijtimoiy deyksis nutqda ishtirokchilar oʻrtasidagi ijtimoiy munosabatlarning lisoniy aksini ifodalaydi. Y.D.Apresyan, Ye.V.Paducheva, I.A.Sternin, Sh.Safarov va R.Davlatovalar uni murojaat shakllari, olmoshlar, hurmat ifodalovchi qoʻshimcha kabilar orqali amalga oshishini tahlil qilganlar. B.Uspenskiy deyksisning “birlamchi” va “ikkilamchi” koʻrinishlari haqida fikr yuritib, ijtimoiy vazifalar faqat real vaziyatda emas, matn ichida ham modellashishini qayd etadi. Elektron muloqotda ijtimoiy holat deyksisi real muloqotdagi anʼanaviy vositalardan farq qiluvchi, virtual shakldagi ifoda usullariga ega boʻlib, nutq ishtirokchilari oʻrtasidagi ijtimoiy maqom, tenglik/ketma-ketlik, hurmat/yaqinlik munosabatlarini bildiradi. Jumladan:

- foydalanuvchi nomi va foydalanuvchi belgisi orqali nutq ishtirokchilari oʻzlarining maqomi, jinsi, yoshi, kasbiy yoki shaxsiy maqsadlarini ifoda etishadi. Jumladan, foydalanuvchi nomi elektron nutqda oʻzini tanishtirish vositasi boʻlib, u orqali soʻzlovchi oʻz maqomi, jinsi, yoshi, hatto munosabatini ifoda etadi. Masalan: @ Prof_Aliyev nomi foydalanuvchining kasbiy maqomini koʻrsatish bilan birga uning nufuzli, bilimli, tajribali shaxs sifatida oʻziga bahosini anglatadi. Yoki @Admin_99 nomi shu guruhdagi boshqaruvchi maqomidagi shaxsga, 99 tugʻilgan yiliga, yaʼni yosh maʼlumotiga ishora qiladi.

Foydalanuvchi belgisi (avatar, status) ham ham elektron muloqotda ijtimoiy holatga ishora berishi mumkin. Masalan, foydalanuvchi shaxsiysida O’zbekiston bayrogʻi tasvirlangan boʻlsa, uning yurti, millati yoki shaxsiy his-tuygʻulariga (Vatani bilan faxrlanish) ishorani anglatishi mumkin.

Koʻrinadiki, foydalanuvchi nomi va belgisi elektron muloqotda foydalanuvchining nafaqat shaxsi, balki uning ijtimoiy holatiga ishora qila olishi bilan murakkab deyktik xususiyat kasb etadi.

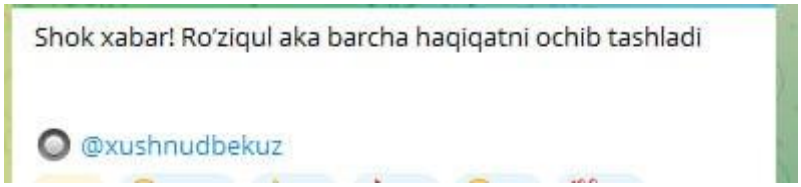
- rasmiy va norasmiy murojaatlar ham *("Assalom-u alaykum!", "Salom aka", "Hurmatli ishtirokchilar"*) so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi ijtimoiy masofani aniqlashda qimmatli ko‘rsatkich hisoblanadi. Bunda *"Assalom-u alaykum!", "Hurmatli ishtirokchilar"* kabi murojaatlar nutq ishtirokchilari o‘rtasidagi rasmiylik, hurmat kabi; *“Salom, aka!”* murojaati esa norasmiy, hurmat kabi ijtimoiy holatga ishora qiluvchi axborotlarni tashiydi.

- elektron muloqotda jargonlar, ismlarni qisqartirish, hazillar ham nutq ishtirokchilari o‘rtasidagi yaqinlik/norasmiylikni belgilaydi. ***“Salom, Dil!”*** Adresatning to‘liq ism “Dilnoza” bo‘lishi mumkin, lekin qisqartirilgan shaklda ishlatilishi – soddalikka, yaqinlik va norasmiy munosabatga ishora qiladi.

-his-tuyg‘u belgilari (smayl), tasvirli belgilar (emoji), yorliqchalar (stiker) va harakatli tasvirlar (GIF) □, □, □ qo‘llash so‘zlovchining munosabatini, ijtimoiy maqomini yoki xulq-atvorini bildiradi. Masalan: Biroz kechikdim, uzr □ -gapidagi □belgisi uzr so‘zini to‘ldirish maqsadida qo‘llanilgan bo‘lsa-da adresatga nisbatan hurmat, o‘zini kamtar tutish kabilarga ishora qilib ijtimoiy deyksisni shakllantiradi.

Elektron muloqotda ijtimoiy holat deyksisi virtual muhitga xos vositalar yordamida shakllanadi. U real muloqotdagi deyksis kabi ijtimoiy vazifalarni ifoda etadi, biroq uning shakllari va vositalari o‘zgaradi.

Shuningdek, baho deyksisi ham deyksisning funktsional-semantik turlaridan biri bo‘lib, so‘zlovchi tomonidan nutqda aks ettirilayotgan voqea-hodisa, obyekt, shaxs, harakatga nisbatan baho, munosabat kabi subyektiv ta’sirni ifoda etadi. Elektron muloqotda baho deyksisi an’anaviy muloqotga nisbatan yanada tezkor, ixcham va ko‘pincha ekspressiv shakllarda namoyon bo‘ladi. Bu turdagi deyksis so‘zlovchining shaxsiy munosabatini turli leksik va grafik usullar bilan bayon etadi. Masalan:

Keltirilgan matnda “shok xabar!” degan birlik orqali baho deyksisi amalga oshirilgan. Bu – so‘zlovchining ma’lumotga nisbatan kuchli emotsional munosabatini

ifoda etadi. U elektron muloqotga xos shaklda – qisqa, ta’sirli va ekspressiv leksik birlik orqali namoyon bo‘lmoqda.

Elektron muloqotda eng faol baho deyksisini ifodalovchi birliklar bu his-tuyg‘u belgilari (smayl), tasvirli belgilar (emoji), yorliqchalar (stiker) va harakatli tasvirlar (GIF)dir. Mazkur belgilar nafaqat his-tuyg‘uni, balki so‘zlovchining subyektiv munosabatini, baho beruvchi vaziyatini anglatadi. Bunday vizual vositalar, ko‘p hollarda, grammatik va leksik vositalarning o‘rnini bosadi. Masalan, elektron muloqotdagi layk 👍 (*yoqdi, zo‘r*), *dizlayk* 👎*(yoqmadi, yomon*) javob reaksiyalari, baho berishning elektron shakli hisoblanadi va so‘zlovchining diskursga nisbatan xolis munosabatini aks ettiradi. Elektron muloqotda baho deyksisi ko‘p hollarda kontekstual xususiyat kasb etadi, ya’ni nutqning oldingi yoki keyingi qismlariga so‘zlovchining munosabati aniqlanadi. Shu jihatdan, baho deyksisi elektron muloqotda juda keng qo‘llanilishi bilan ahamiyatlidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Белозерцев А. В. Дейксис компьютерно-опосредованного дискурса // Вестник Башкирского университета. – 2017. – Т. 22, № 4. – С. 1010–1014.
2. Давлатова Р.Ҳ. Ўзбек тилининг дейктик бирликлари. Дисс. филол. фан. докт. -Тошкент, 2020.
3. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. - Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2008. - Б. 178.;
4. Успенский Б. А. Дейксис и вторичный семиозис в языке // Вопросы языкознания. – 2011. – № 2. – С. 3–30.

Til ma‘naviyat ko‘zgusi

Jizzax davlat pedagogika universiteti filologiya yo‘nalishi 641-25 guruh talabasi
Bekmirzayeva Maftuna Olim qizi

O‘zlikni anglash,milliy ong va tafakkurning ifodasi,avlodlar o‘rtasidagi ruhiy, ma‘naviy bog‘liqlik til orqali namoyon bo‘ladi.

I.A.Karimov

Anontatsiya:

Ushbu maqolada davlat tili taraqqiyoti va milliy yuksalish mezoni haqida xalqning boy merosi õzbek tilining taraqqiyoti haqida fikr yuritilgan.

Аннотация: Данная статья призвана заинтересовать учащихся уроком и лучше научить их английскому языку в процессе прохождения английского языка. Спрос на преподавание и изучение английского языка на русском языке растет, поэтому вы можете обучать студентов интерактивными методами, чтобы повысить их интерес к английскому языку..

Anontation: This article is intended to make students interested in the lesson and teach them English better in the process of passing the English language. The demand for teaching and studying English in Russian is increasing, so you can teach students through interactive methods and learn about how to further increase their interest in the subject of English.

Kalit so‘z: Til, xalq, milliy, ilm, fan intellekt, madaniyat, qadriyat, rivojlanish, serqirra.

Ключевые слова: Язык, народ, национальное, наука, наука, интеллект, культура, ценность, развитие, процветание

Key word: Language, people, national, science, science, intellect, culture, value, developKey words: language, people, national, science, science, intellect, culture, value, development, prosperity ment, prosperity.

Davlat tili har bir mustaqil davlatning suvereniteti, milliy o‘zligini namoyish etuvchi muhim belgi hisoblanadi. Har bir xalqning eng katta boyligi bu uning ona tilidir.Til millatning ko‘zgusi va unda xalqning tarixi,ruhiyat va madaniyati ma‘naviyati aks etadi.Barcha ezgu hislat va fazilatlar inson qalbiga,avvalo,ona allasi orqali singadi, shu sababli o‘zbek tili millatning ruhi sanaladi.O‘zbek tili ilmiy nutqiy muammolarni nazariy jihatdan asoslab til nazariyasini, uning rivojlanish qonuniyatlarini adabiy til normalarini umumiy holatini, grammatik shakllarini chuqurroq tekshirib nutq madaniyati haqida turli ma‘lumotlarni berib boradi. Lisoniy birliklarni qo‘llashda til unsurlari xalq o‘rtasidagi shevalar o‘zbek tilini boyitishga xizmat qiladi. Mustaqillik yillarida o’zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi biz yoshlarni yanada tilimizni anglash, uni chuqurroq o‘rganish, til imkoniyatlaridan to‘g‘ri foydalanish imkonini

beradi. 1989-yil 21-oktabr kuni “ Davlat tili haqida” gi qonunga muvofiq O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berildi va 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat tilining maqomi huquqiy jihatdan aniq belgilab berildi. Bu esa vatanimiz tarixi va ravnaqi yo‘lidagi tom ma‘noda buyuk bir voqea desak mubolag‘a bo‘lmaydi.Til insonlar orasidagi kommunikativ muloqot hisoblanib tilning emotsional-ekspressivligini sinonim, antonim, paronim, omonim hodisalarida ko‘rishimiz mumkin.O‘zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo’lib, Markaziy Osiyoda eng ko‘p so‘zlashuvchilarga ega bo‘lgan tillardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda 50 milliondan ortiq insonlar ushbu tildan foydalanishadi. O‘zbek tili juda rango-rang va boy til sanaladi. Uning xazinasini o‘zbek tilining izohli lug‘atida ko‘rishimiz mumkin.Masalan, shukrona so‘zi forscha so‘zdan olingan bo‘lib minnatdorchilik, tashakkur, rahmat aytish, qanoat va mamnunlik va shukr qilish ifodasini beradi.Shukur qilmoq mamnun va qanoat hissini tuyadi. Hozirda xalqaro maydonda ham o’zbek tili asta-sekin tanilmoqda. Turli xalqaro forum va konferensiyalarda o’zbek tilidan foydalanish yurtimiz nufuzini yanada oshiradi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev 2022-yil 30-iyun kuni “Yangi O‘zbekiston”bog‘ida yoshlar bilan bo’lib o’tgan forumda vikipediyada o’zbek tilidagi maqolalar sonini 100 mingtaga yetkazish va turli xorijiy tillarda ham O‘zbekiston va o‘zbek tili haqida ma‘lumotlarni joylash samarali ekanligi haqida aytib o‘tgan va ushbu maqsad, rejalar uchun 10 milliard so‘m mablag‘ ajratilgan.

Buyuk ma‘rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniyning so‘zlari bilan aytganda: ‘’ Har bir millatning dunyoda borlig‘ini ko‘rsatadurg‘on oyinayi hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo‘qotmak, millatning ruhini yo‘qotmakdur ”. Ushbu maqolada tilimizni qanchalik boyligini ochmaylik bu boylik kamdek tuyiladi. So‘z san‘atini ochishda har bir so‘zni mahorat bilan nutqda qo‘llash kerak. Masalan, eshitmoq so‘zi tovush eshitish a‘zosi orqali tenglanadi va bu qulog‘iga kirmoq, qulog‘iga chalinmoq, kimnidir tovushini tinglamoq ma‘nolarini ifodalab keladi. O‘zbek so‘zi O‘zbekiston Respublikasi tub aholisi (xalqi)ning nomi. Shu xalq (millat)ga tegishli, mansub degan ma‘nolarda ishlatiladi. Masalan, o‘zbek xonadoni, o‘zbek tili, o‘zbek lotin alifbosi. O‘zbeklar so‘zi esa O‘zbekiston Respublikasi tub aholisi, turkiy tillardan birida so‘zlashuvchi xalq ma‘nosini beradi. Epigrafika so‘zi (yunoncha epigraphe-ust(idagi) yozuv) Tosh taxtalar,qoyalarda,metall,sopol va boshqa buyumlarda o‘yib qoldirilgan qadimiy yozuvlarni o‘rganuvchi qo‘shimcha (yordamchi) tarix-filologiya fani. Haqsevar so‘zi haqni sevuvchi, haq ishni, haqiqatni,adolatni sevuvchi. Masalan, haqsevar odam, haqsevar millat. E‘zoz - bu so‘z izzat, hurmat, mehr-iltifot va ehtirom kabi ma‘noni anglatadi. Qut-baraka ushbu so‘z qut va baraka, boylik va farovonlik degan ma‘noni ifodalab nutqimizda ko‘p qo‘llaniladigan so‘zlardan biri hisoblanadi.O‘zbek so‘zi O‘zbekiston Respublikasi tub aholisi (xalqi)ning nomi. Shu xalq (millat)ga tegishli, mansub degan ma‘nolarda ishlatiladi. Masalan, o‘zbek xonadoni, o‘zbek tili, o‘zbek lotin alifbosi. O‘zbeklar so‘zi esa O‘zbekiston Respublikasi tub aholisi, turkiy tillardan birida so‘zlashuvchi xalq ma‘nosini beradi. Epigrafika so‘zi (yunoncha epigraphe-ust(idagi) yozuv) Tosh

taxtalar,qoyalarda,metall,sopol va boshqa buyumlarda o‘yib qoldirilgan qadimiy yozuvlarni o‘rganuvchi qo‘shimcha (yordamchi) tarix-filologiya fani. Haqsevar so‘zi haqni sevuvchi, haq ishni, haqiqatni,adolatni sevuvchi. Masalan, haqsevar odam, haqsevar millat. E‘zoz - bu so‘z izzat, hurmat, mehr-iltifot va ehtirom kabi ma‘noni anglatadi. Qut-baraka ushbu so‘z qut va baraka, boylik va farovonlik degan ma‘noni ifodalab nutqimizda ko‘p qo‘llaniladigan so‘zlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov, I. A. (1995). O‘zbekistonning o‘z yo‘li: Davlat tili va milliy o‘zlik. Toshkent: O‘zbekiston.

2. Qodiriy, A. (2008). O‘zbek tilining rivojlanishi va istiqbollari. Toshkent Ma'naviyat nashiryoti.

3. Axmedov, S. (2012). Til va madaniyat o‘zaro bog‘liqligi. Toshkent: Sharq.

4. Yo‘ldoshev, B. (2019). Davlat tilining jamiyatdagi o‘rni va ahamiyati. Toshkent: Akademnashr.

5. Abdug‘aniyeva, G. (2020). Globallashuv davrida o‘zbek tilining saqlanishi va rivojlanishi. Toshkent: Ma'naviyat.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Davlat tilini rivojlantirish va ona tilining nufuzini oshirish to‘g‘risida”gi Farmoni, 2019 yil 21 oktabr.

7. Yusupov, A. (2015). O‘zbek tili va uning rivojlanish bosqichlari. Toshkent: Fan.

8. Ma'murov, U. (2017). Milliy o‘zlik va davlat tilining rivojlanishi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.

9. Hasanov, Z. (2016). Milliy til va uning jamiyatdagi o‘rni. Toshkent: Adabiyot nashriyoti.

10. Qosimov, R. (2021). O‘zbek tilining qonunchilikdagi o‘rni va rivojlanish istiqbollari. Toshkent: Ilmiy meros.

KOGNITIV MODELLASHTIRISH ZARURATI

Xidirov Otabek Jo‘raboyevich – f.f.f.d (PhD),dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Tilshunoslikda kognitiv modellashtirish – til birliklarini inson tafakkur bilan

bog’liq holda o‘rganish, ularni ongdagi bilim tuzilmalari orqali tushuntirish va modellashtirish usuli. Bu yondashuv tilni shunchaki kommunikativ vosita emas, balki insonning dunyoni idrok etishi, tasnif qilishi va tushunishi bilan chambarchas bog’liq bo‘lgan kognitiv faoliyat mahsuli sifatida qaraladi.

Tilshunoslikda kognitiv modellashtirish vositalari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

Freym – ma’lum bir tushuncha bilan bog’liq bilimlar to‘plami. Masalan, *taom tayyorlash* freymida: *oshpaz, ingrediyent, gaz plita, vaqt kabilarni o‘z ichiga oladi.*

Ssenariy (skript) – hodisa ketma-ketligini ifodalovchi tuzilma. Masalan, *restoranga borish ssenariysi:* kirish – buyurtma berish – ovqatlanish – to‘lash – chiqish.

Prototip – muayyan toifadagi eng tipik misol. *Qush* toifasining prototipi – chumchuq, lekin pingvin ham qush hisoblanadi.

Gestalt – to‘liq va yaxlit idrok etiladigan kognitiv birlik. Ma’no tahlili asosida butun holat bir vaqtning o‘zida tushuniladi.

Kognitiv modellashtirish kognitiv semantika doirasida bilimning tuzilishini va uni aniq ma’no yaratishi hamda tushunish kabi inson tafakkuriga oid bo‘lgan funksiyalarning bajarilishi bo‘yicha qarashlarni rivojlantiradi. Xuddi shunday boshlang’ich nuqtani J.Lakof o‘zining *Ayollar, olov va xavfli narsalar* nomli asarida qo‘llanilgan ideal kognitiv model asosida qo‘yib berilgan.

J.Lakofning fikricha, ideal kognitiv modellar inson tafakkurida mavjud bo‘lgan ma’lumotlarni tartibga soluvchi aqliy tuzilmadir. Ular hayotiy tajriba, til, madaniyat va bilim asosida shakllanadi. Bu modellar ongimizda mavjud bilimlar qanday tashkil etilganini va ular orasida til orqali qanday fikr bildirilishini tushuntiradi. Shundan kelib chiqib, J.Lakof: “tuzilmalarni shakllantirishda uchta asosiy mexanizm ishtirok etadi” - deb ta’kidlaydi:

- *Predikat-argument munosabatlari* – harakat va ishtirokchilar o‘rtasidagi bog’liqliklar ya’ni rollar o‘rtasidagi aloqani anglatadi;

- *Topologik tuzilma* – fazodagi tartib, harakat yo‘nalishlari, butun va qismlar

kabi tushunchalar;

- *Tushunchaga oid mosliklar* – metafora va metonomiya orqali bir tushunchani boshqasiga o‘xshatib ifodalash.

J.Lakof bu fikri bilan aytmoqchiki, ideal kognitiv modellar – inson tafakkuri va tilida mavjud bo‘lgan bilimlar to‘plami bo‘lib, ular ma’lum aqliy tamoyillar asosida strukturaviy tarzda tashkil etiladi. Shuning uchun bu modellar real hayotni qanday tushunishimiz va til orqali qanday ifodalashimizga asos bo‘ladi [1.260 b].

O‘rganishlarimiz davomida kognitiv fanlarning insonlar tabiiy tilni tushunishi bo‘yicha savolga javob berishini aniqladik. Psixologlar va psixolingvistlar tilni tushunish bilan bog’liq inson ko‘z harakatlari, reaksiya vaqtlari, o‘qish davomiyligi kabi empiric ma’lumotlarni to‘playdi. Kognitiv tilshunoslar esa til tuzilmasini anglash uchun obrazli sxemalar, metafora, leksik-semantika va konstruktiv grammatika nazariyalarini ishlab chiqishga muvaffaq bo‘lgan. Kognitiv qurilish bo‘yicha tadqiqotlar esa tilni qayta ishlashning hisoblashga asoslangan asosiy birliklari haqida tushuncha bergan.

Kognitiv tilshunoslik doirasida shakllangan yondashuvlardan biri bu kognitiv modellashtirishdir. Til birliklarining ortidagi konseptual tuzilmalarni aniqlash va ularni modellashtirishni nazarda tutadi. Kognitiv model – inson ongidagi tushunchalarni, ularning o‘zaro munosabatlarini, bilim tuzilmasini va tafakkur jarayonini ifodalovchi strukturadir. Shu nuqtayi nazardan axborot texnologiyalari tushunchalarini kognitiv modellardan biriga solish va qo‘llash eng muhim vazifadir. Shunday ekan, AT terminlarini kognitiv modellashtirishdan oldin model to‘g’risida qisqacha tasavvurga ega bo‘lish maqsadga muvofiq.

Model tushunchasi dastlab matematika, kimyo, fanlarida keng tatbiq qilingan, keyinchalik esa ijtimoiy sohalarga ham kirib kela boshladi. Model tushunchasi fan va texnikada turli ma’nolarda ishlatilgani bois modellashtirish turlarining yagona qolipi mavjud emas. Modellashtirish bo‘yicha tasniflash modelning xarakteriga ko‘ra, obyektning tabiatiga ko‘ra, tatbiq qilinayotgan soha yoki yo‘nalishga qarab amalga oshirilishi mumkin. Misol uchun modellashtirishning quyidagi turlarini ajratib ko‘ratish mumkin: information, lingvistik, kompyuterli, matematik, matematik-

kartografik, molekulyar, mantiqiy, pedagogik, psixologik. statistik, struktur, fizik hamda kognitiv modellashtirish[2.12 b].

Modellarni shartli ravishda quyidagicha tasniflash mumkin: tabiiy, matematik, mantiqiy-matematik, kompyuterli modellar. Axborot texnologiyalari tushunchalarini lingvistik va kompyuter modellashtirish orqali tartibga solish talab etiladi. Modellashtirish har bir fan obyektini soddalshtiruvchi metoddir. Lingvistik birliklarni modellashtirish bu belgilar tarkibidagi elementlarning barqaror munosabatlariga asoslanadi. Shuning uchun ham butunlik tarkibidagi elementlar o‘rtasida munosabatlarning barqaror va beqaror turlarga ajratilishi lingvistik modellashtirish uchun katta ahamiyatga ega. Modellashtirish barcha fanlar uchun xos bo‘lgan umumilliy metod hisoblanadi va u quyidagi tamoyillarga amal qiladi:

- *Deduktivlik* – mantiqiy xulosa chiqarishga asoslangan bo‘ladi, xususiylikdan umumiylikkacha tamoyilida bo‘ladi;

- *Tafakkur eksperimentidan foydalanish;*

- *Evristik funksiyaga ega bo‘lishi, ya’ni yangi g’oyalar bera olishi va uni amaliyotda sinab ko‘rish imkoniyati bo‘lishi zarur;*

- *Eksplanatorlik xususiyatiga, ya’ni tushuntirish kuchiga ega bo‘lishi kerak. Shundagina model eski nazariya tushuntirib bera olmagan muammoni hal qiladi, obyektning ilgari kuzatilmagan, ammo kelajakda amalga oshishi mumkin bo‘lgan tomonini kashf etadi;*

- *Modelni idellashtirilgan obyekt sifatida talqin qilish.*

Ta’kidlash kerakki, modellashtirish obyektni umumlashtirish darajasiga ko‘ra quyidagicha bo‘ladi:

1. Lingvistik faktni tavsiflashga qaratilgan analitik model;

2. Oraliq model yoki to‘ldiruvchi model;

3. Maksimal umumlashtirishga asoslangan sintezlovchi model[123].

Lingvistik model tushunchasi struktur tilshunoslikning E.Sepir, L.Blumfild, R.Yakobson, N.Xomskiy, Z.Harris, Ch. Hokket kabi namoyondalari tomonidan kirib

kelgan. Uning taraqqiyoti XX asrning 60-70 yillarga to‘g’ri keladi. Lingvistik modellarni esa quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Inson nutqiy faoliyati modellari;
2. Lingvistik tadqiqot modellari;
3. Metamodellar.

Kognitiv modellashtirish esa yuqorida ta’kidlaganimizdek lingvistik va kompyuter modellashtirishga ham yaqin. Ayniqsa, o‘zbek tilidagi axborot texnologiyalari tushunchalarini bir joyga jamlash va ularni modellashtirish zarurati juda muhim. Sun’iy intellektning kirib kelishi va texnologiyalarning rivojlanishi tushunchalarning tartibga solinishi taqozo etadi. Bu orqali yangi lug’atlarni zamon talablariga mos tarzda yaratish va mavjudlarini esa takomillashtirish masalalari o‘rtaga chiqadi. Buning uchun esa axborot texnologiyalarini kognitiv modellashtirish orqali tartibga solish muhimdir.

Adabiyotlar

1. Mendoza F, Masegosa A. Cognitive Modeling A linguistic perspective. University of La Rioja, Logroño, 2024. – P. 260
2. https://kompy.info/kompyuter-lingvistikasida-modellashtirish-va-analogiya-metodla.html?page=12

Nutq madaniyatining normalari

Fayzullayeva Dilnoza Narimonovna – f.f.f.d (PhD),dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Til normasini ilmiy nuqtai nazardan o’rganish o`zbek tili nutq madaniyati muammolarini nazariy jihatdan asoslashning muhim shartlaridan biridir. Chunki til

normasi nutq madaniyati nazariyasining markaziy tushunchasidir. Adabiy tilning rivojlanish qonuniyatlarnni, adabiy til normalarinnng umumiy holatini, undagi turg`un va noturg`un hodisalarni chuqurroq tekshirmay turib adabiy tilning nutq madaniyati haqida gapirish, adabiy-normatik tavsiyalar berish aslo mumkin emas.

Uzbek tili nutq madaniyatiga bag'ishlangan ishlarda gap ko`pincha nutqimizda uchraydigan kamchiliklar haqida boradi. Lisoniy birliklarni xuddi shu shaklda qo'llash kamchilik ekanligini nimaga asoslanib aytamiz? Tilshunoslik mana shunday qo'llanishning to`g`ri yoki noto`g`ri ekanligini ko'rsa-tuvchi ma'lum o'lchov bo'lnshi kerak. Bu o'lchov adabiy tildir. Demak, norma deganda til unsurlarining xalq o'rtasida ko`pchilikka ma'qul bo'lgan variantini qo'llash tushuniladi.

Yana bir misol: *domla* so`zi revolyusiyadan ilgari diniy maktablar madrasalarda mudarrislik qiluvchi kishilarga nisbatan ishlatilgan. Hozir esa bu so`z butunlay boshqa ma'noda oliy maktablarning o`qituvchilariga nisbatan aytilmoqda. Unda hech qanday yomon ma'no yo'q, ma'noda siljish yuz bergan va shunday ishlatilishi xalq tomonidan norma sifatida qabul qilingan.

Ba'zi tilshunoslar o`zbek tili doirasidagi normalarni ikkiga bo'lib o'rganishni tavsiya qiladi:-Tilning umumnormasi yoki umumiy norma. - Tilning xususiy normalari yoki xususiy norma.Umumiy norma ma'lum tilning, masalan, o`zbek tilining barcha ko`rinishlarida qo'llanayotgan normalar sistemasining yig'indisidan iborat.Imloviy norma Imloviy norma, ya'ni yozuv normasi adabiy tilning madaniylik darajasini belgilovchi asosiy mezondir. Imloviy norma talaffuz normasidan farqlio'laroq stixiyali ravishda shaqllanmasdan til vakillari tomonidan ongli ravishda kelishilgan holda yuzaga keltiriladi va uning amal qilinishi maxsus imlo qoidalari orqali yo'lga qo'yiladi. Ma'lum norma sifatida tavsiya etilgan til unsurlaridan foydalanish millat vakillari uchun majburiy sanaladi. Tartib son yasovchi **-nchi, -inchi** lar o'rnida chiziqcha qo'yish, qo'ymaslik qoidalarida ham ikki xillik bor: Bir ming to'qqiz yuz oltmish yil, o'n may o'qiydilar. Binobarin, bu qoidalarning ham qaytadan ko'rilishi maqsadga muvofiq.

Adabiy tildagi normativ holatlarni mustahkamlashda lug'atlarning, xususan imlo va izohli lug'atlarning xizmati kattadir. O'zbek tili izohli, imlo va orfoepik lug'atlari yaratildi. Bu lug'atlarning ahamiyati shundan iboratki, xalq ularda berilgan til unsurlariga

o’lchov sifatida qaraydi, yozishda va o’qishda o’sha formalar tarzida foydalanishga harakat qiladi. Shuning uchun ham lug’atlar xalq vakillari uchun tildan foydalanish yo’llarini ko’rsatuvchi o`ziga xos qonunlar majmuyi hisoblanadi..

Adabiy tilning so`z yasash shakillari ham shevalardan farq qiladi: *olaylik — olali, ketaylik — getali, ilgak — ilgay, aldoqchi — aldovchi, aldamchi* kabi. Shevalardagi so`z yasovchi qo’shimchalar soni adabiy tildagiga nisbatan ko`p. Chunki unda har xillik mavjud. Ammo nutqda adabiy tildagi normativ holatdan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Yaxshi, namunaviy nutqqa qo’yiladigan birinchi talab uning grammatik jihatdan to`g`ri bo’lishidir. Bu jihatdan og`zaki va yozma nutq hamda she’riy nutq o`ziga xos farqlarga ega. Har qanday holatda ham gap tuzish qoidalarini yaxshi bilish va ulardan to`g`ri foydalanish, gapda so`z va qo’shimchalar o’rtasidagi munosabatning to`g`ri bo’lishi, ega-kesim mosligi hamda ikkinchi darajali bo’laklarning ularga bog’lanishiga e’tibor berish, gapda so`zlar tartibiga normal holat va inversiya qoidalariga rioya qilish lozim bo’ladi. Adabiy tilda milliy tilning yashash va amal qilish qonuniyatlaridan kelib chiqib so`z tanlash imkoniyatlari uning leksik normasini belgilaydi. Umumxalq tilidan o’sib chiqqan adabiy til unda mavjud bo’lgan so`z variantlaridan lug’aviy norma sifatida eng ma’qulini hamma uchun tushunarli bo’lgan ko`rinishini tanlab oladi, qolgan variantlar esa sheva va lahjalarda, ijtimoiy guruhlar tilida yashayveradi. Har bir shevada o’sha sheva uchun so`z qo’llashning o`z lug’aviy normasi bo’lgani kabi adabiy til normasida ham shevalarda uchragani kabi o`ziga xosliklar bor. Masalan, she’riy asarlar tilida *visol, ruxsor, siyna, falak, yanoq, qalb, hijron* kabi so`zlar sheva va lahjalar va hatto jonli so`zlashuv tili uchun xos emas.

Semantik uslubiy norma. Ma’lumki, so`z bir yoki bir necha ma’noda bo’lishi, o`zining tilda mavjud bo’lishi davomida undagi ma’nolarning o`zgarib borishi mumkin. Shu ma’nolarning qaysi biri hozirgi o`zbek adabiy tili uchun norma hisoblanadi? Ana shu savolga javob berish so`zning ma’no normasini belgilash hisoblanadi. Misol uchun birgina *andoza-andaza* so`zini olib ko`raylik. Hozirgi o`zbek tilida uning quyidagi ma’nolari norma sifatida qaraladi:- kiyim-bosh, poyafzal yoki boshqa biror narsa bichish uchun qog’oz yoki kartondan ishlangan.- o’lchov, me’yor, ke’zon.

So`zlarning ma’no normasi tilning izohli, ikki tillik va atama lug’atlarida o`z ifodasini

topgan bo’ladi.Adabiy tilning uslubiy normasi til birliklarining nutqda vaziyat, ko`zda tutilgan maqsaddan kelib chiqib eng ma’qulini qo’llash zaruratidan paydo bo’ladi. Shuning uchun ham uslubiyat deganda so`z umuman til birliklarini qo’llash mahorati ham tushuniladi.O‘zbek tilining uslubiy normalarini belgilash tilshunosligimiz, xususan o`zbek uslubiyati oldidagi eng dolzarb masalalardan biridir.Xullas, norma tilning ijtimoiy vazifa bajarishining asosiy sharti bo’lib, unga amal qilish shu tilda so`zlashuvchi va yozuvchilar uchun majburiydir. O‘zbek tilining qanchalik normaga keltirilganligi va unga qanchalik amal qilinishi umummilliy o`zbek madaniyatining taraqqiyot darajasini belgilovchi omillardan biridir.

ADABIYOTLAR

1. B.O`rinboev, A.Soliev. "Notiqlik mahorati" Toshkent-1984 yil
2. A.Ahmedov "Notiqlik san'ati" Toshkent-1987 y.
3. S.Imomxo'jaev "Notiqlik san'ati asoslari" Toshkent-1989 yil
4. Mirtojiev M., Mahmudov N. "Til va madaniyati", Tosh-1992 yil

KOGNITIV TILSHUNOSLIK HAQIDA MULOHAZALAR

Xidirov Otabek Jo‘raboyevich – f.f.f.d (PhD),dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslik hozirgi zamon tilshunosligining eng faol va istiqbolli yo‘nalishlaridan biri ekanligi tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: Kognitiv tilshunoslik, axborot, texnologiya, lingvistika, tilshunoslik, tushuncha, tasavvur, tafakkur, psixologiya, psixolingvistika, neyrolingvistika.

Raqamli dunyoda yuzaga kelgan tendensiyalar zamonaviylashishni talab etadi, shu nuqtayi nazardan ushbu olamda paydo bo‘lgan tushunchalarni anglash va tafakkur hamda tasavvur qilish uchun yordam beradigan yo‘nalishlardan biri kognitiv tilshunoslikdir. Mazkur yo‘nalish tilni inson tafakkuri bilan uzviy bog’liq holda o‘rganadigan fan sohasidir. Kognitiv tilshunoslikka ko‘ra, til faqat aloqa vositasi emas, balki insonning fikrlashi, idrok etishi va bilimni shakllantirish tizimi sifatida qaraladi.

Kognitiv tilshunoslik til ma’lumotlarini kodlash va transformatsiya qilish mexanizmi bo‘yicha ishlashda muhim rol o‘ynaydi. Tilshunoslikning ushbu yo‘nalishida shaxsning onggi, tafakkuri va ular bilan bog’liq bo‘lgan ruhiy jarayonlari hamda holatlari o‘rganilganligi uchun uni bilim va bilish, inson faoliyati jarayonida dunyoni idrok etish haqidagi fan deyish maqsadga muvofiq.

Kognitiv tilshunoslikda til insonning aqliy qobiliyatlari bilan chambarchas bo‘g’liq ekanligidan kelib chiqib, ushbu yondashuvda ilgari suriladigan asosiy mavzular quyidagilardir:

- tabiiy til orqali yuzaga keladigan kategoriyalashuvning strukturaviy xususiyatlari ya’ni prototiplik, sistemali polisemiya, kognitiv modellar;
- tilning funksional tamoyillari;
- sintaksis va semantika o‘rtasidagi konseptual bog’liqlik;
- tildan foydalanishning pragmatik asoslari.

Kognitiv tilshunoslik – bu tilshunoslikdagi zamonaviy yo‘nalishlardan biri bo‘lib, dastlab 1970-yillarning boshlarida rasmiy yondashuvlardan voz kechish asnosida vujudga kelgan. Shu bilan birga, kognitiv tilshunoslik o‘z ildizlarini 1960-1970-yillarda shakllangan zamonaviy kognitiv fan taraqqiyotiga, xususan, inson tomonidan kategoriyalash jarayoni bilan bog’liq ishlarga hamda Gestalt psixologiyasi kabi oldingi ilmiy an’analarga taqaladi. 1970-1980 yillarda bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar kam sonli olimlar tomonidan olib borilgan bo‘lsa, 1990-yillarning boshlariga kelib, bu sohada izlanishlar jadallik bilan olib borila boshlandi, qolaversa, o‘zini *kognitiv tilshunos* deb tanituvchi tadqiqotchilar soni ham oshdi. 1989-1990 yillarda esa Xalqaro Kognitiv tilshunoslik jamiyati va Kognitiv Tilshunoslik ilmiy jurnali tashkil etildi. Yirik kognitiv tilshunoslardan biri bo‘lgan R.Langaker bu voqeani “kognitiv tilshunoslikning mustahkam asoslangan, o'zini anglagan intellektual harakat sifatida tug’ilishi” – deb ta’riflagan [1:68].

Tilshunoslikda kognitivizm sohasining paydo bo‘lishi antik davrlarga borib taqalashiga qaramay, uning rasmiy tilshunoslik sohasida tan olinishi XX asrning so‘ngiga borib taqaladi. Ushbu yo‘nalishga oid izlanishlar til va tafakkurning

murakkab munosabatlari o‘rganilishidagi asosiy muammolarni ilgari suradi va ular asosan tilshunoslikning nazariy jihati bilan bog’liqdir.

Til va tafakkur o‘rtasidagi munosabat muammosi rivojlanishining navbatdagi bosqichi psixolingvistika bo‘lib, u nutqni yaratish va idrok etish jarayonlarini, tilni inson ongida saqlanadigan belgilar tizimi sifatida o‘rganish jarayonlarini, tilning o‘zaro bog’liqligini o‘rganadi [2:132].

Ta’kidlashlaricha, kognitivlik aslida falsafaiy tushuncha bo‘lib, lug’atlarda uning izohi turlicha keltirilgan. Jumladan, Falsafiy qomusiy lug’atlarda ushbu atama quyidagicha izohlanadi: *Kognitivlik – hodisalarni anglash va bilib olish imkonyiatini bildiruvchi tushuncha [3:198]*. Shuningdek, Moskvada nashr qilingan Falsafiy ensiklopedik luga’tda esa bu atamaga quyidagicha ta’rif berilgan: “*Когнитивные (lot. cognitio – знание, познание), познаваемые, соответствующие познанию” [4:263], ya’ni bilish jarayoni va unga mos keluvchi tushunchalar sifatida ko‘riladi.*

Yuqoridagi keltirilgan ta’riflardan ko‘rinib turibdiki, kognitiv atamasi zamirida inson ongida ro‘y beradigan bilish va u bilan bog’liq psixofiziologik, mantiqiy, neyrofiziologik, biologik jarayonlar nazarda tutiladi. Bu jarayonlar bevosita insonning milliy-mental tabiati, tafakkur tarzi bilan bog’liq holda tadqiq etiladi. Shu nuqtayi nazardan, kognitiv tilshunoslik birinchi galda psixolingvistika bilan bog’liq bo‘lib, u lisoniy hodisalarni psixologik jihatlariga e’tibor qaratadi. Shuningdek, antropolingvistika bilan bog’liq bo‘lib, inson tafakkuri evolyutsiyasi muammolarini ham qamrab oladi. O‘z navbatida, mental tafakkur bilan bog’liq muammolarni qamrab oladi va shu bo‘yicha etnolingvistikaga ham murojaat qiladi.

Inson tomonidan til tizimini harakatga keltiruvchi omillarni o‘zlashtirishi va ulardan foydalanish usullarini tartibga solinishi kabi masalalar bilan shug’ullanadigan bo‘lim ham Kognitiv tilshunoslikdir. Yuqorida kognitiv tilshunos soha vakili paydo bo‘lganligini esga olgan holda, kognitivist – tilshunos lisoniy hodisalarning tafakkur faoliyatidagi o‘rni, bajaradigan vazifalari bilan qiziqadi. Ushbu soha vakillari til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatni faollashtiruvchi sabablarni izlaydi va bu sabablar oqibati bo‘lgan muloqot jarayoni – lisoniy sintaktik tuzilmalarni tarkiban hamda mzmunan anglashga, tahlil qilishga harakat qiladi.

Shunday ekan insonning lisoniy faoliyatini tushuntiruvchi fan sifatida ushbu yo‘nalish tilshunoslik va psixologiyadan tashqari, sun’iy intellekt nazariyasi, psixolingvistika, neyrolingvistika kabi fan sohalariga oid ilmiy yondashuvlarni ham umumlashtiradi. Kognitiv tilshunoslikka oid tarjima qilingan va xorijiy adabiyotlarni tahlil qilish jarayonida kognitiv tilshunoslikka oid bilimlar L.Talmy, J.Lakof va R.Langaker kabi olimlarning fikrlari bilan boshlanganligi aniqlandi. Xususan, R.Langaker kognitiv grammatika modeliga asos solgan u yaratgan nazariya hozirgacha qo‘llanilib keladi. Kognitiv grammatika modelida grammatika tor doirada, barcha tushunadigan vosita sifatida o‘rganilmaydi, balki kengroq ma’noda – til tizimining to‘liq tuzilmasi, ya’ni tovush, ma’no va morfosintaksisni o‘z ichiga olgan yaxlit tizim sifatida qo‘llaniladi. J.Lakof ham kognitiv metafora nazariyasining asoschilaridan biri, M.Jonson esa J.Lakof bilan birgalikda kognitiv metafora va inkorporatsiya nazariyalarini ishlab chiqqan. L.Talmi esa kognitiv semantika ya’ni til orqali makon, harakat va kuch konsepsiyalarining ifodalanishini o‘rganadi. G.Faukonner til va tafakkurning aralash konseptual nazariyasini ilgari surgan olim sifatida tanilgan. Bu olimlar tomonidan ilgari surilgan fikrlarni inobatga olgan holda bir so‘z bilan rasmiyatchilikdan voz kechish va tilni soddalashtirish maqsadida ushbu nazariyalarni ilgari surishgan. Eng qiziq tarafi shundan iboratki, sanalgan olimlarning 90 foizi AQSH lik olimlardir. Bundan kelib chiqadiki, insoniyatning tafakkurini rivojlantiruvchi va til bilan bog’langan modellarni ishlab chiqish aynan shu davlatdan boshlangan.

Bugungi kunda jahon tilshunosligida kognitivizm va kognitiv tilshunoslik hamda turli til modellari va mexanizmlari ustida ish olib borayotgan V.Evans, D.Geyertaerts, U.Kroft, D.Kruz, J.Fokonye kabi olimlarni keltirish mumkin. Rus tilshunoslari orasida ham kognitiv tilshunoslikning masalalari bo‘yicha ishlayotgan tilshunos olimlar ham uchraydi. V.Maslova, Y.Kubryakova, Z.Popova, I.Strenin, N.Boldirev, A.Babushkin kabi olimlar semantik va kognitiv yondashuvni mohiyatini ochib berishda, konseptual tahlil madaniy konseptlar, diskurs va mental modellar bo‘yicha tadqiqot olib borishda ilg’or bo‘lishgan.

S.Askoldovning ta’kidlashicha: “Til fikrlar va g‘oyalarning tabiati va tuzilishi haqida tushuncha beradigan kognitiv funktsiyani aks ettiradi. Demak, kognitiv tilshunosikning tilni o‘rganishning boshqa yondashuvlaridan farq qiladigan eng muhim jihati shundaki, til inson ongining muayyan fundamental xususiyatlari va dizaynini aks ettiradi deb faraz qilinadi. Kognitiv tilshunoslikda til insonning kognitiv qobiliyatlaridan birining ifodasi sifatida qaraladi”[14:14].

A.V.Kravchenkoning fikriga ko‘ra, “kognitiv tilshunoslik o‘z oldiga til vositasida bilimlarni saqlash, ifodalash va uzatish mexanizmlarini tadqiq etishni asosiy vazifa qilib qo‘yadi”. Jahon tilshunosligida yaratilgan boy nazariy ma’lumotlarga suyangan holda muayyan ijodkor shaxs tilining lingvokognitiv xususiyatlarini o‘rganish o‘zbek tili sohiblarining “tafakkur grammatikasi”ni yoritib berishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy olimlar tomonidan ilgari surilgan fikrlarni umumlashtirgan holda zamonaviy tilshunoslikka oid tadqiqotlarda kognitiv tilshunoslik insonning tafakkuri jarayonlari va til o‘rtasidagi o‘zaro bog’liqlikni o‘rganishga yo‘naltirilgan fundamental yo‘nalishlardan biri sifatida alohida o‘rin egallashini anglash munkin. Ushbu yondashuv tilni mustaqil va yopiq tizim emas, balki inson ongining, bilish va idrok qilish jarayonlarining ajralmas bir bo‘lagi sifatidan talqin etadi. Shu ma’noda kognitiv tilshunoslik nafaqat an’anaviy lingvistik yondashuvlardan, balki psixologiya, psixolingvistika, neyrolingvistika, sun’iy intellekt nazariyasi kabi boshqa kognitiv fanlar bilan ham yaqin aloqada shakllanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1.Geeraerts, Dirk & Cuyckens, Hubert. Introducing Cognitive Linguistics. The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. 2012. 10.1093/oxfordhb/9780199738632.013.0001.

2. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Монография.. АСТ: «Восток-Запад». 132 с.

3.Қомусий луғат, Тошкент, Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти нашриёти: 2004. 198-бет.

4.Философский энциклопедический словарь, -Москва, Советская энциклопедия, 1983, С.263

5.Аскольдов, С.А. Коцепт и слово. - М.: Academia

OMONIM LEKSEMALARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Imamova Gulnora Talibovna JDPU
o‘zbek tilini o‘qitish
metodikasi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada so‘zlarning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra turlaridan biri omonim (shakldosh) so‘zlar va ularning leksik xususiyatlari va ularning uslubiy va semantik ma’nolari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: omonim , so‘z , shakldosh so‘zlar, sema, leksema, tahlil, semantik, polisemiya.

Bizga ma’lumki, omonimlar leksemalarning ifoda planidagi (talaffuzi va yozilishidagi) tenglik hodisasidir. Masalan, *o‘t* («olov») - *o‘t* («maysa»), *o‘t (*«*inson azosi*», *o‘t* («harakat»); *kamar* («qayish, ko‘ndan ishlangan belbog‘»), *kamar (*«daryo, tog’larda suv o‘yib ketgan chuqur joy») kabi.Yuqoridagi leksemalardan ham ayonki, yozilishi, talaffuzi ya’ni moddiy tomoni bir xil, biroq mazmun plani(moddiy tomoni,semantik tarkibi) turli bo‘lgan lisoniy birliklardir. Leksik omonimiyada ikki xil hodisa mavjud: omonimlar va omoformalar. **Omonimlar** shakli bir xil, ma’nolari har xil (o'zaro bog'lanmagan) leksemalardir (yuqoridagi misollar ular *omonim omoleksemalar* deb ham ataladi. Bunday omonimlarning ko‘pchiligi bir so‘z turkumiga mansubdir, shu sababli ularning nutqdagi grammatik shakllari ham bir xil bo‘ladi. Qiyos qiling: ot («ism») — *otim, oting, oti; otni, otning, otga.., ot* («hayvon») — *otim, oting, oti; otni, otning, otga...* kabi. Yana: *bo`sh* (sifat) — «ichiga hech narsa solinmagan»: *bo‘sh chelak* kabi; *bo‘sh* (sifat) — «tarang tortilmagan»: *arqonni bo‘sh tortib bog`lamoq* kabi. Bu turdagi omonimlar (omonim omoleksemalar) turli so‘z turkumlariga mansub bo‘lishi ham mumkin. Bunday paytda omonimik munosabatga kirishayotgan so‘zlar shakllanish tizimiga ega bo‘lmasliklari kerak. Masalan, *tabiiy* (sifat) va *tabiiy* (modal so‘z): 1) *U tabiiy fanlarga ko‘proq qiziqadi.* (Bu gapda *tabiiy* - sifat, aniqlovchi); 2) *So‘zamol, badavlat qori tog`aning birdan ko‘z yumib sukutga botishining sababini, tabiiy, Yo‘lchi tushunmadi* (Bu gapda *tabiiy* — modal so‘z, kirish so‘z). *Essiz* va *essiz* leksemalarini ham turli turkum doirasini ifodalaydigan omoleksemalar qatoriga kiritish mumkin. Ya’ni ***essiz I*** *s.t.q.* ***esiz.*** [4.69] — *Essiz... Bir bechoraning joni uzildi-ya...* [1.9]. (Bu gapda *essiz* — achinish hissini bildiruvchi modal so‘z, kirish so‘z) ***Essiz II*** Es-hushi o‘zida emas. *Muhammad Jamol mahbubasidan ayrilib,essiz,hushsiz qoldi.* Oybek,Tanlangan asarlar.Omonimlar muayyan til birligi so‘zning tovush (talaffuzi) jihatidan ham, grafik (harfiy) ifodasi jihatidan ham bir xilligi nazarda tutilgan, shu jihatdan 1980-yil nashr qilingan Shoabdurahmonov darsligidagi so‘zlarning shakl va ma’no munosabatlarining ikkinchi va uchinchi turlari (omonimlar va omogroflar). U.Tursunov darsligida lug’aviy omonimiyaning tarkibida berilgan.Chunki tilda ikki xil omonimiyani, ya’ni lug’aviy omonimiya (so‘zlardagi) va grammatik omonimiyani (qo‘shimchalardagi) farqlashga to‘g’ri keladi. H.Jamolxonovning “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” darsligida omonim so‘zlarga shunday ta’rif berilgan: “Leksik omonimya

leksemalarning ifoda tomonidagi(talaffuzi va yozilishidagi) tenglik hodisasidir.[3.107] Shavkat Rahmatullayevning “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” omonimlar, omonim leksemalar nomi bilan nomlanib kelingan. Unga quyidagicha ta’rif berilgan: “Ifoda jihati teng leksemalar omoleksemalar deyiladi”. [5.38] Omoleksemalarni belgilashda talaffuz jihatidan bo‘ladigan bir xillik ham harfiy ifoda jihatidan bo‘ladigan bir xillik ham hisobga olinadi. Omonim omoleksemalar asosan bir turkum leksemalar bo‘ladi. Bunday omonimiya ko‘pincha ot, fe’l turkumi leksemalarida uchraydi: oy (“planeta”) –oy (yilning o‘n ikkidan bir qismi”), chop(“ yugur”) –chop (“ yer sathini qirqib og’dar”) kabi. Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib omonim so‘zlarga quyidagi ta’rifni berishimiz mumkin: Omonimlar-umumiy ma’no unsurlariga ega bo‘lmagan, tasavvuriy bog’lanmagan lekin bir xil yozilib,bir xil aytiladigan so‘zlar ular orasida semantik aloqa bo‘lmaydi. Ana shunday so‘zlarning tilda mavjud bo‘lishi va shunga bog’liq hodisalar omonimya deyiladi.Omonimlarga misol sifatida O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” asarida quyidagi parchalarni tahlil qilamiz “*Bolaligimni eslasam iliq yoz kechalari ko‘z oldimga keladi*” Ushbu gapda qo‘llangan yoz so‘zi omonim so‘z hisoblanadi.*Yoz* omoleksemasi uch o‘rinda omonim bo‘ladi 1.*Yoz (qalamda yozmoq)*; 2. *Yoz (dasturxonni yozmoq*); 3. *Yoz(fasl).* Ushbu gapda qo‘llangan “*yoz”* so‘zi fasl ma’nosida qo‘llangan. *Kecha* omoleksemasi 1. Sutkaning quyosh botgandan chiqqungacha bo‘lgan qismi “tun”; *kecha* “bugundan oldingi kun”.Yozuvchi ushbu gapda *tun* semasini ifodalash uchun foydalangan. *Gazetachining ishi bir tomondan uloqchi otga, ikkinchi tomondan omoch tortadigan otga o‘xshaydi.*(“Ikki afsona”)

Ot leksemasi uch o‘rinda omonim bo‘ladi: 1.*ot*- hayvon, 2.*ot*- fe’l, 3.*ot*- ism. Yuqoridagi jumlada *ot leksemasi - hayvon semasini ifodalab kelgan.*

U hamon tut tagida o‘tirgancha peshonasini mushtlab yig‘lardi. (“Ermon buvaning tilagi”) *Tut* so‘zi ikki o‘rinda omonim bo‘ladi:1. *tut* (ot) - meva, 2

tut(fe‘l) - tutmoq. Sandal isishi bilan jon kirib yuzimiz qizarib qoldi. (“Iymon”)

Ushbu gapda qo‘llangan kir so‘zi uch o‘rinda omonim bo‘ladi

1.kir (fe‘l) - kirmoq, 2.kir(sifat) - iflos, 3. Kir(ot) - yuvilgan kiyim.(Shuni ham ta’kidlash joizki, “kir” leksemasi tilshunoslikda “til va nutq birligi sifatida mavjud bo‘lib qarama-qarshi ma’no ifodalovchi birlik sifatida tadqiq etiladi” [6.103] gan hodisa - ***enantiosemiya*** tushunchasiga ham misol bo‘ladi: 1.*Durdona onasi aytgan kirlarning hammasini yuvib dorga ildi.2.Shu kecha qattiq shamol turib dorda osilgan kirlarni yer bilan bitta qilibdi.*1-gapda kir, yuvilmagan kiyimlar semasini ifodalasa, 2- gapda esa buning aksini ya’ni yuvilgan, toza kiyimlar semasini ifodalab,o‘zaro ichki ma’nolar o‘rtasida ziddiyatni hosil qilib enantiosemiya hodisasini ifodalab kelmoqda).

Tag‘in katta-kichik ikkita ko‘prikdan o‘tdik. (“Opamni topib oldim”)

Ushbu gapda *o‘t* leksemasi to‘rt o‘rinda omonim bo‘ladi: 1.o‘t(ot)- olov, 2.o‘t (ot)- o‘simlik, 3.o‘t(ot)- inson a‘zosi, 4.o‘t(fe‘l)- o‘tmoq. Yuqoridagi misolda o‘t leksemasi harakat semasini anglatuvchi *o‘tmoq* fe’lini ifodalamoqda.Omonimlar nutqda ko‘p ma’nolilik va obrazlilik yaratishda muhim rol o‘ynaydi.Ayniqsa,badiiy asarlarlarda muallif tomonidan kutilmagan ma’no ifodalari yaratishda qo‘llaniladi. Muallif ushbu asarida omonim so‘zlarni turli vaziyatlarda qo‘llangan bo‘lib,ular asar

qahramonlarning nutqida vosita sifatida uchraydi. Shakldosh so‘zlar ko‘proq kinoya, istehzo yoki badiiy tasviriylik yaratish uchun ishlatiladi.Bu esa kitobxonni o‘yga toldirish, muallifning badiiy niyatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Muallif shakldosh so‘zlarni turli ma’no ifodalarini yaratish, personajlarning ruhiy kechinmalarini yanada aniqroq yetkazish va asarning umumiy badiiy qimmatini oshirish uchun samarali foydalangan. Tilshunoslikda leksik omonimiyaga yondosh hodisalar ham uchraydi ularni quyidagicha izohlaymiz:

1.Omofonlar — talaffuzi bir xil, yozilishi har xil bo'lgan leksemalar: *to‘rt* (son turkumidagi so‘z) — *tort* (ot turkumidagi so‘z: «konditer mahsuloti»), *to'n* («kiyim») — *ton* («tovush toni»), *bob* (talaffuzda: bop) - *bop* kabi.

2.Omograflar — yozilishi bir xil, talaffuzi har xil boigan leksemalar: *soya* («quyosh nuri tushmaydigan salqin joy») — *soya* («dukkakli o'simlikning bir turi va uning doni»), roni (oyna o‘rnatilmagan deraza) - *rom* (spirtli ichimlikning bir turi) kabi.

Tilda urg‘usining o‘rni bilan farq qiladigan, ammo bir xil yoziladigan leksemalar hanrbor: atlas («material») — atlas («geogr. atlas»), fizik(«fizik hodisa») — fizik (fizika mutaxassisi) kabi. Bular urg‘u belgisisiz yozilganda omograflar sanaladi, urg‘u belgisi qo‘yilganda *(atlas* va *atlas, fizik va fizik* kabi grafik shakllarga kirganda) esa omograf bo‘la olmaydi. Biroq bunday holatlar tilshunoslikda maxsus nomga ega emas.Omonim leksemarning badiiy asarlardagi o‘rganilishi tilshunoslik va adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Hoshimov O‘. Dunyoning ishlari. Qissa va hikoyalar / –T.: Yangi asr avlodi, 2018.

2. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.Toshkent – 2008.

3.Tursunov U., Muxtorov A., Raxmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent.:O‘zbekiston, 1992.

4. O‘zbek tilining izohli lug’ati.Toshkent – 2022

5.Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili – 2004

6.Jumayeva F. Polisemem leksemalar doirasidagi sinonim va antonim semalar tadqiqi.(Monogarfiya) Toshkent –2019.

ABDULLA QAHHOR HIKOYALARIDA SHAXS NOMLARINING QO‘LLANISHI

Komilova Dildorabonu
Shuhratjon qizi
FarDU xorijiy tillar va
adabiyoti fakulteti
1-bosqich talabasi,
Ilmiy rahbar: M. Qurbonova
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya : ushbu maqolada Abdulla Qahhor hikoyalarida shaxs nomlaring o‘ziga xos ifodasi tahlillar yordamida ko‘rsatib berilgan . Ayrim shaxs nomlariga nima sababdan bu nomlar tanlanganligiga asarlardan misollar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Sotiboldi , bemor , leksik ma’no , Abdug‘ani ,Mastura Aliyeva , Akramjon , muruvvatli , Xoji aka , “ Umra “ safari.

Abdulla Qahhor 1907-yil 17-sentabrda Qo‘qon shahrida tug‘ilgan. O‘zbekiston xalq yozuvchisi (1967). O‘rta Osiyo Davlat unversitetining pedagogika fakultetini tamomlagan (1930). Uning ilk «Oy kuyganda» (1924) hajviy she’ri Norin shilpiq taxallusi ostida «Mushtum» jurnalida bosilgan. Yozuvchi «Boshsiz odam» (1929) hikoyasini e’lon qilgach, umrining oxirigacha nasrda samarali ijod qilgan. Dastlabki hikoyalar to‘plami — «Olam yasharadi» (1935). Shundan so‘ng uning «Hikoyalar» (1935, 1936) to‘plamlari ketma-ket nashr etilgan. Bu davrda u «Sarob» (1935) romanini ham yozgan. «Qo‘shchinor chiroqlari» (1951) romani, «Sinchalak» (1958), «O‘tmishdan ertaklar» (1965), «Muhabbat» (1968) qissalari o‘zbek nasri taraqqiyotiga muhim hissa bo‘lib qo‘shilgan. U o‘zining «Shoxi so‘zana» («Yangi yer», 1949—53), «Og‘riq tishlar» (1954), «Tobutdan tovush» (1962), «Ayajonlarim» (1967) sahna asarlari bilan dramaturg sifatida ham tanilgan. A. Pushkin, L. Tolstoy, N. Gogol, A. Chexov asarlarini o‘zbek tiliga mahorat bilan tarjima qilgan.

Abdulla Qahhor 1968-yil 25-mayda Moskva shahrida vafot etgan. Xamza nomidagi O‘zbekiston Davlat mukofoti (1966) lauriyati. Vafotidan so‘ng «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan mukofotlangan (2000).

Insonlarning xotirasida o‘chmas iz qoldirgan Abdulla Qahhor hikoyalarida ba’zi holatlarda shaxslarning nomlari berilmasligi yoki umumiy nomlar bilan tilga olinishi bu asarlar xalq orasida ommalshishiga katta hissa qo’shadi. Yozuvchi bu yo’l orqali aynan bir insonni emas, jamiyatning salbiy taraflarini ochib bermoqchi bo’ladi.

Misol uchun , Abdulla Qahhorning “Bemor” hikoyasida bemorning ismi berilmaydi va Sotibolding xotini deb nomlanadi. Chunki bu asarda asosiy qahramon bemor emas , Sotibolding turmush o’rtog’i betob bo’lgan vaqtdagi qiyinchiliklari va uning noto’g’ri tushunchalaridir. Hikoya davomida Sotiboldi qanchadan-qancha

mablag’ni keraksiz narsalarga sariflagani kuzatiladi , balki bu pullar bemorni shifoxonaga olib borish uchun sarflansa , ijobiy tarafga o’zgarishi mumkin edi. Sotiboldi so’zining leksik ma’nosiga to’xtalsak, “ Sotib olingan bola , ya’ni yashovchi “ degan ma’noni anglatadi [1]. O’zbek tilida bir maqol mavjud : “Asragan ko’zga cho’p kiradi “ , Abdulla Qahhor bu obrazga aynan Sotiboldi ismini tanlashi shu maqol bilan bog’liq , yoki behuda harajatlargapul sariflashiga urg’u berilgan.

Abdug’ani ismining ma’nosi “Boy va ehtiyojsiz “ degani [1]. Asar davomida o’quvchi Abdug’ani obrazi boy ekanligini va imkoni bo’la turib o’zini ojiz ko’rsatganini anglashi qiyin emas. Yozuvchi Abdug’ani obrazi orqali o’sha davrda jamiyatning yuqori qatlamini ko’rsatib bergan.

Abdulla Qahhorning “ Ming bir jon “ hikoyasida Mirrahimov nomiga duch kelishamiz va ba’zi o’quvchilar familya yordamida gavdalantirilishiga qiziqadi. Buning bir-necha sabablari bo’lishi mumkim. Masalan , hikoyani o’qiyotgan insonning e’tiborini tortish uchun va boshqa sabablar.

Mastura Aliyeva – bu ism arabcha bo’lib, “ Yopiq yuzli , pokiza , ibo-hayoli va berkitilgan “ degan ma’noni beradi[1]. Yozuvchi hikoyada bu obrazga aynan Mastura ismini tanlashi bu ismning sifatlari bilan bo’liq. Asar davomida biz Masturaning qalbi pokligiga, avaylanayotganiga guvoh bo’lamiz.

Akramjon , ya’ni Masturaning 10 yillik turmush ortog’iga to’xtalsak, uning muruvati, sabri , vafosi orqali bu ismga munosib ekanligini anglaymiz. Abdulla Qahhor bu obraz sifatlari va ism ma’nosini uyg’unlashtirish orqali mohir yozuvchi ekanligini yana bir bor isbotlaydi.

Xoji aka – bu obrazga ikki xil yondashish mumkin . Birinchisi , ismi Xojiakbar bo’lib , nutqimizda qulay bo’lishi uchun qisqartirib murojaat qilinishi mumkin (bu odat o’zbek xalqida keng tarqalgan) . ikkinchisi, sifat ma’nosida ham olishimiz mumkin. Chunki bizning xalqda Yoshi ulug’ insonlarga va “ Umra” safariga borganlarga Xoji aka deb murojaat qilinilishi kuzatiladi.Mening fikrimcha , ikkinchi g’oya asar mazmuniga yaqinroq, chunki Xoji akaning gazeta o’qishi va hikoya so’nggida vafot etishi mos keladi.

Xulosa qiladigan bo‘lsak , Abdulla qahhor hikoyalarida umumiylikdan va mavhumlikdan foydalanishi insonlarni hafa qilmaslik va bir obraz orqali bir jamiyat yoki minglab insonlarga ta’rif bergani uchun bo‘lsa kerak. Abdulla Qahhor hikoyalarini o‘quvchi insonlar hikoyaning ana shu hislatini yoqtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. https://ismlar.com).

O‘TKIR HOSHIMOVNING “IKKI ESHIK ORASI” ASARIDA IBORALARNING QO’LLANISHI

Abdullahoshimova Shohsanamxon Hamdambek qizi

FarDU xorijiy tillar va adabiyoti fakulteti
1-bosqich talabasi,
Ilmiy rahbar:
M. Qurbonova filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: maqolada o‘zbek xalq yozuvchisi O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” asarida uchragan ayrim iboralar haqida so‘z boradi. Yozuvchi bir qancha o’rinlarda qahramonning kollektivdagi, ko’cha-ko’ydagi yurish turishlarini va inson tana a’zolari bilan bog’liq bo’lgan iboralarni qo’llash mahorati va ularni o’zbek tilshunosligida tutgan o’rni keltirilgan.

Kalit so’zlar: turg’un birikma, O’tkir Hoshimov, Muzaffar, Kimsan, Shavkat Qudratovich , osmon qo’lingda bo’lsa tashlab yubor, qulog’ingni qoqib qo’lingga beradigan, o’z kindigini o’zi kesgan, qo’yday yuvosh.

O‘tkir Hoshimov ijodida «Ikki eshik orasi» romani alohida ahamiyatga ega bo‘ldi. Unda adib qariyb qirq yillik davrni o‘z ichiga olgan va bir qator chigal hamda

murakkab taqdirlar misolida o‘z xalqining tarixiy qismatini mahorat bilan umumlashtirib berdi. Shu tufayli ham O‘.Hoshimov romani 1986-yilda Hamza nomidagi Respublika Davlat mukofotiga sazovor bo‘ldi. O‘tkir Hoshimov hikoya janrida ham unumli ijod qilgan. Xususan, uning «Muhabbat», «Dehqonning bir kuni», «Urushning so‘nggi qurboni», «O‘zbek ishi» kabi asarlari o‘zbek hikoyachiligi rivojiga salmoqli hissa bo‘lib qo‘shildi. Uning «Qalbning oppoq daftari», «Muqaddas qasamni buzganlar», «Avlodlarga nima deymiz», «Mantiq qani?», «Davlat siri» kabi maqolalari esa so‘nggi yillar o‘zbek publitsistikasining yutuqlaridan biri bo‘ldi. O‘tkir Hoshimov mohir hikoyanavis, qissanavis, romannavis va publitsistgina emas, dramaturg sifatida ham zamonaviy adabiyot rivojiga ta’sir ko‘rsatdi. Uning «Hazon bo‘lgan bahor», «To‘ylar muborak», «Vijdon dorisi», «Inson sadoqati», «Qatag‘on» drama va komediyalari Respublika teatrlari sahnalaridan munosib o‘rin egallagan. «Daftar hoshiyasidagi bitiklar» (2001) kitobi ijtimoiy-ma’naviy hayotda muayyan iz qoldirgan. O‘tkir Hoshimov tarjimon sifatida O. Berggolts, S. Sveyg, Mustay Karim, V. Shukshin asarlarini o‘zbek tiliga ag‘dargan. Uning eng yaxshi va sara asarlari rus va boshqa tillarga tarjima etilgan. Adibning jami nashr etilgan asarlari ellikdan ortiq bo‘lib, ularning umumiy tiraji qariyb ikki milliondan oshadi. O‘. Hoshimovga samarali ijodiy mehnati uchun 1991 yili «O‘zbekiston xalq yozuvchisi» faxriy unvoni berilgan. «Mehnat shuhrati» (1996), «Buyuk xizmatlari uchun» (2001) ordenlari bilan mukofotlangan.[1]

Ma’lumki, holatni obrazli tasvirlashda ,uni kitobxon ko’z o’ngiga keltirib xis qilishi uchun iboralardan foydalanadi. Iboralar inson hayotida uchrashi mumkin bo’lgan turli xil hodisa va hayotiy tajriba asosida xalq xulosalarininng o’ziga xos obrazli ko’rinishidir.Shuningdek,ibora tilda mavjud bo’lgan ,bir butun holda qabul qilinadigan, so’zma-so’z tarjima qilinganda ma’nosi o’zgacha tushuniladign, odatda ko’chma ma’no bildirish orqali yangi ma’no hosil qiladigan turg’un birikmadir.

O’tkir Hoshimovning har bir asarlarida o’ziga xos iboralar va sirli musiqiy ohanglar bor .Shuningdek, u asar yaratish jarayonida iboralardan juda ko’p foydalangan. Masalan, “Ikki eshik orasi” asarida Muzaffarning Shavkat Qudratovichga hayolida aytmoqchi bo’lgan gapi : **Osmon qo’lingda bo’lsa tashlab**

yubor! so’zidir.[8-bet]Bu ibora o’z zamirida kibrga berilgan, mamnam insonlarga nisbatan ishlatiladi.

—E,bor-e! -u shiddat bilan burildi.-Har kuni o’n martadan **qulog’ingni qoqib qo’lingga beradigan** xotining bo’lmasa, yo’lingga termulib turgan bolalarining bo’lmasa,-gapni kim qo’yibdi senga![10-bet].Bu gapda qulog’ini qoqib qo’liga beradigan iborasini ko’rishimiz mumkin va buning ma’nosi keragidan ortiq tanbeh berish degan ma’noni bildiradi.

Shomurodning fe’li cholimga o’xshaydi.Cholim ham **o’z kindigini o’zi kesgan** xilidan edi. [41-bet] Ushbu gapdagi iboraning ma’nosi o’ziga pishshiq, ushlagan joyini qo’yib yubomaydigan degan ma’noni ifodalaydi.Shuningdek, yuqorida aytilgan iboralar va **ichagingni salla qilib ketamiz** iborasi bo’rttirib va inson tana a’zolari bilan bog’liq bo’lgan turg’un birikma hisoblanadi.

Yozuvchi odatda voqealikni obrazli tasvirlash va iboralar bilan kifoyalanib qolmaydilar. Balki, asar qahramonlarining tabiati,ruhiy holati hayot tarziga moslab o’zgartiriladi va qayta ishlanadi.Yozuvchi asar qahramonini xarakter-xususiyatlarini ochib berish uchun iboralardan foydalanadi .Masalan: **Qo’ydek yuvosh** Kimsan akamning jahli shunaqa yomonligini bilmagan ekanman![87-bet]

Misollardan ko’rinib turibdiki,”Ikki eshik orasi “ asarida eng ko’p ibora qo’llangan va bu yozuvchining o’ziga xos bir mahorati asosida yuzagan kelgan.

Xulosa qilib aytganda, “Ikki eshik orasi” asaridagi har bir holat insonni o’ylantirib qo’yadi va so’z qudratini manashu asarda yaqqol ko’rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. https://tafakkur.net/otkir-hoshimov.haqida

2.’’O’tkir hoshimov asarida qo’llangan barqaror birikmalarning lingvopedik tahlili”. Jumag’ulomova Xusniya Maxmarosul qizi, 2023.

3.O’tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” asari.

REKLAMA MATNLARIDA IMLOVIY XATOLAR VA ULARNI BARTARAF QILISH

Mo‘minova Nigora Shuhratjon qizi
Farg‘ona davlat universiteti
xorijiy tillar va adabiyoti fakulteti
1-bosqich talabasi,
Ilmiy rahbar:
M. Qurbonova filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada reklama matnlarida uchraydigan imloviy xatolar va ularning salbiy oqibatlari tahlil qilinadi. Xususan, reklama jarayonida yuz beradigan imlo, grammatik va uslubiy xatolar misollar orqali ko`rsatib berilgan. Shuningdek, ushbu xatolarning brend uslubiga, mijozlarning ishonchiga hamda mahsulot sotuviga ta`siri yortib berilgan. Maqolada reklama matnlarini savodli yozish va xatolardan xalos bo`lishning samarali yo`llari – muharrirlik xizmatidan foydalanish, kompyuter dasturlarini ishga solish tavsiya qilinadi. Tadqiqot natijasi shuni ko`rsatadiki, reklama matnining savodli yozilishi brend muvaffaqiyatning asosiy omilidir.

Kalit so‘zlar: reklama, matn, imloviy xato, grammatik xato, uslubiy xato, brend imiji, mijoz ishonchi, savodli yozish, reklama samaradorligi, xatolarni bartaraf etish, texnik xatolar, etik xatolar.

Bugungi kunda reklama inson hayotining ajralmas qismini egallagan. Har bir mahsulot, g‘oya yoki xizmat aynan reklama orqali ommaga taqdim etiladi. Reklamaning asosiy vazifasi –iste`molchiga ta`sir ko`rsatish, mahsulotni tanitish va unga nisbatan talabni oshirish. Lekin, ko`p hollarda reklama matnlarida imloviy va grammatik xatolarga yo`l qo`yiladi. Bu holat esa reklama samaradorligini pasaytirib, iste`molchining ishonchini yo`qotadi. Shuning uchun reklama matnlariga savodli yozish masalasi talab etiladi.

Reklama matnlarida uchraydigan xatolar turlicha bo`ladi. Misol uchun, imloviy xatolar – so`zlarning noto`g`ri yozilishi, harflar tushirib qoldirilishi yoki

o`rnini almashtirib yozish. Bu holat reklama matnlarida eng ko`zga tashlanadigan xatolardir. Masalan, xalqaro brend nomi **Clear Men** soch yuvish shamponi **Claer Men** tarzida reklama qilinsa, iste`molchi bu mahsulotni soxta deb o`ylashi mumkin. Natijada, asl mahsulotning obro`siga putur yetadi va omma orasida ham ishonchning yo`qolishiga sabab bo`ladi.

Bundan tashqari, reklama matnlarida tinish belgilari noto`g`ri qo`yilishi yoki umuman qo`yilmasligi ham uchraydi. Bunday hollarda jumla mazmuni chalkashib, reklama o`quvchiga aniq ta`sir ko`rsata olmaydi. Masalan, bir peshlavhada **Telefon tamirlash** deb yozib qo`yilgan . Lekin, bu so`z **Telefon ta`mirlash** tarzida yozilishi kerak. Birgina **apostrof** (` ) tushirib qoldirilishi so`zning ma`nosini buzgan. Shu bilan birga, reklama matnlarida o` harfi o`rniga o yoki u harfini qo`llash ham tez-tez uchraydi. Misol uchun, **Xizmat ko`rsatish** so`zi o`rniga **Xizmat kursatish** kabi holatlar ham reklama matnlarida eng ko`p uchraydigan xatolardan biridir. Bunday xatoliklar mahsulotga bo`lgan ishonchni so`ndiradi hamda iste`molchilarda salbiy fikrlar paydo bo`lishiga sabachi bo`ladi.
Reklama matnlaridagi xatolarning oldin olish uchun bir qator choralar ko`rish lozim. Avvalo, reklama matnlarini yozishda professional muharrir yoki filolog bilan maslahatlashish kerak. Matnni qayta – qayta ko`rib chiqish , imlo qoidalariga amal qilinishini nazorat qilish hamda reklama oldidan dasturlaridan foydalanish juda muhimdir. Negaki toza, savodli va ijodiy reklama brendning qadr-qimmatini oshiradi. Shu bilan birga, nafaqat reklama matnlari bilan shug`ullanuvchi xodimlar, balki barcha xodimlar imlo qoidalarini bilishi lozim. Ular uchun imlo va uslub bo`yicha treninglar o`tkazish lozim. Ba`zan reklamalarda madaniy xatoliklarga ham yo`l qo`yiladi. Masalan, milliy taom haqida reklama qilinayotganida, uni boshqa davlat taomlariga qiyoslash kabi holatlarda ikki davlat milliy taomini taqqoslash holatlari ham uchrab turadi. Shuningdek, ba`zi reklamalarda **kredit xizmatini foizsiz** deb e`lon qilinsa, ammo yashirin to`lovlar bo`lsa, bu ham iste`molchini chalg`ituvchi hamda ishonchini so`ndiruvchi etik xatolardan biridir.

Soxta reklama va taqlid mahsulotlarning asl ko`rinishi – brend nomini atayin o`zgartirishdir. Masalan, **Polene** sumkasi o`rniga **Palene** tarzida yozib

chiqarilgan mahsulotni olaylik. Bunday kichik farq xaridorni adashtirishi mumkin, ya`ni u mahsulotni asl deb o`ylab sotib oladi. Biroq uning sifatsiz ekanligini bilgach, nafaqat mahsulotga , balki asl brendga bo`lgan ishonch ham so`nadi. Ba`zi reklamalarda mahsulotning foydasi haddan ziyod oshirib ko`rsatiladi. Masalan, **oddiy kremni bir haftada yuzdagi tirishlarni yo`qotadi** deb reklama qilish, albatta, noto`g`ri. Natijada, mijoz ishonchi yo`qoladi va bu mahsulotga bo`lgan salbiy fikrlar atrofga tarqala boshlaydi.

Reklama matnlarida uchraydigan yana bir xatoliklardan biri- texnik xatolar. Ranglarning uyg`un bo`lmasligi, shriftning juda kichkina bo`lishi yoki reklamaning noto`g`ri joylashtirilishi ham muammodir. Masalan, yo`l bo`yiga o`rnatilgan bannerning matni juda kichkina shriftda yozilgan bo`lsa , haydochilar uni o`qishga ulgurmaydi, balki bu holat yoshi ulug` insonlarni ham qiynab qo`yadi .

Xulosa qilib aytganda, reklama matnlaridagi xatoliklar katta ko`rinmasa ham, iste`molchilarda salbiy taassurot uyg`otadi. Har qanday xato reklama beruvchining obro`siga putur yetkazadi va mahsulotning bozordagi mavqeini susaytiradi. Shuning uchun reklama matnini savodli yozish , ularni tahrir qilish va mutaxassislarga tekshirish uchun berish lozim. Faqatgina savodli, aniq reklama orqali iste`molchining ishonchini qozonish va muvaffaqiyatga erishish mumkin. Zero, so`zning ko‘rki – to`gri yozishda.

O‘TKIR HOSHIMOVNING “IKKI ESHIK ORASI” ASARIDAGI JOY NOMLARINING QO’LLANILISHI

Bomatova Setorabonu Ilhomjon qizi

FarDU xorijiy tillar va adabiyoti fakulteti 1-bosqich talabasi,

Ilmiy rahbar:

M. Qurbonova filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: ushbu maqolada O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romanidagi joy nomlarining qo’llanilishi, izohi, ma’nolarini tahlil qilib beradi. Asardagi ba’zi joy nomlari toponimikalari to’la to’kis izohlab berilgan.

Kalit so’zlar: Joy nomi, toponimika, toponimlar, oykonimlar, pafo.

O‘tkir Hoshimov O‘zbekiston xalq yozuvchisi va jamoat arbobidir. U qariyb 40 yil o‘zining publitsistik maqolalari, hikoya, qissa va romanlari bilan adadbiyotimiz taraqqiyotiga hissa qo‘shgan. O’tkir Hoshimovga samarali ijodiy mehnati uchun 1991-yil “O‘zbekiston xalq yozuvchisi” faxriy unvoni berilgan. Adib o’zini tarix varaqalariga muhrlaydigan asarlar yaratdi. Shunday serjilo asarlaridan biri – “Ikki eshik orasi” romani. Romanda insonlar taqdiri va umrining murakkabligi mahorat bilan tasvirlangan. Adib, avvalo, tinchlikka rahna solgan urushni tilga oladi. Urush sababli qanchadan-qancha oilalarning qalbi jarohatlanganligi, ko’z yoshlarning daryo bo’lgani, taqdirlarni chalkash qilib yuborgani romanning umuminsoniy pafosini tashkil etadi. Bu maqolamiz shu asradagi joy nomlarining ishlatilishi haqida ma’lumot beradi. Avvalaambor “joy nomi” tushunchasiga to’xtalsak. Joy nomi – geografik obyektning nomini anglatib o’ziga xosligini va nomlanish sababini tushuntirib beradi va bu fanda “toponimika” deb ham yuritiladi. Endi “Ikki eshik orasi” asaridagi toponimikalarni ko’rib chiqamiz. Asarda insonlar taqdiri va inson umrining murakkabligini mahorat bilan tasvirlangan. Adib, birinchi navbatda, tinchlikka rahna solgan urushni tilga oladi. Ayniqsa, urush voqeligining har bir ota-ona qalbini jarohatlagani, ko‘ngillariga ozor yetkazgani romanning umuminsoniy pafosini tashkil etadi. Adib qalamga olgan obrazlari oddiy odamlarning fazilatlari – mardligi, matonati, vatanparvarligi va sabr-bardoshi haqida so‘zlaydi. Tajribali yozuvchi roman hodisalarini teran o‘rgangani uchun har bir epizod o‘quvchini qalbiga jiddiy ta’sir qiladi. Asarda tasvirlangan hayot manzaralari, insonlararo munosabatlar shuningdek, yozuvchining o‘ziga xos badiiy uslubi juda tabiiy hamda samimiyligi bilan ajralib turadi. Yetti qism, qirq yetti bobdan tarkib topgan roman kompozitsion qurilishi jihatidan ham o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Undagi voqea-hodisalar

bayonida qatnashgan to‘qqizta personaj hikoyalarini adib bir-biriga ustalik bilan bog‘lagan.

„Ikki eshik orasi“ romanidagi Orif oqsoqol, Husan Duma, Komil tabib kabi obrazlarni yoritib bergan. Ayniqsa, Orif oqsoqol obrazi romanga ko‘rk bag‘ishlaydi. Uning insonparvarligi, odamlar orasida qozongan obro‘-e’tibori, eng og‘ir damlarda qiyinchiliklarni yengib o‘tishga kuch topishi bilan o‘quvchi xotirasiga muhrlanadi. U donishmand, tajribali, hayotning achchiq-chuchugini tatib ko‘rgan o‘zbek qariyalariga o‘xshab har bir ishda tashabbuskorlikni o‘z qo‘liga oladi. Shu bilan birga asarda Robiya ismli ayol qahramon ham mavjud.

“Ikki eshik orasi” asaridagi joy nomlarini tahlil qilar ekanmiz, asar davomida uchraydigan toponimlar obyektlarning turiga qarab bir qancha guruhlarga bo’linishini aytib o’tamiz. Bularning eng ko’p ulushini aholi maskanlari nomlari – oykonimlar tashkil etadi. Asardan bu turdagi joy nomlariga misollar keltirib o’tamiz. Adib **Toshkent** haqida: “Toshkentda nima ko’p - qurilish ko’p”- deganidan Toshkentning o’sha paytda rivojlanayotganini, yangi - yangi binolarning birin ketin qad ko’tarib borayotganini bilib olishimiz mumkin. Toshkent atoqli ot hisoblanib, uning kelib chiqish atamasiga nazar tashlaydigan bo’lsak, “tosh” (tosh) va “kent” (shahar, posyolka) so’zlaridan kelib chiqib, “toshloq shahar” degan ma’noni anglatadi. Bundan tashqari, asarning yana bir o’rnida “Qoraqamish” dahasi haqida yozilgan: “Ammo yaqinda “Qoraqamish dahasidagi bitta uyning zinalari o’zidan – o’zi bosib tushdi.” Bunda o’sha davrdagi daha hisoblangan Qoraqamishdagi uylar usta boshliqlarning e’tiborsizligi va mansabparastligi tufayli qulaganiga urg’u berilgan. **“Qoraqamish”** atoqli qo’shma ot hisoblanib, “qora” (sifat) hamda “qamish” (ot)larning birikuvidan tashkil topgan. Yamna bir toponimika – **No’g’ayqo’rg’on.** Asarda u haqida shunday yozilgan: “ Qora ammamniki rosa uzoq. No’g’ayqo’rg’on degan joyda.” No’g’ayqo’rg’on - Robiya va Kimsanning yoshligi o’tgan joy. Imlosi va grammatikasiga keladigan bo’lsak, atoqli joy nomi hisoblanib, “no’g’ay” (sifat) etnonim, millat va etnik guruh hamda “qo’rg’on” (ot) kuchli devor bilan o’ralgan joy so’zlarining birlashishidan hosil

bo’lgan. Adib nafaqat insonlar istiqomat qiladigan shaharlar, qishloqlar balki ular tijorat bilan shug’ullanadigan, savdo-sotiq qiladigan – bozor nomlaridan ham foydalangan. Misol uchun romanning bir qismida: “Dadamning aytishiga qaraganda ilhom choyxonachi bu bedanani **Xastimom** bozoridan bir gunajinning puliga sotib olgan ekan.” Xastimom bozorga atab qo’yilgan nom bo’lganligi uchun atoqli joy nomi hisoblanadi.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, O’tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romani orqali joy nomlari haqida bir qancha ma’lumotlarga ega bo’lamiz. Ularni tahlil qilish davomida esa joy nomlari toponimlari haqida bilimlarimizni kengaytiramiz.

ABDULLA QODIRIY “O‘TKAN KUNLAR” ROMANIDA SHAXS NOMLARINING QO‘LLANILISHI.

Umida Usmonbekova
Farg‘ona davlat universiteti
Ingliz tili va adabiyoti fakulteti
Xorijiy til va adabiyoti: lngliz tili yo’nalishi 1-bosqich talabasi.
Ilmiy rahbar: M.Qurbonova
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abdulla Qodiriyning serjilo adabiyotimiz durdonalaridan biri “O’tkan kunlar” romanida shaxs nomlarining qo’llanishi haqida fikr bayon etiladi.

Kalit so’zlar: Moziyg’a, eng kirlik, xayrlik, Yusufbek hoji, O’zbekoyim, Oftoboyim, Kumush.

Kirish.

Insonlardagi go’zallik-bu yuz, yuzdagi go’zallik esa ko’zdir. Ammo insonni inson qilgan bu uning tilidan chiqadigan so’zdir (Jaloliddin Rumiy). Yozuvchi tili va ifoda usuli, tilning eng chiroyli,o’tkir va ixcham ifoda vositalarini tanlab olish va ularni ustalik bilan adabiy tilga olib kirish,ohorli jumlalar tuzish,voqea-hodisalarning eng xarakterli tafsillarini topib tasvirlash uning mahoratini ko’rsatadi. Mana shunday mahorat egasi Abdulla Qodiriydir.

Adabiyot tahlili va Metodologiya

Zabardast va ma’rifatparvar ijodkorimiz bo’lgan Abdulla Qodiriy XX asrning ko’zga ko’ringan,asarlari barchaning qalbidan birdek chuqur o’rin egallagan ma’rifatli insondir. U umri davomida halol,rostgo’y inson bo’ldi,hattoki u o’z asari qahramonlarini ham shunday bo’lishga da’vat etgan. Xususan, uning “O’tkan kunlar” romani qahramonlariga to’xtaladigan bo’lsak, asarda har bir shaxs o’ziga yarasha ma’suliyatli va muhim rol o’ynaydi. Shu qatorda, adib roman qahramonlari orqali jamiyatdagi har turli shaxslarni yoritib bergan. Nafaqat ularning xatti-harakatida,balki ismlarida ham ularning fe’l-atvorlari aks etadi. Jumladan, Oftoboyim. “Yuzidan muloyimlik,eriga itoat,to’g’rilik ma’nolari tomib turg’an bu xotin qutidorning rafiqasi- Oftoboyim”. Quyosh o’zidan nur taratadi, yer yuziga va insonlar qalbiga iliqlik bag’ishlaydi. Qutidor xonadonida ham pokizalik va iffat nurining manbayi aynan Oftoboyim. Kumushbibi. Nega Tillabibi yoki Oltinbibi emas,aynan Kumush.

Oy Quyosh nurini qaytargani singari, Oftoboyim tarbiyasida ulg’aygan Kumush ham go’yoki uning jilosini o’zida aks ettirardi. Xulqi go’zal,qalbi oydek oppoq,kumushdek toza bo’lganidan unga Kumushdan o’zga ism loyiq emas. Shu orada e’tiborimizni yana bir yetakchi qahramon Yusufbek hojiga qaratsak. Marhum ustoz shoir Abdulla Oripov: “O’tkan kunlar” ning bosh qahramoni Kumush va Otabek emas,Yusufbek hoji. Agar asarda ana shunday mushtasham obraz bo’lmaganida roman “Ming bir kecha” hikoyalariga o’xshab qolardi”,-degan ekanlar. Demak, Abdulla Qodiriy Yusufbek hoji timsolida millatning birdamligi, Vatannining yaxlitligi uchun kurashishni hayotning ma’nosi deb bilgan,qarindosh-urug’chilik,tanish-bilishchilik qilib o’zaro nizolashib yurgan maydakashlarni katta ishlarga undab, agar vaziyat shu holda davom etsa, millatning xarob bo’lishini,yurt

tuprog’i bosqinchilar oyog’i ostida xor bo’lishini basharot qilgan buyuk siymoni tasvirlagan ekan. Haqiqatan,Yusufbek hoji obrazini diqqat bilan o’rganaversak, romanning zalvori yuksalib boraveradi. Aynan uning fidoyiligi va tadbirli inson bo’lgani uchun yozuvchi unga Yusuf ismini loyiq ko’rgandir.

Asosiy qahramonlardan biri,O’zbekoyim. “O’zbekoyim ellik besh yoshlar chamaliq, chala-dumbul tabiatlik bir xotin bo’lsa ham, eriga o’tkirligi bilan mashhur edi.[5] Barchamizga ma’lumki, ayollar,onalar ilgari farzandini yurtiga, millatiga foydasi tegadigan ilmli inson bo’lib yetishishlari uchun kecha-kunduz harakat qilgan bo’lsalar,keyinchalik esa, farzandini qaysi badavlat xonadonga uzatish,qo’shnilar-u mahalla ancha vaqt tildan qo’ymay bir-birlariga so’zlab yurishlari uchun sandiqni kishi ustiga chiqib yopadigan darajada sep yig’ish taraddudida erta-kech tinim bilmay qolishdi. Albatta “odamlar nima deydi” degan ibora ham bizga begona emas. “To’y to’ydek bo’lsin.Mahallada duv-duv gap bo’lsin,deyman-da” (.”Mahallada duv-duv gap” filmi“) degan xalq orasida hali ham mashhur so’z fikrimizning yorqin dalilidir. Chunki o’sha vaqtda ham ovoza bo’ladigan to’y-u tomoshalar yurtimiz ayollari uchun bitmas-tuganmas obro’-e’tibor vazifasini bajarar edi. Adib aynan shu kamchiliklarimizga ham ko’zgu tutgan.Umuman olganda, yozuvchi O’zbekoyimga haqiqiy o’zbek ayollariga xos xislatlarni joylagan.

Natija va muhokama.

Bundan tashqari, Abdulla Qodiriy “O’tkan kunlar” asarini ham shunday boshlagan: ”Moziyg’a qaytib ish ko’rish xayrlik,deydilar. Shunga ko’ra mavzuni moziyda,yaqin o’tkan kunlardan,tariximizning eng kirlik,qora kunlari bo’lg’an “xon zamonlari”dan belguladim”. Tarixiy-biografik romanlarda zamon va makon chegarali tanlangan tarixiy shaxs-qahramon hayoti solnomasiga ko’p jihatdan muvofiq keladi. Abdulla Qodiriy o’zining kamtarona ta’biri bilan “havas”lanib roman yozishga kirishar ekan, moziyga nazar tashlaydi. Undagi siyosiy jarayonlar, xalqning ahvoli va erksizlikdek og’ir musibatning kelish arafasini inobatga olish bilan birgalikda mana shunday qora kunlarga sababchi bo’lgan jamiyat ichidagi qusur va kamchiliklar, keraksiz odatlar,ilmsizlik botqog’i kabi holatlar ham e’tiborsiz qolmaydi.

Xulosa

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, asar romantik va tarixiy jarayonni o'zida birlashtirib juda go'zal badiiyatni yaratgan. Shuning uchun bo'lsa kerak, asarni bir bor o'qigan kitobxon uni qayta-qayta o'qishga ehtiyoj sezaveradi. "O'tkan kunlar" o'zbek romanchiligining bebaho boyligidir.

Adabiyotlar ro'yxati:

1.Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar" romanida obrazlar tahlili. Tulenova Farida.

2.Damin Jumaqul,jurnalist.

3.Abdulla Qodiriy romanlarida tarixiy shaxslarning o'ziga xos o'rni va ahamiyati. Gulnoza Rayhonova.

4.https://hikmatlar.uz

5.www.ziyouz.com

O‘ZBEK TILINING MILLIY MADANIYATIMIZDA TUTGAN O‘RNI

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Filologiya fakulteti talabasi Po‘latova Feruza Suyunboy qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilining milliy madaniyatni shakllantirishdagi o‘rni, uning tarixiy ildizlari, badiiy va ijtimoiy hayotdagi ahamiyati keng yoritilgan. Muallif o‘zbek tilining xalq ruhiyati va milliy tafakkurini ifodalovchi asosiy vosita sifatidagi rolini tahlil qiladi. Shuningdek, maqolada mustaqillik yillarida til siyosatining rivoji va o‘zbek tilining zamonaviy texnologiyalar sohasida tutgan o‘rni haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, madaniyat, milliy qadriyat, tarixiy meros, davlat tili, til siyosati, ma’naviyat, milliy o‘zlik.

Til — bu insoniyatning eng ulug‘ ixtirosi, xalqning ma’naviy boyligi va millatni birlashtiruvchi kuchidir[1]. Har bir xalqning tili — uning tarixi, ruhiy olami va madaniyatining ifodasidir. Shu ma’noda, o‘zbek tili xalqimizning ko‘p asrlik tarixiy

xotirasini, urf-odatlari, qadriyatlari va tafakkur tarzini o‘zida mujassam etgan bebaho merosdir[2].Til milliy madaniyatni shakllantiradi, uni avloddan avlodga yetkazadi va mustahkamlaydi. Agar tilda xalqning o‘tmishi, dardi va orzusi yashasa, u tilda millatning ruhi ham yashaydi. O‘zbek tili ana shunday ruhni, milliy o‘zlikni, xalqona hayot tarzini ifoda etuvchi muhim vositadir[3]. Bugungi globallashuv sharoitida esa bu tildagi boy ma’naviy qatlamni asrash va rivojlantirish har birimizning burchimizdir.

O‘zbek tilining tarixiy ildizlari.O‘zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, qadimdan Markaziy Osiyo xalqlari o‘rtasida aloqa vositasi bo‘lib xizmat qilgan. Tilimizning ildizlari qadimgi turkiy yodgorliklarga, xususan “Orxon-Enasoy bitiklari” davriga borib taqaladi. Shu ildizlardan boshlab o‘zbek tili shakllanib, Qoraxoniylar, Temuriylar davrida davlat va ilm-fan tili sifatida rivoj topgan.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy o‘zining “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida o‘zbek tilining boy ifoda imkoniyatlarini ilmiy asosda isbotlab berdi. U fors tiliga nisbatan o‘zbek tilining badiiy qudrati kam emasligini ta’kidladi. Navoiydan keyin ham Bobur, Mashrab, Ogahiy, Nodira kabi ijodkorlar bu tilning xalq tili bilan bog‘liq badiiy jozibasini yanada yuksaltirdilar. Shunday qilib, o‘zbek tili nafaqat xalq tili, balki adabiy va ilmiy til sifatida mustahkam o‘rin oldi.

O‘zbek tili — milliy madaniyatimizning asosiy ko‘zgusi.Til milliy madaniyatning yuragi sanaladi. O‘zbek xalqining og‘zaki ijodi — ertaklar, dostonlar, maqollar, qo‘shiqlar — barchasi til orqali yashab kelmoqda. Bu asarlar xalqning hayot falsafasini, orzu-intilishlarini, axloqiy qadriyatlarini ifoda etadi. Masalan, “Til bilgan – el biladi” yoki “Til – millat ko‘zgusi” kabi maqollar xalqning tildan bo‘lgan chuqur hurmatini ko‘rsatadi.Til nafaqat madaniyat mahsuli, balki uni yaratuvchi vositadir. O‘zbek tili orqali xalqimiz o‘z tarixini yozdi, qo‘shiqlar kuyladi, madaniyatini asrab keldi.Mustaqillik yillarida tilimizning nufuzi yanada oshdi — u davlat tili maqomiga ega bo‘ldi, ta’lim, fan, adabiyot va san’at sohalarida keng qo‘llanmoqda. Bugun o‘zbek tilida minglab badiiy, ilmiy, texnik, huquqiy asarlar yaratilmoqda. Har bir sohada o‘zbekcha terminologiya shakllanmoqda. Bu esa milliy tafakkurning boyishi va madaniyatning yuksalishiga xizmat qilmoqda.

Zamonaviy davrda o‘zbek tilining ahamiyati. Hozirgi davrda til faqat aloqa vositasi emas, balki milliy g‘urur, o‘zlikni anglash mezonidir. O‘zbekiston Respublikasida “Davlat tili to‘g‘risida”gi Qonun va Prezident qarorlari asosida o‘zbek tilining mavqeini mustahkamlash bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Oliy ta’lim muassasalarida o‘zbek tili va adabiyotini chuqur o‘qitish, ilmiy terminologiyani boyitish, davlat idoralarida hujjatlarni o‘zbek tilida yuritish — bular tilimizni zamonaviy davr talablariga moslashtirish yo‘lidagi muhim qadamlardir.Shuningdek, raqamli texnologiyalar davrida o‘zbek tili internet, dasturlash, sun’iy intellekt tizimlarida ham keng o‘rin egallamoqda. YouTube, Wikipedia, onlayn lug‘atlar, mobil ilovalar orqali o‘zbek tili xalqaro miqyosda ham ommalashmoqda. Bu jarayon shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tili nafaqat o‘tgan asrlarning merosi, balki bugunning va kelajakning ham tili sifatida yashamoqda. Uni asrab-avaylash, toza va ifodali ishlatish esa bizning milliy madaniyatimizni saqlash demakdir. O‘zbek tili — xalqimizning yuragi, millatning iftixori va madaniyatining asosi. U tariximiz, adabiyotimiz, san’atimiz va kundalik hayotimizda chuqur ildiz otgan. Har bir avlod bu tilda fikrlaydi, orzu qiladi va yaratuvchanlikka intiladi. Tilni sevish — bu o‘zligini sevish, uni boyitish esa madaniyatni boyitishdir. Shuning uchun o‘zbek tilining davlat, ilm-fan va xalqaro miqyosdagi mavqeini oshirish har birimizning ma’naviy burchimizdir. Tilni e’zozlagan millat — o‘zligini yo‘qotmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Shavkat Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.

2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: Adolat, 2023.

3. Navoiy A. Muhokamat ul-lug‘atayn. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1991.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-sonli farmoni.

5. Xudoyberganova D. Til va madaniyat: o‘zaro munosabatlar. – Toshkent: Fan, 2020.

6. Qodirov M. O‘zbek tilining jamiyatdagi o‘rni va istiqbollari. – “Filologiya masalalari” jurnali, 2022, №3.

O‘ZBEK KONTAMINATSION ISMLARI TARKIBIDAGI APOTROPEIK KOMPONENTLAR

Allamuratova Xosiyat,
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: allamuratovax@tersu.uz
+998 919034992

Annotatasiya. Maqolada o‘zbek antroponimikasining katta qismini tashkil qiluvchi qo‘shma (kontaminatsion) ismlar tarkibida apotropeik (bolani yovuz kuchlardan, bevaqt o‘limdan, kasalliklardan, insu jinslar, nazar-suqdan himoya qilishni anlatuvchi) ma’no ifodalovchi komponentlar va ularning semantik xususiyatlari, ularning etnografik-lingvokultrologik ma’nolari va xalq dunyoqarashida tutgan o‘rni tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqotda qo‘shma va sodda ismlar tarkibida apotropeik komponentlar diniy, ijtimoiy va madaniy omillarning shakllanishidagi roli yoritiladi.

Kalit so‘zlar: antroponim, kontaminatsion nomlar, apotropeya, komponentlar semantik tahlili, ekstralingvistik tahlil.

Annotation. The article analyzes apotropaic components and their semantic features within compound (contaminated) names, which constitute a significant part of Uzbek anthroponymy. These components convey meanings related to the protection of children from evil forces, untimely death, illnesses, the influence of the opposite sex, and the evil eye, reflecting their ethnographic and linguistic-cultural significance and their role in popular worldview. The study also highlights the role of apotropaic elements in compound and simple names in the formation of religious, social, and cultural factors.

Keywords: anthroponym, contaminative names, apotropaic, semantic analysis of components, extralinguistic analysis.

Аннотация. В статье анализируются апотропейные компоненты и их семантические особенности в составе сложных (контаминационных) имен,

которые составляют значительную часть узбекской антропонимики. Эти компоненты выражают значение защиты детей от злых сил, преждевременной смерти, болезней, воздействия противоположного пола и сглаза, отражая их этнографическое и лингвокультурное значение, а также место в народной картине мира. В исследовании также освещается роль апотропейных элементов в составе сложных и простых имен в формировании религиозных, социальных и культурных факторов.

Ключевые слова: антропоним, контаминационные имена, апотропея, семантический анализ компонентов, экстралингвистический анализ.

Har qanday tilning antroponimik tizimini bilish, odamlarning o‘z-o‘zini anglashini ochib berish, ma’lum bir millat yoki mintaqaga tegishli odamlarning psixologiyasi va fe’l-atvorini tushunish uchun asosiy materialdir. Antroponim murakkab xususiyatga ega bo‘lganligi sababli, bu davrning madaniy va ijtimoiy kontekstiga bog‘liq bo‘lib, bu ayniqsa jamiyat rivojlanishining burilish davrlarida seziladi, bu leksik birlikni faqat lingvistik pozitsiyadan o‘rganish mumkin emas, shuning uchun antroponimlar kognitiv tilshunoslikning o‘rganish obyekti hisoblanadi. Kishi nomlari, birinchi navbatda, turli xil, shu jumladan ekstralingvistik omillar ta’siri ostida shakllanadigan xalqning madaniy ma’lumotlarini saqlovchi hisoblanadi. Bundan tashqari, u dunyoni idrok etish bilan bog‘liq va ma’lum bir tarzda uning idrokini aks ettiradi. Shu nuqtai nazardan, tarixiy taraqqiyot jarayonida shaxsiy nomlari tizimi tarixiy-madaniy, ijtimoiy omillar ta’siri ostida frontal o‘zgarishlarga duch kelmagan, ammo nom berishning qadimiy an’analarini saqlab qolgan turkiyzabon xalqlarning antroponimlarini o‘rganish alohida qiziqish uyg‘otadi.

Shu o‘rinda apotropeik ismlar xalqning qadimiy e’tiqodlari, diniy tasavvurlari va farzandlardan kutgan orzu-umidlarini ifodalaydi. Azaldan bizning xalqimiz farzandga ism tanlashda uning ma’noviy go‘zalligi bilan bir qatorda ba’zi moddiy-amaliy ehtiyojlar, etnografik qadriyatlarga ham e’tibor qaratishgan. Ajdodlarimiz ismga duo sifatida qarashgan va bu ism umr bo‘yi bolaning hayot tarziga ta’sir qiladi deya ishonishgan. Ismlar tarkibida uchraydigan apotropeik (yunoncha apotropein – “yovuzlikni qaytarish”) komponentlar xalqning farzandlari sog‘-salomat, umrli bo‘lsin, balo-qazolardan asralib o‘ssin degan ezgu niyatidan dalolat beradi. Apotropeik komponentlar o‘zbek antroponimikasida juda ko‘p uchrab, ular semantik jihatdan turlicha qatlamlarni tashkil etadi.

Farzandli bo‘lgan har qanday ota-onaning birinchi orzusi chaqaloqning sog‘u salomat bo‘lishi va eson-omon ulg‘ayishi bo‘ladi. Ushbu orzu, umidni ular chaqaloqqa berilayotgan ismda ifodalashadi. Istak-ismning quyidagi guruhlari mana shunday motiv asosida hosil qilingan:

1) bola sog‘lom o‘ssin istagi: *Jonbo‘l, Jonbo‘lsin, Jonomon, Salim, Salima, Eson, Esonbeka, Esonkeldi, Esonomon, Esonturdi, Aslam (juda sog‘lom), Omon, Omonbaxt, Omonberdi, Omonturdi, Omonboy, Omongul, Omonbonu, Omonjon,*

Omonyor, Omonoy, Omontoy (sog‘, omon bo‘luvchi), Sihat, Sihatniyoz (sog‘lom), Solim (sog‘lom);

2) farzandi turmasdan o‘layotgan oilada navbatdagi kasalmand bolaga kasalni yengadi, chaqaloqning dushmani bo‘lmish yovuz kuchlar chekinadi, taslim bo‘ladi kabi motivli ismlar berilgan: *Yengadi, Yengildi, Yovqaytar, Yovqochdi, Jovqoch//Jovqash, Jovqoshti, Taslim, Taslima, Xushket, Qarshiboy, Qarshitoy, Qaytar, Qaytgan*;

3) bolasi turmasdan nobud bo‘lavergan oilalarda navbatdagi bolaning sog‘-omon yashab ketishiga umidlanishgan va ushbu istakning ifodasi bo‘lgan ismlar qo‘yilgan: *So‘lmas, So‘lmasoy, So‘nma, So‘nmasin, Tajallo, Tinchar, Tinchit, Turaqol//Turag‘ol, Turdi, Turdiniso, Turjon, Turoy, Turar, Tursun, Turg‘un, To‘xta, To‘xtar, To‘xtatursun, To‘xtaturdi, O‘lmas, O‘lmasoy, O‘ng‘al, O‘ng‘alsin, Oyto‘xta, Tektur, Turomon, To‘xtasin, Qoldoim, Qo‘ysin;*

4) bolaning umri uzoq bo‘lsin, umri bilan bergan bo‘lsin degan motivli ismlar qo‘yilgan: *Abadjon, Ko‘pyashar, Manguberdi, Mo‘mintoy, Umrboqi, Umrzoq, Umriniso, Umrixol, Umrsuyun, Umrtoy, Umrqul, Umrxol*.

Bolgarlar bolaga sog‘lik va uzoq umr istagi bilan bog‘liq *Dobri, Jivko, Zdravko, Lyuben, Ognyan, Stoyan* ismlarini beradi [1: 82];

5) ulg‘aysin, unib-o‘ssin motivli ismlar: *Ulg‘ay, Ulg‘aysin, Ko‘kar, Ko‘karsin, Nihol, Nihola, Niholboy, Niholbibi, Unar, Unsun, Unsunoy, Yuksal, O‘sar, O‘skan, O‘skin, O‘ssin, O‘ssinboy;*

6) ota-onalar farzandlari ko‘payishini, uyi bolalarga to‘la bo‘lishini istashgan: *Ko‘paysin, Ko‘pbo‘lsin, Uyto‘l, Uyto‘la, Uyto‘lsin, Uyto‘ldi*;

7) ota-ona tug‘ilgan chaqaloq oila a’zolariga qo‘shilib, ularga ergashib ulg‘ayishini istashgan: *Jalg‘asin, Jalg‘ash, Ilash, Ilashsin, Ilashxon, Ilashqul, Ulansin, Ulash, Ulashoy, Ulashboy, Ergash, Ergashoy, Ergashxon, Hamdam, Hamdambo‘l, Jo‘ra, Jo‘raboy, Jo‘raxon, Eshbo‘l, Eshbo‘lsin, Eshomon, Eshtur, Eshturdi, Eshtursun, Eshto‘xta, Sherik, Sherikboy, Sherikbo‘l, Birlash;*

8) ba’zi hollarda bola otasi yoki onasi, akasi yoki opasi vafot etgandan keyin dunyoga kelgan. Bunday hollarda tug‘ilgan farzand marhumlar o‘rnini bossin degan tilak bildirilgan, marhum ota yoki onasidan «yodgor» deb hisoblangan: *O‘rinboy, O‘rinbosar, O‘rinbibi, O‘rinbu, O‘rinbadal, O‘rinniyoz, Izbos, Izbosar, Izboskan, Yodgor, Yodgora, Yodgorqiz;*

9) bir qator ismlarda bola kasal bo‘lib yotgan bo‘lsa yoki u tez tuzalavermasa, bolaning sog‘ligi yaxshilik tomon burilsin, u kasallikni yengsin degan umid bilan bolaga quyidagi istak motivli ismlarni tanlashgan: *Buril//Burul, Burilish, Bursin, Do‘nmas (orqaga qaytmaydi), Tinch//Tinish, Tinchir, Tinchit, O‘ng‘al, O‘ng‘alsin, O‘ng‘aloy, O‘ng‘ar, Qayril, Qaytarboy, Qaytmas;*

10) bolasi turmasdan o‘lavergan oilalarda paymonasi to‘lgan ota-onalar oxiri farzandining yashab ketishiga tavakkal qilgan, Alloh o‘zi saqlaydi deb umidlangan: *Tavakkal, Tavakkala, Saqlag‘on, Saqlov, Saqlam* kabi.

11) islom dini namoyandalari nomi bilan atalgan kontamitatsion ismlar: *Najmiddin, Avliyoqul, Avliyozoda, Bahovuddin, Valinazar, Sultonmurod (Ahmad Yassaviy ko‘zda tutilgan), Pirimnazar, Pirberdi, Pirnazar, Pirimniyoz, Eshonboy, Imomqul, Imombergan, Mullayor, Mullazoda, Mullakeldi, Mullaesh*.

Qayd qilingan ismlarni berishga ko‘p holda uch narsa sababchi bo‘lgan: 1) farzandsiz oilalarda qayd qilingan diniy ulamolardan ko‘mak so‘ralgan; 2) aziz, avliyo joylarni ziyorat qilgach, farzand ko‘rgan; 3) o‘sha azizlarning nafasi, ruhi bolani qo‘llab-quvvatlab, balo-qazolardan saqlab yuradi, deb hisoblangan. Ushbu ismlar komponenti bo‘lib keladigan yor, ato, bergan, berdi, baxshi, niyoz, qul, nazar, nafas, murod so‘zlari bundan guvohlik beradi: *Avliyoniyoz, Avliyoqul, Valiyor, Valinazar, Valinafas, Valiniyoz, Valiberdi, Imombaxsh, Imombergan, Imomberdi, Imomyor, Imommurod, Imomnazar, Imomniyoz, Eshonbuva, Eshonkeldi, Eshonmurod, Eshonnazar, Eshonniyoz, Eshonnafas.*

Kontamitatsion antroponimiyalarning katta qismini diniy tushuncha, tasavvur va aqidalar bilan bog‘liq ismlar tashkil qiladi. Islom dinida ham bolani nomlash mas’uliyatiga alohida o‘rin berilgan va bunga doir maxsus qoidalar yozib qo‘yilgan. E.Begmatov bu haqda shunday yozadi: «Ushbu aqidaga ko‘ra, Alloh dunyoga keladigan chaqaloqning rizqu ro‘zini, turmushi, sog‘lig‘i va hayotini, baxtu omadini, yashash muddati va o‘limini ham belgilovchi zotdir. Shunday bo‘lgach, musulmonlar o‘z farzandlarining butun borlig‘i, taqdirini Allohga bog‘lashgan, bolani turli ofatlardan himoya qilishda undan yordam, madad kutishgan. Mana shunday ilinj, umid chaqaloqqa beriluvchi ismlarda ham o‘z ifodasini topgan» [2: 7].

Diniy asosli kontamitatsion ismlar quyidagilar:

1. Bolaning tug‘ilishi, farzandli bo‘lish Allohning xohish-irodasiga bog‘lanadi: *Tangriberdi, Tangribergan, Olloberdi, Haqberdi, Xudoybergan, O‘g‘onberdi, Berdirahmat*. Mazkur guruhga -ulla (aslida -ulloh yoki olloh) (Alloh) komponenti bilan tugagan ismlar ham mansubdir: Baxshulla, Nasibulla, Ne’matulla, Inoyatulla, Rizqulla, *Tuhfatulla, Atoulla kabi.*

2. Bola «Allohning go‘zal ismlari» ga -ulla, -bergan, -berdi, ato- kabi komponentlar qo‘shilgan ismlar bilan nomlanadi: *Azizulla, Ajmulla, Ahadulla, Baqoulla, Karimulla, Latifulla, Majidulla, Nurulla, Rahimulla, Rahmonulla, Sabrulla, Salimulla, Salomulla, Samadulla, Sami’ulla, Faridulla, Fathulla, Xayrulla* [3: 8-11].

Bolaning sog‘-salomat o‘sishi istagini ifoda etadigan ba’zi so‘zlar bir qator qo‘shma ismlarning old yoki keyingi komponentida keladi va ko‘pgina qo‘shma ismlarni hosil qiladi hamda bu ismlar ma’nosiga istak, umid ma’nosini kiritadi. Bunday komponentlar, odatda, funksional faolligi va o‘ziga xos xususiyatga egaligi bilan xarakterlanadi.

Alohida ta’kidlash lozimki, so‘zning sehriga ishonish, ismlar haqidagi qadimiy tasavvurlar davrlar o‘tishi bilan ma’lum o‘zgarishlarga uchragan, ular bilan bog‘liq motivlar ham yangilangan. Masalan, oy, quyosh, yulduz so‘zlari bilan bog‘liq ismlar qadimda ularga sig‘inish, ulardan madad so‘rash ma’nosini ifodalasa, endilikda ular

go‘zallik, baxtu omad tushunchalarini anglatadi. Shu sababli qadimiy nomlarning motivini belgilovchi ba’zi masalalarga qisqacha to‘xtashni lozim topdik. Bular qadimiy majusiylik davrida yuzaga kelgan: 1) totemik; 2) animistik tasavvurlar; 3) turli xil sig‘inish usullaridir.

Bular haqida E.Begmatov o‘z tadqiqotlarida to‘xtalgan hamda Oy, Kun, Oytosh, Oyqanot, Bug‘a, Kuch, Bars, Bo‘ri, Yo‘lbars, Tangri, Kun tangri, Oy tangri, Tong tangri, Tog‘li, Oyjon, Oyxon, Yulduz, Yulduzoy, Yulduzxon, Bug‘raxon va boshqa ismlarni tavsiflagan [4: 11-38].

A.Shayxulovning fikricha, tatar tilidagi Ay (Oy), Koyash (Quyosh), Yoldiz (Yulduz), Yarik, Yarkiy (yorug‘, ya’ni yorug‘lik, Bolit (Bulut), Buran (Bo‘ron), Yamgirchi (Yomg‘irchi), Asman ko‘k kultiga, Arislan, Bolan (bug‘u), Eteybay (kuzda tug‘ilgan qo‘y, echki bolasi), Kukar (Qo‘chqor), Baytal (Baytal), qushlar nomi: Akkosh (Oqqush), Yarkarlugach (Jarqaldirg‘och), Karga (Qarg‘a); hayvon va qushlarga sig‘inishning qoldiqlaridir [5: 137-142].

Qadimiy turkiy e’tiqodlar bilan islom dini aqidalarining bir ismda ifodalanish holati o‘zbek antroponimiyasida ham uchraydi: Tursunali, Toshmuhammad, Toshkarim, Turdimuhammad, Oymuhammad, Umarqo‘zi, Bo‘rimuhammad, Qurbonsuluv va boshqalar. Bunday ismlar tarkibida keladigan oy, tosh, ortiq, omon, turdi, tursin qismlari qadimiy turkiy udumlar bilan bog‘liq bo‘lsa, Muhammad, Ali qismlari islomiy tushunchalarni anglatadi. Demak, bu o‘rinda shaxs ikki xil diniy e’tiqodni birlashtiruvchi ma’no anglatadigan qo‘sh ism bilan ifodalangan.

Umuman olganda, kontaminatsion ismlarning barchasini O‘rta Osiyoga islom dini kirib kelishi bilan bog‘lash to‘g‘ri emas. Darhaqiqat, o‘zbekcha qo‘shma ismlar orasida turkiy totemistik, animistik diniy e’tiqod va tasavvurlar bilan islom diniga dahldor tushunchalarni birgalikda qo‘shib ifoda etadigan ismlar ham bor. Kishini qo‘sh nom bilan atash qadimiy turkiylarda azaldan mavjud bo‘lgan: Oytemir, Oyto‘xta, Qilichqalqon.

Keltirilgan qo‘shma ism tiplari haqida olimlar turli fikrlarni bayon qilishgan. Masalan, o‘zbek tilida Omonqilich, Qilicharslon ismlari bor. Olimlardan Xautsma Qilicharslon ismi tarkibidagi *Qilich* so‘zini qadimda xunlar orasida tarqalgan “qilich kulti” bilan bog‘lagan va *qilich* hamda *arslon* so‘zlarini shaxsning *onasi, otasi* totemiga ishora qiladi deb taxmin qilgan. P.M.Melioranskiy ushbu fikrga qarshi chiqqan, chunki u qilich ham arslon ham ota totemiga ishora qiladi deb hisoblaydi. Bu fikrlarni V.A.Gordlevskiy o‘z asarida keltirib o‘tgan. Olim bu masalaga to‘xtalib arslon saljuq urug‘idan kichikroq urug‘ nomi bo‘lsa kerak, deya o‘z xulosasini bildiradi [6: 246-247]. O‘zbek tili antroponimik tizimida Qilich, Arslon, Bo‘ri, Oy, Temir,Tosh bilan bog‘liq qator kontaminatsion ismlarni ham uchratish mumkin. Ko‘rinadiki, ulardan ko‘zlangan asosiy maqsad bolani turli xatarlardan himoya qilishdir.

Bola dunyoga kelgan paytda yuz bergan xilma-xil tabiiy hodisalar, mo‘jizalar, chaqaloq badanida mavjud bo‘lgan notabiiy holatlar yoki bolaning ko‘rinishidagi ijobiy va salbiy jihatlarni ifoda etish ko‘zda tutilgan ismlar tasviriy ismlarni yuzaga

keltiradi. Qayd qilingan jihatlarni ism orqali tasvirlash maqsadi bolani turli kasalliklarga yo‘liqishdan asrash, bevaqt o‘limdan himoya qilishdir. Bizning kuzatishlarimiz bo‘yicha tasviriy ismlar qadimiy antroponimlar namunasi bo‘lib, dunyoda ko‘pchilik xalqlar onomastikasida uchraydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Система личных имен у народов мира. – М.: Наука, 1989. – С 82.
2. Бегматов Э. Исм чиройи. – Тошкент: Фан, 1994. – Б. 7.
3. Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007. – Б.8-11.
4. Бегматов Э. Номлар ва одамлар. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 11-38.
5. Шайхулов А. Тематические группы татарских и башкирских личных имен доисламского периода // Номинация в ономастике. – Свердловск, 1991. – С. 137-142.
6. Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. - Б.246-247.

NUTQIY AKTLARNING IFODALANISHI VA ULARNING SOTSIOPRGAMATIK TAHLILI (SADRIDDIN AYNIY ASARLARI MISOLIDA)

Axtamova Bibisora Akram qizi

NDU o‘zbek tilshunosligi 2-kurs tayanch doktoranti

1-sho‘ba

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sadriddin Ayniy asarlarida nutqiy aktlarning ifodalanish xususiyatlari sotsiopragmatik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Illokutiv, perlokutiv va lokutiv aktlar aniqlanib, ulardagi ijtimoiy munosabatlarning ifodalanishi o‘rganib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: *Nutqiy akt, lokutiv, illokutiv, perlokutiv, sotsiopragmatik, adresant, adresat*

Аннотация. В данной статье анализируются особенности выражения речевых актов в произведениях Садриддина Айни с социопрагматической точки зрения. Выявляются иллокутивные, перлокутивные и локутивные акты, изучается выражение в них социальных отношений.

Ключевые слова: *Речевой акт, локутив, иллокутив, перлокутив, социопрагматик, адресант, адресат*

Annotation. In this article, the features of the expression of speech acts in the works of Sadriddin Aini are analyzed from the point of view of socio-pragmatic speech. Illocutionary, perlocutionary, and locutionary acts are identified, and the expression of social relations in them is studied.
Key words: *Speech act, locutionary, illocutionary, perlocutionary, sociopragmatic, addresser, addressee*

Nutqiy akt tushunchasini kommunikantlarning biror nutqni aytishi orqali ma’lum bir amalning bajarilishi deya izohlaymiz. Biz gapirganimizda faqat ma’lumot uzatibgina qolmay, balki shu so‘zimiz orqali biror maqsadni amalga oshirishni ko‘zlaymiz. Jumladan, iltimos qilishimiz, buyruq berishimiz , tabriklashimiz, minnatdor bo‘lishimiz , kechirim so‘rashimiz mumkin. Ayni shu kabi muloqot jarayonida kuzatish mumkin bo‘lgan tushunchalar nutqiy aktlarni yuzaga keltiradi. Nutqiy aktning o‘ziga xos bosqichlari va mezonlari haqida M.Hakimov to‘xtalib o‘tadi va nutqiy aktlarni uch komponentli struktur birliklardan tarkib topgani haqida aytadi.[1.32 b.] Demak, nutqiy aktning lokutiv, illokutiv va perlokutiv kabi turlari bor bo‘lib, ba’zi jahon tilshunos olimlarining asarlarida ularning to‘rt bosqichli turlari borligini ko‘ramiz. Doroshenko yuqoridagi aktlarga qo‘shib, propozitsional akt haqida ham ma’lumot beradi.[2.77 b.] Jahon hamda o‘zbek tilshunoslarining tadqiqotlariga asoslanib, nutqiy aktlarni quyidagicha izohlaymiz:

- Lokutiv akt – odatiy muloqot jarayoniga oid bo‘lib, so‘zlarni grammatik jihatdan to‘g‘ri shaklda tuzib aytish, unda hech qanday yashirin niyat yo‘q;
- Illokutiv akt – gapning maqsadi va niyati, ya’ni so‘zlovchi nima deyishni ko‘zlaganini bildiradi;
- Perlokutiv akt – tinglovchida yuzaga keladigan natija yoki ta’sirni ifodalaydi.

Sadriddin Ayniyning “Doxunda” asarida uchraydigan nutqiy aktning turlarini aniqlashga va izohlashga harakat qoldik:

– Agar ishlamay yotaversang, ikki kunda ham bitmaydi. Xo‘jayinning nonini halol qilib yeyman desang, bu ish peshingacha qolmaydi.[3.22 b.] (lokutiv akt)

– Tushundim! – dedi Sobir va nihoyat hovlidan chiqib ketdi. [3.22 b.] (lokutiv akt)

– Ayni ish ko‘p kunlarida bozorga kelish uchun fursat qayda, – dedi Nazar, – hozir bersangiz, olib ketsak yaxshi bo‘lardi. [3.25 b.] Bu gapda illokutiv akt qo‘llangan bo‘lib, *“ haqqimizni hozir bering, olib ketamiz ”* mazmunida aytilgan.

– To‘g‘ri aytdingiz, otangizga rahmat ! – dedi Azimshoh. [3.32 b.] (illokutiv akt)

– Juda yaxshi o‘ylabsan, – dedi hoji, – lekin sen eshon hazratlarining izzatlarini bajo keltira olasanmi? [3.42 b.] (illokutiv akt)

– *Eshon biroz jim turgandan keyin yana so‘zini davom ettirdi:*

– Lekin bu kishi o‘zi yaxshi ko‘radigan bir jonivorini sadaqa qilishi kerak. [3.44 b.] (illokutiv akt) Ushbu nutqiy aktga javoban aytilgan jumla esa perlokutiv akt hisoblanadi, chunki illokutiv akt ma’lum bir mo‘ljal bilan yo‘naltiriladi hamda kommunikativ maqsadni ifodalaydi. Perlokutiv nutqiy akt esa illokutiv akt orqali yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan nutqiy harakat ya’ni natijani anglatadi. Demak, yuqoridagi illokutiv akt orqali *“ bu kishi o‘zi yaxshi ko‘radigan bir jonivorini sadaqa qilsin, bersin ”* ma’nosida qo‘llanib, perlokutiv aktda uning natijasi ya’ni kommunikantning roziligi aks etadi:

– Bir ola ho‘kizim bor, – dedi Bozor, – men uni ukamdan bo‘lak har narsadan ortiq ko‘raman. Ana shu ho‘kiz sizga nazr bo‘lsin. Bir ish qilingki, inim omon qolsin. [3.44 b.] (perlokutiv akt) Ko‘rishimiz mumkinki, nutqiy aktlar pragmatik tahlilning asosiy obyekti bo‘lib xizmat qilmoqda. Ulardan qanchalik to‘g‘ri foydalanilsa, maqsad va xabarni yetkazish shunchalik oson bo‘ladi. Aksincha, tartibsiz foydalanilsa, chalkashlik va mojaralarga sabab bo‘lishi mumkin. Shunday ekan, nutq jarayonida so‘zlanayotgan har bir nutqda qandaydir kommunikativ maqsad bo‘ladi. Biz yuqorida ko‘rgan lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlardan tashqari nutqiy aktlarning bir qator turlarini uchratamiz. Sadriddin Ayniy asarlarining pragmatik tahlilini chuqurroq davom ettirish maqsadida “Sudxo‘rning o‘limi” qissasidagi illokultiv aktning ichki turlarini aniqladik va ularning qayday vaziyatda ishlatilganini ko‘rib chiqamiz. *Ekspressiv nutq akti* so‘zlovchining ichki kechinmalari, his-tuyg‘ulari hamda ruhiy holatini ifodalash uchun ishlatiladi. Qissada tanqid, qoralash, masxara qilish, duo qilish, shikoyat, rahmat aytish, kinoya, ruhiy holatni ifodalash, tabriklash, uzr so‘rash,

afsuslanish, hamdardlik bildirish, xafa bo‘lish, pushaymonlik, xursandchilik kabi nutqiy vaziyatlarda ekspressiv aktning ishlatilishini kuzatdik:

Taajjub: – *Men tishi bor arrani uyimga yo‘latmayman-ku, ot yoki eshak saqlaymanmi? – dedi Qori-Ishkamba va mahram olib kelgan choy bilan dasturxonga ko‘zi tushgan hamon gapdan to‘xtadi.*[5.27 b.]

Kinoya: – *Men bu kun o‘ttiz yashar bir odam bo‘lganimda Arbob Ro‘zining eshigiga kelganimda yigirma yashar yigit edim. Lekin taqdir meni soqol-mo‘ylovsiz – ko‘sa yasatgan – Arbob meni “bola” deganday, noib eshon ham “bola” deyayotirlar. Boylar, zo‘ravonlar bechor odamning molini, yerini tortib olib, kuch-quvvati, mehnatidan foydalanish bilan qanoatlanmaydilar, lozim ko‘rsalar, uning yoshini ham o‘g‘irlab oladilar. Men ana shu ahvolga kulaman, – dedi To‘ramurod.* [5.36 b.]

Shikoyat: – *Arzim bor, taqsir! – dedi.* [5.26 b.]

Afsuslanish: – *...Singlimning qishlog‘ida Hamroh akamni “To‘ramurodni o‘ldirgan” deb qamoqqa tiqqanlarini eshitgan bo‘lsam ham, singlimning kasali og‘irlashganidan o‘z vaqtida kelolmadim. Axir bechora singlim o‘ldi.* [5.26 b.]

Norozilik: – *Uyimni kuydirmoqchi bo‘lsanglar, o‘t qo‘yib birdan yondiringlar, yerimni sotib bo‘lib olinglar, o‘zimni qishloqdan quvib yuboringlar, bular bilan ham ko‘ngillaringiz tinchimasa, o‘zimni tutib olib borib, amir zindoniga qamatinglar yoki dorga ostiringlar, ammo aslo o‘z ixtiyorim bilan bunday savdoga rozi bo‘la olmayman, – dedi.* [5.33 b.]

Bu kabi misollar yozuvchi ijodidagi har bir asarda uchraydi. Xulosa sifatida aytish mumkinki, asarlarda nutqiy aktlarning taqsimlanishi Ayniy qalamiga xos bo‘lgan realistik tasvir uslubini tasdiqlaydi hamda eng ko‘p ishlatilgan nutqiy akt – illokutiv akt turi bo‘lib, ijtimoiy hayot manzarasini keng yoritishga xizmat qilganini bildiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hakimov M.O‘zbek tili pragmatikasini o‘rganish.Uslubiy qo‘llanma.–Farg‘ona,2011.–B.32.
2. Дорошенко А.В.Побудительные речевые акты в косвенных контекстах.///В кн.: Логический анализ языка.–М.,1989, с.77.

3. Sadriddin Ayniy.Asarlar.(Sakkiz tomlik,ikkinchi tom).Doxunda..– Toshkent,1964.– 452 b
4. Sadriddin Ayniy.Qullar.– Toshkent: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1964.– 472 b
5. Sadriddin Ayniy.Sudxo‘rning o‘limi.– Toshkent:O‘qituvchi,1982.– 72 b

Методика преподавания русского языка как наука

Исраилова Гулнара Мамаджановна

Преподаватель Кокандского Государственного педагогического института и студентка Муминжонова М.

Аннотация: Методика преподавания русского языка (МПРЯ) – это наука о целях, содержании, принципах, методах и приемах обучения русскому литературному языку, о путях и условиях усвоения учащимися знаний и формировании навыков по русскому языку в начальной школе. Методика преподавания русского языка — это наука, изучающая цели, принципы, содержание, методы и приемы обучения русскому языку, а также пути и условия усвоения знаний и формирования навыков и умений учащихся. Она включает в себя как традиционные (слово, беседа, анализ языка, упражнения), так и современные (коммуникативный, интерактивные технологии, ролевые игры) подходы.

Abstract: *Russian Language Teaching Methodology (RLTM) is a discipline that studies the goals, content, principles, methods, and techniques of teaching literary Russian, as well as the pathways and conditions for students' acquisition of knowledge and the development of Russian language skills in primary school. Russian Language Teaching Methodology (RLTM) is a discipline that studies the goals, principles, content, methods, and techniques of teaching Russian, as well as the pathways and conditions for students' acquisition of knowledge and the development of skills and abilities. It incorporates both traditional (words, conversation, language analysis, exercises) and modern (communicative, interactive technologies, role-playing) approaches.*

Ключевые слова: *принципы, методы, обучения, усвоения, речевые умения, деятельность учителя, осознанные знания, умения, навыки, языковой материал.*

Keywords: *principles, methods, teaching, acquisition, speech skills, teacher activity, conscious knowledge, abilities, skills, language material.*

Методика преподавания русского языка (МПРЯ) – частная наука по отношению к педагогике, определяющая содержание, принципы, методы и приёмы обучения, закономерности усвоения отдельного предмета.

Предмет методики – процесс обучения, который включает в себя содержание обучения, языковой материал, языковые и речевые умения, деятельность учителя по отбору и подаче учебного материала и деятельность учащихся, включая самостоятельный и творческий труд. Результат обучения – прочные, осознанные, всесторонние знания, умения и навыки (ЗУН) по русскому языку.

Задачи методики:

1. определение целей и задач обучения русскому языку как родному;
2. определение содержание обучения: минимум необходимых знаний и умений по языку, критерии их выявления и оценки, составление учебных программ, учебных комплексов (учебники + дополнительные пособия для учителей и учащихся);
3. разработка методов и приёмов обучения, определение типов и структуры уроков;
4. определение критериев оценки и методов контроля.

Главная задача МПРЯ как учебного курса – профессиональная подготовка студентов-филологов к трудовой деятельности; овладение ими основами методических знаний, практических умений и навыков в области преподавания русского языка, развитие стремления к самообразованию, постоянному изучению передового опыта педагогов-новаторов и школьных коллективов в целом.

Базовые науки:

1. **языкознание** (позволяет реализовать системный подход к обучению, то есть взаимосвязанное изучение всех ярусов языка от фонетики до текста; тесно связана с прикладными науками и в идеальном варианте должна формировать языковую личность с теоретическими познаниями о языке, владеющую грамотностью, речевыми умениями, культурой речи);
2. **психология** (вооружает знаниями об особенностях процесса восприятия материала, его запоминания, воспроизведения, особенностях развития мышления и речи, мотивация учения);
3. **дидактика** (вооружает дидактическими принципами, методами и приёмами обучения, основными дидактическими понятиями);
4. **философия** (философский подход к познанию действительности проходит этапы чувственного восприятия, рационального или логического, всё проверяется на практике).

Методика преподавания русского языка – это педагогическая наука, которая изучает цели обучения школьников русскому языку и формирование у них языковых и речевых навыков и умений.

Предметом методики преподавания русского языка является процесс обучения, воспитания и развития учащихся на уроках русского языка.

Процесс обучения включает:

- содержание обучения;

- деятельность учителя по отбору и подаче материала, организация учебного процесса;

деятельность учащихся.

Методика обучения русского языка как наука решает 4 **задачи**:

1) «зачем учить»: определяет цели, задачи обучения;

2) «чему учить»: определяет содержание программы, УМК, школьных учебников по русскому языку)

3) «как учить»: разрабатывает методы и приемы обучения, конструирование (построение) уроков русского языка;

4) «как контролировать усвоенное».

Задача курса «Теория и методика обучения русскому языку»: дать студентам минимум теоретических и практических сведений, которые послужат основой усвоения секретов методического мастерства, профессиональной подготовки учителя-словесника.

2 Методика обучения русскому языку развивается на стыке следующих наук: философии, психологии, лингвистики, педагогики. Философия обеспечивает методологические основы методики, понимание целей и задачей обучения: мировоззрение, интеллект, познание мира и др.

При подготовке уроков учитель учитывает психологические основы учебного процесса: возрастные особенности учащихся, формирование памяти, внимания, мышления, творческих способностей школьников, мотивации обучения и т.д.

На уроках русского языка изучаются все его уровни, учащимся сообщаются знания о языке, поэтому учитель должен быть компетентен в вопросах лингвистики.

Методика русского языка, являясь отраслью дидактики, использует основные понятия педагогики: принципы обучения, методы, цели обучения, межпредметные связи, урок, учебник и др.

3. Процесс обучение представляет систему. Система – это множество элементов с отношениями и связями между ними, образующих целостность. Составными элементами системы обучения русскому языку являются

- цели обучения;

- принципы обучения;

- содержание обучения;

- процесс обучения;

- методы обучения;

- средства обучения.

Все перечисленные элементы системы обучения русскому языку являются взаимосвязанными, взаимообусловленными. Изменение одного из элементов ведет к изменению системы в целом.

Выводы: Итак, определяя предмет, цели и задачи курса «Теория и методика обучения русскому языку», мы отметили, что указанные категории являются важными для формирования профессиональных знаний учителя-словесника.

Для осуществления качественного процесса обучения будущему учителю необходимо знакомство с педагогическим наследием выдающихся ученых-лингвистов и методистов.

При подготовке уроков русского языка учитываются и межпредметные связи со следующими науками: философией, лингвистикой, психологией, педагогикой.

Процесс обучения русскому языку представляет собой систему, которая включает цели, принципы, содержание, процесс обучения, методы и средства обучения, которые подробно нами будут рассмотрены в дальнейшем.

Литература:

1.Текучев А. В. Методика русского языка в средней школе. М., 1980.

2. Методика преподавания русского языка / Ред. М. Т. Баранов. М.,1990.

3. Методика преподавания русского языка / М. Т. Баранов, Т. А. Ладыженская, М. Р. Львов, Н. А. Ипполитова, П. Ф. Ивченков. М., 2001.

4. **(OAK) PEDAGOGICAL PRACTICE IS THE MAIN AND IMPORTANT STAGE IN THE LIFE OF A TEACHER** Israilova Gulnora Mamadjonovna ***Scientific Bulletin of NamSU-Научный вестник НамГУ-NamDU ilmiy axborotnomasi–2023-yil_11-son***

5.Педагогическая практика основной и важный этап жизни педагога Г.М.Исраилова Quqon DPI ilmiy xabarlar2023 (OAK)

6. **РАЗВИТИЯ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ В РАМКАХ ИЗУЧЕНИЯ УЧЕБНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ « РУССКИЙ ЯЗЫК»** *Исраилова Гулнара Мамаджановна Эргашева Масума,Ботирова Гулафруз,Хайитова Шарифа 2023г. (Междун.кон.)* **NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI FAKULTETI O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI KAFEDRASI “GLOBALLASHUV DAVRIDA TURLI TIZIMLI TILLAR MUNOSABATI” MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA**

M A T E R I A L L A R I 2- KITOB Navoiy-2023

7. How to bring order to your speech? Israilova Gulnara Mamajanovnastudents Khaitova Sharifa, Muhammadaminova Madina Published

2023-11-25 **Issue** Vol. 1 No. 8 (2023): THE ROLE OF SCIENCE AND INNOVATION IN THE MODERN WORLD **Section** Articles https://academicsresearch.ru/index.php/trsimw/article/view/2657 Меж.нар

8. **Artistic style: definition, substyles, genres** Israilova Gulnara Mamajanovna students Rakhmonova Nargiza, Laziza Olimova Kurbanova Maryam **Published** 2023-11-25 **Issue** Vol. 1 No. 8 (2023): THE ROLE OF SCIENCE AND INNOVATION IN THE MODERN WORLD **Section** Articles https://academicsresearch.ru/index.php/trsimw/article/view/2661Меж.нар.

9.UNUSUAL FACTS ABOUT THE RUSSIAN LANGUAGE Israilova Gulnara Mamajanovna, Ergasheva Muslimabonu **“FILOLOGIYA VA FANLARNI O„QITISHNING DOLZARB MASALALARI” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari:** maqolalar to_plami – Farg_ona - 2024.- 676 bet

10. **AMERICAN Journal of Public Diplomacy and International Studies** *Volume 02, Issue 03, 2024 ISSN (E):2993-2157* **Studying and Choosing a Future Profession by a Student Israilova Gulnara Mamajanovna Impact Factor**

Принципы обучения русскому языку

Исраилова Гулнара Мамаджановна

Преподаватель Кокандского Государственного

педагогического института и студентка Муминжонова М.

Аннотация: Процесс обучения русскому языку подчиняется установленным педагогической наукой закономерностям и опирается на ряд принципов. Принципы – это исходные, основополагающие положения, в которых отражаются и обобщаются самые существенные стороны познавательной и практической деятельности учащихся.

Ключевые слова: апробированные, подтвержденные, исходные положения, правила, выявленные закономерности, нарушение или несоблюдение, учебный процесс, нерезультативным, неэффективным.

Принципы обучения – это многократно апробированные и подтвержденные практикой основные исходные положения, правила, ранее выявленные закономерности, нарушение или несоблюдение которых делает учебный процесс нерезультативным, неэффективным.

Принципы – это исходные, основополагающие положения, в которых отражаются и обобщаются самые существенные стороны познавательной и практической деятельности учащихся.

Выделяют принципы общедидактические и общеметодические (методические). Общедидактические принципы применяются в методиках преподавания всех предметов. Общеметодические - свойственны только особенностям обучения данному предмету, в нашем случае – обучения русскому языку.

Как видим, в процессе обучения учителю следует учитывать закономерности учебного процесса – принципы обучения русскому языку.Принципы обучения, установленные дидактикой, очень важны при разработке содержания и построения уроков русского языка.

Рассмотрим дидактические принципы обучения применительно к преподаванию русского языка.

Принцип научности предполагает строгий отбор сведений из науки, освещение всех вопросов курса русского языка с точки зрения достижений лингвистической науки. Применительно к урокам русского языка этот принцип предполагает сообщение учащимся только таких сведений, которые прочно установились в современной лингвистической науке.

Принцип системности и последовательности, который еще К.Д.Ушинский образно охарактеризовал следующим образом: «Голова, наполненная отрывочными, несвязными знаниями, похожа на кладовую, в которой все в беспорядке и где сам хозяин ничего не отыщет…».

Реализация этого принципа требует, чтобы знания, умения и навыки формировались в определенном порядке, каждый элемент учебного материала связывался с другим, последующее опиралось на предыдущее, готовя учащихся к усвоению нового. В соответствии с этим принципом учащиеся переходят к усвоению нового материала после усвоения предыдущего.

Особое значение для методики имеет принцип связи теории с практикой: умение применять полученные знания, ученики должны видеть, как то или иное явление «живет» в языке, учиться использовать изучаемые факты в практике речи.

Законы языка могут стать средством практического применения, владения языком лишь в том случае, если они усвоены сознательно.

Принцип сознательности предполагает целенаправленное восприятие и осмысление изучаемых явлений, их переработка в ходе выполнения речевых действий. Для реализации этого принципа учитель должен:

- обеспечить осмысление усваиваемого материала;

- научить детей приемам самостоятельной работы;

- показать целесообразность выполняемой работы.

Достижение принципа сознательности учащихся в обучении связано с их активностью: овладение изучаемым языком возможно в том случае, если каждый обучающийся является активным участником учебного процесса, если он вовлечен в речевую деятельность. Активность возникает в определенных условиях: ученик должен чувствовать потребность в изучении этого предмета. Основными источниками активности являются мотивация, желание, интерес.

Реализовать принцип активности на уроках русского языка помогают следующие приемы:

1) развивать мотивацию изучения русского языка;

2) использовать различные приемы работы (хоровая, в парах, групповая,

индивидуальная);

3) учитывая возрастные особенности учащихся, шире применять приемы,

стимулирующие эмоциональную активность (игровые моменты, музыка, цвет).

Обучение русскому языку требует индивидуального подхода, создание благоприятных условий для приобретения каждым учеником знаний по русскому языку, т.е. реализации принципа индивидуализации (индивидуального подхода).

Реализация принципа наглядности на уроках русского языка предполагает, что учебный материал усваивается в процессе ярких образов и конкретных представлений, помогающих прочному усвоению знаний и прочному усвоению.

В обучении русскому языку реализуются также принципы связи обучения и воспитания, прочности, контроля и др.

Итак, рассмотренные дидактические принципы необходимо учитывать в процессе обучения русскому языку.

Рассмотрим основные принципы, которые приняты сегодня в лингводидактике и в соответствии с которыми определяются содержание, методы и приемы работы на уроках русского языка.

Принцип единства аспектного комплексного подходов (принцип взаимосвязанности различных разделов) – грамматики и лексики, морфологии и синтаксиса, морфологии и орфографии, синтаксиса и пунктуации и т.д. – занимает одно из центральных мест в методике. Основой этого принципа является всестороннее рассмотрение факта или явления языка. Так, например, в процессе изучения морфологии рассматриваются вопросы орфографии, связанные с правописанием тех или иных частей речи.

Пунктуационные навыки школьников формируются в процессе изучения синтаксических тем и частично при изучении морфологии (причастный, деепричастный обороты).

В настоящее время одним из ведущих принципов обучения языку является коммуникативный принцип. Теория речевой деятельности оказала существенное влияние на совершенствование современных программ обучения русскому языку. Коммуникативный подход связан прежде всего с изучением языка как средства общения. В центре внимания методистов оказался текст как основная дидактическая единица обучения. В соответствии с коммуникативным подходом текст рассматривается как продукт речевой деятельности человека, как реализованный замысел высказывания, а задачей речевого развития учащихся становится обучение порождению и восприятию текстов.

Функционально-семантический принцип предполагает подход к обучению языку с точки зрения способа выражения данного содержания, с точки зрения значения тех или иных формальных средств: язык «обретает» жизнь в действии, т.е. в речи как выражение того или иного содержания, смысла.

Итак, совокупность рассмотренных выше дидактических и методических принципов позволяет создавать методические системы обучения применительно к конкретным целям и задачам языкового образования школьников.

Литература:

1.Текучев А. В. Методика русского языка в средней школе. М., 1980.

2. Методика преподавания русского языка / Ред. М. Т. Баранов. М.,1990.

3. Методика преподавания русского языка / М. Т. Баранов, Т. А. Ладыженская, М. Р. Львов, Н. А. Ипполитова, П. Ф. Ивченков. М., 2001.

4. **(ОАК) PEDAGOGICAL PRACTICE IS THE MAIN AND IMPORTANT STAGE IN THE LIFE OF A TEACHER** Israilova Gulnora Mamadjonovna ***Scientific Bulletin of NamSU-Научный вестник НамГУ-NamDU ilmiy axborotnomasi–2023-yil_11-son***

5.Педагогическая практика основной и важный этап жизни педагога Г.М.Исраилова Quqon DPI ilmiy xabarlar2023 (ОАК)

6. **РАЗВИТИЯ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ В РАМКАХ ИЗУЧЕНИЯ УЧЕБНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ « РУССКИЙ ЯЗЫК»** *Исраилова Гулнара Мамаджановна Эргашева Масума,Ботирова Гулафруз,Хайитова Шарифа 2023г. (Междун.кон.)* **NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI FAKULTETI O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI KAFEDRASI “GLOBALLASHUV DAVRIDA TURLI TIZIMLI TILLAR MUNOSABATI” MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA**
M A T E R I A L L A R I 2- KITOB Navoiy-2023

7. How to bring order to your speech? Israilova Gulnara Mamajanovnastudents Khaitova Sharifa, Muhammadaminova Madina Published

2023-11-25 **Issue** Vol. 1 No. 8 (2023): THE ROLE OF SCIENCE AND INNOVATION IN THE MODERN WORLD **Section** Articles https://academicsresearch.ru/index.php/trsimw/article/view/2657 Меж.нар

8. **Artistic style: definition, substyles, genres** Israilova Gulnara Mamajanovna

students Rakhmonova Nargiza, Laziza Olimova Kurbanova Maryam **Published** 2023-11-25 **Issue** Vol. 1 No. 8 (2023): THE ROLE OF SCIENCE AND

INNOVATION IN THE MODERN WORLD **Section** Articles
https://academicsresearch.ru/index.php/trsimw/article/view/2661Меж.нар.
9.UNUSUAL FACTS ABOUT THE RUSSIAN LANGUAGE Israilova Gulnara Mamajanovna, Ergasheva Muslimabonu **“FILOLOGIYA VA FANLARNI O„QITISHNING DOLZARB MASALALARI” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari:** maqolalar to_plami – Farg_ona - 2024.- 676 bet

10. **AMERICAN Journal of Public Diplomacy and International Studies** *Volume 02, Issue 03, 2024 ISSN (E):2993-2157* **Studying and Choosing a Future Profession by a Student Israilova Gulnara Mamajanovna Impact Factor**

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING TILGA OID QARASHLARI

O‘tayev Akram Yo‘ldoshevich
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada yurtimizda 150 yillik yubiliyi keng nishonlanayotgan jadid ma’rifatparvari Mahmudxo‘ja Behbudiyning o‘zbek adabiy tili taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi, uning til madaniyati, savodxonlik va matbuot tili haqidagi fikrlari tahlil qilinadi. Behbudiy o‘z asarlari, maqolalari va sahna asarlari orqali milliy tilni rivojlantirish, xalqning ma’naviy yuksalishida tilning o‘rni haqida chuqur mulohazalar bildirgan.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, marifatparvar, adabiy til, milliy til, rasmiy til, milliy uyg‘onish, matbuot, teatr, madaniyat, savodxonlik, ma’naviy yuksalish.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktyabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son Farmoniga muvofiq 2020-2030 yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi qabul qilinib, unda

o‘zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro‘-e’tiborini tubdan oshirish, unib-o‘sib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an’ana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to‘laqonli joriy etishni ta’minlash, O‘zbekistondagi millat va elatlarning tillarini saqlash va rivojlantirish, davlat tili sifatida o‘zbek tilini o‘rganish uchun shart-sharoitlar yaratish, o‘zbek tili va til siyosatini rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo‘nalish va vazifalarini hamda istiqboldagi bosqichlarini belgilash masalasiga e’tibor qaratilib, tilga oid muhim manbalardan unumli foydalanish talab etiladi [1].

Mahmudxo‘ja Behbudiyning til sohasidagi qarashlari alohida va muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ayni paytdagi til va adabiyot jarayonining asoslarini tashkil etadi.

Ma’rifatparvar pedagog Behbudiyning tilga oid qarashlari bo‘lajak o‘qituvchilarda adabiy til xususiyatlari haqida kerakli ma’lumotlarni olishi, ilmiy tadqiqot ishlarida muhim manba bo‘lib xizmat qiladi [2].

Mahmudxo‘ja Behbudiy tilshunoslik fani sohasida yozgan bir qator maqolalari va ayrim darsliklarida berilgan tilga oid fikr-mulohazalarni o‘rganish bugungi tilshunoslar oldida turgan vazifalardan biridir.

Jumladan, buyuk ma’rifatparvarning til-imlo masalalari, o‘zbek adabiy tili va xalq jonli tili munosabatlari, adabiy tilni shakllantirish, tilimizni yot, ya’ni xorijiy so‘zlardan tozalash, sofligini saqlab qolish yuzasidan bildirgan fikr-mulohazalari bugungi til masalasida shug‘ullanuvchilarni ham befarq qoldirmaydi.

Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Ikki emas, to‘rt til lozim” maqolasi 1913 yilda yozilgan bo‘lib, o‘zi tashkil etgan “Oyna” jurnalida chop etilgan. Ushbu maqolada o‘zbek tilining imlosi va adabiy normasi bilan bog‘liq bir qator dolzarb masalalar xususida fikr yuritilgan. Jumladan, “Agarda til va adabiyotimizni munhofaza qilmay, anga ajnabiy lug‘at va so‘zlarni qo‘sha bersak, biroz zamonda til va millatimizni yo‘qoturmiz” va “Bas, bizga tilimizni ajnabiy so‘zlardan muhofaza qilmoq eng birinchi muhim bir vazifadur” deb xalqni ogohlikka chaqiradi [3].

Behbudiy matbuot tashkil etishda, yangi usuldagi maktablarni joriy qilishda, jadid usulidagi maktablarda darsliklarni qo‘llashda o‘zbek milliy tilini shakllantirish jarayoniga ulkan hissa qo‘shdi.

Biz bu borada Behbudiyning “Padarkush” asariga e’tibor qaratamiz. Asar sodda xalq tilida yozilgan va omma uchun tushunarli bo‘lishi kerak edi. Ammo asar yozilgan paytlar – XX asrning boshlarida Turkistonda, bir tomondan, arab yozuvining amalda bo‘lganligi, ikkinchi tomondan, dinga qarshi kurash niqobi ostida bu yozuvda yaratilgan ilmiy va badiiy merosning o‘rganilishiga ta’qiq qo‘yilganligi vaziyatni murakkablashtirib qo‘ygan edi. Xalqning jonli so‘zlashuv tili bilan matbuot va badiiy til o‘rtasida ma’lum ma’noda tafovutlar paydo bo‘lgan edi. Behbudiy uchun obrazli badiiy tasvirni jo‘n bir tilda tushuntirish maqsadga muvofiq bo‘lmagani kabi, dramadagi personajlar tilini sun’iy tarzda balandparvoz jumlalarda ifodalashning ham imkoni yo‘q edi. Ammo Behbudiy o‘ziga xos tarzda uddasidan chiqdi. Asardagi har bir obrazning axloqiy-ma’rifiy vazifasini aniq belgilab olib, ularning har birini hayotdagi mavqei va darajasiga mos tilda gapirtirdi. Masalan, Behbudiy asarni yozish bilan xalqqa yetkazmoqchi bo‘lgan asosiy g‘oyalari va fikrlarini badiiy obrazlar –ziyoli va domla nutqiga ko‘chirdi. Bu masalaning mazmun tomoni deydigan bo‘lsak, shakl tomoni – ularning tili ham davrning o‘qimishli kishilariga xos tarzda tanlandi. Drama qahramonlarini ko‘zdan kechirib, “Padarkush”dagi har bir obraz ham badiiy, ham til jihatdan puxta ishlangan, degan fikrga kelamiz. Ularning har biri o‘z tili va gapirish uslubiga ega. Masalan, dramadagi Ziyoli obrazini ruscha o‘qigan, turmush tarzi ham ruscha deyish mumkin: yevropacha kiyinadi, papiros chekadi va hokazo. Ammo muallif asosiy urg‘uni uning millatchi (millatparvar) musulmon ekanligiga beradi. Bu obraz haqidagi dastlabki taassurotlar ana shu tasvirlar sababli paydo bo‘lsa, uning to‘laqonli tasavvuri tili orqali yuzaga chiqadi [4]. Behbudiy o‘z davridagi zamon ruhiga moslashib borayotgan avlodga xos xususiyatlarni shu obraz hatti-harakatlari, nutqi, atrofdagilarga munosabati orqali ochib berishga intiladi. Ma’lum bo‘ladiki, dramatik asarning tili boshqa matnlardan farq qiladi va bayondagi tafsilotlarning ko‘pchiligi presonajlar nutqi zimmasiga yuklatiladi. Bu bilan asar

muallifi ortiqcha izohlardan xalos bo‘ladi. Voqelik ifodasining ushbu shakli, ayni paytda, tomoshabinni ham har bir badiiy obraz yuzasidan mulohaza qilishga undaydi. Asar XX boshlarida badiiy-publitsistik uslubda iste’molda bo‘lgan o‘zbek tili manzarasini tasavvur qilishga ham imkon beradi [4]. Ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlarni kuzatgan adib ongi va shuuridagi yangi davr g‘oyalarini obrazlar tili orqali namoyon etgan.

Behbudiy ta’lim tizimida ham til masalasiga asosiy e’tibor qaratib, yangi usul maktablarida ona tili asosida ta’lim berishga katta ahamiyat qaratgan [5].

Shunday qilib Mahmudxo‘ja Behbudiy ona tilini o‘rganishning ilmiy, dunyoviy va amaliy pedagogik qarashlarga egadir. Uning bu qarashlarini o‘rganish hamda o‘zlashtirish bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy bilm va ko‘nikmalarini kutilgan darajada tarkib toptirishda muhim pedagogik omil bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktyabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son Farmoni

2. Qosimov B. Maslakdoshlar. – Toshkent: “Sharq”, 1994

3. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. Toshkent: “Ma’naviyat”, 2006

4. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Padarkush.-Toshkent: “Yoshlar matbuoti”, 2024

5. O‘tayev A. Y. Yoshlarning siyosiy madaniyatini shakllantirishda jadid ma’rifatparvarlarining ahamiyati.TIPI.“Ilm-fan va innovatsiya: muammolar, yechimlar va istiqbollar” nomli xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya https://doi.org/10.5281/zenodo.1121466.

Nuniyazova Shaxlo Ulugbekovna

PhD student at Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi

Email: nuniyazovashahlo@gmail.com

Нуниязова Шахло Улугбековна

Базовый докторант Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои

Email: nuniyazovashahlo@gmail.com

KOGNITIV TADQIQOTLAR KONTEKSTIDA ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKNING RIVOJLANISH YO‘NALISHLARI

Annotatsiya

Maqolada kognitiv tadqiqotlar paradigmasi doirasida zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlari, metodologik asoslari va amaliy qo‘llanish sohasi tahlil etiladi. Kognitiv lingvistika, konseptual metafora nazariyasi, ramziy tuzilishlar, kadr (frame) semantikasi, kontseptologiya, mental leksikografiya va diskurs tahlilining kesishma nuqtalari yoritiladi. Shuningdek, psixolingvistika va neurolingvistika kognitiv yondashuvlari, korpus va hisoblash (kompyuter) lingvistikasining kognitiv modellar bilan integratsiyasi ham muhokama qilinadi. O‘zbek tilshunosligida kognitiv yondashuvni rivojlantirish bo‘yicha ilmiy yo‘nalishlar, uslubiy yechimlar va istiqbolli tadqiqot mavzulari taklif etiladi. Natijalar kognitiv yondashuvning til–tafakkur–madaniyat munosabatlarini anglashda metodologik ahamiyatini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: kognitiv lingvistika, konseptual metafora, frame semantikasi, kontseptologiya, psixolingvistika, neurolingvistika, korpus lingvistika, diskurs tahlili, mental model, kognitiv grammatik.

Abstract

This paper examines key development trajectories in contemporary linguistics through the lens of cognitive research. It synthesizes theoretical and methodological advances in cognitive linguistics, including conceptual metaphor and frame semantics, construction grammar, psycholinguistics and neurolinguistics, and the integration of corpus- and computation-based approaches with cognitive models. For Uzbek linguistics, the paper outlines a pragmatic roadmap: building cognitive language resources, mainstreaming corpus-driven methods, and expanding empirically grounded analyses. The results underscore the methodological significance of cognitive approaches for understanding the language–thought–culture nexus.

Keywords: cognitive linguistics; conceptual metaphor; frame semantics; construction grammar; psycholinguistics; neurolinguistics; corpus linguistics; discourse analysis; mental models; cognitive pragmatics.

Kirish

Kognitiv tadqiqotlar paradigmati zamonaviy tilshunoslikda tilni inson tafakkuri, idroki va ijtimoiy-madaniy tajriba bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilishni nazarda tutadi [Langacker 1987: 3–5; Evans & Green 2006: 5–9]. Til – bu nafaqat kommunikativ vosita, balki konseptual bilimlar, tajriba va mental modellarni kodlovchi kognitiv mexanizmdir [Lakoff & Johnson 1980: 4–6]. Shu bois, kognitiv lingvistika semantika, leksikologiya, grammatika va pragmatika bo‘limlarini yangi metodologiya asosida qayta ko‘rib chiqadi hamda psixolingvistika, neurolingvistika, hisoblash lingvistikasi bilan hamkorlikda yangi empirik dalillarni ishga soladi [Croft & Cruse 2004: 1–7].

Ushbu maqolaning maqsadi kognitiv tadqiqotlar kontekstida zamonaviy tilshunoslikning asosiy yo‘nalishlari, metodlari va amaliy qo‘llanishlarini tizimli begilash, ularning o‘zbek tilshunosligiga integratsiya imkoniyatlari hamda istiqbolli yo‘nalishlarini ko‘rsatishdan iborat. Tadqiqot usullari sifatida nazariy tahlil, taqqoslama yondashuv, korpusga tayanuvchi misollar sharhi va mavjud empirik tadqiqotlar sintezidan foydalanildi.

Nazariy asos: Kognitiv lingvistikaning shakllanishi va asosiy tushunchalar

- Kognitiv grammatik: Tilning grammatik tuzilmalari konseptualizatsiya va ma’noga bog‘langan qurilmalar sifatida ko‘riladi; sintaksis va semantika ajralmas birlikda tahlil qilinadi [Langacker 1987: 58–62].
- Konseptual metafora nazariyasi: Abstrakt sohalar konkret tajriba domenlari orqali metaforik xaritalanadi (masalan, VAQT – MAKON, ARGUMENT – URUSH) [Lakoff & Johnson 1980: 15–23].
- Frame semantikasi: Ma’no “kadr” yoki ssenariylar to‘plamiga tayanadi; leksik birliklar tegishli bilim tuzilmalari bilan birga talqin qilinadi [Fillmore 1982: 111–113].
- Kontseptologiya va mental leksikografiya: Konseptlar tizimi, ularning milliy-madaniy xususiyatlari va lug‘aviy ifodalanish modellari o‘rganiladi [Kövecses 2010: 1–9].
- Konstruktsion grammatika: Ma’no shaklga birikkan “konstruktsiyalar” orqali quriladi; konstruktsiyalar o‘zlari ham bilim birligi sifatida o‘rganiladi [Goldberg 1995: 1–7].

Dolzarb yo‘nalishlar va integratsiyalar

1. Konseptual metafora va metonimiya tahlilining kengayishi

- Diskurslarda (siyosiy, ommaviy axborot, ilmiy-texnik) metafora va metonimiya kognitiv mexanizmlari ijtimoiy ong va qadriyatlarni shakllantiruvchi omil sifatida tahlil qilinmoqda [Charteris-Black 2004: 28–35].
- Multimodal metafora: matn, rasm, diagramma, audio-vizual ishoralar o‘rtasidagi kognitiv moslashuv [Forceville 2009: 20–26].

2. Frame semantikasi va korpus lingvistikasining qo‘shilmasi

- FrameNet, fraymalangan leksik-semantik tarmoqlar yordamida ma’no va argument tuzilmalarini tavsiflash [Baker et al. 1998: 75–80].
- Korpus asosidagi kadr identifikatsiyasi orqali ma’noning kontekstga bog‘liqligi ko‘rsatib beriladi [Ruppenhofer et al. 2016: 12–18].

3. Psixolingvistika va neurolingvistika bilan interfeys

- Onlayn qayta ishlash tajribalari (self-paced reading, eye-tracking) metafora, polisemiya, konstruktsiyalarni idrokdagi xarajatlar bilan bog‘laydi [Traxler 2012: 145–152].
- MEEG/fMRI tadqiqotlari semantik integratsiya va sintaktik reanalizning neyron korrelyatlarini ko‘rsatmoqda [Hagoort 2005: 419–424].

4. Hisoblash (kompyuter) lingvistikasida kognitiv modellashtirish

- Ta’limlangan vektorlar, konseptual xaritalash, ramziy-kognitiv arxitekturalar (hybrid models) semantik o‘xshashlik, metafora aniqlash, frame to‘ldirish vazifalarida qo‘llanadi [Baroni et al. 2014: 238–244].
- Kognitiv jihatdan asoslangan resurslar (FrameNet, ConceptNet) NLP loyihalariga semantik bilim bazasi sifatida ulanadi [Speer et al. 2017: 90–95].

5. Diskurs tahlili va kognitiv pragmatika

- Kognitiv relevans nazariyasi, mental model va stensil (stance) tahlillari orqali diskursdagi taxminlar, implikatura va presuppozitsiya mexanizmlari yoritiladi [Sperber & Wilson 1995: 38–45].
- Institutsional diskurslarda (huquqiy, tibbiy, ta’limiy) kognitiv strategiyalar va ekspert tilining kontseptual tuzilishi tadqiq qilinadi [van Dijk 2008: 19–27].

O‘zbek tilshunosligi uchun imkoniyatlar va yo‘l xaritasi

- O‘zbek tilida konseptual metafora va frame-resurslar korpusini yaratish: tematik domenlar bo‘yicha (sog‘liq, ta’lim, iqtisod, ekologiya) metafora-label va frame-annotatsiya [Davurova 2022: 9–12].
- Mental leksikografiya: milliy-madaniy kontseptlarning (masalan, “suv”, “mehmondo‘stlik”, “baraka”) leksik-fraseologik ifodalarini kognitiv xaritasi [Tursunov 2024: 3–7].
- Konstruktsion grammatik modellar: o‘zbek tilida model konstruksiyalar (masalan, intensifikatorli iboralar, pragmatik partikulyatorlar)ning ma’no-shakl bog‘lanmalarini kataloglash.
- Korpusga tayanuvchi psixolingvistik tadqiqotlar: ko‘p ma’nolilik (polisemiya) va sinonimiya qayta ishlanishi, metafora idrokining vaqt xarajatlari.

- CL-NLP integratsiyasi: o‘zbek tilida FrameNetga o‘xshash resurslarni yaratuvchi ochiq kodli platformalar; kognitiv resurslar asosida sentiment, metafora-aniqlash, diskurs roli aniqlash.

Metodologiya

Tadqiqot nazariy sintez va bibliografik sharhga tayandi: kognitiv lingvistika klassik manbalari (Langacker, Lakoff & Johnson, Fillmore, Goldberg), kognitiv pragmatika (Sperber & Wilson), diskurs tahlili (van Dijk), hamda FrameNet, korpus lingvistika va zamonaviy NLP yo‘nalishlari yuzasidan asosiy adabiyotlar ko‘rib chiqildi. O‘zbek tilshunosligidagi so‘nggi ishlar (gidronimika, lingvokulturologik tadqiqotlar) kontekst sifatida jalb qilindi [Davurova 2022: 7–14; Tursunov 2024: 3–10].

Natijalar va muhokama

- Kognitiv paradigmada tilning semantik va grammatik tuzilishi konseptualizatsiya jarayonlari bilan izohlanadi; bu tilshunoslik bo‘limlarida yahlit, ma’no markazli tahlilni talab qiladi [Langacker 1987: 58–62].
- Konseptual metafora va frame semantikasining integratsiyasi diskursda ma’no yaratish mexanizmlarini yaxlit tushuntiradi; korpus va hisoblash metodlari buni empirik tasdiqlashga xizmat qiladi [Fillmore 1982: 111–118; Baker et al. 1998: 75–83].
- Psixolingvistika va neurolingvistika dalillari kognitiv model va gipotezalarning idrokiy asoslarini aniqlashda muhim, bu esa kognitiv lingvistika nazariyalarini eksperimental ma’lumotlar bilan mustahkamlaydi [Hagoort 2005: 419–426].
- O‘zbek tilshunosligi uchun kognitiv yondashuvlar asosida resurslar yaratish (frame/konseptual tezauruslar) va korpusga tayanuvchi amaliy metodlar (annotatsiya, etiketka va testlar)ni yo‘lga qo‘yish dolzarbdir.

Xulosa

Kognitiv tadqiqotlar kontekstida zamonaviy tilshunoslik yo‘nalishlari semantika, grammatika, pragmatika va diskurs tahlilida ma’no markazli yondashuvni kuchaytirdi. Konseptual metafora, frame semantikasi, konstruktsion grammatika, psixolingvistika va neurolingvistika o‘rtasidagi interfeyslar til–tafakkur–madaniyat uchligi asosida izchil tadqiqotlar olib borishga imkon beradi. O‘zbek tilshunosligida bu yo‘nalishlarni rivojlantirish uchun: (1) milliy kognitiv resurslar (frame/konsept bazalari)ni yaratish, (2) korpusga tayanuvchi usullarni ommalashtirish, (3) eksperimental psixolingvistika vositalarini joriy qilish, (4) kognitiv-NLP integratsiyalangan amaliy loyihalarni yo‘lga qo‘yish muhim hisoblanadi.

Amaliy tavsiyalar

- Kognitiv frazeologiya va metafora leksikografiyasini ishlab chiqish.
- O‘zbek tili uchun mini-FrameNet loyihasini boshlash (pilot domen: sog‘liq, ta’lim).

- Universitetlarda “Kognitiv lingvistika va korpus metodlari” modullarini joriy etish.
- Kognitiv pragmatika asosida institutsional diskurslarni tahlil qilish bo‘yicha uslubiy qo‘llanmalar tayyorlash.

Adabiyotlar ro‘yxati

- Baker, C. F., Fillmore, C. J., & Lowe, J. B. (1998). The Berkeley FrameNet Project. COLING-ACL, 86–90. [Baker et al. 1998: 86–90]
- Baroni, M., Dinu, G., & Kruszewski, G. (2014). Don’t count, predict! EACL, 238–247. [Baroni et al. 2014: 238–247]
- Charteris-Black, J. (2004). Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis. Palgrave. [Charteris-Black 2004: 28–35]
- Croft, W., & Cruse, D. A. (2004). Cognitive Linguistics. Cambridge UP. [Croft & Cruse 2004: 1–7]
- Evans, V., & Green, M. (2006). Cognitive Linguistics: An Introduction. Lawrence Erlbaum. [Evans & Green 2006: 5–9]
- Fillmore, C. J. (1982). Frame Semantics. In Linguistic Society of Korea (Ed.), Linguistics in the Morning Calm, 111–137. Hanshin. [Fillmore 1982: 111–137]
- Forceville, C. (2009). Multimodal Metaphor. Mouton. [Forceville 2009: 20–26]
- Goldberg, A. (1995). Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure. Chicago UP. [Goldberg 1995: 1–7]
- Hagoort, P. (2005). On Broca, brain, and binding: A new framework. Trends in Cognitive Sciences, 9(9), 416–423. [Hagoort 2005: 419–423]
- Kövecses, Z. (2010). Metaphor: A Practical Introduction (2nd ed.). Oxford UP. [Kövecses 2010: 1–9]
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago UP. [Lakoff & Johnson 1980: 4–23]
- Langacker, R. W. (1987). Foundations of Cognitive Grammar, Vol. 1. Stanford UP. [Langacker 1987: 3–62]
- Ruppenhofer, J., Ellsworth, M., Petruck, M. R. L., Johnson, C. R., & Scheffczyk, J. (2016). FrameNet II: Extended Theory and Practice. ICSI. [Ruppenhofer et al. 2016: 12–18]
- Sperber, D., & Wilson, D. (1995). Relevance: Communication and Cognition (2nd ed.). Blackwell. [Sperber & Wilson 1995: 38–45]

- Traxler, M. J. (2012). Introduction to Psycholinguistics. Wiley-Blackwell. [Traxler 2012: 145–152]
- van Dijk, T. A. (2008). Discourse and Power. Palgrave. [van Dijk 2008: 19–27]
- Davurova, X. (2022). Jizzax viloyati gidronim va gidrooykonimlari. Obshchestvennye nauki..., 1(25), 7–14. [Davurova 2022: 7–14]
- Tursunov, M. M. (2024). Ingliz va o‘zbek lingvomadaniyatida “suv” obrazi... BuxDU jurnali. [Tursunov 2024: 3–10]

OT SO‘Z TURKUMIDA DARAJALANISH

Hasanova Dilfuza Odilovna Qo‘qon DU

DOTSENTI, FILOLOGIYA FANLARI DOKTORI

(DSc)

Nurolimova Feruzaxon Kamoliddin qizi

Qo'qon Davlat Universiteti magistranti

feruzaxalimova8@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘zbek tilida ot so‘z turkumining darajalanish hodisasi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Darajalanishning lisoniy mohiyati, uni yuzaga keltiruvchi semantik va grammatik vositalar, shuningdek, otlarda darajalanishning asosiy modellari izohlanadi. O‘zbek tilidagi misollar asosida darajalanishning miqdoriy, ijtimoiy va baholovchi turlari ko‘rsatilib, bu hodisaning til tizimidagi o‘rniyoritiladi.

Kalit so‘zlar: ot, darajalanish, semantika, grammatik kategoriya, nisbat, intensifikatsiya, ierarxiya, leksik tizim.

Abstract

This article analyzes the phenomenon of gradation of the noun phrase in the Uzbek language from a theoretical and practical perspective. The linguistic essence of gradation, the semantic and grammatical means that create it, as well as the main models of gradation in nouns are explained. Based on examples from the Uzbek language, quantitative, social and evaluative types of gradation are shown, and the place of this phenomenon in the language system is highlighted.

Keywords: noun, gradation, semantics, grammatical category, ratio, intensification, hierarchy, lexical system.

Kirish

Til tizimi o‘zaro bog‘liq birliklardan tashkil topgan murakkab tuzilmadir. Har bir so‘z turkumi til tizimida o‘z funksiyasi va semantik o‘rniga ega. O‘zbek tili grammatik tizimida darajalanish hodisasi asosan sifat va ravishlarda o‘rganilgan bo‘lsa-da, otlar ham ma’no va ijtimoiy jihatdan darajalanish xususiyatiga ega[1].[1.112..b]

Darajalanish (lot. gradatio) tilshunoslikda birliklarning nisbiy kuchayish yoki kamayish holatini bildiruvchi semantik hodisa sifatida qaraladi[2].[2.98.b] U so‘zlarning belgi, holat, miqdor yoki mavqe jihatidan bir-biriga nisbatan joylashuvini ifodalaydi. Shu bois, ot so‘z turkumida darajalanish hodisasi faqat grammatik emas, balki leksik-semantik va ijtimoiy-madaniy omillar bilan ham bog‘liq holda shakllanadi. Bu jarayon tilning ijtimoiy tabiatini, inson tafakkuridagi tartib va pog‘onalilikni aks ettiradi.[3] [3.67.b]

Darajalanish hodisasining nazariy asoslari

Tilshunoslikda “darajalanish” tushunchasi turli tillarda o‘rganilgan. G‘arb tilshunosligida bu hodisa “gradation”, “scalar semantics”, “hierarchical relations” kabi atamalar bilan ifodalanadi. Masalan, Ch. Fillmor, J. Lakoff, A. Vezhbitskaya kabi olimlar darajalanishni semantik maydonlar ichidagi pog‘onaviylik deb talqin qilganlar[4]. [4.45.b] Rus tilshunosligida L. I. Vvedenskaya va V. Vinogradovlar darajalanishni leksik-semantik munosabat sifatida tahlil qilib, so‘zlarning “ko‘p-kam”, “yuqori-past”, “kichik-katta” nisbatlari orqali ifodalanishini ta’kidlaganlar[5]. [5.52.b] O‘zbek tilshunosligida esa bu hodisa ko‘proq sifat va ravish doirasida

o‘rganilgan (A. Hojiyev, G‘. Abdurahmonov, A. G‘ulomov va boshqalar)[6].[6.115.b] Ammo ot so‘z turkumida darajalanish masalasi hali to‘liq tadqiq etilmagan yo‘nalishlardan biridir. Bu esa mavzuning dolzarbligini belgilaydi.Otlarda darajalanishning mohiyati ularning ifoda qilayotgan narsa, tushuncha yoki ijtimoiy maqomning nisbiy pog‘onasi orqali namoyon bo‘ladi. Bu jihatdan, darajalanish ontologik asosga ega bo‘lib, dunyodagi predmet va hodisalar tartibini tilda aks ettiradi.

Otlarda darajalanishning semantik va grammatik xususiyatlari

Miqdoriy darajalanish -- narsa yoki hodisaning kattalik, hajm yoki son jihatidan farqlanishini bildiradi:

uy – hovli – saroy – qasr;

ko‘lmak – ko‘l – dengiz – okean;

daraxtcha – daraxt – o‘rmon – tog‘ o‘rmoni. Bu zanjirlar semantik jihatdan vertikal pog‘ona tashkil etadi. Ma’no jihatidan “kichikdan kattaga”, “oddiydan murakkabga” yo‘nalish mavjud[7].[7. 54.b]

Ijtimoiy darajalanish --otlarning jamiyatdagi maqom, lavozim yoki mavqe jihatidan farqlanishi ijtimoiy darajalanish hisoblanadi:

talaba – magistrant – aspirant – doktorant – professor;

soldat – serjant – kapitan – polkovnik – general;

ishchi – ustasi – brigadir – direktor. Bunday tizimlarda darajalanish sotsiokulturologik mazmunga ega bo‘lib, til jamiyat ierarxiyasini ifoda etish vositasiga aylanadi[8].[8.129.b]

Baholovchi (emotsional) darajalanish -- buturdagi darajalanish so‘zlovchining subyektiv munosabatiga asoslanadi:

mehmon – aziz mehmon – eng hurmatli mehmon;

do‘st – yaqin do‘st – jon do‘st;

bolam – aziz bolam – jon bolam.Bunda darajalanish ekspressiv-intensifikatsiya orqali yuzaga keladi va ko‘pincha sifatlovchi vositalar (eng, juda, nihoyatda) yoki so‘z birikmalari yordamida ifodalanadi[9].[9.62.b.]

Morfologik va sintaktik darajalanish vositalari

Otlarda darajalanish so‘z yasovchi affikslar va so‘z birikmalari orqali ham amalga oshadi: Affiksal vositalar: tog‘cha, hovlichalar, saroycha – kichraytirish orqali nisbiy darajani bildiradi.So‘z birikmasi orqali: katta olim, eng mashhur shoir, kichik shaharcha, buyuk inson kabi birliklar darajalanishni kuchaytiradi. Sintaktik darajalanish ko‘pincha taqqoslov yoki ketma-ket sanash orqali ifodalanadi:> “Qishloq, tuman, viloyat, nihoyat poytaxt — hammasi bir zanjirga ulanadi.” Bu kabi konstruktsiyalar tildagi pog‘onaviylik tamoyilini ko‘rsatadi[10].[10.75.b]

Otlar o‘rtasidagi darajaviy bog‘liqlikni quyidagi modellarga ajratish mumkin:

- **Vertikal model: yuqori-past munosabat (rahbar – direktor – bosh direktor)**
- **Gorizontal model: bir turdagi narsa yoki tushunchaning teng pog‘onadagi turlari (kitob – darslik – lug‘at).**
- **Gradativ model: ketma-ketlik asosidagi pog‘onaviy tizim (bola – o‘smir – yigit – erkak – kishi).**

Bu modellar orqali til birliklarida dunyoqarashdagi tartib, mavqe, vaqt, hajm kabi kategoriyalar aks etadi[11]. [11.58.b].

Xulosa

Ot so‘z turkumida darajalanish hodisasi tildagi narsa va tushunchalar orasidagi ierarxik munosabatni ifodalovchi muhim semantik jarayondir. U orqali til inson tafakkuridagi tartib, o‘lchov va baholash mezonlarini aks ettiradi.Darajalanish nafaqat leksik-semantik, balki ijtimoiy, madaniy va uslubiy qatlamlarda ham namoyon bo‘ladi. Shu sabab, otlarda darajalanish masalasi o‘zbek tilining semantik tizimini chuqur o‘rganishda alohida yo‘nalish sifatida e’tirof etilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.G‘ulomov A., Shukurov Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 2003, 112-bet.

2.Hojiyev A. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Universitet, 2005, 98-bet.

3.Abdurahmonov G‘. O‘zbek tilining grammatik qurilishi. – Toshkent: Fan, 1992, 67-bet.

4. Fillmore C. The Case for Case. – Cambridge: CUP, 1968, p. 45.

5. Vinogradov V. V. Russkiy yazyk. Grammaticheskoe uchenie o slove. – Moskva: Nauka, 1947, 52-bet.

6. Hojiyev A., Tilshunoslikka kirish, 2005, 115-bet.

7.Mamatov Sh. Semantik tahlil asoslari. – Samarqand, 2017, 54-bet.

8. G‘ulomov A., o‘sha asar, 129-bet.

9. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things. – 1987, p. 62.

10. Abdurahmonov G‘., o‘sha asar, 75-bet.

11. Fillmore C., o‘sha asar, p. 58.

O‘ZBEK VA RUS XALQ ERTAKLARINING LINGVOKULTUROLOGIK TAXLILI.

Mirzayunusova Ziyoda Ibragimovna
Rus tili va adabiyoti kafedrasi dosenti
Akbarov Samandar - talaba

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqot o‘zbek va rus xalq ertaklarini solishtirishga harakat qiladi. Tadqiqot uchun empirik material ikkita xalq ertaklaridan iborat - ruslarning "Morozko" va uning o'zbekcha shakli "Zumrat va Qimmat".

Kalit so‘zlar: xalq ertaklari, adabiy ertaklar, rus xalq ertagi, o‘zbek xalq ertagi, Ayozbobo.

Это исследование пытается сравнить узбекские и русские народные сказки. Эмпирический материал для исследования состоит из двух народных сказок - русской "Морозко" и ее узбекской формы "Зумрат и Киммат."

Ключевые слова: народные сказки, литературные сказки, русская народная сказка, узбекская народная сказка, Морозко.

Kirish

Turli xalqlar ertaklarida ko‘pincha o‘xshash syujet motivlari va arxetipik obrazlar mavjud bo‘lib, bu folklorning universal hodisa sifatida tipologik

qarindoshligidan dalolat beradi. Shu bilan birga, har bir milliy an’ana ertak syujetlariga xalqning dunyoqarashi, turmush tarzi, qadriyatlari va urf-odatlarini aks ettiruvchi o‘ziga xos madaniy xususiyatlarni beradi.

Rus tilida hikoya qilish jinsi va yoshidan qat'i nazar, har kim qatnashishi mumkin bo'lgan san'at turi bo'lib, yaxshi hikoyachilarni xalq juda hurmat qilgan. Ular odamlarga qanday yashashni o‘rgatdilar, nekbinlikni singdirdilar, ezgulik va adolat g‘alabasiga ishonchni mustahkamladilar. Ertaklarning fantastik syujetlari va fantastika ortida haqiqiy insoniy munosabatlar, tarixiy faktlar, ma'lum bir davrning ijtimoiy va maishiy sharoitlari yotadi. Qadimgi rus tilida “basn” (aytib berish, so‘zlash) fe’lidan olingan “basnya” yoki “bayka” (hikoya) so‘zlari ertak janrini bildirish uchun ishlatilgan [3.50 b.], hikoyachilar esa “baxarlar” yoki “bayonlar” deb atalgan [1.11 b.]. Rus ertaklarining eng qadimgi yozuvlari 12-asrga to'g'ri keladi [2. 20 b.].

Ertak janrining asosiy xususiyati uning maqsadi, uni jamiyat ehtiyojlari bilan bog'laydigan narsadir. "18-20-asrlardagi yozuvlarda bizgacha yetib kelgan rus ertaklarida, shuningdek, bugungi kunda keng tarqalgan ishlatiladigan ertaklarda estetik vazifa ustunlik qiladi. Bu ertak fantastikasining o'ziga xos tabiati bilan belgilanadi" [2.160 b.].
Biz rus va o‘zbek xalqi ertaklarining tipologik modellariga to‘xtalib, ularni rus xalq ertagi “Morozko” va uning o‘zbekchasi “Zumrat va Qimmat” ertagi misolida ko’rib chiqamiz. Bundan kelib chiqqan holda, rus va o‘zbek xalq ertaklaridagi tipologik o‘xshashlik va farqlarni aniqlash, ularni tahlil qilish, qiyoslash ushbu tadqiqotning maqsadi bo‘ldi. Ushbu ishning dolzarbligi turli milliy madaniyatlar va tillarda amalga oshirilgan o'xshash folklor modellarini solishtirish va solishtirishga urinishdadir. Ertaklarni qiyosiy tahlil qilishdan oldin o‘zbek ertak xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos xususiyatlariga e’tibor qaratish lozim. O‘zbek xalqi Qadimgi Sharq madaniyati va fors ildizlari bilan bog‘liq bo‘lgan qadimiy yozma tilga ega. Biroq, og'zaki she'riy an'ana 20-asrgacha badiiy ifodaning yagona shakli bo'lib qoldi. Tadqiqotchi B.Shamsiyeva shunday ta’kidlaydi: “O‘zbek xalqining og‘zaki ijodi rang-barang, boy va o‘ziga xos bo‘lib, uning ildizlari qadim zamonlarga borib taqaladi, o‘zbek xalqini ko‘p asrlar davomida umumiy tarixiy taqdirlar bog‘lab kelgan Sharqning boshqa xalqlari og‘zaki she’riyati bilan chambarchas bog‘langan” .
Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, hozirgi O‘zbekiston hududida yashovchi xalqlar eramizdan avvalgi V-IV asrlardayoq she’riyat an’analariga ega bo‘lgan. Boy og'zaki she'riyat an'anasi mavjud bo'lib, uning aks-sadolari hozirgi O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbeklar folklorining ayrim asarlarida saqlanib qolgan.
O‘zbek xalqining musiqiy va she’riy merosida xalq eposi – dostonlari salmoqli o‘rin tutadi. Bu dostonlar uzoq o‘tmishda ko‘chmanchi turkiyzabon qabilalar o‘rtasida rivojlangan bo‘lib, ular asosida miflar, rivoyatlar, xalq ertaklari, tarixiy va afsonaviy ashulalar yaratilgan. Dostonning ko‘p asrlik barqarorlik sabablari ijtimoiy-psixologik an’analarning barqarorligi va moslashuvchanligi bilan bog‘liq. "Dastonlarning

mazmuni va shakli asrlar davomida shakllangan an'analarga asoslanadi; kengroq aytganda, ular qahramonlik, muhabbat, xalqning kundalik hayoti haqida hikoya qiladi. Dostonning ko'lami shundan kelib chiqadi" [3.30 b].
Dostonlar yaratishda xalq qo‘shiqchilari va hikoyanavislar – baxshi, dostonchi, shoir kabilar katta rol o‘ynagan, ular hikoyachilik san’atida mohir professional ijrochilar, qo‘shiqchi-sozandalar bo‘lgan.
Mavjud folklorshunosligda o'rnatilgan nuqtai nazarga ko'ra, G.A. Jalolov o‘zbek ertak dostonining genetik ildizlarini qadimgi davrlarga, dunyoning tuzilishi haqidagi dastlabki g‘oyalarga qaratadi. U “Folklorda janr shakllanishi, bir tomondan, mifologik tushunchalarni real tarzda qayta talqin qilish bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan, bu demokratlashtirilgan tushunchalarning antik madaniyatning sof kundalik hayoti bilan uyg‘unlashuvi bilan bog‘liq”, deb ta’kidlaydi [4, 55-56 b].
Sehrli va fantastik ertaklarda qahramonlarga eng qiyin damlarda yordam beradigan mo"jizaviy yordamchilar mavjud. Ko'pincha, bu yordamchilar donishmand keksa odam, sehrli hayvonlar, qushlar va turli xil sirli narsalar - uzuk, pichoq, patlar va boshqalar. O'z kuchiga ishongan odamlar, 70-yillarda haqiqat tantanasi, ertaklarda hayotning eng yaxshi qirralarini aks ettiruvchi bir qator yorqin qahramonlik obrazlarini yaratdi.
Rus va o‘zbek xalq ertaklaridan foydalanib, tipologik o‘xshashlik va farqlarni ko‘rib chiqamiz. Morozko - xuddi shu nomdagi rus xalq ertaklari uchun asos bo'lgan Sharqiy slavyan xalqlarining ertak qahramoni.

Ushbu rus xalq ertaki asosida bir nechta original ertaklar yozilgan: V.F. Odoevskiy

"Moroz Ivanovich" (1847), N.A.Nekrasovning "Moroz, qizil burun" she'ri (1863),

Samuil Marshakning "O'n ikki oy" ertaki (1943), 1964 yilda rejissyor Aleksandr Rou

tomonidan shu nomdagi badiiy film suratga olingan.

Ertaklarni ikki qiz - yaxshi va yomonni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yish motivi bilan taqqoslash alohida qiziqish uyg‘otadi, bunda mo‘jizaviy sinovlar orqali ularning xatti-harakatlariga axloqiy baho beriladi. Bunga rus xalqining "Morozko," o‘zbek xalqining "Zumrad va Qimmat" ertaklari yorqin misol bo‘la oladi.

1. Kelib chiqishi va janrga mansubligi

"Morozko" ertagi rus xalq og‘zaki ijodiga mansub bo‘lib, yorqin ifodalangan ijtimoiy-maishiy motivga ega sehrli ertakdir. "Zumrad va Qimmat" o‘zbek ertagi o‘zbek og‘zaki ijodiga mansub bo‘lib, u ham maishiy hikoya unsurlariga ega bo‘lgan sehrli ertaklar sirasiga kiradi.

Har ikkala ertak ham ezgulikning mukofoti va yovuzlikning jazosi haqidagi universal motivga asoslangan.

Har ikkala ertak ham ezgulikning mukofoti va yovuzlikning jazosi haqidagi universal motivga asoslangan. Ularda an’anaviy oilaviy munosabatlar, o‘gay onaning antagonist sifatidagi roli, shuningdek, tarbiyaviy qadriyatlar o‘z aksini topgan.

2. Personajlar va ularning vazifalari.

Har ikkala ertakning bosh qahramonlari bir-biriga qarama-qarshi fazilatli ikki qizdir. "Morozko"da iffatli o‘gay qiz mehnatkash, kamtar, itoatkor qilib tasvirlanadi. "Zumrad va Qimmat"da Zumrad halol va mehribon, kattalarni hurmat qiladigan qiz.

O‘gay onalarning tug‘ishgan qizlari - antagonistlar hasadgo‘ylik, dangasalik, qo‘pollik kabi salbiy xususiyatlarga ega. Har ikkala asarda ham o‘gay onalar o‘gay qizlarning sinovlari va zulmlarining tashabbuskorlari rolini o‘ynaydi, otalar esa og‘zaki an’anadagi patriarxal oila modellarini aks ettiruvchi passiv pozitsiyani egallaydi.

3. Sehrli personajlar va sinovlar

Har ikki ertakning asosiy epizodi qahramonning sehrli mavjudot bilan uchrashuvi bilan bog‘liq. Rus ertagida bu Morozko - qizning sabr-toqati va kamtarligini sinovdan o‘tkazadigan qish ruhi. O‘zbek tilida - sehrli ruh yoki o‘rmondagi uy bekasi, mehmonning xulq-atvorini tekshiruvchi kampir.

Har ikkala ertakdagi mehribon qahramon mo‘jizaviy mavjudotga hurmat bilan munosabatda bo‘ladi, topshiriqlarni bajaradi, xushmuomalalik va sabr-toqat ko‘rsatadi. Yovuz qahramon esa o‘zini qo‘pol va dangasa tutadi. Natijada ezgulik boylik va baxt bilan taqdirlanadi, g‘azab va hasad esa jazo bilan taqdirlanadi ("Morozko"da - sovuqdan o‘lish, "Zumrad va Qimmat"da - go‘zallikni yo‘qotish yoki halokat).

4. Syujet tuzilishi va motivlar.

Ikkala ertak ham o‘xshash kompozitsiyaga ega:

• Ekspozitsiya: oila namoyishi, qahramonlarni qarama-qarshi qo‘yish;

• Tugun: o‘gay ona mehribon qahramonni qiyin sharoitlarga jo‘natadi;

• Rivojlanish: sehrli qahramon bilan uchrashuv, sinovlar;

• Kulminatsiya: mehribon qahramonni taqdirlash;

• Yechim: yovuz qahramonning yo‘lni takrorlashga urinishi va uning jazolanishi;

• Intiho: adolatning tiklanishi.

Syujetlarda aniq axloqiy ko‘rsatma va pedagogik funksiya namoyon bo‘ladi.

5. Milliy-madaniy xususiyatlar

Umumiy syujet sxemasiga qaramay, har bir ertak o‘ziga xos elementlarga ega. "Morozko"da tabiat kuchlari (qish, ayoz) bilan bog‘liqlik ta’kidlanadi, bu Rossiyaning iqlim va madaniy xususiyatlarini aks ettiradi. "Zumrad va Qimmat"da o‘zbek oilaviy va ma’naviy qadriyatlari haqidagi tasavvurlarga mos keladigan kattalarga hurmat va ma’naviyat motivi muhim o‘rin tutadi.Til xususiyatlari ham turlicha: rus ertagida arxaik leksika, barqaror formulalar va takrorlar mavjud bo‘lsa, o‘zbek ertagida poetiklik,

Xulosa

Rus xalq ertagi "Morozko" va o‘zbek xalq ertagi "Zumrad va Qimmat" xalq folklorining milliy-o‘ziga xos xususiyatlarini saqlagan holda tipologik jihatdan o‘xshashligi namunalaridir. Har ikkala asar ham umuminsoniy axloqiy qadriyatlar - mehnatsevarlik, kamtarlik, izzat-hurmat, adolatni namoyon etadi va muhim tarbiya vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Bunday ertaklarni qiyosiy tahlil qilish folklorning umumiy arxetiplarini ham, turli xalqlar madaniy merosining o‘ziga xos xususiyatlarini ham chuqurroq tushunish imkonini beradi

Adbiyotlar ro’yxati

1. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. — М.: Лабиринт, 2000.
2. Афанасьев А. Н. Народные русские сказки. — М.: Художественная литература, 1985.
3. Узбекские народные сказки. — Ташкент: Изд-во литературы и искусства, 1983.
4. Жирмунский В. М. Сравнительное литературоведение. — Л., 1979.
5. Ходжаев Х. Фольклор и народная педагогика Узбекистана. — Ташкент, 1991.

КВЕСТ КАК СОВРЕМЕННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ОБРАЗОВАНИИ.

Доцент КГУ Мирзаюнусова ЗИЁДА Ибрагимовна
Студент Бахромова Дилсуз

АННОТАЦИЯ

В статье делается акцент на применение технологии веб-квест в современном образовательном пространстве. Веб-квесты могут способствовать созданию учебной мотивации во время аудиторных, а

также внеаудиторных занятий. Помогает развитию навыков критического мышления.

Сегодня обучающиеся свободно применяют информационно-коммуникационные технологии (далее — ИКТ) в своей повседневной жизни и образовательной деятельности.

Неограниченный доступ к сети Интернет, использование смартфонов, планшетов делают процесс получения информации более простым и доступным. С другой стороны, сеть Интернет не просто предоставляет огромные возможности для саморазвития учащихся, но и создает определенные трудности. Часто учащиеся сталкиваются с проблемами при выборе надежных источников информации, их анализе и сопоставлении, ведь современная информационная среда иногда представляет собой «глобальную свалку», где можно натолкнуться на ресурсы, содержащие достаточно противоречивые и не всегда правдоподобные сведения.

Учитель должен приспосабливаться к изменяющимся обстоятельствам и умело использовать преимущества современных ИКТ на благо образовательного процесса.

Не случайно одним из условий реализации общего образования является создание современной информационно-образовательной среды, которая включает, в т. ч. и систему современных педагогических технологий, обеспечивающих успешное обучение в ней.

В частности, технология веб-квест позволяет успешно интегрировать сеть Интернет в образовательную деятельность, уводя обучающихся от потребительского отношения к информации и сети Интернет, способствует достижению как личностных, так предметных и метапредметных результатов. Данная технология позволяет достичь важных образовательных результатов:

 личностных — формирование мотивации к изучению нового и самосовершенствованию, понимание возможностей самореализации, раскрытие творческого потенциала;

 метапредметных — развитие коммуникативной компетенции, навыков работы
с информацией (поиск, выделение, обобщение информации, создание проекта, решающего поставленную задачу), самоорганизации, способности выполнять разные социальные роли, пользовательских умений работы с компьютером;
 предметных — получение нового знания и применение его в учебно-предметных
ситуациях, формирование научного типа мышления.

Разработчиками веб-квеста являются Берни Додж и Том Марч, профессора Калифорнийского университета в Сан-Диего. Технология сравнительно не нова. Первые
веб-квесты появились в 1995 г., и сейчас являются одним из главных средств формирования
коммуникативной и ИКТ-компетенций учащихся. Веб-квест предполагает создание
проблемного задания с элементами ролевой игры, для выполнения которого используются
ресурсы сети Интернет.

Образовательная технология веб-квест предоставляет большие возможности для реализации проектной деятельности как на уроке, так и во внеурочной деятельности. Ее можно использовать как в рамках погружения в предмет, так и в рамках бинарных уроков.

Веб-квест способствует поиску интернет-информации по заданию преподавателя, развитию компьютерных навыков учащихся и повышению их словарного запаса, поощряет учиться независимо от учителя. Учащиеся воспринимают задание как нечто «реальное» и «полезное», что ведёт к повышению эффективности обучения.

Формы организации учебных занятий

1. Поиск и обработка информации

- написание реферата-обзора
- рецензия на сайт по теме
- анализ существующих рефератов в сети на данную тему, их оценивание
- написание своего варианта плана лекции или ее фрагмента
- составление библиографического списка
- подготовка фрагмента практического занятия
- подготовка доклада по теме
- подготовка дискуссии по теме
- работа с web-квестом, подготовленным преподавателем или найденным в сети

Web-квестом называется специальным образом организованный вид исследовательской деятельности, для выполнения которой студенты осуществляют поиск информации в сети по указанным адресам. Они создаются

для того, чтобы лучше использовать время учащихся, чтобы использовать полученную информацию в практических целях и развивать умения критического мышления, анализа, синтеза и оценки информации.
Чтобы данная работа была максимально эффективной, web-квест (специальным образом организованная web-страница) должен содержать следующие части:
1. Введение, в котором описываются сроки проведения и задается исходная ситуация.
2. Интересное задание, которое можно реально выполнить.
3. Набор ссылок на ресурсы сети, необходимые для выполнения задания. Некоторые (но не все) ресурсы могут быть скопированы на сайт данного web-квеста, чтобы облегчить студентам скачивание материалов. Указанные ресурсы должны содержать ссылки на web-страницы, электронные адреса экспертов или тематические чаты, книги или другие материалы, имеющиеся в библиотеке или у преподавателя. Благодаря указанию точных адресов при выполнении заданий студенты не будут терять времени.
4. Описание процесса выполнения работы. Он должен быть разбит на этапы с указанием конкретных сроков.
5. Некоторые пояснения по переработке полученной информации: направляющие вопросы, дерево понятий, причинно-следственные диаграммы.
6. Заключение, напоминающее учащимся, чему они научились, выполняя данное задание; возможно, пути для дальнейшей самостоятельной работы по теме или описание того, каким образом можно перенести полученный опыт в другую область. Web-квесты могут быть краткосрочными и долгосрочными. Целью краткосрочных проектов является приобретение знаний и осуществление их интеграции в свою систему знаний. Работа над кратковременным web-квестом может занимать от одного до трёх сеансов. Долгосрочные web-квесты направлены на расширение и уточнение понятий. По завершении работы над долгосрочным web-квестом студент должен уметь вести глубокий анализ полученных знаний, уметь их трансформировать, владеть материалом настолько, чтобы суметь создать задания для работы по теме. Работа над долгосрочным web-квестом может длиться от одной недели до месяца (максимум двух).
Web-квесты лучше всего подходят для работы в мини-группах, однако существуют и web-квесты, предназначенные для работы отдельных студентов. Дополнительную мотивацию при выполнении web-квеста можно создать, предложив студентам выбрать роли (например, ученый, журналист, детектив, архитектор и т. п.), и действовать в соответствии с ними: например, если преподаватель предложил роль секретаря Объединённых Наций, то этот персонаж может послать письмо другому участнику (который играет роль Президента России, например) о необходимости мирного урегулирования конфликта.

Web-квест может касаться одного предмета или быть межпредметным. Исследователи отмечают, что во втором случае данная работа эффективнее.

Список использованной литературы

1. Абасов З. Проектирование и организация самостоятельной работы студентов // Высшее образование в России. 2010. № 10. С. 17.
2. Мирзаюнусова, З. И. (2017). Видеоматериалы как средство развития речи на занятиях русского языка. In *Молодежь и наука: реальность и будущее* (pp. 283-285).
3. Мирзаюнусова, З. И. (2021). Использование инновационных технологий при обучении русскому языку учеников-инофонов. In Система непрерывного филологического образования: школа–колледж–вуз. Современные подходы к преподаванию дисциплин филологического цикла в условиях полилингвального образования (pp. 58-60).
4. Мирзаюнусова, З. И., & Хосиятхон, М. К. В. (2023). ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ. Academic research in educational sciences, 4(KSPI Conference 1), 142-144.
5. Akbarovna, O. M. (2023). THE ROLE OF MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN THE EDUCATION SYSTEM. Open Access Repository, 4(03), 213-219.

YOZUVCHINING IJODIY USLUBINI BELGILASHDA SHE’RIY MATNNING AHAMIYATI

Sindarov Kaxramon Tolliboyevich, JDPU O‘zbek adabiyotini o‘qitish metodikasi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Maqolada she’riy matnning ahamiyati, uning darajasi va yozuvchining ijodiy uslubiga e’tibor qaratiladi. Ma’lumki, asarning maqsadi va niyati keng kitobxonlar ommasiga ta’sirchan tarzda yetkazilishi yozuvchining jozibali va boy tili orqali amalga oshishini ta’kidlaydi. Shu nuqtai nazardan, badiiy tilning xususiyatlari, muallifning betakror uslubiy mahorati va badiiy nutqning stilistik jihatlarini o‘rganish dolzarb ilmiy masala sifatida ko‘riladi.*

Kalit so‘zlar: *She’riy matn, Erkin Vohidov, Muhammad Yusuf, badiiy nutq, Matyoqub Qo‘shjonov, Byuffon, raqamli lingvistika, fonetik, grammatik hamda semantik unsur.*

Badiiy adabiyotda til juda muhim va hal qiluvchi ahamiyatga ega. Badiiy asarda tilning hal qiluvchi ahamiyatga egaligi hamda asar tilining go‘zal va sermazmun bo‘lishi lozimligi to‘g‘risida Alisher Navoiy, Lev Tolstoy, Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy, Fitrat, Oybek, Abdulla Qahhor, Erkin Vohidov va boshqa yirik so‘z ustalari ham o‘z vaqtida qimmatli fikrlarni bildirib o‘tishgan.

Masalan, Abdulla Qodiriy badiiy asar tiliga va so‘ziga, uning badiiy-estetik hamda ijtimoiy roliga kata ahamiyat berar va yosh qalamkashlardan ham shuni talab qilar edi: “Yo‘sinsiz ravishda xotiraga kelgan har bir so‘zdan jumlalar to‘qimoq fazilat sanalmaydir. So‘z – qolip, fikr uning ichiga qo‘yilgan g‘isht bo‘lsin, ko‘pchilik xumdonidan pishib chiqqach, yangi hayot ayvoniga asos bo‘lib yotsin…”[124] Oybek ham o‘zining adabiy-tanqidiy maqolalarida san’atkorning badiiy asar tilidagi mahorati masalalariga e’tibor bilan qaraydi. Shunisi muhimki, Oybek o‘zbek tanqidchiligida birinchilardan bo‘lib 30-yillardayoq, badiiy asar, jumladan, she’riyat tili masalasiga oid maxsus maqola yozdi. Bu maqolada u ko‘pchilik shoir va yozuvchlarni til – badiiy asarning uzviy to‘qimasi, uni yuzaga keltiruvchi bosh hujayralar majmuasi ekanligini tushunib yetmaslikda ayblaydi, o‘z qalamkash do‘stlarini “so‘z tanlashda jiddiy o‘ylashga”, “har bir so‘zni chertib” ishlatishga chaqiradi.[125]

Badiiy adabiyot ijodning o‘ziga xos shakli sifatida namoyon bo‘lib, unda so‘zlar faqat aloqa vositasi emas, balki estetik mazmunni ifodalovchi badiiy qurol sifatida ham maydonga chiqadi. Ushbu nutq san’ati adabiyotshunoslikning asosiy tadqiq obyekti bo‘lib, adabiy tildagi struktura, semantika va badiiylikni belgilovchi funksiyalarni tahlil qilishni nazarda tutadi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, har qanday matnning vujudga kelishi til va nutq jarayoni bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgani sababli, uning lingvistik xususiyatlarini o‘rganish, nutq mexanizmlarini

[124] Қодирий Абдулла. Кичик асарлар. - Тошкент: 1969. - Б. 186-187.
125 Ойбек. Ўзбек поэзиясида тил. Асарлар. Ўн томлик. IX том. - Тошкент: 1974. - Б. 238-244.

ochib berish hamda badiiy ifodani shakllantiruvchi til birliklarining ichki tabiatini yoritish tilshunoslikning vazifasi hisoblanadi.

Hozirgi zamon o‘zbek tilshunosligida badiiy matn tilini kompleks, har tomonlama tadqiq etish eng dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida baholanadi. Bu jarayonda avvalo badiiy asar tilida qo‘llanilgan vositalarning mahorat bilan tanlanganligi, poetik strukturaning o‘ziga xosligi, matnning stilistik qatlami va uning funksional imkoniyatlari har tomonlama tahlil qilinadi. Shuningdek, yozuvchilarning individual ijodiy uslubi, ularning leksik boyligi, morfologik va sintaktik qurilishdagi o‘ziga xos tamoyillari, badiiy matnda fonetik, grammatik hamda semantik unsurlarning qanday shakllanishi va o‘zaro uyg‘unligi ilmiy izlanishlarning muhim tarkibiy qismidir. Shu bilan birga, badiiy matnning estetik ta’sirini kuchaytiruvchi til birliklarini aniqlash, ularning poetik vazifasini belgilash ham o‘zbek tilshunosligi uchun ahamiyatli ilmiy vazifalardan biridir.

Bundan tashqari, o‘zbek adabiyotining turli davrlarda yaratilgan asarlaridagi til farqlarini solishtirish, asarlar orqali milliy qadriyatlarning til jihatidan ifodalanishini tadqiq qilish ham tilshunoslikning muhim vazifalaridan biridir. Hozirgi kunda esa fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi tufayli matnlarni raqamli lingvistika asosida qayta ishlash, statistik usullardan foydalanib badiiy asar tilining tuzilishi va xususiyatlarini yanada chuqurroq tahlil qilish imkoniyati yanada kengaygan.

Badiiy asar tilini o‘rganish yozuvchi va shoirning ijodiy mahoratini yoritishda asosiy omillardan biri bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois buyuk adiblarning deyarli barchasi til masalasiga alohida e’tibor qaratgan, uni asarning badiiy qimmati va ta’sirchanligini belgilovchi eng muhim omillardan biri sifatida baholaganlar.

Til jamiyatdagi insonlar o‘rtasida aloqa vositasi bo‘lishi bilan birga, badiiy adabiyotning ham eng asosiy tasviriy qurolidir. Tilning bir nechta vazifalari mavjud bo‘lib, ulardan eng muhimi uning kommunikativ – ya’ni muloqotga xizmat qilish funksiyasidir. Biroq tilning xabar berish, fikrni yetkazish, ayniqsa, ta’sir ko‘rsatish kabi vazifalari ham badiiy adabiyot uchun nihoyatda muhim sanaladi. Adabiy matnda aynan tilning ta’sirchanlik funksiyasi ustuvor ahamiyatga ega bo‘lib, badiiy asar shu xususiyatni faol namoyon eta oladigan tilsiz mavjud bo‘la olmaydi. Demakki, til

o‘zining ta’sir etish kuchini aynan badiiy adabiyot orqali to‘laqonli ifodalaydi. Shu sababdan ham adabiyot so‘z san’ati, ijodkor esa so‘z ustasi hisoblanadi. Til vositalaridan mohirona, san’atkorona foydalanish asarning badiiy yetukligini ta’minlaydi, ijodkorning mahoratini ko‘rsatadi.

Shaxsning xarakteri nima ish qilganligi bilangina emas, balki bu ishni qanday qilib, qaysi yo‘llar bilan amalga oshirganligi bilan ham belgilanadi. Darhaqiqat, shunday ekan, har bir ijodkorning o‘ziga xos uslubi bir voqeani qanday so‘zlar vositasida, qaysi obrazlarda aks ettirishi bilan ko‘z o‘ngizmida namoyon bo‘ladi.

Misol uchun, Erkin Vohidov va Muhammad Yusufning “O‘zbekiston” nomli she’rlarini qiyosan tahlil qilganimizda, eng avvalo, bu ikki shoirimizning faqat ularga xos bo‘lgan ikki xil tasvir uslubini ko‘rgandek bo‘lamiz:

O‘ZBEKISTON

Yurtim,
Seni yana oldim qalamga
To‘ying, shodiyonang bahona bo‘lib
Yana kelib qo‘nding ***tonggi*** misramga
Falak nisor etgan **durdona** bo‘lib,
Iqbol peshonamga bitgan oshyonim –
O‘zbekistonim.
Toleim bor ekan,
Senga hamnafas,
Otashin quyoshing bilan yog‘rildim[126].

O‘ZBEKISTON

Yalpizlari
Ko‘kka tutash,
Tunlari zar,
***Tonggi* marjon.**

[126] Эркин Воҳидов. Сайланма. 2-жилд. Шеър дунёси. Тошкент.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, 2001 йил. - Б. 22.

Yulduzlari – qotgan ***quyosh,***

Quyoshlari ***kuydirmajon.***

Oltin tuproq,

Zumrad dalam,

Ipak karvon,

Olmos qal'am[127].

Har ikka she'r qariyib bir xil mazmunga ega. Negaki o'zbek yurtini ta'riflashda, nimagadir qiyoslashda ikka ijodkor ham bir-biriga yaqin hatto bir xil so'zlarni tanlashgan. Aynan bir o'xshashlik Erkin Vohidov "O'zbekiston" she'rida *"Otashin quyoshing"* deyilgan bo'lsa, shuni Muhammad Yusuf *"Quyosh*lari *kuydirmajon"* shaklida ifodalangan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Қодирий Абдулла. Кичик асарлар. - Тошкент: 1969. - Б. 186-187.
2. Ойбек. Ўзбек поэзиясида тил. Асарлар. Ўн томлик. IX том. - Тошкент: 1974. - Б. 238-244.
3. Қодиров П. Бадиий тил муаммолари//Мақолалар тўплами. - Тошкент: 1977. - Б. 140

[127] Муҳаммад Юсуф. Халқ бўл элим. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Н. Саломова; Сўз боши А. Ориповники, — Т.: Ўзбекистон, 2009. - Б. 19.